

પ્રમાનુક્રમણિકા.

પ્રમા.

વિસ્તાર.

૧ પ્રવિશનંદ.

૧૮૭૦

૧ પ્રારંભક પ્રાર્થના. (શ્રીઉં)

૧

૨ સૂર્યદેવને (શ્રી ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા)

૭૨

૨ શ્રીમાન વિધિવંદપ્રણીત લેખ.

૧ ઉચ્ચ સુખાભિલાષીએ ઉચ્ચ સુખની સત્વર
સિદ્ધિ થવા અર્થે શું કરવું ? }

... ૨૩

૩ તત્ત્વવિચાર.

૧ આત્મમંદિરમાં પ્રવાસ. (શ્રીઉં) ...

૨૪

૨ આવો આપણે મનુષ્ય રચીએ. (શ્રીઉં) ...

૧૫

૪ માનસ શાસ્ત્ર.

૧ માનસ રસાયન અથવા યૌવનને સ્થિર રાખવાના માનસ ઉપાય (શ્રીઉં) ... ૨૫

૨ કાર્યદક્ષતા. (શ્રીઉં) ... ૨૭

૫ વિદ્યા.

૧ પૃથ્વીઉપર ભુમકો મારતાં પૃથ્વીઉપર ન પડતાં પૃથ્વીથી દૂરના લોકમાં જઈ.

પડેલો પુરૂષ. (શ્રીઉં) ... ૧

૬ આરોગ્યશાસ્ત્ર.

૧ કસરતમાં મુખ્ય અગત્ય શેની છે ? ... ૨૯

૨ મધના લાભ (શ્રીઉં) ... ૩૦

૩ નિદ્રા એ શું છે. (શ્રીઉં) ... ૩૧

૭ પ્રકીર્ણ.

૧ શ્રી મહાકાલના ૨૬ મા રૂપના પ્રાદુર્ભાવનિમિત્ત શ્રી હજરતુત્તિ, પ્રાર્થના

તથા નમસ્કાર. ... ૩

૨ શ્રી મહાકાલનાં પદવિંશતિતમ રૂપનો પ્રાદુર્ભાવ. ... ૭

૩ જાપનું યાત્રિક સ્વરૂપ. (સ્વીમનલાલ ખુશાલરાય) ... ૧૬

૪ પ્રાસંગિક ઉક્તિઓ (શ્રીઉં) ... ૧૮

પ્રસિદ્ધ કરનાર—શ્રીત્રેયસ્તાધિકારીશ્રી વડોદરા તરફથી શ્રી 'સત્યવિજય' પ્રીન્ડીંગ પ્રેસમાં યા. સાંકલચંદ દરિલાલે ૭૫૧ પ્રસિદ્ધ કર્યું—અમદાવાદ.

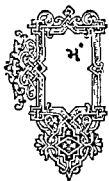
॥ ૐ શ્રી ॥

પ્રારંભક પ્રાર્થના.

૫૬ (ઈશ્વર ક્યાં અમો શોધું-એ લખ.)

જય ! જય ! શ્રી મહેશ પ્રભો ! પ્રજામો આજ સ્વીકારો;
 આજ સ્વીકારો, અમોને હૃદય લઇ ઠારો;—
 આ સંસારસાગર કંઈક જનને લાગતો ખારો,
 તેમાંથી પ્રભો ! કરુણા કરી દો, અનુભવ સારો;—
 મિથ્યા મોહમમતા ત્રાસ દે તે આજ નિવારો,
 ખાલક આપનાં પ્રભુ, એટલું તો, આપ વિચારો;—
 સાચા જ્ઞાનવિષ્ણુ છવનો નથી કદી ઉગરવા વારો,
 જ્ઞાન સ્વરૂપનું દધને દયાલુ ! આજ ઉદ્ધારો;—
 નિજ કરુણાસરિતાતટો, પટ પ્રભુ આજ વિસ્તારો,
 તેમાં પૂર્ણ; સ્નાન કરાવી સંહિતા અર્ચને સારો;—
 એકેએક, આપ શરણુવિનાનો, માર્ગ અધારો,
 તેમાંથી અમોને ખેંચી આપ ચરણુશરણુ ધારો;—
 ખીન સકલ સ્થલમાં એક શબ્દ શુણાય છે 'મારો',
 રક્ષો (છો) આપ પ્રભુ એકજ વદાને ' પુત્ર આ મા'રો;—
 આજે જ્ઞાન શ્રી ઐશ્વર્યઆદિ પ્રાપ્ત થાનારો,
 એવો કહો હે નરહરિ ! અમારો ભાવિવર્તારો;—

શ્રી મહાકાલના ૨૬ મા રૂપના પ્રાદુર્ભાવનિમિત્ત શ્રી ઇષ્ટસ્તુતિ, પ્રાર્થના તથા નમસ્કાર.

ગલતા એ જ જેમનું સ્વરૂપ છે, અને ક્રિયામાત્રનો મંગલકારક પરિણામ જેની કૃપાને અવલંબીને રહે છે, તે મંગલાત્મા, પરમાત્માને આરંભમાં અનેક પ્રણતિ અર્પણે છીએ. જેમનો સંકલ્પ સર્વ પ્રકારના શ્રેષ્ઠ મંગલ કાર્યોને પ્રકટાવે છે, તેનો ઉત્કૃષ્ટ-પ્રકારે નિર્વાહ અને યથોચિત વૃદ્ધિ ક્યાં કરે છે, અને તેવડે અનેક પ્રકારનું લોકહિત સાધે છે, તે સંકલ્પનું નિરંતર સુભાગી તથા દયાપાત્ર દુર્ભાગી જનોપર

સિંચન થવા અર્થે મંગલસ્વરૂપ પરમાત્માના સવિશેષ અનુગ્રહની ઇચ્છા કરીએ છીએ. મંગલતાનો અંશ પ્રાણિમાત્રના અભ્યંતર પ્રદેશમાં નિત્ય વિદ્યમાનરૂપે રહેલો છતાં, તેના ઉપર અમંગલતાનાં જે સ્તર ચઢ્યાં હોય છે તેનું નિઃશેષ ક્ષાલન કરનાર વસ્તુ ગુરુ-ઈશ્વરનું કરુણાજ્વલ હોવાથી તે જલનું વર્ષણ થવા અર્થે અને અભ્યંતર પ્રદેશમાં રહેલી મંગલતાની પૂર્ણ કલાએ પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ થવા અર્થે મંગલસ્વરૂપા શક્તિ અને તેમના પતિરૂપ શ્રીમહેશ્વર ભગવાનને સ્તુતિ, નમસ્કારસહ પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

પ્રાણિમાત્રને પરમહિતજનક વસ્તુરૂપે એક જ વસ્તુનો સર્વથા પુરુષોએ નિર્ણય કર્યો છે, અને તે એ કે તેમના જીવત્વની સર્વોચ્ચ નિવૃત્તિ અને સ્વસ્વરૂપાનુભવની અપરોક્ષ અનુભવરૂપ પ્રાપ્તિ. આ પરમ ઈષ્ઠિસાધ્યની સિદ્ધિમાં તદનુકૂલ પુરુષપ્રયત્ન, અને એ પ્રયત્નની યોગ્ય દિશાનું જ્ઞાન, એની અપેક્ષા છે. એ પ્રકારની સમર્થ સહાયને અર્પનાર એક શ્રી સદ્ગુરુ જ સમર્થ છે એમ અનુભવ તથા પ્રબુદ્ધ જનોનું કથન હોવાથી તે કાર્યની સિદ્ધિ અર્થે સમર્થ સદ્ગુરુ પરમાત્મા શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીને સંપૂર્ણ ભક્તિભાવે નમન તથા સ્તવન કરીએ છીએ.

આત્માની પરાવાણ્ણીમાં રજુ થતું જે રહસ્યમય જ્ઞાન મધ્યમા વાણ્ણીમાં આવી લેખિનીદ્વારા સ્પષ્ટરૂપતાને પામે છે તેમાં સાત્ય, તાત્પર્ય, સિદ્ધિ, મધુરતા અને દિવ્ય રસને પૂરી શૃંગારિન કરવામાં જેના અનુગ્રહજલની સવિશેષ અપેક્ષા છે એવી વિદ્યામાત્રની શક્તિરૂપ શ્રીવાગીશ્વરી દેવીનું આરંભમાં સ્મરણ કરી તેમની કરુણાની માયના કરીએ છીએ.

પરમાત્મારૂપ સદ્ગુરુ અને જીવ એ ઉભયનો અનન્ય સંબંધ થવો એ સમાન જીવને દિનકારક અન્ય કાંઈ નથી. એ પ્રકારનો દહ સંબંધ, જીવને સદ્ગુરુસ્વરૂપના જ્ઞાનપૂર્વક કરાવનાર વિશ્વમાં અદ્વિતીયરૂપે મનાતા, તથા જેના ત્રિગે ઈશ્વરસમાન ભક્તિ ધરવાનું શાસ્ત્ર પ્રબોધન કરે છે તેવા આત્મપ્રિય ગુરુશ્રીનું પણ ભક્તિપુરઃસર સ્મરણ કરીએ છીએ.

સ્નેહભાવે તથા આત્મભાવે શુણ્ણુનિકેતન, પરમાત્મકૃપાપાત્ર શ્રીમાન્ વિશ્વવંધને પણ સ્મરીએ છીએ.

શ્રી મહાકાલસ્વરૂપ ભગવન્! આપનો કૃપાપ્રવાહ એ જ અમારી પરમ પ્રીતિનો વિગ્રય થઈ રહ્યો, તે કૃપા પ્રવાહની પ્રાપ્તિ એ જ અમારો ઈષ્ઠિસાધ્ય થઈ રહ્યો, તેમાં અમારૂં અવગાહન એ જ અમારી કૃતજ્ઞતા થઈ રહ્યો. આપના સ્પૃશ્ય સ્વરૂપને ધારણ કરતું શ્રીમહાકાલ પોતાના આ ૨૬ મા વર્ષમાં આપના અનન્ત જ્ઞાન, સામર્થ્ય, ઐશ્વર્ય તથા અદ્વાકિક માહાત્મ્યનો સર્વત્ર વિસ્તાર કરી અનેક જનોનાં અંતઃકરણને આનંદ, શાન્તિ, શાંતિ તથા અમૃતત્વ અર્પો.

શ્રી મહાકાલના પદ્વિંશતિતમ રૂપનો પ્રાદુર્ભાવ.

વમાત્રને સર્વથી અધિક કષ્ટ આપનાર, ઉન્નતિના માર્ગમાં વિઘ્નરૂપ થઈ મનુષ્યને વિવિધ પ્રકારનાં સુખ તથા અભ્યુદયથી વિમુખ્ય રાખનાર, તથા તેમનું અવરૂપ કરીને અધઃપતન કરનાર, અને તેવડે જીવ-ધ્વિરના વાસ્તવ અભેદમાં ભ્રાંતિ પ્રકટાવી, જીવને ઈશ્વરથી કેવલ રહિત-રૂપે ગણાવી અનેક પ્રકારનો દુઃખદ ઉપાધિ પ્રકટાવી જીવને નિરંતર દીન, દુર્બલ અને સંકુચિતરૂપે રાખનાર તથા તેને સર્વ અંશે નિઃશ્રેયમ્નો અનર્થિકારિ ગણાવનાર જે અજ્ઞાન, તેનો મનુષ્યમાંથી લય કરી તેને પોતાના વાસ્તવ અમર્યાદ સામર્થ્ય વાળા સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવનાર શ્રીમહાકાલ આજ પોતાના પદ્વિંશતિતમરૂપનો પ્રાદુર્ભાવ કરે છે.

જેનું દર્શનમાત્ર અંતઃકરણના કલેશની નિવૃત્તિપૂર્વક આનંદને પ્રકટાવે છે, જેનું વાચન હૃદયના તાપમાત્રને દૂરી તેમાં સાત્વિક શીતલતા પ્રસારી, તેના રજતમાદિ દોષોના અભિ-ભવપૂર્વક તેમાં બોધામૃતનું સિંચન કરી, વિવિધ કલેશ, દુઃખ આદિથી થતી વિકલતાનું ઉન્મૂલન કરી, શાંતિ, પ્રેમ, પ્રસન્નતા, પ્રબોધ, નિરામયતા, નિર્ભયતા આદિ ક્ષણસહિત તેને નવપદ્મવિત કરનાર તથા તે હૃદયવૃક્ષનીચે આથપ લેનારને અપૂર્વ સુખ, તૃપ્તિ, ઉત્સાહ, ઐશ્વર્ય, નિર્મલતા તથા નિશ્ચિંતતાને અર્પનાર શ્રીમહાકાલ નિત્ય વિજયપરંપરાને પ્રાપ્ત છે.

દેવ, સિદ્ધ, ઇશિવર્ગ તથા ધૃતર અદૃષ્ટ કોટિઓ પણ જેનું સ્તવન કરી પોતાને અહો-ભાંખ માને છે, જેમના સ્મરણથી તે સકલ સમુદાય પોતાને અપૂર્વ વીર્યશ્રીયુક્ત ગણે છે, જેનું સેવન સર્વ પ્રકારના મનોહર દિવ્ય ગુણોને પોતાનામાં પ્રકટાવી, તેના પ્રસારણવડે અનેક અંતઃકરણને અપૂર્વ સામર્થ્યયુક્ત કરી, જન્મમરણરૂપ મહાઆધિથી મુક્તિ અર્પી શુદ્ધ ચિદાનંદરસનું આસ્વાદન કરાવે છે, તથા અજરામર સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવી તેને જ પોતાના વાસ્તવ સ્વરૂપરૂપે જાણાવી જીવધ્વિરના ભેદની નિવૃત્તિ કરે છે, તે શ્રીમહાકાલ ભગ-વાનના અંશરૂપ મહાકાલ આજ પોતાના નવીન રૂપનો પ્રાદુર્ભાવ કરી ઉન્નતિવલ સંરેકાર-યુક્ત હૃદયને અપૂર્વ આહ્વાદ અર્પે છે.

લૌકિકઅલૌકિક વિવિધ પ્રકારનાં જ્ઞાનનું ઉદ્ઘાટન કરી, વિવિધ પ્રકારના સત્વમય શુદ્ધ વિચારોથી સર્વ કરણોને શુભ બલયુક્ત કરી કર્તવ્ય, જ્ઞાતવ્ય તથા પ્રાપ્તવ્યના અત્યંત હિતકર સિદ્ધાન્તોનું સ્થાપન કરી માનવઅંતઃકરણમાં સર્વ પ્રકારની ઉચ્ચતા પ્રકટાવવાના ઉત્સાહને અર્પી, દુર્બલતા, અશક્તતા, પ્રમાદ, તથા અશ્રદ્ધાના નિવારણપૂર્વક જે આશા, ધૈર્ય તથા શ્રદ્ધાને પ્રકટાવી સર્વનું પરમ હિત સાધે છે તે શ્રીમહાકાલ સર્વના આશ્રયરૂપ. થઈ, તેમના ઈષ્ટિસાધને સિદ્ધ કરતું સર્વદા સુયશસંપન્ન હો.

આ આધોપનો તમે પ્રતિધોષ કરશો ?

આત્મમંદિરમાં પ્રવાસ.

પ્રિય બંધુઓ અને ભગિનીઓ ! તમે કે જેમને કલેશ અને દુઃખો પ્રાપ્ત છે અને તેમાંથી કેવી રીતે મુક્ત થવું એ જાણતાં નથી અને તેમ છતાં એમાંથી મુક્ત થવાની ઇચ્છાવાળાં છો, તો ચાલો, મારી સાથે આત્માની દિવ્ય ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરો. અહો ! જેમ જેમ આપણે આગળ ચાલીએ છીએ, અને પરસ્પરના હૃદયને જાલીને આત્માના દિવ્ય સદનની નિકટ અને નિકટ આવતાં જઈએ છીએ તેમ તેમ શું તમને સૂક્ષ્મ જીવનમય આંદોલનોનો અધિક અને અધિક અનુભવ નથી થતો ? હવે આપણે આત્માના પ્રાસાદમાં પ્રવેશવાના મુખ્ય દ્વારપાસેના પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યાં છીએ. આ ભૂમિકાનું નામ વિશુદ્ધિ છે. આ પ્રદેશમાં આત્મા પછી જ હવે આપણે વધારે ઉંડા પ્રદેશમાં દષ્ટિ કરી શકીએ છીએ. અને આ રથે આપણે રહીસહી મલિનતામાત્રનો ત્યાગ કરીએ છીએ આ સ્થળનાં આંદોલન આપણને સર્વ અંશમાં શુદ્ધ કરી મૂકે છે. તમારા પોતાના સર્વ અંશોમાં જુઓ. હવે તે કેવા વિશુદ્ધ બની ગયા છે ! જુઓ, શાંત અને આછો પ્રકાશ આપણી આસપાસ પ્રકાશી રહ્યો છે. અને આપણને અણઅણમાંથી શુદ્ધ કરી રહ્યો છે. હવે જીવનનાં અધિક તીવ્ર આંદોલનો થતાં જાય છે, અને આપણને સ્પર્શે છે. અનુભવો, તેનું જ્ઞાન કેવું વિલક્ષણ અને અદ્ભુત નમ્રતિને અર્પનાર લાગે છે ! અહો ! તે કેવાં ઉત્સાહપ્રદ અને સુખદ છે ! આપણને તે કેવા શાંત અને સ્થિર કરી દે છે ! જુઓ, હવે અંખો પ્રકાશ ધીમે ધીમે વધતો જાય છે. આપણે અધિક બલરચ્ચ થતા જઈએ છીએ. આપણા પ્રત્યેક વિભાગમાં સામર્થ્ય પ્રવેશ કરે છે. હવે આપણે પ્રભુના દિવ્ય મહાલયના દ્વારની અંદર પ્રવેશી પ્રથમ પ્રદેશમાં આવીએ છીએ. આનું નામ સન્મય પ્રદેશ છે. બંધુઓ ! ભગિનીઓ ! આ સ્થાનમાં પ્રવેશતાપૂર્વે આપણે પરસ્પરને જુઓ. આપણે ઉત્કૃષ્ટ વિચારથી ઉન્નત થયા હોઈ એ એવું જ્ઞાન આપણને નથી થતું ? જેમ જેમ આપણે આગળ જઈએ છીએ, જેમ જેમ આપણે વિશાલરૂપે થતા જઈએ છીએ તેમ તેમ આપણો પ્રકાશપરિવેશ અધિક અને અધિક પ્રકાશિત થતો જાય છે. તેનાં દિવ્ય આંદોલનો વધતાં જાય છે. આપણે જાણતાં હતાં કે વિશુદ્ધિના સ્થાનમાં આપણે સુખી હતાં, પરંતુ અહિં એથી પણ વધારે સુખનું જ્ઞાન આપણને થાય છે. અને બંધુજનો ! હજી પણ વધારે સુખનો પ્રદેશ આગળ આવે છે. આપણી જડતા નિવૃત્ત થાય છે. ચૈતન્યની અધિક સ્ફુટ કલા આપણામાં વિસ્પષ્ટ થાય છે, આપણા જીવનને કાંઈ અવનતો અનુભવ થાય છે. ક્ષણભર તો આપણી દષ્ટિ આ સ્થળના પ્રકાશમાં અંજાઈ જાય છે. અહિં એક પણ અસત્તો સંસ્કાર નથી. કેવલ સદૃશ વસ્તુનું જ સામ્રાજ્ય પ્રવર્તી રહ્યું છે. ભ્રાંતિ કે સંશયનો અહિં સર્વોંશે અભાવ છે, અહિં સર્વનું અસ્તિત્વ જ છે. વિનાશ કે વિયોગ નથી. અહિં ભૂત કે ભવિષ્ય નથી. એ સર્વ બેદોથી અતિરિક્ત આ પ્રદેશ છે. જે નિરંતર છે અર્થાત્ જેનો સર્વદા સદૃશાવ છે એવો આ સન્મય પ્રદેશ છે. પણ જુઓ, હજી તો આપણે આગળ જ ચાલીએ છીએ. અહો ! આ તો કાંઈ વિલક્ષણ વિલક્ષણ પ્રકારનાં તીવ્રતર આંદોલનો આપણને સ્પર્શ કરવા લાગ્યાં ! આપણા અભ્યંતર પ્રદેશમાં આ આંદોલનો અધિક અને અધિક ઉંડાણમાં સ્પર્શ કરતાં જણાય છે. આનું સામર્થ્ય પૂર્વકરતાં પણ વિલક્ષણ જાણે છે, એનો

સ્પર્શ થતાં જ આપણને કંઈ નવીન નવીન સ્ફુરે છે, જે અગમ્ય હતું તે ગમ્ય થતું જાય છે અને આ પ્રદેશનો પ્રકાશ આપણને કંઈ અત્યંત સૂક્ષ્મ વસ્તુઓને પણ યથાર્થ રૂપમાં દેખાડી આપે છે. આ પ્રદેશનું નામ ચિન્મયપ્રદેશ છે. તે કેવલ જ્ઞાનમય છે. આમાં આપણો પ્રવેશ થતાં જ આપણી આંતર દૃષ્ટિ જાણે ઉઘડી ગઈ હોય એવું જે લાન થયું તેનું કારણ આ જ છે. અહો ! શું કાંઈ કાલે પણ તમે જાણ્યું હતું કે આપણામાં જ એક આવો પ્રદેશ છે ? પામર જીવો શું જાણે ! અતીતઅનાગત સર્વેનું આપણને હસ્તામલકવત પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે, જે કંઈજાતવ્ય છે તે સર્વ અહો ! અહિં કેવું પૂર્ણ અંશે આપણને પ્રાપ્ત થાય છે ! અને તેમ છતાં બંધુઓ ! ભુઓ, હજી તો આપણે આગળ જ જઈએ છીએ, અરે ! પણ આપણને અપૂર્વ પ્રસન્નતા અર્પતાં આ આદોલનોનો અનુભવ થયો કે ? આ પ્રદેશ તો પૂર્ણ જીવનમય જણાય છે. જગતના મનુષ્યો જેને જીવન કહે છે, તે અને આ સ્થાનના યથાર્થ જીવનને જ્યારે આપણે અનુભવીએ છીએ, ત્યારે જણાય છે કે આખું જગત જેને જીવન માને છે તે માનવામાં મોટી ભૂલ કરે છે. ક્યાં સૂર્ય અને ક્યાં આગીઓ ! ક્યાં આ વાસ્તવ જીવન અને ક્યાં પેલું મિથ્યા જીવન ! અને તેમ છતાં જગત જેને જીવન કહે છે એ આ જ વાસ્તવ જીવનનો અંશ છે, એ પણ કેટલું આશ્ચર્ય ! આપણે અંતસ્તમ પ્રદેશમાં આવ્યાં છીએ. અહિં અનાયાસ જ પ્રસન્નતા સ્ફુરે છે એ તમે અનુભવ્યું કે ? પરમ પ્રાપ્તવ્યરૂપ વસ્તુને સિદ્ધ કરીને જે અવલુંનીય આનંદ થાય છે, તે આનંદનું સ્વરૂપ આજપર્યંત આપણને કલ્પનામાં જ હતું. તે આજે અનુભવતાં સમજાયું કે તે કલ્પના તો ખડુ જ ન્યૂન હતી. ભુઓ, સમસર્વત્ર શુભ વર્ણુ કેવું આકર્ષણ કરી રહ્યા છે ! સર્વ કાંઈ શુભમય થઈ ગયેલું જણાય છે. અને તે આપણને કેવું અમાપ બલ અર્પે છે ! આવા બલનો આપણે અઘાપિ અનુભવ કર્યો ન હતો. આ સ્થાનની સાથે આપણે પણ કેવલ પ્રેમમય બની જઈએ છીએ. આ પ્રેમ આપણને પૂર્ણતામાત્રના શિખરે સ્થાપે છે. આથી આગળ આપણને કોઈ પ્રદેશ જણાતો નથી. આ જ ઉન્નતિમાત્રનું શિખર છે. આપણે ‘શિખરે સ્થિતિ’ કરીશું ? વિશ્વમાત્રને સંકલિત રાખનાર આ પ્રેમનો પ્રભાવ અહો ! અતર્ક્ય છે. આ સ્થાનને અપ્રાનંદપ્રદેશ કહે છે. આ સ્થાનમાં ગમે તેટલો કાલ રહેવા છતાં આપણને તૃપ્તિ થાય તેમ નથી. કહો, શત્રુ જણાય છે ? દ્રુપી જણાય છે ? અયોગ્યજેવું કાંઈ જણાય છે ? ઉંચા નીચાનો મેદ કલ્પાય છે ? કલેશ કે કાંઈ પણ વિકારની છાયામાત્ર અહિં દેખાય છે ? કશામાં પણ પ્રતિકૂલ ભુદિ પ્રકટે છે ? ક્યાંથી પ્રકટે ? એ બધું ક્યાંથી થાય ? આ પ્રેમમય જે આનંદપ્રદેશ છે તેમાં એ જ અપૂર્વતા છે. અહિં આપણે અધિક સ્થિતિ કરીએ. પૂર્વે આપણને પ્રાપ્તઉપાધિઓમાંથી કેટલાકને વિશુદ્ધિના સ્થાનથી, કેટલાકને સન્મય પ્રદેશથી અને કેટલાકને ચિન્મય પ્રદેશથી ત્યજી દીધા છે—તેઓ અનાયાસ છુટી ગયા છે. હવે તેમાંનું કાંઈ પણ નથી. તેમાંનું કાંઈ અહિં આવી શકે એમ નથી. અહિં તો કેવલ પરમ તૃપ્ત, નિર્લેપ, નિરાલંબ અને અવર્ણ્ય એવા પરમાત્મા જ વિભસી રહ્યા છે. પરંમ શાંતિનો આ સ્થાને આપણે અનુભવ કરીએ છીએ. બંધુઓ ! ભગિનીઓ ! જે કંઈ જોઈતું હતું તે આપણને મળ્યું છે. આપણે આજે સંયોતનમાં સ્થિત થયા છીએ. આત્માના મુખ્ય મંદિરમાં આપણે આવી પહોંચ્યા. અહિં અખંડ પ્રેમ અને અખંડ આનંદ જ છે. મહલુ કરો, સુભાગી જનો !

પૃથ્વીઉપર ભુસંકો મારતાં પૃથ્વીઉપર ન પડતાં પૃથ્વીથી દૂરના લોકમાં જઈ પડેલો પુરુષ.

મારી સાથે એકાંતમાં વાત કરવાની ઈશ્વરરાયને હવે તો એટલી ચંટપટી લાગી રહી હતી કે બીજે દિવસે ઓશીસનો સમય વીતી જતાં જ તે તત્કાળ મારી પાસે આવ્યો, અને આતુરતાથી મને પૂછવા લાગ્યો કે આજે આપને નિવૃત્તિ છે?

મેં. સહજ સ્મિતપૂર્વક કહ્યું, હા, આવો બેસો.

પછી તે મારી સામે પડેલી એક ખુરશીઉપર બેઠો. મારું રહ્યું સહ્યું કાર્ય પાંચેક મિનિટમાં સમાપ્ત કરી પછી મેં તેને કહ્યું, ઈશ્વરરાય! વાયુમાં છિદ્ર પાડવાની કળાનું જ્ઞાન મેં ક્યાંથી પ્રાપ્ત કર્યું, તે તમારે જાણવું છે? એ સંબંધમાં અંગ્રેજીમાં કેટલાંક પુસ્તકો છે, તે હું તમને વાંચવા આપીશ. પણ મેં આ સંબંધમાં જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે, તે કેવળ પુસ્તકોઉપરથી કર્યું નથી. પૃથ્વીઉપર ભુસંકો મારતાં પૃથ્વીઉપર ન પડતાં પૃથ્વીથી દૂરના લોકમાં જઈ પડેલા એક ચમત્કારિક પુરુષપાસેથી એ જ્ઞાન વિશેષે કરીને મને પ્રાપ્ત થયું છે.

ઈશ્વરરાય જે મારાં વચનો અત્યંત ધ્યાન દઇને શ્રવણ કરતો હતો, તે મારા છેલ્લા વચનને સાંભળીને, સમજ ન પડી હોય એવો મુખનો ભાવ દર્શાવતાં, વચમાં જ બોલી ઉઠ્યો, શું કહ્યું એ? પૃથ્વીઉપર ભુસંકો મારતાં દૂરના લોકમાં જઈ પડેલા કોઈ પુરુષ-પાસેથી આપે આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું?

મેં કહ્યું, હા. હું સાચું જ કહું છું. આ પુરુષે બારીએથી નીચે પૃથ્વીઉપર પડતું નાખ્યું હતું, પણ પૃથ્વીઉપર ન પડતાં કરોડો માર્ગલ દૂરના કોઈ તારામાં તે પડ્યો હતો.

અવિશ્વાસનો ભાવ દર્શાવતાં ઈશ્વરરાય બોલ્યો, આ વળી નવો, ગેબીગોળો શો ગળ્ય-ડાળ્યો? આપનું મગજ પણ કંઈ અજબ છે?

મેં કહ્યું, એટલે શું તમે એમ કહેવા માગો છો કે મારા ભ્રમિત મગજમાંથી મેં વળી આ એક નવો છુટ્ટો ઉદ્ઘાત્યો છે? જ્યાં સુધી મનુષ્યો ગૂઢ વિદ્યાઓના પ્રાંત લાગવિ-પર પહોંચી નથી આવ્યા હોતા ત્યાં સુધી તે વિદ્યાઓની સામાન્ય વાતો પણ તેમને તરંગી મગજના છુટ્ટાઓ જણાય છે. યથાર્થ જાણવા માટે જે પ્રયત્ન કરવો પડે છે, તે કરવામાં કાયરતા એ જ આવાં વચનોનું કારણ છે.

તે જરા લજ્જા પામી બોલ્યો, ત્યારે આપની વાત શું સાચી છે? એમ હોય તો મને તે આપી કહી જાઓ.

મેં કહ્યું, તે તો કહેવાનો મેં આરંભ જ કર્યો હતો, પણ મારી વાત પૂરી તો નહિ પણ અર્ધી સાંભળવાનું ધૈર્ય પણ તમે ધરી શક્યા નહિ. જગતમાં અસંખ્ય મનુ-

બે તમારા જેવાં સ્વભાવના જ હોય છે. કોઈ વાત કોઈએ કહેવા માંડી હોય તે હજી તો અર્ધી સંભળાઈ પણ ન હોય, તે પહેલાં તો તેના ઉપર અભિપ્રાય આપવા મંચી પડે છે, અને આ રીતે ખોટા અભિપ્રાયો બાંધી, સાચી વાતને પણ ખોટી જણી, પછી હંમેશાં તેનાથી વિરુદ્ધ રહે છે. આવા મનુષ્યો જાનમાં આગળ જઈને ન પામે એમાં આશ્ચર્ય શું છે ? આ પ્રસંગે તમારાં હું કંઈ ખસ દેણ કાઢતો નથી, પરંતુ તમારા હિતને અર્થે આટલી સૂચના કરી છે, તેથી અતઃકરણમાં શોભને પામશો નહિ હોં કે. લો ત્યારે હવે તમને, જેને હું ચમત્કારિક પુરુષ કહું છું તેનો જતાંત કહું છું.

આજથી આશરે ચારેક વર્ષઉપર આ પુરુષનો 'તાજમહાલ' હોટેલમાં મારે પ્રથમ સમાગમ થયો હતો. હું એ હોટેલમાં ભોજન લેવા ગયો હોઈશ, એવા ખોટા અનુમાનઉપર પાછા ચઢી જશો નહિ. તમે જણો જ છો કે પૂર્વે 'ટાઈમ્સ' ની ઓફીસમાં હું નોકર હતો. દુનિયાનાં વિવિધ પત્રો તથા માસિકામાંથી જાણવા જેવી વૈજ્ઞાનિક ખબરોનો સંગ્રહ કરતો, અને તેને ટાઈમ્સમાં પ્રકટ કરવા આપવી, એ કામઉપર મારી નિમણુંક હતી. વળી મેનેજરને પણ પ્રસંગોપાત્ત મદદ કરવાનું મને સોંપેલું હોવાથી મારે અંવાડીયામાં બે ત્રણ દિવસ લગભગ આખી રાત્રિ પણ ઓફીસમાં રહેવું પડતું.

એક પ્રસંગે કોઈ વિદ્વાન વૈજ્ઞાનિક ઑસ્ટ્રેલિયાથી આ દેશમાં આવ્યો હતો, અને તેણે 'તાજમહાલ હોટેલમાં' મુકામ કર્યો હતો, એવું કોઈ દ્વારા મારા જાણવામાં આવ્યું. હું તેને મળવા મારા એક મિત્રને લઈને ઉક્ત હોટેલમાં ગયો. તેનું નામ, તથા કયી ઓફીસમાં તેનો નિવાસ હતો વગેરે કશું જ અમે જાણતા ન હતા. હોટેલના વ્યવસ્થાપક પાસેથી પણ જોઈતી ખબર મળી નહિ. આથી ઓરડીના દારઉપર જેમ કેટલાક પોતાના નામનું પાટીયું મારે છે, તેમ આ વિદ્વાને પણ કદાચ મારું હોય, અને તેથી કદાચ પત્તો લાગી જાય તો લાગી જાય, એવું અનુમાન કરી, હોટેલના અર્ધી ભાગ મેં જોઈ વળવાનો અને અર્ધી ભાગ મારા મિત્રે જોઈ વળવાનો દરશવ કર્યો.

ચોથા માળઉપર હું તપાસ ચલાવતો હતો એટલામાં મારો મિત્ર મને શોધતો મારી પાસે વેગથી આવ્યો, અને મને કહેવા લાગ્યો, જરા મારા મોં સામું લક્ષ્યપૂર્વક જુઓને કે મને કંઈ થયું છે કે મને મિથ્યા બાંતિ છે ? મરી આંખો જુઓ, અને કહો કે તે તો સખી સાચું છે કે ની ?

મેં કહ્યું, દીનાનાથ ! તમારો મસ્કરી કરવાનો સ્વભાવ અહિં પણ ન ગયો ? જે કામમાટે આપણે આવ્યા છીએ તે કામ આપણે પ્રથમ કરી લેવાનું છે. પછી હાસ્યવિનોદ તો છે જ.

તે બોલ્યો, જેની એક વાર ખોટી જાણ પડી ગઈ. તે પછી ગંભીર વાત કહે તો પણ પ્રથમ તો તેની મસ્કરીમાં જ ગણી લેવામાં આવે છે. બાઈ રે ! હું મસ્કરી કરતો નથી, પણ ખર્ચ જ કહું છું. જરા ખુદાની ખાતર કહેશો કે મારી આંખોમાં કશો ફેરફાર જણાય છે ?

મને સમજાયું કે દીનાનાથ હાસ્ય કરતો નથી, પણ ખરા અતઃકરણપૂર્વક જ

ખોલે છે, તેથી તેના સામી એક ક્ષણ વાર દૃષ્ટિ સ્થાપીને હું બોલ્યો, તમને કશું જ થયું નથી. તમારા નેત્ર મને તો તેઓ નિત્ય જેવાં જણાય છે, તેવાં જ જણાય છે.

તે બોલ્યો, ત્યારે મારી સાથે એકવિંશતી નંબરની ઓરડીમાં આવો, અને જરા નજર નાંખવાની તરફી લો. જેમાં મેં ત્યાં બેયું તેવું જ બે તમને પણ જણાશે તો હું માનીશ કે મને કશું જ થયું નથી, અને મારી ડાગળા ખસી ગઈ નથી. પણ સંભાળજો, એકદમ અંદર ધુસી ન જતા, એનું બારણું જરા અડખોલું રહી ગયું છે, તેમાં જરા બેઠું લેશો, એટલે જણાશે.

મેં કહ્યું, ચાલો હું આ આવ્યો. પણ તમે શું બેયું તે તો જરા કહો ?

તે બોલ્યો, મારી દાઢીના વાળ બધાએ ઘેળ્યા થઈ ગયા છે કે કેમ એવો નથુ હાથમને કાઢી ડોલાએ સવાલ પૂછતાં તેણે જે ઉત્તર આપ્યો હતો, તે જ તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર સમજી લેશો. હવે વખત તો વચમાં અર્ધી મિનિટનો છે. નજરે જુઓ એટલે સાપ છે કે ઘો છે, તેનો ખુલાસો.

હું કશું ન બોલતાં તેણે બતાવેલી ઓરડીપાસે ગયો. ઓરડીનું બારણું સદજ કેમખોલું હતું. અંદર કાઢી હોય અને તેથી ડાકીયું કરવું એ અસમ્ભવ જાણી હું ખચકાવો, દૂરના લજળથી દીનાનાથે મને આગ્રહથી આગળ ધકેલવાથી જાણે ત્યાંથી હું સ્વભાવથી જ પ્રાપ્ત થયું હોયેવો ડોળ કરી બારણામાં નજર નાંખતો નાંખતો આગળ ચાલ્યો.

તેયું ? ચારેક શીટ ઉઘાડતા એક ઠીંગણો મનુષ્ય, સામી બીજે દરેક શીટ ઇશ્વરરાય. જમીને જમીનથી પચેક શીટ ઉઘો દવામાં અદર ઉમો ઉમો બેતો સ્વનને સાંભળીને, તેનું ચિત્ત એકાગ્ર થઈ રહ્યું હતું. તેનો વાંસો મારા બણી હતો. કશા કહેવો, શું કહ્યું એ ? જુઓ છે કે આકાશમાં અદર ઉમો રહીને તેને જુઓ છે, તેનો પાસેથી આપે આ. રાત્રી પ્રાપ્ત ને ઓરડીનું બારણું જરા વધારે ઉઘાડયું, અને મને સ્પષ્ટ

મેં કહ્યું, હા. હું સાચું જ કહ્યામાં અદર જ ઉમો હતો. એટલામાં જમીને વધારે નાંખ્યું હતું, પણ પૃથ્વીઉપર ન પડતાં પાણીમાં જ પાછો દહ્યો. તેના પગ તળે દવા નહિ,

અવિશ્વાસનો ભાવ દર્શાવતાં ઇશ્વરરાયે કહ્યું, અને પોતાના માથાને ડાખી જમણી ડાખ્યો ? આપનું મગજ પણ કંઈ અજળેવા લાગ્યો. મને ખાતરી થઈ કે આ માંતિ નથી જીવતો મનુષ્ય જ આ ઓરડીમાં છે, અને તે

મેં કહ્યું, એટલે શું તમે એમ કહો નહિ દેખી શકવાથી ઉઘે પોતાના સામ-વળી આ એક નવો છુટો ઉઘાડ્યો છે

પર પણ નથી આવ્યા હોતા ત્યાં નાનાથ બેમાં ઉમો હતો ત્યાં હું પાછો આવ્યો. અને મગજના છુટાઓ જણાય છે. થઈયું છે, તે ખરું જ છે. મને પણ તમારા બેયું જ કાપરતા એ જ આવો વચનોનું કા

તે જરા લજળ પામી બોલ્યો, પુરુષ નીકળ્યો અને અમે ઉભા હતા, તેનાથી સામી મને તે આખી કહી જાઓ. જુલિપર ત્યાં સિક્કટ હતી ત્યાં આવ્યો. બેયું તો ન કરતાં પાસે એક બારી હતી ત્યાં ગયો અને

મેં કહ્યું, તે તો કહેવાનો મેં અ. પ્રકાશના રૂઝ મા રૂપના આશિન માસમાં પ્રસિદ્ધ નહિ પણ અર્ધી સાંભળવાનું ધ્યં પણ

તટકાલ અદંત્ય થઈ ગયો. દીનાનાથ તો આ જોતાં ઓ-કરીને બૂમ પાડી ઉઠ્યો અને તે પુરુષ બારીમાંથી નીચે પડી ગયો એમ ધારીને તે જોવાને પ્રેક્ષી બારીતરફ દોડ્યો. હું પણ તેની પાછળ ગયો. અમે બારીમાંથી નીચે જોયું પણ તે ક્યાંહિ જણાયો નહિ. એટલામાં લિફ્ટ ઉપર આવી અને તેથી તેને જોવાની આસાથી દીનાનાથની ઇચ્છા જાણીને અમે લિફ્ટમાં બેસી નીચે આવ્યા. પરંતુ પેલો પુરુષ એટલામાં ક્યાંહિ પણ જણાયો નહિ. એટલામાં આસપાસ દૃષ્ટિ નાંખતાં આથે રસ્તામાં આવતો જણાયો.

દીનાનાથ આશ્ચર્ય અને શંકાશીલ દૃષ્ટિથી મારા સંબુજ ટગર ટગર જોવા લાગ્યો. ખરે-ખર, એ આશ્ચર્યસરખું હતું; અને તેમાં પણ દીનાનાથના મનમાં તો તે અતિશય ઉચ્ચ પાયાલ કરી મૂકે એવું હતું. પરંતુ હું તો કેટલાક સમયથી નિગૂઢ વિદ્યાઓનો અભ્યાસી હતો, અને કેટલાક સમયપૂર્વે, મનુષ્યમાં રહેલાં શુભ સામર્થ્યોસંબંધી તથા તેવા અલૌકિક સામર્થ્યસંપન્ન પુરુષોનાં ચરિત્રોસંબંધી યોગવિદ્યા અને નિગૂઢ વિદ્યાના અત્યંત સમર્થ જ્ઞાતા મારા સદ્ગુરુશ્રીનાં સમાગમથી કંઈક મારા જાણવામાં આવ્યું હતું. ત્યારથી એ વિદ્યાસંબંધનો મારો મોહ પ્રબળ થવા લાગ્યો હતો, અને તે સંધિમાં નિગૂઢવિદ્યાસંબંધી કેટલાક ગ્રંથો પણ મારા વાંચવામાં આવવાથી એ સંબંધનો મારો પ્રયાસ કંઈક કંઈક અંશમાં સફળ થતો જતો હતો. તેથી મને તેમાં દીનાનાથજેવું અગમ્ય આશ્ચર્ય તો ન જણાયું, પરંતુ તે પુરુષની આ ક્રિયા મને અધિક રસ ઉત્પન્ન કરનાર જણાઈ.

તે પાછો આવે એની વાત જોતા અમે દશેક મિનીટ ત્યાં ઉભા એટલામાં દીનાનાથની દૃષ્ટિ એકાએક ઉંચે ગઈ, અને મારે ખભે હાથ મૂકતાં તે આશ્ચર્યથી બોલી ઉઠ્યો, જુઓ ! જુઓ ! પેલા મોથા મજલાની બારીઉપર કોણ દેખાય છે ?

મેં તટકાલ ઉંચું જોયું, અને જોતાં જણાયું કે તે જ પુરુષ પોતાની બોરડીની બારીમાંથી સમુદ્રતરફ દૃષ્ટિ કરી રહ્યો હતો. આથી મેં દીનાનાથને કહ્યું, ‘એ જ પુરુષ જોવા મને લાગે છે. ચાલો, ઉપર જઈને ફરી તપાસ કરીશું ?’

દીનાનાથ તો તૈયાર જ હતો. પાછા ‘લિફ્ટ’માં બેસીને અમે ઉપર આવ્યા. તેની બોરડીનું બારણું ઉઘાડું હતું, અને તે પુરુષ બારીમાંથી સમુદ્રપ્રતિ જોવા કરતો હતો. અમે બારણાઆગળ જરા વાર ઉભા રહ્યા એટલામાં તેણે પાછા ફરીને અમારા તરફ જોયું. અમે બોરડીમાં પેલા.

અંદર જઈને વિવેકપૂર્વક મેં તેને પૂછ્યું, ક્ષમા કરજો, હું જાણતો નથી. પરંતુ ઓસ્ટ્રેલીયાથી પધારેલા સમર્થ વૈજ્ઞાનિક આપ છે ? મારે તેમને મળવાની ઇચ્છા છે. તેણે હા કહીને અમને બેસવાનું સૂચવ્યું. અમે ત્યાં બેઠા. ઇશ્વરરાય ! મેં પૂર્વે તમને કહ્યા પ્રમાણે તે હીંગલો અને શરીર જરા કુશલરખો હતો.

થોડી આડીઅવળી વાત કર્યા પછી મેં પૂછ્યું, “આપ નિગૂઢ વિદ્યાના અભ્યાસી છે કે કોઈના સાધનમૂલ (Medium) છે ?”

સહજ સ્મિતના લાવપૂર્વક તેણે ઉત્તર આપ્યો, તમારા તરફથી આવા કોઈ પ્રશ્નની

હું આશા રાખી જ રહ્યો હતો, અને એનો ઉત્તર એ જ છે કે 'હા અને ના. પરંતુ તમારે તે કેમ પૂછવું પડે છે ?

આના ઉત્તરમાં મેં અને દીનાનાથે જે જોયું હતું તે તેને કહ્યું. પછી તે બોલ્યો, તમે પણ જીવનની શ્રેષ્ઠ વિદ્યાના અભ્યાસી છો એ હું જાણું છું. અને આ માર્ગમાં જે કંઈ તમારો પ્રવેશ થયેલો છે, તે પણ મારા જાણવામાં છે, અને તેથી તે વિદ્યાના નિયમપ્રમાણે જે સમયે જે કંઈ જાણવા યોગ્ય હશે તે તમને જણાયા જ કરશે. અને તમને એ જ્ઞાન થવામાં હું નિમિત્તરૂપ થાઉં એમ મને લાગે છે. લક્ષમાં રાખજો કે હું માત્ર નિમિત્તરૂપ થવાનું તમને કહું છું, કેમકે હું અથવા કોઈ પણ મનુષ્ય તમને જ્ઞાન આપી શકે એમ નથી. પરંતુ તમને તે જ્ઞાન થવામાં હું અથવા કોઈ પણ નિમિત્તરૂપ કે સાધનરૂપ થઈ શકે એમ છે. અને જીવનના પ્રત્યેક રહસ્યમાં એમ જ બને છે. તે કોઈ નાથી આપી શકાતું નથી, અને કદાપિ આપવા જાય છે તો એવી રીતે સહજમાં બીજાથી મદદ પણ કરી શકાતું નથી. અને એ જ તેની અલૌકિકતા છે. અદ્ભુત સામર્થ્યને પ્રકટાવનાર જે જે રહસ્યો છે તે રહસ્યોનું અયોગ્ય મનુષ્યોથી રક્ષણ થાય અને અત્યંત યોગ્ય એવા કોઈ વિરલને જ તેનું વારતપ જ્ઞાન થાય તેને માટે તે રહસ્યોની રક્ષકસત્તાઓ હોય છે. અને તે નિરંતર તેનું રક્ષણ કરવાને માટે અખંડ સાધન રહ્યાં કરે છે. અને તેથી જ એવી દિવ્ય વિદ્યાનું રહસ્ય અદ્વાપિ કોઈ અયોગ્ય પુરુષને પ્રાપ્ત થયું નથી. અને વિશેષ ચમત્કારિક તો એ છે કે જેને આનું કોઈ જ્ઞાન થાય છે, અને પછી તે તેનો દુરુપયોગ કરવાની ધારણા કરે છે તો તત્કાલ જ તે જ્ઞાનની રક્ષકસત્તા તેને એ રહસ્ય ભૂલાવી દે છે. અને પુનઃ તેની યોગ્યતા થતા પર્વત કોઈ પણ રીતે તેને તે જ્ઞાનની કળા હસ્તગત થવા દેતી નથી. આટલું કહેવાનું કારણ એ જ છે કે ઈશ્વરના અનુગ્રહથી અને તેમના જ ભૂજ સંકલ્પથી તમને કોઈ પણ સમયે કંઈ અદ્ભુત જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તો તેને અત્યંત શ્રેષ્ઠ રાખજો. મનુષ્યને જીવનના કોઈ રહસ્યનું જ્ઞાન થવામાં પશ્ચિશ ટકા જ્યારે બીજા બળની જરૂર હોય છે, ત્યારે પોણોસો ટકા તેને શ્રેષ્ઠ રાખવાના બળની અગત્ય હોય છે, અને તેની સાથે જ્યારે તમને કંઈ જાણવા યોગ્ય જણાય, ત્યારપછી તેનો કોઈ પણ કાળે દુરુપયોગ કરશો નહિ. આટલું કહીને મારે જે કંઈ તમને જણાવવાનું છે તે હવે જણાવું છું.

હું એક પ્રવાસી છું, મેં આખી પૃથ્વીમાં પ્રવાસ કર્યો છે અને ઈશ્વરના અનુગ્રહથી જીવનનું જે કંઈ રહસ્ય છે તેનો મને પ્રભોષ થયો છે. અથવા તમારા શબ્દોમાં કહું તો નિગૂઢ વિદ્યાનું જે કંઈ તત્ત્વ છે તેની પ્રાપ્તિ થઈ છે. અને આ પ્રવાસને અતિ મને જાણ્યું છે કે જગતમાં બહુ જ થોડા મનુષ્યને વાસ્તવ જ્ઞાન હોય છે. હું મને પોતાને મારા દ્રષ્ટારે જાણું છું. મારામાં રહેલી કોઈ અગમ્યસત્તા મારી નિયામક છે. અને તેથી જ મારામાં જ્ઞાનની પ્રતીતિ થાય છે, તથા બીજાઓ જેને ચમત્કારરૂપ કહે છે તેવા પ્રકારના પ્રયોગના નિયમોના ઉપયોગ પણ હું તેથી જ કરી શકું છું અર્થાત્ જે કંઈ મારામાં ચમત્કારજેનું જણાય તો તેના કારણરૂપે મારામાં રહેલી એ નિયામક સત્તાને જ જાણીને.

આ સળંગ વિચારો કેવલ આપણાં આંતરજાતને મળતા જોઈ મેં તેને પૂછ્યું, આપે આ જ્ઞાન હિંદુસ્તાનમાંથી પ્રાપ્ત કરેલું ? આપને કોઈ યોગી, મહાત્મા કે સત્પુરુષનો સમાગમ કે અનુભવ થયો હતો ?

તેણે કહ્યું, 'પુનઃ તેનો ઉત્તર પણ એ જ છે કે હા અને નાં. પશ્ચિમના દેશોમાં પણ હું ગયો છું અને ત્યાંના જ્ઞાતા પુરુષોને પણ મેં જોયા છે. પરંતુ એટલું કહેવું જોઈએ કે તેમાંના ઘણા ખરા અધુરા ઘડાની પેઠે ઇસકાયા કરતા હોય છે. જે કંઈ તેઓ બહાર દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેના કરતાં વસ્તુતઃ તેમનામાં બહુ ઓછું સામર્થ્ય હોય છે, તેમ તમારા દેશના જે જે પુરુષોનો મને અનુભવ થયો છે તેમાંના કેટલાક તો જેમાં કંઈ વિશેષ મહત્ત્વ ન હોય એવી વાતને પણ છૂપાવ છૂપાવ કરવાનો યત્ન કરી રહેલા મને જણાયા છે. બાકી કોઈ પણ દેશના જે યથાર્થ સામર્થ્યસપન્ન પુરુષોને મેં જોયા છે તેમની જ્ઞાનસંબંધની પ્રવૃત્તિમાં મને કશો ભેદ જણાયો નથી. સર્વ પ્રજાનાં શાસ્ત્રો એક જ સત્યનું પ્રતિપાદન કરતાં હોય છે. માત્ર અનેક રૂપે તેઓ તેને વર્ણવે છે. અને એ તેમની અદ્વાકિકતા છે. પરંતુ એ સંબંધનો વિસ્તાર હાલ ઉપયોગનો નથી. માત્ર એટલું જણાવું કે અત્યેક પ્રજા પરમાત્માના સમાન અનુગ્રહપાત્ર છે, અને સર્વ કોઈને અધિકાર પ્રાપ્ત થતાં વાસ્તવ જ્ઞાન પ્રકટે છે. પરંતુ તેના નિમિત્તરૂપ થનાર પુરુષ તો કોઈ પણ દેશનો હોઈ શકે છે, પણ છેવટે એ તો નિમિત્તરૂપ જ છે. જ્ઞાનને આપનાર વસ્તુ તો સર્વની એક જ છે.

પરંતુ તમે આ પ્રકાશને પામવાને યોગ્ય થયા જણાવ્યો છો. અને તેને માટે જ માફ અહિં આવવું થયું છે. અને જે કંઈ મેં કહ્યું છે, અને તમારા જોવામાં આવ્યું છે, એ સમજી પછી તેને માટે જ છે નહિ તો આવી સત્તાને પ્રાપ્ત પુરુષો પોતાના પ્રયોગો કરવામાં નિરંતર અહુ જ સાવધ હોય છે. મનુષ્યમાં એવી જાતનાં સામર્થ્યો છે એ તમે શ્રદ્ધાપૂર્વક માનતા થયા છો. તો આવો, આ બારીઆગળ. હું વાણુમાં પગલાં ભરતો ભરતો નીચે પૃથ્વીઉપર ઉતરી પડીશ.

એમ કહી તે તત્કાલ ઉડ્યો, અને મને પણ ઉડવાની સંજ્ઞા કરી. દીનાનાથતરફ જોતાં મને જણાયું કે તેનું કાળજી દુકક દુકક થતું હતું. અને મુખઉપરથી લોહી ઉડી ગયા જેવો તે જણાતો હતો. તેની આંખો ગભરાયલી અને અસ્થિર જણાતી હતી. મેં સંજ્ઞાથી તેને નિશ્ચિંત રહેવા સૂચના કરીને હું ઉડીને બારીપાસે આવ્યો. બારી મોટી હતી. કાચનાં બારણા બરાબર પહેાળાં કરીને તે તેના ઉમરઉપર ઉભો, મને પણ આ વખતે કંપ થયો. નીચે નજર નાંખતાં પણ ગભરાઈ જવાય એટલે ઉંચે એ એરડી હતી. મને થયું કે કદાપિ આ મનુષ્ય કોઈ ભ્રમિત ચિત્તવાળો હશે અને અહિંથી ઝંપલાવશે અને નીચે પડી તેના પુરવે પુરચાઉડી જશે, તો પછી અમારી શી દશા? પરંતુ તત્કાળ જ મેં મારી અશ્રદ્ધાઉપર હાંસી કરી. મેં જોયું તો તે દૃષ્ટિના કોઈ વિલક્ષણ લાવપૂર્વક ઉંચે આકાશમાં જોઈ રહ્યો હતો. એકાએક આવેગને લઈ મારાથી તેને બોલાવી દેવાયો, અને એમ થયું કે જાણે તેને પકડી લઉં.

પણ તે ક્યાં? અમકારા મારતી વીજળીના ઝબકાની પેઠે અદૃશ્ય. મેં બારીમાંથી નીચે રસ્તાઉપર દૃષ્ટિ નાંખી, પણ ત્યાં કશું જ જણાયું નહિ. હું એકદમ નીચે ઉતરી આવ્યો અને આમ તેમ તપાસ કરી પણ ક્યાંહિ તેનું ચિહ્નસરખું જણાયું નહિ.

અમે તેની ઘણી જગાએ શોધ કરી, પગેમાં પણ તેને માટે લાખું પણ કશો જ પત્તો ખાધો નહિ. કોઈ પણ સ્થળે તેના સંબંધી કંઈ પણ સાબળવામાં આવ્યું નહિ, તેમ તેનું નામ કે નિશાન કશું જ જણાયું નહિ.

આ પ્રસંગ પીત્થાને ખરાંખર એક વર્ષ વહી ગયું અને પુનઃ તે જ દિવસની રાત્રે મારા ધરમાં એક ગાદિઉપર પડ્યો પડ્યો હું કંઈ વિચાર કર્યા કરતો હતો. હું ઉઠ્યો અને ખારી-માં જઈને આમ તેમ જવાં લાગ્યો. મને વ્યતીત પ્રસંગનું સ્મરણ થઈ આવ્યું, અને તે સમયનું સઘળું ચિત્ર-એ ઝોરડી, એ વાંતચીત, તેના હાવભાવ, એ ખારી-ખડું જ મારી દૃષ્ટિમાં તરી આવ્યું.

પરંતુ હું જોઈ છું તો મારી ખારીની સામઉપર એ જ પુરુષ ઉભેલો મારી દૃષ્ટિએ પડ્યો, અને બીજી જ ક્ષણે કુદકો મારીને તે મારા ઝોરડામાં આવ્યો. તથા તેમાં પણ જ્યારે તેણે આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે મારા આશ્ચર્યનો અવધિ રહ્યો નહિ:

“ કેમ કેવો જનાવ જન્મ્યો? આપણે કરવા મારિલો નાનો સરખો પ્રયોગ જે રીતે કરવો ધાર્યો હતો તેના કરતાં કંઈ જૂદી જ રીતે થઈ ગયો. મને લાગે છે કે એનું કારણ તમે જ છો. જે વખતે હું મારાં આદાલતોની ગતિને તીવ્ર કરતો હતો, તે વખતે મને એકાએક બોલાવવાની સાથે મને પકડી રાખવાની તમે કરેલી પ્રવળ ધ્રુવ અને તેની સાથે તેકાળે તમારામાં ઉત્પન્ન થયેલો ભય, એ બેએ મારાં આલતાં આદાલતોમાં, મેં પૂર્વે કોઈ પણ વખતે નહિ અનુભવેલી એવી એક વિલક્ષણ ગતિને પ્રકટાવી અને તેથી પૃથ્વીઉપર ઉતરી પડવાને બદલે હું તેનાથી દૂર જઈને પડ્યો. ”

મેં કહ્યું, “ પરમેશ્વરની ખાતર ભલા થઈને જરા આ રહસ્યને સ્પષ્ટ કરવા કૃપા કરો. આટલો બધો વખત તમે ક્યાં હતા ? ”

તેણે કહ્યું, “ મેં તમને જણાવ્યું તે જ પ્રમાણે થયું હતું. હું પૃથ્વીથી દૂર જઈને પડ્યો હતો. પણ એવી રીતે દૂર પડવાને મને કેટલો વખત થયો ? ”

મેં કહ્યું, “ પૂરું એક વર્ષ. ”

તે બોલ્યો, “ ગમે તેટલો વખત થયો હો, પણ તે મને કંઈ જણાયો નહિ. મને તો માત્ર ઘોડી ક્ષણજેટલો જ સમય જણાયો છે. પરંતુ તમને ખબર હશે જ કે જેમાં રાત્રિ અને દિવસ જેવું જણાય છે અને જેમાં ઋતુઓ વગેરે પ્રકટીને જેને આપણે સમય કહીએ છીએ એવા પ્રકારની ગણના કરાય છે તે બધાની સાથે જ્યારે આપણે આ પૃથ્વીનો ત્યાગ કરીએ છીએ, ત્યારે પછી કાળ અથવા સમય એવી કોઈ વસ્તુ જ રહેતી નથી. આ પૃથ્વીલોકના વ્યવહારને માટે જ સમય એવી એક વસ્તુ કલ્પી લેવામાં આવી છે. ખાત્રી વસ્તુતઃ કાળ કે સમય એવું કંઈ નથી. ”

મેં પૂછ્યું, “ ત્યારે શું તમે ખરેખર જ માનો છો કે તમે આ પૃથ્વીમાંથી બહાર જઈને પડ્યા ? ”

તેણે ઉત્તર આપ્યો, “ હું ખરેખરી રીતે જ એમ માનું છું, કેમકે વિજ્ઞાન એ વાતને સિદ્ધ કરે છે. જુઓ, સાંભળો, હું તમને કહું. એક વર્ષપૂર્વે જ્યારે હું ખારીમાંથી નીકળ્યો, ત્યારે મારી દૃષ્ટિ એક ચોક્કસ તારાઉપર સ્થિર થઈ રહી હતી, અને હું તેના જ વિચાર કરતો હતો. હું આદાલતોની ગતિને તીવ્ર કરતો હતો, અને એટલામાં જ તમે આવેશવાળા થઈ ગયા. અને મને પકડવાની તમને વૃત્તિ થઈ આવી. તમારી પોસેથી નીકળી જવાને માટે મારે આકાશના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં આદાલતોને પ્રેરવાં પડે એમ હતું. અને તે સમયે જેવા મેં સંકલ્પ કર્યો કે તત્કાલ જ હું કોઈ બીજી સજિવા દૂરના

લોકમાં જઈને પડ્યો. હું આ પૃથ્વીથી દૂર જઈને પડ્યો, અને કોઈ બીજા લોકમાં મેં પ્રવેશ કર્યો. અને તે છતાં એ સધળું નિયમાનુસાર હોવાને લીધે જ્યારે હું તમારું શું કરવાનો યત્ન કરતો હતો તે જ સમયે એક અણધાર્યો અને અત્યંત મહત્વનો લાભ મને પણ પ્રાપ્ત થયો.

“ તે કેવલ આશ્ચર્યજનક હતો. અને કોઈ પ્રસંગે તે હું તમને કહીશ, પરંતુ તે વાત હું પૃથ્વીથી દૂર જઈને પડ્યો અને પછી પાછો આ પૃથ્વીમાં આવ્યો, એ પ્રસંગને કંઈ સાબીત કરી બતાવે એમ નથી. પરંતુ જે કંઈ હું હમણાં તમને કહું છું, તે હું ધારું છું કે તેને માટે પૂરતું પ્રમાણબૂત છે.

“ બીજા અનેક બાબતોની સાથે એ દૂરનાં લોકમાં એક આ પ્રકારનો પ્રસંગ બન્યો હતો; આપણે જેને વિદ્યાલય (College) કહી શકીએ એવા તેમના એક મોટા સ્થાનમાં હું ગયો. જેને તમે ‘ દેવ ’ સંજ્ઞા આપી શકો. એવી એક દિવ્ય વ્યક્તિ, તેના જેવી જ બીજા અનેક વ્યક્તિઓને કંઈક પ્રબોધન કરતી જણાઈ.

મને એમ થાય છે કે એ દેવની જે દિવ્યતા અને સુંદરતા. મેં જોઈ તેનું અને જેને હું વિદ્યાલય કહું છું તે અલૌકિક. સ્થાનનું સવિસ્તર વર્ણન કરીને તમને આશ્ચર્યચકિત કરું. પરંતુ તેને માટે કોઈ શબ્દો જડતા નથી. જાણે તેનું સ્વરૂપ વાણીથી અગ્રાચર હોય એમ જણાય છે. તોપણ આગળ હું જે કંઈ કહું છું તેના ઉપરથી તમે તેનું કંઈક અનુમાન કરી લેજો.

તે દેવી વ્યક્તિએ તેના શ્રોતાઓને કહ્યું, “ જીવનના પરમ કેન્દ્રસ્થાનમાંથી જ્યારે કોઈ વસ્તુ આ અંકટાહરૂપે અસ્તિત્વમાં આવી ત્યારથી અમુક ગોલકોમાં અમુક પ્રકારથી પ્રવર્તતા જીવનના ઇલેમન્ટ (ઇતિહાસ) ને આપણે જાણ્યો છે. હવે આપણે જેના ઉપર શરીરો અથવા મનુષ્યો નિવાસ કરે છે એવા એક ભોકને લઈએ. ત્યાં નિવાસ કરતા આપણા અનુજો (નાના બંધુઓ) દરેક હમણાં જ પોતાનો વિકાસ કરવાનો આરંભ કરતા જણાય છે. અને એ જણાવવાનો હેતુ એ જ છે કે તમે કેટલા વિશેષ વિકાસને પામ્યા છો. એ જાણી શકો. હવે આપણે એવા પ્રકારનાં આંદોલનોને પ્રદર્શ કરીએ કે જેને એ લોકો સર્વગોચરક કહે છે તેની અંદર રહેલા એક ભૂ (પૃથ્વી) નામના લોકના સંબંધમાં આપણે આવીએ અને ત્યાં આગળ જેને તમે ઇચ્છો છો એવા વિકાસના કાલ (Period) ને જોઈ જાણી શકશો. ” હવે જે ક્ષણે મેં ભૂલોક શબ્દ શ્રવણ કર્યો તે જ ક્ષણે મારામાં એ ઇચ્છાઓ પ્રકટતી જણાઈ. તેમાં એક પ્રબલ વિચાર એ આવ્યો કે ત્યાં મારે પાછા જવું અને ખીન્ને અત્યંત દુર્બલ વિચાર એ થયો કે મારે તે તે લોકના ઇલેમન્ટને જાણવો, અને તેથી જે ક્ષણે પેલા મહાપુરુષે એ લોકને સંબંધ કરાવનારાં આંદોલનો અમારામાં પ્રસારવાં માંડ્યાં કે તત્કાલ એ દૂરના અગમ્યસરખા ભોકને હું ત્યજી દેતા હોઉં એમ મને જણાયું, અને તે જ સમયે તેની સાથે હું કેટલાંક અદ્ભુત અને અવધર્મ ચિત્રોને જોતો ચાલ્યો. વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર જણાવે છે કે પ્રકાશનાં આંદોલન એક ક્ષણ (સેકન્ડ) માં ૧૮૬,૪૦૫ માઇલના પ્રમાણથી ગતિ કરે છે. જ્યારે આ જ આપણી કલ્પનાની બહાર.

ની વાત છે, ત્યારે પછી વિચારની ગતિસાથે સરખાવતાં તો તેની ગતિ કેવળ રગશીયા ગાડાજેવી જ છે. ત્યારે વિચારની ગતિ ગરુડસરખી છે ત્યારે પ્રકાશની ગતિ ગોઠળગાયસરખી છે.

આપણને જણાવવામાં આવ્યું છે કે કેટલાક તારા અથવા લોકોનો પ્રકાશ આકાશમાં હમરો વર્ણોથી નીકળી ચુક્યો છે છતાં હજી હમણાં હમણાં જ તે પૃથ્વીઉપર આવવાની સંધિએ આવ્યો છે, તેમ જ આપણને એ પણ જણાવ્યામાં આવ્યું છે કે પ્રત્યેક વિચાર, પ્રત્યેક શબ્દ તથા પ્રત્યેક ક્રિયા જેવી રીતે ધ્વનિ પ્રસરે છે, તેમ પ્રકાશમાં ચિત્ર પડીને તેપણ પ્રસરી જાય છે અને સદાકાળ તે તેનાં કિરણોદ્વારા જ્યાં ત્યાં ગતિ કરે છે. જે હું એ દૂરના લોકમાં રહ્યો હોત તો જે કંઈ હાથ મેં લાંથી આવતાં આવતાં જોયું તે જોવાને મને સેંકડોવર્ષોની જરૂર પડત. ખરું જોતાં જે કંઈ મેં જોયું તેમાંનું ધણું ખરું તો સેંકડો વર્ષથીતથા છતાં પણ તેમને દેખશે નહિ. પણ આપણે ઉપર જાણી ગયા છીએ, તેમ તેમને મન સમય એવી કોઈ વસ્તુ જ નથી.

“તેથી જેમ જેમ હું અવકાશ (Space)માંથી આ પૃથ્વીપ્રતિ આવતો ગયો, તેમ તેમ મેં તેનો ઇદવદત જોયો. કોઈ સમયે પ્રત્યેકની દૃષ્ટિએ પણ તે ચદશે.

“પ્રથમ તો સર્વ કાંઈ મને નવા જોવું જણાતું. આ પૃથ્વીઉપરની કોઈ પણ વસ્તુને દૃષ્ટાંતરૂપે આપી તેનું સ્વરૂપ દર્શાવી શકાય એમ નથી. છેવટે મને પૂર્વના ઇદવદતનાં કેટલાંક ચિત્રો હું સમજી શકું એવી રીતે જણાવા લાગ્યાં. તમારા દેશમાં થઈ ગયેલું મહા-ભારતનું યુદ્ધ, અદ્ભુત દ્વંરિકાં વગેરે તેમ જ તમે જેને પાશ્ચાત્ય પ્રભુરૂપે કહો છો તેમનું ધર્મયુદ્ધ (Crusade) વગેરેનાં ચિત્રો મારી દૃષ્ટિએ આવ્યાં. એક વર્ષપૂર્વના બનેલા પ્રસંગનું ચિત્ર પણ એ વાતાવરણની અંદર રહેલું મને જણાયું. પછી મારું અદસ્ત થતું થતું હતું તે પણ મને છેવટે દેખાયું, અને ત્યાર પછી આ જાણીમાં યદને હું અહિં આવી ઉભો.

ઈશ્વરરાય ! આટલું કહીને છેવટમાં તે એ બોલ્યો કે તમે પ્રકાશ, વિચાર, ઘોતન, ઇચ્છા, શક્તિ, આંદોલન, તથા વર્ણોચ્ચારના વિશ્વમાં પ્રવર્તતા નિયમેને જાણો છો, અને તમે એ પણ જાણો છો કે એ વિદ્વાનશ્રી સ્વર્ગી સિદ્ધ છે. પરમાત્મા તમારું હિત કરે.”

આવો, આપણે મનુષ્ય રચીએ.

શા માટે ન રચાય ?

આપણે અનેક વસ્તુઓને રચીએ છીએ.

જે મનુષ્યને આપણે રચ્યો છે તે ઉત્તમ જીવન લોગંધવાને યોગ્ય નથી.

મેં આ કેવી રીતે જાણ્યું ?

હું જાણું છું, કેમકે તે મૃત્યુવશ થનાર છે.

તે નિરંતર મૃત્યુ પામવાને યોગ્ય થતો જાય છે.

દરેક સમયે તે બહુ થોડો જ વખત જીવન લોગંધે છે.

અને પાછો તે વિલાય જાય છે.

યોગ્ય હોય તો શામાટે વિલાય ?

આવો, ત્યારે આપણે ઇશ્વરના રૂપમાં મનુષ્યને રચીએ.

એ મનુષ્ય કેવો હોય ?

તે વિદ્યુત્સરજો પ્રભામય હોવો જોઈએ.

તેની દૃષ્ટિ દિવ્ય જ્યોતિસરખી પ્રકાશિત હોવી જોઈએ.

તેની મુખશ્રી સૂર્યસમાન દીપ્તિમાન હોવી જોઈએ.

તેનાં ચરણ અડગ અને પનોતાં હોય છે.

તે કેવલ જીવનમય અથવા પ્રાણમય હોય છે.

તેનું પ્રાણીપદાર્થમાત્ર ઉપર આધિપત્ય હોય છે.

તેના અંતઃકરણ ઉપર મૃત્યુની સત્તા પ્રવર્તતી નથી.

આવો, આપણે આવો મનુષ્ય રચીએ.

અને તેનો હાલ જ આરંભ કરીએ.

એક વખતે એક જ મનુષ્યને લો.

અને સાથી પ્રથમ તે એક તમે યાઓ.

આવો, આપણે સાથે મળીને આ એકને રચીએ.

જાપનું યાંત્રિક સ્વરૂપ.

રંકથી રાગપર્યંત જૂદી જૂદી પંક્તિનાં પ્રત્યેક મનુષ્યને પોતાનું જ્ઞાન અને શક્તિ મર્યાદાવાળાં અને અપૂર્ણ. જગ્યાય છે અને “ શરને માથે સવાશેર ” એ નિયમપ્રમાણે અમર્યાદ જ્ઞાન અને શક્તિ કોઈક દેકાણે હોતી જોઈએ એમ પણ તે સ્વીકારે છે. આવા સર્વજ્ઞાન અને શક્તિના આધારરૂપ તત્ત્વને ઈશ્વર કહેવામાં આવે છે, જે કે જૂદા જૂદા દેશમાં જૂદી જૂદી પ્રજાઓ તેને જૂદા જૂદા નામથી ઓળખે છે. ખીખના સ્વભાવ કૃતિ આદિનું અનુકરણ કરતું એ જીવનો સ્વભાવસિદ્ધ ધર્મ જ છે. ધાવતા બાલકથી આરંભી પદ્મપર્વન યોગા ધણા પ્રમાણમાં સર્વ જગ્યા અનુકરણ કરતાં જોવામાં આવે છે. ખીખના જેવા આપણે ઘઈએ અગર દેખાઈએ એ જ અનુકરણનો પ્રવર્તક હેતુ છે. મોટાને પગલે ચાલતાં મોટા જેવા થવાય તે સાર પોતાના કરતાં ગમે તે અંશમાં અધિક શ્રેયતા ધરાવનારને અનુસરવા મનુષ્યો લગ્યાય છે. બાલકને અનુકરણ કરવાને મુખ્ય દૃષ્ટાંતરૂપ તેના માતાપિતા હોવાથી તેમના બોલવા ચાલવાની રીતભાન, વિવેક, વિનય, સમ્યક્તા આદિ સહયુક્તની છાપ તેમના કામલ મનઉપર પડે છે, અને તેથી તે સંસ્કારો વૃદ્ધિ પામતાં તેમના જેવું જ આચરણ બાળકોનું પણ દેખાય છે. મોટી ઉંમર થતાં નિસાળમાં શિક્ષક તેને દૃષ્ટાંતરૂપ લાગે છે અને બોલવાની અથવા વસ્તુ પ્રતિષ્ઠાદન કરવાની અગર વ્યાખ્યાનની શૈલિ અને તેની પરિપોષક સામગ્રી હાવભાવ દર્શિત આદિ એકાદ પ્રમાણે વર્તવાને તે પ્રેરાય છે. મુદ્દમાં સેનાપતિની પ્રવૃત્તિ અને પ્રોત્સાદક વચનો, સૈનિકોમાં શૂર્ય, ધૈર્ય, નિર્ભયતા આદિ ગુણો પ્રકટાવે છે. શ્રીમાન્ પુરુષની પરિચર્યા કરનાર સેવકો પણ યોગ્ય સમયે દરિદ્રી મટી સંપત્તિમાન્ થાય છે. આ રીતે અનેક વ્યવહારના વિવિધ પ્રસંગો જોતાં જગ્યાય છે કે પોતાના કરતાં શ્રેયની શુશ્રૂષા યોગ્ય પ્રકારે થતાં યોગ્ય સમયે તે તે શ્રેય ધર્મ પોતાનામાં આવિર્ભાવ પામે છે અને આજ નિયમ પ્રમાણે સર્વતઃ અને સર્વ-શક્તિમાન્ પરમેશ્વરની પણ શુશ્રૂષા અથવા ઉપાસના કરતાં ઉપાસક ઉપાસ્યરૂપ, મક્ત હિમ્મરૂપ યઈ શકે છે અને હિમ્મરની અનંત શક્તિઓ તેમાં આવિર્ભાવને પામે છે, પોતે અપૂર્ણ મટી પૂર્ણતાનો અનુભવ કરે છે. આ પ્રકારની શુશ્રૂષા અથવા ઉપાસનાને ભક્તિ નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે.

આ ભક્તિના અનંત પ્રકારો પૃથ્વીપરની મિત્ર મિત્ર પ્રજાઓમાં જોવામાં આવે છે પણ તે સર્વનું લક્ષ્ય ઉપાસ્યાકાર પરિજ્ઞાનને પામતું એ છે. આ સ્મરણ ભક્તિનાં અનેક સ્વરૂપો આપણી ભૂમિમાં પણ વિદ્યમાન છે. અને કાગે કરીને તેનું બાળ રૂપ બદલાતું રહે છે, અને તેની વિધિની એટલા મુખી પદોએ છે કે તેનો મૂળ આશય અને સ્વરૂપ તેનું દશે તે પણ પ્રસંગે કયી પણ ચકતું કહિન યઈ પડે છે. આના દૃષ્ટાન્તરૂપે ભક્તિને નામે આવતી દાસની પેલગા, ભજનની મંડળિઓમાં અને મંદિરોમાં જોવામાં આવે છે. પાદ-સેવન, ચરજીરૂપ અને સખ્ય ભક્તિના આશ્રયને અનેક અનાચારો, માતાજીની પ્રસાદીના નિમિત્તે નિરંકુશ મંદિરાધાન, નવરાત્રિની મદાપૂજામાં દેવીની પ્રસન્નતાએ નેવેલ ધરાવવા પશુદિંસા દેવાદિ અનેક વિધિ સ્વરૂપો સામપ્રતમાં દૃષ્ટિએસ્વર થાય છે. આ સર્વનો આશય માત્ર પોતાના ઈષ્ટ દેવની ક્રમે ને પ્રકારે આરાધના કરી તેમના

અનુમદદ્વારા લૌકિકઅલૌકિક સુખસંપત્તિમાં ન્યૂનતા મટી પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થાય એટલો જ રહેલો છે.

બૌદ્ધ સંપ્રદાયમાં પણ જીર્ણ આર્યધર્મની પેઠે સ્મરણ ભક્તિના મુખ્ય અંગરૂપ નળપત્રું પાછળના સમયમાં વિકૃત રૂપ યથેહું છે. પોતાના ઉપાસ્યની સાથે અભેદભાવને પ્રાપ્ત કરવાનું મહા સમર્થ અને સરસ સાધન એ નળ છે, અને તેથી સર્વવ્યોમાં જન્મવડા શ્રેષ્ઠ છે એમ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને ઉપદેશ આપતાં જણાવ્યું છે. આ નળપત્રું મુખ્ય પાંચ અંગ છે ૧ વાચક, ૨ ઉપાંશુ ૩ મનોમય, ૪ ધ્યાન અને ૫ શન્ય તેમાંથી સર્વ સાધારણ રીતે વાચક અને ધાણું તો ઉપાંશુ નળપત્રું સેવન શ્રદ્ધાળુ પ્રજાનો મોટો ભાગ કરતો જણાય છે. પાસે બેસેલો મનુષ્ય સાંભળી શકે એવી રીતે ઉચ્ચારતા નળપત્રે વાચક કહેવામાં આવે છે અને વાણીસ્થાનોની ક્રિયા માત્ર કંઈપ્રદેશમાં જ રોકાઈ રહેતાં ખીજથી શ્રવણ ન થઈ શકે એ પ્રમાણે મનમાં ઉચ્ચારતા નળપત્રે ઉપાંશુ નામ અપાય છે. અંતઃકરણના અધિકારની યોગ્ય પરીક્ષા કર્યા પછી સમર્થ સદ્ગુરુશ્રીથી અપાયેલી મંત્રનો વિધિપૂર્વક નળ કરતાં સાધકને કેટલોક સમય અવ્યાસ થયા પછી અમુક પ્રકારનો રસ પ્રકટે છે, અને તેથી જેમ વધારે નળ થાય તેમ વધારે સાદું આવી લાલસા પ્રકટે છે. આ પ્રકારની લાલસા જો કે સ્વતઃ નિર્દોષ છે પરંતુ આ ક્રિયાના સ્થૂલ સ્વરૂપને માત્ર લક્ષ્યરૂપ ગણતાં તે ક્રમે કરીને યાત્રિક રૂપ ધારણ કરે છે, અર્થાત્ જેમ વધારે સંખ્યા નળ થાય-દશહજાર નળ કરવાથી અમુક ફળ, સવાલક્ષ નળ કરવાથી અમુક ફળ, પુરશ્વરણ કરવાથી અમુક ફળ, એ રીતે વિધિ જણાતાં કેવળ સંખ્યાઉપર જ લક્ષ રાખવામાં આવે છે. આપણા શરીરોનું સામર્થ્ય તો મર્યાદાવાળું હોય છે, અને સંખ્યાબંધ નળ તો કરવાના, ત્યારે કરવું શું? આવા વિચાર પ્રકટતાં થોડા શ્રમ અને થોડા સમયમાં વધારે સંખ્યાના નળ કેવી રીતે કરાય તેની યુક્તિ શોધવામાં આવે છે. આથી પોતે નહિ તો પોતાના પ્રાતિનિધિદ્વારા-બ્રાહ્મણદ્વારા-નળ કરાવવાનો પ્રચાર પ્રવેશ પામેલો જણાય છે, અને તે બ્રાહ્મણો પોતે કરેલા નળપત્રું પુણ્ય પોતાના યજમાનને સંકરણ દ્વારા આપે છે.

આવા નળપત્રું પુણ્ય પ્રાપ્ત કરવાનો વિચારણા વિધિ બૌદ્ધોમાં જોવામાં આવે છે, દિબ્બેટના બૌદ્ધોમાં નળમંત્ર અથવા નળચક્રની યોજના કરેલી છે. ધરીઉપર ફરતાં ગોળ પીપજેવાં તે યંત્રો હોય છે. તેનું માપ ૭ ઇંચ લાંબુ અને ત્રણ ઇંચ વ્યાસથી માંડી ૭ ફુટ લાંબું અને ત્રણ ચાર ફુટ વ્યાસજેવડું હોય છે. તેમના ધર્મગુરુ જે લામા નામથી ઓળખાય છે તે તથા ખીજ શ્રદ્ધાળુ લકોતો આવાં નાનાં યંત્રો પોતાના હાથમાં રાખી ફેરે છે; અને મોટાં યંત્રો તેમના મઠમાં ઓસરીમાં અગર તેવા ખુલ્લા ભાગમાં રાખવામાં આવે છે. આ મોટાં યંત્રો ફેરવતાં તો કેટલોક શ્રમ લાગે છે. તેને ફેરવતાં બે ધંટડી-ઓ વાગે છે અને તેનો એક પ્રકારનો નાદ પ્રકટે છે. આ યંત્રના બહારના ભાગમાં તેમ જ અંદરની ધંટીની આસપાસ પીંટાળેલા કાગળોઉપર બૌદ્ધ ધર્મના મંત્રો લખેલા હોય છે. તેમનું એમ માનવું હોય છે કે જેટલીવાર આ નળચક્ર ફેરવવામાં આવે તેટલીવાર તેના ઉપર લખેલા મંત્રોનો નળ તે ફેરવનારે ક્યો છે અર્થાત્ તેટલી સંખ્યાના નળપત્રું પુણ્ય તેને પ્રાપ્ત થાય છે !

એમ પણ કહેવાય છે કે ટિપ્પેટમાં પવંતનાં ચિખરોડિપર તેમ જ નદીઓમાં આવ્યાં દલકાં યત્રો ધાર્મિક અને શ્રદ્ધાળુ પુરોહિતો રચાયાં હતાં, જેથી કરીને પવનના વેગથી તેમ જ જળના પ્રવાહના વેગથી તે પોતાની જોડે રૂપો કરે, અને તેથી કરીને તે શરવાથી તે ઉપર લખેલા મંત્રોના વ્યવસ્થા પુણ્ય તેમને પ્રાપ્ત થાય. ધરમાં રાંધવાના ચૂલકો ઉપર પણ આ મંત્રને તે ગોઠવતા, તેથી તાપથી તેપેલી દવાના વેગથી પણ તે મંત્ર કરતાં વ્યવસ્થા થઈ શકે. આ પ્રકારનો વિધિ પ્રથમ જેથી રીતે અસ્તિત્વમાં આવી શક્યો તેથી તેનો નિર્ણય કરવો કઠિન છે, પણ એટલું અનુમાન થઈ શકે છે કે જેથી રીતે જૂના સંસ્કૃત લેખો સાંખ્યા ગોળ વીટાલેલા કાગળો ઉપર લખેલા હોય છે અથવા હાલમાં પણ જનમાસ, જન્મોત્સવ વગેરે એક ખીત્તને સાંધેલા કાગળો ઉપર લખી ગોળ વાળી રાખવામાં આવે છે. તેમ ગોળ ટીપ્પણી પેઠે વીટાલેલા કાગળો ઉપર જૂના બ્રાહ્મ મંત્રો લખવામાં આવતા હતા. સાંખ્યા મંત્રો અથવા સ્તોત્રો સાંખ્યા કાગળો ઉપર લખવામાં આવતા અને તે કાગળો સુરક્ષિત રહેવા અર્થે એકાદ નાની ગોળ લાકડી અથવા આંકણી ઉપર તેને વીંટાળી રાખવામાં આવતા હતા. જેમ જેમ તે કાગળ વચ્ચેનો વ્યવસ્થા તેમ તેમ તે આંકણી ફેરવાતી અને આ રીતે જેટલી વાર આખી આંકણી ફરે અથવા આંકણી ઉપરનો આખો કાગળ વચ્ચે રહે તેટલી વાર તેટલી સંખ્યાનો મંત્રનો વ્યવસ્થા સ્તોત્રનો પાઠ થયો એમ મજાવામાં આવતું. ધોડા સમયમાં વધારે કામ કરવું, સરલતા અને સગવડ સાચવવી એ હેતુ પ્રાચીના કરવામાં પણ રહે એ આ પ્રતિષ્ઠામાં જનરવભાવ છે. જેમ અને તેમ દુકામાં કાર્યસિદ્ધિ કરવી એ પ્રતિષ્ઠાદુરવ્યવસ્થા સમયમાં પ્રધાન આશય હોય છે. આથી પ્રથમ તો સ્તોત્રના મુખ્ય અથવા આરંભના મંત્રો વાંચીને ચક્ર ફેરવાવો આરંભ થયો હોય છે. ધીમે ધીમે આ ત્વરાનું કાષ્ઠપનું કામ આગળ ચાલતાં વાંચવાનું જોયે પડતું ગયું અને અતિ માત્ર ચક્ર ફેરવાવો રિવાજ જનમવા લાગ્યો અને આખરે કાલે કરીને જળ અથવા પાણી ફેરવવામાં આવતું રવગ્ર રચાયું એમ જણાય છે. આપણા દેશમાં પણ માળા ફેરવીને જળ કરવામાં એક મંત્ર બળીને એક મળીને મુકવાને બદલે સામટા દસ દસ મળી પણ સરકાતી હોતે આખી માળા ફેરવી દેવાય છે, તેમ જ પાંચ મળીવામાં પણ વેદીયા બ્રાહ્મણો સ્તોત્રનો પહેલો શબ્દ ઉચ્ચાર્યો એટલે આખો સ્તોત્ર બજાઈ ગયો અથવા પ્રથમનો એક સ્તોત્ર બજ્યા એટલે આખો અપાય ખંડ અથવા સમ્પત્તિ બજાઈ ગયું એમ કરીને આખા પાંચ મળી જઈ પૂરી દસિણા લઈને પોતે પ્રગટ થાય છે, અને સંક્રમણ કરીને પોતાના વચ્ચેનાને આવા મદન પુણ્યનું ફળ આપે છે! કામ્ય કર્મો શાસ્ત્રમાં સખ્યા-પ્રમાણે પોતાના ફળને કેમ પ્રકટાવતાં નથી એ ચાંકનું સમાધાન ઉક્ત વિચારવેળીનો આશય કરનાર વિદ્વાસુને સ્પષ્ટ થવું સંભવ છે.

પ્રાસંગિક ઉક્તિઓ.

- શ્રી હરેચંદ્રાચારી મદાકાશના ૨૬ માં વર્ણનો આજેથી આનંદજનક આરંભ થાય છે. જન કાલમાં પ્રવેશવા પોતે વચ્ચેના જન કાલમાં પ્રવેશી મુકા છે, અને વર્તમાનમાં આવવા પેચ વચ્ચેના વર્તમાનમાં આવવાનો આરંભ પણ મુકા છે. નવીન અગ્નિ, નવીન ઉત્પાદ, નવીન શ્રદ્ધા, નવીન પ્રજા અને નવીન તરણોથી આજનું રમણીય પ્રમાણ પ્રકટિત થયું છે. નવીનતાનું ને મર્ચ નિર્મલ કરતી મર્ચમાં નવીનતા પ્રકટાતી રહી છે.

—આવા નવીન વર્ષમાં આપણને જૂનો કચરો સાથે રાખી પ્રવેશવાનો કરો. જ અધિકાર નથી. જે કંઈ જીલ્લું છે—કચરાશ્પ છે—તેને દૂર કરીને જે આપણે આગળ વધીશું તો જ આપણે નવીન વર્ષમાં પ્રવેશ કરી શકશું. નહિ તો જે કે આ નવીનશ્પ ગણાતા વર્ષમાં આપણે પ્રવેશ કરીશું, છતાં તેમાં નવીનતાનો જે પ્રદેશ છે, નવીનતાનો જે અંશ છે તેના સંબંધમાં આવી શકીશું નહિ. અને તેથી નવીન વર્ષનો જે નવીન રસ, આનંદ અને પ્રાણ છે તેનાથી વિમુખ રહીશું. આપણે નવો જન્મ પામીશું, પરંતુ તે સુંદર, કામગીરી અને બલથી ભરેલા તથા બલનો પૂર્ણ આધાર જેમાં થઈ શકે છે અને વૃદ્ધિ-વિકાસ-પામવાનાં પૂર્ણ સાધનો જેને પ્રાપ્ત છે, તેવા બાહ્ય શરીરને ધારણ કરીને નહિ પણ જડસરખા, જર્જરીમૂત, શુષ્ક અને મૃતપ્રાય વૃદ્ધ શરીરસાથે જન્મ પામીશું. આવા શરીરથી નવીન વર્ષમાં શું આપણને સુખ અને આનંદનું ભાન થશે ? નહિ જ.

—આપણા શરીરના, મનના, મગજના અને આત્માના-સ્વરૂપમાં સમગ્ર જીવનના—જૂના કચરાસાથે આવીશું તો નવીન વર્ષ આપણે માટે નવીનરૂપે નહિ રહે, પરંતુ આપણા કરતાં પણ વધારે જીલ્લારૂપે તે આપણને યથા પડશે. તેથી નવીન વર્ષના દિવસોમાં આપણો પ્રવેશ થયો જોઈ, આપણે ખરેખરી રીતે જ નવીન વર્ષમાં આવ્યા છીએ એમ માની લેવાનું નથી. નવીન વર્ષમાં નવીનરૂપે યદિને જ્યારે આપણે પ્રવેશ કરીએ છીએ, ત્યારે જ નવીન વર્ષની જે કંઈ નવીનતા છે તેનો આપણને અનુભવ થાય છે.

—જ્યારે આપણે શરીરને જૂનું જોઈએ છીએ, મનને પણ તેવું ને તેવું જૂનું જ જોઈએ છીએ, મગજને પણ એ જ પ્રકારનું જીલ્લાવાળું, પૂર્વતા જેવું જ જોઈએ છીએ, ત્યારે પછી આપણે નવીન વર્ષમાં શી રીતે આવીએ છીએ ? આપણે તો હતા તેના જે જ છીએ, આપણી પાસે જે કંઈ જૂનું ખખ હવું તે પણ હજી તેવું તે જ છે, તો પછી એવું શું બન્યું કે જેથી આપણે નવીન વર્ષમાં આવ્યા એમ આપણે, આપણા ચેતનાને માટે માની શકીએ ? હા, કદાચ નવીન વર્ષનો દિવસ આવ્યો અને ગયો, પણ તેથી આપણે કંઈ તેમાં ખરે જોતાં આવતા નથી. કેમકે આપણે—આપણામાં રહેલા સર્વ અંશો—તો જીલ્લું જ છે. અનેક વર્ષપૂર્વના છે. તેથી જે આપણે નવીન વર્ષમાં આવવું છે તો જે કંઈ આપણું છે—જે જે વસ્તુ મળીને આપણે યથા છીએ—તે સર્વને નવીન કરીને પછી નવીન વર્ષમાં પ્રવેશવું જોઈએ, અને તો જ આપણે નવીન વર્ષમાં આવ્યા એમ ગણાય છે.

—આવી રીતે તમે નવીન વર્ષમાં પ્રવેશો છો તો જ તમે નવીન વર્ષનું જે કંઈ સુખ અને નવીન છે તેને પ્રદણ કરી શકો છો. ગયા વર્ષના હિસાબથી ભરેલા ચોપડામાં જ શું કોઈ નવીન વર્ષના હિસાબનું નામું લખવા માટે છે ? નહિ જ. કેમકે તે ચોપડો ગયા વર્ષના હિસાબથી ભરેલ જ ગયો છે. તેમાં નવીન વર્ષનો હિસાબ કંઈ જગાએ લખાય ? તમારે માટે પણ તેમ જ છે, જે કંઈ તમારું છે અથવા જે કંઈ મળીને તમે યથા છો તેમાં જે તમે જૂનું જ ભરી રાખો છો, એવરની સાતની અજાણતાનું સંમદ-સ્થાન કરી રાખો છો, તો તમે તેમાં કશું જ નવીન ભરી શકતા નથી. અને જ્યારે તેમ નથી થતું ત્યારે પછી નવીનમાં જે કંઈ ઉત્તમ છે તે તમને શી રીતે પ્રાપ્ત થવાનું ? તમારા ચોપડામાં જગ્યા જ નથી, તો પછી નવીન વર્ષની જગ્યા રકમ-ગણતરીની રકમ-તમે ક્યાં લખી શકતા હતા ? અને તે હિસાબ જે નથી માંડતા તો પછી કોણ કહેશે કે તમારો ચોપડો નવીન વર્ષનો છે ?

—વ્યાપારીઓ જેમ નવીન વર્ષે આરંભથી કેરોકડાક ચોપડો લાવે છે, અને કંકુથી શ્રી ગણેશાય નમઃ લખે છે, તેમ તમે પણ નવીન વર્ષમાં પ્રવેશો તેની સાથે જ તમારા સર્વ અંશના-સર્વ પ્રકારના નવીન ચોપડાઓ જ લાવજો. સર્વમાં નવીનતા પ્રકટાવજો, અને એ રીતે નવીન થઈ નવીન વર્ષમાં પ્રવેશજો. અને ત્યારે જ તમને નવીન વર્ષનું રહસ્ય સમજાશે.

—તમે જ્ઞેશો તો જણાશે કે કુદરત પણ તમને નવીન કરવાને તત્પર છે. કુદરતની ઋતુઓ એ જ વિચારને આપણામાં સ્ફુરાવે છે. એ પોતાની સ્થૂલ સૃષ્ટિની હૃદયતાને દાગી તેમાં નવતા-નવીનતાને પ્રકટાવે છે. તે જ રીતે સાથે સાથે તે આપણામાંથી પણ હૃદયના નિષ્ક્રાંત કરી નવતા પ્રકટાવવા તત્પર છે. જે કુદરત આ સ્થૂલ સૃષ્ટિમાં, ઋતુઓમાં, વન-સ્પતિમાં, પૃથ્વીમાં અને વિવિધ પ્રકારના તત્વોમાં ક્રિયા અથવા વ્યાપાર કરે છે, જે કુદરત સૂર્ય, ચન્દ્ર, આકાશ, વાયુ આદિમાં અનેક વ્યાપારો કરે છે, તે જ કુદરત આપણામાં પણ વિવિધ ક્રિયાઓ-વ્યાપારો-અથવા ફેરફારો કરે છે. તેથી તે જેમ નવીનતાને ધારણ કરે છે તેમ આપણે પણ નવીનતાને ધારણ કરી શકીએ એમ છે.

—પરંતુ તે સર્વ વસ્તુઓ નવીનતા પામે છે-પ્રતિવર્ષ નવીનતા પામે છે-ત્યારે આપણે પ્રતિવર્ષ હૃદયતાને પામતા જઈએ છીએ. અને તેનું કારણ એક જ છે કે તે બધાં કુદરતની નવીન કરવાની ક્રિયાને, ત્યારે તેનાથી અનુકૂળરૂપે રહી તેને સ્વતંત્રપણે કરવા દે છે, ત્યારે આપણે તેમાં અનેક વિદ્વો ઉત્પન્ન કરીએ છીએ. તેઓ સઘળાં ત્યારે કુદરતને અનુકૂળ થઈ રહે છે, ત્યારે મનુષ્ય તેનાથી વિરુદ્ધ થઈ પડે છે. પરિણામ પણ વિરુદ્ધ આવે છે એ પણ પ્રત્યક્ષ જ છે.

—કુદરતે મનુષ્યમાં સર્વથી અધિક સામર્થ્ય અને શક્તિઓ આપી છે, અને તેથી તે સર્વથી વધારે ઉચ્ચ થાય અને સર્વથી શ્રેષ્ઠ એવાં સુખોને પામે, અને તેને પોતાને (કુદરતને) અધિક પ્રમાણમાં અનુકૂળ રહી અધિકાધિક લાભ પ્રાપ્ત કરે એમ તે ઇચ્છે છે, તેણે આપણને આપેલાં સર્વેશો સામર્થ્યોથી પણ તેનો એ આશય પ્રત્યક્ષ થાય છે, પરંતુ મનુષ્ય એ અધિક આપેલાં સાધનોવડે જ કુદરતનો ખીજના કરતાં અધિક પ્રમાણમાં ભંગ કરે છે. જે શસ્ત્રો મનુષ્યનું મુગમપણે રક્ષણ થાય તેને માટે આપવામાં આવ્યાં હોય છે તે જ શસ્ત્રોથી તેઓ પોતાના જ નાશને સત્વર અને વધારે મુગમપણે કરે છે. ખરે, સામર્થ્યનો દુરુપયોગ શી શી દાનિ નથી કરતો ?

—કુદરત જાણે છે કે જે કંઈ તેને વિશેષ પ્રમાણમાં અનુકૂળ રહે છે, તેને તે વિશેષ પ્રમાણમાં મુખ આપી શકે છે. અને જેને અધિક અનુકૂળ સાધનો પ્રાપ્ત થાય છે, તે વિશેષપણે અનુકૂળ રહી શકે, એવા વિચારથી કુદરતે મનુષ્યને એ સઘળું આપ્યું. અને, તેને પોતાના અધિક પ્રીતિપાત્ર ગણી તેમને એ બધું આપીને દર્શાવ્યું કે 'એ સઘળાનો મારી સાથે વધારે પ્રમાણમાં અનુકૂળપણે રહેવામાં ઉપયોગ કરો, અને તેમ કરવાથી તમે વિશેષ લાભ પામશો.' પરંતુ તે પ્રતિ મનુષ્યો અજાણ કરે છે, અને વધારે સામર્થ્ય તથા સાધનો મળવાથી ખીજું કંઈ વધારે સાઈ વધારે પ્રમાણમાં ન મેળવનાં, વધારે દાનિ અથવા અધનને જ વધારે પ્રમાણમાં મેળવે છે !

—તમારા સંબંધમાં પણ જે આમ મોય તો દવે સાવધાન થાઓ. મળેલાં સાધનો અને

સામર્થ્યોનો સદુપયોગ કરો—કુદરતને અધિકં અનુકૂળ થવામાં તે વાપરો. અને તમને જાણ્યો કે તમે સર્વોત્તમ પ્રકારનાં લાભને ખીજી સર્વકર્તા સત્વર અને અધિક અંશમાં પ્રાપ્ત કરો છો.

—કુદરતને અનુકૂળ થઈને જે મનુષ્યો કામ કરે છે તે નવીનતાને પામે છે. અને તે નવીનતા ઉપર ઉપરની નહિ, પણ અંતરૂપી થાય છે. તેથી નવીનતા જ વ્યયર્થે લાભ પ્રકટાવે છે, તે નવીનતા જ મનુષ્યજીવનને નવજીવનમય કરે છે. કુદરત નિત્ય નવીન રૂપમાં રહ્યા કરે છે. અને તેને મથાર્થે રીતે અનુસરનાર પણ નિત્ય નવીનરૂપે રહી શકે છે.

—તમારા સમગ્ર અંશનું જેમ જેમ નવીકરણ થતું જાય છે, તેમ તેમ તમારામાં જે કંઈ સત્તા, ઐશ્વર્ય, વગેરે હોય છે તેમાં ઉત્તમ પ્રકારની વૃદ્ધિ થવા માંડે છે. અને તે વૃદ્ધિ પામેલા બળનો તમે પુનઃ નવીકરણ કરવામાં ઉપયોગ કરો છો, જેથી તે પણ ઉત્તરોત્તર અધિક પ્રમાણમાં જ વધે છે.

—શ્રી મહાકાશ તમારા જીવનનું નવીકરણ કરવામાં તમને બે તેટલી સહાય અર્પવા તત્પર છે. તમે તેને ગ્રહણ કરશો તો આ નવીન વર્ષની સાથે તમે પણ તમારું સર્વાંશ નવીકરણ કરશો.

—નવા વર્ષના ચોપડામાં જેમ આરંભમાં પૂર્વની જમા રકમ મંડાય છે, તેમ તમારા નવીન વર્ષમાં પૂર્વની જમા રકમ મંડવાની પણ છે. જે કંઈ જીર્ણ છે તે જ ત્યજવાનું છે, પૂર્વનું બધું ત્યજવાનું નથી. જે કંઈ નવીન છે અને નવીન જ રહે છે, તે ભડે પૂર્વનું હોય તો પણ સેવ્ય જ છે.

—સ્નેહનું સ્મરણ અને શુભનું સ્મરણ એ નિત્ય નવીન હોય છે, અને તેથી તે પૂર્વનું હોવા છતાં તેમાં જીર્ણતા પ્રકટતી નથી. તેથી તેને તમારા નવા ચોપડામાં જમા લેશો તો વાંધો નથી. દોષો, દુર્ગુણો, આલસ્ય અને દુર્બલતા એ જેમ જૂનાં તેમ વધારે હાનિ કરે છે, તેથી તેને આગ્રહથી ત્યજજો. અને આનંદ, પ્રેમ, ભક્તિ, આદિ સર્વ સદ્ગુણો નિત્ય નવીન જ રહેતા હોવાથી તે પૂર્વના હોય તો પણ ગ્રાહ્ય જ છે. તેથી તેને ધારણ કરતા અને તેમાં રહેલી નિત્યનવીનતાનો અનુભવ કરતા તમે સર્વાંશે નવીકરણને પ્રાપ્ત થાઓ એ જ શુભેચ્છા છે.

—શ્રી મહાકાશના ૨૫ વર્ષ પૂર્ણ થઈ આજે તેનો ૨૬ માં વર્ષમાં પ્રવેશ થતો હોવાથી તે નિમિત્તે એક સવિશેષ આનંદોત્સવ કરવાનો અનેક સજ્જનોએ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે, તે પ્રમાણે આજે અર્થાત્ ૨૬ મા વર્ષના આરંભક દિવસે જ તે પ્રકારનો સવિશેષ ઉત્સવ કરવો ધાર્યો હતો, પરંતુ એ મુશ્કેલી પ્રાપ્ત થયા પછી તે કરવાનો સમય બહુ ઓછો જાણવાથી તે ઉત્સવ થોડા સમય પછી ઇંગ્લેન્ડ તો થઈ શકશે. તે પૂર્વે શ્રી મહાકાશની બેટ વગેરે આપી દેવા પ્રયત્ન થશે.

—શ્રી મહાકાશપ્રતિ અપૂર્વ મમત્વ ધરનારાઓનું આ પ્રકારનું મુશ્કેલી અવસ્થા અધિક આનંદજનક થઈ પડે છે. ઇંગ્લેન્ડથી તેમની એ શુભાશા સિદ્ધ થવાનો ચોખ્ખો પ્રાપ્ત થાઓ એ જ ઇચ્છા છે.

—શ્રી મહાકાશનો આ અંક ચાર ફાર્મનો છે. અને હાલ એ જ પ્રાંતે પ્રતિમાસ ચાર ફાર્મનો અંક નીકળશે. પરંતુ તેની સાથે શ્રી મહાકાશના ખાસ અંકરૂપે આ વર્ષમાં એક

મોટા લગભગ ૧૫ ફોર્મ ઉપરનો અંક કદાચવામાં આવશે, જેથી વાચકોને કોઈ પણ રીતે નુકસાન ન થતાં લાભ જ રહેશે. તથા તે અંક જોવાથી તેમને સર્વ પ્રકારે સંતોષ થશે.

—મહાકાવ્યના ૨૩મા વર્ણના આશ્વિન માસમાં શ્રીમાન્ વિશ્વવંદે ' પૃથ્વીઉપર ભુસકો મારતાં પૃથ્વીઉપર ન પડતાં પૃથ્વીઉપરથી દૂરના લોકમાં પડેલો પુરુષ, ' એ નામની વાર્તાને આરંભ કર્યો હતો, તે વાર્તા આ અંકમાં પૂર્ણરૂપે આપવામાં આવી છે. તે વાર્તાનું પૂર્વનું સ્મરણ કોઈને ન હોય તથા દેટલાક નવીન વાચકો હોવાના એમ ધારી, આશ્વિનમાસમાં એ વાર્તાને જેટલો વિભાગ આપવામાં આવ્યો હતો, તે પણ આ અંકમાં વાચકોની મુગમતાને અર્થે પુનઃ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે.

—મહાકાવ્યના બીજા અપૂર્ણ લેખો પણ ક્રમે ક્રમે પૂર્ણ કરવા ઉપર લક્ષ અપાશે.

—મહાકાવ્યમાં કોઈ ચાલુ વાર્તા આવે એ પ્રકારની અનેક વાચકોની વારંવાર માગણી થાય છે. હૃષિકેન્દ્ર તો બીજા કે ત્રીજા અંકથી તેનો પણ આરંભ થશે. માર્ગદર્શીના અંકમાં એક નાની સંપૂર્ણ વાર્તા પ્રકટ થશે.

—આ વર્ણમાં મહાકાવ્યનું સ્વરૂપ અધિક ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું થવા પૂર્ણ આશા છે. જે વિચારો તે આજપૂર્વત અર્થે છે તેના ઉપરાંત કંઈક સિત્ત પ્રકારના વિચારક્ષેત્રમાં પણ તે ઉતરશે.

—શ્રીવિશ્વવંદરમારક અંક ત્રયા ગત વર્ણની લેટનું પુસ્તક પણ હવે બનતી તૃતીયા પ્રકટ થશે.

—તેમ જ આ વર્ગથી પ્રકટતાં બીજાં માસિકો પણ હવે ક્રમથી નિયમિત થઈ જશે તેમાં પ્રથમ ' બાલકોને બંધુ ' નામના માસિકના ચરેલા અંકો સત્વર પ્રકટ કરવામાં આવશે. તથા હવે તેના માલિકોને ઘણો વિશ્વંજ સહન કરવો પડશે નહિ.

—જનુ જ થોડા સમયમાં મહાકાવ્યના તમામ ચરેલા અંકો, સત્યવિજય પ્રેક્ષના માસિક બાઈશ્રી સાંકળચંદ્રે અધિક પરિશ્રમ લઈને છાપી આપ્યા છે, તે પણ અધિક સંતોષનું કારણ છે. થોડો જ અવકાશ છતાં કામને સ્વચ્છ, બચસ્થિત અને સુંદર કરવા ઉપરનો તેમનો લક્ષ અધિક પ્રશસ્ય છે.

—અતીત વર્ણની થયેલી અનિયમિતતા તથા અવ્યવસ્થાપ્રતિ અલક્ષ કરીને વર્તમાન વર્ણમાં જે વાચકો મહાકાવ્યના સંગી રહેશે તો તેમને તે વિશેષ સંતોષ પ્રકટાવશે એમ આશા છે.

—અતીત નવીન વર્ણનિમિત્તે તથા ગત કાર્તિક કૃષ્ણપક્ષ પ્રતિપદાના મારા જન્મદિવસ-નિમિત્તે જે જે સન્મનોએ પત્રો તથા તાર કર્યા છે, તે સર્વને સ્વતંત્ર પત્રો અવકાશના અભાવે લખી શકતો નથી. તેથી આજ સ્થળે તે સર્વનો સહર્ષ સ્તુતિ કરી તેમના સર્વના નિર્મલ સ્નેહભાવનિમિત્તે હૃદયના સંતોષનથા પ્રેમપૂર્વક આપ્રતિ તેમની શ્રેયસ્સિદ્ધિ-અર્થે પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે.

ઉચ્ચ સુખાભિલાષીએ ઉચ્ચ સુખની સત્વર

સિદ્ધિ થવા અર્થે શું કરવું ?

અ અને વ નો એક જ માધ્યમને ત્યાં જન્મ થયો છે, પરંતુ અ ને નગરમાં રાખીને ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે, અને વ ને ગામડામાં પોતાની જન્મ-ભૂમિમાં જ રાખીને નિશાળમાં મળી શકે એટલું શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે. મોટી ઉંમરે અને સરખી શૈલાવાળાં વસ્ત્રો પહેરાવીને, અથવા વસ્ત્રો પહેરાવ્યા વિના પણ પાસે પાસે ઉભા રાખ્યા હોય છે તો પણ ગમે તે જુદામાન મનુષ્ય તેમની શરીર અને મુખ જોઈને તત્કાલ કહી શકે છે કે અ વિદ્વાન છે અને વ નિરક્ષર છે અ નાં તેજસ્વી, સ્થિર અને લાવપૂર્ણ નેત્ર દર્શાવી આપે છે કે તે જુદાવિલવસપનન પુરુષ છે, અને વ નાં અર્ધહીન નેત્રો સૂચવે છે કે તેનું હૃદય જુદાશન્ય છે અ ની અને વ ની આલોકિતિ જ, તેમનાં શરીરમાં રહેલો જીવાત્મા કંઈ ભૂમિકામાં છે, અર્થાત્ તેમની માનસિક તથા આધ્યાત્મિક શક્તિઓ કેટલા અને કેવા વિકાસને પામી છે, તેનું જુદામાનને સ્પષ્ટ જ્ઞાન કરાવ્યા વિના રહેતી નથી.

શાસ્ત્રોમાં જ્યાં જ્યાં સમય યોગીઓનું તથા મહાપુરુષોનું વર્ણન આવે છે, ત્યાં ત્યાં તેમનાં દિવ્ય શરીરોનું તથા દિવ્ય સુખાકૃતિનું વર્ણન કરેલું જોવામાં આવે છે.

એક જ માધ્યમના પુત્રો છતાં અ ની અને વ ની શરીરાકૃતિમાં ભેદ પડવાનો હેતુ કયો છે ? મહાપુરુષો પણ અન્ય મનુષ્યો જે સૂચકોકમાં રહે છે, તે જ લોકમાં રહેવા છતાં, તથા માનવ માતાપિતાને ત્યાં જન્મ લેવા છતાં દિવ્ય શરીરાકૃતિવાળા થવામાં હેતુ શો ?

આકૃતિમાં ભેદ પડનાર આ હેતુ માનસ વ્યાપાર છે. માનસ વ્યાપારનું અથવા વિચારનું જેવું સ્વરૂપ હોય છે, તે પ્રમાણે સુખની તથા શરીરની આકૃતિ રચાય છે. આખો દિવસ ધનના વિચારો કરનારના મુખઉપર ધનના લોભને સૂચવનાર અનેક ચિહ્નો પ્રકટી નીકળે છે. આખો દિવસ ઐશ્વર્ય ચિંતન કરનારના મુખઉપર પ્રયત્ન વિષયવાસનાનાં ચિહ્નો પ્રકટી નીકળે છે. ચોરના મુખઉપર ચોરના ભાવ, અને પ્રમાણિક મનુષ્યના મુખઉપર પ્રમાણિકપણના ભાવ સંવદ્ધ પ્રકટેલા જ રહે છે. મનુષ્ય પોતાના અંતઃકરણને ગુપ્ત રાખવાનો ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરે તો પણ તેના વિચારાનુસાર તેની આકૃતિ રચાયા વિના રહેતી જ નથી.

રોગી મનુષ્યનું મુખ જોઈને તે રોગી છે, એમ આપણે શાથી કહીએ છીએ ? એ જ કારણ કે રોગમાં તેના વિચારની સ્થિતિ અદલાય છે. અને તેમ યતાં તેનું આખું શરીર અદલાઈ જાય છે. સિન્ધુકનો વેપ ધારણ કરેલો ભાવ્યવાન નૃપતિ નિર્ધન વેપ ધારણ કર્યા છતાં પણ ગુપ્ત નથી રહી શકતો તેનું કારણ શું ? એ જ કે હું નૃપતિ છું એ પ્રકારના વિચારવડે તેની આકૃતિમાં નૃપતિત્વનાં જ ચિહ્નો અંકિત થયાં છે, તે સિન્ધુકના વેપમાત્રથી તત્કાળ અદલાતાં નથી. 'ભાગ્ય ધ્રુવે નહિ ભણત લગાયો' અર્થાત્ વિચારથી થયેલું શરીરનું ઉચ્ચ સ્વરૂપ, નિષ્કૃષ્ટ વેપ ધારણ કરવાથી અદલાતું નથી.

આ વગેરે અનેક ઉદાહરણોથી આપણે નિઃશંકપણે એવા સિદ્ધાંતઉપર આવીએ છીએ કે મનુષ્યનાં સૂક્ષ્મ શરીરને સારી અથવા નહારી, સ્વરૂપ અથવા કુરૂપ, નીરાગ અથવા રોગવાળી વિવિધ સ્થિતિઓ અર્પનાર તેનો વિચાર જ છે.

પરંતુ એક પક્ષથી જેમ વિચારથી શરીરને રચે છે, તેમ અન્ય પક્ષથી શરીર વિચારને રચે છે. નીરોગ શરીરમાં નીરોગ મન હોય છે એવી જે કહેવત ચાલે છે, તે સાચી છે. શરીર જે રોગી હોય છે તો મન પણ રોગી હોય છે, અને જે શરીર નીરોગ હોય છે, તો મન પણ નીરોગ હોઈ તેની સર્વ શક્તિઓ અત્યંત બળવાન હોય છે. મન શરીરવડે જ પોષાય છે. રહિરનો અત્યંત શુદ્ધ ભાવ મગજના અણુઓને રચે છે, અને પોષે છે, અને આ અણુઓદ્વારા મન વિચાર કરી શકતું હોવાથી જેમ શરીર અથવા રહિર અધિક શુદ્ધ હોય છે, તેમ મગજ અધિક શુદ્ધ અણુઓવડે પોષાય છે. અને તેમ યતાં મન અધિક બળવાન અને શુદ્ધ વિચાર કરી શકે છે. વિવાળા રહિરથી પોષાતું મગજ બળવાન શુદ્ધ વિચારોને કરી શકતું નથી. દારુ, ગાંજો, તમાકુ, ચાદા વગેરે માદક પદાર્થોના અત્યંત સેવનથી જેમનાં રહિર વિવાળાથયેલાં હોય છે તેઓનાં મગજ અવ્યવસ્થ થઈ ગયાં હોય છે તથા તેઓ આધ્યાત્મિક વિચારોમાં સ્થિર રહી શકતા નથી. એ આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ. એથી ઉલટું જાણેલા સાત્વિક શુદ્ધ આદારઉપર નિર્વાહ કરી શરીરમાં શુદ્ધ રહિરને ઉત્પન્ન કરનાર પૂર્વના ઋષિમુનિઓ અસાધારણ આધ્યાત્મિક સામર્થ્યને દર્શાવી શક્યા છે. એ પણ આપણે શાસ્ત્રદ્વારા ઉત્તમ પ્રકારે જાણીએ છીએ. આ રીતે શરીરને રચનાર જેમ વિચાર છે, તેમ વિચારનું ઉત્પદ અથવા નિષ્પદ સ્વરૂપ રચનાર શરીર છે.

વિચાર એ શું છે? આત્માને પોતાની શક્તિઓ દર્શાવવાનું દ્વારા આપવા સાધન છે. જ્યાં મન નથી હોતું ત્યાં આત્મા અથવા ચૈતન્ય પોતાની એક પણ શક્તિને પ્રકટ કરી શકતું નથી. સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ જગતમાં પોતાના અસ્તિત્વનું ભાન કરાવવાને આત્માને મનની અપેક્ષા રહે છે.

આ મન જનમત્, સુષ્મ, ગાદ સુષુપ્ત અને ધન સુષુપ્ત એવી ચાર અવસ્થાવાળું આ સ્થૂલ જગતમાં જોવામાં આવે છે. મનુષ્ય તથા પશુ વગેરેમાં એ મન જનમત્ કણામાં હોવાથી મનુષ્યમાં તથા પશુઓમાં આત્મા પોતાની અધિક શક્તિઓ દર્શાવી શકે છે. તેમાં પણ પશુકરતાં મનુષ્યમાં એ મન અધિક જનમત્ હોવાથી પશુશરીરમાં આત્મા પોતાની જેટલી શક્તિઓ દર્શાવી શકે છે તેના કરતાં મનુષ્યશરીરમાં અધિક પ્રમાણમાં દર્શાવી શકે છે. મનુષ્ય તથા પશુશરીરોમાં પણ એ મન જ્યારે સુષ્મ એટલે ઉગ્રેણું હોય છે, ત્યારે આપણને સર્વને અનુભવ છે કે આત્મા પોતાનો જ્ઞાનાદિ કોઈ પણ ધર્મ દર્શાવવા અસમર્થ હોય છે. વનસ્પતિમાં એ મન ગાદ સુષુપ્ત દશામાં હોય છે, અને તેથી આત્માં ત્યાં વનસ્પતિની સ્વચાકૃતિ રચવા શિવાય અને તેને વિવિધ પ્રકારનું મનોદરૂપ આપવા શિવાય અન્ય કશું કરી શકતો નથી. આત્માનાં જ્ઞાનાદિ ધર્મ વનસ્પતિમાં મનની ગાદ સુષુપ્ત દશા હોવાથી આપણા અનુભવમાં આવી શકતા નથી. પાણીવગેરે જડ પદાર્થોમાં એ મન ધનસુષુપ્ત અવસ્થામાં હોવાથી ત્યાં આત્માનું અસ્તિત્વ જનાં પણ અન્યથી તેની લેણ પણ પ્રતીતિ કરી શકાતી નથી.

જનમત્, સુષ્મ, ગાદ સુષુપ્ત તથા ધનસુષુપ્ત, એ એક જ દ્રવ્યની સૂક્ષ્મતમ, સૂક્ષ્મતર, સૂક્ષ્મ તથા સ્થૂલ કક્ષા છે. પાણીના અણુઓ સ્થૂલ છે, અને વનસ્પતિકરતાં અધિક અશુદ્ધ છે, આથી પાણીના અણુઅણુમાં આત્મા રહેતો હોવા છતાં, ત્યાં તે પોતાની કોઈ પણ શક્તિને દર્શાવી શકતો નથી. માત્ર પાણીના અણુઓની વનસ્પતિના અંદાર થઈને ત્યાં આત્મા રહે છે. વનસ્પતિના અણુ પાણીના અણુ કરતાં ઓછાં સ્થૂલ,

અને અધિક શુદ્ધ હોવાથી ત્યાં આત્માની શક્તિએતે આપણે કાર્ય કરતી અનુભવીએ છીએ. પૃથ્વીમાંથી રસ શોષવાની ક્રિયા, તે રસના સ્પૃશ્ન અશુદ્ધ ભાગનું થક, વધારે શુદ્ધ ભાગનાં પાંદડાં, તેથી વધારે શુદ્ધ ભાગનાં પુષ્પ, તેથી વધારે શુદ્ધ ભાગનાં ફળ, અને સૌથી શુદ્ધ ભાગનાં ખીજક-આ વગેરે વિવેકવાળી ક્રિયાઓ વનસ્પતિના ગાઢ સુપુષ્પ મનદારા આત્માને કરતાં આપણે નિત્ય અનુભવીએ છીએ વનસ્પતિના અણુઓ ઓછા શુદ્ધ હોવાથી જ વનસ્પતિનું મન ગાઢ સુપુષ્પ અવસ્થામાં પડી રહે છે, અને તેથી આત્મા તેને વનસ્પતિનું રૂપ અર્પવા શિવાય અધિક કશું જ કરી શકતો નથી. મનની ગાઢ સુપુષ્પ અવસ્થા હોવાને લીધે જ વનસ્પતિ એક સ્થળથી ખીજે સ્થળ જઈ શકતી નથી. વનસ્પતિને ખાનાર કીડાના શરીરના અણુઓ વનસ્પતિકરતાં વધારે વધારે શુદ્ધ હોવાથી કીડાના શરીરમાં આત્મા પોતાના અધિક સામર્થ્યને દર્શાવે છે. કીડો એક સ્થળથી ખીજે સ્થળે ભ્રમણ કરે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ ભયથી પોતાનું રક્ષણ કરવાની તેમ જ આહારાદિ પ્રાપ્ત કરવાની વિવિધ યુક્તિઓ રચીને, વનસ્પતિકરતાં શિષ્ય માનસિક શક્તિઓ દર્શાવી શકે છે. અને મનુષ્યશરીરનાં અણુઓ કીડાકરતાં અધિક શુદ્ધ હોવાથી મનુષ્યશરીરમાં આત્માની શક્તિઓ પાસાણુ, વનસ્પતિ, જંતુઓ તથા પશુઓકરતાં અધિક પ્રમાણમાં પ્રતીત થાય છે.

(અપૂર્ણ.)

માનસ રસાયન

અથવા

યૌવનને પ્રાપ્ત કરવાનો અને સ્થિર રાખવાનો માનસ ઉપાય.

(અનુસંધાન ૨૪ મા વર્ષના આધિન માસના ૫૪ ૩૩૯ થી.)

પ્રકરણ ૧૪.

અખંડ આનંદોપભોગ અખંડ યુવાવસ્થાની સાથે સાથે જ થઈ શકે છે.

કેવલ સુખમય અંતઃકરણ જ સમસ્થિતિવાળું હોય છે, અને યુવાન રહેવાને માટે અંતઃકરણની સમસ્થિતિવાળી અવસ્થા હોવાની અગત્ય છે, અને તેનો કુદરતી સાથે પૂર્ણ એકરણ હોવો જોઈએ.

સુખનો અનુભવ કરવાને માટે મનને કાર્ષ્ણ્ય પશુ પ્રકારનો આનંદોપભોગ (Enjoyment) હોવાની અગત્ય છે. ત્યારે કોઈ પણ પ્રકારનો આનંદોપભોગ થતો રહે છે ત્યારે જ મનને સુખનો અનુભવ થાય છે, પછી તે ઉપભોગ પ્રત્યક્ષ હો વા અપ્રત્યક્ષ હો. તેથી મનને જે સમસ્થિતિમાં કાયમ રાખ્યા કરવું હોય તેમ જ કાયમ યુવાવસ્થામય રહ્યા કરવું હોય તો કાયમ આનંદોપભોગની અગત્ય છે.

સ્થાયી યૌવન પ્રાપ્ત કરવાને માટે સ્થાયી આનંદોપભોગ હોવો એ અગત્યનું જ, અર્થાત્ જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણ ઉપભોગયુક્ત હોવી જોઈએ; પ્રત્યેક ક્ષણમાં આનંદનો અનુભવ થતો રહેવો જોઈએ, અને જીવનમાં જે કંઈ આવી મળે તે સર્વમાંથી આનંદોપભોગ કરવો જોઈએ.

જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણ આનંદના ઉપભોગથી અથવા સુખાસ્વાદથી યુક્ત કરવાને

માટે હવનના અનુભવમાં અર્થાત્ હવવામાં સુખારવાદનો અનુભવ કરે એ પ્રકારે મનને કેળવવું જોઈએ. અને જ્યારે હવનનું પૂર્ણ જ્ઞાન આપણી વિજ્ઞાન વૃત્તિને રક્ષા કરે છે અર્થાત્ દુરતાં દુરતાં સર્વ સમયે હવનની કક્ષાનું જ સ્મરણ રક્ષા કરે છે, ત્યારે જીજ્ઞાસુ છે કે કેવલ આપણું હવવું અથવા આપણું અસ્તિત્વ હોવું એ જ એક અખંડ આનંદ છે. ખીજા સર્વ પ્રકારના આનંદ જ્યારે ક્ષણિક લાગે છે, ત્યારે આ પ્રકારના અસ્તિત્વના જ્ઞાનનો આનંદ ચિરસ્થાયી જીજ્ઞાસુ છે.

આનંદને માટે વિષયોનો, પદાર્થોનો, પ્રસંગોનો કે સંજ્ઞેગોનો આધાર લેવો એ માત્ર મૂલ વસ્તુને જલદી છાયાનો આધાર મદાય કરવાસરખું છે. સ્વચ્છ પદાર્થો અને અન્યનો સંબંધ રાખનાર પરવશનાગ્રનક પ્રસંગો એ જ કંઈ આનંદને આપનાર વસ્તુ છે એમ નથી. જ્યારે વિષયો, પદાર્થો, પ્રસંગો, સંજ્ઞેગો વગેરે, યથાર્થ હવન કે જે હવન આ સમગ્ર પ્રસંગ પ્રાણીપદાર્થના મૂલ હેતુરૂપ છે, જેને લીધે તે પ્રત્યક્ષ થાય છે, તે હવનવડે એ સર્વ ઉત્તેજિત થાય છે ત્યારે જ યથાર્થ આનંદ પ્રકટે છે.

કેઈ પણ વસ્તુનો આત્મા જ યથાર્થ આનંદ ઉપજાવી શકે એમ છે, કેમકે તે એક જ આનંદ સ્વરૂપ છે. અને તે કેઈ પણ સ્વચ્છ વસ્તુદ્વારા પ્રત્યક્ષ થવા વિના પણ આનંદ આપી શકે એમ છે; પરંતુ આત્માના કેઈ ઉત્તમ વસ્તુમાં યથેચ્છા લગ્ય આવિષ્કારવડે જ અત્યંત આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. અને એ પ્રકારે આનંદ યવામાં મુખ્યત્વે કરીને મનુષ્યનો અધિકાર-એ પ્રકારનો અધિકાર-એ પ્રધાન હેતુરૂપ છે.

તેથી જે અખંડ આનંદ આત્મામાંથી આવે છે તે આનંદના આવિષ્કારની પૂર્ણતા, મૂલ્ય અથવા મદતા અને તેની પુષ્કળતા જદાર પ્રત્યક્ષ કરવાને માટે આ પ્રાણીપદાર્થ-વાળી સૃષ્ટિમાં દિવકારક આત્મદોષભોગનાં સાધનને શોધવાં અને તે મદાય કરવાં એ અમત્યનું છે. તે સાધનોની પ્રાપ્તિવડે જ્યાં સુધી ઉચ્ચ આનંદ અનુભવાયો નથી હોતો, અને તે અનુભવ લાંબને પછી તેનાથી પરમ ઉચ્ચ કેવલ નિર્દોષ આનંદપ્રતિ વૃત્તિ નથી સ્થાપી હોતી ત્યાં સુધી એકાએક જ નિર્દોષ આનંદના ભોક્તા થવાનું નથી. કેમકે તેવો આધિકાર સદસા પ્રાપ્ત થતો નથી.

પ્રત્યેક ક્ષણ મુખવાળી અવસ્થામાં રહેવું એ પ્રત્યેક મનના મુખ્ય ઉદ્દેશોમાંથી એક હોવો જોઈએ. પરંતુ મનુષ્યની કેવલ ક્ષુદ્ર દન્ડાઓને તૃપ્ત કરવાની ખાતર જ મુખની શોધ કરવી ઘટિત નથી. મુખની શોધ કેવલ મુખની પ્રાપ્તિની ખાતર જ થવી જોઈએ. અને હવનની મદતા કે જે આનંદની અખંડિત રહેલી સ્થિતિવડે જ પ્રકટ થાય છે તેની ખાતર-તેના અનુભવની ખાતર-મુખની શોધ કરવી જોઈએ.

આત્મદોષભોગનો કાલ જેમ અને તેમ અત્યંત પ્રમાણમાં વધારવો જોઈએ, અને મનુષ્ય હવનના આરંભના કાળમાં જ તેનો અવધિ આપી જવો જોઈએ નહિ. મનુષ્ય પોતાના પ્રતિ સત્યચીત્ર અથવા યોગ્ય નિશ્ચયોના રહેવું, હોય તો જ્યાં સુધી તે હવે ત્યાં સુધી તેજે મુખી રહેવું જોઈએ અને જ્યાં સુધી તે હવે ત્યાં સુધી જો તે મુખી નથી રહેતો તો તે મનુષ્ય તેના પોતાના તરફ યોગ્ય નિશ્ચયો છે એમ માનવું નથી.

પણી અજ્ઞાન પ્રજા એમ માને છે કે 'જાઈ! આનંદ ભોગવવાને માટે તો બાજપણ છે, પછી મોટા થયે કંઈ આનંદ ભોગવાય છે? સંસારની જગ એવા તો ક્ષણીક છે કે પછી તેમાંથી પુટવાવારો જ આવતો નથી. બાજપણ અને જગ જરી તરી જુવાનીનો બાજ એમાં જ કંઈક આનંદ ભોગવવાનો છે.' જગ કેટલાક કહે છે કે 'આ-

ઈ! આ લુવાનીનો વખત છે તેમાં જ મજા છે. પછી કંઈ એ મજા આવતી નથી. તેમાં જે મોજશોખ ભોગવી લીધી તે ખરી, કંઈ થી થી લુવાની આવતી નથી, અને ધરડા થયા પછી મોજ મજા ભોગવવાની ઇચ્છા પણ રહેતી નથી, તેમ શક્તિ પણ હોતી નથી, તેથી લુવાનીમાં જે ભોગવી લીધું તે ખરું. આ અજ્ઞાન અને નિરાશાની વાણી છે. જેઓ પોતાની મેળે જ જગતમાં બંધનવાળા દશને ઉપજાવીને તેમાં ભરાય છે અને જેઓ પોતાની મેળે સ્વતંત્રપણે વિચાર કરવાને સમર્થ છે એવા સ્વતંત્ર પુરુષો-કરતાં જેઓ લિન્ન પ્રકારના છે, તેવા જ મનુષ્યોની આવી વાણી હોય છે.

યુવાવસ્થા એ જ આનંદોપભોગની અવસ્થા છે, અને તેવી અવસ્થાવાળા મનુષ્યોએ તેમની એ અવસ્થામાં બને તેટલો આનંદ ભોગવી લેવો એ પ્રકારનું માનવું, સુખાસ્વાદ અથવા આનંદોપભોગના સમયને બહુ મર્યાદિત કરી દે છે. અને તેથી જેઓ નાના છે તેમણે એ અનુભવ કરી લેવા પોતાના મનથી જે સમય બાંધ્યો હોય છે, તેમાં તે આનંદોપભોગ કરવાને તાલાવેલી રાખે છે, અને પછી આનંદ ભોગવવાનો સમય નથી એમ માનીને યોગ્યોચોગ્યનો વિચાર કર્યા વિના યુવાવસ્થાના સમયમાં માત્ર આનંદ ભોગવવો એમ જ માનીને તે અવસ્થામાં બીજા કશાપ્રતિ લક્ષ આપતા નથી. પરંતુ તેટલા વખતમાં કંઈ પૂરું આનંદનો ઉપભોગ થઈ શકતો નથી. અને તે ન જ થાય. કેમકે કંઈ કેવલ યુવાવસ્થા એ જ આનંદનો અનુભવ કરાવનાર વસ્તુ છે એમ નથી. અને તેથી પરિણામ એ આવે છે કે આનંદોપભોગનો મોટો અંશ કે જે સુખને માટે નિર્માણ કરી રાખ્યો હોય છે, તે સુખને આપી શકતો નથી. કેમકે સમયનો અવકાશ હોતો નથી. મનુષ્યોએ જાણ્યું હોય છે કે યુવાવસ્થા જવાની સાથે જ આનંદોપભોગનો કાળ વીતી જાય છે. પરંતુ તેવું કશું જ નથી. કોઈ પણ અવસ્થામાં આનંદોપભોગ કરી શકાય છે, અને તેથી યુવાવસ્થા વીતી જશે તો આનંદનો અનુભવ શી રીતે લેવાશે, એવી શંકાનું કશું જ પ્રયોજન નથી.

(અપૂર્ણ.)

કાર્યદક્ષતા.

* * તમારા શરીરમાં અનેક પ્રકારની શક્તિઓ જેવી કે વિચારવાની શક્તિ, સ્મરણ કરવાની શક્તિ, લોહીની નિયમિત અને જોરથી તેટલા પ્રમાણમાં ગતિ રાખવાની શક્તિ, શુદ્ધિ વધારવાની શક્તિ, તર્ક કરવાની શક્તિ, સંકલ્પ સિદ્ધ કરવાની શક્તિ મનમાંથી બળ ઉપજાવવાની શક્તિ, મનને એકાગ્ર કરવાની શક્તિ વગેરે રહેલી છે, તેમ જ રોગ નિવારવાનું બળ, આહાર પચાવવાનું બળ, ગમે તેટલું ચાલવાનું કે કામ કરવાનું બળ, ગમે તેટલા ઉપવાસ કરવાનું બળ ગમે તેટલું વજન ઉઠકવાનું બળ વગેરે અનેક પ્રકારનાં બળ પણ તેમાં રહેલાં છે. તેમ જ ફેટલાંક તરવો જેવાં કે શરીરને યુવાવસ્થામય રાખવાનું તત્ત્વ, શરીરને દીર્ઘ આયુષ્સાથું કરવાનું તત્ત્વ, જીવનતત્ત્વ, શરીરના અને મનના સામર્થ્યે પ્રકટ કરવાનું તત્ત્વ, શરીર, મન, પ્રાણ, ઇન્દ્રિય વગેરેને નિયમમાં રાખનારું તત્ત્વ વગેરે અત્યંત પ્રમાણમાં રહેલાં છે. તેમ જ ફેટલાંક સૂક્ષ્મ સામર્થ્ય, જેવાં કે કોઈ પણ અતીતઅનાગત વસ્તુ અથવા વ્યતિકર જાણવાનું સામર્થ્ય, દૂરથવાળું એટલે ઘણું દૂર થતા શબ્દને સાંભળવાનું સામર્થ્ય, ઘણું દૂર રહેલી વસ્તુ જોવાનું સામર્થ્ય,

સંતમ પુરુષને પ્રશાંત કરી દેવાનું સામર્થ્ય, હસ્ત મૂકીને અથવા સંકલ્પમાત્રથી કોઈના વ્યાધિને દૂર કરવાનું સામર્થ્ય, વચનસિદ્ધિ વગેરે પણ રહેલાં છે.

* * તેમનું તમે શું કરવા ધારો છો ? તમે તેનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરો છો, અથવા કેવો ઉપયોગ કરવા ધારો છો ? જે તમે તેમનો નિયત પદ્ધતિથી એટલે તેને માટે નિશ્ચય કરાયેલા શાસ્ત્રીય માર્ગથી ઉપયોગ કરો છો, તો તેમાંથી ધારેલો પરિણામ પ્રકટ થાય એ દેખીનું જ છે. પરંતુ અત્યંત મહાન અને સર્વોત્તમ ફલ પ્રકટાવવા માટે એ શક્તિઓનો, બળનો, તત્ત્વોનો તથા સામર્થ્યોનો કેવી રીતે ઉપયોગ થઈ શકે છે, એ જ એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે. અને તેનો ઉત્તર ભાષામાં-શબ્દોમાં-દ્રઘએ તો એ જ છે કે કૌશલ્યવટે-કાર્ય કરવાની કુશલતા-પ્રત્યેક બાબતમાં સર્વોત્તમ પ્રકારે કાર્ય કરવાની કુશલતાવટે.

* * કોઈ પણ બાબતનો માર્ગ અથવા રસ્તો હોય જ છે. અને જે માણસ પોતાનું ધારેલું કાર્ય કરવાનું છોડી દેતો નથી, તે માણસ પોતાના ધારેલા કાર્યને સિદ્ધ કરવાનો માર્ગ શોધી જ કહાડે છે.

* * કાર્યદક્ષતા અથવા કોઈ પણ કામને સફળ કરવાની કુશળતા હોવી એટલે બીજું કંઈ જ નથી, પણ ધારેલો પરિણામ પ્રકટાવવાનું બળ હોવું એ જ છે. તેથી તમે તમારો પોતાનો જે કંઈ ઉપયોગ કરો છો, તેની ખરી કસોટી તમારી કાર્યદક્ષતાથી પ્રકટતો પરિણામ છે. પણ એક કે બે શાખામાં જ કાંઈ અનુકૂળ પરિણામ આવવો જોઈએ એમ નથી. આપણા કર્તવ્યની પ્રત્યેક શાખાનો જે પરિણામ આવે છે તે ઉપર જ તે શક્તિ કેટલો વિકાસ પામી છે તે સમજાય તેમ છે. જે જે કાર્યો તમે કરો છો તે સર્વ કાર્યોમાં તમે કેટલા અંશે વિજયી થાઓ છો તે ઉપર તમારામાં સર્વદેશી કાર્યદક્ષતા વધી છે કે કેમ તેનો નિર્ણય થઈ શકે છે.

* * જ્યારે તમને એમ લાગે કે અમુક કાર્ય કરવામાં તમે સર્વ પ્રકારના પ્રયત્નો કરી ચાકી ગયા છો, હવે તે દિશામાં પ્રયત્ન કરવાનું એક પણ સાધન કે વિચારસરખો પ્રાપ્ત નથી—તેને માટે શું કરવું એ પણ તમને મુજબ નથી ત્યારે અકળાશો નહિ. તેને માટે બીજું સાધન કે દ્વાર નથી એમ નથી. તમારા અંતઃકરણના ઉંડાણમાં ઉતરો-વધારે ઉંડા ઉતરો—અને તમને બીજાં સાધનો-સર્વોત્તમ સાધનો-અવશ્ય જણાશે.

* * નીચે દર્શાવેલાં તત્ત્વોનો યોગ્ય પ્રકારનો સંયોગ કરવાથી કાર્યદક્ષતાની કલા મનુષ્યમાં ધોમે ધોમે વૃદ્ધિ પામતી જાય છે. પ્રથમ, વિચારનો યોગ્ય પ્રકારથી ઉપયોગ—સદુપયોગ. બીજું, ક્રિયામાત્રનો સદુપયોગ. ત્રીજું, જે કાર્ય કરવાનું છે તેને માટેનું યોગ્ય શિક્ષણ. તેમના પોતાનામાં અને પોતાનામાં જો કે આ તત્ત્વોના અનેક વિભાગો અને ઉપભાગો પડે છે, તેપણુ તેનો યથાર્થ રીતે અભ્યાસ થઈ શકે છે, તેમ જ તેનો પૂર્ણ અંશથી ઉપયોગ પણ થઈ શકે છે છતાં તે સામાન્ય રૂપમાં જ બહારથી દેખાતા હોવાને લીધે તેનામાં કંઈ જ બળ નથી એમ જૂલથી માની બેસવાનું નથી. તે તત્ત્વો આપણાં નિત્યનાં જાણીતાં છે, એમ માનીને પણ તેના તરફ અવગત કરવાનો નથી. આવાં ગૂઢ સામર્થ્યોવાળાં તત્ત્વોની સાથે આપણો નિત્યનો સંયોગ કરાવનાર પરમાત્માની આપણા પ્રતિની અત્યંત કૃપાલુતાને જ તે મૂલ્યે છે. તેનો સર્વોત્તમ ઉપયોગ કરવો આપણા હાથમાં છે. તે કરો, અને તમારામાં જ રહેલાં અદ્ભુત સામર્થ્યોનું પ્રગટન કરો.

આરોગ્યશાસ્ત્ર.

કસરતમાં મુખ્ય અગત્ય શેની છે ?

વ્યાયામ અથવા કસરતમાં હમેશાં નિયમિત અને ખંતવાળા-આમલવાળા-રહેા. તમને જે વધારેમાં વધારે અનુકૂળ સમય હોય તેવા સમયે નિત્ય કસરત કર્યા કરજો. આરંભમાં, કસરત કરવાથી તમારામાં એકદમ મોટો મુધારો કે તાત્કાલિક અત્યંત તથા પ્રત્યક્ષ લાભ ન જણાય તો તેથી નિરાશ થશો નહિ. કુદરતને જોઇતો સમય આપો. મોટાં પરિણામો ધીમે ધીમે અને કંઇક વિલંબે જ આવે છે. કસરતનો આજથી આરંભ કર્યા પછી કાલે, પરમ દિવસે, પેલે દિવસે અને ત્યાર પછી નિત્ય કર્યા કરો. કસરતશાળાં-ઝોમાં કે અખાડાઓમાં તમે કસરત કરવા જતા હો તો ત્યાંના અભ્યાસક્રમ પૂર્ણ થયા પછી કસરત કરવાની છોડી દેશો નહિ.

ધણા કહે છે કે કસરત કરીએ, અને પછી થોડા કલાક ન કરીએ ત્યારે પાછું શરીર ઘટી જાય છે તો પછી શું કરવું ? તેથી જ તે નિલ કરવી. કસરત નિત્ય ન કરી શકવાનાં બહાનાં અનેક છે, પણ ખરેખર કારણ તો એક જ છે કે તેમાં અભિરુચિ-રસ-પ્રકટેલો હોતો નથી, આથી એક જ પ્રકારની નિત્ય ક્રિયા કરવાથી કાંઈ કંટાળતું નથી. તમે નિત્ય જ ખાઓ છો, નિત્ય જ ઉઘો છો, નિત્ય જ વાતો કરો છો, છતાં તેનાથી કંટાળતા નથી, કેમકે તેમાં તમને રસ ઉપજે છે. તે જ પ્રમાણે કસરતમાં રસ પ્રકટાવો, અને પછી જમવાની પેઠે દિવસમાં જે વખત કસરત કરવી રચિકર લાગશે. ખરું જોતાં અનની શરીરમાં જેમ ભુખ લાગે છે, તેમ કસરતની પણ શરીરને ભુખ જ લાગે છે. પણ જરૂર બગવાથી જેમ ભુખ મરી જાય છે, તેમ શરીરને અયોગ્ય રૂપમાં રહેવાની ટેવ પાડવાથી ક્રમે ક્રમે તેની કસરતની ભુખ મરી જાય છે. બાલક-ગમે તેટલું નાનું હોય તોપણ તમે જોશો તો જણાશે કે તેને શારીરિક વ્યાયામપ્રતિ અધિક રુચિ હોય છે. પોતાના શરીરને તેનાથી અને છે તેટલું તે હસાવ્યા જ કરે છે. બાલકને શાંત સ્થિર બેસી રહેવાનું કહેશો તો તેમનાથી બેસી નહિ રહેવાય. તેમને જે કસરતો ગમતી હોય તેમાં કંઈક વધારે પ્રમાણમાં કરવાની કહેશો તો તે ખુશીથી કરશે, પણ તેને બદલે તમે શાંત બેસી રહેવાનું તેને કહો, અને તે ભાગ્યે જ તમારી આજ્ઞા પાળશે. ભુખનું પણ તેમ જ છે. તેનાથી ભુખ્યું નહિ રહેવાય. એ જ બતાવી આપે છે કે જ્યાં સુધી મનુષ્ય કુદરતને અધિક અધીન રહે છે, ત્યાં સુધી તેને કસરતની સ્વાભાવિક રીતે જ ભુખ લાગે છે. અનની ભુખ ન લાગતાં મનુષ્યો તે લગાડવા દવા વગેરેના અનેક ઉપચારો કરે છે, અને અનની ભુખ ન લાગતી એ કુદરતથી વિરુદ્ધ તથા વ્યાધિના કારણરૂપ ગણે છે, અને તેની જ કુદરતી અગ-યવાળી અને કુદરતી રીતે લાગતી કસરત કરવાની ભુખ, તેને કાંઈ પણ રીતે દમાવવાનો મનુષ્યો પ્રયત્ન કરે છે, તેમ જ તે નથી લાગતી તો તેના તરફ લક્ષ પણ નથી દેતા એ શું ઝોહું આશ્ચર્યજનક છે ! ઉલટું બાલકને દોડતાં ખેલતાં અને એ રીતે તેઓ પોતાની વ્યાયામની કુદરતી ભુખ સમાવતાં હોય છે, તેમને યુવવત્સલ તથા યુવને સુધારનાર પિતા ઉલટો ઉપદેશ દે છે કે ‘ ઘડીભર જાપીને પગવાળીને બેસાતું નથી ? ’ તેઓ આ રીતે કુદરતને જ ધમકાવતા હોય છે, પરંતુ કુદરતને ધમકાવવાથી શો પરિણામ આવે છે, તેનો પ્રયત્ન દૃષ્ટાંત આપણા દેશનાં મોટા લાગનાં બાલકો છે.

તમને શરીરમાં અવ્યવસ્થા જેવું લાગતું હોય, માથું ભારે જણાતું હોય, સળેખમ

થવા જેવું લાગતું હોય, તો તેવા વખતે કસરત બંધ કરી દેશો નહિ. દવાખાનામાં જવાને બદલે તરત જ કસરતશાળામાં જાઓ. શરીરમાં અશક્તિ લાગતી હોય, તો અશક્તિ મટાડનાર ગોલી ખાવાને બદલે કસરત કરો. એવું કંઈ જાણ્યું એ કસરત અટકાવવાનું સચન કરતું નથી, પણ કસરત અટકી પડી છે અને તે હવે જાણી કરો એ તે સૂચવે છે. જે તમે ઘણા જ કામમાં હો, તો તે કારણથી કસરતને અટકાવશો નહિ. કસરતને અટકાવવાનાં એ બધાં ખરાં કારણો નથી, પણ બહાનાં છે. ગમેતેમ હોય તો પણ, ગમે તો થોડી, પરંતુ નિત્ય જ કસરત કરો. કોઈ પણ કાર્ય નિત્ય નિયમિત રીતે કરવું એ શેને માટે છે એ સંબંધી આર્યપ્રજાને બોધ દેવાની કરી જ જરૂર નથી. સધ્યા આદિ અનેક વસ્તુઓને નિત્ય કરવારૂપ શાસ્ત્રના આદેશથી તેમનામાં તે સંસ્કાર તો દૃઢ જ છે. શાસ્ત્ર દ્વિયામાં નિત્યતા અને નિયમિતતાની અગત્યને સર્વ સ્થળે પ્રતિપાદન કર્યા જ કરે છે, શરીર-શાસ્ત્ર પણ એ જ કહે છે.

એક વખત જ્યારે તમને કસરત કરવાની ટેવ પડી જાય છે, ત્યાર પછી તે છોડવી ગમતી નથી. તેથી બધાં સુધી નિત્ય કસરત કરવાની ટેવ ન પડે ત્યાં સુધી કોઈ પણ બહાનાંને વશ વર્તી કસરત કરવી અટકાવશો નહિ. ટેવ પડ્યાની નિશાની એક જ છે કે તમને તે કાર્ય કરવાની નિત્ય જ વૃત્તિ થાય. તે ન થાય ત્યાં સુધી જાણવું કે હજી તમને તેની ટેવ પડી નથી. અને તેથી નિત્ય આગ્રહપૂર્વક કસરત કરવાની જરૂર છે. એ પ્રકારની જાણી ટેવ પાડવી હોય તો તેની એક જ કળા છે કે તેમાં અત્યંત રસ ઉપજાવવો. ગુણબુદ્ધિ ઉપજાવવાની જરૂર છે, પણ કેવળ ગુણબુદ્ધિ કોઈ દ્વિયાની ટેવ પાડી દેતી નથી. ટેવ પાડવાને માટે તો વધારેમાં વધારે રસ પ્રકટાવવાની જ જરૂર છે. પછી તે નિત્ય કર્યા કરવી, એ બહુ સુગમ યથા પડે છે.

પરંતુ એક વખત ગાળો પડ્યા પછી ફરી પાછી કસરત શરૂ કરવી અને તેમાં રસ ઉપજાવવો એ અધિક કઠિન છે. નિદ્રાની તથા વિશ્રાંતિની જેમ નિત્ય જરૂર છે, તેમ થોડી પણ ઉપયોગી અને શાસ્ત્રીય કસરતની નિત્ય જ અગત્ય છે. કસરતને તમે છોડી દો છો, તો પછી તમે દુર્બળ જ બની રહો છો. વિશ્રાંતિ છોડી દેવાથી જેમ શરીર દુર્બળ પડે છે, તેમ કસરત છોડી દેવાથી પણ પછી તેમ જ થાય છે. કસરતપ્રતિ અલગ એ કુરૂપ શરીર, દુર્બલતા તથા વ્યાધિને સ્વગતાર છે, અને તેને થોડા વેગે વધારનાર છે. તે મનની ઉચ્ચાભિલાષાઓને શમાવી દે છે, અને તેની તેજસ્વિતાને નિસ્તેજ કરી મનપર, સ્વયં-ચંદ્રની પેઠે પ્રહણ કરે છે. પરંતુ નિત્ય થોડી પણ કસરત કરવી એ પ્રકારનું રાખેલું ધ્યાન—અને તે થોડો સમય નહિ પણ વર્ષોપર્યંત-જેમ ઋતુઓ નિયમિત આવે છે જાય છે, તેમ તમારામાંથી કચરાને દૂર કરી આરોગ્યને પ્રકટાવે છે, તથા શરીરને ઉત્તમ પ્રકારનું કરી તેને પૂર્ણ આરોગ્યપ્રતિ, તેની શારીરિકપૂર્ણતા (Physical perfection) પ્રતિ, અને મહાન વિજયપ્રતિ આકર્ષ્યા કરે છે. વ્યાયામ, ખરેખર, મનુષ્યજીવનને યવવા યોગ્ય કરી મૂકે છે.

મનના લાભ.

અત્યંત પોપણ આપનાર બે વસ્તુઓ કુદરતે જગતને આપી છે: દૂધ અને મધ. દૂધમાં કુદરતે અન્નના પૂર્ણ ગુણને મૂક્યા છે. મધમાં તેણે પૂર્ણ શર્કરા-મિષ્ટના મૂળ છે, અર્થાત્ તેની જ સાથે તે સ્વાદિષ્ટ, પ્રસન્નનાગતનક અને તે ઉપરાંત આરોગ્યપ્રદ આહારરૂપ

છે. ફળના સંબંધથી વિચારતાં, મધમાં રહેલી ખાંડ એવી સ્થિતિમાં છે કે જે જલદી પચી શકે છે. અને એ અંગે શેરડીની ખાંડકરતાં તેમ જ બીજી કૃત્રિમ ખાંડ અથવા મીઠાઈ-કરતાં વધારે ઉત્તમ છે. મધ તથા ફળની ખાંડ એ જેને ફળની ખાંડ કહે છે તે જ છે. અર્થાત્ એ બનેમાંથી નીકળતી ખાંડ સરખી જ છે. શેરડીમાંથી બનાવેલી ખાંડને શરીરમાં આવતાં ફળની ખાંડરૂપે બદલાવાની જરૂર રહે છે, કેમકે તે જ તે પચવામાં સુગમ થાય છે. એ ફેરફાર પચનક્રિયા કહે છે, મધની તથા ફળની ખાંડમાટે જરૂરને બમણી મહેનત કરવી પડતી નથી. બધે અનેક મનુષ્યો વાપરે છે. આર્યવેદકાળ પછી તેને અત્યંત ગુણકારી કહે છે.

ઔષધ તરીકે પણ મધના અનેક ગુણ છે, તેમ જ તેને આહારતરીકે તથા સ્વાદિષ્ટ વસ્તુરૂપે પણ ગણી શકાય છે. શુષ્ક પડી જતા કંઠને માટે મધ તથા લીંણુ આપવામાં આવે છે:

કેટલાક મનુષ્યો ખાંડને સ્થાને બને ત્યાં સુધી મધનો ઉપયોગ કરે છે. મધનો ખાંડકરતાં વધારે પ્રમાણમાં પ્રજામાં ઉપયોગ થાય તો તે સારું છે. સરળપણે પચી શકે એવાં ફળસાથે બાળકોને મધ આપવામાં આવે છે તો તેમને ખાંડના પદાર્થો ખાવાની લોભપતા શમે છે, અને કુદરતી રીતે તેમને મધથી સંતોષ પણ વળે છે. સવારમાં મધ લેવામાં આવે તો તે લાભકારક છે. બીજા અન્નની સાથે મધ બહુ સારી રીતે ભાળી જાય છે, તેથી સ્વાદને અનુકૂલ જણાય તેમ મધના મિશ્રણવાળા પદાર્થો તથા મધ ગ્રહણ કરવું એ લાભકારક છે. તેના પ્રમાણનો નિર્ણય મનુષ્યે પોતાની પ્રકૃતિઅનુસાર કરવો. નિદ્રા એ શું છે ?

ધણા મનુષ્યો આ વિષયને જૂઠી જૂઠી દીલે ચર્ચે છે કેમકે આરોગ્યસંબંધમાં તે અત્યંત અગત્યનું કાર્ય કરનાર છે. આપણે પણ તેના વિષે એક પદ્ધતિથી વિચાર કરીએ.

ન્યુરોન્સ (neurons) નામનાં મસ્તિષ્કનાં કરોડો પ્રોટોપ્લાઝમિક રચાયું છે. આ ન્યુરોન્સ નામનાં પ્રોટોપ્લાઝમિક આકૃતિ, નાનું શરીર અને નાના પગના બનેલા તથા દરેક દિશામાં પથરાયેલા કરોળીયાના શરીરને મળતી આવે છે. તે એટલાં બધાં સૂક્ષ્મ હોય છે કે બલવાન સૂક્ષ્મદર્શકયંત્રથી પણ જણાતાં નથી. દરેક ન્યુરોન પોતાના એક તંતુથી અથવા પગવડે આગળ ધસે છે, અને પોતાની પાસેના બીજા ન્યુરોનને અડકે છે. આ પ્રમાણે જાત્રા અવસ્થામાં મગજનાં ન્યુરોન્સ એક બીજાથી જોડાયેલાં રહે છે. દરેક ન્યુરોન બીજાં ધણાં ન્યુરોન્સસાથે સંકલિત બને છે અને એ પ્રમાણે પ્રત્યેક દિશામાં એક લાંબી અને લાંબી સાંકળની પેટું વિસ્તાર અને લંબાણને પામ્યા કરે છે. જ્યાં સુધી આ ન્યુરોન એક બીજાથી જોડાયેલાં રહે છે ત્યાં સુધી મગજ જાત્રા રહે છે.

નિદ્રાના સમયમાં ન્યુરોનની આ સાંકળ છુટી જાય છે અને એક બીજામાંથી તેનો તંતુ અથવા પગ નીકળી જાય છે, અને પ્રત્યેક ન્યુરોન છુટું પડી યાંત્રણ વળીને એકબીજા પડ્યું રહે છે, અને તેનો એક બીજા સાથે કશો સંબંધ રહેતો નથી તેથી મગજમાંથી જ્ઞાનતંતુઓમાં તથા કરોડરજ્જુમાં જીવનદ્રવ્યનો પ્રવાહ જઈ શકતો નથી અને તેને લીધે અમુક સમયને માટે સંબંધો વ્યાપાર અટકી પડે છે. જાત્રા થયું એટલે પુનઃ આ ન્યુરોનના તંતુઓ અથવા પગ એક બીજા સાથે જોડાયા. અને તેમ કરીને જીવનદ્રવ્યને પુનઃ વહેંટું કરવું એ જ છે.

ખરાબ સ્વપ્નમાં કેટલાંક ન્યુરોન એક બીજા સાથે જોડાય છે અને જીવનદ્રવ્યનો થોડો અથવા કોઈ સમયે ધંગધંગાવગરનો પ્રવાહ ગમે તેવી ગતિમાં વહેવા દે છે અને તેથી વિચિત્ર અને અસંબદ્ધ દૃશ્યનાઓ અથવા ભાંતિઓ પ્રકટે છે. અને ગમે તેવી આ-કૃતિઓ વગેરે દેખાય છે.

ઉંઘમાં ઉંઘમાં ચાલનાર અથવા ઉંઘમાં ઉંઘમાં કામ-કરનારમાં જે ચાલવાની શક્તિને જાગ્રત્ કરનાર ન્યુરોન છે તેમનો પરસ્પર સંબંધ થવાથી બીજા ન્યુરોન ન કામ કરવા છતાં અને તેથી બીજી જાગ્રતિના કશા વ્યાપાર ન થવા છતાં તે મનુષ્ય ચાલે છે. અને જે ન્યુરોન જાગ્રતનાર છે અથવા જે જાગ્રત અવસ્થાનું ભાન કરાવનાર છે તેમનો પરસ્પર સંબંધ ન થવાથી તે કશો વ્યાપાર કરતાં નથી અને પેલાં સંબંધવાળાં ન્યુરોન જ પોતાની ક્રિયા કરે છે.

બ્યારે ન્યુરોન વિશ્રાંતિ લે છે, ત્યારે પણ મગજમાં લોહીનો પ્રવાહ તો પૂરવત જ ચાલે છે. આને જ લીધે નિદ્રાના સમયમાં પ્રત્યેક ન્યુરોન, ગમેલા જાગ્રતે પાછું મેળવીને પુષ્ટ થાય છે. જાગ્રત અવસ્થામાં મગજમાં જે પ્રદારે લોહીની ગતિ થતી હોય છે તે જ પ્રકારની ગતિ નિદ્રામાં પણ થતી રહે છે. અને તે કંઈ છુટાં પડેલાં ન્યુરોનને વિદ્ય કરનાર થતી નથી. ન્યુરોન માત્ર વિશ્રાંતિ જ લેતાં હોય છે, પોપણુને મેળવતાં હોય છે, અને કોઈ પણ પ્રકારના જાગ્રતો ક્ષય કે વ્યય કરતાં નથી.

આથી સ્વસ્થ અને સર્વોત્તમ નિદ્રાની મનુષ્યને કેટલી અનિવાર્ય અવસ્થા છે, અને એ નિદ્રા તેનું કેટલું હિત સાધે છે, એ આથી સ્પષ્ટ થાય તેમ છે.

સૂર્યદેવને.*

ગાંડક.

(આપા કરો ધધર બી મેરી બન કલી કલી-એ હય)

વેરો, વેરો લ્યોતિ-કિરણ લ્યોતિ-પુંજ હો !

ત્રેરો ત્રેરો જીવન-સ્પર્શ જીવન-કુંજ હો ! વેરો.

વ્યાપ હો હા ! ગાઢ તિમિર નિખિલ વિશ્વમાં,

બેદો બેદો આચરણ એ લ્યોતિ-દેવ હો ! વેરો.

મસ્ત હીએ સત્તરશોષક જાગ્ય-જાગ્યામાં,

છેદો છેદો જાન્ધન એ જીવન-દેવ હો ! વેરો.

તૈયાર, હા ! તૈયાર હીએ લ્યોતિ ઝીલવા,

રેલો રેલો સહસ્રસ્રોત લ્યોતિ-નિધિ હો ! વેરો.

સન્ન જીએ, સન્ન જીએ જીવન ઝીલવા,

રેડો રેડો સતતધાર જીવન-નિધિ હો ! વેરો.

મોહારજી ગાંડકાસ આલ.

ગિરગામ, મુંબાઈ,

તા. ૧૩-૧૧-૧૯૧૩.

—અન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા

* “ સૂર્યદેવ ” એ પ્રયોગ સાંકેતિક-Symbolical-છે. સૂર્યદેવ લ્યોતિ, ઉન્માદમાં પ્રકાશને, અને જીવન ચેતનને પ્રેરનાર સત્તા,

શ્રી મહાકાલ

અં તરમાં બળવાન
અને શાંત થવાનો
અભ્યાસ કરો.

પ્રમાણક્રમણિકા.

પ્રભા.

વિસ્તાર.

૧ પદ્યસંગ્રહ.

૧ આનંદસ્વરૂપ અભિમાનીની કવિતા. (શ્રીઉ૦)	૩૩
૨ નિરુપાધિપદમાં રિચત સાધકના ઉદ્દગાર. (શ્રીઉ૦)	૬૪

૨ શ્રીમાન્ વિશ્વવંદ્યપ્રણીત લેખ.

૧ ઉચ્ચ મુખ્યાભિવાધીએ ઉચ્ચ મુખની સત્વર } સિદ્ધિ થવા અર્થે શુ કરવું ? }	૩૫
--	----

૩ તત્ત્વવિચાર.

૧ એક સ્વપ્ન (શ્રીઉ૦)	૪૦
૨ દીપોત્સવીનું આધ્યાત્મિક રહસ્ય (ચીમનલાલ ખુશાલરાય) ...	૫૩
૩ તમે કેવા પ્રકારની મોળમઝા મોળવી છે ? (શ્રીઉ૦)	૫૫
૪ સદ્વિચારરસિમ. (શ્રીઉ૦)	૬૦

૪ સાહિત્ય.

૧ શ્રીનૃસિંહસિદ્ધાન્તચન્દ્રોદય (નર્મદ૦)	૩૮
--	----

૫. યોગશાસ્ત્ર.

૧ શ્રી યોગસાર. (કણીયા.)	૪૫
--------------------------------	----

૬ વિદ્યા.

૧ પ્રત્યક્ષ પરમેશ્વર (કૌશિકરામ વિ મહેતા.)	૪૮
--	----

૭ પ્રતીર્ણ.

૧ પ્રાર્થના (શ્રીઉ૦)	૫૬
૨ શ્રી શ્રેયઃઆધિક્યધિકારિવર્ગના મહોત્સવો	૬૩

સાધનસમારંભસંવંધી સૂચના.

શ્રી શ્રેયસ્સાધકઅધિકારિવર્ગનો સાધનસમારંભ નામનો સોળમો મહોત્સવ આવતા કાશ્યુન માસની પૂર્ણિમાથી (તાં ૧૧ મી માર્ચ બુધવારથી તા. ૧૭ મી માર્ચ મંગળવારસુધી) સાત દિવસ સુધી પાલન કરવામાં આવશે. સમારંભનું સ્થળ નર્મદા નદીના પુણ્ય તટઉપર શ્રી અર્જુનશ્વર મહાદેવના પુણ્ય ક્ષેત્રમાં નિર્ણીત કરાયું છે. ત્યાં જવાને માટે મીયાગામ સ્ટેશનથી મીયાગામ સીનેર રેલ્વેમાં બેસી માલસર સ્ટેશને ઉતરવાનું છે. મીયાગામથી એક ગાડી સવારે સાડા દસવાગે અને ખીજગાડી સાંજે ચારના મુમારે ઉપડે છે. મીયાગામ મેડ શિતાબ અધી ગાડીઓ ઉભી રહે છે. માલસર સ્ટેશનની પાસે જ ઉપરનું સ્થાન છે. સ્ટેશનઉપરથી તે સ્થાનની મુચના મળશે. ત્યાંથી ચાર પાંચ મીનીટનો જ રસ્તો છે. શ્રેયસ્સાધકોને તથા જે જે અન્ય ઉદારસીન સન્નિવૃત્તોને સમારંભમાં ભાગ લેવાની ઇચ્છા હોય તેમણે મોડામાં મોડું કાશ્યુન માસની શુદ્ધ ૮ સુધીમાં, પોતાની કેટલા દિવસ, કથી તારીખથી કથી તારીખ સુધી સમારંભમાં ભાગ લેવાની ઇચ્છા છે, તે પત્રદ્વારા નીચેને સ્થળે, જણાવવા કૃપા કરવી. જેમની જેટલી દિવસ સમારંભમાં ગાળવા ઇચ્છા હોય તેમણે— પ્રતિદિનના આઠ આના પ્રમાણેનું દ્રવ્ય પણ પત્ર સાથેજ મોકલવા કૃપા કરવી. જેઓ ઠરાવેલી મુદતપહેલાં દ્રવ્ય નહિ મોકલે તેમને પાછળથી પ્રતિદિનના બાર આના પ્રમાણે દ્રવ્ય આપવું પડશે કેટલાક સન્નિવૃત્તો ‘ચાર દિવસ કે પાંચ દિવસ સમારંભમાં ભાગ લઉં’, ‘એમ લખે છે, પરંતુ કયા દિવસોમાં ભાગ લેવામાં આવશે તે ચોક્કસ જણાવતા નથી. આથી વ્યવસ્થા કરવાને બહુ અડચણ પડે છે. માટે ચોક્કસ દિવસ નહિ જણાવનારને પણ પ્રતિદિનના બાર આના આપવા પડશે. કેટલાક મનુષ્યો ‘અમે પૈસા ત્યાં આવીને રૂબરૂમાં આપીશું, અમારું અનુમતિ પત્ર રાખી મૂકીએ ’ એમ લખે છે. અને પૈસા પહેલેથી મોકલતા નથી, આવા મનુષ્યોને પણ પ્રતિદિનના બાર આના પ્રમાણે દ્રવ્ય આપવું પડશે. પૈસા લઈ છતાં કોઈ કારણથી સમારંભમાં નહિ આવી શકનારને ભરેલા પૈસા પાછા મળી શકશે નહિ. આવવા ઇચ્છનાર સન્નિવૃત્તોને નીચેના નિયમો પાલન કરવાના હોય છે:—

૧ પ્રાતઃકાલે પાંચ વાગતાથી ઉઠી સ્નાન વગેરેથી પરવરી સાડા છ સુધીમાં પોતા પોતાને પ્રાપ્ત સંયમસાધક ક્રિયાઓમાં યોગ્ય જનું.

૨ સંયમની ક્રિયાઓ પ્રાતઃકાલે મુખ્યપણે સાડાછથી અગીયાર સુધી અને ત્યાર પછી સાપ્તકાલે સમારંભમાં મુચવવામાં આવનાર સમયે અંતરે અંતરે કરવાની હોય છે.

૩ સંયમવિનાના સમયમાં વિશેષે કરીને પારમાર્થિક વિચારોમાં કાળ ગાળવો.

૪ મુલા માટે બિઝાનું, જળપાત્ર, સંધ્યા પૂર્ણનિમિત્તનો સામાન તથા આસન પોતાની સાથે લેતા આવવું. કાશ્યુન માસ છતાં પણ નિર્જન પ્રદેશમાં ટાઢ વિશેષ વાય છે, માટે ઓઢવાનાં સાધનો સાથે રાખવાં.

૫ સ્નાન દંડા જળથી કરવાનું હોય છે, તથા બોજનમાત્ર દિવસમાં એકવાર મળે છે.

૬ અપોર પછીના સમયમાં મનન કરવાને માટે કોઈ તરવડાનનો ચંચ પ્રત્યેક સાધક પોતાની સાથે લેતા આવવું. તેમજ સામાજિક ઇર્તનમાટે શ્રી ઉપેન્દ્રગિરામૃત તથા શ્રી શુધાન્નોત્તરિવની દ્વિતીય કલ્પેસ એ બે પુસ્તકો પુસ્તકો સાથે રાખવાં.

સમારંભનું સ્થળ:—

પરમદંડ સાધવડાસણના આશ્રમમાં,
માલસર. (મીયાગામ ઘડને)

} પત્ર વ્યવહાર નીચેને સરનામે કરવો.
જમનાદાસ ગંગારામ.
સાધનસમારંભ, વ્યવસ્થાપક.
શ્રી નૃસિંહાચમ. વડોદરા.

આનંદસ્વરૂપ અભિમાનીની ઉક્તિ.

૫૬૦ (નહિ આવું કહાન રે—એ લય.)

(મારું) પ્રભુપદે ધામ રે, આનંદ મારું મધુરું નામ છે;—
 મારી પ્રાપ્તિમાટે જગતના હોડેનાં, નાનાં મોટાં સઘળાં કામ છે;—
 સર્વ ઐશ્વર્યતણા અધિપતિ તે પણ, નિરંતર મારા ગુલામ છે;—
 વિશ્વને વિધવિધ ગતિમાં ચલાવવાની, મારા તો હાથમાં લગામ છે;—
 મોટી સંપત્તિવાળાઓનો પણ મારા આગળ, પડતો નજરીએ દમામ છે;—
 કોઈ તો શોધે મને પારીસ અમેરિકામાં, જાણે જે તે મારું સ્વધામ છે;—
 દેશેદેશ લમે કોઈ તો, જાણી જે, મારું ધ્યાનક તો પરગામ છે;—
 કોઈ કહે નાટકને વિધવિધ વિષયના-લોગમાં મારો વિરામ છે;—
 નૃપતિ ને ક્ષત્રીયવીર તો ગણતા મારા નિવાસસ્થાન સંગ્રામ છે;—
 કોઈક લોળેલાવે માને ગિયારા, શ્વશુરગૃહ એ જ મારું ઠામ છે;—
 કોઈ તો જાણે જે મરકરી ઠૂઠામાં, મારો અખંડ સુક્રામ છે;—
 મારી વિકૃત છાયા એ સર્વમાં પડે છે, મારો સ્વતઃ ન ત્યાં વિશ્રામ છે;—
 મારા ન્યૂનાધિક અંશપડે તો, ભરેલું આ વિશ્વ તમામ છે;—
 નિર્મલ અખિલ સ્વરૂપે હું વસી રહું, જ્યાં શ્રી સીતારામ છે;—
 મારા ઐશ્વર્યમાં ઉત્તરિ સંપત્તિ, પ્રેમ ને માન અકરામ છે;—
 સુજને દેખીને સઘળાં હુઝ તો દૂર થાતાં, સુજવિણ આ વ્યવહારો સુમસામ છે;—
 કવેશ મળે તો મારા તરફથી કહેજે તેને નવગજના તુજને પ્રણામ છે;—

પ્રકાશી. શક્તા હોવાથી, મનની શુદ્ધિ જે પ્રકારે ઉત્તમ રીતે થતી હોય તે પ્રકારે તે સાધવી, એ મનુષ્યમાત્રનું કર્તવ્ય સિદ્ધ થાય છે.

કથ્થાણુને અર્થે જે જે શારીરિક, માનસિક તથા આધ્યાત્મિક ક્રિયાઓ, સાધનો અથવા વિચારની શ્રેણીઓ પૂર્વ મહાપુરુષોએ પ્રમોદી છે તથા આજે પ્રમોદે છે, તે સર્વનો હેતુ એક જ છે અને તે એ કે મનુષ્યના કારણ શરીરની, સૂક્ષ્મ શરીરની અને સૂક્ષ્મ શરીરની અત્યંત શુદ્ધિ કરવી, અને તે દ્વારા પરમાત્માને પોતાની અનંત શક્તિઓને પ્રકટ કરવાની અનુકૂળતા કરી આપવી. જે વ્યક્તિમાં આ ત્રણ શરીરોની અત્યંત શુદ્ધિ હોય છે તે વ્યક્તિમાં પરમાત્મા પોતાના પૂર્ણ પ્રભાવથી પ્રકાશે છે. ઈશતનુઓમાં ઈશ્વરત્વ પોતાના પૂર્ણ પ્રભાવથી પ્રકાશાનું હોવાનું કારણ તેમનાં તનુઓનાં દ્રવ્યની શુદ્ધિ એ જ હેતુ છે. દેવશરીરોમાં જે દેવત્વ પ્રકાશે છે, તેનો હેતુ પણ તેમના તનુના દ્રવ્યની શુદ્ધિ એ જ છે.

દર્પણને અને કાઢના કકડાને બંનેને સૂર્યના તડકામાં ધરીએ છીએ ત્યારે દર્પણમાં સૂર્ય પ્રતિબિંબિત થઈને દર્પણને પ્રકાશમય કરે છે, તથા પોતાના પ્રભાવને પણ પ્રદર્શિત કરે છે. દર્પણમાં આમ થવાનું કારણ દર્પણના દ્રવ્યની શુદ્ધિ એ જ છે. કાઢમાં તેનું કશું જ નથી થતું, તેમાં સૂર્યનો દોષ નથી, પણ કાઢના મહિન અણુઓનો જ દોષ છે. દેવશરીરમાં, ઈશશરીરમાં, અને સત્પુરુષોના શરીરમાં પણ પરમાત્મા આ જ નિયમે પ્રકાશે છે.

પરમાત્મા પોતે પૂર્ણ છે, અને પોતાની પૂર્ણતાથી સર્વત્ર પ્રકાશવાને નિરંતર તત્પર છે. પરંતુ જેમાં તેમને પ્રકાશવાનું છે, તે સાધન અપૂર્ણ છે. સાધનની મહિનતાથી જ પૂર્ણ પરમાત્મા અપૂર્ણતાવાળા બાસે છે. જેમ મેલું દર્પણ શુદ્ધ સૂર્યને પણ મેલો દર્શાવે છે. તેમ મનુષ્યનું મહિન મન અને શરીર, શુદ્ધ પરમાત્માને અશુદ્ધ દર્શાવે છે. જેમ સાધન શુદ્ધ તેમ પરમાત્મા અધિક અધિક પ્રકાશે છે. તમારું શરીર અને મન અત્યંત શુદ્ધ કરો. અને પરમાત્મા તમારામાં પૂર્ણ પ્રકાશથી પ્રકાશશે.

શરીર અને મનદ્વારા પોતાનો પ્રભાવ અધિક અધિક દર્શાવવા પોતે સમર્થ થાય એ અર્થે પરમાત્મા પોતે સ્થાપેલા નિયમોથી શરીરોની નિરંતર શુદ્ધિ કર્યા જ કરે છે. દર્શાવે પાયાણુને લો. પાયાણુ જે અણુઓનો બનેલો છે, તે અણુઓ અત્યંત અંધકારવાળા તમોચ્છમય છે. આથી તેમાં ચૈતન્ય પોતાના સામર્થ્યને પ્રવર્તાવી શકતું નથી, તે અણુઓને શુદ્ધ કરવા, ઈશ્વરી નિયમો તેમનું મૃત્તિકામાં રૂપાંતર કરે છે, અને ત્યાં દ્વાર આદિના રૂપમાં શુદ્ધિને પામી પુનઃ વનસ્પતિમાં આવી અધિક શુદ્ધ થાય છે. વનસ્પતિમાંથી એ જ ઈશ્વરી નિયમાનુસાર મનુષ્યશરીરમાં અધિક શુદ્ધ થઈ, મગજના સાત્વિક અણુરૂપ થાય છે. અને તેમ થતાં ચૈતન્યની વિવિધ શક્તિઓ પોતાનો પ્રકાશ દર્શાવવા સમર્થ થાય છે. આપણે જેને મૃત્યુ અથવા નાશ કહીએ છીએ, તેવડે ઈશ્વરી નિયમો અણુઓની શુદ્ધિ કરે છે. પથરાની માટી થવામાં પથરાના આકારનો નાશ થાય છે. માટીના અણુઓનું વનસ્પતિમાં રૂપાંતર થતાં માટીનું પોતાનું રૂપ નાશ પામે છે. વનસ્પતિ પણ મગજનાં અણુમાં રૂપાંતર પામે છે ત્યારે તેનો વનસ્પતિના રૂપનો નાશ થાય છે; અર્થાત્ મૃત્યુ અથવા નાશદ્વારા અણુઓની શુદ્ધિ, આ વિશ્વમાં ઈશ્વરી નિયમો સાધે છે.

ઈશ્વરી નિયમોનું અનુભવથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર મનુષ્ય, અણુઓની શુદ્ધિ સાધવા અર્થે જ પરમેશ્વરના નિયમો પ્રવર્તે છે, એનું જાણીને જો ઈશ્વરી નિયમોને અનુકૂળ વર્તે છે, અર્થાત્ અણુઓની શુદ્ધિ સાધવામાં ઈશ્વરી નિયમોને સાદાપ્ય આપે છે, તો આકારનો નાશ કરી નાંખવારૂપ મૃત્યુનું દુઃખ તે નિયમો તે મનુષ્યને આપતા નથી. પરંતુ જે મનુષ્યો તે નિયમોને ન જાણીને અણુઓની શુદ્ધિ સાધતા નથી, પણ ઉદ્વેગ તેઓ અધિક

અશુદ્ધ થાય એવી કૃતિ કર્યા કરે છે, તે ઈશ્વરી નિયમે આરંભમાં તે મનુષ્યને સામાન્ય દુઃખો આપી તેની દુષ્કૃતિથી તેને નિવારવા પ્રયત્ન કરે છે, અને દુઃખો આપતાં છતાં પણ જે તે દુષ્કૃતિથી નિવૃત્ત થતો નથી તો તેનું મૃત્યુ કરી, અણુઓની અધિક થતી અશુદ્ધિ અટકાવે છે.

સાત્વિક આહારનું સેવન, મિતાહાર, યમનિયમ, પ્રાણાયામ, *ઉપવાસ, વ્રત, જપ, તત્ત્વવિચાર આદિ અસંખ્ય સાધનો જે સત્શાસ્ત્રો પ્રબોધે છે, તે આ અણુઓની શુદ્ધિ અર્થે જ છે, એ સાધનોદ્વારા જેઓ અણુઓની આત્મતિક શુદ્ધિ સાધે છે, તેમનાથી મૃત્યુ દૂર રહે છે, અને કાંઈ પણ દુઃખ તેમને આપવાની ઈશ્વરી નિયમોને અગત્ય જણાતી નથી.

રાજસતામસ આહારનું સેવન, અમિતાહાર, દુષ્ટચરણ, વિવિધ દુષ્ટ વિકારોનું સેવન વગેરેને સત્શાસ્ત્રોએ નિંદ્રા અને ત્યજવાયોગ્ય ગણ્યાં છે, તેનું કારણ એ જ છે કે તેઓ આ અણુઓને અશુદ્ધ કરે છે. જેઓ આ વ્યયોગ્ય આચરણવડે અણુઓને પ્રતિદિન અધિક અધિક અશુદ્ધ કરતા રહે છે, તેઓ પ્રતિક્ષણ મૃત્યુની દાદમાં ચલાઈ જવાના ભયમાં હોય છે, અને એક દિવસ ચવાઈ પણ જાય છે. તેઓને તેમના અસદાચરણથી રોકવાને માટે ઈશ્વરી નિયમોને તેમને નિત્ય વિવિધ દુઃખ આપવાની જરૂર રહે છે, અને તે પ્રમાણે તે તેમને દુઃખ આપે પણ છે જ.

શુદ્ધ શરીર અને શુદ્ધ મન જ પરમાત્માનું મંદિર થવાને યોગ્ય છે. અશુદ્ધ શરીર અને અશુદ્ધ મનમાં પરમાત્મા પોતાના મહા તેજસ્વી પ્રકાશથી કદી જ પ્રકાતી શકતા નથી.

માટીના હાંદલામાં મુકેલા દીપકનો પ્રકાશ હાંદલાથી બહાર જઈ શકતો નથી, તેમ મલિન શરીર અને મલિન મનમાં રહેલા આત્માનો પ્રકાશ બહાર પ્રવર્તી શકતો નથી. દીપકનો પ્રકાશ જેમ તેજસ્વી, પારદર્શક, અને સ્વચ્છ આવરણની જ પાર જઈ શકે છે, તેમ શુદ્ધ શરીર અને શુદ્ધ મન જ પરમાત્માના પ્રકાશને બાહ્ય પ્રદેશમાં પ્રવર્તાવી શકે છે.

દશ્યના વિચારો મનને મલિન કરે છે, અને પરમતત્ત્વના વિચારો મનને શુદ્ધ કરે છે. રાજસ તામસ આહારનું સેવન શરીરને મલિન કરે છે, અને સાત્વિક આહારનું સેવન શરીરને શુદ્ધ કરે છે.

ઉચ્ચ, શુદ્ધ, તત્ત્વમય વિચારો મનમાં નિરંતર ચાલતાં, મન જેમ શુદ્ધ થાય છે, તેમ શરીર પણ શુદ્ધ થવા માંડે છે. કારણકે તત્ત્વવિચારમાં મગ્ન રહેનારની વિષયભોગલાલસા આપોઆપ છુટી જાય છે. અને વિષયભોગલાલસા છુટતાં રાજસતામસ આહારની પ્રીતિ નિવૃત્ત થઈ ગયા વિના રહેતી જ નથી.

જે પ્રમાણમાં મનુષ્યના વિચાર ઉચ્ચ, શુદ્ધ, સ્વામય, અને તત્ત્વમય હોય છે, તે પ્રમાણમાં તેનું શરીર સુંદર, નીરોગ, બળવાન, ડ્રામળ, અને ઉપયોગી હોય છે; અને જે પ્રમાણમાં આહારની શુદ્ધિએ કરીને મનુષ્ય પોતાના શરીરના અણુઓને અધિક શુદ્ધ કરે છે, તે પ્રમાણમાં વધારે ઉચ્ચ, વધારે શુદ્ધ, વધારે જ્ઞાનમય અને વધારે તત્ત્વમય વિચારોને પ્રકટાવવાનું તેનામાં સામર્થ્ય આવે છે.

(અપૂર્ણ.)

* ઉપવાસ શરીરની શુદ્ધિ કેવી રીતે કરે છે, તે વિષે વિસ્તારથી નખુવા ઇચ્છનારે મહાકાશના ૧૧ મા વર્ષમાં 'વૃદ્ધાવસ્થા' સંખ્યાની વિષય ગાંચવો.

શ્રી નૃસિંહસિદ્ધાન્તચન્દ્રોદય.

(અનુસંધાન ૨૫ માં વર્ગના ૧૪ ૪૧૪ થી.)

ચતુર્થકલા.

વિષયાનુક્રમણી.

ઇતેની સ્વાભાવિક આત્મસંસ્પર્શજ્ઞાસના અથવા અભિનિવેશ-તેની પરિશુદ્ધિ અને સંસાર-
દશામાં વપયોજિતા-સમાજની એક સુપરિત ધરીશરૂપે સ્થિતિ અને તેમાં નિવાસાતરી પ્રવર્તેલો
દિવનસંવાદ-દેહાદિ વપાધિ કષ્ટ મતકરતાં અવિનાશી તપવટે અર્થાત્ આરોગ્યસાધના નિવમાનુ-
સાર વર્તનવટે ઉચ્ચરેમ દિર જનાવવાનો ઉપદેશ-પરમાત્માના સંતોડાનુસારી ઇવન વ્યવહારની
વોજના અને તે સંબંધમાં વિશુવનવિભવી ખૂટવનો પ્રતોષ-ઇતેની ખીલ સ્વાભાવિક આત્મ-
પ્રસારજ્ઞાસના અથવા કામ-ઇવના વપાધિની જ્ઞાન અને રિવા સક્રિયો બાર પ્રસાર કાવનાર
નિમિત્તાશરૂ આ કામવાસના ઉ-તેનું સાસીવ હજીજી-આત્માધિષ્ટિત મનવટે અનુદ્ભાવથી
વિદિત મર્થામાં ઇન્દ્રિયોની પ્રજ્ઞિત કામરૂપ પુરુષાર્થ ઉ-આત્માના અંતુરણિનાની વિદિત
અવિદિતના વિવેકવિનાની ઇન્દ્રિયોની વિવેકપ્રતિની પ્રજ્ઞિત પશુધર્મ ઉ-સાસીવની સ્થિતિમાં
દેહરૂપ વનાર કામરૂપ પુરુષાર્થ ઉ, પશુધર્મ નથી-તેના સાધનરૂપ દ્રવ્યોદિ પદાર્થોની પ્રાપ્તિ કાવરૂપ
અર્થ નામનો પુરુષાર્થ-અર્થસિદ્ધિમાં ઇન્દ્રિયજ્ઞાસની આરવજ્ઞા અને તે સંબંધમાં ચતુર્થ
અથવા કૌટિલ્યના વિચારનું અનુમોદન-પ્રજ્ઞિતધર્મના આ રદસ્વનું સુચન કીમનુસિંદાધર્મ-
ઇતિ પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં ચતુર્થ ઉ-ચિત્તજ્ઞિતના આવેશની પરીક્ષા-પ્રજ્ઞિત ધર્મના રદસ્વ ત્વારતા
મામાં પરિજ્ઞાસિ-વિપરીત અથવા નિવન ધર્મમાવના-તેવટે થતી નિર્ણય જ્ઞાનવિ-ચિત્તજ્ઞિતનાની
પરીક્ષા કાવોજિના સંવેષમાવ ધર્મપ્રતોષથી થતી દાનિ સાથા ભવવેદની અપેક્ષા-ધર્મો-
સામની વારવર અભાવિત ગિદ્ધિ-તેના પ્રસારનું જ્ઞાન કાવેજીજી સુરદારથી થતું જ્ઞાન. તે સિદ્ધિવટે
પ્રાપ્ત થતી ચિત્તપ્રસાર નામની ભૂમિતા-તે મેવજ્ઞા આધારવેદનો સૂત્રોપપાતિતવાના પત્રનો
ઉપદેશ-કાવોજી ઉપનિષદમાં પ્રતોષાર્થથી સ્પદારશુદ્ધિઆદિ સાધનવટે પ્રાપ્ત થતી ચિત્તપ્રસાર
ભૂમિતા-આધાર વેદનો તે સંબંધમાં સવિરદ કીમિદ્ધાન્તસિન્ધુવત ઉપદેશ-ચિત્તવેદની અભાવિત
સિદ્ધિ કાવનાર માર સાધનો-(૧) ઇન્દ્રિય વાસનાના નેવની પરીક્ષા અને ઇત્યાદિનું, (૨)
ન્યાયાપુરુષ પ્રજ્ઞાન, (૩) કાવેજિના વિવેકવેન, (૪) વિવનું અજ્ઞાન અને જ્ઞાન-
પ્રજ્ઞા-આ મારને રદસ્વવેદમાં ઉદોષ, અવપ્રાપ્ત, ચર્ણ, અને વિવપન નામની ભૂમિતાએ
કટે ઉ-અદ્વૈતોવના જ્ઞાનવટે આ માર ભૂમિતાનું વર્ણન-એક ઇન્દ્રિયને રહેતા વિવવની પ્રતિવે
ચિત્તનો ઉપદેશ-અભાવમામકોને અધિમનમામકોસાધે સંવાદ કાવનાર સામકો-આધાર-
ઇતિ ઇત્યાદિ નિર્ણય કીમુરેવ ચરિતની તાવવેદિપિતમાં આપેલા ઉ-ચિત્તપ્રસારનાં
સદમારી કાવો (૧) અધ્યવેદના, (૨) સૂત્રપુરુષવેદવિષા, (૩) રવે, (૪) કે.વ
અને, (૫) ત્વાજ પ્રજ્ઞિતધર્મનું પ્રપાન ૧૪ અને નિરજિત ધર્મના અધિમારની પ્રાપ્તિ.

અતુર્થકલા.

ત્રિવર્ગસિદ્ધિ.

શ્રિયો ધર્મ વિરોધિન્યો ધર્માઃ સપદ્ધિતાશનાઃ ।

ધર્માર્થોત્સાદિનઃ કામા ન મવન્તિ મહાત્મનામ્ ॥

(શ્લોકેન્દ્ર)

કોઈ પણ ધર્મસંસ્થા જીવોના સ્વાભાવિક ગુણકર્મ અને તેના આવેશોનો વિચાર કર્યો વિના ઉપદેશની વ્યવસ્થા સ્થાપે છે તો તે ઇષ્ટાર્થને સિદ્ધ કરતી નથી, એટલું જ નહિ પણ ધણું પ્રસંગે અનર્થને જન્મ આપે છે. સંસારદશામાં રહેલા જીવો સ્વાભાવિક અવિદ્યા અને તેના પરિણામરૂપ રાગદ્રોષવડે તણાય છે, અને આત્મભાવથી માની લીધેલા પોતાના દેહાદિસંઘાતનો અવિચ્છેદ ન થાય તેવી વાસનાને વશ વર્તે છે. પોતાના દેહમય આત્માનું અસ્તિત્વ ખંડિત ન થાય એવી વાસનાને અભિનિવેશ નામ યોગશાસ્ત્રમાં આપવામાં આવ્યું છે, અને ઉપનિષદમાં આ સ્વાભાવિક કલેશને મૃત્યુ-અશનાયા એવી સંજ્ઞા આપી છે. આ દેહમય આત્માના વિધારણુની નૈસર્ગિક વાસનાને વિજ્ઞાનવિદ્ સ્વસંરક્ષણુની વાસના (Instinct of self preservation) કહે છે, અને તે જીવન સહભાવિ છે. યોગશાસ્ત્ર કહે છે કે વિદ્વાં સમપિકર્ષતિ-અર્થાત્ અભિનિવેશ વિદ્વાનોને પણ કનડે છે. આનું કારણ વિચારતાં આપણને જણાય છે કે આપણા શરીરનો પ્રત્યેક પુટ અથવા અણુ સચેતન શરીરી છે, અને આપણા સંઘાત એક સુઘ્રવસ્થિત મધ્યપ્રાજ્ઞેવોસમુદાય (Colony) છે. તેમાં પ્રત્યેક પુટને પોતાના સંરક્ષણુઉપરાંત ધૃતર પુટોપ્રતિ ઉપકાર કરવાનો છે અર્થાત્ મધુ ઉત્પન્ન કરવાનું છે, અને તેથી સંઘાતનો અભિમાની પોતાના જ્ઞાનબ્રહ્મવડે પૃથગ્જ્ઞાવ સેવે તોપણ આ પરસ્પર ઉપકાર્ય ઉપકારક ભાવની સાંકળથી ગ્રંથાયેલા પુટોના સ્વાભાવિક સ્વસંરક્ષણુના આવેશનો લય કરી શકતો નથી, કારણકે તેના બંધારણમાં પ્રારબ્ધકર્મ નિમિત્ત રૂપ છે, અને તે પ્રારબ્ધકર્મ જ્ઞાનનું વિરોધી નથી. જેમ ધનુષ્માંથી છુટેલું બાણ પાછું ખેંચી શકતું નથી તેમ જન્મ અથવા જાતિરૂપ વિપાકને પામેલું પ્રારબ્ધકર્મ આયુષના અવધિપર્યંત સંઘાત અને તેના પુટોમાં સ્વસંરક્ષણુનું અપયિત બલ કાયમ રાખે છે. આ અભિનિવેશરૂપ કલેશ અથવા સ્વસંરક્ષણુની વાસના સંસારદશામાં ધણી ઉપયોગી છે, અને તેને યોગ્ય માર્ગે વહન કરાવવાના ધાર્મિક પ્રયત્નવડે મનુષ્ય ઉત્તમ રૂઢને ઉત્પન્ન કરી શકે છે. આ સ્વાભાવિક સ્વસંરક્ષણુની વાસના શારીર બલને જમાવી રાખે છે; સંકટના પ્રસંગમાં સમભાવથી ધૃતર પ્રાણીપદાર્થોનું રક્ષણ કરવાનું સાહસ ખતાવે છે; સ્વસ્પમાં શુદ્ધ પરત્રાણરૂપ ક્ષાત્રવીર્યનું બીજ આ સ્વસંરક્ષણુની વાસનામાં છે. અંતર્યામી પ્રભુ પ્રારબ્ધકર્મનુસાર પ્રત્યેક ભૂતપ્રાણીની આ સ્વસંરક્ષણુની વાસનાને પ્રેરી આ બ્રહ્માંડના સંઘાતને પ્રવાહરૂપે કાયમ રાખે છે. જેમ આપણા શરીરનાં પુટ ખરે છે, નર્વા આવે છે, અને શરીરસંઘાત મરણપર્યંત ચાલુ રહે છે, તેમ આપણા જેવી અનંત વ્યક્તિઓ જીવલે છે, મધુમક્ષિકાની પેઠે મધુ ભેગું કરે છે, પ્રારબ્ધના અવસાને વિલાય છે, અને અન્ય આત્રય શોધે છે. અને આ વિશ્વસમુદાય જેવો ને તેવો ચાલ્યા કરે છે. પ્રાણીઓના સંઘાતની અથવા જીવનની નિર્વાહક સ્વાભાવિક અથવા અશિક્ષિત ચેષ્ટાઓ

એક અંતર્ધર્મી આત્માના ચેતનસંવાદને મૂલ્ય છે. આથી જ આપણા સાત્ત્વમાં કહે છે :-

ईश्वरः सर्वभूतानां हृदयेऽर्जुन तिष्ठति ।

समस्य सर्वं भूतानि यन्नारुहन्ति मायया ॥

(ગીતા)

हृतान्तकल्पैः सिद्धाद्यैः प्रीतिः प्राणभूतां कुतः ।

यिनैकस्य हृदिसस्य संयित्तयाद् सुस्थितम् ॥

(સ્વમ્યમદ્વીપિકા.)

આ સર્વ બૂનપ્રાણીના એકાત્માના અંતર્ધર્મીજલથી પ્રેરાયેલી પ્રત્યેક જીવની પોત-પોતાની સ્થાપિત મર્યાદામાં ગુંથાયેલી સ્વસંરક્ષણની વાસનાની અથવા અભિનિવેશજનની અવગણના કરી ધણા ધર્માચરણ કરે છે, અને શરીરાદિ સંધાન જાણે મદાપાપનું ફક્ત હોય નહિ શું, એમ માની દેહાદિના આરોગ્યપ્રતિ લક્ષ નહિ આપતાં કષ્ટવન કરે છે. આ કષ્ટવન કરતાં જતાં દુઃખના ઉદ્ધાર કાઢે છે અને તેથી તે ધર્માચરણ દૃષ્ટાંતને પ્રકટાવનું નહિ જતાં વિપરીત મતિના પ્રભાવથી અધર્મ જતાં ધર્મપ્રવૃત્તિના નામથી ધણા શારીર કષ્ટો સેવે છે.

(અપૂર્ણ.)

एक स्वप्न.

રાત્રિ જેમ જેમ વધતી ગઈ તેમ તેમ અધકારે પોતાની કૃષ્ણતા જગત્તા જડ માર્ગોઉપર પ્રસારવા માંડી, પણ સ્વર્ગના દિવ્ય માર્ગોઉપર જેવો ને તેવો જ પ્રકાશ દતો. ત્યાં અધકાર જઈ શકે એમ ન હતું, અને જાણે તે મીઠાની પુતલિ સમુદની અંદર શોધ કરવા જતાં જેમ પોતાના જ રૂપને ખોઈ બેસે છે, તેમ આ અધકાર પણ પોતાની કૃષ્ણતા ખોઈ બેસે એમ હતું. આકાશમાં સ્વર્ગીય ફાનમો જગજી રવાં દર્તા. અને તેથી ત્યાંના માર્ગો અત્યારે જેવા અદ્ભુત અને રમણીય દશે, એની કલ્પના કરતો અને એમાં આ કાશે ફરવાનું હોય તે જેવો આનંદ પ્રકટે એની આનંદ પ્રાપ્તિની દૃષ્ટાંતે અંતરૂમાંથી ઉદાવતો, દૃષ્ટિ આકાશમાં હોવા જતાં પણ હું તો મારા ધરતી અગામીમાં પધારીમાં જ રુગે દતો.

સમય તેનું કામ કરતો દતો, મારા વિચારો તેનું કાવું કર્યા જતા દતો. સ્વર્ગની રમણીય ભૂમિમાં વિદાર કરવાનું, ત્યાંના માદાભ્યનું અવલોકન કરવાનું, ત્યાંની મણી કુંચી-ઓમાં ફરવાનું, મુંદર રથાનો નિરખવાનું-અને એવા જ પ્રકારનું ચિંતન મારામાં જ થઈ જતાએ બોલું માફ મન કર્યા કરતું હતું. પણ તેની સ્વતંત્રતા ધોમ જ સમયમાં ધીનથી રેવામાં આવી, અને એક કિનારાઉપર ઉભું રહેલું માફ આશામયું મન નિઠાના માર્ગ પાણીમાં ધસારાઈ ગયું. નિઠાના કેટલા ઉંડા પ્રદેશમાં હું ગાળ્યો ગયો તે હંઈ મને સમજવું નહિ, તોપણ મન એ એક સમયે વરતું છે એમ જે બુદ્ધિમાનોનું કહેતું છે એનો મને અનુભવ થયો. સ્વપ્નદૃષ્ટિમાં મારો પ્રવેશ થયો અને ત્યાં જાણતું અવસ્થાની પો જ હું સર્વ વ્યવહારો કરવા લાગ્યો.

મારી સંમુખ એક વિશાળ જતાં હંઈક ખાસ ખંવાવાનો મારું જાણ્યો. દૃષ્ટિ કરવા

એ મોટા માર્ગને સંબંધ ધરાવતા અનેક નાના માર્ગો તેની આસપાસ જણાયા. અને તેમાં મનુષ્યો જ આવ કરતા જોયા, તેમ છતાં તેઓ ક્યાં જ આવ કરે છે, તે મને સમજાયું નહિ. હું પણ તે માર્ગે ચાલ્યો, એટલામાં એક પોળ આવી. પાટીયું વાંચનાં જણાયું કે, તે પોળનું નામ 'ખ્યાતિની પોળ' હતું. એમાં કેટલાએ મનુષ્યો જતા હતા. કેઈ દોડતા જાય, કેઈ ધસમસતા જાય, કેઈ ધીમેથી જાય, કેઈ લપાતા છૂપાતા જાય, કેઈ છાતી કઢાડીને જાય એમ અનેક રીતે જતા હતા. પરંતુ મને લાગ્યું કે લગભગ દરેક મનુષ્ય આ શેરીમાં આવતા હતા. કેટલાક એક શેરીમાં એકાદી બાલુએ ઊભા પણ રહેતા હતા. એ શેરીના છેક અંતના ભાગમાં કેટલાંક વાંકાં ચુંકાં ચઢવાનાં પગથીયાં હતાં. જરા મહેનત કરીને પણ તે પગથીયાંઉપર ચઢીને જોતાં મને જણાયું કે ઉપરના ભાગમાં એક દિવ્ય સિંહાસન સુવર્ણમય અને રત્નજડિત શોભાથી યુક્ત એવું હતું. તેની નીચેની તકતીઉપર 'સ્થાતિ' એવું સુંદર અક્ષરે લખેલું હતું. એ સિંહાસનઉપર મોહક વસ્ત્રો ધારણ કરીને અપૂર્વ સુંદરતાયુક્ત એક સ્ત્રી બેઠેલી હતી. તે પેલા પગથીયાંઉપર ચઢનારનાં કપ્ડો જોતી, રસ્તાની ધમાધમ-એકતે ધક્કા મારીને બીજાને આગળ આવે, તેને અટકાવીને વળી ત્રીજાને આગળ આવે એટલામાં વળી કેઈ ચોથો એ બધાથી પાછળ આવવા છતાં સહીથી આગળ જવાનો અથાગ શ્રમ કરે-વગેરેને પણ તે નિહાળ્યા કરતી હતી. દુર્બલ મનુષ્યોની દુર્બલતાને, કેટલાકની મિથ્યા દુરાશાને, અને કેટલાકના મિથ્યા પ્રયત્નને પણ તે જોતી. આગળ આવવાની લાલસાવાળા અનેક પોતાના પ્રાણ બોવા પર્યંતના કષ્ટને પામતા અને અર્ધ માર્ગે જ ગત-પ્રાણ થતા તે પણ આ સ્ત્રી પોતાને સ્થાને બેઠી બેઠી જોતી. અનેક મનુષ્યોનાં કપ્ડોને જોવા છતાં તે અડગ, લેશ પણ લાગણીવિનાની અને જાણે કંઈ જ બનતું નથી એવા પ્રકારની શાંત યદ્ધિ બેસી રહી હતી. જેઓ એ સિંહાસનઆગળ પહોંચતા તેઓ તેને નમન કરતા, અતિદીનપણે, હાથ જોડીને કંગાલ સરખા બનીને અને તે સ્ત્રીને પોતાનું સર્વસ્વ માનીને તેના પગે પડતા ત્યાં ઊભા રહેતા. અને તેનો હાથ તેમના મસ્તકે મૂકે તેને માટે અત્યંત આતુરતાપૂર્વક વાટ જોતા હતા. પરંતુ જ્યાં તે તેમના મસ્તકે હાથ મૂકતી કે જે કરાવતું એ પેલા મનુષ્યોની પરમ ઈચ્છાનો વિષય હતો અને તેમના હૃદય પુરુષાર્થનું અંતિમ દ્રવ્ય હતું તે મળતું કે તરફળ જ તે મનુષ્યોના મુખઉપર કેાઈ વિલક્ષણ ફેરફાર થઈ જતો મને જણાયો. જ્યારે પ્રથમ તેમના મુખઉપર આતુરતા, પ્રસન્નતા, આદેશ, આગ્રહ, મહત્વાકાંક્ષા વગેરે જણાતું, તે ત્યાર પછી બીજી જ ક્ષણે તેમના એ જ મુખઉપર અસંતોષ, નિરાશા, દુર્બલતા અને નિષ્જનતા જણાતી. એક ક્ષણથી પણ ઓછા સમયમાં ફેરફાર થતો મને જણાયો.

આ જોવાથી એ શેરીનો ત્યાગ કરીને પુનઃ હું પેલા વિશાળ માર્ગઉપર ચાલ્યો અને આગળ જવા લાગ્યો. થોડે દૂર જતાં બીજી એક શેરી આવી. તપાસ કરતાં તેનું નામ 'સંપત્તિની શેરી' એવું જાણ્યું. ઉંડા વિચારપૂર્વક તેમાં પ્રવેશતાં મને મનુષ્યોનો સમૂહ ત્યાં જતો જણાયો, અને તે કંઈ થોડો ન હતો. પેલી શેરીકરતાં પણ આમાં તો પુષ્કળ ભીડ અને અતિશય કચકચરી હતી. કેટલાક જરી જરી વારમાં એક બીજાસાથે લડી પડતા, કેટલાક બળાયા, દુર્બલને ગળાવી દબાવે તો કેાઈ કેાઈના ઉપર પગ મૂકીને આગળ અને આગળ જવાનો મત્ત કરી રહ્યા હતા. ગમે તેટલું વાગે, ગમે તેટલા અગદાય, તોપણ

એ સર્વના ભોગે પણ આગળ જવાનો દરેકનો યત્ન ચાલી રહ્યો હતો. કદાચ પણ વિવેક-મર્યાદાનું ત્યાં આગ્રહથી પાલન થતું હોય એમ મને જણાયું નહિ. શરીરના ઉપદ્રવના ભાગમાં આવીને જોયું તો મને જણાયું કે એક પુરુષએક મોટા આસનપર બેઠો હતો. તેનું નામ 'સંપત્તિનો સ્વામી' હતું. તે ગર્વિષ્ઠ, સ્વાર્થઝૂંતવાળો, અને તિરસ્કારના ભાવને તેના કપાળમાં દર્શાવતો સર્વના પ્રતિ તીક્ષ્ણ દ્રષ્ટિ ફેંકી રહ્યો હતો. તેના બંને હાથમાં ધનની થેલીઓ હતી, અને તેને તે મમત્વપૂર્વક ધારણ કરી રહ્યો હતો. જેમ જેમ મનુષ્યોનો સમૂહ તેની પાસે આવતો તેમ તેમ તે પેલી થેલીઓમાંથી ધનને તે સમૂહના ઉપર વેરતો. તે ધનની દરેક મુદ્રા જાણે અગ્નિની ચિણુગારી હોય એમ જણાતું, અને તેથી ત્યાં અનેક ચિણુગારીઓ ઉડતી હોય એમ લાગતું. એકાએક ત્યાં દારણ તકરારો થવા લાગી, કેટલાક અસંતોષ પામવા લાગ્યા, કેટલાક માંહોમાંહી વટી પડ્યા, રનેલીઓ હતા તે શત્રુ થઈ ગયા, સંબંધિ હતા તેમણે વિરોધીની ગરજ સારી, કંઈકના પ્રાણ ગયા, કંઈકનાં શરીર નષ્ટપ્રાપ્ત થઈ ગયાં અને કંઈક વીણે મહોડે માત્ર અનેકના માર ખાતા રહ્યા. હાથમાં ધનની મુદ્રા આવી પાસે આવે તો વળી ખીજા હાથે તેની પાસે ઝુટાવીને કાઢી ખીજે જ લઈ જાય, એ મનુષ્યો એકબીજા સાથે એક મુદ્રા લેવા મથતા હોય ત્યાં એ બેનું દંડ યુદ્ધ પૂર્ક થવા પહેલાં ત્રીજે જ મનુષ્ય નીચે પડેલી પેલી મુદ્રાને ઉપાડી લે. આમ થવા છતાં પણ પેલા સંપત્તિનો સ્વામી તેને કાંઈ જ લાગતું વળગતું ન હોય તેમ બેદરકાર, નિર્દય અને નિધુર-સરખો થઈને જોયા જ કરતો. મનુષ્યો એક બીજાનું ચોરી લેતા, એક બીજાનો તિરસ્કાર કરતા, આ સંપત્તિને પણ શાપ આપતા કે જે સંપત્તિ અગ્નિની ચિણુગારીની જેડે તેમના હાથઉપર દાદ કરતી, તેમના ભાગ્યને વખોડતા અને મુખઉપર પરાજય અને ઝાનિના ભાવને પ્રકટાવતા. આ પરિણામને જોવાથી માઈ હૃદય પીગળ્યું અને તત્કાળ પેલા મોટા માર્ગે કે જ્યાંથી આ શરીરમાં દુઃખ આવ્યો એ દુઃખૂલો પડ્યો એમ લાગ્યું, ત્યાં આવીને માગળના પગે ચાલવા માંડ્યું.

કયે માર્ગે જતું તેને માટે અંતરથી વિચાર કરતો, અત્યાર સુધીના અનુભવથી અત્યાર પામતો દુઃખ આમતેમ જોતો ચાલ્યો જતો હતો, એટલામાં એકાએક એક દિવ્ય પ્રકાર મારા માર્ગમાંથી આડે ઉતરી ગયો. મેં તત્કાળ તે તરફ જોયું અને કાંઈ વિલંબપ્રકારથી પરિવેશિત થયેલી એક જાન્ય અને અત્યંત રમણીય આકૃતિ મેં ત્યાં જોઈ. તે મારા પ્રતિ મંદમંદ સ્મિત કરતી જોતી હતી, અને તેનાં નેત્રમાંથી કાંઈ અપૂર્વ ભાવને મારા પ્રતિ પ્રસારતી હતી. તેની સામ્ય મોહક અને પ્રચાંત તથા મધુર મુખમુદ્રા જોઈ તેને 'મુખ્ય માર્ગ' ક્યાં જાય છે તે પૂછ્યું. તેનાં નેત્રો મારામાં પ્રાવાઈ ગયેલાં જણાયાં, અને હસિન વદનથી તેણે મને પૂછ્યું, 'તારે મુખ્ય માર્ગે જવાની શું તીવ્ર અને સાચી ઇચ્છા છે?'

મેં ઉત્તર આપ્યો, 'હા.'

તેણે કહ્યું તે માર્ગે કંઈક સાંભો અને પ્રસન્ને કદિન જણાય તેવો છે. તું તેમાં પ્રવાસ કરવાને તૈયાર છે?

મેં કહ્યું, એ 'મુખ્ય માર્ગ' ક્યાં જાય છે તે દુઃખજનો નથી, પણ આ નાની શરીરોના માર્ગો કરતાં તે મને સરળ અને સુખમ જણાયો છે.

તેણે કહ્યું, તારો ઉત્તર યોગ્ય છે. એ મુખ્ય માર્ગ શાંતિ, જ્ઞાન તથા પ્રેમની અદ્ભુત, ભૂમિકાપ્રતિભા છે.

અસંત આતુરતાપૂર્વક મેં કહ્યું, ત્યારે તો મને તે માર્ગ લઈ જાઓ. હું શાંતિને જ શોધું છું. મેં ખ્યાતિને નોંધી છે, પણ તે મને અસંતોષ ઉપજાવનાર થઈ પડી છે. સંપત્તિની પણ મને પ્રાપ્તિ યદ્ય છે પરંતુ મને તે એક સાપરૂપ લાગી છે. મેં મોજમજાને પણ ભોગવી છે, પરંતુ તે પણ મને પુરિષ્કારે મિથ્યા લાગી છે. અંતઃકરણનો હું દુઃખી જ રહ્યો છું. કૃપા કરીને મને ખતાવો કે પ્રેમ ક્યાં છે? કેમકે હું તેને જ લુપ્ત ગણી છું.

પેલી ત્રિલોકમોહન મૂર્તિએ કહ્યું, પ્રિય! શ્રવણ કર. મારું નામ અદ્વા છે. અને જો તું મારામાં સાચી નિષ્ઠા રાખીશ તો હું તને તે ભૂમિકામાં લઈ જઈશ.

ઉદ્ઘાસપૂર્વક હું બોલી ઉઠ્યો, દેવી! સાચી નિષ્ઠાથી રહીશ.

અમે પછી કેટલીક અધારી અને વિકટસરખી ગલી યુગ્મીઓમાંથી પસાર થયાં, પરંતુ છેવટે પાછો પેલો મુખ્ય માર્ગ આવ્યો, અને મારું હૃદય હલકું થયું. અમે જ્ઞાન-પૂર્વક તેમાં ચાલ્યાં.

પ્રેમના ખોટા સ્વરૂપનો જે મેં આજ સુધી અનુભવ કર્યો હતો તેનો વિચાર કરતો હું ચાલતો હતો, સાચા પ્રેમનો તિરસ્કાર કરીને મિથ્યા મોહને જે મેં અનેક પ્રસંગે સેવ્યો હતો તેનાથી થયેલી નિરાશાનો વિચાર કરીને હવે પ્રેમમય શાંતિમાં પ્રવેશવાનો હું મનથી નિશ્ચય કરતો હતો. મોહમાં શાંતિ નથી, પણ સત્ય પ્રેમમાં જ શાંતિ છે, અને શાંતિમાં જ પ્રેમ છે, એમ જાણીને તેમાં સ્થિર રહેવાનો હું નિર્ણય કર્યો હતો હતો, એટલામાં કોઈનો સ્વર મારે કાને પડ્યો. પાછું વળીને જોઈું તો મારી સાથે જ ચાલતી કોઈ અદ્ભુત ચમકવાળી અને આકર્ષકતાના પરાવધિરૂપ એક સ્ત્રી જોઈ તેના જાદુભર્યા નેત્રોમાંથી મારા અંતરની આરપાર તીકળી જતું અને કંઈક ઉચ્છ્વસપાત્ર કરી મને પરવશ સરખો કરતું એક કટાક્ષ તેણે મારા પ્રતિ નાંખ્યું.

મંજુલ સ્વરથી મારા મનને હરી લેતાં તે બોલી, મારું નામ વિલાસિની (વિપચે-મ્બા) છે. જ્યાં દિવ્ય નાદ અને પ્રહર્ષ થયાં કરે છે એવા લોકમાં તને નિરંતર મારી સાથે રાખવા ઇચ્છું છું. ત્યાં આવતું છે. ?

અદ્વાએ મારા પ્રતિ બલવત્તર લાવથી જોયું, અને મેં કહ્યું,

‘ના, મેં અદ્વાને મારૂં વચન આપી દીધું છે, હું પ્રેમની ભૂમિકા પ્રતિ જઈશ.’

‘પ્રેમની?’ અને એમ બોલતી આશ્ચર્ય દર્શાવતી તથા હું કસાયો છું એવા લાવને દર્શાવતી તે હસી પડી. તેણે પુનઃ કહ્યું, ‘જો તું મારી સાથે આવે તો હું તને પ્રેમના પ્રદેશમાં પણ લઈ જઈશ.’

હું મુંઝાયો.

પછી અદ્વા ગંભીરપણે બોલી ઉઠી,

“હવે વિચારી જો, નિર્ણય કર, અને અમારા જેમથી કોઈના સંગી યા. અમે બંને તને પ્રેમ આપી શકીએ એમ છે. વિલાસિની તને કામનામય પ્રેમ ચખાડશે, મારો પ્રેમ

વિશુદ્ધ પ્રેમ છે. વિદ્યાસિનીનો પ્રેમ અસ્પૃશ્ય કાળમાં અજાપાઈ જાય છે, મારો પ્રેમ પૂર્ણ સાધ્યત અને અચલ છે. હવે જે તે નિશ્ચય કરી લે.

મેં વિદ્યાસિની પ્રતિ જોયું, તે સુંદરતાની મૂર્તિ જણાતી હતી. તેના અંગે અંગમાંથી, મને તેના પ્રતિ આકર્ષનારો કોઈ વિલક્ષણ પ્રવાહ વહેતો હતો. મારાં રોમાંચ ધવાં, તોપણ હું શ્રદ્ધાપ્રતિ વળ્યો અને કયું, , મારે તો તારું જ શરણ છે. '

વિદ્યાસિનીએ કૃત્રિમ અને વિલક્ષણ ચોટાવાળું શિખર કયું, પરંતુ તે જ ક્ષણે ત્યાં મેં એક વિલક્ષણ પ્રકાશ જોયો અને તેમાંથી મધુર, નમ્ર અને પ્રીતિ ઉપજાવતો સ્વર શ્રવણ ક્યો કે " તેં યોગ્ય નિર્ણય ક્યો છે. સત્ય અને જીવનનો એ એક જ માર્ગ છે. " પછી શ્રદ્ધાએ મારો હસ્ત ગ્રહણ ક્યો અને અમે આગળ પ્રયાણ કયું. કેટલેક દૂર હું એક સુંદર અને વિશાલ નગરસરખું જોવા લાગ્યો. એટલામાં મારે કાને દિવ્ય ધ્વનિ-વાળું મધુર સંગીત દરથી શ્રવણ ધનું જણાયું. અને અમે જેમ જેમ નિકટ આવ્યાં, તેમ તેમ અધિક પ્રકાશમય પ્રદેશ જણાતો ગયો. એ પ્રકાશનું વર્ણન કરી શકાય એમ નહો. ચંદ્રનો પ્રકાશ પણ તેની સમીપ હોઈ જણાયો. આ પ્રકાશ મને અત્યંત પ્રોત્સાહક તથા ઉન્નત કરનાર લાગ્યો અને હમે હમે તે એવો તો જીવલંત થયો કે જે શ્રદ્ધાએ મારો હસ્ત ન પકડ્યો હોત તો એ પ્રકાશના તેજમાં અંતર ઘૂસીને હું કદાચ ગાડી પડ્યો હોત.

સંગીતમય ધ્વનિ વધારે સ્પષ્ટ થતો ચાલ્યો, અને તેનાં આદાકનોએ મારામાં કોઈ અમલકારિક ફેરફાર ક્યો મારામાં જે કંઈ નહતું, તે મને જણાવા લાગ્યું, મને જે કંઈ ન હતું સમજાતું તે સમજાવા લાગ્યું. અમાનુષી દિવ્ય સ્વરો આવવા લાગ્યા, અને તેમાં મારી શક્તિ અનાયાસ એકાગ્ર થતાં મારાં અંગો શિથિલ ધવાં અને તેમ ધનાં શ્રદ્ધાએ પોતાનો હસ્ત મારા હાયમાંથી સેરવી દીધો, અને હું તેના પ્રતિ જોઉં તે પૂર્વે તો તે અ-દૃશ્ય ઘર્ષ ઘર્ષ અને તેને સ્થાને મેં મારા અંબુષ અદૌકિક સ્નેહાકર્ષક ત્રણ વ્યક્તિ ઉભેલી જોઈ. મને સ્નેહાસિંઘન આપતી હર્યવટે તે મારા હાયમાં તેમના હાયને પ્રસારતી જોઈ,

" પ્રેમીજન ! આવો પ્રેમમય પ્રભુપાસે અંગે તને તેડી જઈએ. પ્રભુ તાપરતાથી તારી વાટ જુએ છે, ચાલો. "

*

*

*

*

સ્વપ્ન અજાપાઈ ગયું, અંતરૂનો અંધકાર અજાપાઈ ગયો અને આંખ ઉઘાડીને જોઉં છું તો જગતઉપરનો અંધકાર પણ અજાપાઈ ગયો હતો. હું જાગ્યો. મંદમંદ વાયુ મને વ્યજન કરતો હતો. પ્રમાણનો સમય મને ઉત્તેજન આપી રહ્યો હતો. પછીએ મારે મારે મપૂર્ણ જાન કરી રહ્યાં હતાં. જગનમાં મર્યોદયને તો દશ ધણી વાર હતી, પણ મારા અં-તરૂમાં તો તે ક્યારનો પ્રકાશી રહ્યો હતો. અને એ પ્રકાશની મધ્યે મને જણાયું કે પરમ પ્રાપ્તિસ્વપ્ન વસ્તુની સિદ્ધિમાટે એક શ્રદ્ધા જ સાચી નેના છે.

શ્રી યોગસાર.

(અનુસંધાન ૨૫ મા વર્ષના ૫૪ ૪૧૮ થી)

જેમ વૃક્ષનું બીજ દેખાઈતું નાતું હોય છે છતાં એમાં વૃક્ષાકાર થવાનો વેગ અતિ પ્રમાણમાં હોય છે તેથી એને પૃથ્વીમાં વાનીએ છીએ કે અનુકૂળ સહકારી મળતાં એ પોતાના વેગપ્રમાણે તે તે ઉપયોગિ પદાર્થોને આકર્ષી મોડું થાય છે, સ્થૂંવતા ધરે છે, અકુર આદિરૂપે વધે છે અને પરિણામે વૃક્ષરૂપે થઈ રહેતું પ્રતીત થાય છે તે જ પ્રમાણે આ બુદ્ધિ સત્ત્વ તથા મહત્ત્વપ થયેલા અણુઓ અતિસૂક્ષ્મ છે છતાં એમાં સર્ગવેગ, પરિણામ પામવાનો વેગ અતિ પ્રમાણમાં હોય છે જેમ સામ્યાવસ્થાવાળી પ્રકૃતિ અર્થાત્ સત્ત્વાદિત્રી સામ્ય અવસ્થામાં રહેલા સત્ત્વાદિ દ્રવ્યો સપૂર્ણ અંશે ક્ષોભને પામતા નથી પણ તેમાંનો એક ભાગ જ ક્ષોભને પામી મહત્ત્વત્તરરૂપ થાય છે તે જ પ્રમાણે આ મહત્ત્વત્ત્વની દશામાં આવીને સ્થિત થયેલા એ અણુઓમાં બધાને આગળ પરિણામ પામવાનો વેગ નથી પણ કેટલાકમાં એ વેગ હોય છે અને ધીરમાં એ વેગ હોતો નથી મહત્ત્વતા જે અણુઓમાં એ વેગ હોતો નથી તે અણુઓ એ સ્થિતિમાં જ રહી જાય છે પણ જે અણુઓમાં અધિક વેગ હોય છે તે આ સ્થિતિને અંત સમય સેવી તરત જ એ પ્રાપ્ત-વેગનાશાત્ અધિક સ્થૂંલતાને ધરે છે આપણા શાસ્ત્રોની મર્યાદાપ્રમાણે આ અણુઓનો એક ભાગ માત્ર આના અધિક વેગવાળો હોય છે અને આઠ ભાગ કે દોઢ કે દોઢ સ્થળે કલા પ્રમાણે નવ એ વેગ વિનાના હોય છે તેથી $\frac{1}{8}$ કે $\frac{1}{16}$ અણુઓ જ માત્ર આગળ વધે છે અને $\frac{7}{8}$ કે $\frac{15}{16}$ આ સ્થિતિમાં જ રહે છે આ સર્વ ભાગનાળા અણુઓની આસપાસ સામ્યાવસ્થાવાળી પ્રકૃતિ જેનો એક ભાગ જ ક્ષોભ પામી આ સ્થિતિમાં આવ્યો છે, તેનો બાકીનો જે ભાગ રહ્યો તેમાનું દ્રવ્ય વીંટળાઈ રહે છે એટલું જ નહિ પણ આ મહત્ત્વત્ત્વનું અણુ એ દ્રવ્યમાં જ તરતુ રહે છે જેમ ગર્ભ રચાતા એક નાનો પોટો (સેલ) થાય છે અને તેમાં પ્રોટોપ્લેઝમના દ્રવમાં ન્યુક્લીઅસ તરતુ રહે છે અથવા જેમ પટમાં તન્તુઓ એતપ્રોત થઈ રહે છે, જેમ ઘટમાં મૃતિકા અતરૂ બહિરૂ વ્યાપી રહે છે, જેમ વૃક્ષમાં સર્વત્ર રસ વ્યાપી રહે છે તે જ પ્રમાણે આ મહત્ત્વનું અણુ એ પ્રકૃતિ દ્રવ્યમાં તરતુ રહે છે, એ પ્રકૃતિ દ્રવ્ય આ મહત્ત્વના એતપ્રોત થઈ રહે છે આ પ્રકારે વેળન કરી રહેલું પ્રકૃતિ દ્રવ્ય તે એ મહત્ત્વના અણુનું વાતાવરણ કહેવાય છે જેમ મુખુષિમાં આપણે સ્થિત થઈએ છીએ ત્યારે આપણા સૂક્ષ્મ કારણમાથી બનને જેથી આપણે પુનઃ જાગ્રત થતા બનનાળા પ્રતીત થઈએ છીએ, જેમ શુષ્ક થઈ ગયેલા બીજને પોતાના કારણરૂપ પૃથ્વી અને જલમાં રાખતા તેમાં નવું બન આવે છે, એટલું જ નહિ પણ એ કારણો જ તે તે પોતાના કાર્યને નિરતર ગતિદશામાં પણ બલ આપતા રહે છે. તે જ પ્રમાણે આ મહત્ત્વત્ત્વનું અણુ પણ નિરતર પોતાના વાતાવરણરૂપે રહેલા પ્રકૃતિ દ્રવ્યમાથી નિરતર બળને મદદ કરે છે, અને પોતાનો વ્યાપાર કર્યું જાય છે જેમ જેમ વ્યાપાર કરતુ રહે છે તેમ તેમ એનું બલ ક્ષીણતાને પામે છે અર્થાત્ સામ્યાવસ્થાવાળી પ્રકૃતિમાં પ્રવેશી જાય છે તેમ તેમ એ પોતાના વાતાવરણરૂપે સ્થિત થયેલા પ્રકૃતિદ્રવ્યમાથી જય મદદ કરતુ રહે છે જ્યારે એ વાતાવરણ અખી જાય છે ત્યારે એ મહત્ત્વના અણુને

બલ આપનાર વાતાવરણના અભાવે એ પોતે ક્ષીણ થઈ જાય છે અર્થાત્ કારણકાર પરિણામને પામી જાય છે, તાત્પર્ય કે સામ્યાવસ્થાવાળી પ્રકૃતિરૂપે સ્થિત થઈ જાય છે. આ પ્રકારે બળનો નાશ કે ઉત્પત્તિ થતી નથી, તેમ જ જે સમસ્ત બલ છે તેમાં વૃદ્ધિ અથવા ન્યૂનતા પણ થતાં નથી, પણ માત્ર સામ્યાવસ્થાવાળી પ્રકૃતિમાંથી બલ બહાર આવે છે અને પુનઃ તેમાં પ્રવેશે છે અને આ પ્રકારે ધંટીપંત્રવત્ ચક્રક્ર આશ્યું જાય છે. આ વાતાવરણના સંબંધમાં જણાવેલી સ્થિતિ કેવલ મહત્તત્ત્વના અણુઓને જ થાય છે એટલું જ નહિ પણ એના પરિણામોમાં પણ એ જ સ્થિતિ થતી સમજ લેવાની છે.

ઉપર જણાવ્યું તેમ આ મહત્ત તત્ત્વના અણુઓમાંનો એક ભાગ અધિક વેગવાળો હોય છે તેથી તે આ અણુઓની સ્થિતિમાં નહિ રહેતાં એ વેગવશાત્ સ્થૂલતા ધરે છે. એ સ્થૂલતાથતાં એ અણુઓમાં સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ બેદ પડી શકે છે એટલે એ અણુઓ જે પૂર્વે સત્તામાત્રરૂપ હતા તેમાં હવે સત્ત્વ, રાજસ અને તામસ એ ત્રણેને ભિન્નરૂપે ઓળખી શકાય તેવી રીતે એ ત્રણેના સ્વભાવ સ્પષ્ટ થાય છે આની સાથે અહં અહં એ પ્રકારના અભિમાનરૂપ ધર્મ એમાં સ્પષ્ટ થાય છે અને આ કારણથી આ દશામાં આવી પ્રાપ્ત થયેલા એ અણુઓનું નામ યોગશાસ્ત્ર “અહંકાર” આપે છે. શ્રી કૃમ્પુરાણમાં આના પર્યાય જણાવતાં જણાવ્યું છે કે શઠ્કારોઽભિમા નથ કર્તા મન્ત્ર ચ સંસ્મૃતઃ । ભાતમા ચ પ્રસુલો જીવો ચતઃ સર્વાઃ પ્રવૃત્તયઃ ॥ અહંકાર, અભિમાન, કર્તા, મંત્ર એ અહંકારનાં નામો છે અને એને જીવાન્મા કહેવાય છે તથા એને જ સર્વ અભિમાન ક્રિયારૂપ પ્રવૃત્તિ થાય છે. આ અહંકારના અણુઓ અહંકારરૂપે એક જાતના છતાં એમાં અભિવ્યક્ત થયેલા સાત્ત્વિક આદિ ધર્મેને લીધે એના સાત્ત્વિક અહંકાર, રાજસ અહંકાર અને તામસ અહંકાર એ ત્રણરૂપે અવાન્તર વિભાગ પડે છે. શ્રીકૃમ્પુરાણમાં કહ્યું છે કે વૈકારિકસ્તંજરાય મૃતાદિર્ધગ તામસઃ ત્રિધિધોઽયમહંકારો મરુતઃ ગંધમૂલ હ ॥ વૈકારિક એટલે સાત્ત્વિક, તૈજસ એટલે રાજસ અને તન્માત્રના હેતુરૂપ તામસ એ રીતે ત્રણ પ્રકારનો અહંકાર છે અને તે મહત્તત્ત્વમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે સત્ત્વાદિના ધર્મો પ્રકાશાદિ અભિવ્યક્ત થયેલા છતાં શાન્ત, ઘોર અને મદરૂપ સત્ત્વાદિના ધર્મો અભિવ્યક્ત થયેલા નથી અર્થાત્ માત્ર સાત્ત્વિક અભિમાન, રાજસ અભિમાન અને તામસ અભિમાન એ ત્રણ ધર્મેનો જ અનુક્રમે એ ત્રણમાં ઉદય થયો છે અને શાન્તાદિ ધર્મેનો ઉદય થયો નથી. આ કારણથી આ અણુઓને અવિશેષ એવું પણ નામ યોગશાસ્ત્ર આપે છે. કેમકે શાન્ત, ઘોર અને મદ એ ત્રણ ધર્મેને યોગશાસ્ત્ર વિશેષ કહે છે અને એ વિશેષથી અણુઓ રહિત છે. આ અણુઓની આસપાસ મહત્તત્ત્વનું વાતાવરણ અને તેની આસપાસ સામ્યાવસ્થાવાળી પ્રકૃતિનું વાતાવરણ રહે છે હંસાદિ પ્રક્રિયા ઉપર જણાવ્યાપ્રમાણે અદિ પશુ સજાતીઓ છે.

આ અભિમાન માત્ર ધર્મના ઉદયવાળી યિનિમાં આવ્યા પછી જે અણુઓનો વેગ એટલો જ હોય છે તે અદિ જ અટકી જાય છે અને બીજા અદિ નહિ અટકતાં પ્રાપ્ત વેગને અનુસાર પરિણામક્રમમાં-સ્થૂલ યવમાં આગળ ચાલે છે. પણ અદિથી આ અણુઓ ત્રણ પ્રકારના હોવાથી એની અધિક સ્થૂલતા થતાં ત્રણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના વિભાગો અસ્તિત્વમાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે જે સાત્ત્વિક અહંકારના અણુઓ છે તે સ્થૂલ થતાં

એમાં પાંચ વિભાગ પડે છે. કેટલાક અણુઓમાં દર્શનસામર્થ્ય અભિવ્યક્ત થાય છે અને તેથી તે અણુઓને ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના અણુઓ કહેવાય છે; કેટલાકમાં શ્રવણસામર્થ્ય અભિવ્યક્ત થાય છે તેથી તેને શ્રોત્રેન્દ્રિયના અણુઓ કહેવાય છે; કેટલાકમાં આ જ પ્રમાણે સ્પર્શસામર્થ્ય, સ્વાદસામર્થ્ય અને સુંઘવાનું સામર્થ્ય અભિવ્યક્ત થાય છે અને તેથી એને અનુક્રમે ત્વગ્ ઇન્દ્રિયના, રસનેન્દ્રિયના અને ઘ્રાણેન્દ્રિયના અણુઓ કહેવાય છે. આ પાંચે પ્રકારના અણુનું સામાન્ય નામ તે જ્ઞાનેન્દ્રિયના અણુઓ છે કેમકે એ ઇન્દ્રિયોરૂપ અણુઓ જ્ઞાન ધવામાં હેતુરૂપ થઈ રહે છે. આ જ પ્રમાણે જે રાજસ અહંકારના અણુઓ છે તે સ્થૂલ થતાં તેમાં અભિમાન ધર્મનું તિરોધાન થઈ જાય છે અને તેને સ્થાને કેટલાકમાં લેવા (આદાન) રૂપ ક્રિયાનું સામર્થ્ય, કેટલાકમાં ચાલવારૂપ ક્રિયાનું સામર્થ્ય, કેટલાકમાં ખેલવારૂપ ક્રિયાનું સામર્થ્ય, કેટલાકમાં મલોત્સર્ગ કરવાની ક્રિયાનું સામર્થ્ય અને કેટલાકમાં વિષયાનંદ લેવાની ક્રિયા કરાવવાનું સામર્થ્ય અભિવ્યક્ત થાય છે અને એ પાંચને અનુક્રમે હસ્તરૂપ કર્મેન્દ્રિય, પાદરૂપ કર્મેન્દ્રિય, વાણીરૂપ કર્મેન્દ્રિય, પાપુરૂપ કર્મેન્દ્રિય અને ઉપસ્થરૂપ કર્મેન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે. આ સર્વ ઇન્દ્રિયો કર્મ કરાવવામાં હેતુરૂપ થાય છે તેથી એ પાંચને કર્મેન્દ્રિયરૂપ સામાન્ય નામ આપવામાં આવે છે. આ સ્થલે પ્રસંગવશાત્ એ સૂચવવું આવશ્યક છે કે અહિં જે ચક્ષુ, શ્રોત્ર, ત્વગ્, ઘ્રાણ, રસના, હસ્ત, પાદ, વાણી, પાપુ અને ઉપસ્થ એ નામો આપ્યાં છે તે ઇન્દ્રિયનાં નામો છે અને આપણે ચાલતી લાપામાં જેને આંખ, કાન, ચામડી, નાક, જીભ, હાથ, પગ, વાણી, ગુદા અને ઉપસ્થ કહીએ-સમજીએ-છીએ તેનાં નામ નથી. આ પાછળ કહેલાં સર્વ તો સ્થૂલ રૂપમાં રહે છે, એ તો પૃથ્વી આદિ ભૂતોના વિકારરૂપ છે અને સ્થૂલ શરીરના અવયવરૂપ છે અને અહિં જેને ઇન્દ્રિય સંગ્રહ આપી છે તે તો અણુઓ જ છે. પ્રકૃતિઆદિ દશાના અણુઓકરતાં સ્થૂલ છતાં અણુઓ જ છે અર્થાત્ સૂક્ષ્મ છે અને તેથી એનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ આદિ થઈ શકતું નથી, એ તો આગળ જણાવવામાં આવશે તેમ સૂક્ષ્મ શરીરના અવયવરૂપ છે. તેથી આ ઇન્દ્રિયોથી તે તે ભૌતિક અવયવનું મહત્ત્વ કરવાની બ્રાન્તિ ન થાય તેટલા માટે જ આ સ્પષ્ટીકરણ અત્ર કયું છે. આ રીતે સાર્વિક અને રાજસ અહંકારમાંથી પૃથક્ પૃથક્ રૂપે આ દશ ઇન્દ્રિયોના અણુઓની ઉત્પત્તિ થાય છે આ દશ ઇન્દ્રિયોરૂપ પરિણામ થાય છે. આ જ રીતે સાર્વિક અને રાજસ એ ઉભય પ્રકારના અહંકારનું મિશ્રણ થઈ મન નામની એકાદશ ઇન્દ્રિયની ઉત્પત્તિ થાય છે એટલે કે એ મિશ્રિત થયેલા અણુઓ સ્થૂલતા ધરતાં જે વિકાર આપિર્લાંબને પામે છે તેનું નામ મન છે. એ મન આ રીતે ઉભય પ્રકારના અહંકારમાંથી થતું હોવાથી એમાં સત્ત્વનો ગુણ જે જ્ઞાન અને રજસનો ગુણ જે ક્રિયા તે ઉભય આવે છે અર્થાત્ એ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા કર્મેન્દ્રિય ઉભયરૂપ છે. તાત્પર્ય કે જે જ્ઞાન થાય છે તેમાં આ મનરૂપ આંતર ઇન્દ્રિયની અપેક્ષા રહે છે અને જે ક્રિયા થાય છે તેમાં પણ આ મનરૂપ અણુના વેગની અપેક્ષા રહે છે. શ્રીસાંખ્યસારમાં જણાવ્યા પ્રમાણે અહંકારમાંથી પ્રથમ મનની ઉત્પત્તિ થાય છે કેમકે શ્રીમોક્ષ-ધર્મમાં કહ્યું છે કે શન્દરાગાચ્છોત્રમસ્ય માયતે માવિતાત્મનઃ । રૂપરાગાત્તયા વદ્યુર્માણં ગંઝજિજ્ઞસ્યા ॥ શબ્દપ્રતિ રાગને લીધે શ્રોત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, રૂપના રાગને લીધે ચક્ષુ અને ગંઘના રાગને લીધે ઘ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે. રાગ એ મનમાં રહેલી વૃત્તિ છે, તેથી મન પછી ઇન્દ્રિયની ઉત્પત્તિ છે. ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિમાં ક્રમનો નિયમ નથી. આ

પ્રકારે આ અગીયાર કરણો, ઇન્દ્રિયો આ બે પ્રકારના અહંકારના અણુઓમાંથી ઉદ્ભવે છે. એમાં શાન્ત, ધીર અને મૂઢ એ વિશેષો જન્યત્ યદિ જન્ય છે તેથી આ અગીયાર તે વિશેષ કહેવાય છે. હવે જે તામસ અહંકારના અણુઓ રહ્યા તે સૂક્ષ્મતા પામવાથી તેમાંથી જે વિકાર ઉદ્ભવે છે તેનું નામ યોગશાસ્ત્ર તથા સાંખ્યશાસ્ત્ર તન્માત્રા આપે છે.

(અપૂર્ણ)

પ્રત્યક્ષ પરમેશ્વર.

(અતુસંધાન રપમા વર્ષના પૃષ્ઠ ૪૦૧ થી.)

આમ એક પક્ષે શરીરના વિવિધ અવયવો વધતા ઓછા સ્વતંત્ર જીવનવાળા છે તો બીજા પક્ષે તેઓ સુદૃઢ ગ્રંથિથી જોડાયેલા છે અને શરીરના મુખ્ય જીવનમાં ભાગ લેનારા છે. શરીરના વિવિધ ભાગો પ્રથમ તો જીવનતંતુઓ (vessels) ના જળથી ગુંથાયેલા હોય છે. ખુણખોચરે એ તંતુઓ વ્યાપી રહેલા હોય છે. શરીર વેદનાનો અનુભવ એ તંતુદ્વારા થાય છે, અને સ્નાયુઓનું આકુંચન તથા વિકસન પણ એથી થાય છે. આ પ્રમાણે એ તંતુઓ શાપક અને ચાલક એમ બે પ્રકારના છે. દીવાની જ્યોત આંગળીને અડે છે ત્યારે દાઝવાની વેદના મગજમાં શાપક તંતુદ્વારા થાય છે. અને આંગળીને જ્યોતથી ખસેડી લેવારૂપ સ્નાયુસંકોચક્રિયા ચાલક તંતુદ્વારા થાય છે. બીજું સંધાનકારણ લોહી છે. રક્તાશયમાં લોહી એકત્ર થાય છે અને ત્યાંથી તેનું શરીરના સર્વ અંગોમાં અભિસરણ થાય છે. નર્મદાજેવી પવિત્ર નદીને કાંઠે આવેલાં સ્થલો જેમ તીર્થ સંસ્થાને પામે છે અને તત્પરત્વે તેમનું સામ્ય હોય છે તેમ રુધિરનદીને તટે આવેલાં શરીરનાં સમગ્ર અંગો એક રસનો ઉપયોગ કરનાર હોવાથી તત્પરત્વે સમાન છે. ત્રીજું સૂક્ષ્મ સાંધણુ એ છે કે શરીરનો પ્રત્યેક અણુ પોતપોતાના અમુક પદાર્થ ઉત્તપી તેને રુધિરમાં રહે છે. આમ થવાથી કાયાનો પ્રત્યેક અણુ બીજા સર્વ અણુઓ સાથે સંબંધવાળો રહે છે. શરીરના અણુઓને પૃથક્ રાખવામાં પરમેશ્વરની લીલાનો જે વિશ્વાસ જોવામાં આવે છે તેથી કંઈ ઓછો વિલાસ તે અણુઓને જીવનરસથી સાંધવામાં જોવામાં આવતો નથી.

પરંતુ પરમ આશ્ચર્યથી આપણને સ્તબ્ધ કરનાર શરીરગત વ્યતિકર બીજો છે. એ વ્યતિકર શરીરના અગ્નિનો છે. મનુષ્યના શરીરની ગરમી આસરે ૯૮ ફે અંશ જેટલી હોય છે. સદરાના સંતપ્ત રણમાં એ ગરમીની વૃદ્ધિ જોવામાં આવતી નથી તેમ જ હિમાલય પર્વતના ખારેમાસ ખરકથી વીંટાયેલા રહેતા પ્રદેશમાં એની ન્યૂનતા થતી નથી એ શું આશ્ચર્યની વાત નથી ! બે મીણુખત્તી સજગાવવાથી જેટલી ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન થાય તેટલી ઉષ્ણતા સામાન્ય મનુષ્યશરીરમાં પ્રકટેલી હોય છે, એ પ્રકારનું એ ગરમીનું માપ કાઢવામાં આવ્યું છે. પરંતુ મનુષ્ય શરીરનો અગ્નિ દેવી વંશનો છે. સામાન્ય અગ્નિ જ્યારે દગાડે છે, બાળે છે અને સંહાર કરે છે ત્યારે શરીરમાંહેની દેવી ભટ્ટી એવી રીતે પોતાનો વ્યાપાર કરે છે કે જેથી વાળને તો શું પણ વાળથી પાંચગણી ઝીણી રંગને લેશ

પણ ઇળ પહેાંચે નહિ. ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણપરમાત્મા કહે છે—અહં વૈશ્વાનરો મૂત્વા પચામ્યન્નં
ચતુર્વિધમ્ “હું વૈશ્વાનર થઈને ચાર પ્રકારના અન્નનું પચન કરું છું.” આ ભગવદ્વાક્યનું
રહસ્ય આપણે આ વિચારશ્રેણિથી વિશેષ સ્પષ્ટ સમજી શકીએ છીએ. સર્વમંદી હતાશનઃ
“અગ્નિ સર્વભક્ષક છે” એ જનકથન છતાં એ અન્નપચનની ક્રિયા એવી શાંતિથી ચાલે
છે કે જેથી શરીરનાં સર્વ અંગો અણીશુદ્ધ થઈ રહે છે. આમ હોવાથી એ વૈશ્વાનર
અગ્નિ સાક્ષાત્ વિશ્વંભરનો પ્રતિનિધિ નથી તો ખીજા કોનો છે ?

પરંતુ આશ્ચર્ય અહિં અટકતું નથી. એક જ ગંગા નદીમાંથી એક સ્ત્રીના ધડમાં મીઠું
પાણી આવે, ખીજના ધડમાં ખાટું પાણી આવે અને ત્રીજના ધડમાં ખાટું પાણી આવે
તો કેટલી તાબુખીની વાત કહેવાય ! એવી તાબુખી અહર્નિશ આપણા શરીરમાં જોવામાં
આવે છે. આપણી કાયામાં સર્વત્ર રુધિર નદી વહી રહી છે તેમાંથી ચૂંકનો માંસપિંડ એક
પ્રકારનો ખાર (alkali) ખેંચે છે તો જઠરનો માંસપિંડ એક પ્રકારનો ખાટો રસ (acid)
ખેંચે છે ! વળી જઠરના ખાટા પાચનરસસંજ્ઞાથી ખીજું મોટું આશ્ચર્ય છે. એ રસ એવો
તીક્ષ્ણ છે કે પ્રયત્ન બળદત્તું જઠર પણ પચાવી નાંખે છે. છતાં એ રસ મનુષ્યના પોતાના
જઠરને છૂણું કરતો નથી એ લીલા શું કદાપિ માનુષી હોષ શકે ? ખરે, લોહીમાં, ચૂંકમાં
અને પેટમાં પરમેશ્વરનો અકળ નિવાસ આથી સિદ્ધ થાય છે.

વળી પરમેશ્વરની અકળ લીલાથી આપણે બદલાઈ જઈ તદન વિલક્ષણ થતા અટકી
એ છીએ. ધારે કે એક માણસનું વજન ૧૨૦ રતલ છે અને તે દરરોજ બે રતલ ખો-
રાક લે છે, એ ખોરાકની ગણતરીથી એક મહિનાનો ખોરાક ૬૦ રતલ અને બે મહિનાનો
ખોરાક ૧૨૦ રતલ થયો; અર્થાત્ એ મનુષ્યે પોતાના શરીરના વજન જેટલો ખોરાક બે
માસમાં ખાધો. હવે શરીરનું વજન ૧૨૦ રતલ છે અને ખોરાકનું વજન પણ ૧૨૦ રતલ
થયું, તેથી બે માસ પછી શરીરનું એકંદર વજન ૨૪૦ રતલ—બમણું—થયું જોઈએ.
પરંતુ તેમ થતું નથી એ શું બતાવી આપે છે ? એ જ કે મનુષ્યના શરીરમાં ધસારો બન્યો
રહે છે. અને તેની ખોટ ખોરાકથી પૂરી પડે છે. ઉપરની ગણતરીથી બે માસમાં આખા
શરીરનો ધસારો થયલો હોવો જોઈએ, કારણ કે એટલા સમયમાં શરીરના વજન જેટલો
ખોરાક તે લઈ ચુક્યો છે. આ પ્રમાણે બે માસે નહિ પણ બે વર્ષે, પાંચ વર્ષે, સાત વર્ષે વા બાર
વર્ષે મનુષ્યના આખા શરીરનું પરિવર્તન થતું રહે તો પરિણામ શું આવે ? એ કે મનુષ્ય તદન
બદલાઈ જાય, જૂનો મટી નવો નકાર બની જાય. અર્થાત્ મનુષ્ય ઝાળખી જ શકાય નહિ.
પરંતુ કેવી આશ્ચર્યની વાત છે કે શરીર આ પ્રમાણે બદલાવા છતાં આપણા રૂપનું ખીજું
તેનું ને તેનું કાયમ રહે છે અને આપણને ઝાળખવા સંજ્ઞાથી અડચણ આપણાં સ્વભાવ-
લાને પડતી નથી. એનો અર્થ એ છે કે શરીરનો દૈવી નિર્માતા શરીરમાંહિ રહેલો છે,
એની પાસે શરીરનો નકશો છે અને એની અકળ સત્તાથી, શરીરનો એક અણુ રક્ત યદ્
નિષ્પત્ત થતાં, બરાબર તેની જગ્યાએ ખીજે નવીન અણુ ગોઠવાય છે. એમ ન થતું હોય
તો બાર વર્ષની સફર કરી આવેલા હોરાશને એની બાપડી ઘરમાં દાખલ થવા જ દે નહિ,
કારણ કે બિચારી બાપડીને શી ખાતરી કે જે હોરાશ સફર કરવા નીકળ્યા હતા તે જ
હોરાશ પાછા આવ્યા છે ?

પરમેશ્વર આપણા શરીરમાં મૈત્ર ધરી બેસી રહ્યા નથી, પરંતુ વિવિધ સ્વરોથી

આપણને પોતાનો દૈવી સંકેત સંભળાવે છે. એ સ્વરો વિવિધ પ્રેરણાઓ છે, નાવિકપાસે નકશો ન હોય, દિશાસૂચક યંત્ર ન હોય, ગગનમાં સૂર્ય ચંદ્ર ગ્રહો તારાઓની મદદ તેને ન હોય તો જરૂર તેનું વહાણ પવનને વશ થવાનું અને તે દિશ્યુદ્ધ બની જવાનો. પરંતુ પેટીમાં પૂરી ભરદરિયે પાંચસો માઈલ દૂર લઈ જવામાં આવેલું કાસદિયું કયૂતર પોતાના બંધનથી મુક્ત થતાં કોઈ પણ પ્રકારની સૂચના કે મદદ વિના સીધી લીટીમાં પ્રયાણ કરી બરાબર પોતાને ઘેર જઈ ઉભું રહે છે એ આશ્ચર્યનું કઈ ભાષામાં આપણે વર્ણન કરી શકીશું ! ભલભલા વૈજ્ઞાનિક અને કવિની મતિને હાથે એવો એ વ્યતિકર છે. એથી સિદ્ધ થાય છે કે એ કયૂતરને તેના ધરપ્રતિ દોરનાર અકળ સત્તા તેનામાં જ રહેલી છે. એ સત્તા મનુષ્યમાં પણ અનેક પ્રેરણારૂપે વાસ કરીતે રહેલી છે. ક્રુધા એ પરમેશ્વરનો કલ્યાણકારી સ્વર છે અને તે આપણને કહે છે—પથ ભોળન કરો. તૃપ્તા એ પરમેશ્વરનો બીજો હિતકર સ્વર છે અને તે આપણને કહે છે—શરીરના શુદ્ધ થતા અણુઓનું શુદ્ધ પાનથી સંચય કરો. શ્વાસ લેવાની અને શ્વાસ મૂકવાની ઇચ્છા પરમેશ્વરનું ત્રીજું શ્રેયસ્કર સ્વરયુગ્મ છે અને તે આપણને કહે છે—શુદ્ધ વાયુને ગ્રહણ કરો અને અશુદ્ધ વાયુનો શરીરથી ઉત્સર્ગ કરો. વ્યાયામની અને વિહારની ઇચ્છા પરમેશ્વરનો ચોથો સુખકર સ્વર છે અને તે આપણને કહે છે—શરીરનાં અંગોને બરાબર કસો અને હરતાં ફરતાં રાખો. યાક એ પરમેશ્વરનો પાંચમો મધુર સ્વર છે અને તે આપણને કહે છે—તમે વિશેષ શ્રમ કર્યો છે માટે નિવૃત્તિ લો. બગાસું એ પરમેશ્વરનો છઠ્ઠો મીઠો સ્વર છે અને તે આપણને કહે છે—પ્રવૃત્તિ ત્યજ નિદ્રાનું સુખ ભોગવો, ઉત્થાન એ પરમેશ્વરનો સાતમો કેલમ સ્વર છે અને તે આપણને કહે છે—હવે નિદ્રા ત્યજવાનો સમય થયો છે. એ સ્વર બે સંભળાતો ન હોય તો શયની પેઠે શયનનો અને આપણો કદાપિ યોગ થાય નહિ, શુદ્ધ આનંદપ્રવાહ પરમેશ્વરનો આઠમો અતિમીઠો સ્વર છે અને તે આપણને કહે છે—એ રસ્તો આઠવા બજો તમારું શ્રેય છે. દુઃખ એ પરમેશ્વરનો નવમો, તીક્ષ્ણ, પણ કૃપામય સ્વર છે અને તે આપણને કહે છે—ખોટો રસ્તો તમે પકડ્યો છે, તમારી ભૂલ થઈ છે, સત્તૂર ! સમાજો ! સાવધાન ! ! આ અને આવા અનેક સૂક્ષ્મ સ્વરો પરમેશ્વરના છે જેથી એ નિશ્ચયઉપર આવ્યા વિના રહેવાનું નથી કે—

“ રમ્યા મૂર્તિ નાયની શી ! હૃદિએ તરી રહી,
દિગ્ધ કાંતિ કાન્ત કેરી આ હૃદે રમી રહી;

વિવિધ રૂપ ધારી નાય, આવી ચઢે મારે હાથ,
મુગ્ધપ્રતિ-કરી દૃષ્ટિપાત, કાળજી કરી રહી,
થઈને હૃદિ મુખસ્વરૂપે, થઈને હૃદિ દુઃખરૂપે,
સર્વ સ્થિતિમાંહિ એ જ આલિંગી મને રહી,

(ઈંડો ઉવેન્દ્રગિરામૃત, પદ ૨૧૩)

વળી શરીર એ વિચિત્ર પ્રકારનું કુરુક્ષેત્ર છે. એ સમારાંગણમાં દૈવી સંપત્તિરૂપ પાંડવસેના અને આમુરી સંપત્તિરૂપ કૌરવ સેનાવચ્ચે યુદ્ધ ચાલે છે. આ આધ્યાત્મિક કુરુક્ષેત્ર સુવિદિત છે, પરંતુ શારીરિક કુરુક્ષેત્રપ્રતિ યોદ્ધાની જ નજર ગઈ છે. શરીરરક્ષક સત્તા અને શરીરસંહારક સત્તા એમ બે પ્રકારનાં સામર્થ્યો શરીરમાં જોવામાં આવે છે. પ્રથમ

સામર્થ્યને આપણે પાંડવ કહીશું તો બીજા સામર્થ્યને આપણે કૌરવ કહીશું. એમની વચ્ચેના યુદ્ધવિધિ નીચે પ્રમાણે છે. ધારો કે કોઈ પક્ષીની પારદર્શક પાંખના અમુક પ્રદેશમાં રોગનાં જંતુઓ દાખલ થયા છે. હવે આપણે જે સમર્થ સક્ષમદર્શક પંત્રથી અવલોકન કરીશું તો આપણને નીચે પ્રમાણે યુદ્ધ ચાલતું જણાશે. લોહીના બે પ્રકારના અણુઓ હોય છે. રક્ત અને ઘોળા. એ ઘોળા અણુઓ પાંડવોને ટેકાણે છે. (પાંડવો પણ પાંડુવર્ણ રાજાના પુત્રો હતા.) રોગના જંતુઓ શરીરમાં દાખલ થતાં વિક્રયાનો આરંભ થાય છે અને તે શ્વેત અણુરૂપ પાંડવોને ખળેર પડે છે. એ પાંડવો જે લોહીની ઝીણી શિરાઓમાં રહેલા હોય છે તે ધીરે ધીરે શિરાની દિવાલમાંથી પોતાનું માથું લાંબું પાતળું કરી બહાર કાઢે છે. માથું આ પ્રમાણે કાઢ્યા પછી બીજા ભાગને પણ સંકોચી લઈ ખેંચી કાઢવામાં આવે છે. વીંટીમાંથી રૂમાલ જેમ ખેંચી કાઢવામાં આવે એવી આ ક્રિયા છે. શિરાની દિવાલમાંથી પાંડવો બહાર નીકળી જાય છે પરંતુ પરમેશ્વરની લીલાથી એ દિવાલનાં બાકાં એની મેળે પૂરાઈ જાય છે. બહાર નીકળ્યા પછી એ પાંડવો રોગજંતુરૂપ કૌરવોપાહળ પડે છે, અને જ્યાં ત્યાંથી તેમને તેઓ શોધી કાઢે છે. બન્ને સેનાવચ્ચે દારણ યુદ્ધ ચાલે છે. પાંચ પાંડવો સૌ કૌરવોને ભારે યથ પડ્યા હતા તે જ પ્રમાણે અહિં પણ છે. લોહીના ઘોળા અણુઓની ભક્ષણશક્તિ આશ્ચર્યકારક છે. આવો પ્રત્યેક ઘોળો અણુ અનેક રોગજંતુઓને સ્વાહા કરી જાય છે. શરીરજીવન આ પ્રમાણે પ્રતિદિન ટકી રહે છે અને રોગના જંતુઓ અતિ પ્રમાણમાં હોય છે તો જ શ્વેત અણુઓ નિરાશ બને છે અને નાશ પામે છે. ભલભલી સંહારક સેનાસામે ટક્કર ઝીલનાર આવી રક્ષકસેનાની નીમણ્યક પરમેશ્વરે પ્રત્યેક પ્રાણીના શરીરમાં કરી છે, અને પ્રત્યેકનું શરીર આ પ્રમાણે ધર્મક્ષેત્ર કુરક્ષેત્ર છે. કંઈ બાપાથી આપણે પરમેશ્વરનો ઉપકાર માની શકીશું ?

હવે એક જ આશ્ચર્યકર વ્યતીકર લઈ આ લઘુ લેખની સમાપ્તિ કરીશું. શરીરની આટલી બધી બાબત આવી પણ મનની તો આંત્રી જ નહિ! અતિમ આશ્ચર્ય મનસંબંધી છે. શરીર અને મનને પરમેશ્વરે એવી ગાંઠથી જોડ્યાં છે કે કોઈ પણ વૈજ્ઞાનિક તે કળી શક્યો નથી. દાખલાતરીકે ધારો કે આપણી પાસે બેઠેલા એક માણસના હાથમાં સોય છે. એ માણસ લાંબો હાથ કરી સોયને આપણા પગપાસે લાવે છે. એ શું થયું ? વિજ્ઞાન કહે છે—હાથ લંબાવવાની ક્રિયા અથવા ગતિ. પછી એ માણસ સોયની અણીને આપણા પગના તળિયામાં ભોંકે છે. એ શું થયું ? વિજ્ઞાન કહે છે—ભોકવાની ક્રિયા અથવા ગતિ જે સ્થળે સોય ભોકાઈ છે, તે સ્થળના જીવનતંતુમાં ક્ષોભ થાય છે. એ શું થયું ? વિજ્ઞાન કહે છે—હુબ્ધ થવારૂપ ક્રિયા અથવા ગતિ હુબ્ધ થયેલો જીવનતંતુ મગજને હલાવે છે. એ શું થયું ? વિજ્ઞાન કહે છે—હાલવારૂપ ક્રિયા અથવા ગતિ. આ પ્રમાણે શરીરમાં આદિથી અંતસુધી ક્રિયા અથવા ગતિવિના કશું થયું નથી. પરંતુ આ સ્થળે સાક્ષાત્ પરમેશ્વરનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે અને તેઓ ગતિનું સક્ષિમાં (જ્ઞાનમાં, વેદનામાં) રૂપાંતર કરી શરીર અને મનવચ્ચે અદૃશ્ય પૂલ બાંધે છે. આજ સવાર સુધી પેટ ધસડી ચાલતો કીડો આજ સાંજે રંગબેરંગી પાંખોથી ઝગમગતો પતંગ બની ગગનમાં વિહાર કરે એ પ્રકારનું આ ગતિનું સક્ષિમાં રૂપાંતર છે. જેમ જેમ એ સંબંધી વિચાર કરવામાં આવે છે તેમ તેમ આશ્ચર્ય વિસ્તારને પામી અંતર્યામી દેવને આપણી દૃષ્ટિઆગળ ખડા કરે છે.

આ અને આવા અનેક દૃષ્ટિાથી સિદ્ધ થાય છે કે પરમેશ્વર આપણાથી દૂર નથી પરંતુ અતિનિકટ છે. માણાના મણુકામાં જેમ સૂત્ર પ્રાવાયલું હોય છે તેમ વિશ્વના વ્યતિ-કરોમાં, આપણા શરીર વ્યાપારોમાં અને માનસ વિલાસોમાં પરમેશ્વર અભ્યંતર પ્રેરકરૂપે રહેલા છે. હવે પ્રશ્ન એ ઉઠે છે કે આવી શરીરમનસામગ્રી આપણને આપવામાં પરમેશ્વરનો શો સંકેત હશે? પુરુષોત્તમનો સંકેત પણ ઉત્તમ હોવો જોઈએ. આપણા અંતઃકરણને જ ચાલો આપણે એકાંતમાં પૂછીએ. “તું કર્મ વસ્તુઓને ઉત્તમ ગણે છે?” આશ્ચર્ય લુઓ. અંતર્યામીથી પ્રેરાયલું અંતઃકરણ ઉત્તર આપે છે—“મારે પૂર્ણ જ્ઞાન જોઈએ છે, અર્થાત્ અલ્પજ્ઞ મટી સર્વજ્ઞ થવું છે. મારે પૂર્ણ આનંદ જોઈએ છે, અર્થાત્ અલ્પાનંદી મટી પૂર્ણાનંદી થવું છે. મારે પૂર્ણ જીવન જોઈએ છે અર્થાત્ અલ્પજીવી મટી પૂર્ણજીવી થવું છે.” સ્વસ્થમાં સત્, ચિત્, આનન્દ એ જે પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ છે તેને પ્રાપ્ત કરવા તરફ અંતઃકરણ પોતાનું અસંદિગ્ધ વલણ જાહેર કરે છે. પૂર્ણ જીવન, પૂર્ણ જ્ઞાન અને પૂર્ણ આનન્દ એ ત્રણ ભિન્ન પદાર્થો નથી, પરંતુ વસ્તુની લંબાઈ, પહોળાઈ, ઉંચાઈની પેઠે તેમની એકરૂપતા છે. તેમાંનું એક પણ હાથ આવતાં સમગ્ર સાચ્ચિદાનંદ તત્ત્વ હાથ આવે છે. તો પૂર્ણ જીવનસંબંધો જ એક ક્ષણ વિચાર કરીએ પૂર્ણ જીવન સંબંધી ઉર્મિ આપણા પ્રત્યેકના ઉરમાં કેવી ઊછાળા મારી રહી છે! સેંકડો વર્ષઉપર જનક રામના દરબારમાં અતિસમર્થ વિદ્વાનોનો મેળાવડો થયો હતો તે પ્રસંગે આ પૂર્ણ જીવનનો વિષય સૂક્ષ્મમાં ચર્ચાયા હતા. આર્તસાગ નામના જિજ્ઞાસુએ સમર્થ બ્રહ્મવિદ્ યાતવલ્ક્યને પ્રશ્ન કર્યો—યદિદં સર્વં મૃત્યોરન્નં કલ્પિત સા દેવતા યસ્ય મૃત્યુન્નામતિ વિશ્વના સઘળા પદાર્થોનું મૃત્યુ ભક્ષણ કરે છે તો એવો કોઈ દેવ હશે કે જે મૃત્યુનું ભક્ષણ કરતો હોય? યાતવલ્ક્યે ઉત્તર આપ્યું—અગ્નિર્વે મૃત્યુઃ સોડપામન્નમપ પુનર્મૃત્યું જયતિ અગ્નિ એ મૃત્યુ છે અને જલ એ મૃત્યુનું ભક્ષણ કરે છે. આ પ્રક્રિયા જાણનાર મૃત્યુનો જય કરી શકે છે. અર્થાત્ પૂર્ણ જીવન ભોગવી શકે છે. એ પ્રક્રિયા કઈ? અગ્નિ કયો? સામાન્ય કે જીજ્ઞે કોઈ? જલ કયું? સામાન્ય કે જીજ્ઞું કોઈ? આતું સ્પષ્ટીકરણ યાતવલ્ક્યે કર્યું નથી. એ ગૂઢ વિષયના સ્પષ્ટીકરણમાટે યાતવલ્ક્યે તપશ્ચર્યાની જરૂર કહાય જોઈ હશે, અને જરૂર હોય તો પણ સમજી શકાય એમ છે. કારણ કે પૂર્ણ જીવન અને તેની સાથે ધસઝાઢ આવનાર પૂર્ણ જ્ઞાન તથા પૂર્ણ આનંદથી શ્રેષ્ઠ કંઈ વસ્તુ વિશ્વમાં અથવા વિશ્વબહાર હોઈ શકે?

“નગરી આ શોભતી સાંપડી, તેને શોધા લે આદિ રે,
જેમાં બંધાયો તું મમત્વ ધરી, તેમાં રહે ના પ્રમાદી રે;—
ઈપ્સિત વસ્તુ જે આ જીવની, જન સા દશ દિશ શોધે રે,
સદજ મળે તે આ નગરીમાં, વેદ્યાત્માદિ જોષે રે;—
હે સાધક ! શિખ આ ભવલુ ધરી.”

(ધી નૃસિંહવાણીરિલાસ, ૩-૫૧)

દીપોત્સવીનું આધ્યાત્મિક રહસ્ય.

(અનુસંધાન ૨૫ મા વર્ણના પૃષ્ઠ ૩૮૩ થી.)

યથાનિયમ પ્રગતિ કરવાથી જેમ સમષ્ટિમાં વિરાટ પ્રભવતિનું શરીર સુસ્થિર રહે છે, તેમ વ્યષ્ટિ શરીરની સુસ્થિતિ સધાવા અર્થે વિરાટ આત્માને અનુકૂલ રહીને વર્તવાની અપેક્ષા રહે છે. વૈદકશાસ્ત્રના ઓત્સાહિ પ્રયોગો પ્રકૃતિ (Nature) ને અનુકૂલ રહીને જ શરીરની સ્થિતિ સાચવવા, વિશ્રાંતિ આપી નિરામય થવા અર્થે કુદરતને કામ કરવા દેવાના આશયથી જ નિર્ણીત થયેલા હોય છે. કુદરતની સાથે અત્યંત અવિરોધિપણે (Line of least resistance) રહેવામાં મુખ્ય શમાયણું છે. તેથી પિંગળત પ્રાણનું બહારગત પ્રાણસાથે સામ્ય સાધી ગુરુપ્રદત મુક્તિવડે એકતા અનુભવવાથી અખંડ, અનાદિ, અજરામર, અનાદંધન, પરમાત્મતત્વનો અબેદ સાક્ષાત્કાર અનુભવાય છે.

ઉપર જણાવ્યાપ્રમાણે આપણા સૂર્યમંડળના મધ્યબિંદુ અને કેન્દ્રસ્થાનભૂત શ્રીસવિતાનારાયણની આસપાસ ફરતી પૃથ્વી પોતાની ધરીઉપર યોવીશ કલાકમાં ફરી રહે છે, તેથી રાત્રિ દિવસ થાય છે. સૂર્યના ઉદયાસ્તમયથી દિવસ તથા રાત્રિ થાય છે એમ વ્યવહારમાં કહેવાય છે તે સર્વાશે સત્ય નથી. પૃથ્વીનો ગોચર્ય સૂર્યસંમુખ હોય ત્યાં પ્રકાશ હોય છે તેથી ત્યાં દિવસ ગણાય છે. તે જ સમયે બીજા અર્ધમાં તે ન દેખાવાથી અંધકાર હોવાથી રાત્રિ હોય છે—તાત્પર્ય કે નેત્રના આ પ્રકારના આવરણને લીધે સૂર્ય ન દેખવાથી અસ્ત થયે એ મનાય છે. વસ્તુતઃ સૂર્ય અનસ્તમિત છે—ઉદયાસ્તમયથી રહિત છે, ઉદય નથી અને અસ્ત નથી, આપણો અધ્યારોપમાત્ર છે, તે તો સ્વરૂપે જેવા છે તેવા જ છે, અને તેમનાં ચૈતન્યમય જીવનપ્રદ રશ્મિઓ સર્વ દિશામાં અવિચ્છિન્નપણે પ્રસરી રહેલાં છે. વ્યષ્ટિશરીરમાં આદિત્યાત્માનાં રશ્મિ મસ્તિષ્કઉપર મૂર્ધામાં બહારમંદ્રારા પ્રવેશ પામે છે. પરંતુ આદિત્યાત્માપસેથી સવિશેષ ચૈતન્યજનને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા ઉપાસકો ભક્તિ વા ઉપાસનાના બળવડે સુપુંગ્ણાદાર એકતારપણું સિદ્ધ કરતાં અનુક્રમે ૧ સાધેક, ૨ સામીપ્ય, ૩ સાશ્વ્ય અને ૪ સાયુજ્ય મુક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે. યોગસાધન-સેવન કરનાર સાધકો વ્યષ્ટિશરીરમાં સકલ નાડીનંત્રમાં સમાનપણે વ્યાપી રહેલા પ્રાણ-તત્વને ઈકા અને પિંગળા અથવા સૂર્ય અને ચંદ્ર નામની નાડીમાં પ્રાણાયામના સાધન-વડે સંશોધન કરીને, નાભિથી નીચેના પ્રદેશમાં આવેલા મૂળાધાર ચક્રપાસે સુપુંગ્ણા નાડીનું મુખ કુંડલિની નામની શક્તિએ બંધ કરેલું છે. ત્યાં પ્રાણવાયુના ધર્મજન્ય યોગાગ્નિ પ્રકટવાથી બંધ છૂટી જતાં તેમાં પ્રવેશ પમાડે છે, અને ત્યાંથી બિર્ધ્વ ગતિ કરતાં ક્રમપૂર્વક મૂર્ધામાં તે પ્રાણને સ્થાપે છે. તેમ કરતાં ૫૪ ચક્રમાં ગતિ કરતાં પાંચ તત્વોઉપર વિજ્ય મેળવે છે. પાંચ તત્વોની વ્યવસ્થા શરીરમાં આ પ્રકારની છે:—(૧) મૂળાધારથી સ્વાધિશાનસુધીના પ્રદેશમાં પૃથ્વીતત્વ; (૨) સ્વાધિશાનથી મણિપૂર સુધી જલતત્વ; (નાભિથી યુદા સુધીના સ્થાનમાં મૂળાધાર, સ્વાધિશાન અને મણિપૂર ચક્રો રહેલાં છે) (૩) મણિપૂરથી અનાહત (હાતીના વિભાગમાં) સુધી તેજસ્ તત્વ; (મણિપૂરને Solar

Plexus કહે છે અને ત્યાં સૂર્યની સ્થિતિ માને છે). (૪) અનાહતથી વિશુદ્ધ (કંઠ દેરામાં) સુધી વાયુતત્ત્વ; અને (૫) વિશુદ્ધથી ઉપર મૂર્ધાપર્યંત આકાશતત્ત્વ છે. (મૂર્ધામાં મધ્યે આરાયક અને તેના ઉપરિભાગમાં સહસ્રદલપદ્મ અને બ્રહ્મરંધ્ર છે.) આ પ્રમાણે એક એક તત્ત્વનો જય કરતો એક એક સ્કન્ધમાં અનુક્રમે સ્થિતિ કરતો સાધક મૂર્ધામાં રહેલા સોમાખ્ય ચક્રમાંથી સ્વતા અમૃતરસનું પાન કરતાં બ્રહ્મરંધ્રમાં દરી આદિત્યાત્માસાથે ઐશ્વર્યને અનુભવતો સાક્ષિરૂપ થઈ રહે છે, અને સામાન્ય જીવોની પેઠે તેના પ્રાણ ઉત્ક્રાન્તિને પામતા નથી, પરંતુ ત્યાં જ પોતાના કારણમાં વિલયને પામે છે—ન તસ્ય પ્રાણા ઋત્કામન્તિ દૈવં વલિયન્તે ।

વિપયાન્તર થવાના ભયથી અધિક વિસ્તાર નહિ કરતાં પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં અને મૂળ વિષયનો સંબંધ હોવાથી જણાવવું અત્યંતું છે કે ઉત્તરાયનમાં મૃત્યુ પામનારની ઊર્ધ્વ ગતિ થાય છે એમ લોકમાં જે મનાય છે તે વ્યુત્થિશરીરમાં યોગ્ય પ્રકારે ધરી શકે છે. યોગક્રિયાદ્વારા શરીરસ્થ પ્રાણુતત્ત્વની અંધઃ અર્થાત્ દક્ષિણ પ્રદેશમાંથી આરોહકમયી ઊર્ધ્વ અર્થાત્ ઉત્તર પ્રદેશમાં ગતિ કરાવવી અને તે પણ બ્રહ્મરંધ્રમાં વિલીન કરવા—એ જ પરમસ્થિતિ મનાય છે—સા કાષ્ઠા સા પરા ગતિઃ । તત્ત્વોનો જય ક્રમશઃ કરતાં કરતાં સહસ્રદલ પદ્મમાં પહોંચતા સુધીમાં દેહપ્રારબ્ધનો હાય થતાં મધ્યે જ કદાપિ મૃત્યુ આવે તોપણ પ્રાણનું સ્તંભન કરીને રોકી રાખવા યોગી પુરુષ પ્રવર્તે છે. ઉત્તરાયન થતા સુધી કુરુક્ષેત્રની રણભૂમિઉપર શ્રીભીષ્મપિતામહે બાણશય્યાઉપર છતાં પોતાના પ્રાણને રોકવા હતા એ આ પ્રક્રિયાથી અધિક સ્પષ્ટ થશે. સૂર્યની ઉત્તરાયન અથવા દક્ષિણાયનની ગતિને આ સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ નથી, પરંતુ એટલું તો ખરું જ કે ઉત્તરાયનમાં સૂર્યનાં રસ્મિનું બલ અપ્રાતપક્ષ રીને પ્રસારને પામતું હોવાથી જીવોને તે અધિક પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી પ્રાણુતત્ત્વનો સંબંધ અધિક સરળતાથી થઈ શકે છે. વળી નવદ્વારવાળા આ દેહમાં સપ્તાર અથવા હિદ્રો મુખમુધીમાં આવી રહેલાં છે અને માત્ર બે હિદ્રો અંધઃપ્રદેશમાં છે. તેથી અધોભાગમાંથી પ્રાણ નીકળી જવા કરતાં ઉત્તર અથવા ઊર્ધ્વ પ્રદેશનાં દ્વાર—અને તેમાં પણ નાસિકા અને નેત્રમાંથી પ્રાણ ગય તે જીવની શુભ ગતિ આપણામાં મનાય છે.

૫૬ ઋતુઓવડે જેમ સંવત્સરરૂપ પ્રગપતિ અથવા વિશ્વાત્માના સ્વરૂપસામર્થ્યનું જ્ઞાન થાય છે અને તે દ્વારા તેના પ્રત્યક્ષસ્થાનરૂપ તટસ્થ સાક્ષી આત્મારૂપ શ્રીમૂર્તિ ભગવાનનું જ્ઞાન થાય છે, તેમ વ્યુત્થિશરીરમાં પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મનરૂપ પદ્મંગલા સંયમદ્વારા તે કરણપ્રામના યાત્રકરૂપ, પંચકોપના અંતસ્તમ પ્રદેશમાં રહેલા સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરથી પર સાક્ષી આત્માની અભિવ્યક્તિરૂપ જ્ઞાન થાય છે.

પૂર્વે જણાવ્યાપ્રમાણે પ્રતિવર્ષ, નિત્ય નહિ તો આરંભને દિવસે પ્રતીભાપાસનાની ઉચ્ચ ક્ષેત્રિમાં પ્રવેશોલા સાધકને સંવત્સરરૂપ વિરાટઆત્માની ઉપાસના કરવાનો અને તે દ્વારા અનુક્રમે શ્રી મહેશ્વરના વ્યાપક સ્વરૂપમાં વૃત્તિનો લય કરવાનો મુદ્દમ આશય આ વિચારપ્રેરણી જોતાં અધિક વિચારવાનું સ્પષ્ટ જણાય છે. સમષ્ટિના અને તદ્દગત ચેતનના સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ સંસ્કારો વ્યુત્થિમાં રહેલા છે. તેમને વિવિધ પુકિતદ્વારા વ્યક્ત કરવા, અપ્રતીત હોય તેને પ્રતીતિમાં લાવવા, ગર્ભરૂપ હોય તેને પ્રાદુર્ભાવને પમાડવા એ જ વારંબરનો ઉત્સવ

(Outing) વસ્તુવિચારથી દૂર છે. જ્યારે પામર અને વિપત્તી છૂટે વિપયગત સ્વરૂપ-કાલીન ક્ષણિક આનંદથી જ તૃપ્તિને અનુભવે છે ત્યારે નિગ્મનદની અખંડ પ્રતીતિ અર્થે જ મુમુક્ષુની પ્રવૃત્તિ છે. એકો વક્ત્રી સર્વભૂતાન્તરાત્મા, એક રૂપં વદુષ્યા યઃ કરોતિ । તમાત્મ-સ્થં ચેડુપદ્યંતિ ધીરાસ્તેષાં મુક્તં શાશ્વતં નેતરેષામ્ ॥ એ શ્રી કાંક ક્રુતિપ્રમાણે સર્વ ભૂત-માત્રમાં વ્યાપી રહેલા સૂત્રાત્મા, એક છતાં નાનારૂપે પ્રતીત થાય છે અને તેના અશાના-ત્મક અને અભાનાત્મક આવરણોને ભંગ થતાં પોતાના શરીરમાં સાક્ષાત્કાર કરનાર ધીર-વીર પુરુષો પૂર્વે જણાવેલા અખંડ આનંદને અનુભવતા શાશ્વત અવિનાશી સુખને પામે છે. આ અનુત્તમ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરનાર અંતર્નિષ્ઠ મુમુક્ષુના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં ભગવાન શ્રી શંકર વદે છે કે:—

ચૈરાજ વ્યષ્ટિરૂપં જગદલિલમિદં નામરૂપાત્મકં સ્થાતુ
અંતસ્પમાણમુરુવાત્મચલતિ ચ પુનર્વેત્તિ સર્વાન્પદાર્થાન્ ।
નાયં કર્તા ન ભોક્તા સવિત્ત્વાદિતિયો જ્ઞાનાવિજ્ઞાનપૂર્ણઃ
સાક્ષાદિત્યં વિજાનન્ વ્યવહરતિ પરાત્માતુસંધાનપૂર્વમ્ ॥

(શતશ્લોકી)

ગુરુશાસ્ત્રના અનુગ્રહથી પ્રાપ્ત કરેલું આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન અને તેના અનુભવરૂપ વિ-જ્ઞાનથી યુક્ત પુરુષ આ પ્રકારના વિચાર કરતો આત્માનુસંધાનપૂર્વક વ્યવહાર કરે છે. ઇદં રૂપે પ્રતીતિમાં આવતું સમગ્ર નામરૂપાત્મક જગત્ સ્થૂલ સમદ્વિરૂપ વિરાડ્ પરમાત્માની વ્યષ્ટિરૂપે ભુજે છે, તે વ્યષ્ટિરૂપ જગત્ સૂત્રની પેઠે અંતર્ બહિર્ આતપ્રોત થયેલા પ્રાણ-તરવથી ક્રિયાયુક્ત હોઈ નાના પ્રકારના વ્યાપારને કરે છે, અને તે જ તત્ત્વ ત્રિદશ્ય જ્ઞાન-રૂપ હોવાથી આ નામરૂપાત્મક પ્રપંચગત પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે, એમ સમજીને વ્યવહાર કરે છે અને ચાલક હોવા છતાં કર્તૃવાભિમાનરહિત રહે છે. અને પદાર્થોને ગ્રહણ કરતા છતાં ભેદનૃત્વાભિમાનરહિત રહે છે. આ પ્રકારની ભાવના કરવી અને તેદ્વારા તેવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવી એ આપણું નિત્યનું કર્તવ્ય તો છે જ, પણ સવિશેષે સંવત્સરના આરંભના સુદિને તો અવશ્ય કર્તવ્ય છે. હિતિ ઐ.

તમે કેવા પ્રકારની ‘મોજમઝા’ મોગવી છે ?

તમે ખાત્રા પીવાની, હરવા ફરવાની, નાટકો જોવાની, કપડાં પહેરવાની, ગાયન સાંભ-ળવાની અને એવી અનેક પ્રકારની મોજમઝા મોગવી હશે, પણ તમે ‘કદી’ શાંતિમાં સ્થિર થવાની ‘ મોજમઝા મોગવી છે ? એ પણ એક મોજમઝા જ છે, અને જ્યારે તમે ખીજ અનેક મોજમઝાને મોગવી શકો છો અને તેમાંથી આનંદ લઈ શકો છો, તો પછી શાંતિમાં સ્થિર થવાની મોજમઝા શા માટે ન મોગવી શકો, અને તેના આનંદને પણ શા માટે ન લઈ શકો ? ખીજ મોજમઝા મોગવવામાં કોઈ કોઈના બે મત હોય છે, તેમાં કોઈથી મોગવી શકાય અને કોઈથી ન મોગવી શકાય એવી બે પ્રકારની સ્થિતિ

હોય છે પરંતુ શાંતિમાં સ્થિરપદાની-મોજમઝા ભોગવવાને માટે કોઈના બે-મત છે જ નહીં તેમ એવી એક-પણ સ્થિતિ નથી કે જેમાં તે ન ભોગવી શકાય. બીજી મોજમઝા અવસ્થા થતાં ધનાદિ સંપત્તિ ન રહેતાં, શરીરજળ ન જણાતાં ભોગવી શકાતી નથી પણ શાંતિની મોજમઝા સર્વ અવસ્થામાં અને સર્વ સ્થિતિમાં ભોગવાય છે, અને જેમ જેવી સમય જાય છે તેમ તેમ મનુષ્ય અધિક અને, અધિક પ્રમાણમાં આ મોજમઝાને ભોગવી શકે છે.

બીજી મોજમઝાઓ પણ મનુષ્ય જ્યારે ભોગવવાની ઇચ્છા અને યત્ન કરે છે, ત્યારે જ ભોગવી શકે છે, તે વિના કદાપિ ભોગવી શકાતી નથી. તેવી જ રીતે શાંતિની મોજમઝામાં પણ માત્ર એ બે જ વસ્તુની જરૂર છે. બીજી મોજમઝા ભોગવવામાં સરળતા છે, અને આમાં કઠિનતા છે, એવું કશું જ નથી. પેલી મઝા તમે ભોગવો છો, તો આ મઝા તમે ભોગવી શકો એમ છે. બીજી મઝાઓ ભોગવતાં તમને આવડે છે તો આ મઝા ભોગવતાં પણ તમને આવડી શકે એમ છે. કદાપિ બીજી મઝાઓ ભોગવતાં તમને નહિ આવડતી હોય, તો પણ આ મઝા, ભોગવતાં તો તમને આવડી જ શકે એમ છે. કેમકે પેલી મઝાઓ કરતાં આ મઝા ભોગવવી સહેલી છે. કારણ કે એમાં પૈસા ખર્ચવા પડે એમ નથી, બીજા મનુષ્યની જરૂર પડે એમ નથી, કોઈ ચોક્કસ સમયની અગત્ય પડે એમ નથી, અને કોઈની પણ સ્પર્ધા રાખવી પડે એમ નથી.

કેટલોક એવો સમય હોય છે કે જ્યારે જીવનનો સર્વોત્તમ આનંદ અને અંતરાત્માની અત્યંત પવિત્ર તથા શુભ પ્રસન્નતા, તેમના સંપૂર્ણ ગૌરવ અને સંપત્તિસહિત, માત્ર શાંત થવાથી જ ભોગવી શકાય છે. અને અહો ! તે આનંદ તથા તે પ્રસન્નતા ! અકથ્ય જ છે. કેવી રીતે શાંત થવું એ જેઓ જાણે છે તેઓ ખરેખર મુખી જ છે. તેઓને દિવ્ય અને અદ્ભુત સાન્દર્ભ તથા આનંદના મહારાજ્યમાં સરળપણે પ્રવેશવાનો ગુપ્ત અને સુગમ માર્ગ જડી આવ્યો છે. આ માર્ગના પ્રવાસીઓને અનેક ધન્ય છે.

મનને શાંત કરીને આત્માની વિશાળ અને રમણીય પ્રશાંતિમાં સરળપણે પ્રવેશ કરવો, એ જીવનના જે અગમ્ય અને કવચિત્તે જ થતા અનુભવો છે, તેમાંનો એક છે, અને જેઓને આ પ્રકારના અનુભવનો ઉપભોગ લેવાનું બળ પ્રાપ્ત છે—પોતાની સત્તામાં છે, તેઓનો જ્યારે ઇચ્છે ત્યારે, જેની સાથે ધણી જ ન્યૂન વસ્તુની તુલના કરી શકાય એમ છે, એવી એક વસ્તુને સર્વાંશે ભોગવવાનો હક છે.

આ ચમત્કારના મધ્યબિંદુરૂપ શાંતિનું સ્થાન કે જ્યાં મૈત્ર્ય પણ કંઈક ધ્વનિ કરતું, કંઈક કહી રહેતું હોય—જે કે તે કોમલ અને મધુર સ્વરમાં કરતું હોય—એવું ભાસે છે, તેમાં પ્રવેશવાને માટે, એ ખાસ આવશ્યક છે કે આત્માની ગંભીર સ્થિરતાને જ્યાં ત્યાં વિલોકવાનો સવિશેષ યત્ન કરવો. આત્માના એ સ્થિર પ્રદેશમાં આપણે તેમાં પ્રવેશવાનો યત્ન કરવાથી પ્રવેશી શકતા નથી. એનું રહસ્ય એ છે કે માત્ર શાંત થવું. અને જ્યારે આપણે શાંત અને કેવલ અસ્રોત્તમ સહિમાં પ્રવેશ કરતા હોઈએ ત્યારે ચમત્કારભર્યા અનુભવો કરવા પ્રતિ લક્ષ આપવો નહિ. એમ કરવાથી મન વેગવાળું—લોભવાળું—રહે છે; અને તેથી જ કંઈ આપણે શોધીએ છીએ, જ કંઈ અનુભવ કરવા આપણે ઇચ્છીએ છીએ, તેનો રોષ કરીએ છીએ. એ ચમત્કૃતિમય અનુભવો કે જે કેવલ નિરોધ-

પ્રસન્નતા અને એક પ્રકારના હૃદયંગમ નાદને પ્રકટાવતા નિરોધવડે જ પ્રકટે છે, તે જો ક્ષણે આપણે શાંત થવાના સામર્થ્યને મેળવીએ છીએ તે ક્ષણે અનાયાસ રીતે જ પ્રકટી જાય છે.

આપણી સક્રિય અવસ્થામાં આપણા જીવનનાં સઘળાં તત્ત્વો અખંડ ગતિમાં હોય છે અને આપણી ભાનાવસ્થાનો મોટો ભાગ પ્રધાનપણે સપાટીઉપર જ તરતો હોય છે, આપણો અભિમાની બહિર્ભુખ અવસ્થાને તથા કેવલ સ્થૂલ ભૂમિકાને જ સ્પર્શ કરી રહ્યો હોય છે, અને તેથી જીવનનાં નિગૂઢ અને અધિક મૂલ્યવાન ક્ષેત્રો લગભગ કેવલ અસ્પૃશ્ય અને અગ્રાંત જ રહી જાય છે. જેમ જેમ સમય જાય છે તેમ તેમ માત્ર આ ઉપરના પ્રદેશમાં જ કરેલું અખંડ રમણ એક સરખું—(Monotonous) કંટાળા ભરેલું જણાય છે, અને મનુષ્યને જીવનનું વાસ્તવ મૂલ્ય અથવા તેની મહત્તા ધણા જ ઓછા પ્રમાણમાં સમજાય છે. તેથી આત્માના નિગૂઢ અને સૂક્ષ્મ પ્રદેશોમાં પુનઃ પુનઃ પ્રવાસ કરવાનું મનુષ્યમાત્રને કેટલું અગત્યનું છે, એ સ્પષ્ટ થાય છે. અને ત્યાં જ જીવનનાં વિરલ રત્નોનો ભંડાર ભરેલો છે.

આ વિરલ સંપત્તિના ભંડારમાં પ્રવેશવાનો રાજમાર્ગ કંઈ ગૂઢ જ્ઞાન અને અગમ્ય-સરખાં સાધનોની પાછળ છૂપાઈ રહેલો નથી. તેમાં પ્રવેશવાને માટે જે કંઈ કરવાનું છે તે એ જ છે કે માત્ર શાંત થવું. જીવનની બીજી અનેક આનંદજનક મોજમઝાસાથે આ શાંત થવાની મોજમઝાને ઉમેરો અને તમારું મન શાંત થવાની કળાનું સહવાસી થઈ જશે. ત્યારે તમને અનુભવ થશે કે કોઈ પણ સમયે પરમ અને નિરૂપમ સ્થિરતામાં તમે પ્રવેશી શકો એમ છે. અને તેની જ સાથે પરમ શાંતિમય પ્રદેશમાં અધિક અધિક પ્રવાસ કરવાથી તમને સમજાશે કે તમારા સમગ્ર અંશો-તમારો સમગ્ર સ્વભાવ-વધારે સૂક્ષ્મ, વધારે ઉડાણવાળો, વધારે વિશાલ અને વધારે મૂલ્યવાન થાય છે. અને પૂર્વે જે પ્રકારનું જીવન ભોગવ્યું હશે તેના કરતાં અધિક પ્રકારના વાસ્તવ જીવનનો તમે ઉપભોગ કરી શકો છો.

શાંતિના આનંદનો અનુભવ આપણી ઇન્દ્રિયોને આ સ્થૂલ દૃશ્યમાંથી કેવળ નિરાળા કરવાથી જ મળે છે, એમ કોઈ નથી, અથવા આ જગતનો સંબંધમાત્ર ત્યાગ કરીને કેવળ કોઈ નિર્જીણ પદાર્થને ગમે તે માંગે કરીને શોધવાથી જ મળે છે એમ કંઈ નથી. સ્થૂલ જગતના પ્રાણીપદાર્થના સંબંધનો પરિત્યાગ કરવાની કશી અગત્ય નથી. મનના તથા આત્માના સુંદર અંશોની સાથે આપણે સંબંધને સેવવાનો જ છે. અને આ સઘળું માત્ર શાંતિમાં સ્થિર થવાથી આપણે કરી શકીએ એમ છે. નિષ્કપ મન વિશ્વના કોડાહ-લને શ્રવણ કરે છે, અને તેના સમગ્ર વ્યાપારને તે જુએ છે, પરંતુ તે અશુભ્ય જ રહે છે. અને તેની જ સાથે તે અંતરૂના દિવ્ય નાદને તથા નિરોધની વિશ્રાંત સ્થિતિને ભોગવે છે. નિરોધનું બળ તે સાથે સાથે જ જાળવી શકે છે.

નિરોધમાં પ્રવેશ કરવો એટલે કોઈ અગમ્ય અને અવ્યક્ત અને જેનું કંઈ સ્વરૂપ જ લક્ષમાં ન આવે એવામાં પ્રવેશવું એવો અર્થ થતો નથી. વસ્તુતઃ એવી કોઈ વસ્તુ જ નથી. આપણી હાલની મતિ જેને જોઈ જાણી શકતી નથી કે કંઈપણ શકતી નથી તેને

આપણે અંગ્રમ્ય એને અવ્યક્ત કહીએ છીએ. પરંતુ તેની સાથે હાલ આપણે કશું જ કાર્ય નથી. હાલ આપણે એ કેવલ નિરંજન અને અકલ્પ સંબંધી વિચારની અમલ નથી. એ અવ્યક્તમાં પ્રવેશવાને એક પદે કહીએ તો મનની અત્યંત સૂક્ષ્મ ક્ષાની અને ભુદિની સમગ્ર શક્તિઓની પૂર્ણ એકાગ્રતાની અગત્ય છે. અવ્યક્તનું સ્વરૂપ સ્વચાને મારે આંતર કરણોના આ પ્રકારના વ્યાપારની આવશ્યકતા છે, પરંતુ ત્યારે આપણે શાંતિના આનંદનો ઉપભોગ કરવો છે, ત્યારે સમગ્રશક્તિઓસહિત ભુદિને વિશ્રાંતિ અને મનના સર્વ ચિંતનને શિથિલ કરવાની જરૂર છે. અને નિત્ય પણ એવી કાઈ કાઈ દાણ આપી જાય છે કે ત્યારે આ અનુભવ કેવલ આનંદરૂપ અને વિશ્વની એક વિરલ સંપત્તિરૂપ આપણને જણાય છે.

ત્યારે આપણે શાંતિની 'મગ્ના'નું જીવનના ખીજ આનંદની સાથે મિશ્રણ કરીએ છીએ ત્યારે અનેક દિશાઓમાં આપણને પુષ્કળ લાભ મળતો જણાય છે. આપણા અસ્તિત્વના આનંદની દિગ્વિશુ કે ત્રિગ્વિશુ શક્તિ ધતી નથી, પણ ત્રિષા અને વિચારના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં અનંત પ્રમાણમાં શક્તિ ધતી છે. આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ કે યથાર્થ અભ્યાસમય અવસ્થા આત્માના સામર્થ્યને નવીન પ્રદેશોમાં પ્રકટાવે છે અને દેવી પ્રદેશોને આપણી શક્તિમાં આશ્ન કરે છે. એથી વિશેષમાં જે મન પ્રશાંત હોય છે તે અમ-માંદ તત્ત્વના સ્પર્શને યાત્રીને પ્રત્યેક સમયે નવજીવનથી પ્રપૂર્ણ થઈ રહે છે.

મહાપુરુષોનું રહસ્ય અને તેમનું પુષ્કળ પ્રમાણમાં કાર્ય કરવાનું, અને તે પણ સર્વોત્તમ પ્રકારનું કાર્ય કરવાનું સામર્થ્ય આ એક જ વસ્તુકે પર સ્થપાયું છે કે કેવા પ્રકારે પ્રશાંત સ્થિતિમાં રહેવું એ તેઓ ઉત્તમ રીતે જાણે છે. તેઓ માત્ર ઉપરની તબેરીના ભાગમાં કદાપિ રહેતા નથી. તેઓની શક્તિઓનાં મૂળ મનના અને આત્માના પ્રાંત ભાગના ઉંડાણમાં નખાયાં હોય છે, અને તેથી તેઓ અધિક વિદ્યાલ તથા સંપત્તિવાળા સામર્થ્યને મૂરતા પ્રમાણમાં બહાર ઉપજાવી શકે છે અને વાપરી શકે છે. તેથી સર્વ પ્રકારની અમુલ્ય અવસ્થામાં નિત્ય પ્રવેશવાથી સર્વોત્તમ દિતની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને વિશેષમાં તે જીવનની કવચિત્ પ્રાપ્ત થતી એક 'મગ્ના'ને ઉપજાવે છે. કેમકે ત્યારે તેની અગત્ય છે, અને મનમાં તથા બહાર સ્થૂળમાં સર્વ પ્રકારના સંબંધો તેને અનુકૂળ છે તો એવી ધોડી જ વસ્તુઓ છે કે (કદાપિ હોઈ શકે તો) જે શાંતિની 'મગ્ના'ના કરતાં અંતરૂપા ઉંડાણમાં અધિક આનંદ અને ઉન્નત જ્ઞાનને મનુષ્યમાં પ્રકટાવી શકે.

બીજો આ મગ્નાનો—ભોજનમગ્ના—અવનવો આનંદ કદાપિ લીધો છે ! સંસાર સમુદ્રના ખારા જલમાં પણ વહેતી આ મીઠી નદીનું પાન ક્યું છે ? ઉપરમૂર્તિમય જીવનના એક ખૂણમાં ઉગેલી આ વદનીને જોઈ છે ! અનેક નિરાધારતાના પ્રસંગોની અંદર આધારરૂપ યતાર આ લાકડીને કદી પ્રદબ્ધ કરી છે ! એ મીઠી નદીનું પાન કરો, એ વદનીનો આશ્રય લો, એ લાકડીને પ્રદબ્ધ કરો. આ વસ્તુ મોંઘી નથી. અપ્રાપ્ત વસ્તુને પળા મોંઘી અને કદિન માની ભેસે છે, પણ તેમાં તેમની જ બૂલ છે. આ વસ્તુ મોંઘી કે કદિન નથી, તું કદું પું કે તે મોંઘી કે કદિન નથી, સરલ છે, મોંઘી છે. હું કદું પું કે તે સરલ છે મોંઘી છે. પ્રદબ્ધ કરો.

પ્રાર્થના

પ્રભો ! આપનો નિરંતર જ્યજ્ઞકાર છે. આપની પ્રધાન સત્તાની મર્યાદામાં અમારો પ્રવેશ કરાવો. આપની સત્તા અમારૂં નિરંતર શ્રેય કરો. પ્રભો ! આપ જ અમારા પાલક તથા પોષક છો ભગવન્ ! આપના વાત્સલ્યાનૃતનું અમને પાન કરાવો. માયાની સત્તામાંથી મુક્ત કરી પાપ-માત્રનું પ્રક્ષાલન કરો. પ્રાણુપતિ ! આપ જ અમારૂં જીવન અને સર્વસ્વ છો. પરમાત્મન્ ! આપના દિવ્ય સ્વરૂપનું અમને કરુણાપાત્ર ગણી દર્શન કરાવો.

પ્રત્યુત્તર.

આ પ્રાર્થનાના પરિણામે મેં કોઈ દિવ્ય વાણી અવલ્લુ કરી કે,
 “ હે સાધો ! દિવ્ય ચમુથી તું મારા સ્વરૂપનું દર્શન કર.
 ભૂતમાત્રમાં હું સમાનરૂપે વ્યાપક છું.
 હૃદયાકાશ એ મારી મર્યાદાની સત્તાનો જ પ્રદેશ છે.
 તારા પોતાનામાં જ સત્ય વાત્સલ્યાનૃત સભર છે;
 મારૂં સ્મરણ કરનારને માયા બંધન દેતી નથી અને,
 તેઓ માયાના પારને પામે છે.
 હે અધિકારિન્ ! હું તને પાપમાત્રથી મુક્ત કરીશ,
 શોકનું કશું જ કારણ નથી.
 હે પ્રિય ! તારૂં જીવન અને સર્વસ્વ હું છું,
 અને મારૂં જીવન તથા સર્વસ્વ તું છે.
 તેથી જ તું મારા સ્વરૂપ છે.
 પ્રેમમક્તિવડે મારૂં ભજન કર,
 અને તત્ત્વથી (જ્ઞાનથી) મારો સાક્ષાત્કાર કર. ”

આ પ્રકારની દિવ્ય વાણી બંધાયતાં જ મારા અંતર માંથી કોઈ એ કશું : આ સત્યને પ્રસિદ્ધ કર. આમાં જ કર્તૃત્વ, જ્ઞાતૃત્વ, તથા પ્રાપ્તૃત્વ છે.

સદ્વિચારરશ્મિ.

જે મનુષ્ય પોતાના સંપ્રેમ આવતી સંપત્તિને જેવી આનંદપૂર્વક, બલસદિત, ઉત્સાહવડે તથા સ્નેહથી ભેટે છે તેવા જ આનંદ, બલ, ઉત્સાહ, અને સ્નેહવડે જે પોતાના તરફ આવતી વિપત્તિને તે મનુષ્ય ભેટે છે તે તે પોતાના પ્રતિ આવેલી વિપત્તિને સંપત્તિ રૂપે સદૃશમાં પથરી નાંખે છે.

જ્યારે તમને તમારા અંતરમાં, તમે તમારા મન અને શરીરકરતાં વધારે ઉચ્ચ છે એમ યથાર્થ રીતે લાભ થાય, ત્યારે જાણ્યો કે તમારા શરીર અને મનમાં જે કંઈ રહેલું છે તેના ઉપર તમારું સ્વામિત્વ સ્થપાયું છે, તેમાં રહેલી સર્વ વસ્તુઉપર જય મેળવવાના સામર્થ્યને પ્રાપ્ત કર્યું છે.

જીવનના પ્રકાશિત પ્રદેશમાં જ જેમ જેમ રહેવાનો તમે નિશ્ચય કરો છો, તેમ તેમ તમને એવી વસ્તુઓ અધિક અને અધિક પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થતી જશે કે જે તમારા જીવનના પ્રકાશિત પ્રદેશનો અધિકાધિક વિસ્તાર જ કરે.

તમારા પોતાનામાં જેમ જેમ તમે અધિક અધિક શ્રદ્ધાવાળા થતા જાઓ છો, તેમ તેમ તમારા ઉદાજમાં અથવા અપ્રકટરૂપે રહેલી વિવિધ શક્તિઓ અને શક્તિઓને વધારે અને વધારે પ્રમાણમાં ગતિ અથવા દિવામાં મુક્તતા જાઓ છો. અને તેમને ઉપર-પ્રકાશમાં આજીવતા જાઓ છો તથા તમારા ઉદ્દેશમાં જેમ તમે અધિક શ્રદ્ધાપુરક થાઓ છો, તેમ તે ઉદ્દેશને સિદ્ધ થવાને તમારા અધિક સામર્થ્યને પૂરું પાડે છે. તેથી ઉદ્દેશમાં દર રહેતું એ કેનું સામકારક છે તે સદૃશ રૂપે માય તેમ છે.

તમારા લક્ષ્યખિંદુમાં જે વસ્તુને રાખીને તેના સંબંધી જેનું અખંડિતપણે અને વિસ્પષ્ટ રીતે ચિંતન કરો છો, તેવા જ તમે ધીમે ધીમે પણ નિશ્ચયપૂર્વક અને સુદૃઢ રીતે તમારા રૂપરૂપમાં થતા જાઓ છો.

જે કંઈ તમારે નથી જોઈતું, તેનું તમે જેમ અને તેમ જોઈતું ચિંતન કરો છો, અને જે કંઈ તમારે જોઈએ છે, તેનું જેમ અને તેમ અધિક ચિંતન કરો છો તે તમારા જીવનને પરિપૂર્ણ રૂપે અથવા તૃપ્તિમય કરનાર જે જે વસ્તુઓની તમને અજ્ઞતા છે, તેને તમે પ્રાપ્ત કરો છો.

જે કંઈ શુભની જરૂર કરનાર દોષ તે સર્વદા યોગ્ય છે તથા જે કંઈ શુભની હાનિ અને ન્યૂનતા કરનાર દોષ તે સર્વદા અયોગ્ય છે. પરંતુ જે સર્વોત્તમ શુભની જરૂર કરનાર દોષ તે સર્વદા અધિક યોગ્ય છે.

જે અખંડિતપણે મહાન્ અને મહાન્ થતું રહે છે તે સર્વ કાંઈ શુભરૂપ છે. અને જે કંઈ મહાન્રૂપે થતું અને વધારે ઉત્તમરૂપે થતું અટકી જાય છે, તે શુભરૂપ થતું પણ અટકી જાય છે.

જે બળતો માત્ર બચાવ જ કહી રાખવામાં આવે છે-કેવળ સંધરી જ રાખવામાં આવે છે, તે હમેશાં દુર્બલ અને દુર્બલ થતું જાય છે. જે બળતો રચનાત્મક રીતે-હિતને પ્રાપ્ત કરે એવા અનુકૂલ પ્રકારે-ઉપયોગ થતો જાય છે, તે હમેશાં બલવાન અને બલવાન બનતું જાય છે, આ નિર્ણય શરીર, મન અને આત્મા-એ સર્વના બળસંબંધી સર્વ રીતેસત્ય છે.

સર્વ વસ્તુમાં જે કંઈ વધારે મહાન્ અને વધારે સાફ છે, તેના ઉપર મનની અખંડ એકાગ્રદષ્ટિ હોવી એમાં જ યોગ્ય પ્રકારના ચિંતનનું રહસ્ય રહેલું છે. જેનાથી એ પ્રકારે રાખી શકાતું હોય તેણે જાણવું કે આપણે યોગ્ય ચિંતન કરનાર છીએ.

કાંઈ પણ મનુષ્યમાં, પોતાની સધળા ઇચ્છાઓને સિદ્ધ કરવાનું, અને પોતાના દષ્ટિ-બિંદુમાં ધારેલા લક્ષ્યસ્થળે પહોંચવાનું જોઈએ તેટલું સામર્થ્ય રહેલું છે. માત્ર તે સામર્થ્યો રચનાત્મક રીતે ધારેલા અર્થને સિદ્ધ કરે એ રીતે વપરાયાં જોઈએ.

વિશ્વમાં જે કંઈ સર્વોત્તમ અને સર્વોદ્કૃષ્ટ છે તેની સાથે તમે સંબંધવાળા છો એ પ્રકારના અખંડ લાનવાળા રહેવું એ તમારા પોતાનામાં જે કંઈ સર્વોત્તમ અને સર્વોદ્કૃષ્ટ છે તેને જાગૃત કરવા સરખું છે. પરમ વસ્તુપ્રતિ આધાર રાખવાથી, તેનો આશ્રય ગ્રહણ કરવાથી તમારી પોતાની સૃષ્ટિમાં તમે સર્વોત્તમ થઈ શકો છો.

જ્યારે તમે પોતે તમારી પોતાની સાથે-તમારા પોતાનામાં-અત્યંત શાંતિનો અનુભવ કરતા હો છો અને તે શાંતિ તમારા આત્મતા પ્રદેશપર્યંત ઉંડાણથી પ્રવેશી ગઈ હોય છે, તો બહારથી ગમે તેવા પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તોપણ તેથી તમને કદાપિ ક્ષોભ ઉપજવાનો નહિ.

તમારે એટલું બધું કામ કરવાનું હોય કે જેથી કરીને તમારું મગજ તેનું ચિંતન કરતાં બંધી જાય, તો તે કરશો નહિ. પ્રત્યેક વસ્તુ ક્રમથી ધીરે ધીરે આવે ત્યાં સુધી ધૈર્યથી વાટ જુઓ, અને પછી જે જે કાર્ય કરવાનું આવે તેને એક પછી એક કરવા માંડો. ઝાઝી મગજમારી કરવાની જરૂર નથી. મગજમારી કાર્ય ઉત્તમ કરતી નથી, પરંતુ મગજની શાંતિ જ ઉત્તમ કાર્ય કરે છે.

તમે કાંઈ પ્રસંગે પ્રવાસે જાઓ છો ખરા ? તો જ્યાં સુધી પ્રવાસે જવાને માટે પરમાંથી નીકળો નહિ, ત્યાં સુધી પ્રવાસે જશો નહિ. ખરો વખત થયા પહેલાં મનવડે જ પ્રવાસ કરવા માંડવો એ કદિન અને કંટાળાભરેલું કાર્ય છે.

સાદ્વિચારરશ્મિ.

જે મનુષ્ય પોતાના સંપ્રભુ આવતી સંપત્તિને જેવી આનંદપૂર્વક, બલસદિન, ઉત્સાહવડે તથા સ્નેહથી બેઠે છે તેવા જ આનંદ, બલ, ઉત્સાહ, અને સ્નેહવડે જો પોતાના તરફ આવતી વિપત્તિને તે મનુષ્ય બેઠે છે તેા તે પોતાના પ્રતિ આવેલી વિપત્તિને સંપત્તિરૂપે સદૃશમાં પસંદી નાંખે છે.

જ્યારે તમને તમારા અંતરમાં, તમે તમારા મન અને શરીરકરતાં વધારે ઉચ્ચ છે એમ યથાર્થ રીતે જાન થાય, ત્યારે જાણુજો કે તમારા શરીર અને મનમાં જે કંઈ રહેલું છે તેના ઉપર તમારું સ્વામિત્વ સ્થપાયું છે, તેમાં રહેલી સર્વ વસ્તુઉપર જ્ય મેળવવાના સામર્થ્યને પ્રાપ્ત કર્યું છે.

જીવનના પ્રકાશિત પ્રદેશમાં જ જેમ જેમ રહેવાનો તમે નિશ્ચય કરો છો, તેમ તેમ તમને એવી વસ્તુઓ અધિક અને અધિક પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થતી જશે કે જે તમારા જીવનના પ્રકાશિત પ્રદેશનો અધિકાધિક વિસ્તાર જ કરે.

તમારા પોતાનામાં જેમ જેમ તમે અધિક અધિક શ્રદ્ધાવાળા થતા જાઓ છો, તેમ તેમ તમારા ઉદ્દાશમાં અથવા અપ્રકટરૂપે રહેલી વિવિધ શક્તિઓ અને શક્ત્યતાઓને વધારે અને વધારે પ્રમાણમાં ગતિ અથવા ક્રિયામાં મુક્તતા જાઓ છો. અને તેમને ઉપર-પ્રકાશમાં આણીતા જાઓ છો તથા તમારા ઉદ્દેશમાં જેમ તમે અધિક શ્રદ્ધામુક્ત થાઓ છો, તેમ તે ઉદ્દેશને સિદ્ધ થવાને તમારા અધિક સામર્થ્યને પૂરું પાડે છે. તેથી ઉદ્દેશમાં દર રહેતું એ કેવું લાઝકારક છે તે સદૃશ સ્પષ્ટ થાય તેમ છે.

તમારા લક્ષ્યખિંદુમાં જે વસ્તુને રાખીને તેના સંબંધી જેવું અખણિતપણે અને વિસ્પષ્ટ રીતે ચિંતન કરો છો, તેવા જ તમે ધીમે ધીમે પણ નિશ્ચયપૂર્વક અને સુરદ રીતે તમારા સ્ફૂર્ણપમાં થતા જાઓ છો.

જે કંઈ તમારે નથી જોઈતું, તેનું તમે જેમ અને તેમ ઓણું ચિંતન કરો છો, અને જે કંઈ તમારે જોઈએ છે, તેનું જેમ અને તેમ અધિક ચિંતન કરો છો તેા તમારા જીવનને પરિપૂર્ણ રૂપે અથવા તૃપ્તિમય કરનાર જે જે વસ્તુઓની તમને અત્યંત છે; તેને તમે પ્રાપ્ત કરો છો.

જે કંઈ શુભની શક્તિ કરનાર દોષ તે સર્વદા યોગ્ય છે તથા જે કંઈ શુભની દાનિ અને ન્યૂનતા કરનાર દોષ તે સર્વદા અયોગ્ય છે. પરંતુ જે સર્વોત્તમ શુભની શક્તિ કરનાર દોષ તે સર્વદા અધિક યોગ્ય છે.

જે અખંડિતપણે મહાન્ અને મહાન્ થતું રહે છે તે સર્વ કંઈ શુભરૂપ છે. અને જે કંઈ મહાન્રૂપે થતું અને વધારે ઉત્તમરૂપે થતું અટકી જાય છે, તે શુભરૂપ થતું પણ અટકી જાય છે.

* * * *

જે બળનો માત્ર બચાવ જ હુકી રાખવામાં આવે છે-કેવળ સંધરી જ રાખવામાં આવે છે, તે હમેશાં દુર્બલ અને દુર્બલ થતું જાય છે. જે બળનો રચનાત્મક રીતે-હિતને પ્રાપ્ત કરે એવા અનુકૂલ પ્રકારે-ઉપયોગ થતો જાય છે, તે હમેશાં બલવાન અને બલવાન બનતું જાય છે. આ નિર્ણય શરીર, મન અને આત્મા-એ સર્વના બળસંબંધી સર્વ રીતે સત્ય છે.

* * * *

સર્વ વસ્તુમાં જે કંઈ વધારે મહાન્ અને વધારે સાઈ છે, તેના ઉપર મનની અખંડ એકાગ્રદષ્ટિ હોવી એમાં જ યોગ્ય પ્રકારના ચિંતનનું રહસ્ય રહેલું છે. જેનાથી એ પ્રકારે રાખી શકાતું હોય તેણે જાણવું કે આપણે યોગ્ય ચિંતન કરનાર છીએ.

* * * *

કોઈ પણ મનુષ્યમાં, પોતાની સઘળી ઇચ્છાઓને સિદ્ધ કરવાનું, અને પોતાના દષ્ટિ-બિંદુમાં ધારેલા લક્ષ્યસ્થળે પહોંચવાનું જોઈએ તેટલું સામર્થ્ય રહેલું છે. માત્ર તે સામર્થ્યો રચનાત્મક રીતે ધારેલા અર્થને સિદ્ધ કરે એ રીતે વપરાવાં જોઈએ.

* * * *

વિશ્વમાં જે કંઈ સર્વોત્તમ અને સર્વેત્કૃષ્ટ છે તેની સાથે તમે સંબંધવાળા છો એ પ્રકારના અખંડ જાનવાળા રહેવું એ તમારા પોતાનામાં જે કંઈ સર્વોત્તમ અને સર્વેત્કૃષ્ટ છે તેને અપ્રત્ય કરવા સરખું છે. પરમ વસ્તુપ્રતિ આધાર રાખવાથી, તેનો આશ્રય ગ્રહણ કરવાથી તમારી પોતાની સૃષ્ટિમાં તમે સર્વોત્તમ થઈ શકો છો.

* * * *

જ્યારે તમે પોતે તમારી પોતાની સાથે-તમારા પોતાનામાં-અત્યંત શાંતિનો અનુભવ કરતા હો છો અને તે શાંતિ તમારા આત્માના પ્રદેશપર્યંત ઉગાલ્યથી પ્રવેશી ગઈ હોય છે, તો બહારથી ગમે તેવા પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તોપણ તેથી તમને કદાપિ ક્ષોભ ઉપજવાનો નહિ.

* * * *

તમારે એટલું બધું કામ કરવાનું હોય કે જેથી કરીને તમારું મગજ તેનું ચિંતન કરતાં ભમી જાય, તો તે કરશો નહિ. પ્રત્યેક વસ્તુ ક્રમથી ધીરે ધીરે આવે ત્યાં સુધી ધૈર્યથી વાટ લુઓ, અને પછી જે જે કાર્ય કરવાનું આવે તેને એક પછી એક કરવા મંડો. આગ્રી મગજમારી કરવાની જરૂર નથી. મગજમારી કાર્ય ઉત્તમ કરતી નથી, પરંતુ મગજની શાંતિ જ ઉત્તમ કાર્ય કરે છે.

* * * *

તમે કોઈ પ્રસંગે પ્રવાસે જાઓ છો ખરા? તો જ્યાં સુધી પ્રવાસે જવાને માટે ધરમાંથી નીકળો નહિ, ત્યાં સુધી પ્રવાસે જશો નહિ. ખરો વખત થયા પહેલાં મનવડે જ પ્રવાસ કરવા માંગવો એ કદિન અને કંટાળાભરેલું કાર્ય છે.

* * * *

સદ્વિચારરશ્મિ.

જે મનુષ્ય પોતાના સંયુજ્ય આવતી સંપત્તિને જેવી આનંદપૂર્વક, બલસહિત, ઉત્સાહવડે તથા સ્નેહથી ભેટે છે તેવા જ આનંદ, બલ, ઉત્સાહ, અને સ્નેહવડે જો પોતાના તરફ આવતી વિપત્તિને તે મનુષ્ય ભેટે છે તો તે પોતાના પ્રતિ આવેલી વિપત્તિને સંપત્તિરૂપે સહજમાં પલટી નાંખે છે.

* * * *

જ્યારે તમને તમારા અંતરૂમાં, તમે તમારા મન અને શરીરકરતાં વધારે ઉચ્ચ છો એમ યથાર્થ રીતે જાન થાય, ત્યારે જાણુજો કે તમારા શરીર અને મનમાં જે કંઈ રહેલું છે તેના ઉપર તમારું સ્વામિત્વ સ્થપાયું છે, તેમાં રહેલી સર્વ વસ્તુઉપર જય મેળવવાના સામર્થ્યને પ્રાપ્ત કર્યું છે.

* * * *

જીવનના પ્રકાશિત પ્રદેશમાં જ જેમ જેમ રહેવાનો તમે નિશ્ચય કરો છો, તેમ તેમ તમને એવી વસ્તુઓ અધિક અને અધિક પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થતી જશે કે જે તમારા જીવનના પ્રકાશિત પ્રદેશનો અધિકાધિક વિસ્તાર જ કરે.

* * * *

તમારા પોતાનામાં જેમ જેમ તમે અધિક અધિક શ્રદ્ધાવાળા થતા જાઓ છો, તેમ તેમ તમારા ઉડાણમાં અથવા અપ્રકટરૂપે રહેલી વિવિધ શક્તિઓ અને શક્યતાઓને વધારે અને વધારે પ્રમાણમાં ગતિ અથવા ક્રિયામાં મુક્તા જાઓ છો. અને તેમને ઉપર-પ્રકાશમાં આણુતા જાઓ છો તથા તમારા ઉદ્દેશમાં જેમ તમે અધિક શ્રદ્ધાયુક્ત થાઓ છો, તેમ તે ઉદ્દેશને સિદ્ધ થવાને તમારા અધિક સામર્થ્યને પૂરું પાડે છે. તેથી ઉદ્દેશમાં દૃઢ રહેવું એ કેવું સામકારક છે તે સહજ સ્પષ્ટ થાય તેમ છે.

* * * *

તમારા લક્ષ્યબિંદુમાં જે વસ્તુને રાખીને તેના સંબંધી જેવું અખણિતપણે અને વિસ્પષ્ટ રીતે ચિંતન કરો છો, તેવા જ તમે ધીમે ધીમે પણ નિશ્ચયપૂર્વક અને સુદૃઢ રીતે તમારા સ્વલક્ષ્યમાં થતા જાઓ છો.

* * * *

જે કંઈ તમારે નથી જોઈતું, તેનું તમે જેમ અને તેમ ઓછું ચિંતન કરો છો, અને જે કંઈ તમારે જોઈએ છે, તેનું જેમ અને તેમ અધિક ચિંતન કરો છો તો તમારા જીવનને પરિપૂર્ણ રૂપે અથવા તૃપ્તિમય કરનાર જે જે વસ્તુઓની તમને અગત્ય છે, તેને તમે પ્રાપ્ત કરો છો.

* * * *

જે કંઈ શુભની વૃદ્ધિ કરનાર હોય તે સર્વદા યોગ્ય છે તથા જે કંઈ શુભની હાનિ અને ન્યૂનતા કરનાર હોય તે સર્વદા અયોગ્ય છે. પરંતુ જે સર્વોત્તમ શુભની વૃદ્ધિ કરનાર હોય તે સર્વદા અધિક યોગ્ય છે.

* * * *

પ્રમાનુક્રમણિકા.

—માવ-ફાલ્ગુન—

પ્રભા.	વિસ્તાર.
૧ પદ્યસંગ્રહ.	
૧ ઉપકારનિવેદન (શ્રી ઉ૦)	૬૭
૨ અલ્પદર્શન (શ્રી ઉ૦)	૧૧૨
૩ ઉપદિષ્ટ દિવસે અભ્યર્ચના (ખાજી)	૧૨૭
૪ શ્રીસદ્ગુરુથી વિયોગ પામેલા સાધકના વિરહોદ્ગાર	૧૨૯
૫ તત્ત્વાર્થ પુરુષનું સ્વરૂપ (શ્રી ઉ૦)	૧૫૨
૨ શ્રીમાન વિશ્વનંદપ્રણીત લેખ.	
૧ ઉચ્ચ મુખાભિલાષીએ ઉચ્ચ મુખની સત્વર } સિદ્ધિ થવા અર્થે શું કરવું ? }	૬૮
૨ જે થાય છે તે સારાને માટે.	૧૩૦
૩ તત્ત્વવિચાર.	
૧ અલ્પસૂત્ર અથવા અલ્પભીમાંસા (કણીયા)	૧૦૧
૨ કેટલાક અધિક ઉત્તમ માર્ગો (શ્રીઉ૦)	૧૦૫
૩ ઉપનિષદ્વ્યાખ્યાનમાત્રા. (નર્મદ)	૧૧૩
૪ યોગશાસ્ત્ર.	
૧ શ્રીયોગસાર (કણીયા)	૧૧૬
૫ સાહિત્ય.	
૧ શ્રીનૃસિંહસિદ્ધાન્તચન્દ્રોદય (નર્મદ)	૧૨૧
૬ વિદ્યા.	
૧ આદિલનસંબંધી કેટલુંક. (શ્રીઉ૦)	૧૨૪
૨ વ્યાપારાદિમાં કેવી રીતે વિજય મેળવવો. (શ્રીઉ૦)	૧૩૫
૩ હાસ્યસ્વરૂપ. (ચીમનલાલ ખુશાલરાય)	૧૩૭
૭ માનસશાસ્ત્ર.	
૧ માનસ વ્યાપારોસંબંધી વિચારો (શ્રીઉ૦)	૧૪૧
૮ પ્રકીર્ણ.	
૧ જે માનવ અધુરો. (શ્રીઉ૦)	૧૪૬
૨ કેટલાક જનસ્વભાવો. (શ્રીઉ૦)	૧૪૮
૩ વિદ્યાર્થી અને ગુરુ. (શ્રીઉ૦)	૧૨૮

પ્રસિદ્ધ કરનાર—શ્રી શ્રેયસસાધકઅધિકારિવર્ગવંદોદરાતરૂથી શ્રી “સત્યવિજય” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
શા. સાંકલચંદ હરિજાને ળાપી પ્રસિદ્ધ કર્યું—અમદાવાદ.

સાધનસમારંભ ફંડમાં દ્રવ્ય અર્પનાર સજ્જનોની નામાવલિ.

રા. રા. હરરાય-ગોપાળરાય દેશાઈ—(શુભેચ્છાનિમિત્ત)—પદસંભાળા ... રૂ. ૧—૦—૦

એક શ્રેયસસાધક. રૂ. ૧—૦—૦

હરિલાલ કેશવલાલ પારેખ (આધ્યાત્મિક ઉન્નતિની પ્રાપ્તિનિમિત્ત) મુંબઈ રૂ. ૨—૦—૦

જયશંકર મનસુખરામ (શ્રેયનિમિત્ત.)—અટલાદરા. ... રૂ. ૧—૦—૦

કલ્યાણજી નારાયણજી—(ભત્રીજીની સદ્ગતિનિમિત્ત) મુંબઈ. ... રૂ. ૧—૦—૦

છગનલાલ ભાઈદાસ દેશાઈ—(બેન જડાવતી સદ્ગતિ નિમિત્ત) કામરોજ... રૂ. ૨—૦—૦

જયશંકર નાગજી... ... કાતા મેંગ્લોર ... રૂ. ૧—૦—૦

॥ ॐ શ્રી ॥

ઉપકારનિવેદન.

૫૬. (ધર્મધુરધર. શ્રીયદુનંદન—એ લય.)

કમલનયન ! કમલાંકશયન^૧ ! જય સાધકહૃદયવિહારિ સ્યામ !
 ભક્તઅલંકૃત ! પ્રેમનિયંત્રિત ! ચરણસાધુશિરધારી^૨ સ્યામ.
 સ્વામી છો પ્રભુ બહિરંતરના, મનમંદિરના,
 જેને મન નિજથી કોઈ પર ના, બાલ ઉદરના;—
 આપ જ જેને પ્રાપ્ત પછી શું તેણે યાચવું અન્ય જોને,
 અખિલ વિશ્વમાં તેથી બીજો, કોણ ગણાવો ધન્ય જોને,
 છો કલ્પલતા,^૩ ધરી વત્સલતા, શિશુઅર્થે અવતારી સ્યામ;—
 આપતણા શુભ દશદિશ સ્ખલસ્ખલ, ઉપકૃતઉરે ગવાય જોને,
 આપસ્વરૂપ લહી સૌને સ્થળ સ્થળ, લાવથી ભેટી જવાય જોને,
 એ અંતરઅલિલાયા આજે, કરજો પૂર્ણ અમારી સ્યામ !—

૧. લક્ષ્મીના ખેળામાં શયન કરનાર. ૨. જેનાં ચરણ સધુજનોના ઉપર છે એવા કલ્પવૃક્ષ.

ઉચ્ચ સુખામિલાષી ઉચ્ચ સુખની સત્વર સિદ્ધિ થવા અર્થે શું કરવું ?

(અનુસંધાન ગત અંકના પૃષ્ઠ ૬૯ થી.)

સત્સાત્ત્વમાં રહેલા રહસ્યનો શુદ્ધિમાં પ્રકાશ થવા અર્થે સાધકે સત્સાત્ત્વોનાં જ્ઞાનમય ગૂઢ વચનોનો નીચે પ્રમાણે અભ્યાસ કરવો: એકાંત સ્થળમાં પુસ્તકને હસ્તમાં રાખીને નેત્રને મીચીને સ્વસ્થ થઈને બેસવું, પછી મનમાંથી વિચારમાત્રને કાઢી નાંખવા, અર્થાત્ નિઃસંકલ્પ થવાનો અને તેટલો પ્રયત્ન કરવો. અંતર્યામી ઈશ્વરનો બોધ મન બ્યારે વિચારવિનાની શત્રુ અવસ્થામાં આવે છે ત્યારે જ થાય છે, માટે મનને વિચારમાત્રથી શાંત કરવાનું અભ્યાસથી સિદ્ધ કરવું. વિચાર પ્રસંગે સ્પુરે તો અકળાવું નહિ, પણ ક્રમે ક્રમે મનને અને તેટલું કારા કાળજાજેવું કરવું. આ પછી અનંત જ્ઞાનમય પરમાત્મા દશેદિશાએ વિસ્તરી રહ્યા છે, અને તેમની મધ્યમાં આપણે બેઠા છીએ એવું ધારવું. સમુદ્રની મધ્યમાં બેસનાર મનુષ્ય જેમ પોતાની ચારે બાજુએ સમુદ્રને જ જુએ છે તેમ આપણે પણ આપણી આલુબાલુ પરમાત્મા જ છે એમ જોવું. કલ્પના દ્વીપી પોથી ન કરવી, પણ ખરેખર જ આમ બન્યું છે, એવું ચિત્ર વૃત્તિવડે રચવું. આ જ્ઞાનમય પરમાત્મા મારા અંતઃકરણમાં પ્રવેશીને આ સત્સાત્ત્વના રહસ્યનો પ્રકાશ આ દાણે મારા અંતઃકરણમાં કરે છે, એ પ્રકારની શાંત ચિત્તથી ભાવાના કરી, પછી પુસ્તક ઉઘાડવું, અને ન્યાંથી વાંચવું હોય ત્યાંથી અથવા જે ભાગ ન સમજતો હોય, અથવા જેનું વિશેષ રહસ્ય જાણવાની આપણી ઇચ્છા હોય તે ભાગ શાંતિથી વાંચવો, પરમાત્મા રહસ્યનો પ્રકાશ શુદ્ધિમાં કરશે જ, એવા પૂર્ણ વિશ્વાસથી ધીરે ધીરે વાંચવો. કશો નવો પ્રકાશ ન થાય તો વળી પુસ્તક બંધ કરવું; ગૂઢ વાક્યને ધીમેથી એક બે વાર બોલીને પુનઃ નિઃસંકલ્પ થઈ જવું, અને રહસ્યના પ્રકાશની વાટ જોતાં પરમાત્માપ્રતિ જોયા કરવું. આમ એક વાર, દશ વાર કે વિશ વાર બેસવાથી પ્રસંગે રહસ્યનો પ્રકાશ નહિ પણ થાય, પણ તેથી નિરાશ થવું નહિ. પુનઃ પુનઃ ન્યાં સુધી રહસ્યનો પ્રકાશ થાય ત્યાં સુધી નિત્ય બેસવું. પરિણામે અર્ધનો પ્રકાશ થવાનો જ. પુનઃ પુનઃ વાંચવું, પુનઃ પુનઃ નિઃસંકલ્પ થવું, અને પરમાત્મા શું સ્પુરે છે, તે પુનઃ પુનઃ નિઃસંકલ્પ થઈને જોયા કરવું. એ ગમે તેના કઠિનમાં કઠિન રહસ્યઉપર પણ પ્રકાશ પાડવાને કદી નિષ્ફળ ન આવ્યે એવો સમર્થ ઉપાય છે.

રહસ્યના પ્રકાશને માટે પરમાત્માઉપર વિશ્વાસ રાખીને શાંતપણે આ રીતે બેસી રહેવું, એને ઘણા સ્વૃક્ષ મતિના મનુષ્યો ભૂર્ખતા ભરેલું ગણે છે, અને તેમાં સમયનો દુરુપયોગ થએલો સમજે છે, પણ અનુભવથી વિચારવાનને જાણારો કે યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના આ વિનાના અન્ય જે જે ઉપાયો છે, તે સર્વ સમયનો દુરુપયોગ કરનારા છે, એમ એક પક્ષથી કહી શકાય તો કહી શકાય તેમ છે. પૂર્વે જે જે મહાત્માઓને જ્ઞાનનો હૃદયમાં પ્રકાશ થયો હતો તે આ પ્રકારના ધ્યાનવડે જ થયો હતો ધ્યાનવિના રહસ્યનું જ્ઞાન કોઈને થયું નથી અને થવાનું નથી.

પૂર્વોક્ત ધ્યાનકાળે ઇચ્છેલા રહસ્યનો પ્રકાશ કોઈ કોઈ પ્રસંગે થોડા સમયમાં થાય છે, અને કવચિત્ દીર્ઘ સમય જતાં પણ થતો નથી. પ્રસંગે વર્ષોનાં વર્ષ પણ વહી જાય છે, સામાન્ય મતિના મનુષ્યો આવે પ્રસંગે અંતર્યામી ઈશ્વરના ન્યૂન અનુગ્રહનું અનુમાન કરે છે. પરંતુ વસ્તુતઃ આવું કશું જ હોતું નથી. અંતર્યામી ઈશ્વર તો રહસ્યમાત્રનો આપણા અંતઃકરણમાં પ્રકાશ કરવા પ્રત્યેક ક્ષણે તૈયાર હોય છે. તેમનો અનુગ્રહ તો સર્વદા નિઃસીમ જ હોય છે, પણ તે પ્રકાશને ગ્રહણ કરવા—તે અનુગ્રહનું ભાન કરવા—આપણાં અંતઃકરણો તૈયાર હોતાં નથી. બે વર્ષના બાળકને તેનો મહા વિદ્વાન પિતા પોતાની સર્વ વિદ્યા બાણાવવાને સર્વથા તત્પર જ હોય છે, પણ બાળક તે બાણવાને જેમ તત્પર હોતો નથી, તેમ આપણને આપણા મહાકરણાળ પિતા જે અંતર્યામી ઈશ્વર તે પોતાના જેવા જ સર્વશ અને સર્વશક્ત કરવાને નિરંતર તત્પર છે, પણ આપણે તેમના અનુગ્રહનો સ્વીકાર કરવાને તત્પર નથી. જેમ ગંગાનદીનો સ્વર્ગમાંથી પડેલો મહા પ્રવાહ-સદાશિવ જ પોતાના મસ્તકપર ઝીલવા સમર્થ થયા હતા, પણ આપણા જેવા પોતાના મસ્તકઉપર ઝીલવા સમર્થ હોતા નથી, તેમ અંતર્યામી ઈશ્વરના મહાઅનુગ્રહનો પ્રવાહ શરીર તથા મનની અત્યંત શુદ્ધિને સાધનાર કોઈ વિરલ અધિકારી જ ઝીલવા સમર્થ થઈ શકે છે, અને તેની શુદ્ધિવિનાના ખીજા, સમર્થ થઈ શકના નથી. શુદ્ધિ હોય છે, ત્યાં ઈશ્વરાભિમુખ થતાં પ્રત્યેક રહસ્ય પ્રકાશિત થાય છે. આથી તમારું ઇચ્છેલું રહસ્ય પ્રકાશિત ન થાય તો અંતર્યામી ઈશ્વરનો અનુગ્રહ નથી, એવું અયોગ્ય અનુમાન કરશો નહિ, પણ અંતઃકરણ તત્પર નથી, પાત્ર થયું નથી, એટલું જ અનુમાન કરજો, અને પૂર્વોક્ત શુદ્ધિના ઉપાયોથી તેને પાત્ર કરવાનો પ્રયત્ન અધિક વેગથી સેવતા રહેજો; અને તેની જ સાથે નિત્ય ઈશ્વરના પ્રતિ જોતાં વિશ્વાસથી બેસી રહેજો. ઈશ્વરના પ્રતિ જોતાં વિશ્વાસથી જે સમયે તમે બેસી રહો છો તે સમયે પરમાત્મા તમારા અંતઃકરણને પાત્ર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એને તમે કાચ નહિ બાણતા હો, પણ અનુભવીઓ જાણે છે. ધ્યાનની આ સ્થિતિમાં મગજના અણુઓમાં વિલક્ષણ ફેરફાર અંતર્યામીની સત્તાથી થયે જાય છે. જીનાં, મહિન, સ્થૂલ અણુઓ બદલાઈને તેમને રચાને નવાં, શુદ્ધ અને વધારે સૂક્ષ્મ અણુઓ ગોઠવાતાં જાય છે. કારણ કે શુદ્ધ સૂક્ષ્મ અણુઓમાં જ પરમાત્માના જ્ઞાનનો પ્રકાશ પ્રતિબિંબિત થાય છે.

અહો ! ધ્યાનસમાન શ્રેષ્ઠ આ જગતમાં ખીલું કશું જ નથી, અજ્ઞાનાંધકારને ટાળીને જ્ઞાનના મહા તેજસ્વી પ્રખર પ્રકાશને પ્રતિક્ષણે અંતઃકરણમાં પ્રકટાવનાર ધ્યાનના મહિમાને દેવો, ઋષિમુનિઓ, કે વેદો પણ વર્ણવવા સમર્થ નથી. જે ધ્યાનનો આશ્રય લે છે, તે જ અનુભવજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે; જે ધ્યાનથી રહિત છે, તે વિદ્વાન હોઈ શકે છે, પણ તેની વિદ્વત્તા, સુખરૂપ રૂળને પ્રકટાવ્યાવિના સર્વદા વંધ્ય જ રહે છે.

અંતરના સૂક્ષ્મ મળને ધ્યાનાગ્નિવડે બાળો, અને અત્યંત શુદ્ધ થઇને પરમાત્માના નિઃસીમ અનુગ્રહને ગ્રહણ કરવાની અસાધારણ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરો. શાસ્ત્રમાત્ર ધ્યાનને સેવનાર મહાત્માઓવડે જ પ્રકાશ કરાયાં છે. ધ્યાનને સેવનાર તમને પ્રાચીન કે અર્વાચીન કોઈ પણ વિદ્યા અગમ્ય રહેશે નહિ એટલું જ નહિ, પણ અસંખ્ય નવી વિદ્યાઓ જે અંતર્યામી ઈશ્વરના ગર્ભભાગમાં સ્થિત છે, તેને તમે ધ્યાનના પ્રતાપથી સપાટીઉપર આણી આ બાહ્ય જગતમાં પ્રકાશિત કરી શકશો.

આ જગતમાં કેટલાક મનુષ્યો એવા હોય છે કે જ્યારે તેઓ પરસ્પર મળે છે, ત્યારે સાથે જ બોલવા મારે છે. પહેલો પોતાનું કહેવાનું કહેવા મારે છે, અને બીજો તેના કહેવાપર કિંચિત્ પણ પ્યાન ન આપતાં પોતાનું જ ગાકું હાંકવા મંડી પડે છે. બંને દય કે પંદર મિનિટ વાતો કરીને ઉડી જાય છે, પણ બીજાએ શું કહ્યું તે પહેલો જાણતો નથી, તેમ પહેલાએ શું કહ્યું તે બીજો જાણતો નથી. બંનેએ પોતપોતાની વિચારસ્રષ્ટિમાં જ પર્યટન કર્યું હોય છે. સંયમ કે પ્યાનને સાધવાના સમયમાં આપણામાંના ઘણા આમ જ કરે છે. તેઓ અંતર્યામી ઈશ્વરના બોધને, શ્રવણ કરવા, અને તેઓ શું જ્ઞાન સ્વરૂપે છે તે જાણવા અંતરમાં પ્રવેશ કરે છે, અંતર્યામી ઈશ્વર જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી નિરંતર જ્ઞાનના પ્રકાશને નાંખતા જ હોય છે. તેઓથી આપણને બોધ કરતા જ હોય છે, પણ તે પ્રતિ કાન ન દેતાં, આપણે અંતરમાં ઉતરીને આપણી જ વાતો કહેવા માંડીએ છીએ, અંતર્યામી ઈશ્વરનાં વચનો સાંભળવાને બદલે આપણે આપણો જ કલગલાટ ચલાવ્યા કરીએ છીએ. આમના અને તેમના આપણા પોતાના હમરો વિચારોનો મધપુડો ઉઝાડીએ છીએ, અને તેના ગળગણાટને શ્રવણ કરતા બેસીએ છીએ, આપણા પોતાના વિચારોનો કાલાહલ એટલો બધો આપણે કરી મૂકીએ છીએ કે પરમાત્માનો સૂક્ષ્મ, મધુર, શાંત સ્વર એ ઘોંઘાટમાં ક્યાંદિ કુળી જાય છે. નગરખાનામાં પીપુડીનો અવાજ જેમ ન સાંભળાય તેમ આપણા પોતાના વિચારોના ઘોષથી પૂર્ણ થઈ ગયેલા આપણા કાનમાં પરમાત્માનો સ્વર આવી શકતો નથી, અને તેથી તે સાંભળ્યાવિના આપણે દુલ્હાગી રહીએ છીએ.

આમ હોવાથી સંયમ સાધનારે સંયમમાં પ્રવેશીને પોતાના લખારા ઝુંઝ્યા કરવાના નથી, પણ તે સર્વને અટકાવી દેહને ઈશ્વરશબ્દમુખ થઈને તેઓના શું કહે છે, તે શાંતપણે શ્રવણ કરવાનું છે. પોતાના વિચારોનો કાલાહલ જ્યારે બંધ પડી જાય છે, અને મધ્ય રાત્રિજેવી પ્રગટ શાંતિ જ્યારે અંતઃકરણમાં પ્રસરી રહે છે, ત્યારે પરમાત્માનો જ્ઞાનમય બોધ, જે બ્રહ્માના મુખમાંથી થતા વેદબોધની પેઠે નિરંતર અંતઃકરણમાં ઉચ્ચારાય જ કરતો હોય છે, તે સાંધકને શ્રવણ પડે છે.

વિચારોને રોકવા-વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવા-નિઃસંકલ્પ થવા-સર્વ સત્શક્તિ અને મહાપુરુષો એકે સ્વરે મુખેચ્છક જનોને આશા કરે છે, તેનું કારણ આ છે. વૃત્તિઓનો નિરોધ થતાં, શરીરમાં જીવાત્માના અવ્યવસ્થ અને અધેરવાળા રાજ્યનો લય થાય છે, અને સચ્ચિન્મુખમય પરમાત્માના મુખવસ્થ, અને અનંત સુખ તથા જ્ઞાનને આપનારા પ્રજ્ઞાત સામ્રાજ્યનો નિરંતરને માટે આરંભ થાય છે.

વિચારોને રોકવાનું-નિઃસંકલ્પ થવાનું-કાંઈ જેમ જેમ તમને અધિક અધિક કઠિન જણાતું જાય, તેમ તેમ પ્યાનાવસ્થ થવાની તમારે અધિક અગત્ય સિદ્ધ થાય છે. તમારું અધિક ચાંચલ્ય તમારી શારીરિક તથા માનસિક અધિક પ્રવૃત્તિને સૂચવે છે. આ પ્રવૃત્તિ તમારા જીવત્વયુક્ત અભિમાનીના ઉપરીપણાતજે, અર્થાત્ અભિમાનીની જીવિઅનુસાર જે નિત્ય કરવામાં આવે છે, તો તેમાં સેંકડો સ્ખલન થતાં રહેતાં હોવાથી તમને વારંવાર દુઃખાનુભવ થવાના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે. એ દુઃખોથી ઉગરવાને માટે એક જ માર્ગ છે, અને તે એ કે તમારી સર્વ પ્રવૃત્તિ તમારા અંતર્યામી ઈશ્વરના ઉપરીપણાતજે

અર્થાત્ તેમની સૂચનાનુસાર તમારે કરવી. પરંતુ અંતર્યામી ઈશ્વરની સૂચના નિઃસંકલ્પ સ્થિતિમાં જ સમજાતી હોવાથી, તમારી પ્રવૃત્તિઓ સુખદ દિશાભણી વળેલી રહે, એ અર્થે તમારે ધ્યાનનો અભ્યાસ સેવવાની અત્યંત અગત્ય છે. શરીર અને મનની અત્યંત પ્રવૃત્તિ અંતર્યામી ઈશ્વરથી જો નિયંત્રિત થએલી નથી હોતી તો તે ક્રમે ક્રમે મનુષ્યની શુદ્ધ બુદ્ધિનો લય કરી નાંખે છે, અને તેના પરિણામમાં મનુષ્યનું અધઃપતન થાય છે. આથી જોમ પ્રવૃત્તિ અધિક, તેમ ધ્યાનનો અભ્યાસ અધિક સેવ્ય છે.

અત્યંત પ્રવૃત્તિને સેવનારી, પરંતુ ધ્યાનના અભ્યાસથી રહિત પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓની શુદ્ધિ બુદ્ધિ ક્રમે ક્રમે કેવી મલિન થતી જાય છે, સ્વાર્થ સાધવામાટે સર્વ ઉચ્ચ સદ્ગુણોના તેઓ કેવો ભોગ આપે છે, અને અધઃપતનની દિશામાં તેઓનું ધીરે ધીરે પણ કેટલું નિશ્ચયાત્મક પ્રયાણ થતું રહે છે એ સદ્ગ્રમદષ્ટિવાળા પુરુષોને અજણું નથી.

(અપૂર્ણ.)

બ્રહ્મસૂત્ર અથવા બ્રહ્મમીમાંસા.

(અનુસંધાન ૨૫ મા વર્ષના ૫૪ ૪૦૮ થી.)

यथा च तक्षोभयथा ॥ ૪૦ ॥

સૂત્રાર્થઃ—જોમ તક્ષા (સુચાર) (વાંસલાદિની સાથે હોય ત્યારે કર્તા થાય છે અને તે વિના અકર્તા યદ્ય રહે છે, એમ કર્તા તથા અકર્તા) ઉભય પ્રકારના ધર્મવાળો છે. (તેમ જીવ ઉપાધિવશાત્ કર્તા અને તે વિના સ્વભાવિક સ્વરૂપે અકર્તા એમ બંને પ્રકારનો છે.)

ઉપરના અધિકરણમાં શાસ્ત્રનું અર્થવત્ત્વ સિદ્ધ થવા આદિ હેતુઓને લઇને શારીર-રાત્મા અર્થાત્ જીવાત્મા કર્તા છે એ જણાવ્યું. એ કર્તૃત્વ સ્વાભાવિક છે કે ઉપાધિનિ-મિતક છે એ આ અધિકરણમાં ચિન્તન કરાય છે. પ્રકારાન્તરે કહીએ તો બુદ્ધિ કર્તા છે એ સાંખ્યમતનો નિરાસ કરી બુદ્ધિથી અતિરિક્ત જીવાત્મા કર્તા છે એ શાસ્ત્રાર્થત્વાદિ હેતુવડે ઉપર જણાવ્યું એટલે એ કર્તૃત્વ તે સત્ય જ છે, સ્વાભાવિક છે એ મીમાંસક મત આગળ આવી રહે છે એના નિરાસ માટે આ અધિકરણનું ચિન્તન છે. એ કર્તૃત્વ સ્વાભાવિક છે કે ઉપાધિ પ્રયુક્ત છે અને વસ્તુતઃ નથી એ ચિન્તનનો વિષય છે.

આ સંશય યતાં પૂર્વપક્ષ એ પ્રાપ્ત થાય છે કે એ કર્તૃત્વ સ્વાભાવિક છે. જે હે-તુઓ જીવને કર્તા સિદ્ધ કરવામાં આપવામાં આવ્યા છે તે જ હેતુઓ એ કર્તૃત્વ સ્વાભા-વિક છે એમ જણાવે છે. કારણ કે એ સ્વાભાવિક નથી એમ અપવાદ કરવામાં કાંઈ ધ્વજ હેતુ જણાતો નથી. યદ્યપિ આત્મા અસંગ છે ઇત્યાદિ શ્રુતિ કહે છે, પણ હું કર્તા છું એ પ્રકારનો અનુભવ સર્વ જનને છે. શ્રુતિ પણ વિવિધ પ્રકારે જીવને કર્તા કહે છે. તેથી અનુભવથી દલીભૂત થયેલી એ કર્તૃત્વશ્રુતિ આત્મા અસંગ છે એ શ્રુ-તિનો બાધ કરશે.

આ પ્રકારનો પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત યતાં આ અધિકરણમાં એ સિદ્ધાન્ત કરવામાં આવ્યો

છે કે જીવાત્મા યદપિ કર્તા છે પણ એ કર્તૃત્વ સ્વાભાવિક નથી. કારણ કે જેમ અગ્નિમાં ઉષ્ણતા સ્વાભાવિક છે તો અગ્નિ ઉષ્ણતાથી યુક્ત થઈ શકતો નથી તેમ આત્મામાં કર્તૃત્વ જે સ્વાભાવિક હોય તો એતો કર્તૃત્વથી મોક્ષ કદાપિ થાય નહિ. અને કર્તૃત્વથી અનિર્ધુક્ત જીવના પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાય નહિ. કેમકે કર્તૃત્વ જાતે જ દુઃખરૂપ છે. આની સામે એવું કહેવામાં આવે છે કે યદપિ કર્તૃત્વ શક્તિ જીવાત્મામાં રહે તોપણ કર્તૃત્વનાં કાર્યને દૂર કરી દેવામાં આવે તો દુઃખોત્પત્તિ નહિ થવલ્લી પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થઈ શકે. અને એ કાર્યને દૂર કરવાનું એને ઉત્પન્ન કરનાર નિમિત્તોને દૂર કરવાથી થઈ શકે તેમ છે. અગ્નિમાં દાહ શક્તિ રહેલી હોય છે છતાં કાષ્ટતો વિયોગ કરવામાં આવે તો દહનરૂપ કાર્ય થતું નથી, તેમ અહિં પણ થઈ શકે. આ પ્રકારે કહેવું અયોગ્ય છે. કારણ કે નિમિત્તો પણ શક્તિરૂપ સંબંધવડે સંબંધ છે તેથી કાર્યનો પરિહાર થઈ શકે તોપણ અલંત પરિહાર ન જ થઈ શકે, અને તે વિના મોક્ષ નથી. એવું માનવામાં આવે કે જેમ મનુષ્ય કર્મવડે દેવત્વને પામે છે તેમ મોક્ષસાધનોનું કર્તા જીવ અનુશાન કરે તો એ સાધનાનુશાનના બલે એ કર્તા છતાં અકર્તૃત્વરૂપ મોક્ષને પામે, કારણ કે શાસ્ત્ર એમ કહે છે, તો એ માનવું પણ યોગ્ય નથી. કેમકે જે સાધનવડે સિદ્ધ થાય છે તે દેવત્વની માફક અનિત્ય જ હોય છે. તેથી અકર્તૃત્વરૂપ મોક્ષ સાધનવડે સિદ્ધ થતો હોય તો એ પણ અનિત્ય જ ઠરશે.

વળી શ્રુતિમાં તો એવું કહ્યું છે કે નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત આત્માના પ્રતિપાદનથી મોક્ષની સિદ્ધિ થાય છે. આ કથન એકવાર કરવામાં આવ્યું નથી પણ એનો તો વારંવાર અભ્યાસ કરેલો છે. અભ્યસ્ત શ્રુતિઓ સ્તુતિરૂપ એટલે અર્થવાદ રૂપ લઈ શકાતી નથી. તેથી એ શ્રુતિને સત્યાર્થ બોધક શ્રુતિ જ લેવી ઘટે છે. હું કર્તા છું એ અનુભવસાથે એ શ્રુતિને વિરોધ નથી, કારણ કે કર્તૃત્વ સત્ય હોય કે મિથ્યા હોય, સ્વાભાવિક હોય કે ઔપાધિક હોય તોપણ હું કર્તા છું એવો અનુભવ સંસારી આત્માને થઈ શકે છે. તેથી આ અબાધિત શ્રુતિ છે. અને એ શ્રુતિનું પ્રતિપાદન તે કર્તૃત્વ સ્વાભાવિક, લેવાથી સત્ય ઠરતું નથી તેથી જીવનું કર્તૃત્વ સ્વાભાવિક નથી પણ ઔપાધિક છે અને આત્મા અસંગે એ શ્રુતિ જ સત્યાર્થને જણાવનારી તથા અબાધ્ય છે, આમ હોવાથી જ ધ્યાયતીત્વ લેલાયતીત્વ જાણે ધ્યાન કરે છે, ચક્ષન કરે છે ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં દ્વય (મણે) પદ મુકવામાં આવ્યું છે. આત્મેન્દ્રિય મનોયુક્ત મોક્ષેત્યાહુર્મનીપિણઃ-ઇન્દ્રિય તથા મનથી સંયુક્ત આત્મા બોક્તા છે એમ વિદ્વાન પુરુષો કહે છે-એ શ્રુતિ, ઇન્દ્રિયાદિ ઉપાધિવડે સંયુક્ત આત્માને બોક્તૃત્વરૂપ વિશેષ દશાની પ્રાપ્તિ કહે છે અને કેવલ-ઉપાધિયુક્ત-આત્માને બોક્તા સ્વીકારતી નથી. વળી તત્ત્વવિદ્ પુરુષો છે તેમને અનુભવ પણ કર્તૃત્વનો બાધ કરે છે. એ તત્ત્વવિદ્ના અનુભવમાં પરબ્રહ્મથી અતિરિક્ત જીવ નામનો કેાઈ કર્તા કે બોક્તા નથી. શ્રુતિ પણ કહે છે કે નાન્યોડતોડસ્તિ દ્રષ્ટા-આ પરબ્રહ્મથી અતિરિક્ત કેાઈ દ્રષ્ટા નથી.

અહિં પૂર્વપક્ષી એવું કહેશે કે પરબ્રહ્મથી અતિરિક્ત કર્તા વા બોક્તા જે જીવ નથી એમ કહેવામાં આવે છે, પરબ્રહ્મથી ભિન્ન બુદ્ધિ આદિથી અતિરિક્ત કેાઈ કર્તૃત્વ બોક્તૃત્વવાળો જીવ નથી. એમ કહેવામાં આવે છે તો પરમાત્મા પોતે જ સંસારી, કર્તા તથા બોક્તા

છે એ પ્રાપ્ત થશે. આમ કહેવામાં આવે તો એ યોગ્ય નથી. શ્રુતિ પરમાત્માને સંસારી ઠેરવનારી નથી. કારણ કે એ જ્ઞાન પ્રથમ તો મિથ્યાજ્ઞાન છે અને વળી એનાથી કાઈ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ નથી. તેથી ઉપર પ્રમાણે શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરી એવું જણાવે છે કે કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વ એ અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થાય છે અને એ વાસ્તવિક કે સ્વાભાવિક જીવમાં પણ નથી. આપે હોવાથી જ ઇતર શ્રુતિ સ્પષ્ટપણે કહે છે કે યત્ર હિ દ્વૈતામય ભવતિ તદિતર દ્વૈતરૂં પદયતિ. દ્વૈત વસ્તુતઃ છે જ નહિ, પણ જ્યારે દ્વૈતના જેવું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે એક બીજાને જાણે છે, આ પ્રમાણે અવિદ્યાવસ્થાએ દ્વૈતદશામાં કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વ જણાવી વિદ્યાદશામાં એનો નિર્બંધ કરતાં શ્રુતિ કહે છે કે યત્ર ત્વસ્ય સર્વમાત્મૈવાભૂતત્ત્વેન કં પદયેત્-એ વિદ્યાદશામાં આ જ્ઞાનીને સર્વ આત્મા જ થઈ રહે છે તેમાં કોણ કોને જાણે ?

વળી જેમ આકાશમાં ઉડતા સ્થેનને શ્રમ થાય છે તેમ સ્વપ્ન અને જાગરિત દશામાં બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિના સંસર્ગને લીધે જીવાત્માને શ્રમ થાય છે એમ કહીને, સુષુપ્તિદશામાં કે જ્યારે પ્રાતાત્માસાથે જીવ સંબંધ થઈ રહે છે ત્યારે એ શ્રમ થતો નથી એમ શ્રુતિ કહે છે અર્થાત્ બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિનો જીવાત્માને સ્વપ્ન તથા જાગરિતમાં સંસર્ગ રહે છે ત્યારે કર્તૃત્વાદિરૂપ શ્રમ થાય છે અને સુષુપ્તિમાં એ સંસર્ગ રહેતો નથી ત્યારે એ શ્રમ પણ હોતો નથી અને શ્રુતિ કહે છે, આમ હોવાથી જ તદ્વા અસ્ય તદા પ્રકામમાત્મકા મમ કામં રૂપં શોકાન્તરમ્-આ આત્માનું એ આત્મકામ, આત્મકામ તથા અકામ એવું શોક એટલે દુઃખથી અસંસ્પૃષ્ટ સ્વરૂપ છે-એમ આરંભી યદાસ્ય પરમા મતિરેપાસ્ય પરમા સંપદેવોડસ્ય પરમો લોક યવોડસ્ય પરમ આનન્દઃ-આ જ એ જીવાત્માની પરમગતિ છે, એ જ પરમ સંપત્તિ છે, એ જ પરમ લોક છે અને એ જ પરમાનંદ છે-એમ ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો છે.

આ અર્થ શ્રી સૂત્રકારે આ યથા ચ તક્ષોમયથા એ સૂત્રમાં કહ્યો છે, આ સૂત્રમાં તુ તા અર્થમાં ચ વાપરેલો છે. આ સૂત્રમાં એ કહ્યું કે જેમ અગ્નિમાં ઉજાળતા સ્વાભાવિક છે તેમ જીવાત્મામાં કર્તૃત્વ સ્વાભાવિક છે એમ નહિ માનવું; પણ લોકમાં જેમ વાંસલો, ફરસી આદિ કરણોને હાથમાં લઈ સુધાર વ્યાપારવાળો થાય છે ત્યારે તે કર્તા તથા દુઃખી થાય છે અને એ જ સુધાર જ્યારે પાછો સ્વગૃહે જાય છે તથા હથિઆરોને મુકી દે છે ત્યારે સ્વસ્થ, નિવૃત્તિવાળો તથા નિર્વ્યાપાર થઈ સુખી, સ્થિત થાય છે તે જ પ્રમાણે અવિદ્યાથી પ્રતીત થતા દ્વૈતના સંસર્ગવાળો થયેલો જીવાત્મા સ્વપ્ન તથા જાગરિત દશામાં કર્તા તથા દુઃખી થઈ રહે છે અને જ્યારે એ શ્રમને દૂર કરવા સ્વસ્વરૂપરૂપ પરબ્રહ્મમાં એ જીવ સુષુપ્તિમાં પ્રવેશે છે ત્યારે કાર્યકરણના સંઘાતવિનાશો એ જીવ સ્વભાવસિદ્ધ અકર્તૃત્વવાળો તથા સુખી સ્થિત થાય છે. આ જ પ્રમાણે મોક્ષ દશામાં પણ વિદ્યારૂપ પ્રતીપત્તિ અવિદ્યારૂપ અંધકારને નાશ કરી આત્મા કેવલ નિવૃત્ત થઈ સુખી સ્થિત થાય છે.

આ સૂત્રમાં તક્ષા (સુધાર) તો દૃષ્ટાન્ત આપ્યો છે તે આટલા અંશમાં જ છે કે જેમ બ્લેરવું, છાલવું ઇત્યાદિ વ્યાપારોમાં વાંસલો આદિ હથીયારના સંબંધથી જ સુધાર કર્તા થઈ રહે છે, અને પોતાના શરીરરૂપે-તો અકર્તા છે, તેમ આ આત્મા પણ મન આદિ કરણોના ઉપાધિના સંબંધથી જ સર્વ વ્યાપારોમાં કર્તા થઈ રહે છે અને સ્વસ્વ-

રૂપે તો અકર્તા જ છે. સુધારને જેમ હસ્તપાદાદિ અવયવો હોય છે કે જેનાવડે એ વાંસ-લો આદિ હથીઆરાનું મહણ કરે છે, કે એને મુકી દે છે તે પ્રમાણે આત્માના કાર્ષ અવયવો નથી કે જેનાવડે એ મન આદિ કરણોનું મહણ વા ન્યાસ કરી શકે. તેથી આ તક્ષાનો દષ્ટાન્ત ઉપરના અંશમાં જ લેવાય તેમ છે.

પૂર્વપક્ષીએ જે કહ્યું હતું કે શાસ્ત્રનું અર્થ તત્ત્વ આદિ જે હેતુઓ આત્માનું કર્તૃત્વ કહે છે તે જ આત્માનું કર્તૃત્વ સ્વાભાવિક છે એને ઉપાધિકૃત નથી એ પણ સૂચવે છે, તે સાચું નથી. કારણ કે જે યથાગાદિ વિધિને પ્રતિપાદન કરનાર વિધિશાસ્ત્ર છે તે યથાપ્રાપ્ત કર્તૃત્વનો અનુવાદ કદી કર્તૃત્વવિશેષનો ઉપદેશ કરે છે અને આત્માના કર્તૃત્વના પ્રતિપાદનમાં તાત્પર્યવાળું નથી. જે કર્તૃત્વનો અનુવાદ કરવામાં આવે છે તે સ્વાભાવિક નથી જ કેમકે સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિ એ આત્માને બ્રહ્મરૂપ, અકર્તૃ અભોક્તૃ જે બ્રહ્મ તત્ત્વ તે રૂપ ઉપદેશ કરે છે. તેથી અવિદ્યાકૃત જે કર્તૃત્વ તેનો અનુવાદ કરી વિ-વિશાસ્ત્ર પ્રવર્તેલું છે. કર્તા વિજ્ઞાનાત્મા પુરુષ:-સંસારી વિજ્ઞાનાત્મા કર્તા છે-એ આદિ પ્રકારનાં વચનો પણ અનુવાદાત્મક અર્થવાદરૂપ હોવાથી યથાપ્રાપ્ત અવિદ્યાકૃત કર્તૃત્વનો અનુવાદ કરે છે. આ સમાધાનથી વિહાર તથા ઉપાદાનરૂપ બે હેતુઓ પૂર્વે આપેલા તેનો પણ પરિહાર થઈ જાય છે, કેમકે તે પણ અનુવાદમાત્રરૂપ છે.

અહિં એવી શંકા થશે કે સંઘ્ય સ્થાનમાં (સ્વપ્ન દશામાં) જ્યારે કરણો પ્રસુપ્ત થઈ ગયાં હોય છે ત્યારે જીવાત્મા યથેષ્ટપણે શરીરમાં મ્હાલે છે એ શ્રુતિમાં કરણવિરહિત જીવાત્માનો વિહાર કહ્યો છે અને તેથી તે કેવલ આત્માનું કર્તૃત્વ જણાવે છે. આ જ પ્રમાણે તદેવાં પ્રાણાનાં વિજ્ઞાનેન વિજ્ઞાનમાદાય-એ શ્રુતિમાં વિજ્ઞાનેન એ તૃતીયાંત છે અને વિજ્ઞાનમ્ એ દ્વિતીયાંત છે. તૃતીય વિભક્તિ કરણ બતાવે છે અને દ્વિતીયા કર્મ બતાવે છે. તેથી અહિં કરણોનો નિર્દેશ કર્મવિભક્તિ તથા કરણવિભક્તિમાં કયો છે અને એથી અતિરિક્ત જે જીવાત્મા તે આદાનક્રિયાનો કર્તા કહ્યો છે. હવે જે કેવલાત્મા એ આદાનક્રિયાનો કર્તા નહિ હોય અને કરણવિશિષ્ટઆત્મામાં એ કર્તૃત્વ હોય તો એ કર્તારૂપ આત્માની અંતર કરણ પણ આવી જશે અને તેથી તે કર્તારૂપ થતાં તેનો કરણ તથા કર્મ દર્શાવનાર વિભક્તિવડે નિર્દેશ કેવી રીતે કરાય ? તેથી આ શ્રુતિવડે આત્માનું સ્વાભાવિક કર્તૃત્વ જણાય છે.

આ શંકા પ્રાપ્ત થતાં તેનું ઉત્તર આ પ્રમાણે: સ્વપ્નદશામાં જે ઈન્દ્રિયો પ્રસુપ્ત થઈ જાય છે અને આત્મા વિહારે છે એમ કહ્યું તે પરથી કેવલ આત્માનો એ વિહાર છે એમ અર્થ નીકળતો નથી. કારણ કે સ્વપ્ન દશામાં બાહ્ય કરણો પ્રસુપ્ત થઈ જાય છે પણ આંતર ઈન્દ્રિય પ્રસુપ્ત થતી નથી. શ્રુતિ પોતે જ જણાવે છે કે સઘી: સ્વપ્નો મૃદ્ધેમં છોકમાતિકામતિ-આત્મા ભુદ્ધિસહિત જ રહી ઇલાદિ તેથી સ્વપ્નમાં ભુદ્ધિનો સંબંધ છુટતો નથી અને જીવાત્મા કેવળ થતો નથી. સ્મૃતિ પણ જણાવે છે કે ઈન્દ્રિયાણામુપરમે મનોઽનુચરતં યદિ । સેવતે વિચયાનેવ તદ્વિદ્યાત્ સ્વપ્નદર્શનમ્ ॥ બાહ્ય ઈન્દ્રિયોનો ઉપ-રમ થાય છે અને મન ઉપરામ ન પામી જે દશામાં વિચયોનું સેવન થાય છે તે દશા તે સ્વપ્નદશા જાણવી. શ્રુતિ કહે છે કે કામાદ્યથ મમસો વૃત્તય:-કામાદિ મનની ટુનિઓ છે અને એ સ્વપ્નમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. તેથી મનભુદ્ધિસહિત જ સ્વપ્નમાં જી-

વાત્મા વિહાર કરે છે. અને કેવલ આત્માનો વિહાર નથી. આ સાથે એ વિહાર કેવલ આત્માનો છે એમ તકરાર ખાતર સ્વીકારીએ તોપણ એ વિહાર વાસનામય વિહાર જ છે અને વાસ્તવિક નથી. આમ હોવાથી જ ઉત્તેજ સ્ત્રીમિ: સહ મોદમાનો, જક્ષદુતેવાડપિ મયાનિ પદ્યન્-જાણે સ્ત્રીસાથે રમણ કરે છે, જાણે ભોગ ભોગવે છે, જાણે લય જુએ છે ઇત્યાદિ સર્વત્ર સ્વપ્ન વ્યાપારનું વર્ણન કરતાં શ્રુતિ “દ્વ”-જાણે-એવા પંદ સાથે વિહારનું પ્રતિપાદન કરે છે. લોકિક પુરુષો પણ હું જાણે પર્વતના શિખરપર ચઢ્યો, વન-રાત્રિ જાણે મેં જોઈ ઇત્યાદિ પ્રકારે જ સ્વપ્નના અનુભવનું વર્ણન કરે છે. તેથી કેવલ આત્માનો એ વિહાર લઈએ તોપણ એ વિહાર પારમાર્થિક નથી, મિથ્યા છે તેથી એનું કર્તૃત્વ પણ મિથ્યા જ હશે છે. ખરું જોતાં તો એ વિહાર કેવળ આત્માનો છે જ નહિ એ ઉપર કહી ગયા છીએ. તેથી આ શંકાને અવકાશ રહેતો નથી. (અપૂર્ણ.)

કેટલાક અધિક ઉત્તમ માર્ગો.

આ નંદમય પ્રદેશમાં નિવાસ કરો. તમારી આસપાસ કોઈ જૂદી જ જાતનું વાતાવરણ રચાઈ હોય અને તેથી તેવા આનંદમય પ્રદેશને તો માત્ર તમારી કલ્પનામાં જ તમે પ્રકટાવી શકો એમ હોય તો તેમ કરીને પણ એ જ પ્રદેશમાં રહો. તમારી કલ્પનામાં પ્રકટાવેલો એ પ્રદેશ તમારે માટે સત્ય પ્રદેશરૂપ જ છે એમ માંજાળો. અને તેટલો સત્યરૂપ, જાણીને પછી તેમાં ફરી જોસો. સુખી થવાનો જ નિશ્ચય રાખો, ગમે તે આવી મળે વા ગમે તેવી સ્થિતિમાં તમે મૂકાઓ તો પણ સુખનો જ અનુભવ કરવાનો નિશ્ચય રાખો. સુખવિના ખીજ કશાનું લાભ ન રાખવું એ લાવને વૃત્તિમાં નિરંતર આરૂઢ રાખો. પ્રત્યેક વસ્તુને આનંદરૂપ જાણો. સર્વ પ્રસંગમાં આનંદસંહિત લંબો, અને સર્વ કાંઈ તમને આ નંદ જ પ્રકટાવશે એ પ્રકારે ધારણા રાખો.

આ પ્રકારના આનંદમય પ્રદેશને તમારી કલ્પનાસૃષ્ટિમાં રચવાથી, પ્રસન્નતાના સ્વ-લાવને તમારામાં પ્રકટાવવાના કારણે તમે વિકાસ કરો છો, અને આનંદપૂર્વક પ્રત્યેક પ્રસંગમાં લગવાથી, તમે ક્રમે ક્રમે એવા પ્રસંગો, સ્થિતિ વા વસ્તુઓને મેળવશો કે જે આનંદ પ્રકટાવનાર થઈ પડે.

સમગ્રતીય સમગ્રતીયને આકર્ષે છે. અધિક પ્રસન્નતા અધિકતર પ્રસન્નતાને પ્રકટાવે છે. તેમ અત્યંત સુખમય અવસ્થાનો અનુભવ કરનાર અંતઃકરણ પરમ આનંદમય પ્રસંગોનો જ અનુભવ કર્યા કરે છે, અને જે પ્રસંગ તેને પ્રાપ્ત થાય છે તેમાંથી તે પરમ આનંદને જ મહણ કરે છે.

તેમાં જ્યારે અપવાદરૂપ પ્રસંગ બને, ત્યારે તેના પ્રતિ અલક્ષ કરીને તમારી ચિત્ત-વૃત્તિથી તેને દૂર કરી નાંખજો, કેમકે તેના પ્રતિ લક્ષ આપવાની તમારે અંગત્ય નથી. તમારે માત્ર સુખમય પ્રસંગોમાં જ લગવા-ઓતપ્રોત-થવા ઇચ્છા છે, તેથી તે શિવાયના ખીજ પ્રસંગોમાં તમારે ઓતપ્રોત થવાની કશી જ જરૂર નથી અને તેવા પ્રસંગોમાં જે-

ટલા અંશમાં તમારે લળવું પડે તેટલા અંશમાં પણ તે પ્રસંગમાં જે કંઈ હિતરૂપ હોય તેના જ ચિંતનમાં વૃત્તિ રાખવાથી તમારા આંતર આનંદની ન્યૂનતા થવાનો પ્રસંગ નહિ આવે.

એ એક સાચી જ વાર્તા છે કે જે જે અપ્રસન્નતાગ્રસ્ત પ્રસંગો હોય તેમાં વૃત્તિથી અને તેટલા ઓછા લળવાથી જીવનમાં ઓછી અપ્રસન્નતા પ્રકટે છે. બહારથી સર્વ પ્રસંગોમાં લળવા છતાં અંતરથી તેનો સ્પર્શ ન કરવાથી એ અંતર એ પ્રસંગના રંગથી રંગાતું નથી.

પ્રતિકૂલનું જ ચિંતન અને શોધ કરનાર મનુષ્યને ડગલે અને પગલે પ્રતિકૂલતાનું જ જ્ઞાન થાય છે. જે મનુષ્ય પ્રતિકૂલતાને જ ઘણા સ્થળે હોવાનું ધારે છે, તેને સર્વ સ્થળેથી તે જ જડી આવે છે. એથી ઉલટું જે મનુષ્ય જ્યાં ત્યાંથી આનંદ અને સુખની જ આશા રાખ્યા કરે છે, તેને તે વિના બીજું લાગ્યે જ જડી આવે છે. મનુષ્ય જેનું અધિક ચિંતન કરે છે તેને જ તે પોતાના પ્રતિ આકર્ષે છે.

પ્રસન્નતાજેવું બીજું એક પણ ઉત્તમ ઔષધ નથી. તેમાં પણ મુખ્યત્વે કરીને પચન ક્રિયામાં અને અભિસરણ (circulation) માં તેના જેવું બીજું એક પણ ઔષધ નથી. તમારા અંતઃકરણને આનંદથી અખંડ પરિપૂર્ણ અને પ્રયુક્ત રાખો, અને તમારા શરીરમાં રુધિરાદિનું અભિસરણ—ગતિ—શરીરની પ્રત્યેક શિરા વગેરેમાં બહુ ઉત્તમ પ્રકારે થશે.

પૂર્ણ આરોગ્યનું, શરીરમાં બલવાળું અને જોઈએ તેટલા પ્રમાણવાળું અભિસરણ, એ એક મુખ્ય લક્ષણ છે. અને તે આવી સુગમ રીતે મળતું હોવાથી પ્રત્યેક મનુષ્ય પૂર્ણ આરોગ્યને પ્રાપ્ત કરી શકે એમ છે.

આરોગ્યનું બીજું મુખ્ય લક્ષણ ઉત્તમ પ્રકારની પચનશક્તિ છે. અને એ રમરણમાં રાખવું સાહે છે કે જ્યાં સુધી તમે પૂર્ણ પ્રકાશ-પ્રસન્નતા-અને સુખનું જ્ઞાન કરો છો, ત્યાં સુધી તમે લગભગ બધું જ પચાવી શકો છો.

આનંદનું મોટામાં મોટું મહત્ત્વ અથવા મૂલ્ય, તેની મનઉપર થતી અસરને લીધે છે. જેમ સૂર્યપ્રકાશ પુષ્પને વિકસાવે છે એ જ પ્રમાણે મનની વિવિધ શક્તિઓ તથા શુદ્ધિ આદિનો તેવી જ રીતે વિકાસ પમાડવાનું આનંદમાં સામર્થ્ય રહેલું છે.

એ એક જાણીતી વાર્તા છે કે જે અંતઃકરણ અત્યંત ઉચ્ચ આનંદથી પરિપૂર્ણ હોય છે તે અંતઃકરણ અત્યંત તેજસ્વી હોય છે. જ્યારે તમે મનની અત્યંત ઉચ્ચ અથવા પ્રકાશિત કક્ષામાં હો છો ત્યારે સર્વોત્તમ વિચારો તમારામાં પ્રકટે છે. તેથી જેમણે સુધરવું છે અને ઉચ્ચ પ્રકારના માનસ સામર્થ્યને પ્રાપ્ત કરવું છે તેમણે પ્રસન્નતાને ધારણ કરવી એ અત્યંત અગત્યનું છે.

દબાવેલું અંતઃકરણ હમેશાં દુર્બલ તેમ જાંખું હોય છે. અને કશાને વિસ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકતું નથી. જ્યારે પ્રસન્ન અંતઃકરણ કંઈ પણ જ્ઞાનને અત્યંત ત્વરાથી ગ્રહણ કરે છે, અધિક સરળતાથી રમરણમાં રાખી શકે છે, અને અધિક પૂર્ણપણે સમજી શકે છે.

આ ઉપરથી એમ સમજી બેસવાનું નથી કે સક્ષમ શુદ્ધિને પ્રકટાવવાને માટે પ્રસન્નતા એ એક જ સાધન છે. બીજા માનસ શુદ્ધિ તથા માનસ સામર્થ્યોની તેમાં અગત્ય છે. તેમ છતાં મનની પ્રસન્નતાવિના તેમાં રહેલું બીજું સામર્થ્ય તેમ તેના શુદ્ધિ બદાર

યથાવત્ પ્રકાશમાં આવી શકતા નથી. તેથી મનની પ્રસન્નતા એમાં પણ કંઈ એછી અગત્યની નથી.

જો કે ઉપર ભૂમિમાંથી પાક ઉપજાવવાને ગમે તેવો બલવાન તાપ પણ નિષ્ફળ નળ છે, તેમ છતાં અત્યંત ફલદ્રુપ જમીનઉપર જો તે પ્રકાશ નથી પડતો તો તે પણ તેવી જ રીતે પાક પ્રકટાવવા વિનાની પડી રહે છે.

જગતમાં એવાં હજારો ફલદ્રુપ અંતઃકરણો છે કે જે લગભગ સંપૂર્ણ અંશે પાક ઉપજાવવાને સમર્થ છે, તેમ છતાં તેમાં માનસ પ્રકાશ-પ્રસન્નતા-ન હોવાથી કેવલ ઉકરડાની અવસ્થા ભોગવતાં હોય છે. જો તેઓ વાસ્તવ તથા ઉત્તમ મનની પ્રભાને કેળવે. તો તેમની મનોભૂમિ આશ્ચર્યજનક વિચારાદિનો પાક તત્કાળ પ્રકટાવવા માટે.

આત્મવૃક્ષને કેરી જેમ શોભારૂપ છે તેવી રીતે તેજસ્વી ભાવનાઓ અથવા લક્ષ્યો એ મહાન અને વિજયી જીવનને શોભારૂપ છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાની માનસિક શક્તિનો વિકાસ કરીને તથા મનની પ્રભાશ્પ જે પ્રસન્નતા તેને કેળવીને તેજસ્વી ભાવનાઓ અથવા લક્ષ્યો પ્રકટાવી શકે છે.

પ્રસન્નતા શરીરને ઉત્તમ પ્રકારની સ્થિતિમાં રાખે છે અને મનના ગર્ભ ભાગમાં જે કંઈ સર્વોત્તમ છે, તેને બહાર લાવે છે.

આપણામાં પ્રસન્નતા પ્રકટાવવાને માટે આપણે જાણવું જોઈએ કે પ્રસન્નતા એ અંતરાત્મામાંથી પ્રકટે છે, અને કેવળ આસપાસના સંજોગો અથવા સ્થિતિઓઉપર જ તેનો આધાર રહેલો નથી. કેમકે ખરૂં જોતાં તેવા સંજોગો અથવા સ્થિતિઓ પ્રસન્નતા પ્રકટાવવામાં મૂલ કારણરૂપ નથી. તેથી પ્રથમ કલ્પનામાં આનંદને પ્રકટાવવો એ સહીથી અગત્યનું છે. તમે ધારી શકો અથવા તમારી કલ્પનામાં આવી શકે એવી જીવનની સર્વોત્તમ અવસ્થાનું એક ચિત્ર તમારા મનમાં રચો, અને સર્વ સમયે મનઉપર આનંદના જ બલવાન અને બલવાન સંસ્કાર પાડ્યા કરો. આનંદનો જ અનુભવ કરો, આનંદનું જ ચિંતન કરો. જ્યાં સુધી તમારા પોતાના અંતરમાં જ સ્વાભાવિક આનંદની ભૂમિ ઉઠે નહિ ત્યાં સુધી આનંદનું તમારા અંતરમાં ભાન રાખ્યા કરો, આનંદનું જ ચિંતન કરો તથા શરીર અને મનની પ્રત્યેક ક્રિયા એવા પ્રકારની કરો કે જે આનંદની લહરિઓ ઉપજાવ્યા કરે. જ્યારે એ પ્રકારની સિદ્ધિ થશે ત્યારે પ્રસન્નતા અને અંતરનો પ્રકાશ એ તમારા એક વિભાગરૂપે જ થઈ રહેશે.

*

*

*

*

◆◆◆◆◆

◆ મો ◆

◆◆◆◆◆

અ વર્તમાન સમયમાં જ રહ્યા કરો, અને એ અખંડિત તથા સમર્થ એવા વર્તમાન સમયને બને તેટલો પૂર્ણ કરવાનો પ્રયત્ન કરો.

જો કંઈ આપણે વર્તમાન સમયમાં કરીએ છીએ તે, જ ખરેખરા, ઉપયોગનું છે, કેમકે જે જૂતકાલ છે તે તો વ્યતીત થઈ જ ગયો છે અને ભવિષ્ય ફાલ એવો નથી કે જેના ઉપર આપણે હાલ કંઈ પણ ક્રિયા કરી શકીએ.

જે કંઈ હાલ તમને હસાગન છે, તેમાં જ તમારા સમયને, બુદ્ધિને અને સામર્થ્યને રોકો. તેમ કરવાથી તમે જે કરવા ધારતા હશે તે કરી શકશો. એમ કરવાથી તમારે અમુક કરવાની ધારણા છે એવા વિચારમાં તમારો સમય તમે ગાળવાના નહિ, પણ હાલ જે કંઈ તમે કરી શકો એમ છે તેમાં જ તમારા સમગ્ર બળનો ઉપયોગ કરવાના. એનો પરિણામ સર્વોત્તમ જ આવવાનો.

જે મનુષ્ય વર્તમાન સમયનો સદુપયોગ કરી પૌતાનું કાર્ય કરે છે, તેને ભવિષ્ય માટે કદી ચિંતા થતી નથી, તેમ ભવિષ્યમાં તેને અધિક ચિંતાનો પ્રસંગ આવતો નથી કેમકે એવા મનુષ્યને યોગ્ય બદલો આપવાને માટે ભવિષ્યકાળપાસે ઉત્તમ પારિતોષિક છે.

ચિંતામાં લગલગ નેવું દશ ચિંતા ભવિષ્યકાળની હોય છે. જો આપણે વર્તમાન સમયમાં જ પૂર્ણ રીતે રહેવાની કળા જાણીએ તો મોટે ભાગે તે ચિંતાઓ નિવૃત્ત થઈ જવાની.

જે કંઈ પ્રસંગો ભવિષ્યમાં આવવાના હોય તેનું ચિંતાગ્રસ્ત ચિત્તથી ચિંતન કરવાને બદલે આપણે આપણી સત્તા અને સામર્થ્યની વૃદ્ધિ કરવા ઉપર લક્ષ આપવાની જરૂર છે, જેથી કરીને ભવિષ્યમાં ગમે તે પ્રકારનો પ્રસંગ આવે તોપણ તેનો જય કરવાને આપણે સમર્થ થઈ રહીએ.

ભૂતકાલનો વિચાર કરી તે ઉપરથી વર્તમાન કાલનો નિર્ણય કરવો એ કંઈ બલવાન સિદ્ધાંત કે વિચાર નથી. કેમકે જો આપણે આપણો વિકાસ કરતા જ રહીએ છીએ તો પૂર્વના કરતાં વર્તમાન સમય ધણા અંશે અને કેટલીક વખત સર્વાંશે જૂદી જ ભાવના થઈ રહ્યા હોય છે, અને તેથી પૂર્વે જે કંઈ કલ્પિત કે અસંભવિત જણાયું હોય છે તે હાલ સરસ અને સંભવિત થઈ પડે છે.

પૂર્વે અમુક કાર્ય કરતી વખતે આમ કહ્યું હતું માટે હાલ પણ એમ જ કરવું, તેમ અમુક કાર્ય કરતાં આવો પરિણામ આવ્યો હતો માટે હાલ પણ એમ જ આવશે એ અજ્ઞાનનું બંધન છે. અને તેથી વર્તમાન સમયમાં પ્રકટનાર ઉત્તમ કૃતિને પણ તે ધણી વખત અટકાવી દે છે.

વર્તમાન સમયમાં આપણી અનુકૂલતા તથા સ્થિતિ આદિનો વિચાર કરીને વર્તમાન સમયસાથે કામ પાડવું. પૂર્વે અમુક કે આમ કહ્યું હતું માટે તેમ જ કરવું એવો આગ્રહ રાખવાની કંઈ જરૂર નથી. વર્તમાન સમયમાં શું અગત્યનું છે અને વર્તમાન સમયની સ્થિતિમાં તે કેવી રીતે થઈ શકે તેનો વિચાર કરતાં જેમ સ્પુરે તેમ કરો. વર્તમાન સમયમાં શું કર્તવ્ય છે તેનું નિરાકરણ કરવાને માટે તમને હાલ પૂરેપૂરું જ્ઞાન છે. અને તે જ્ઞાનનો જો આપણે પૂર્ણપણે ઉપયોગ કરીએ તો હાલના સમયમાં થઈ શકે એવું સારામાં સારું કાર્ય કરી શકીએ.

જે મનુષ્ય વર્તમાનમાં જ રહે છે તે મનુષ્ય દીર્ઘજીવન, મુખી જીવન અને અધિક ઉપયોગી જીવન ગણે છે. અને આ કેવળ સ્વાભાવિક છે, કેમકે તે મનુષ્ય ભૂત કે ભવિષ્યના ચિંતનમાં પોતાના બળનો ક્ષય કરવાનો નહિ પરંતુ જે તે હાલ જ કરવાનો હશે તેમાં જ તે પોતાનું સમગ્ર જીવન એકાગ્ર કરવાનો. તેનો આજનો દિવસ તેને સર્વોત્તમ

તમ દિવસરૂપે થવાનો કેમકે તે પોતાના આજના જીવનમાં જ પોતાનામાં જે કંઈ સર્વોત્તમ છે તેનો ઉપયોગ કરવાનો અને જે મનુષ્ય આજે સર્વોત્તમ થઈને સર્વોત્તમ કાર્ય કરે છે; તે આવતી કાલે એથી પણ અધિક ઉત્તમ થવાનો અને કાર્ય કરવાનો.

* * * *

ક દાપિ ફરીઆદ કે ટીકા કરતા નહિ તેમ જ કશાનો તિરસ્કાર કરતા નહિ, પરંતુ સર્વની સાથે મનના અનુકૂળ લાવથી હળીમળીને ચાલે. જેની તેની ટીકા કરનાર મનુષ્યનું અંતઃકરણ પોતાનો જ વિનાશ કરનાર હોય છે. અને કાળે કરીને તે એટલું તો દુર્બલ પડી જાય છે કે પછી તે ટીકા કરવાને પણ સમર્થ રહેતું નથી.

પ્રત્યેક વસ્તુના સંબંધમાં કંઈને કંઈ ફરીઆદ કરવી એ પ્રત્યેક વસ્તુની હલકી બાબતું ચિંતન કરવા સરખું છે, અને તે પ્રમાણે કરીને મનઉપર હલકાપણાની જ છાપ પાડવા તુલ્ય છે. આ પ્રકારની ક્રિયા વિચારની પ્રણાલિકાને સમગ્ર અંશે હલકા પ્રકારની કરી મૂકવાની, અને તેના પરિણામમાં મનુષ્યની સર્વ અંશથી અવનતિનો જ આરંભ થવાનો.

કોઈ પણ બાબતની ફરીઆદ કરવાનું એકદમ બંધ કરી દો. ફરીઆદ કર કર કરવાથી જે કંઈ અયોગ વા પ્રતિકૂલ છે તે કદાપિ યોગ્ય કે અનુકૂલ થતું નથી, અને થવાનું પણ નથી. ફરીઆદો કર્યા કરવાથી કદાચ કંઈક ફળ પ્રાપ્ત થતું જણાય, તો તે એકાદ બાબતમાં અલ્પ સમયને માટે જ કંઈક લાભ પ્રાપ્ત થતો દેખાય, પરંતુ બીજી અનેક બાબતોમાં કાયમને માટે હાનિ જ થતી જાય છે. અને તે ઉપરાંત વધારામાં તમારા અંતઃકરણને જે હાનિ થાય છે તે તો જૂદી જ.

સત્ય વાર્તા એ છે કે જેમ જેમ તમે અધિક ફરીઆદો કર્યા કરો છો તેમ તેમ તમારા સંબંધની દરેક બાબત વધારે બગડતી જાય છે. અને આજે જે કંઈ આવી મળે તેના ઉપર જેમ વધારે ટીકા કરો છો તેમ આવતી કાલે આવી મળનાર વસ્તુઓ આજના કરતાં પણ વધારે ખરાબ આવી મળવાની.

જેને તેને માટે ફરીઆદ કર્યા કરવાના સ્વભાવવાળું મન સામાન્ય અને ક્ષુદ્રને જ પોતાના પ્રતિ આકર્ષ્યા કરતું હોય છે, ન્યારે જેની તેની ટીકા કરવાનો તથા જેમાં તેમાં ચાંદું ભેળવો અભ્યાસ મનની સાક્ષાત્ અવનતિ કરે છે.

આ સંબંધમાં એ એક વાર્તા લક્ષમાં રાખવી કે ટીકા કરવાની વૃત્તિ અને હંસવૃત્તિ અર્થાત્ સહસંદ્ધિવેક-ખરાખોટાનો નિર્ણય કરવાની વૃત્તિ એ જેમાં અત્યંત બેદ છે.

ન્યારે કોઈ પણ વસ્તુ યોગ્ય ન જણાય તો જરૂર પડે તેનું કહેવામાં ખાસ વિરોધ નથી, પરંતુ મનની મહિનતાપૂર્વક અથવા મનના દ્વેષપૂર્વક તેને તે પ્રકારે કહેવું જોઈએ નહિ. જે સત્ય છે તેને દક્ષતાપૂર્વક કથન કરવું પરંતુ તે અત્યંત શાંતિથી, નમ્રતાથી અને તેના પ્રતિ તિરસ્કાર કે અભાવનું લેશ પણ ભાન કરાવ્યા વિના કથન કરવું.

કાળા અને ધોળાનો વિવેક કરી બતાવો, તેનો બેદ દર્શાવો અને જે કંઈ સત્ય છે તેનું કથન કરો, પરંતુ તેમ કરતાં તમારે તમારામાં કશો ફેરફાર કરવાની અગત્ય નથી.

જે કંઈ આપણે પ્રતિપાદન કરીએ છીએ તે અગત્યનું હોય છે એ ખરી વાત છે,

પરંતુ જે શૈક્ષિથી આપણે કોઇ પણ વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ તેમાં તે શૈલિ અધિક અગત્યનો ભાગ લગ્નવે છે, તેથી તે શૈલિ કેવા પ્રકારની છે એ જોવું વધારે અગત્યનું છે. કોઇ સત્યને પણ એવા રૂપમાં કથન કરી શકાય કે જે અન્યની લાગણી દુઃખવે, ગ્વાનિ ઉપજાવે, અને હાનિ પ્રકટાવે. આ પ્રકારના કથનને યોગ્ય પ્રકારનું કથન કહી શકાશે નહિ. તે અયોગ્ય પ્રણ્યાલિકામાં વહેતું સત્ય છે—ઉન્માર્ગગામી સત્ય છે, અને તેથી અપ્રિય પરિણામ પ્રકટાવે તેવું છે.

મિત્રભાવ અથવા એવા જ કોઈ સદ્ભાવથી કોઇ વસ્તુની માગણી કરવી, અથવા આપણી અગત્યનું કથન કરવું એ કંઈ ફરીઆદ નથી, પરંતુ જ્યારે તમે કોઈ બાબતનો કકળાટ કરી મૂકો છો અથવા રડગાણાં ગા ગા કરો છો તો તેવી ફરીઆદ, જેના જેના સંબંધમાં તમે આવો છો તેનામાં તમારે માટે અયોગ્ય અને અપ્રિય છાપ પાડે છે, અને તેમ થવાથી તમને પોતાને જ હાનિ થાય છે.

કોઇની ટીકા કરવી કે કોઈ બાબતની ફરીઆદ કરવી તેના કરતાં વિશ્વાસ, શ્રદ્ધા આદિનું લોકોને દિગ્દર્શન કરાવવું, અને લોકમાં આપણો વિશ્વાસ છે એ ભાવ પ્રદર્શિત કરવો એ વધારે સાફ છે, કેમકે મનુષ્યોમાં જ્યારે આપણી શ્રદ્ધા પ્રકટે છે ત્યારે આપણે એવા મનુષ્યોનું આકર્ષણ કરી શકીએ છીએ કે જેઓ આપણા હૃદયને ઝોળાપી તેને જ અનુસરનારા હોય છે, અને જેવી રીતે આપણે ધિક્કારીએ તેવી રીતે તેઓ આપણું કાર્ય કરવાને માટે તત્પર હોય છે, તથા તે પ્રકારે અસંત કુશલતાથી કરી શકે છે.

સર્વ કંઈ ખરાબ છે, 'ગામ હોય ત્યાં ઢેડવાડો તો હોય જ,' એવા પ્રકારની જ્યારે ત્યારે ફરીઆદો કરવા કરતાં સર્વ કંઈ શુભ જ છે, અને તે હિનને અર્થે જ આવે છે, તથા પૂર્વે પણ એવું જ બન્યું છે એવા પ્રકારની દૃઢ અને સમગ્ર શ્રદ્ધાને સેવવી એ એનાથી અસંત યોગ્ય છે. આમ કરવાથી આ વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલા શુભને પ્રકટાવનાર જે જે કારણો વા નિયમો છે તેની સાથે આપણે એકતાપૂર્વક લગી શકીએ છીએ.

આ કંઈ ગાંડા મગજની કલ્પના નથી તેમ આ માર્ગ જનારને તેના પરિણામી ફળનો લાભ લેવા માટે કંઈ લાંબો કાળ ગાળવો પડે તેમ પણ નથી. ફરીઆદ, ટીકા અને અશ્રદ્ધા કરવાના સ્વભાવને સ્થાને જે કાળે આપણે શ્રદ્ધાને રચાપીએ છીએ તે જ સમયથી વાતાવરણ બદલાવા માંડે છે, વસ્તુસ્થિતિમાં ફેરફાર થવા લાગે છે અને આપણા જગતમાં અધિક ઉત્તમ થવાના પ્રસંગો જ રચાવા માંડે છે, તથા આપણું જગત અનંત પ્રમાણમાં સર્વ રીતે સુધરવા માંડે છે.

*

*

*

*

૧૦૦૦

૧૦૦૦ પ્રત્યેક પ્રાપ્ત પ્રસંગનો સર્વોત્તમ ઉપયોગ કરો, અને ઉત્તમ તકાવિના ૧૦૦૦ તમારા માર્ગમાં બીલું કંઈ નહિ આવે.

જે કોઈ મનુષ્ય સર્વ કંઈ સર્વોત્તમ પ્રકારે કરે છે, તે સર્વમાંથી સર્વોત્તમને જ પોતાના પ્રતિ આકર્ષે છે. અને તેને સર્વોત્તમ આવી મળવાના અનેક પ્રસંગો ઉભા થાય છે. કેટલાક પ્રસંગો એવા હોય છે કે જે ઉપરથી નકામા જેવા જ જણાય છે અને એવા પ્રસંગો વટાવતાં મનુષ્યોનો મોટો ભાગ એમ જ માને છે કે તે પોતાનો આદર્શ

સમય નકામો ગાળે છે. પરંતુ ગમે તેવા ક્ષુદ્રસંરખો દેખાતો પ્રસંગ આવી મળે તોપણ જ્યારે તે મનુષ્ય એ પ્રસંગમાં આવી રહ્યો હોય તે વખતે જો તે પ્રસંગનો સર્વોત્તમ ઉપયોગ કરે છે તો તેમાંથી તે એવું સર્વોત્તમ જ કંઈક મેળવે છે. વધારામાં તે સમયે જો અનુભવ થાય છે તે અત્યંત મૂલ્યવાન હોય છે. કેમકે સામાન્ય સરખા દેખાતા તે પ્રસંગનું સારા પ્રસંગમાં રૂપાંતર કરવાનો જ્યારે આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ, ત્યારે આપણે સચ્ચળી વતુઓને આપણા હિતના માર્ગપ્રતિ વાળીએ છીએ.

પ્રત્યેક પ્રાપ્ત પ્રસંગનો જો મનુષ્ય સર્વોત્તમ ઉપયોગ કરે છે, તે મનુષ્ય પોતાના મનનો અત્યંત વિશ્વાસ કરી શકે છે, અને પોતાના આરિન્ધને બલવાન કરી શકે છે.

આવા મનુષ્યને પ્રત્યેક પ્રસંગ એક સુંદર તક (Occasion) રૂપ ધર્મ પડવાનો અને મનુષ્યને અનેક પ્રકારની તક પ્રાપ્ત કરી આપવામાં એ પ્રસંગ અત્યંત સહાય અર્પનાર થઈ પડવાનો. પરંતુ ટીપ્પે ટીપ્પે સરોવર જરાય છે. તેમ નાની નાની તક મળતાં ધીમે ધીમે મોટી તક મળવાનો પણ પ્રસંગ આવે છે. અને તેમ થતાં આગળ વૃદ્ધિ, વિકાસ અને અખંડ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત થયા કરે છે. યોગ્યતા પ્રતિ યોગ્ય વસ્તુ આકર્ષાઈ આવે જ.

તમારા જીવનમાં કંઈક પણ ઉમેરો કરવાનું સામર્થ્ય પ્રત્યેક પ્રસંગમાં રહેલું છે, અને એ પ્રસંગ જો કંઈ તમને આપે છે તેનો જો તમે સર્વોત્તમ રીતે ઉપયોગ કરો છો તો તે તમારા જીવનમાં કંઈ પણ ઉપયોગી ઉમેરો-વૃદ્ધિ—કરે છે. આ પ્રકારની ક્રિયા તમારા જીવનજીવની વૃદ્ધિ કરે છે. અને તેમ થતાં પૂર્વકરતાં વધારે ઉત્તમ પ્રસંગો અને અધિક મહાન તક તમને આવી મળે છે.

તમારા જીવનમાર્ગમાં જો કંઈ પ્રસંગ આવે તેનો સર્વોત્તમ ઉપયોગ કરો, અને તેના પરિણામમાં વધારે ઉત્તમ વસ્તુઓ તમને અવશ્ય આવી મળશે. આ એક સિદ્ધ નિયમ છે. અને જો કોઈ એ નિયમને અનુસરે છે તેનું ભાવિ અધિક ઉદય પ્રાપ્ત કરે છે.

*

*

*

*

ક શામાં વિરોધ ધરશે નહિ, કોઈને દ્રોહ કરશે નહિ. વિચાર વાણી કે વર્તન કશાથી વિરોધ દર્શાવશે નહિ, પરંતુ અભોગ્યપ્રતિ સંમુખ થયા વિનાની, પણ શુભપ્રતિ ખાસ અધિક વલણવાળી સ્થિતિમાં રહો.

તમે તેના સંમુખ થાઓ છો તેને તમારું બળ આપો છો, અને એ રીતે જોનો વિનાશ કરવા છડો છો તેને જ જીવન. આપો છો. અશુભની સામા થવું એ અશુભની સત્તાને વધારવા સરખું છે. અને તેની જ સાથે શુભના સામર્થ્ય તથા જીવનને હરી લેવા સરખું છે.

વિરોધ દર્શાવનાર મન પોતાનામાં જ કટુતા પ્રકટાવે છે. અને તેથી તે મન પેલી અપ્રિય વસ્તુ જેવું અને પ્રસંગે તેથી પણ વધારે અરચિકર ધર્મ પડે છે.

વિરોધ દર્શાવવાના અભ્યાસવાળું જીવન ગાળવાથી સમગ્ર શરીર અને મનમાં વિઘાતક ક્રિયાનો જ વ્યાપાર ચાલ્યા કરે છે. અને તેની જ સાથે બળનો પણ અખંડ ક્ષય થયા કરે છે. તેથી ગમે તેવા યોગ્ય વિરોધ હોય-વિરોધ પ્રકટાવવાનાં ગમે તેટલાં બળવાન કારણો હોય તોપણ આપણે તેને ધારણ કરવાની કશી જ અગત્ય નથી.

કેટલાક મનુષ્યોને અમુક બામતોમાં, અમુક વિચારોમાં વિરોધ જ અતાવવાનો અભ્યાસ પડી ગયો હોય છે, તેમના અંતરથી જ તેમને તેમાં દૃઢ વિરોધ અંધારો હોય છે. એ કંઈ સકારણ હોતો નથી. કેટલીક વખત તો પરાપૂર્વથી ઉતરી આવેલો તે વિરોધ હોય છે. ગમે તે કારણથી પણ તે હોય છે ખરો, અને જોનારી પેઠે તે મનુષ્યનું જીવન-રક્ત પીધા કરતો હોય છે.

મનના સામર્થ્યને દુર્બળ કરીને આ ટેવ અનેક પ્રકારની હાનિ ઉપજાવે છે, અને તેથી પ્રત્યેકના જીવનનો તે હાથ કરે છે.

કોઈ પણ ધર્મ, મંત્રત્ર્ય, સિદ્ધાંત, સંસ્થા, મંડળ અથવા વ્યક્તિપ્રતિ વિરોધ ધરવાનું કશું જ પ્રયોજન નથી. એમ કરવાથી આપણને પોતાને જ હાનિ થાય છે, અને કોઈને પણ તેથી સહાય મળતી નથી.

સમગ્ર વિશ્વની સાથે મિત્રભાવથી જ વર્તો, અને વિશ્વના પ્રાણીમાત્રપ્રતિ દયા વર્પાવો. અશુભ જ્યાં હોય ત્યાં જ તેને મરવા દો, અને શુભને જાત્ર કરવાને-વધારવાને માટે જ તમે તો આગળને આગળ વધ્યા કરો. જ્યારે આપણે સંધ્યો સમય અને આપણું સમગ્ર ધ્યાન ઉચ્ચ શુભની પ્રાપ્તિમાં વાળીશું ત્યારે જ અશુભ વિનાશ જશે.

પ્રજાની જે તમારે સેવા કરવી હોય તો મિથ્યા વાદ વિવાદમાં ઉતરશો નહિ. પણ જેનો તમે સર્વોત્તમરૂપે જાણતા હો તેનાથી તમારું જીવન ઓતપ્રેત કરી મૂકો—એ રૂપે રહો—તમારા એ સિદ્ધાંતના તમે જીવંત દૃષ્ટાન્તરૂપ બનો. અને તેમ થતાં પ્રજાનું તમે અધિક દિત કરશો.

બ્રહ્મદર્શન.

પદ. (શીપ નામું, શીપ નામું, એ લય.)

પ્રહ્મ ભાગું, પ્રહ્મ-ભાગું;

મુખમય, ચિત્તિમય, વિભુમય, શુભમય, સન્મય,

સકલ અકલમય, દ્યુતિમય;—

આરંભે કરી ઉર પ્રતીતિ,

વિસ્તૃતતા ક્રમથી વાધી અતિ,

જેનો પરિણામે આદિ ધતિ,—

લહી ન શકતાં, યઈ રહું તન્મય;—

ઉપનિષદ્ગ્રંથાનુવાચનમાલા.

(દ્વિતીયગાથા.)

ઈશ્વરમહિમા અથવા હમાઈમવતી.

વસ્તુસત્ય અથવા પરમાર્થ દેશકાલના પ્રતિબંધોથી પર છે. તે ગમે તે દેશમાં અને કાલમાં અધિકારની સિદ્ધિ થતાં અભિવ્યક્ત થાય છે. આ અધિકાર ન હોય તો નિત્ય પ્રાપ્ત થતાં આ પરમતત્ત્વ દંકાયેલું રહે છે, અને પ્રાણીઓ તેને બહાર અને અંદર શોધે છે. ગમે તે આલંબન લઈ તેને પરમતત્ત્વ માની લે છે. પ્રધારે વિવેક પ્રાપ્ત થતાં તે આલંબનને ત્યજે છે અને ધૃતર આલંબનને વળગે છે. આ પ્રમાણે ભૌતિક ધાતુની મૂર્તિથી માંડી આ સમગ્ર બ્રહ્માંડમયી મૂર્તિનાં આલંબનો સામાન્ય દેવથી માંડી વિરાટમા અથવા વિષ્ણુપર્યંત—એક પરમતત્ત્વની શોધમાં સ્વીકારાય છે અને સ્તબ્ધ છે.

શુદ્ધિની સૂક્ષ્મતા પ્રકટ થયા પછી મૂર્ત દ્રવ્યો અને તેનાં પરિણામોને આલંબનરૂપે ત્યજી અધિકારી મનુષ્ય અમૂર્ત દ્રવ્યો અને તેના પરિણામભૂત લિંગ શરીરોને આલંબનરૂપે સ્વીકારે છે. ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ, મન, શુદ્ધિ આદિ અમૂર્ત દ્રવ્યો પરમ તત્ત્વની શોધના લક્ષ્યરૂપે હોવા થઈ સમષ્ટિના પ્રાણુત્તમા અથવા હિરણ્યગર્ભને પરમ તત્ત્વરૂપે મહણ કરવા અધિકારી પ્રાણી પ્રયત્ન કરે છે.

શુદ્ધિની સૂક્ષ્મતા અને સ્વચ્છતા આટલા મોટા આલંબનથી પણ પર જવા પ્રયત્ન કરે છે. અવ્યક્ત પ્રકૃતિના સામ્યનો ભંગ થતાં ઉત્પન્ન થયેલું આ શુદ્ધિરૂપ દ્રવ્ય અદ્ભુત સામર્થ્યને ધારણ કરી રહેલું છે. તે અત્યાર સુધી પોતાથી નીચેનાં જન્ય દ્રવ્યોને શોધી ચાકી પોતાના જનક દ્રવ્યને પણ શોધવા તાપર થાય છે. પોતે જનક અને જનની ઉભયને શોધે છે. જનકરૂપ ચેતન અને જનનીરૂપ પ્રકૃતિ એ ઉભયની શક્તિઓ આ શુદ્ધિરૂપ અપત્તમાં અદ્ભુત પ્રકાશે છે. આથી પોતે માતાના અંશરૂપે દસ્ય બને છે. અને પિતાના અંશરૂપે દશિ થાય છે. દગ્ અને દસ્યના સંયોગિ કાર્યરૂપ આ શુદ્ધિ દ્રવ્ય પોતાથી પરાઈ અથવા બાહ્યમૂર્ત અને અમૂર્ત જગતને તેમ પોતાથી પ્રત્યક્ અથવા બીતર રહેલા અવ્યાકૃત માયાના અને તેના ઉપર અધિષ્ઠાતૃત્વ ધરાવનાર ચેતનના સ્વરૂપને અનુભવી શકે છે. પોતાનાં જનક જનનીના ભેદાંશોને સારી રીતે ઓળખ્યા પછી અર્થાત્ વિવેકખ્યાતિ ઉત્પન્ન થયા પછી શુદ્ધિનું ઉદય થતું સફળ થાય છે. વિશિષ્ટ તત્ત્વોના ભેદોને સવિશેષ ઓળખ્યા પછી અને સર્વ ભેદોના કારણરૂપે અવ્યાકૃત અથવા બીજામૂર્ત પ્રકૃતિ દ્રવ્યને અને તેના અધિષ્ઠાનરૂપે રહેલા ઇન્દ્રિયચેતનનો સાક્ષાત્કાર કર્યા પછી શુદ્ધિની ચેષ્ટા શમે છે; અને નિર્વિશેષ અલંતત્ત્વ સાક્ષીરૂપે સ્વયં પ્રકાશે છે અર્થાત્ ચિત્તશમનને—શુદ્ધિવિલાપનને—પરમતત્ત્વ અનુભવે છે. શુદ્ધિજન્ય અનુભવ અને આ સાક્ષી આત્માનો સ્વયંપ્રભ અનુભવ જૂદા પ્રકારનો છે. પ્રથમ અનુભવ ભેદપ્રસા અથવા વિવેકખ્યાતિરૂપ છે; બીજો અનુભવ અભેદસાક્ષાત્કારરૂપ

અથવા તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ છે. દ્વિતીય વિજ્ઞાનથી માંડી વિવેકખ્યાતિપર્યંતનો અનુભવ પરમતત્ત્વને સ્પર્શ કરતો નથી પણ પરમતત્ત્વના કોઈ કોઈ અંશને સ્પર્શ કરે છે કારણ કે તે બેદગ્રાહી છે; પણ બુદ્ધિના પ્રકાશક સાક્ષી આત્માનો અનુભવ નિર્વિકલ્પ અથવા પૂર્ણ છે કેમકે તે સર્વના અંતર્યામીને અભેદભાવથી ગ્રહે છે. પરમાત્માના અથવા પરમેશ્વરના સ્વરૂપને જાણવાના આ બે પ્રકારને ઉપાસના અને જ્ઞાન-યોગ અને સાંખ્ય-એમ શ્રુતિ અને સ્મૃતિની પરિભાષામાં વર્ણવવામાં આવે છે, અર્થાત્ તે પ્રકાર ઉપરથી પરબ્રહ્મ ઉપાસ્ય અને ગ્રેય એમ બે સંગ્રાથી વ્યવહારાય છે.

આ અનુભવના પ્રકારના રહસ્યને દેવો-પંચુ વિસરે છે. અને દિવ્ય બુદ્ધિના પ્રકાશથી પ્રકાશિત યતા ઉપાસ્ય પરમાત્માને સત્ય પ્રમુ માની તેમાં અહંબુદ્ધિ સેવે છે. પરિણામ એવો આવે છે કે સાક્ષીપ્રકાશને બૂલી બુદ્ધિપ્રકાશને આત્મા માની જ્ઞાન, ધર્મ, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યો પોતાનાં છે એવો દૃઢ પ્રત્યય અથવા મિથ્યાજ્ઞાન સેવે છે. સર્વના અંતર્યામી અને સર્વના આલંબનશૂત પરમચેતનના પ્રકાશનો અસ્વીકાર, અને પોતાના મર્યાદાવાળા બુદ્ધિપ્રકાશમાં આત્માભિમાનનો સ્વીકાર એને અવિદ્યાપ્રચિ કહે છે.

આવી અવિદ્યાપ્રચિથી શુભચેલા અગ્નિ, વાયુ અને ઇન્દ્ર એક પ્રસંગે હિમાલયના કૈલાસ શિખરઉપર પોતપોતાના માની લીધેલા ધર્મ જ્ઞાન વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યને કોઈથી પણ દબાવ અથવા હણાય નહિ તેવાં માની ઇતર દેવોઆગળ ગર્વસહિત વિહાર કરતા હતા. આ ગર્વ અને તેના કારણરૂપે રહેલી અવિદ્યાપ્રચિને અખંડ પ્રકાશ આપનાર અંતર્યામી મહેશ્વરે એક દિવ્ય યજ્ઞનું રૂપ ધારણ કર્યું. પ્રથમ અનુભવમાં નહિ આવેલું આ વિલક્ષણ રૂપ જોઈ દેવો આશ્ચર્ય પામી પરસ્પર પૂછવા લાગ્યા, બુદ્ધિનો વૈભવ ચાલ્યો ત્યાં સુધી તે સ્વરૂપને કયા વર્ગમાં મૂકવું તેની ગડમચત્ર કરી સર્વ યાચ્યા. દેવોએ આખરે અગ્નિ-દેવને પૂછ્યું, ભગવન્ ! આ બૂલોકમાં આપનાથી ચઢીઆતો કોઈ દેવ નથી માટે આપ પાસે જઈ આ દિવ્ય સ્વરૂપને પૂછો. અગ્નિદેવે પોતાની સર્વદાહક શક્તિના ગર્વસહિત તે સ્વરૂપને પૂછ્યું કે આપ કોણ છો ? સામે પ્રતિગ્રહદ યથો “ આપ કોણ છો ? ” “ હું સર્વદાહક અગ્નિ છું ”—એ ઉત્તર મળતાં તે દિવ્યસ્વરૂપે ઉચ્ચાર કર્યો કે—આ તૃણને બાળો. અગ્નિદેવ ધણો પ્રયત્ન કરી યાચ્યા, પણ તૃણ બળ્યું નહિ એટલે ભગવાઈ પાછા ગયા. તે પછી વાયુદેવ અંતરિક્ષના અધિપતિ, સર્વના ગતિ આપનાર, તૃણને ખસેડી શક્યા નહિ. હવે સર્વ દેવોના રાજા ઇન્દ્રનો વારો આવ્યો. ઇન્દ્ર તે દિવ્યસ્વરૂપની પાસે ગયા કે તરત તે સ્વરૂપ અદૃશ્ય થયું; અને ત્યાર પછી ઇન્દ્ર ચક્રિત થઈ અંતર્મુખ થયા. અને ચિત્તના પ્રકાશક સાક્ષી આત્માપ્રતિ લક્ષ્ય જવાની સાથે જ આકાશમાં હિમાચલ પુત્રી-પરમેશ્વરનાં ધર્મપત્ની—વિદ્યા દેવી અપૂર્વ સૌન્દર્યથી વિકાસ પામતાં પ્રકટ થયાં. તેમને નમન કરી ઇન્દ્રે પૂછ્યું—“ ભગવતિ ! હમણું લોપ પામ્યું તે સ્વરૂપ કોનું હતું. ” ઇશ્વરીએ ઉત્તર દીધું કે “ તે તમે સર્વના અંતર્યામી પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ હતું અને તેને તમે પોતપોતાના અભિમાનને વશ વર્તી ઝાળખી શક્યા નહિ. તમે તમારી પોતપોતાની બુદ્ધિના પ્રકાશને આત્મા માન્યો, અને તે બુદ્ધિ અને તેથી નીચેનાં તત્ત્વોના સંમાધાયથી ઇત્તર થયેલાં ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યને તમે તમારાં માની સ્વરૂપના મહિમાથી ભ્રષ્ટ થયા, અને તમારા સાચા અંતર્યામી આત્માને વિસર્યા. તમે જગત્તના વ્યવસ્થાપક

દેવો પણ અવિદ્યાપ્રાપ્તિમાં ગુન્ધાયાથી આ પ્રકારનો પરિણામ પ્રકટયો તો છતર જીવો જેઓ અધર્મ, અજ્ઞાન, અવૈરાગ્ય અને અનૈશ્વર્યથી હણાયલા છે તેઓ જન્મ મરણાદિ સંસાર-પ્રવાહમાં અચક્ર્ય એમાં શું આશ્ચર્ય? પરમેશ્વરના સાચા સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવા તથા પ્રાણીઓએ તમે જે પ્રકારનું પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે તે પ્રકારનું શુદ્ધિગૌરવ પ્રાપ્ત કરવા ઉપાસનાનો અવશ્ય આશ્રય કરવો પડે છે કેમકે તમને પણ ઉપાસનાના અત્રિયે જીવસ અંતર્મુખ અવસ્થા જાગ્રત્ થતાં હું જે વિદ્યા દેવી તેના ઉપદેશથી સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઈ. આ ઉપાસના જીવો અધિદેવરૂપે અધ્યાત્મરૂપે, અથવા અધિભૂતરૂપે કરે એવો પરમેશ્વરનો આદેશ છે. વિદ્યુદાદિ ઉપાધિયુક્ત પ્રભુનું ચિંતન અથવા મન આદિ ઉપાધિયુક્ત ઇશ્વરનું ચિંતન, અથવા મૂર્ત અને અમૂર્ત દ્રવ્યોમાં ઇશ્વરનું ચિંતન શમદમાદિ સાધન-સહિત કરવામાં આવે તેઓને મારા અનુગ્રહથી આચાર્યપ્રાપ્તિ નામની સંપત્તિ મળે છે. અને તેના શબ્દથી અથવા ઇગિતમાત્રથી સર્વાન્તર્યામીમાં પોતાના આત્માનો અભેદ સાક્ષાત્કાર થતાં પ્રાણીઓ તમારી ઘેરે અતિ જલ્પપ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરે છે.”

ઉમા દેવી આટલા તત્વાર્થનો પ્રકાશ કરી લોપ પામ્યાં.

પ્રિય જિજ્ઞાસુ ! તારા મર્પદાવાળા “ અહ ” ના ખ્વોતજેવા પ્રકાશને બાળુએ રાખી તારા અંતર્મર્મીના (સ્વયંભૂ સાક્ષીના) સૂર્ય જેવા પ્રકાશને “અહ”-શબ્દવડે મહણુ કરી આ વિશ્વના સઘળા દિવ્ય અદિવ્ય વ્યતિકરે તે પરમેશ્વરના મહિમારૂપ છે એમ અનુભવી સદા સર્વદા જલ્પપ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કર. સામવેદના તલ્લવકાર શાખાના ઋષિનું આ આર્ય દર્શન તારી મતિને સ્વરૂપશોધમાં સદાયક થાઓ.

—ૐ તદ્વનમિતિ ઉપાસિતવ્યમ્—

(કેનોપતિષ્ઠમાંથી આ ગાથા લીધી છે.)

દમ, દાન, અને દયા અથવા પ્રજાપતિના ત્રણ પુત્રોને પ્રાપ્ત થયેલું રહસ્ય.

(તૃતીય ગાથા.)

: અધિકારની પ્રાપ્તિ થતાં આપણે આપણી આત્મપરીક્ષા કરવા સમર્થ થઈએ છીએ, અને એવા આત્મનિરીક્ષણવિના દોષનિવૃત્તિ અને ગુણપ્રાપ્તિ થતી નથી. આ અધ્યાત્મ-નિરીક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા સાફ જ જલ્પઅર્થ અને સ્વાધ્યાયસેવન સર્વોત્તમ સાધન મનાયાં છે, આ એ સાધન સિદ્ધ થતાં આપણા ચિત્તના ગુણકર્મજન્યદોષનું પ્રત્યક્ષ ઉપદેશવિના પણ લાન જાગ્રત્ થાય છે.

અધ્યાત્મ દોષોનાં ધણું વર્ગીકરણ થયાં છે, પણ તે સર્વનો કામ, લોભ અને ક્રોધ એ ત્રણ મહા દોષોમાં સમાસ થાય છે. અપ્રાપ્ત પ્રાણી પદાર્થની ઇચ્છા; પ્રાપ્ત થયા પછી તેનું રક્ષણ કરવાનો મોહ, અને તેમાં વિઘ્ન નાંખનાર પ્રાણીપદાર્થપ્રતિ દ્રેષ—એ કામ, લોભ અને ક્રોધનું ત્રિકામાં સ્વરૂપ છે. આ ત્રણ દોષના નિવારક ગુણો પણ ત્રણ છે: વિષયોપ્રતિની રાગવાળી વૃત્તિ અથવા કામનું શમન આપણી ઇન્દ્રિયોના દમનથી

સિદ્ધ થાય છે, પ્રાપ્ત સામગ્રીને રક્ષણ કરી વળગી રહેવાના મનના લોભરૂપ આવેશને પાં-
રકા કલ્યાણમાં પ્રાપ્ત સામગ્રીના ત્યાગ અથવા દાન દબાવે છે. તેવી રીતે ઈતર પ્રાણીઓ-
પ્રતિની અનુકંપા અને સર્વાશ અહિંસાવૃત્તિ અથવા દયાવડે દ્રેષથી ઉત્પન્ન થનારી ક્રોધરૂપ
આવેશવાળી વૃત્તિ શમે છે. આ પ્રમાણે-કામ, લોભ અને ક્રોધના નિવારક ઉપાયો દમ,
દાન અને દયા છે.

આ ત્રણ દોષો અને તેના નિવારક ત્રણ ગુણો આપણા સર્વને ન્યૂનાધિક અંશે પ્રાપ્ત
હોય છે, પરંતુ પ્રાણીઓમાં તેમનું ન્યૂનાધિપણું હોવાથી પ્રજાપતિની પ્રજા અથવા પુત્રો ત્રણ
વર્ગમાં વહેંચાય છે. કેટલીક પ્રજા દૈવી ગણાય છે, કેટલીક આસુરી ગણાય છે, અને કેટલીક માનવી
ગણાય છે, આ ત્રણ પ્રજાના આદિ પુરુષો અથવા આદિ દેવ, અસુર અને મનુષ્યે બ્રહ્મચર્ય અને
સ્વાધ્યાયનું સેવન કર્યા પછી પોતાના પિતા પ્રજાપતિ જેઓ ગુરુસ્થાને હતા તેમને પૂછ્યું ભગવાન !
અમારે દેવે જાણવા યોગ્ય શું છે ! ભગવાન પ્રજાપતિએ પ્રત્યેકને એકાક્ષરી બોધ આપ્યો
અને તે એકાક્ષર મંત્ર દ્વ હતો. દેવને ભગવાને પૂછ્યું, આ એકાક્ષર મંત્રનું રહસ્ય તમે
શું સમજ્યા ? સંસ્કાર પામેલા દેવે કહ્યું કે હું સમજ્યો કે મારે દમન કરવું. ભગવાને
ઉત્તર આપ્યું કે તમે બરાબર સમજ્યા છો. તે પ્રમાણે મનુષ્યે એકાક્ષર દ્વ મંત્રનો ભાવ
દાનના અર્થમાં અને અસુરે દયાના અર્થમાં ગ્રહણ કર્યો, અને તે તે તે અધિકારીસંબંધમાં
યોગ્ય જ હતો એમ ભગવાને કહ્યું. પ્રજાપતિએ છેવટે ઉપદેશ કર્યો કે વૃદ્ધ-એ પ્રમાણે આ-
કાશમાં મેધનું જે ગર્ભન થાય છે તે રહસ્યવાચક છે અને દૈવી વાણીરૂપ છે: તે દૈવી
વાણી દમ, દાન અને દયાનો આદોષ કરે છે.

પ્રિય વચ્ચક ! આ લઘુ પણ ગંભીર તાત્પર્યને ધારણ કરનારી શ્રીત આખ્યાયિકા
તમારા હૃદયપટઉપર ચિતરી રાખવા યોગ્ય છે. દમ, દાન અને દયાવડે કામ, લોભ
અને ક્રોધનું શમન કરી પ્રજાપતિના સર્વોત્તમ પુત્રરૂપ થવા તમારા મનને સર્વદા વેગ આપો

તત્તેતન્નયં શિક્ષેદમં દાનં દયામિતિ

(આ ગાથાનું બીજા બૃહદારણ્યના સાતમા અધ્યાયમાં છે.)

શ્રી યોગસાર.

(અનુસંધાન વર્તમાન વર્ષના પૃષ્ઠ ૪૮ થી.)

એ તન્માત્રા તે પાંચ છે: શબ્દ તન્માત્રા, સ્પર્શતન્માત્રા, રૂપતન્માત્રા, રસતન્માત્રા
અને ગંધતન્માત્રા. ત્યાં શબ્દમાત્ર ધર્મે ઉદ્ભૂત જેમાં થયો છે તથા સુખ, દુઃખ અને મોહ
અથવા શાન્ત, ધોર અને મૂઢ એ ધર્મો જેમાં અભિવ્યક્ત થયા નથી તેવા અણુઓ તે
શબ્દતન્માત્રાના અણુઓ છે. આ જ રીતે સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ ધર્મો જ જેમાં
ઉદ્ભૂત થયા છે અને શાન્તાદિ ત્રણ ધર્મોમાંથી કોઈનો ઉદ્ભવ થયો નથી તેવા અણુ-
ઓ જ તે અનુક્રમે સ્પર્શતન્માત્રા, રૂપતન્માત્રા, રસતન્માત્રા અને ગંધતન્માત્રાના અણુઓ
છે. આ પાંચ તન્માત્રા યદપિ તામસ અવસ્થામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે પણ એ પાંચેમાં
કમ આ છે: શબ્દતન્માત્રા પ્રથમ થાય છે, એ શબ્દતન્માત્રામાં સ્પર્શતન્માત્રા થાય છે
અને તેથી એ સ્પર્શતન્માત્રામાં શબ્દ અને સ્પર્શ એ બે ધર્મો હોય છે. સ્પર્શતન્માત્રામાંથી

રૂપતન્માત્રા યાય છે કે જેમાં શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ એ ત્રણ ધર્મો હોય છે. એ જ પ્રમાણે અનુક્રમે ચાર ધર્મવાળી રસતન્માત્રા અને પાંચ ધર્મવાળી ગંધતન્માત્રા યાય છે. આ અણુઓને તન્માત્રા સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે તેનો અર્થ માત્ર એટલો જ છે કે એમાં શબ્દાદિ ધર્મેના ઉદય થયો છે અને શાન્તાદિનો ઉદય થયો નથી. શબ્દતન્માત્રા આદિ સંજ્ઞાથી એવા ભ્રમમાં પડવાનું નથી કે એ કેવળ શબ્દરૂપ, કેવલ સ્પર્શરૂપ આદિ હશે. કેમકે આપણે જોતાં આવીએ છીએ તેમ આ નામ સ્થૂળતાને પામેલા અહંકારના અણુનાં નામ છે અને શબ્દાદિ ગુણોનાં નામો નથી. આ તન્માત્રામાં વળી એક વિશેષતા આ છે કે શબ્દતન્માત્રાના જે અણુઓ છે તેમાં શબ્દરૂપ ગુણુ માત્ર અભિવ્યક્ત થયેલો છે ત્યારે સ્પર્શતન્માત્રાના અણુઓમાં શબ્દ અને સ્પર્શ એ બે ગુણો, રૂપતન્માત્રાના અણુઓમાં શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ એ ત્રણ ગુણો; રસતન્માત્રામાં એ ત્રણસહિત રસ અર્થાત્ ચાર ગુણો અને ગંધતન્માત્રામાં એ ચાર અને ગંધ મળીને પાંચ ગુણો અભિવ્યક્ત થયા છે. આ તન્માત્રાના અણુઓમાં, શાન્ત, ધોર અને મૂઢ એ ધર્મો જે વિશેષ આ શાસ્ત્રમાં કહેવાય છે. તેની અભિવ્યક્તિ નહિ હોવાથી એ અણુઓ તે અવિશેષ વર્ગમાં દાખલ થાય છે. શ્રી વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે કે તન્માત્રાણ્યવિશેષાણિ અવિશેષાસ્તતો દ્વિતે । ન શાન્તા નાગપિ ધોરાસ્તે ન મૂઢાશ્ચાવિશેષિણઃ ॥ શબ્દાદિ તન્માત્રા તે વિશેષરહિત છે અને તેથી તે અવિશેષ કહેવાય છે; એ અવિશેષ કહેવાય છે કેમકે શાન્ત, ધોર અને મૂઢ એ વિશેષથી રહિત છે.

આ પ્રકારે ત્રિવિધ અહંકારના અણુઓ આ ૧૬ તત્ત્વોને ઉત્પન્ન કરે છે અર્થાત્ પોતે સ્થૂળ યતાં આ ૧૬ તત્ત્વોરૂપ ધર્મ રહે છે. એ ૧૬ તત્ત્વોમાં જે આ તન્માત્રાના અણુઓ છે તેમાંથી કેટલાક તો એ સ્થિતિમાં જ રહે છે પણ ઇતર જેનો વેગ આગળ વધવાનો છે, અધિક સ્થૂળ થવાનો છે તે આ સ્થિતિમાં જ નહિ રહેતાં વિશેષ સ્થૂળ થાય છે અર્થાત્ આકાશાદિ પાંચ ભૂતરૂપે પરિણત ધર્મ રહે છે. તે આ પ્રમાણે-શબ્દતન્માત્રાના અણુઓ સ્થૂળ યતાં તેમાંથી આકાશના અણુઓ થાય છે; એ આકાશના અણુઓનું ઉપાદાન કારણુ આ શબ્દતન્માત્રાના અણુઓ છે. આ જ પ્રમાણે સ્પર્શતન્માત્રાના અણુઓ સ્થૂળ યતાં વાયુના અણુઓ ઉદ્ભવે છે. પણ એમાં વિશેષ એ છે કે એ સ્પર્શ તન્માત્રાના અણુઓ નિરાધાર રહી વાયુના અણુઓને ઉત્પન્ન કરતા નથી પણ આકાશના અણુઓરૂપ આધારમાં રહી વાયુના અણુઓને ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી વાયુના અણુઓનું સ્પર્શતન્માત્રાના અણુઓ ઉપાદાન કારણુ છે અને આકાશના અણુઓ એ આધાર કારણુ છે. આ જ પ્રમાણે વાયુના અણુરૂપ આધારમાં રહી રસતન્માત્રાના અણુઓમાંથી તેજસ્ના અણુઓ, તેજસ્ના અણુઓરૂપ આધારમાં રહી રસતન્માત્રાના અણુમાંથી જલના અણુઓ અને જલના અણુઓરૂપ આધારમાં રહી ગંધતન્માત્રાના અણુમાંથી પૃથ્વીના અણુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. અહિં સર્વત્ર તે તે તન્માત્રા તે તે ભૂતના અણુના ઉપાદાન કારણુરૂપ છે અને એ ભૂતોના અણુઓમાં આકાશ નામના ભૂતના અણુઓ વાયુના અણુઓનું, વાયુના અણુઓ તેજસ્ના અણુઓનું, તેજસ્ના અણુઓ જલના અણુઓનું અને જલના અણુઓ પૃથ્વીના અણુઓનું આધાર કારણુ છે. આમ હોવાથી જ શ્રુતિમાં આકાશાદ વાયુ, વાયોરોગ્નિઃ ઇત્યાદિ પ્રકારે આકાશાદિ પાંચ ભૂતોના અણુઓમાં ઉત્તર ઉત્તર ભૂતની પૂર્વ

પૂર્વ ભૂતના અણુઓમાંથી ઉત્પત્તિ કહી છે અને અત્ર તે તે તન્માત્રામાંથી ઉત્પત્તિ કહી છે તે બેમાં વિરોધ નથી, કેમકે એક સ્થલે આધાર કારણનું કથન છે, અને બીજે સ્થલે ઉપાદાન કારણનું કથન છે. આકાશાદિ પાંચ ભૂતોના અણુઓની આ રીતે તન્માત્રામાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે અને તેથી એમની આસપાસ તન્માત્રાના અણુઓનું ઉપર જણાવી ગયા તેમ વાતાવરણ રહે છે. આકાશાદિ ભૂતના અણુઓમાં આકાશના અણુઓમાં શબ્દરૂપ ધર્મની અભિવ્યક્તિ થાય છે, વાયુના અણુઓમાં શબ્દ અને સ્પર્શ એ બે ધર્મની, તેજસના અણુઓમાં શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ એ ત્રણ ધર્મની, જલના અણુઓમાં શબ્દ, સ્પર્શ રૂપ અને રસ એ ચારની અને પૃથ્વીના અણુઓમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ ધર્મોની અભિવ્યક્તિ થાય છે. આ સાથે આ પાંચ ભૂતના અણુઓમાં શાન્ત, ધોર અને મૃદ અથવા સુખ, દુઃખ અને મોહ એ વિશેષોની અભિવ્યક્તિ થાય છે. આ કારણથી આ ભૂત અણુઓ વિશેષ કહેવાય છે અને આ જ હેતુ એ અણુઓને એના ઉપાદાન કારણરૂપ તન્માત્રાથી પૃથક્ કરનાર છે, આ પાંચ ભૂતના અણુઓ પણ અણુરૂપ જ છે તેથી ઇન્દ્રિયગમ્ય નથી એ સ્મરણમાં રાખવું ઉચિત છે.

આ સંબંધમાં આગળ વિચાર કરતા પૂર્વે અત્યાર સુધીના વિચારથી જે સુખ્ય સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન થયા છે તે પ્રતિ લક્ષ કરીએ તો પ્રથમ સત્ત્વ, રજસ્ અને તમેા ગુણરૂપ પ્રકૃતિ દ્રવ્યની સામ્યાવસ્થાથી માંડી આપણે પૃથ્વીઆદિ પાંચ ભૂતના અણુસુધી આવ્યા. તેમાં એ સામ્યાવસ્થા તથા વૈષમ્યવાળી અવસ્થા એ આ ત્રિવિધ દ્રવ્યરૂપ પ્રકૃતિની અવસ્થાવિશેષ માત્ર છે એ આપણે જોયું. એ જ દ્રવ્યો વિવિધ પ્રકારે સ્થૂલતાને પામતાં પૃથ્વીઆદિ પાંચ ભૂતો સુધીની વિવિધ અવસ્થા ધરે છે છતાં એ ત્રિવિધ દ્રવ્યરૂપ પ્રકૃતિ તો એક જ છે. આ જ અર્થ શ્રી પતંજલિ લગવાને પોતાના ૨૧૯ મા સૂત્રથી કહ્યો છે. ત્યાં કહ્યું છે કે વિશેષાવિશેષલિङ્ગમાત્રાલિङ્ગાનિ ગુણપર્વાણિ ॥ ૨-૨૯ ॥ વિશેષ, અવિશેષ, લિંગમાત્ર અને અલિંગ એ ચાર સત્ત્વાદિ ગુણોની અવસ્થાવિશેષ છે, વિશેષ એટલે જે દશામાં સુખ, દુઃખ અને મોહ અથવા શાન્ત, ધોર અને મૃદ એ ધર્મોની અભિવ્યક્તિ થાય છે તે, અવિશેષ એટલે જેમાં એ અભિવ્યક્તિ યતી નથી તે, લિંગમાત્ર એટલે મહત્ તત્ત્વ અને અલિંગ એટલે સામ્યાવસ્થા. આ સૂત્રમાં પર્વ શબ્દ વાપર્યો છે તેનો અર્થ અવસ્થા છે. આ સૂત્રથી શ્રીસૂત્રકારે એ અર્થ પ્રતિપાદન કર્યો છે કે વિશેષાદિ ચાર આ ત્રણ સત્ત્વાદિ ગુણોની અવસ્થાવિશેષ માત્ર છે અને ધર્મોનેા અભેદ છે તેથી એ સિન્ન દ્રવ્યો નથી, પ્રકૃતિ એ એક દ્રવ્ય અને આ ચાર દશાના અણુઓ તે ઇતર દ્રવ્ય તેમ નથી, પણ પ્રકૃતિરૂપ સત્ત્વાદિ ગુણો જ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ દશામાં રહેવાથી આ નામો તથા રૂપોવાળાં દેખાય છે, ઉપરના પ્રતિપાદનથી એ સ્પષ્ટ થયું છે કે વિશેષમાં એકાદશ ઇદ્રિયો અને પૃથ્વીઆદિ પાંચ ભૂત એ ૧૬ તત્ત્વો આવે છે, અવિશેષમાં પાંચ તન્માત્રા તથા ત્રિવિધ અઢંકારરૂપ ૬ તત્ત્વો આવે છે, લિંગમાત્રમાં મહત્ તત્ત્વરૂપ એક તત્ત્વ અને અલિંગમાં સામ્યાવસ્થાવાળી પ્રકૃતિ આવે છે. આ ૨૪ તત્ત્વોમાં અતિશય સૂક્ષ્મતાવાળું તત્ત્વ તે સામ્યાવસ્થાવાળી પ્રકૃતિ છે, એનાથી સ્થૂલ તે મહત્ તત્ત્વ છે, તેનાથી સ્થૂલ તે અઢંકાર તત્ત્વ છે, તેનાથી સ્થૂલ તે તન્માત્રા છે અને તેનાથી સ્થૂલ તે પંચ-ભૂત છે. એકાદશ ઇન્દ્રિયો યદપિ અઢંકારથી સ્થૂલ છે છતાં પંચભૂતથી સૂક્ષ્મ છે. આ

પ્રમાણે સ્થૂળતા લેવાનું કારણ એ છે કે એ બધાંની ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યતા જુદા પ્રકારની છે. જે જે સૂક્ષ્મ છે તે તેનાથી સ્થૂળકરતાં ન્યૂન પ્રમાણમાં ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે. ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ કરીએ તો પાંચ જૂતનું પ્રત્યક્ષ ચતાં તેટલા સંયમબળવાળા અંતઃકરણથી તન્માત્રાનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી. તન્માત્રાનું પ્રત્યક્ષ થવા માટે વિશેષ સંયમબળની અપેક્ષા રહે છે. વળી મનુષ્યથી ચડતી પંક્તિના, અધિક સામર્થ્યવાળા દેવાદિમાં જોઈએ છીએ તો કેટલાક દેવો એવા છે કે જેમને પાંચ જૂતનું પ્રત્યક્ષ હોય છે છતાં તેથી અધિક સૂક્ષ્મરૂપે ગણાવેલાં તત્ત્વોનું તેમને પ્રત્યક્ષ નથી. ઇતર કેટલાક અધિક સામર્થ્યવાળા દેવવર્ગને એ પાંચજૂત તથા પાંચ તન્માત્રા ઉભયનું પ્રત્યક્ષ હોય છે. અને એમ ચડતાં ચડતાં મહત્તરત્વ સુધીનું અને પરિણામે પ્રકૃતિનો સાક્ષાત્કારવાળા દેવવર્ગ તથા ઇશ્વરવર્ગ છે. સંયમ કરનાર સંયમીઓને પણ ચડતાં ચડતાં ઉત્તરોત્તર તત્ત્વોને પ્રત્યક્ષ કરવાનું બલ આવે છે અને તેમાં જેમને ઉપરના તત્ત્વનું પ્રત્યક્ષ થાય છે તેમને તેનાં કાર્યરૂપે ગણાવેલાં સર્વ તત્ત્વોનું પ્રત્યક્ષ થાય છે, તેથી આ તત્ત્વોમાં ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યતા ભિન્ન ભિન્ન છે, આમ હોવાથી જ એને તત્ત્વ સંજ્ઞા આપી છે. જે જે પદાર્થોની ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યતા સમાન છે તે એને ભિન્ન તત્ત્વો ગણવામાં આવતાં નથી; જ્યારે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યતામાં ભેદ હોય છે ત્યારે જ તેને ભિન્ન તત્ત્વ મનાય છે, જે ભિન્ન તત્ત્વનું ઉપાદાન કારણ છે, જેમાંથી ભિન્ન ઉત્પન્ન થાય છે, જે પરિણામ પામતાં ભિન્ન તત્ત્વરૂપે યદ્ય રહે છે તેનું શાસ્ત્રીય નામ યોગશાસ્ત્રમાં પ્રકૃતિ અપાય છે. આ નિયમથી જોતાં સામ્યાવસ્થાવાળા સત્ત્વાદિ ગુણો સર્વના પ્રકૃતિરૂપ છે અને તેથી એને મૂળ પ્રકૃતિ કહેવામાં આવે છે. મહત્તરત્વ અથવા લિંગમાત્ર પર્વ અહંકારરૂપ પોતાથી તત્ત્વનાં કારણરૂપ છે. તેથી એ પ્રકૃતિ છે અને સામ્યાવસ્થાવાળા પ્રકૃતિના વિકારરૂપ છે તેથી એ વિકૃતિ પણ છે. આ જ પ્રમાણે પાંચ તન્માત્રા પણ પ્રકૃતિ તથા વિકૃતિ ઉભયરૂપ છે. તેથી આ આઠ પ્રકૃતિતત્ત્વો આ શાસ્ત્ર સ્વીકારે છે અને તેમાં મૂળ પ્રકૃતિ સદા સર્વદા પ્રકૃતિરૂપ જ છે અને અજ્ઞ હોવાથી કોઈના વિકારરૂપ નથી તથા બીજા સાત પ્રકૃતિ છે છતાં વિકારરૂપ પણ છે. આ આઠ પ્રકૃતિના વાતાવરણ સર્વ એનાં કાર્યરૂપ દ્રવ્યોને હોય છે. આ આઠની અપેક્ષાથી એકાદશ ઇન્દ્રિય તથા પાંચ મહાજૂતના અણુઓ એ ત્રિકૃતિ રૂપ જ છે અર્થાત્ પ્રકૃતિરૂપ નથી, અને તેથી એ ૧૬ ને કેવલ વિકૃતિ અથવા વિકાર ગણવામાં આવે છે. આ જ અર્થ શ્રી સાંખ્યકારિકામાં જણાવતાં કહ્યું છે કે—

મૂળપ્રકૃતિ રાવિકૃતિર્મહદ્વાયાઃ પ્રકૃતિવિકૃતયઃસપ્ત ।

પૌંદશકસ્તુ વિકારો ન પ્રકૃતિર્ન વિકૃતિઃ પુરુષઃ ॥

મૂળ પ્રકૃતિ તે કોઈના વિકૃતિરૂપ નથી અર્થાત્ સદા સર્વદા પ્રકૃતિરૂપ જ છે, મહત્તરત્વથી આરંભી સાત તત્ત્વો તે પ્રકૃતિ તથા વિકૃતિ ઉભયરૂપ છે અને બીજાં ૧૬ તત્ત્વો તે કેવલ વિકૃતિરૂપ છે તથા પુરુષ તે કોઈની વિકૃતિ તથા કોઈની પ્રકૃતિ નથી અર્થાત્ અપ્રકૃતિ અને અવિકૃતિરૂપ તત્ત્વ છે.

અહિં છેલાં ૧૬ તત્ત્વોને કેવલ વિકારરૂપ કહ્યાં છે તેથી યોગશાસ્ત્રનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત જે ચલંચ ગુણવૃત્તમ્—સત્ત્વાદિ ગુણોનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તે નિરંતર ગતિવાળાં રહે છે. નિરંતર ક્રિયામાં વ્યાપ્ત જ રહે છે અને એક રૂપમાં સ્થિર રહેતાં નથી, તેની સાથે

વિરોધ નથી. કારણ કે આ ૧૬ તત્ત્વો પણ નિરંતર કાર્ય કરનાર હોય છે, એ પણ નિરંતર પરિણામને પામનાર હોય છે, એ પણ નિરંતર ગતિવાળો હોય છે. આ યોગશાસ્ત્ર તથા સાંખ્યશાસ્ત્ર મુખ્યત્વે કરીને આ આઠ પ્રકૃતિના વિકારનેજ પ્રતિપાદન કરવા આદર ધરે છે અને એથી આગળ પ્રતિપાદન કરવા પ્રવૃત્ત થતાં નથી તેનું કારણ એ છે કે આટલે સુધીનું જે જ્ઞાન તે લૌકિક પ્રમાણોથી થઈ શકે તેનું નથી. ગમે તેવું સૂક્ષ્મ દર્શક યંત્ર આપણે કરીએ તો તેથી પણ લૌકિક અણુઓથી આગળ આપણને એ લૌકિક ઉપાયથી પ્રત્યક્ષ થઈ શકે તેમ નથી. જે આઠ પ્રકૃતિરૂપ તત્ત્વો છે તેનું પ્રત્યક્ષ માત્ર યોગયજ્ઞથી જ થાય છે અને એ માટે ઈન્દ્ર સાધન નથી. આમ હોવાથી જ એ આઠનું વિસ્તારથી પ્રતિપાદન આ શાસ્ત્રો કરે છે. પંચ ભૂતના અણુઓથી આરંભી જે જે વિકારો થાય છે તેનું જ્ઞાન લૌકિક પ્રમાણોથી થઈ શકે તેમ છે. હાલ પણ આપણે એ જ સ્થિતિ જોઈએ છીએ. પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રોમાં મોટી મોટી શોધો થતી જાય છે છતાં તે સર્વ આવી અહિંજ અટકે છે અને સૂક્ષ્મ શરીરનું જ્ઞાન તથા આ આઠ પ્રકૃતિનું જ્ઞાન એથી થયું નથી. આથી એનું પ્રતિપાદન વિસ્તારથી એ શાસ્ત્રોને કરવાનું રહેતું નથી, માટે એ શાસ્ત્રો કરતાં નથી. પણ તેટલા ઉપરથી એના પરિણામો નથી થતા અથવા એ સ્થિતિરૂપમાં રહે છે એવું સમજવાનું નથી. વળી આ કેવળ વિકારરૂપ તત્ત્વોના જે પરિણામો થાય છે તે પરિણામરૂપ વિકાર પણ એના જોટલાજ રચ્ય હોય છે. એ એની રચ્યતામાં ફેર શાસ્ત્ર સ્વીકારતું નથી તેથી એ ૧૬ તત્ત્વોને પ્રકૃતિરૂપ માનતું નથી. પ્રકૃતિત્વની મર્યાદા પાંચ તન્માત્રામાં જ આવી રહે છે. આ કેવળ વિકારરૂપ તત્ત્વો ઉપાદાન કારણ થઈ શકે છે અર્થાત્ પરિણામને પામે છે પણ તે પરિણામ તે તત્ત્વોનાં પરિણામ નથી (પોતાથી ભિન્ન તત્ત્વરૂપે પરિણામ થતો નથી) પણ માત્ર ધર્મનો જ પરિણામ છે. આ ધર્મના પરિણામને વિસ્તાર કરી શાસ્ત્રકારો ધર્મ પરિણામ, લક્ષણપરિણામ અને અવસ્થાપરિણામ એમ વિવિધ પરિણામોનું પ્રતિપાદન કરે છે. આ ત્રિવિધ પરિણામ આ ૧૬ વિકારોના જ થાય છે એમ નથી પણ આઠે પ્રકૃતિ તથા આ ૧૬ વિકારો એ સર્વના થાય છે છતાં જે આઠ પ્રકૃતિઓ છે તેના તત્ત્વોનાં પરિણામ અને આ ધર્માદિ ત્રિવિધ પરિણામ એમ બે પરિણામો થાય છે અને આ ૧૬ વિકારોના તો આ ધર્માદિ પરિણામ માત્ર થાય છે અર્થાત્ અષ્ટ પ્રકૃતિનો ખાસ પરિણામ તે તત્ત્વોનાં પરિણામ છે અને આ ૧૬ વિકારોનો ખાસ પરિણામ તે ધર્માદિ પરિણામ છે. આમ સર્વ પદાર્થો આ બંને પ્રકારના અથવા આ બેમાંથી એક પ્રકારના પરિણામને નિરંતર પામતા હોવાથીજ આ શાસ્ત્ર ચલં ચ્વ ગુણવૃત્તમ્ એ ઉપર જણાવેલો સિદ્ધાન્ત સ્થાપે છે. આ શાસ્ત્રપ્રમાણે પુરુષરૂપ તત્ત્વ જ માત્ર અપરિણામી છે અને ઇતર સર્વ પરિણામ પામનાર છે અને તેમાં પણ આ ધર્માદિ પરિણામ સર્વ પ્રકૃતિ તથા પ્રાકૃત પદાર્થના થાય છે.

॥ શ્રી નૃસિંહસિદ્ધાંતચંદ્રોદય ॥

(અનુસંધાન વર્તમાન વર્ષના ૫૪ ૪૦ થી.)

શરીરાદિ સંઘાતપ્રતિ સ્વાભાવિક આત્માભિમાનવાળાં મનુષ્યોને કષ્ટવ્રતનો ઉપદેશ કરવા કરતાં તે સંઘાત, વિશુદ્ધ થવાથી પરમાત્માના વાસ્તવ પ્રકાશનું દ્વાર છે અને તેથી ઈશ્વરના મંદિર સમાન છે. આ ભાવ આચાર્યશ્રી વારંવાર પ્રબોધતા હતા. અને સત્ય પ્રવૃત્તિ ધર્મના રહસ્ય રૂપે જાણાવતા કે પ્રત્યેક શરીર, મન અને વાણીની પ્રવૃત્તિ કરતાં આપણે શ્રી અંતર્યામી પ્રભુના સંકેતનો નિર્વાહ કરનાર નિમિત્ત છીએ, અને તેથી તે સંકેતના અવિરોધીપણે વર્તી આપણે કૃતકૃત્ય થવાનું છે એ ભાવતા સા ઉદિત રાખવી જોઈએ. પ્રવૃત્તિ ધર્મનું આ રહસ્ય જે સ્વાભાવિક દેહાભિમાનને પક્ષટાવે છે તે નીચેનાં વીરવીજ્યનાં વાક્યોમાં સૂત્રરૂપે આચાર્યશ્રીએ પ્રકટ કર્યું છે:—

જગ દુઃખરૂપ સમૂહ, પણ તુજ સત્તાવાસથી;
ભાસે છે સુખમૂલ, નિકળ્યો છું હું અવાસથી.
ભટકી યાક્યો ઈશ, તો પણ તુજ બલથી ધસું;
કહું નમાની શીશ, દેખે એ સુખમાં વસું.
નવ ભય મુજને ખાસ, છો રક્ષક સર્વાધિપતિ;
નથી વિષયની આશ, ધાર્યું કરવા દદ મતિ.
પ્રેરક રહી ઉરમાંજ, સામે પથે પેરજો;
યાતું સવર ન કાંધ, નિશ્ચિન મુજપ્રતિ હેરજો.

(શ્રીત્રિભુવનવિજયીખંડ.)

સારાંશ સર્વજૂત પ્રાણીઓ પોતાની સ્વસંરક્ષણ વાસનાને અત્તાનવશ થઈ સેવે છે તેના કરતાં જ્યોતાના સત્વને જાણુ કહી પોતાના પ્રેરક અંતર્યામી સુખ્યાત્મામાં વિશ્રામ પામી તેના પ્રેરણાબલને વશ વર્તી નિર્મિતપણે શરીરાદિ વ્યાપાર સેવવા એ સ્વાભાવિક અભિનિવેશ અથવા ભયને જીતવાનું ઉત્તમ સાધન છે. આ “ સંવિત્સંવાદ ” અથવા અંતર્યામીના પ્રેરણાનુસાર થતા ધર્માચરણવડે પ્રાપ્ત થતાં દ્રવ્યાદિ સાધનો, અને તે દ્વારા સિદ્ધ થતાં વિષયસુખો ધર્માર્થકામ—એ ત્રિવર્ગની પરસ્પર અજાણિત સિદ્ધિ કરાવે છે. જે ધર્મસંરથામાં “સંવિત્સંવાદ” નથી, જેમાં વિશ્વવ્યવસ્થાપક અંતર્યામી ઈશ્વરની પ્રેરણાસત્તામાં વિશ્વાસ નથી, તેમાં અર્થ અને કામ ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરે છે.

વિદ્યારૂપ દૈવી વિત્ત અને ધનાદિ માનુષી વિત્ત આપણી કર્મનિશાનાં સાધન છે. તેવડે પિતૃલોક અને દેવલોકની સિદ્ધિ છે એમ ગવા પ્રકરણમાં શ્રી સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. તે સાધનને

પ્રાપ્ત કરવાનો જીવેનો સ્વાભાવિક આવેશ હોય છે. તે આવેશ પણ જીવનસહભાવી વાસનાનો પરિણામ છે. જેમ દેહાભિમાનની સ્વાભાવિક વાસના છે તેમ પોતાનાં જ્ઞાન કર્મ અને ઉપાધિને પોતાના જેવા અન્યાયમાં પ્રસારવાં એ આત્મપ્રસારશ્રુતિ (Self-propagation) પણ નૈસર્ગિક છે. આ આત્મસંરક્ષણ અને આત્મપ્રસારણ નામની ઉભય વાસનાઓ ઉપર આપણી સઘળી માનુષી શુભાશુભ વાસનાનો આધાર છે. એ બેનું સંસારી દશામાં અસ્તિત્વ એક નહિ તો બીજા રૂપમાં હોય જ છે. અને આથી તેના બલની અવગણના કરનારા મનુષ્યો જેમ જેમ દુઃખને આવવાનાં દાર શોધી શોધીને બંધ કરે છે તેમ તેમ તે દુઃખ નવાં નવાં દાર કરીને આવી મળે છે " (ત્રિ. વિ. ખ. ૩૭) એમ ઇશ્વરી પ્રભો-ધે છે. આ નૈસર્ગિક વાસનાને આપણા શાસ્ત્રમાં કામ શબ્દવડે જણાવાયેલી છે, અને અર્થશબ્દવડે તે વાસનાને તૃપ્ત કરાવનાર સાધનનું સૂચન થાય છે.

જીવેની અવિદ્યા જ સંસારદશાનું બીજ છે તે જ્યાંસુધી દબાયું નથી ત્યાંસુધી તેના પરિણામરૂપ આ વિષયોપ્રતિભોગ નિવૃત્ત થતો નથી તે મોહ અથવા કામ જીવની સૂક્ષ્મ ઉપાધિના પ્રત્યેક અણુમાં વ્યાપ્ત થઈ ગયેલો હોય છે, અને જીવની જ્ઞાન અને ક્રિયા શક્તિને બાહ્ય પ્રદેશમાં ખેંચનાર મુખ્ય કારણ પુર્યંદ્રકની આ કામ નામની પુરી છે. આ સ્વાભાવિક આવેશના બીજ-રૂપ ઇન્દ્રિય અથવા કામ શક્તિનું લક્ષણ શાસ્ત્રકારો આ પ્રમાણે આપે છે:—

શ્રોત્રત્વક્ષુ જિહ્વા ઘ્રાણાનામાત્મ સંયુક્તેન મનસાધિષ્ઠિતાનાં સ્વેપુ સ્વેપુ વિષયેપુ આનુકૂલ્યતઃ પ્રવૃત્તિઃ કામઃ ॥ (કામશાસ્ત્ર)

અત્રુ શ્રોત્ર ત્વક્ષુ જિહ્વા અને ઘ્રાણુ નામની પાંચ ઇન્દ્રિયોની આત્મસંયુક્ત મનવડે પ્રેરાયેલી પોતપોતાના રૂપાદિ વિષયોપ્રતિ અનુકૂલપણાથી પ્રવૃત્તિ થવી એનું નામ કામ છે. ઇન્દ્રિયોની પોતપોતાના વિષયોમાં અનુકૂલપણાથી વહેવાની પ્રવૃત્તિ જીવેના શુભ-કર્માનુસાર થાય છે, અર્થાત્ જે જે શરીરાદિ ઉપાધિમાં જીવનું અવતરણ થયું છે તે ઉપાધિમાં ભોગને સિદ્ધ કરાવે તેવી રાગાદિ વાસનાથી ઇન્દ્રિયો બાહ્યપ્રવણ થાય છે. તેના આ બાહ્યપ્રવણ સ્વાભાવિક વેગને નિયત મર્યાદામાં શાસ્ત્રસંસ્કારથી સ્થાપવો એ પુરુષાર્થ છે. તેના સ્વાભાવિક વેગને વશ થઈ પ્રવૃત્ત થવું એ પશુભાવ છે. આથી જે કામનાઓ શરીરાદિ ઉપાધિની વિધૃતિ કરી શકે, અને જે શાસ્ત્રમર્યાદામાં ચરિતાઈ થાય તે કામનાઓ ધર્મ અને અર્થનાં પરિણામી ફલો છે. આથી વાતસાચન કહે છે કે:—

શરીરસ્થિતિ હેતુત્વાદાદાર સધર્માણો હિ કામાઃ ॥

અર્થાત્ શરીરનું ધારણ થવામાં નિમિત્તરૂપ હોવાથી આહારની પેટે સમાન ધર્મવાળા ધર્મ અને અર્થના ફલરૂપ કામ છે.

આથી જે જે કામ શરીરાદિ સંઘાતના નિર્વાદક ન હોય પરંતુ વિશ્લેષક હોય અને જે ધર્મ અને અર્થનો ઉચ્છેદ કરે તેવા હોય તે વસ્તુતઃ પુરુષાર્થ નથી, પરંતુ પશુભાવ છે. તે ઉપાયનો વિવેક પ્રત્યેક અવહારમાં હોય છે અને તે વિવેક વિનાનો પ્રયત્ન એક જાતનો ઉન્માદ ગણાય છે. આથી અવિવેકથી સધાયેલા વ્યવહારથી વિપરીત પરિણામ આવે તેટલાથી તે વ્યવહાર અનર્થરૂપ છે એવું અસદ્ અનુમાન કરવાનું નથી. આ જ કારણથી પ્રત્યેક વ્યવહારમાં ઇષ્ટાર્થ સિદ્ધ કરવામાં ઇન્દ્રિયાના સ્વરૂપના શુદ્ધોપયોગ વિચાર અવશ્ય

કરવો જ નોંધ્યો, સર્વ આરંભો દોષથી વીટળાયેલા છે તેથી આરંભમાંથી લોક કંઈ મુક્ત થતા નથી; રેલવે થવાથી પ્રસંગે અકસ્માત થવાથી ઘણી હાનિ થાય છે તેથી રેલવેમાં મુસાફરી કરવાનું કોઈ અનિષ્ટ ગણતું નથી; મૃગાદિ પ્રાણીઓ ખેતરમાં વાવેલા ચવને ચરી જાય તેટલા ભયથી વાવેતર કરવાનું કોઈ કુશલ ખેડુત મૂંઝા દેતો નથી—સારાંશ ગુણદોષનો વિવેક અવશ્ય કરવાનો જ છે, અને તેમાં જ પુરુષાર્થ છે. નહિ તો પશુઓને પણ આહાર અને કામ હોય છે, પણ તે કંઈ પુરુષાર્થ નથી.

જીવોનાં સ્વાભાવિક કામને ધર્મમર્યાદામાં લાવી શાસ્ત્રવિદિત પ્રવૃત્તિથી પ્રાપ્ત થયેલાં ત્રીવિત્તાદિ સાધનરૂપ અર્થવડે ભોગ સિદ્ધિ કરવામાં ઇન્દ્રિયો અને મનને મોટી કેળવણી આપવી પડે છે. અર્થસિદ્ધિમાં ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રધાન નિમિત્ત છે; તે વિના ચંચલ લક્ષ્મી ઝાંખી પણ કરાવતી નથી. ચાલુક્ય પોતાના અર્થ શાસ્ત્રના આરંભમાં જ કહે છે કે—
કૃત્સ્નં હિ શાસ્ત્રમિન્દ્રિયજયઃ । આ સધળું શાસ્ત્ર ઇન્દ્રિયજન્યનો વિસ્તાર છે. અને તે ઇન્દ્રિયજન્ય કામ, ક્રોધ, લોભ, માન, મદ અને હર્ષના લાગવડે અને વિદ્યા અને વિનયના ખતથી સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રમાણે ધર્મથી અવિરુદ્ધ કામ વિદ્યા અને વિનયથી સુશોભિત થયેલો, અને ન્યાયવડે પ્રાપ્ત થતા અર્થથી સિદ્ધ થતો અવિદ્યા મર્યાદામાં રહેલા જીવોનો પુરુષાર્થ મનાયો છે, અને તેના વેગને વિરાગના જન્મપૂર્વે પારખી વિવેકબલથી વિદિતભોગદ્વારા ખર્પાવવાનો છે. પ્રવૃત્તિધર્મનું આ લક્ષ્યસ્થાન શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીના પ્રત્યેક અંશમાં આગળ તરેતું રાખવામાં આવ્યું છે. શ્રી સિદ્ધાન્તસિંધુમાં ભૂતધુક્તી આખ્યાયિકા ભુઓ, શ્રી ત્રિભુવન વિજયી ખડ્ગમાં વીરવિજયચંદ્રની પ્રવૃત્તિની દિશા ભુઓ, પંચવરદૃષ્ટાન્તની ભૂમિકા ભુઓ, અને શ્રીલામિનીભૂષણની ઉત્થાનિકા ભુઓ. સર્વત્ર વાચકને જણાયા વિના નહિ રહે કે અવિવેકવડે થતા લાગને નિંદ્ય ગણ્યો છે, અને જીવોના મોટા સમુદાયને શુદ્ધ પ્રવૃત્તિધર્મથી સંધાતા કામ અને અર્થના અધિકારી ગણ્યા છે, અને વિદિતભોગને વિરાગના હેતુરૂપે અને નિવૃત્તિધર્મના દ્વારસ્થાને સ્થાપ્યો છે. આચાર્યશ્રીનાં આ સંબંધનાં સૂત્રવાક્યો પ્રત્યેક શ્રેયઃસાધકે મનન કરવા યોગ્ય છે—

“ મારો ત્યાગ રાગથી છે, પણ તે રાગ પરિપૂર્ણ થવો ઈશ્વરને સ્વાધીન હોય એમ જાણે છે. રાગનો ત્યાગ થયા વિના કલેશનો ત્યાગ થતો નથી. જે પદાર્થમાં દંઠ સુખ-શુદ્ધિથી ચિત્તનું જોડાતું થાય છે, તે પદાર્થ મળ્યા વિના તથા તેમાં પાછી દુઃખશુદ્ધિ દંઠ થયા વિના ચિત્ત તેનાથી પાછું હટતું નથી. ” (શ્રી ત્રિભુવનવિજયી.અર્ચ)

“ જે તું યથાક્રમે આશાનો પરિભ્રમ કરવા પ્રયત્ન કરશે તો સુગમનાથી ધંશે, અને કદાચિત્ દુરાગ્રહથી નિયમિત ક્રમને ઉલ્લંઘન કરીને વાસ્તવ ફલની ઇચ્છા ધારી આશા-રહિત થવા પ્રયત્ન કરીશ તો તે વ્યર્થ જઈ અન્ય અનર્થને જ પ્રાપ્ત થઈશ, કારણ કે સમર્થ પુરુષો પણ અનિયમથી અર્થની હાનિને સહન કરતા આવ્યા છે. ” (શ્રી સિદ્ધાન્તસિંધુ.)

(અપૂર્ણ.)

આંદોલન સંવંધી કેટલુંક.

(અનુસંધાન વર્તમાન વર્ષના ૫૪ ૭૨ થી.)

શરીર તથા મનના આરોગ્યતા ક્ષેત્રમાં, આંદોલનનો નિયમ અત્યંત આશ્ચર્યકારક કાર્ય કરે છે. અને તેનું જ્ઞાન થવું એ તે વિષયમાં મોટામાં મોટા રહસ્યનું જ્ઞાન થવા સરખું છે. આરોગ્યપ્રાપ્તિમાં ગમે તો અજ્ઞાનથી પણ એ નિયમ લાગુ પડી જાય છે તો પરિણામ એ આવે છે કે, ખીન બધા કરતાં તેનાથી મનુષ્યના સમગ્ર શરીરને અધિક લાભ થાય છે.

મયાર્થ વાર્તા એ છે કે શરીરમાં રહેલા એક આરોગ્યમય પરમાણુને દુર્બલ, ચીમળાઈ ગયેલા કે ક્ષોભ ગયેલા પરમાણુરૂપે બનાવવું હોય તો, તે બહુ સરળપણે બનાવી શકાય છે. પેલા રોગ્યમય પરમાણુનાં આંદોલનને સામાન્ય (normal) સ્થિતિમાંથી અસામાન્ય સ્થિતિમાં બદલી નાંખવાથી તત્કાલ ઉપર કહ્યો તેવો ફેરફાર થાય છે. ખીન શબ્દોમાં કહીએ તો એ પરમાણુનાં આંદોલનો અયોગ્ય પ્રકારે પ્રવર્તે એવું જે કાંઈ તમે કરો તો તે પરમાણુ નિરામય રહેતું અટકી જવાનું, અને મનની પ્રતિકૂલ અને વિરોધી ભાવવાળી સ્થિતિથી એ પરમાણુને જે તમે ભરી દો છો, અર્થાત્ તેના પ્રતિ એવાં પ્રકારનાં આંદોલનો પ્રસારે છે તો એ પરમાણુનાં આંદોલનો અવસ્ય દલકા પ્રકારનાં થાય છે, અથવા અયોગ્ય પ્રકારે પ્રવર્તતાં થાય છે.

એ જ રીતે પાષ્ટિક અન્નને તેની પચન ક્રિયામાં તે ન પચી શકે અથવા પોષણ ન આપી શકે એવા પ્રકારનું અને વિષમય પણ તમે કરી શકો છો. કાંઈ પણ પ્રકારનું અન્ન લો, તથા તેનાં આંદોલનોમાં અમુક પ્રકારનો ફેરફાર કરો અને તે વિષમય બની જશે. અમુકની નજર લાગવી વગેરે જે કહેવાય છે તે બીજું કાંઈ જ નથી પણ તેના મનની અમુક પ્રકારની દલકી સ્થિતિ ધ્યેયી હોય તે વખતે અમુક પદાર્થઉપર તેની અમુક ભાવધુક્ત દષ્ટિ પડવાથી તે પદાર્થનાં આંદોલનોમાં ફેરફાર થવો એ જ છે. પરંતુ એથી ઉલટું પણ એટલું જ સત્ય છે. વિષમય તત્વોનાં આંદોલનો પણ તમે એવી રીતે બદલી શકો કે જેથી કરીને તે વિષમય ન રહે. મીરાંએ કરેલા વિષયાનનો દૃષ્ટાંત પ્રસિદ્ધ છે. મનના સામર્થ્યનો વિકાસ કરવાથી આ થઈ શકે છે, અને એ અક્ષરશઃ સત્ય છે કે બલવાન અંતઃ કરણવાળા મનુષ્યો તથા અધ્યાત્મજલનો ઉપયોગ કરવામાં અત્યંત કુશલ મનુષ્યો લેશ પણ દાનિવિના કાષ્ઠ પણ પ્રકારના વિષને મદલું કરી શકે છે. અને તેવા મનુષ્યો વ્યાધિમય અથવા દુર્બલ કે વિકારી પરમાણુઓને તેના આંદોલનમાં ધાર્યા પ્રમાણે ફેરફાર કરીને, નિરામય કરી તેમની સ્વાભાવિક આરોગ્યમય સ્થિતિમાં મૂકી શકે છે. એથી અધિક, એ જ નિયમવદે, શરીરનાં શુષ્ક, છર્ણુ અને કઠિન સરખાં—રક્ત—પરમાણુઓને પણ યોગ્ય નમય બનાવી શકે છે. શરીરનાં સર્વ પ્રકારનાં આંદોલનો, જે મન જાગ્રત્ આત્માના ઉચ્ચ બક્ષી યુક્ત થયું હોય છે, તે મન સર્વ રીતે બદલી શકે છે.

અપાંચીન વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર જણાવે છે કે શરીરની શિરાઓ કઠિન થઈ જવાને લીધે

વૃદ્ધાવસ્થા આવે છે, પરંતુ એ શુષ્કતા અથવા કૃદિનતા સ્થૂલ શરીરના આંદોલનોમાં કંઈ અયોગ્ય ફેરફાર થવાથી જ થાય છે, તેથી તેનાં આંદોલનોનું નિયમન કરીને-અટકાવીને અને તેને સ્થાને યોગ્ય પ્રકારનાં આંદોલનો પ્રવર્તાવીને એ શુષ્ક થવાની ક્ષિયને આપણે પૂર્ણ રીતે અટકાવી શકીએ એમ છે. આ સ્થાને યુવાવસ્થાને સ્થિર રાખવાની કળાનું રહસ્ય સ્પષ્ટ થાય છે, અને એ રહસ્યનો ઉપયોગ કરી કોઈ પણ મનુષ્ય ધારેલો લાભ મેળવી શકવા સ્વતંત્ર છે.

માનસ કાર્યના ક્ષેત્રમાં, શરીર તેમ જ મન બંનેઉપર આંદોલનનો નિયમ આશ્ચર્ય-કારક અસર પ્રકટાવે છે. અમુક વ્યાધિના લયને તમે ધારણ કરો, અને એ રીતે એ વ્યાધિ તમારામાં પ્રકટાવનારાં આંદોલનોને ગતિમાં મૂકે છે. મૃત્યુનો લય ધરો, અથવા મરણ આવશે, મરણ આવશે, એમ વારંવાર ચિંતવ્યા કરો, અને તેમ કરવાથી તમે એવાં આંદોલનો તે ક્રિયામાં સ્થાપો છો કે ધીમેથી અને અવશ્ય કરીને તે તમારા જીવનબલને ક્ષીણ કરે છે અને તે પણ એટલે સુધી કે શરીર ટકવું અશક્ય થઈ પડે છે.

મનની ગમે તે પ્રકારની સ્થિતિ રાખો, પરંતુ તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનાં આંદોલનો તો પ્રવર્તવાનાં જ. અને તે આંદોલનો શરીરના સ્વદમ પરમાણુમાં પ્રવેશવાનાં, અને એ આંદોલનદ્વારા જેટલું બળ પ્રવર્ત્યું હોય તેના પ્રમાણમાં આપણા શરીરઉપર કંઈ પણ અસર પ્રકટાવવાનાં જ. શરીરના અમુક ભાગોમાં ખીખ ભાગોકરતાં વધારે પણ અસર થાય, કેમકે બે પરમાણુઓ અથવા પરમાણુના અધિક સમૂહો એક કણ અને એક જ પ્રકારની સ્થિતિમાં રહેલા છતાં પણ એક સરખી અસરને પ્રદણ કરતા નથી.

શરીરમાં કોઈ પણ પદાર્થને પ્રદણ કરવાથી અને તેમાં પણ મુખ્યત્વે કરીને જેના આપણે નિત્યના અભ્યાસી નથી, તેવા પદાર્થને પ્રદણ કરવાથી આંદોલનોમાં ફેરફાર કરી શકાય છે, પરંતુ સાધારણ રીતે આ ફેરફારો સહજસરખા હોય છે અને જેની લાંબી અસર ન રહે એવા તથા અલ્પકાળમાં જ પોતાની વિક્રિયાને શમાવી દે એવા હોય છે.

આપણા પોતાના શરીરમાં, આપણી પોતાની જ અંતર્ગત ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થનારાં આંદોલનો, આપણા અંતરના અત્યંત ઉંડાણમાં થતી લાગણીઓને લીધે થતાં હોય છે, અને આ જ કારણને લીધે આપણી શારીરિક તેમ જ માનસિક સ્થિતિ, જેવા પ્રકારની આપણને લાગણીઓ થતી રહે છે તેને અનુરૂપ જ હોય છે. અથવા એ લાગણીઓના પરિણામરૂપ જ આપણી શરીરની અને મનની સ્થિતિઓ હોય છે. તેથી આપણામાં ઉદ્ભતા મનોભાવો અથવા લાગણીઓઉપર અંકુશ મેળવવાનું કાર્ય અત્યંત અગત્યનું છે—જો આપણે અયોગ્ય પ્રકારનાં આંદોલનો પ્રવર્તતાં અટકાવતાં હોય અને જીવનની જરૂરીઆતો, આરોગ્ય તથા પ્રગતિને અનુકૂલ આંદોલનો પ્રકટાવતાં હોય તો.

પરંતુ આ શિવાય, આ વિષયના ચિંતનમાં મનોભાવો અથવા લાગણીના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવું એ અત્યંત અગત્યનું છે. કેમકે આપણે કોઈ પણ આંદોલનને બદલીએ તે પૂર્વે તે આંદોલનનું આપણને જ્ઞાન થવું જોઈએ. જેમ જેમ આપણી લાગણીઓ ઉંડી થતી જાય, અને તે એટલે સુધી કે જામત્ મનના કાર્યને, આંદોલન પ્રકટાવનાર વાસ્તવ આંતર

સામર્થ્યની સાથે પૂર્ણ સંબંધમાં મુકી શકાય, તે આપણે આદોષનના નિયમને ઇચ્છીએ તેવા કોઈ પણ રૂપમાં અથવા કોઈ પણ રીતથી કરી લગાડી શકીએ.

આ ગંભીર વિષયમાં ત્રણ અગત્યની બાબતો નિરંતર લક્ષમાં રાખવી જોઈએ. પ્રથમ એ છે કે આ પ્રતીત યતા વિશ્વમાં વર્તમાનમાં પ્રત્યેક આશય, અવસ્થા, બળ, સ્થિતિઓ વગેરે અમુક પ્રકારની હોવામાં, હાલમાં એ પ્રકારે પ્રવર્તેલાં આદોષનો જ કારણરૂપ છે, તેથી તેની અંતરના લાગમાં રહેલાં આદોષનો જ્યાં સુધી બદલાતાં નથી ત્યાં સુધી કોઈ પણ વસ્તુ કે સ્થિતિમાં કરી ફેરફાર થતો નથી.

બીજું એ કે પ્રત્યેક મનુષ્યના મનમાં, પોતાની શારીર પ્રકૃતિનાં કોઈ પણ આદોષનો બદલવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે. તેમ જ તેના શરીરમાં કોઈ પણ રૂપમાં કે કોઈ પણ રીતથી પ્રવેશતા પદાર્થોનાં આદોષનો બદલવાનું સામર્થ્ય પણ મનુષ્યમાં રહેલું છે. ઔરોન્દ્રિય નેત્રોન્દ્રિય કે કોઈ પણ ઇન્દ્રિયદ્વારા જે આદોષનો તેનામાં પ્રવેશે તેમાં પણ મનુષ્યનું મન ધાર્યો ફેરફાર કરવા સમર્થ છે. તે જ પ્રમાણે શરીરમાં લેવામાં આવતા સૂક્ષ્મ તત્ત્વરૂપ વા સ્પૃશ્ય પદાર્થનાં આદોષનો પણ એ જ રીતે બદલી શકાય છે. તેથી મનુષ્યનું અંતઃકરણ એમ નિશ્ચય કરી શકે કે શરીરમાં જે કંઈ લેવામાં આવે તે કંઈ હાનિ પ્રકટાવી શકે એમ નથી, પરંતુ તે સમયે લાભ પણ પ્રકટાવી શકે એમ છે.

ત્રીજું એ છે કે મનુષ્યમાં પ્રવર્તેલાં કોઈ પણ આદોષનોનું રૂપાંતર કરવા માટે કે ન્યૂનાધિ કરવાને માટે તેનું મન ઉંડી લાગણી પ્રકટાવીને કાર્ય કરતું હોતું જોઈએ. તેમ જ આદોષનોના નિયમનું આપણી ઇચ્છાનુસાર નિયમન કરવાને માટે આદોષનના મૂળ સામર્થ્યનું જ્ઞાન કરવાની અગત્ય છે.

આ મૂળ સામર્થ્ય કયું છે તે જાણવાનું ક્યારે બને છે કે જ્યારે આપણે આદોષનના પોતાના સ્વભાવનું સ્વરૂપ સમજી શકીએ છીએ. પરંતુ એ અત્ર કહી શકાય કે જેવી રીતે શરીરને મન છે તેવી રીતે આદોષનનો આધિષ્ઠાતા થવામાં આ મૂળ સામર્થ્ય અગત્યનું છે. બીજી રીતે કહીએ તો આ મૂળ સામર્થ્ય જ પ્રત્યેક પ્રકારનાં આદોષનની ક્રિયા ગતિ અને ફળ પ્રકટાવનાર છે તેથી એ સામર્થ્યનું સ્વરૂપ સમજવાની અત્યંત અગત્ય છે.

આદોષનના નિયમને યથેચ્છ પ્રવર્તાવવાનું મનુષ્યને જ્યારે જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે આદોષનનું કોઈ નવીન રૂપ પ્રકટાવતું હોય તો તે પ્રકટાવી શકે છે. આ સ્થલે મનુષ્ય કેવી ઉચ્ચ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે એમ છે તે આપણને સ્પષ્ટ થાય છે. જીવનમાં સામર્થ્ય, જ્ઞાન, સિદ્ધિ વગેરે મેળવતા પૂર્વે આપણે આપણને પોતાને ઉચ્ચ આદોષનની કક્ષામાં સ્થાપી દેવા જોઈએ. અને કોઈ પણ વખતે શરીર, મન તથા આત્માનાં ઉચ્ચ આદોષનો પ્રકટાવવાનું સામર્થ્ય ત્યારે આપણે મેળવીએ છીએ ત્યારે કોઈ પણ વખતે આપણે આગળ વૃદ્ધિ પામવાને સમર્થ થઈ રહીએ છીએ. અને તેની જ સાથે આપણા પોતાનાંમાં કે આપણા આસપાસના સંજોગોમાં અથવા આપણી પોતાની સમગ્ર સર્જિમાં જે કંઈ ન ઇચ્છતા યોગ્ય સ્થિતિ હોય તેનો પણ આપણે સમૂલ ત્યાગ કરી શકીએ એમ છે. તેથી જ્યારે આપણને આદોષનના નિયમનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે આપણને પ્રભુદત્તા પ્રકટે છે, અને એ જ્ઞાન કેવલ સામર્થ્યરૂપ છે. (અપૂર્ણ.)

ઉપદિષ્ટ દિવસે ઇષ્ટપ્રતિ અભ્યર્થના.*

૫૬૦-મેવાડો.

ત્રાતા ઉરે આવી રે, સેવા ગ્રહો બાલની રે,
દેવા પ્રભુ દર્શનના શુભ દહાવ;
વૃત્તિઓ આ ચિંતે રે, નિશદિન નાથને રે,
મકટો વહાલા સાચો જાણી મુજ ભાવ; ત્રાતા૦

લીતરની ભક્તિરે, સાચી પ્રભો ! જાણતા રે,
તેથી કરું હૃન્મદિરીએ પૂજન,
ઉપચારો અર્પુરે, અંતરના તાતજી રે,
થાને તેથી દીનને સદા પ્રસન્ન; ત્રાતા૦

વિધિહીન સેવા રે, તો એ પણ દાસની રે,—
જાણી પ્રભો ! પૂર્ણ કરી લો આપ,
અબળ કયાં જાએરે, સમર્થને ત્યાગીને રે,
દોષ દહી અંકે ગ્રહો મમ આપ; ત્રાતા૦

સુ કર્મે અધુરાંરે, હશે ગત જન્મનાં રે,
પૂર્ણ પદે પહોંચી થઇ ના શાંત,
હૃદયના એ ડંખે રે, ગુરો ! પીડા પામતીરે,
કયારે હાલે કરી લેશે નિર્જાત; ત્રાતા૦

વિજ્ઞાપિ સ્વીકારીરે, શુભ દિને આવળે રે,
વત્તળે વહાલા ! રંકના હૃદયામાંદ્ર,
પ્રેમે પ્રભો ! અર્પુરે, પ્રણતિ પદપદ્મમાં રે,
સ્થાપો શિરે શુભ કર (જેથી) દુઃખ દહાય; ત્રાતા૦

સામર્થ્યની સાથે પૂર્ણ સંબંધમાં મૂકી શકાય, તે આપણે આદોલનના નિયમને ધ્યાનમાં લેવા કાંઈ પણ રૂપમાં અથવા કાંઈ પણ રીતથી કામે લગાડી શકીએ.

આ ગંભીર વિષયમાં ત્રણ અગત્યની બાબતો નિરંતર લક્ષમાં રાખવી જોઈએ. પ્રથમ એ છે કે આ પ્રતીત યતા વિશ્વમાં વર્તમાનમાં પ્રત્યેક આશય, અવસ્થા, બળ, સ્થિતિઓ વગેરે અમુક પ્રકારની હોવામાં, હાલમાં એ પ્રકારે પ્રવર્તેલાં આદોલનો જ કારણરૂપ છે, તેથી તેની અંતરના ભાગમાં રહેલાં આદોલનો જ્યાં સુધી બદલાતાં નથી ત્યાં સુધી કાંઈ પણ વસ્તુ કે સ્થિતિમાં કશો ફેરફાર થતો નથી.

બીજું એ કે પ્રત્યેક મનુષ્યના મનમાં, પોતાની શારીર પ્રકૃતિનાં કાંઈ પણ આદોલનો બદલવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે. તેમ જ તેના શરીરમાં કાંઈ પણ રૂપમાં કે કાંઈ પણ રીતથી પ્રવેશતા પદાર્થોનાં આદોલનો બદલવાનું સામર્થ્ય પણ મનુષ્યમાં રહેલું છે. ઔરોન્દ્રિય નેત્રેન્દ્રિય કે કાંઈ પણ ઇન્દ્રિયદ્વારા જે આદોલનો તેનામાં પ્રવેશે તેમાં પણ મનુષ્યનું મન ધાર્યો ફેરફાર કરવા સમર્થ છે. તે જ પ્રમાણે શરીરમાં લેવામાં આવતા સૂક્ષ્મ તત્ત્વરૂપ વા સ્થૂળ પદાર્થોનાં આદોલનો પણ એ જ રીતે બદલી શકાય છે. તેથી મનુષ્યનું અંતઃકરણ એમ નિશ્ચય કરી શકે કે શરીરમાં જે કંઈ લેવામાં આવે તે કંઈ હાનિ પ્રકટાવી શકે એમ નથી, પરંતુ તે સઘનું લાભ પણ પ્રકટાવી શકે એમ છે.

ત્રીજું એ છે કે મનુષ્યમાં પ્રવર્તેલાં કાંઈ પણ આદોલનોનું રૂપાંતર કરવા માટે કે ન્યૂનાધિ કરવાને માટે તેનું મન હિંદી લાગણી પ્રકટાવીને કાર્ય કરતું હોવું જોઈએ. તેમ જ આદોલનોના નિયમનું આપણી ઇચ્છાનુસાર નિયમન કરવાને માટે આદોલનના મૂળ સામર્થ્યનું જ્ઞાન કરવાની અગત્ય છે.

આ મૂળ સામર્થ્ય કયું છે તે જાણવાનું ક્યારે બને છે કે જ્યારે આપણે આદોલનના પોતાના સ્વભાવનું સ્વરૂપ સમજી શકીએ છીએ. પરંતુ એ અત્ર કહી શકાય કે જેવી રીતે શરીરને મન છે તેવી રીતે આદોલનનો આવિષ્કાર થવામાં આ મૂળ સામર્થ્ય અગત્યનું છે. બીજી રીતે કહીએ તો આ મૂળ સામર્થ્ય જ પ્રત્યેક પ્રકારનાં આદોલનની ક્રિયા ગતિ અને ફળ પ્રકટાવનાર છે તેથી એ સામર્થ્યનું સ્વરૂપ સમજવાની અત્યંત અગત્ય છે.

આદોલનના નિયમને યથેચ્છ પ્રવર્તાવવાનું મનુષ્યને જ્યારે જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે આદોલનનું કાંઈ નવીન રૂપ પ્રકટાવતું હોય તો તે પ્રકટાવી શકે છે. આ સયલે મનુષ્ય કેવી ઉચ્ચ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે એમ છે તે આપણને સ્પષ્ટ થાય છે. જીવનમાં સામર્થ્ય, જ્ઞાન, સિદ્ધિ વગેરે મેળવતા પૂર્વે આપણે આપણને પોતાને ઉચ્ચ આદોલનની કક્ષામાં સ્થાપી દેવા જોઈએ. અને કાંઈ પણ વખતે શરીર, મન તથા આત્માનાં ઉચ્ચ આદોલનો પ્રકટાવવાનું સામર્થ્ય ત્યારે આપણે મેળવીએ છીએ ત્યારે કાંઈ પણ વખતે આપણે આગળ વૃદ્ધિ પામવાને સમર્થ થઈ રહીએ છીએ. અને તેની જ સાથે આપણા પોતાનાંમાં કે આપણા આસપાસના સંનેગોમાં અથવા આપણી પોતાની સમગ્ર સૃષ્ટિમાં જે કંઈ ન ઇચ્છવા યોગ્ય સ્થિતિ હોય તેનો પણ આપણે સમૂલ ત્યાગ કરી શકીએ એમ છે. તેથી જ્યારે આપણને આદોલનના નિયમનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે આપણને પ્રબુદ્ધતા પ્રકટે છે, અને એ જ્ઞાન કેવલ સામર્થ્યરૂપ છે. (અપૂર્ણ.)

ઉપદિષ્ટ દિવસે ઇષ્ટપ્રતિ અભ્યર્ચના.*

૫૬.-મેવાડો.

ત્રાતા ઉરે આવી રે, સેવા ગ્રહો બાલની રે,
દેવા પ્રભુ દર્શનના શુભ દહાણ;
વૃત્તિઓ આ ચિંતે રે, નિશ્ચિન નાથને રે,
પ્રકટો વહાલા સાચો જાણી મુજ ભાવ; ત્રાતા૦

ભીતરની ભક્તિરે, સાચી પ્રભો ! જાણતા રે,
તેથી કડ્ડું હૃન્મદિરીએ પૂજન,
ઉપચારો અર્પુરે, અંતરના તાતલ રે,
યાને તેથી દીનને સદા પ્રસન્ન, ત્રાતા૦

વિધિહીન સેવા રે, તો એ પણ દાસની રે,—
જાણી પ્રભો ! પૂર્ણ કરી લો આપ,
અબળ કયાં જાએ, સમર્થને ત્યાગીને રે,
દોષ દહી અંકે ગ્રહો મમ બાપ; ત્રાતા૦

સુ કર્મે અધુરાંરે, હશે ગત જન્મનાં રે,
પૂર્ણ પદે પહોંચી થઈ ના શાંત,
હૃદયના એ ઠાંખે રે, શુરો ! પીડા પામતીરે,
કયાંરે હાવે કરી લેશે નિર્ભાંત; ત્રાતા૦

વિશ્વસિ સ્વીકારીરે, શુભ દિને આવજો રે,
વસજો વહાલા ! રંકના હૃદયામાંદ્ય,
પ્રેમે પ્રભો ! અર્પુરે, પ્રણતિ પદપદ્મમાં રે,
સ્થાપો શિરે શુભ કર (જેથી) દુઃખ દહાણ; ત્રાતા૦

વિદ્યાર્થી અને ગુરુ.

નિદાપતાની મૃતિવિષ એક નાનો બાલક વિદ્યાર્થી એક વખત ગામમાં જઈ આવીને પોતાના ગુરુને કહેવા લાગ્યો કે ગુરુજી ! ધણી વર્ષોથી જે બંધાવા કરતો હતો અને જે ધણો જ મોટો છે એવો મહારાજનો મહેલ આજે તૈયાર થઈ ગયો છે, અને તેને જોવાને હજારો માણસો આવ્યા છે. તેમાં સુંદર ખગીયા છે, ધુવારા છે, અને મહેલમાં કંઈ કંઈ વસ્તુઓ છે. એના જેવો બીજો એક પણ મહેલ મેં જોયો નથી. જલ્દી જોયા જ કરીએ એમ થાય છે. હું ધણી વાર જોઈ આવ્યો છું તોપણ હજી મને જોવાનું મન થાય છે ગુરુજી ! આપ તે જોવાને આવશો ?

તે મહાત્મા બોલ્યા, “ બાલક ! એ મહેલની અંદર જ રહેલી કોઈ વસ્તુવડે હાસેલાઈને તે પાણીઉપર તરી શકે એમ છે ? ”

બાલકે કહ્યું, “ ના ગુરુજી ! ”

મહાત્માએ પૂછ્યું, “ ત્યારે મહેલની અંદર જ રહેલી કોઈ સત્તાવડે એ અંદર ઉઘો થઈને વાલુમાં આમ તેમ ફરી શકે એમ છે ? ”

બાલકે કહ્યું, “ ના ગુરુજી ! ”

મહાત્માએ પૂછ્યું, ત્યારે બાલક ! જમીનઉપર એ મહેલ હરીફરી શકે છે ખરો ? અથવા એ રાજાને ખેસવાનો જે હાથી છે તે જેની ગળના કરે છે તેની પેઠે એ મહેલ કરે છે ? અથવા પેલા પોપટની પેઠે એ મીઠા રાગ કાઢીને ગાય છે ? એ બધું મહેલની અંદર જ રહેલી કોઈ સત્તા કરે છે ખરું ?

બાલકે કહ્યું, “ ના ગુરુજી ! ”

મહાત્માએ પૂછ્યું, ત્યારે તેની જ અંદર રહેલી કોઈ સત્તાવડે તે વાત કરી શકે કે વિચારી શકે કે પૂર્વના પ્રસંગોની કથા કહી શકે છે ખરો ? ”

બાલકે કહ્યું, “ ના ગુરુજી ! ”

મહાત્માએ કહ્યું, “ તો મિત્ર બાલક ! એ મહેલ જે ડહાપણ લેવા વિચારો અને સારી ક્રિયાઓને પોતાની મેજે જ કરી શકે છે એવા આ હુંપડા જેવો (શરીર જેવો) નથી અને એ હુંપડું પણ લુદ્ધિમાનોએ એટલા જ માટે યોગ્ય ગણ્યું છે કે તેમાં ધરમાત્મા પોતાની અગમ્ય સત્તાસહિત આવીને રહે છે. બાલક ! અગમ્ય સત્તાના અધિપતિ આ શરીરમાં રહીને ઇચ્છાનુસાર સ્વતંત્ર વ્યાપાર કરે છે એટલા જ માટે એ હુંપડાને ઉત્તમ ગણ્યું છે. બાકી તો એ પણ મિથ્યા છે, તો પછી રાજાનો મહાલય તો શું ? ”

॥ ॐ શ્રી ॥

શ્રીસદ્ગુરુથી વિયોગ પામેલા સાધકના વિરહોદ્ગાર.

૫૬. હારી,

ગુરુ નહિ સમીપ અમારી, વહે વારિ, ગુરુ
 કાગદિનો અતિ સુંદર આળ્યા, જનમનરંજનકારી;
 ગુરુ નહિ એ સમય સમીપે, છોડી ગયા ક્યાં પધારી,
 અનાથ અમેને વિસારી; ગુરુ
 નિજ પ્રિયતમસંગ રંગથી રમતા, અંગ ઉમંગને ધારી,
 અન્ય જનોને નિત્ય નિહાળી, રહે મન કંઈ પેરે વારી;
 અંતર્યામીરૂપ વિચારી; ગુરુ
 હર થયા સ્થિત પ્રાણ અમારા, પ્રીત અત્યંત વધારી,
 પ્રીત ત્યાં એક ક્ષણ હર રહેવું, કોણ કહે રીત સારી,
 કરે કેમ કુળ ન ભારી; ગુરુ
 સ્થાન સકળ આ શૂન્યમય ભાસે, જોતાં દૃષ્ટિ પ્રસારી,
 વૃત્તિ ન દોઈ રથળે સુખ પામે, બળ બળ થાય બિચારી,
 ગુરુ ગુરુ નામ ઉચ્ચારી; ગુરુ
 વસ્તુવિચાર થઈ શૂન્ય બેઠો, શોક શકે ન નિવારી,
 નિજપતિ હર ગયા એમ જાણી, દેવ રહ્યા સૌ હારી;
 અસુર થયા શસ્ત્રધારી, ગુરુ
 હે પ્રિયતમ પ્રભુ ! શે હર વિચર્યા મારીને પ્રેમકટારી,
 વલ્લવલતાં આ ભવજળમાં હવે, કોણ દે પાર ઉતારી;
 અહીંને બાંધ અમારી, ગુરુ

જે થાય છે તે સારાને માટે.

પરમાર્થમાર્ગમાં પ્રવેશવા ધણા મનુષ્યોને, વ્યવહારમાં જે કાંઈ બને છે, પછી તે સારું હોય કે ખોટું હોય, તોપણ એવું કહેવાની અને માનવાની ટેવ પાડી હોય છે કે આ જગતમાં જે થાય છે, તે સારાને જ માટે થાય છે, માટે જે કાંઈ બને છે, તેને માટે હર્ષ શોક કરવો મિથ્યા છે. આવા મનુષ્યોના જીવનમાં ગમે તેવો દુઃખદ પ્રસંગ બને છે તોપણ તે સારાને જ માટે બન્યો છે, એમ માનીને તેઓ સમાધાનને સેવે છે, અને વૃત્તિની વિકળતાને શમાવે છે. આ પ્રકારનું માનવું જો કે કલેશને અટકાવનાર હોવાથી એક પક્ષે લાભકારક છે, તોપણ તેનો પરિણામ બહુ ઇચ્છવા યોગ્ય આવતો નથી.

જે થાય છે, તે સારાને જ માટે થાય છે, એવા નિશ્ચયને સેવવાથી જે કંઈ મળે તેમાં સંતોષ માનવાની મનને ટેવ પડી જાય છે; અને આવી ટેવ પડવાથી પછી વધારે સુખદ અને વધારે ઉચી સ્થિતિઓને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવાનું મન થતું નથી; અર્થાત્ આ નિશ્ચય ઉત્પત્તિને અર્પનાર સઘળા પ્રકારના પુરુષાર્થને અટકાવનાર છે. વળી આવા નિશ્ચયથી મનુષ્ય પોતાના જીવનમાં જે કાંઈ બને છે, પછી તે ગમે તેવું નિકૃષ્ટ પ્રકારનું હોય તોપણ તેને સ્વીકારી લેતો થાય છે.

આમ છતાં, આ નિશ્ચયપ્રમાણે વર્તનારા ધણા મનુષ્યો એવું માને છે કે આવો ભય રાખવાની આપણે કશી જરૂર નથી. કારણ કે જે થાય છે, તે સારાને જ માટે થાય છે, એવો જો આપણો નિશ્ચય હોય છે, તો તે આપણો નિશ્ચય દુઃખદ પ્રસંગોમાંથી પણ સુખદ પરિણામને પ્રકટાવવા પ્રવૃત્ત થાય છે, અર્થાત્ જે કંઈ બને છે, તેનો પરિણામ સારો જ આવે છે. આમાં કંઈક સત્ય રહેલું છે. તોપણ દુઃખદ પ્રસંગોને સુખરૂપ કરવાનો જ્યાં સુધી આપણે પ્રયત્ન કરતા નથી ત્યાં સુધી કેવળ શાંત નિશ્ચય જ તેમને સુખરૂપ કરવા સમર્થ થતો નથી. પ્રસંગોને સુખરૂપ કરવાને માટે આપણે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે પણ 'જે થાય છે તે સારાને માટે થાય છે' એટલો નિશ્ચય કરીને ખેશી રહેવાથી પ્રયત્ન સમાપ્ત થયેલો ગણાતો નથી.

જે ઉંચામાં ઉંચો ઉદ્દેશ આપણે ધાર્યો હોય તેને સિદ્ધ કરવા માટે જ્યાં સુધી આપણે આપણું સમગ્ર જીવન અર્પણ કરતા નથી ત્યાં સુધી આપણે આપણાથી બનતો સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રયત્ન કરીએ છીએ, એમ ગણાતું નથી; અને જ્યાં સુધી આપણે આપણા ઉચ્ચ ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવાની તીવ્ર ઇચ્છાથી તનમનથી પ્રયત્નમાં જોડાતા નથી; ત્યાં સુધી આપણા જીવનમાં જે કંઈ બને છે, તે આપણા સારાને માટે બનતું નથી.

સઘળું સારાને માટે જ થાય છે, એવો પ્રયત્નરહિત નિશ્ચય, બનનાર પ્રસંગોને સુખદ કરવા અસમર્થ છે. વળી વર્તમાન કાળમાં બનતા પ્રસંગો સારાને માટે જ બને છે, એમ માનવાથી મનઉપર અંધકાર ફરી વળે છે, અને તેથી તે બનતા પ્રસંગોથી વધારે સારા પ્રસંગોને જોઈ શકતું નથી.

નિરંતર ઉચ્ચ ચાતુર્ય મન, માનસિક સૃષ્ટિના ઉચ્ચ પ્રદેશોમાં, વધારે ઉચ્ચ. વસ્તુઓ જુએ છે, અને આવું મન જ વર્તમાન કાળમાં જે બને છે તે સચેતી ઉત્તમ નથી. તે સમજી શકે છે. હાલ જે બને છે, તે પ્રસંગોને હાલ જ વધારે સારા કરી શકાય એમ છે.

વર્તમાન કાળના ઉદ્દેશો વર્તમાન કાળમાં જ સિદ્ધ થવા નોંધ્યે. કદાચ તેવું ન બને તોપણ તે ઉદ્દેશો નિરંતર સિદ્ધ થતા જવાના ક્રમમાં છે, એવું તો આપણને લાન થવું જ નોંધ્યે; પરંતુ જે હાલ આપણને નોંધ્યે છીએ, તે હાલ જ મેળવવામાં આપણે નિષ્ફળ થવાથી, એવું સિદ્ધ થતું નથી કે હાલ તેની આપણને અપ્રાપ્તિ હોવી, એ આપણા લાભને માટે છે. તેથી માત્ર એટલું જ સિદ્ધ થાય છે કે આપણો તેને માટે અનધિકાર છે. આપણે તેને માટે જે ચોખ્ખતા મેળવવી નોંધ્યે, તે મેળવી નથી; આપણે પ્રમાદી અને આળસ થયા છીએ; અને પ્રારબ્ધ અથવા આબુખાલુના સંજોગો આપણને જેમ ખેંચી ગયા તેમ આપણે ખેંચાયા છીએ.

ભૂતકાળમાં જે આપણે વધારે ડહાપણભરેલી રીતે વર્ત્યા હોત, અને ભૂતકાળમાં આપણી ઉન્નતિ સાધવાના જે જે પ્રસંગો આપણને મળ્યા હતા, તેનો જે આપણે સદુપયોગ કર્યો હોત, તો વર્તમાન કાળમાં જે ઉન્નતિને આપણે ઇચ્છીએ છીએ, તેની આપણે વાટ નેવી ન પડત.

જે સુખને હાલ આપણે ઇચ્છીએ છીએ, તે હાલ જ આપણને નથી મળતું, તેથી તે આપણા હિતને અર્થે છે, એવું ધારવું, એ ભૂલભરેલું છે. જે ઉન્નતિની આપણને અભિલાષા છે, તેને પ્રાપ્ત કરવાના પ્રસંગોની વાટ જોતા સંતોષથી ખેંચી રહેવું, એ લેશ પણ ઉચિત નથી. વર્તમાન કાળમાં આપણી ઉન્નતિ થવાના પ્રસંગો જે આપણને નથી પ્રાપ્ત થતા તો તેમાં, ભૂતકાળમાં આપણે કરેલી અયોગ્ય કૃતિનો જ દોષ છે.

પરંતુ હવે પશ્ચાત્તાપ કે શોકને કરવાની અગત્ય નથી, ભૂતકાળમાં થયેલી ભૂલોને માટે રડવાથી તો આપણે ઉલટા વર્તમાન કાળમાં જે બળવડે આપણે આપણી ઉન્નતિ સાધવાનો પ્રયત્ન કરવાના છીએ તેનો ક્ષય કરી નાંખીએ છીએ. જાત વર્તમાન કાળમાં તમારે કેંઈ સિદ્ધ કરવાનું હોય તો તે સિદ્ધ કરવામાં તમને જે જે પ્રતિબંધો નડતા હોય તે તમારા હિતને અર્થે છે, એવું ધારતા નહિ. તે પ્રતિબંધોનો નાશ થવો જ નોંધ્યે, એવી શ્રદ્ધાને તમારે પ્રકટાવવી નોંધ્યે. તેમનો નાશ થવામાં જ તમારું હિત છે, એ વિચારને જ તમારે તમારા અંતઃકરણમાં સ્થિર રાખવો નોંધ્યે. તેમનો નાશ કરવાનું તમારામાં સામર્થ્ય છે, એવું તમારે ધારવું નોંધ્યે.

આબુખાલુના પ્રતિકૂળ અથવા અનુકૂળ સંજોગો પોતાની મેળે ઉભા થતા નથી. કાં તો તમે પોતે તેમને ઉત્પન્ન કર્યા હોય છે, અથવા તો ખીંજાઓએ ઉત્પન્ન કરેલા તે સંજોગોને તમે સ્વીકારી લીધા હોય છે. પણ જેને તમે ઉત્પન્ન કર્યું છે, તેનો તમે નાશ કરવા અથવા તેને નવેસરથી બનાવવા સમર્થ છો. તે જ પ્રમાણે જેનો તમે સ્વીકાર કર્યો છે, તેનો તમે ત્યાગ પણ કરી શકો, તેમ છે જ. આમ હોવાથી તમને વર્તમાન કાળમાં પ્રાપ્ત થયેલી સ્થિતિનું ગમે તે કારણ હોય તોપણ તે સ્થિતિને તમારી ઇચ્છા અને આવશ્યકતાપ્રમાણે ફેરવવાને તમે સમર્થ છો. કોઈ આપણને પ્રાપ્ત થતી સ્થિતિઓને, સંજોગોને કે વસ્તુઓને પોતાનો સ્વતઃ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાનો હોતો, નથી. આપણો જે ઉદ્દેશ હોય છે, તેને પોષવો તથા તેને સિદ્ધ કરવો એ જ તેમનું કામ હોય છે. પરંતુ જ્યારે આપણે કોઈ ચોક્કસ ઉદ્દેશને સેવતા હોતા નથી ત્યારે આ સંજોગો ગમે તેવું અવ્યવસ્થ રૂપ ધારણ કરે છે, કારણ કે તેમના ઉપર આપણા કરતાં વધારે બળવાન મનુષ્યોએ પ્રકટાવેલા સંજોગોની અસર થાય

જે મનુષ્યને કોઈ ચોક્કસ ઉદ્દેશ હોતો નથી, તે ગમે તેવી ટંગધણાવિનાની સ્થિતિમાં અટવાયા કરે છે. જો તે બાજુ વસ્તુઓને પોતાને વશ વર્તાવતો નથી તો તેને તે વસ્તુઓની સાથે ધક્કાનું પડે છે; અને જ્યાં સુધી કે કોઈ ચોક્કસ ઉદ્દેશને ધરીને પોતાની બળવાન ઇચ્છાના આકર્ષણથી સઘળા વસ્તુઓને પોતાના પ્રતિ આકર્ષી લાવતો નથી, ત્યાં સુધી તેનામાં માત્ર વસ્તુઓને પોતાને વશ વર્તાવવાનું સામર્થ્ય આવતું નથી.

સ્થિતિને, સંજોગોને, અને બાજુ વસ્તુઓને પોતાને વશ વર્તવવાની કળા આ છે: બાજુ વસ્તુઓઉપર કોઈ પણ પ્રકારનું સંકલ્પબળ ન વાપરતું પણ આપણા ઉદ્દેશના બળને એટલું બધું વધારી મૂકતું કે જેથી સઘળા વસ્તુઓ આપણા પ્રતિ આકર્ષાઈ આવે. અને આપણી ઇચ્છાનુસાર વર્તે. નિયમ એવો છે કે પ્રત્યેક સ્થિતિ, પોતાના અસ્તિત્વસમયે જેનું બળ સહીથી અધિક હોય છે તેને અનુસરે છે.

આથી જ્યારે તમે તમારા ઉદ્દેશને સહીથી અધિક બળવાન કરો છો ત્યારે જગતની સઘળા વસ્તુઓ તમને અનુકૂળ થઈ જાય છે. અને આમ કરતું બહુ સહેલું છે; કારણકે, જ્યારે તમે તનમનથી તમારા ઉદ્દેશમાં એકાગ્ર થાઓ છો ત્યારે તે અત્યંત બળવાન થાય છે.

આ રીતે વર્તનાર મનુષ્ય જે કામ પોતે હાથમાં લીધું હોય છે તેને પોતાના સઘળા તનમનથી સર્વોત્તમ પ્રકારે કરે છે; અને જ્યારે વર્તમાનકાળમાં મનુષ્ય પોતે જે પ્રયત્ન સેવતો હોય છે, તેને તનમનથી સેવે છે ત્યારે તેનો પરિણામ ઉત્તમ આવ્યા વિના રહેતો જ નથી.

જ્યાંસુધી મનુષ્ય પોતાની સર્વ શક્તિઓને સર્વોત્તમ રીતે પ્રયત્નમાં યોગ્યતો નથી ત્યાં સુધી સર્વોત્તમ પરિણામ કદી પ્રકટતો નથી, અને જ્યાં સુધી તે પોતાના ઉદ્દેશને અત્યંત પ્રયત્ન કરતો નથી ત્યાં સુધી તે પોતાની સર્વ શક્તિઓને સર્વોત્તમ રીતે પ્રયત્નમાં યોગ્ય શકતો નથી.

દુઃખમય સ્થિતિમાં જ્યારે તમને આવેલા લુઓ, ત્યારે દીલાગમ થઈને કદી બેસતા નહિ. જે ગ્રામ થયું છે, તે સારાને મારે જ થયું છે, એમ માનીને પ્રયત્નતો ત્યાગ કરતા નહિ. બનનારને અથવા બનવા મરિલાને બનવા દેશો નહિ. બનનાર પ્રસંગને સીધા માર્ગમાં વાળ્યા વિના પોતાની મેજે તે શુભ પરિણામને કદી પ્રકટાવતો નથી આપણે જન-છીએ કે પરિણામે જે શુભ દરો તે જ બનશે પણ તેમ બનતું નથી. લગામ છોડીદીધેલા ઉન્નત પેદાને જેમ સીધે માર્ગે જવાની આશા રાખવી, એ અયોગ્ય છે, તેમ આપણે પ્રયત્નરહિત રહીને પ્રસંગોને પોતાનો માર્ગ લેવા દેવો, એ અયોગ્ય છે.

અધિક પ્રસંગમાં શું કરવું, તે ન મુજબ ત્યારે, જેમ ધનાર હોય તેમ થાઓ, અને જે ધરો તે સારું જ ધરો એવો નિમય કરીને હાથ પગ દેશો નાંખી બેધી રહેવું નહિ. તમે પોતે તે પ્રસંગની લગામ હાથમાં લઈને તેને તમારે મારેલે માર્ગે ઉતારવાનો જ્યાં સુધી પ્રયત્ન નહિ કરો ત્યાં સુધી પોતાની મેજે તે સીધે સીધો નહિ ઉતરે, અને તમારું ધરેલું દિન તમને નહિ દેખાડે.

અત્યા પ્રસંગમાં પૂરંના કરનાં વધારે ૯૯ નિમ્બવાળા થાઓ. તમારા ઉદ્દેશના ૨૫૩૫ને પૂરંના કરનાં વધારે ૨૫૪ રમો, અને તેની સિદ્ધિની શ્રદ્ધા પૂરંના કરનાં અધિક ૯૯ કરો તમે

પોતે તમારું પોતાનું સ્વરૂપ બદલે, અર્થાત્ તમે જેવા હો તેના કરતાં અધિક સારા થાઓ. તમારા સર્વોત્તમ અંશોને જેમ અને તેમ અધિક બહાર કાઢો; અને પ્રાપ્ત પ્રસંગોનો સર્વોત્તમ પરિણામ આણવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરો. પરિણામ સર્વોત્તમ જ આવવાનો; કારણ કે તે સર્વોત્તમ આવે, એવો તમે પ્રયત્ન કર્યો છે.

જ્યારે તમને તમારું ધારેલું ન મળે ત્યારે તે ન મળવામાં મારું હિત જ રહેલું હતું, માટે તે મને ન મળ્યું, એવા વિચારને સીવીને મનને કદી પણ વાળશો નહિ. જે તમારે જોઈએ છે, તે મળવાનો તમને હક છે; અને જે સમયે તે તમારે જોઈએ છે, તે જ સમયે તમને તે મળવામાં તમારું સર્વોત્તમ હિત રહેલું છે. તમારી જોઈતી વસ્તુ જોઈએ તે સમયે તમને નહિ મળવાનું. કારણ જેવા સર્વોત્તમ તમારાથી થઈ શકાય તથા જેવો સર્વોત્તમ પ્રયત્ન તમારાથી કરી શકાય, તેવા સર્વોત્તમ તમે થયા નથી, તથા તેવો સર્વોત્તમ પ્રયત્ન તમે કર્યો નથી. જેવા તમારે થવું જોઈએ, તેનાથી ન્યૂન જ્યાં સુધી તમે રહો છો ત્યાં સુધી, જેવું તમને મળવું જોઈએ, તેનાથી ન્યૂન તમને મળે છે; અને આ ન્યૂન તે કંઈ સારું નથી કારણ કે તેનાથી વધારે સારું તમે મેળવી શકત.

જે થનાર હતું તે થયું, અથવા જે થનાર હશે તે થશે, એ નિશ્ચય કેવળ ખોટો છે. મનુષ્યે પોતે જે થવાનું કારણ, રચ્યું હતું તે જ થયું હતું. જે થવાનું તે કારણ રચે છે, તે જ થાય છે. કારણને મનુષ્યના પોતાના રચ્યાવિના કાર્ય કદી રચાતું જ નથી. અને કારણને બદલી નાંખવાનું મનુષ્યનામાં પોતાનામાં સામર્થ્ય છે, એટલું જ નહિ, પણ નવાં કારણો રચવાનું પણ તેનામાં સામર્થ્ય છે. ખરું છે કે જીવનના નિયમોને તેને અનુસરવું પડે છે; પણ આ નિયમોના સામર્થ્યનો અવધિ નથી; અને તેથી કરીને આ નિયમોના સ્વરૂપને જે સમજે છે, તથા તેમનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેને જે જાણે છે, તેને સુખપ્રાપ્તિના સંભવોનો અવધિ નથી.

આયુષ્ નિર્માણ થયેલું છે જ નહિ. અમુક પ્રસંગ અમુક કાળે બનવાનું નિર્માણ કરાયું નથી. આયુષ્ જેટલું લંબાવવું હોય તેટલું લંબાવી શકાય છે. મૃત્યુનો જય કરી શકાય છે. પ્રત્યેક બનાવ, જેવો અને છે, તેના કરતાં જૂદા પ્રકારનો કરી શકાય છે. મનુષ્યને જે જે મળે છે તેના કરતાં અધિક તે મેળવી શકે એમ છે. જે જે દુઃખો તેના ઉપર આવી પડે છે, તે તે દુઃખોને તે પોતાના ઉપર ન આવી પડે એવું કરી શકે છે.

આપણા જીવનમાં બનતા-સેંકડો પ્રસંગોમાંથી થોડા જ પ્રસંગો પોતાની મેળે સુખદ પરિણામને પ્રકટાવતા અનુભવમાં આવે છે; કારણ કે આપણે આપણા સર્વોત્તમ રૂપમાં કવચિત્ જ સ્થિત રહીએ છીએ. જેવા આપણે થઈ શકવાને સમર્થ છીએ તેવા જો આપણે થઈએ તો આપણા જીવનમાં બનતા લગભગ સઘળા જ પ્રસંગો સુખદ પરિણામને પ્રકટાવે; પણ તેવું નથી બનતું માટે ઉત્તમ માર્ગ એ છે કે આપણે આજથી જ આપણાથી બની શકે તેટલા સર્વોત્તમ થવું.

જ્યારે પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાના જીવનની દોરી પોતાના હાથમાં લેશે, અને પોતાનું જીવન એવી તો ઉત્તમ રીતે ચલાવશે કે વર્તમાન કાળમાં કરવામાં આવતાં પ્રત્યેક કામ સર્વોત્તમ

રીતે કરશે ત્યારે જે કાંઈ થવાનું, તે સારાને માટે જ થવાનું એટલું જ નહિ પણ પ્રતિદિન જે કાંઈ થવાનું તે પૂર્વના કરતાં વધારે અને વધારે સારું થવાનું.

આપણા જીવનમાં નિત્ય સારું અને સારું જ થતું રહે એવું કરવાની કળા એ છે કે આપણે આપણા અંતરમાં રહેલી અંતર્યામી ઈશ્વરની સર્વોત્તમ સત્તાને જાગ્રત્ કરવી અને આપણે તે સત્તાને સંપૂર્ણ રીતે અધીન ધર્મજનને તેની પ્રેરણાપ્રમાણે વર્તવું. આમ કરવાથી આપણા જીવનમાં જે કાંઈ જનશે તે સારાને માટે જ જનશે; સારાને અવશ્ય જનવું જ પડશે, અને નિષ્ફળતાને કોઈ પ્રસંગ જનતો કદાચ ઉપરની જેતાં જણશે તોપણ તે હવે પછી જનનાર વધારે સારા પ્રસંગના દ્વારે જ દશે. આમ છતાં જો દેખાતી નિષ્ફળતાથી આપણે આપણા અંતઃકરણને નિરાશાને વશ થવા દઈશું તો તે વધારે સારો પ્રસંગ નહિ બને; કારણ કે પ્રત્યેક નિરાશાભરેલી વૃત્તિ અંતર્યામી ઈશ્વરની સત્તામાંથી આપણા મનને જેમીને નીચેના ખાડામાં નાંખે છે; અને તેમ થતાં જે વધારે સારો પ્રસંગ અંતર્યામી ઈશ્વરની સત્તા પ્રકટાવનાર હોય છે, તેને માટે યોગ્યતાવાળું આપણું મન રહેતું નથી.

જ્યારે ઉપર ચર્ચાવેલા ઉચ્ચ માર્ગે આપણે પ્રયાણ કરતા ધર્મ એ છીએ ત્યારે આપણે શરીરનાં સધળાં સામર્થ્યો કોઈ ઉચ્ચ ઉદ્દેશની સિદ્ધિપ્રતિ ગતિ કરતાં થવાથી નિરાશાના પ્રસંગ ધીરે ધીરે આપણા જીવનમાંથી અદૃશ્ય થતા જાય છે; એમ છતાં ગાળે ગાળે કદાચ તેવા પ્રસંગ આવે તોપણ આપણે તો અંતઃકરણમાં એવા જ નિશ્ચયને સુદૃઢ રાખી રહેવો કે યોગ્ય સમયમાં આ નિરાશામાંથી કોઈ અધિક સિદ્ધિને દર્શાવનાર પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવાનો જ.

ઉપરના દેખાવો ગમે તેવા હોય તોપણ જો આ નિશ્ચયને આપણે સતત વળગી રહીએ છીએ તો વધારે સારો પ્રસંગ જનવાનો: પૂર્વોક્ત નિયમ કદી પણ નિષ્ફળ જતો નથી.

આ નિયમનાં સર્વોત્કૃષ્ટ ફળ સત્વર જણાય એટલા માટે આપણા જીવનમાં જે જે નિષ્કૃષ્ટ પ્રકારનું હોય તેને આપણે પ્રયત્નપૂર્વક કાઢી નાંખવું જોઈએ. અજ્યુદયના વિદ્યાર્થી જે જે મનોવિકારો હોય તે સર્વનો જન્ય કરી આપણે વિશુદ્ધ જીવન ગાળના થવું.

મને મનનગામી થવું, અર્થાત્ આત્માના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં વિચરનારા થવું. આત્માના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં નિવાસના સમયે મનને જે પ્રકારનું જ્ઞાન થાય તે પ્રમાણે જ વ્યવહારમાં વર્તવું. પ્રકારણુસારી જીવન રાખવામાં સતત પણ્સ સ્ખલન થવા ન દેવું. અર્થાત્ જાણકારના તથા અર્થાત્ પદ્ધતિમાં, એવું દ્વિધા વર્તન ગમે તેવા પ્રસંગમાં પણ કદી પણ ન રાખવું. શું સિદ્ધ કરવું છે, તેનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ પ્રથમ મનમાં રચો. આ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવાપ્રતિ નિશ્ચાનને તાકો. આ ઉચ્ચ ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા કરો; એટલી બધી તીવ્ર ઇચ્છા કરો કે જેથી પ્રકટેલા મહાજળના પ્રવાહમાં તમારી ઇચ્છેલી વસ્તુ તણાઈ આવે. આમ થતાં જે પરિણામ આવશે તે સારાને માટે જ આવશે.

વ્યાપારાદિમાં કેવી રીતે વિજય મેળવવો.

(અનુસંધાન ગયા અંકના પૃષ્ઠ ૭૭ થી.)

પં તમે વર્તમાન સમયમાં જે અવસ્થામાં હો તમારી પોતાની અનિવાર્ય અગત્ય પડે એવાં પ્રકારની તે કાર્યનિમિત્તની કુશલતા પ્રાપ્ત કરો. તમે જો હો તો અમુક કાર્ય સર્વોત્તમ થાય એવી લોકમાન્યતા કરો. અને તેમ કરવાથી એ પ્રકારના કાર્યમાં તમારું અત્યંત મૂલ્ય થવાને લીધે તેવી જાતનું જ્યાં મોટામાં મોટું કાર્ય હશે ત્યાં તમને સ્થાપવામાં આવશે. અથવા એ કાર્ય તમને સોંપવામાં આવશે. એ જગાએ સ્થપાયા પછી જ્યાં પ્રસંગો અથવા તકના સમયો અત્યંત પ્રમાણમાં આવી મળે છે, જ્યાં બદલો પણ અધિક પ્રમાણમાં મળે છે તથા જ્યાં કાર્ય પણ અધિક અનુકૂલ પ્રકારનું છે એવા કોઈ વિશાળ અને વધારે અધિક મહત્તા તથા યોગ્યતાવાળા પ્રદેશમાં સ્થપાઓ છો.

એ એક સત્ય વાર્તા છે કે તમે જે સ્થળે હાલ છો તે સ્થળને યોગ્ય તમે યાઓ છો-તે સ્થળમાં તમારી અનિવાર્ય અગત્ય પડે એવું જ્યારે થઈ રહે છે કે તરત જ નવીન અને અધિક મહત્તાવાળી તક તમને આવી મળવાની. તેને બદલે તમે એવી રીતે કામ કરો કે એક જ દિવસમાં તમારી જગાએ બીજે કોઈ માણસ આવે અને તે કાર્ય કરી શકે તો નક્કી માનજે કે તમારી કોઈને જરૂર કે ગરજ પડવાની નથી. અને તમને પ્રસંગો પણ બહુ થોડા અને તે પણ નિર્ણવસરખા મળવાના. આમ હોવાથી પ્રત્યેક મનુષ્ય ધારે છે તો જ તે પોતાને ઉચ્ચ સ્થિતિએ ચઢાવે છે અને તેમ કરવું એ સર્વ મનુષ્યને સુગમ છે.

ફ તમારી દૃષ્ટિમાં ઉચ્ચ લક્ષ્ય રાખો. તમારું મન કલ્પી શકે એવા ઉચ્ચ લક્ષ્યને ધારણ કરો, અને તેને સિદ્ધ કરવાનો વિચાર કરીને બેસી રહો નહિ, પરંતુ અવશ્ય સિદ્ધ કરવું અને તે થશે જ એવી દૃઢ શ્રદ્ધાપૂર્વક રહો.

માત્ર ઉચ્ચ લક્ષ્યની લક્ષણા કયાં કરવી એટલું જ બસ છે એમ નથી. જે લક્ષ્ય આપણે સિદ્ધ કરવું છે તેની આપણા મનઉપર એટલી તો ઉંડાણથી અસર થવી જોઈએ કે જે કંઈ આપણે વિચારીએ છીએ તે પ્રત્યેક વિચારને તેને લીધે જીવંત જાગ્રતિ મળે.

ઉચ્ચતર વસ્તુમાટે જ્યારે પ્રત્યેક વિચાર અનિવાર્ય ઇચ્છાસહ ઉઠે છે ત્યારે મનની પ્રત્યેક શક્તિઓ તે કાર્ય કરવાની કુશલતાના શિખરે પહોંચે છે. અને મનની સઘળી ક્રિયાઓ ઉચ્ચતર વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે જ કાર્ય કરે છે, તેથી ઉચ્ચતર વસ્તુ વા સ્થિતિનો સાક્ષાત્કાર જ થઈ રહે છે.

આપણી દૃષ્ટિમાં જેમ જેમ વધારે ઉચ્ચ લક્ષ્ય હોય છે તેમ તેમ આપણે જે વિચાર કરીએ છીએ તે પણ વધારે ઉચ્ચ જ થવાના, અને ઉચ્ચ વિચાર જ મનુષ્યને મહાન્ પુરુષરૂપે બનાવે છે.

તમે તમારા ધારેલા લક્ષ્યની નિકટ અને નિકટતર નિત્ય જતા રહો છો અથવા તમારી નિકટ અને નિકટતર એ લક્ષ્યરૂપ વસ્તુને આકર્ષ્યા કરો છો એ પ્રકારની દૃઢ શ્રદ્ધા-

પૂર્વક રહેવાથી તમારી જુદી ધરો એટલું જ નહિ પરંતુ એ થકા તમારા પોતાનામાં, તમને અધિક અને અધિક જુદી પમાડે એવી આંતર સંપત્તિઓને પ્રકટાવશે.

એ એક સત્ય વાત છે અને તે સ્મરણમાં રાખવી કે નાની વસ્તુઓ સિદ્ધ કરવા કરતાં મોટી વસ્તુઓ સિદ્ધ કરવામાં કંઈ વધારે પ્રયાસ અને વધારે સમયની જરૂર નથી. વધારે બળની જરૂર છે અને જે મહાન વસ્તુઓમાટે કાર્ય કરે છે તે, જેને માટે તેણે કાર્ય કર્યું હોય છે તે તેને અવશ્ય મળે છે.

૭ વિજયનાં તત્ત્વોને સૂઝો. અખડિતપણે વિજય, પ્રગતિ તથા સતત અવ્યુદયના માનસ વાતાવરણમાં રહીને તમારા મનમાં વિજય અર્પનાર સામર્થ્યો અથવા તત્ત્વોને રચો. આ પ્રકારે કરવાની અત્યંત અગત્ય છે, કારણ કે તમે વિજયને સિદ્ધ કરો તે પૂર્વે વિજયને અર્પનાર જે સામર્થ્યો છે તે પ્રથમ તમારા મનમાં જાગૃત થવાં જોઈએ.

જ્યાં સુધી તમારું મન જ નિષ્કલતામાં રચ્યા કરે છે ત્યાં સુધી તમને વિજયપ્રાપ્ત થવો સંભવિત નથી કેમકે મન જ કંઈ પણ કાર્ય કરે છે અને તે જ દુર્બલ હોય ત્યાં સુધી વિજયપ્રતિ તે વળતું નથી. મન એ કારણ છે, જે કાર્યરૂપે વિજયને પ્રકટાવવો હોય તો કારણમાં પ્રથમ જ વિજય સ્થપાયેલો હોવો જોઈએ. તેથી મનુષ્યના બાહ્ય જીવનમાં વિજયની પ્રતીતિ થાય તે પૂર્વે વિજયને અર્પનાર સઘળાં તત્ત્વો મનમાં સ્થાપવાં જોઈએ, અર્થાત્ મનનાં સઘળાં કાર્યો, વિજયપ્રદ કાર્યોરૂપે જ થવાં જોઈએ. તે કાર્યો એવાં હોવા જોઈએ કે જે પરંપરાએ, કુદરતી રીતે અને સાક્ષાત્પણે સુખસાધક જ થઈ પડે.

પ્રગતિના મનોમય વાતાવરણમાં રહેવાથી મનની સઘળાં શક્તિઓ પ્રગતિ પામવા માંડે છે. વિકાસ, પ્રાપ્ત્ય તથા સિદ્ધિનો આત્મા, મનની પ્રત્યેક ક્રિયાને સંચેતન કરે એમ છે, અને તેમ થતાં સમગ્ર અંશથી મન અધિક મહાન વસ્તુપ્રતિ આગળ અને આગળ વધતું જશે. આ પ્રકારે થવાથી પ્રત્યેક રીતે મન અધિક કુશલ અને બલવાન ધરો, અને એવું કુશલ મન જ વિજય પ્રાપ્ત કરે છે.

અખડ જુદીના માનસ વાતાવરણમાં રહેવાથી મનના પ્રદેશમાં એકત્રિત કરવાની ક્રિયા ચાલે છે. અર્થાત્ વિવિધ સામર્થ્યો વગેરે જે કંઈ આમ તેમ જૂટાં છવાયાં વિખરાઈ ગયાં હોય છે, તે બધાં એક કેન્દ્રમાં એકઠાં થવા માંડે છે. આ ક્રિયા મનનાં સઘળાં સામર્થ્યો તથા ગુણોની જુદી કરે છે. અને તેમ થવાથી વિજયને અર્પનારાં તત્ત્વો આપણામાં વધતાં જ જાય છે.

જે મન પોતે જ વિજયના અશોધી ભરપૂર છે, તેને જ્યારે કોઈ સ્વૂક્ષ્ણ કાર્યમાં યોગ્યતામાં આવે ત્યારે તે વિજય પ્રકટાવે છે, કેમકે સમગ્રનીય સમગ્રીયને સૂઝે છે. તેથી મનમાં વિજયના વિચારને સ્થાપવો, એ જેણે કોઈ પણ કન્ય સ્ત્રીકાર્ય છે અને જેનિશ્ચય-પૂર્વક વિજય પામી શકે એમ છે, તેને માટે અત્યંત અગત્યનું છે.

ઉપર કહી ગયા તે ઉપરાંત આત્મા તથા જીવનના સઘળા બળસદિત સર્વોત્તમ મનુષ્યસાથે મંત્રી બાધો, સર્વોત્તમની જ પ્રતીક્ષા કર્યા કરો, અને સર્વોત્તમની જ ઈચ્છા કરો. કંઈ પણ યોગ્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાના ઉદ્દેશવાળા થાઓ, જ્યાં જ્યાં મૂલ્યવાન અથવા મહાનુભવે જ રહિય રહેા, અને દરેક પણ અધિકાધિક યોગ્યતા મેળવવાને માટે તમારાથી ને તેડસો પ્રયત્ન કરો મનુષ્યમાં રહેલા ગુણોપરથી જ મનુષ્યની કિંમત થાય છે.

અને જે મનુષ્ય ગુણધાન તથા ગુણની વૃદ્ધિ કરી શકે છે તેનાં સમાન ખીણ કોઈ શ્રેષ્ઠ વસ્તુ નથી.

તમારા મનને આકર્ષક તથા રમણીય કરો, તેમ જ તમારા શરીરના સ્થૂલ રૂપને પણ અને તેવી રીતે એ પ્રકારનું કરો. એની પણ અત્યંત અગત્ય છે. કેમકે સામાન્ય દેખાવ સામાનામાં સામાન્ય પ્રકારની જ લાગણી ઉપજાવે છે, અને જેને સામાન્યનું જ ભાન થાય છે તેને પાછા પડવાનો પ્રસંગ આવે છે.

કોઈનું અનુકરણ કરનાર ન થાઓ, પણ અપૂર્વતાને પ્રકટાવો. પૂર્વ થયું હોય તેના કરતાં વધારે ઉત્તમ પ્રકારનું કાર્ય કરવાનો પ્રયત્ન કરો, કોઈ પણ કાર્ય કરવામાં ધણી ચલાઈ ગયેલી પદ્ધતિઓ કરતાં કંઈક વધારે ઉચ્ચ પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરો. જે કંઈ કરો તેમાં એ રીતે જ કરવાનો લક્ષ રાખશો તો તે પ્રમાણે તમે કરી શકશો. મહત્તાને પ્રકટાવનાર અપૂર્વતા (Originality) છે, અને એવી અપૂર્વતાનો જ્યારે વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે હમેશાં વિજય જ અપાવે છે.

(અપૂર્ણ.)

હાસ્યસ્વરૂપ.

વિષયનું નામ વાંચતાં ધણીને એમ લાગશે કે હાસ્યનો તે શો વિચાર કરવાનો હશે ? કેમકે તે સર્વના અનુભવનો વિષય છે. પરંતુ કારણ એટલું જ છે, કે તે સર્વતા અનુભવનો અને અતિપરિચયનો વિષય હોવાથી જ તેની મહત્તાનો ભાગ્યે જ કોઈ વિચાર કરતું હશે. જાતિ પરિચયાદવજ્ઞા એ ન્યાયે તેના પ્રતિ, સર્વ ઉપેક્ષા કરતા આવ્યા છે. અને તેથી જ તેનો વિચાર અપ્રસ્તુત નહિ ગણાય.

ક્રોધ, શોક અને બયની પેઠે હર્ષનો પણ એક માનસ વિકાર છે અને તેની અભિવ્યક્તિ સ્થૂલ શરીરમાં મુખ્યત્વે મુખઉપર અને અનેપછીથી અન્ય અવયવોપર્યંત પણ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે, અને આ સ્થૂલ વિકારને હાસ્ય નામથી ઓળખાવવામાં આવે છે. આ હાસ્ય અત્યંત ઉત્કટ વેગથી અને દીર્ઘ સમયપર્યંત કરવામાં આવે છે ત્યારે તેને અદ્દહાસ્ય કહેવામાં આવે છે.

હાસ્ય કેવળ વ્યક્તિનિષ્ઠ હોઇને વ્યક્તિમાં જ મર્યાદિત થઇને અટકતું નથી. પરંતુ સંસર્ગથી એવી રોગની પેઠે અન્યના ઉપર અસર કરે છે. એક કુટુંબમાં મનુષ્યો એકઠાં થયાં હોય ત્યાં કંઈ હસવાનો પ્રસંગ આવતાં એક જણ હસે એટલે હસવાનું કારણ જાણે કે ન જાણે, સમજે કે ન સમજે, તો પણ બધા ખડખડાટ હસવા મચી પડે છે. તેમ જ જાહેર સભામાં વ્યાખ્યાન કરતાં કોઈ રમુજ વાતનો પ્રસંગ આવતાં આખું સભાસ્થાન હર્ષની ગર્જનાથી ગાજી ઉઠે છે. આવું તેમાં કંઈક ચમત્કારિક આકર્ષણ રહેલું છે.

હાસ્ય એ હર્ષનો ઉલ્લેસ અને ઉછાળો છે અને તેનું ઉત્પત્તિસ્થાન મગજ છે. મગજમાંથી જન્મ પામી તે નખથી શિખપર્યંત સર્વ શરીરમાં રોમે રોમમાં વ્યાપી રહે છે. અને પ્રસન્નતા એ તેનું અંતિમ પરિણામ હોવાથી, સર્વશરીરવ્યાપી આત્માસાથે પરંપરાએ તેનો અભેદસંજ્ઞા હોવાથી આત્માની પેઠે તેનો મહિમા જેટલો વર્ણાય તેટલો થોડો છે.

આમ હોવાથી પૂર્વ પુરુષોએ આ સંબંધી દીર્ઘ વિચાર કરેલા છે અને આપણા સાહિત્ય-
માં નવ રસનું વર્ણન છે તેમાં મૃગારપછી બીજા નંબરે હાસ્યને પ્રથમ સ્થાન આપેલું
છે. ત્રિવિધિત્ર મૃગાર અથવા સ્વરૂપનું દ્યન હાસ્યને જન્મ આપે છે અને તેથી મૃગા-
રથી તેને દ્વિતીય પદ પ્રાપ્ત થયેલું છે. આ એક પ્રકારનો માનસ વિકાર હોવાથી તેનો
પ્રાદુર્ભાવ થવાની સાથે અંતઃકર્ણમાંથી એક પ્રકારનો દ્રવ અથવા રસ વહેવા માંડે છે
અને તેથી તેને રસ એ સંજ્ઞા આપવાનું સાહિત્યકારોએ યોગ્ય ગણ્યું છે.

આપણા સાહિત્યશાસ્ત્રમાં રસનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે:—

વિમાયૈરનુમાલક્ય સાત્ત્વિકૈર્વ્યભિચારિભિઃ

માનીયમાનઃ સ્વાદુત્વં સ્વાયોમાયો રસઃ સ્મૃતઃ.

શારીર ચેષ્ટાવડે ઉદ્દીપક સામગ્રીવડે સાત્ત્વિક તેમ જ આગંતુક ભાવવડે જેનાથી
આનંદ પ્રકટાવી શકાય તેવા સ્થાવી ભાવને રસ કહેવાય છે. આવા નવ રસમાં હાસ્યને
પણ સ્થાન મળેલું છે. અને આદી નાટ્યપ્રણેતા શ્રી ભરતમુનિ આ રસના વિભાવતરીકે
ઉત્તમમાં આમૂલ્યો પદેરવાં, વિપરીત આચાર, નામ તથા વેપ ધારણ કરવો, અને વિચિત્ર
અર્થવાર્તામાં માર્મિક વચનનો ઉચ્ચાર કરવો એવી પ્રકૃતતા રસને હાસ્ય એવી સંજ્ઞા આપે
છે. પોતાના અંગની વિવિધ પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કરવાથી, ખોડખાંપણવાળી ધ્વનિઓ અથ-
વા અવધવા દોષ તો તેવડે અગર ન દોષ તો તેવો મિથ્યા ડોળ કરીને અને તરેહવાર
લુગડાં વીંટીને તેમ જ વિલસણ સુર કાઢીને ચળ્લોચ્ચાર કરતો વિદ્યુત પ્રેક્ષકને હાસ્ય
પ્રકટાવે છે, એ કાઠને ભાળે જ અનુગ્રહ કરો. પારકાના દુઃખનું જ્ઞાન થવાને હાસ્યની
મૃદુતાવાળી અત્યંત અનુકૂળ સ્થિતિથી આપેલાં પામતી શારીરિક અવસ્થાઓ—જાતસ્ત-
ભન, સ્વેદ, રોમાંચ, સ્વરભંગ, કંપ, કાન્તિ બદલાવ, અશ્રુપાત અને પ્રથમ—એ રીતે ગ-
જવામાં આવે છે અને આ પ્રત્યેક મુખ્ય રસને પોતે છે. આ સાત્ત્વિક ભાવઉપરાંત નિ-
વેદ, જ્ઞાન, શંકા, ઈર્ષ્યા, શરમ, જડતા, ઉત્સુકતા, નિદ્રા, મરણ આદિ તેજીસ જાતના
અશ્રિયારી ભાવ માનવામાં આવે છે. તે સર્વનું વર્ણન અત્ર અસ્થાને છે, પરંતુ એટલું
જણાવવું બસ થશે કે આ ચતુર્વિધ સામગ્રીથી પરિપુષ્ટ થયેલો હાસ્યરસ પરનિષ્ઠ અને
સ્વનિષ્ઠ હોઈને દ્રષ્ટાંત્રોના ઉત્તમને રસાનંદમાં નિમગ્ન કરે છે. વળી આનો વર્ણ શુદ્ધ સ્વેત
મનાય છે. આ પ્રત્યેક ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એવા ત્રિવિધ ભેદવાળો છે, એટલે ઉ-
ત્તમનાં સ્વનિષ્ઠ અને પરનિષ્ઠ રિમ્બ અને દસિન, મધ્યમનાં સ્વનિષ્ઠ અને પરનિષ્ઠ વિદ-
સિત અને ઉપદસિન; અને અધમનાં સ્વનિષ્ઠ અને પરનિષ્ઠ અપદસિન અને અનિદસિત—
એમ ગણાય છે. તેનું સ્વરૂપસૂત્ર આ પ્રમાણે છે:—(૧) સદજ વિકાસ પામના ગાત્ર,
અત્યંત દાંત અને નેત્રના ખુણામાંથી કોમલતાથી જોડે એ સ્મિત; વધારે વિકસિત ગા-
ત્ર, સદજ રેખાના દાંત, એ હસિત, ઉત્તમ પાત્રમાં હોય છે. (૨) મધ્યમમાં સમયો-
ચિત ઉત્તમ સ્વર, સંકુચિત મુખ, મુખઉપર રાગ-રંગ એ વિદસિત; ટુલેલાં નાસાપુટ,
વક્ર નજર, નમેલી મરદન, રડુટ પાનિ એ ઉપદસિત; (૩) અધમમાં ઉદત અને અ-
શુધી કંપાવમાન મુખ અને ગેદોટો અવાજ એ અપદસિત; પાછું ઉદત અને ધણું અ-
શુભદિન આરે અવાજ, પાસે ઉભેલાને વળગી પડવું અને દાય ધસવા એ અતિદસિત.
આ પ્રમાણે તેનાં મુખ્ય લક્ષણ છે અને અવાન્તર ભેદ પણ છે. આપણા પૂર્વપુરુષોની
અમુન અવગોચરક્રિયાએ મનોભાવના તથા તેને અનુસરના સ્થૂળ શરીરના અવધવાના

વિકારોનું સદ્ગતિ પૃથક્કરણ અને વર્ગીકરણ કરી સાહિત્યના વિશાળ ક્ષેત્રમાં રસિક જિજ્ઞાસુની મતિને વિચરવાને ઉત્તમ અવકાશ આપ્યો છે. આપણાં વર્તમાન નાટકોનાં પાત્રો તે પ્રેક્ષક વર્ગમાં યથાર્થ રીતે રસનિષ્પત્તિ કરાવી શકતાં નથી તેનું કારણ માત્ર આધુનિક નાટ્યકારો અને તેમનાં પાત્રોનું આ મહત્વના શાસ્ત્રીય વિષયમાં કાળી આદર્શની રાત્રિજેતું ધોર અજ્ઞાન છે. જ્યાં પર્યંત આ અજ્ઞાન તિમિરનો નાશ શાસ્ત્રીય અભ્યાસથી થાય નહિ ત્યાં પર્યંત નાટકોથી કામગીરી મતિનાં બાળકોકેપર, યતાં અનિષ્ટ પરિણામોથી નાટકો વિષે જનસમાજમાં પ્રચલિત થયેલી તિરસ્કારબુદ્ધિ શમવા સંભવ નથી, અને તેમ યથા વિના જનસમુદાયની નીતિ રીતિ, આચારવિચારની આદર્શરૂપ ઉચ્ચ ભૂમિકા રમી યથાર્થ મનુષ્યત્વ એટલું જ નહિ પણ દેવત્વ અર્પવાનો નાટકનો મહાન આશય સિદ્ધ થવાની આશા એ દુરાશા જ છે.

પ્રાચીન સાહિત્યસાગરમાં સહજ નિમજ્જનરૂપ આ વિષયાન્તર કરીને પ્રસ્તુત વિષયને અન્ય દૃષ્ટિબિંદુથી અવલોકીએ, અને આ વસ્તુ સર્વેની અધિક પરિચયની હોવાથી તેના સ્વરૂપને જાણવાને બુદ્ધિને બહુ શ્રમ પડે એવું નથી. આપણ સર્વને એ અનુભવ છે કે બગાસ ખાતાં અથવા છીંક ખાતાં કેટલાકને વિચિત્ર પ્રકારનો લાંબો મોટો અવાજ કાઢવાની ટેવ પડેલી હોય છે, જેથી સમીપે નાનું બાલક હોય તો લય પામી ચીસ પાડી ઉઠે છે. તે જ પ્રમાણે હાસ્ય કરતા પણ અનેક પ્રકારના અવાજ કાઢવાની કેટલાકને ટેવ હોય છે, તેથી તેવા ભારે હસવાથી અન્યને આનંદને બદલે લય પણ પ્રસંગે પ્રકટે છે. કયા પુરાણના અભ્યાસકરને જાણવામાં હશે કે રાક્ષસોસાથેના યુદ્ધસમયે તેમના અટ્ટહાસ્યે કરીને પ્રતિપક્ષના સૈન્યને સ્તંભિત કરવામાં આવતું હતું, અને તેમાં અનેકનો સંહાર થઈ જતો. આ પ્રમાણે હાસ્યનો અદ્ભુત પ્રભાવ પ્રાચીન કાળથી પ્રસિદ્ધ છે.

કેટલાક વિચારકો હાસ્યને અનુકંપાના પ્રતીકારતરિકે સ્થાપે છે તેનું કારણ હાસ્ય કેટલેક પ્રસંગે તુચ્છતાનો ભાવ દર્શાવનાર હોય છે ત્યારે અનુકંપા અથવા દયાની લાગણી શમેલી હોય છે. દુઃખીના દુઃખથી અનુકંપાનો મનોભાવ ઉદય પામે છે અને તે ભાવ પ્રકટયા પછી તેને સાહાય્ય અર્પી ઉપયોગી થવું એ મહાન સદૃશ્ય છે અને સામાજિક સુખને અર્થે અત્યાવશ્યક ગણાય છે. બીજાના સુખ દુઃખમાં ભાગ લેવાથી સામાના સુખમાં ઉમેરો થાય છે અને દુઃખ વિસરાય છે. તેમ છતાં પોતાની આસપાસ વ્યાપી રહેલાં દુઃખ ટાળવાને અનુકંપાનો અખંડ વિચાર અંતઃકરણના વિકાસ અથવા પ્રકૃત્વતાને સાધવાને બદલે તેને સંકોચ અથવા દગાણવાળું રાખે છે, અને એટલા પૂરતી તેના પ્રતીકારતરિકે હાસ્યની અગત્ય કેટલાક સ્વીકાર છે.

આ સંબંધમાં ડૉક્ટર ડબ્લ્યુ. મૅકડોગલે (Dr. W. Mc Dougall) બ્રિટિશ એસોસિએશનઆગળ જણાવેલા વિચારો પણ વિચારવા જેવા છે. ધણા ધણા વિજ્ઞાનવિદોએ આ સંબંધમાં અનેક સંભાવનાઓ રજુ કરેલી છે, પણ તે સંતોષકારક જણાઈ નથી. સ્પેન્સરના વિચારપ્રમાણે હાસ્ય એ ધણા વપરાશમાં આવતી ક્રિયાતંતુઓ (Motor nerves) માંથી વહી જતી જ્ઞાનતંતુઓની શક્તિવિશેષ છે, અર્થાત્ તેનાથી વાણીસ્થાન અને શ્વાસોચ્છવાસમાં ઉપયોગમાં આવતા સ્નાયુઓને વિવક્ષણ ગતિ આપવામાં આવે છે. પરંતુ આપણા મગજમાંથી જ્ઞાનતંતુગત શક્તિ છૂટી પડ્યાં શિવાય પણ એવું

ધણા પ્રસંગો હોય છે કે જ્યારે આપણને હાસ્ય પ્રકરે છે. દૃષ્ટાંતરિક્ષે એક મનુષ્ય પોતાની પાંધડી માથાઉપર મૂકવાને બદલે પાંધડીઉપર પોતે બેસે; આવે વખતે આંજીઆળુ જોનારાઓના મગજમાં શિલક રહેલી જ્ઞાનતંતુની શક્તિ છૂટી પડવાનું કાંઈ કારણ જણાતું નથી. છતાં તે ખડખડ હસી પડે છે ખરા. પરસ્પર સુસંબદ્ધ રીતે જોડવાયલા અને અત્યંત સૂક્ષ્મ રચનાવાળા ગતિના સંવાદી અને ક્રમવાર ચાલુ રહેતા પ્રવાહ એ જ હાસ્યરૂપે પરિણામને પામે છે, અને તેને ક્ષોભ પમ્પાડનાર મૂલ્ય ગતિ આપનાર મગજના અંતરના ભાગમાં રહેલી ભૂમિ એવી બલવાન અને સ્પષ્ટ હોય છે કે તેનો નિગ્રહ કરવા અગર દબાવવા શુદ્ધિ અનેકવાર અસમર્થ નીવડે છે. કેટલીકવાર એવા વિચિત્ર પ્રસંગ આવતાં એકદમ એટલા બધા વેગથી એવું હસવું આવે છે કે પેટને બે હાથવડે ખુબ દાબી રાખતાં પણ તે શમતું નથી, પેટ તથા આંતરડાં દુખવા આવે છે, કંઠમાં તેનો અવરોધન થવાથી ખાંસી ચડે છે, અને આખું શરીર તપી જાય છે; એટલું જ નહિ પણ પાછળથી કેટલાક દિવસ પીતી ગયા છતાં, સમોપે કેાઈ ન હોય તોપણ, ઘરમાં એકલા બેઠા બેઠા પણ આ વાર્તાનું સ્મરણ ચતાની સાથે તેવું જ ખડખડાટ હસવું આવે છે, એ ધણાના અનુભવમાં આવ્યું હશે. આ પ્રકારની જ્ઞાનતંતુની પ્રતિક્રિયા એ જ સુચવે છે કે ભય અને ક્રોધના વિકારોની પેઠે માનવ જાતિના બંધારણની સાથે જ આ પ્રકારનો માનસ અને શારીરિક સંયુક્ત વિકાર જન્મ પામીને મગજમાં અમુક મંથ્યબિંદુમાં વ્યવસ્થિત અને નિયંત્રિત થાય છે. આ કેવળ આગંતુક વિકાર નથી પરંતુ વ્યક્તિનું હિત કરવા અર્થે જ વિશ્વનિયંતાએ હેતુપુરઃસર સ્થાપેલો છે. મુખ્યશઃ હાસ્યના બે વિભાગ પાડી શકાય એમ છે—(૧) બાહ્ય પદાર્થ અથવા પ્રસંગનું દર્શન થતાં પ્રકટતું હાસ્ય; અને (૨) આવા નિમિત્તશિવાય સ્વતંત્ર રીતે પ્રકટતું હાસ્ય. આ હાસ્ય માનસ ક્રિયાના સ્વાભાવિક પ્રવાહમાં વિક્ષેપ કરે છે. તેથી કેટલીકવાર સુધી આગળ ચાલતા વિચારને અટકાવી રાખે છે. જ્યાં સુધી તેની ઉત્તેજક સામગ્રી વિલાય નહિ અથવા તેના કરતાં અધિક બળવાન અને વિરોધી પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય નહિ ત્યાં સુધી તે પૂર્વે ચાલતા વિચારોનું મૂત્ર પુનઃ સ્વાધીન થતું નથી, તેમ જ આવા ક્ષોભને શમાવનાર નવીન વિચારનો પ્રાદુર્ભાવ પણ શુદ્ધિમાં થઈ શકતો નથી. આ પ્રકારનાં શુદ્ધિદ્રવ્યમાં માનસ પરિણામ પ્રકટાવવાંઉપરાંત સ્થૂલ શરીરમાં પણ તેના ૧૫કારો અનુભવાય છે; મુખમંડલના વિવિધ સ્નાયુઓ અને નેત્રો ચિત્રવિચિત્ર વિસ્તૃત અથવા સંકુચિત ગતિ, ક્રિયા અને સ્વરૂપ પ્રદર્શિત કરે છે, આંખો તથા ડાઘાં ફટારેલાં રહે છે અથવા બીડાઈ જાય છે, અનેક જાતના વિલક્ષણ ખનિ નીકળે છે, હાથ પગ પણ પગડાવામાં આવે છે, પેટનાં આંતરડાં સ્નાયુઓને સંકેતીને દાબી રાખવાં પડે છે તે એટલા સુધી કે દુર્બલ શરીરવાળાને પાછળથી કેટલીક વારસુધી દુખાવેા પણ રહે છે; આમ થવાથી રક્તાભિસરણ અને શ્વાસપ્રશ્વાસની ગતિ ધણી વધે છે, રક્તનું દબાણ વધે છે, પ્રસ્વેદ યદ્ય આવતાં શરીરનો ધણો ભગ બહાર નીકળી જાય છે, શરીરનાં અવયવોની દીર્ઘ વધતાં તેજસ્વિતા પ્રાપ્ત થાય છે અને હાસ્યના વેગવાળી પ્રતિક્રિયારૂપ વિકારી સ્થિતિ શમતાં ચિત્તની પ્રસાદવાળી એક પ્રકારની પ્રશાન્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, અને શારીર તથા માનસ આરોગ્ય વૃદ્ધિ પામે છે. આ પ્રકારના ચિત્તપ્રસાદના મદ્દિમાનું વર્ણન કરનાં શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર અર્જુનદ્વારા સકલ વિશ્વને જણાવે છે કે:—

પ્રસાદે સર્વદુઃખાનાં હાનિરસ્યોપજાયતે

પ્રસન્નચેતસો હ્યશુ બુદ્ધિરપર્યવર્તયતે ।

ચિત્તને પ્રસાદ પ્રાપ્ત થતાં દુઃખમાત્રને નાશ થાય છે અને બુદ્ધિ સુસ્થિર રહે છે, આમ હોવાથી જ શ્રેયઃસાધકને અનેક પ્રસંગે પ્રત્યક્ષ અને પત્રદ્વારા પણ આચાર્ય ચિત્તની પ્રસન્નતાનો અખંડ સાચ્ચી રાખવાનો સુખોદ આપતા હતા.

માનસ વ્યાપારો સંબંધી વિચારો.

ધીર સમય અથવા વિકટ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તમારાથી જેટલા સર્વોત્તમ બની શકાય એટલા બને. જે તમે તમારાથી બને તેટલા સર્વોત્તમ બનશો તો અત્યેક પ્રસંગ-તમારા સંબંધમાં આવતી સઘળી વસ્તુ—વધારે સારી બનવા તરફ વળશે. પણ જે તમે જ અધઃપતન પામ્યા કરશો, તમે જ જે નીચે અને નીચે ગતિ કર્યા કરવાનું કામમ રાખ્યા કરશો તો સંઘળી વસ્તુઓ પણ તમારી સાથે નીચે અને નીચે ઉતરતી જશે, અને પરિણામે સઘળું વિનાશ પામશે તમને પ્રાપ્ત થયેલા પ્રસંગ અથવા સ્થિતિના નિયામક તમે છો એવાત તે સમયે લેશ પણ બૂલશે નહિ એ બૂલવાંથી જ તમે દુર્બલ બનેા છો, અને દુર્બલ બનવાથી તમે નીચે પડતા જાઓ છો. તમને પ્રસંગો ગમે તેવા પ્રાપ્ત થાય, તમારા આસપાસના સંજોગો ગમે તેવા પ્રકારના જણાય તોપણ જેવી રીતે તમે જાઓ છો તેવી જ રીતે તમને પ્રાપ્ત પ્રસંગ વા સ્થિતિ પણ જાય છે. તમે નીચે નીચે જાઓ છો, તો તે પોતાની વિકટતાના લપંકર રૂપને પ્રકટાવતી નીચે અને નીચે અર્થાત્ વધારે અને વધારે દુર્ઘટ રૂપમાં તમારી સાથે આવે છે, અને જે તમે ઉંચે જાઓ છો તો એ જ પ્રસંગ વા સ્થિતિ પોતાનામાં રહેલી ઉત્તમતાને તથા અપૂર્વતાને પ્રકટાવતી તમારી સાથે ઉંચે આવે છે ક્યાં જવું તે તમારી ઇચ્છાની વાત છે. તમારા હિતની વાત તો એ જ છે કે તમારે ઉચ્ચ દિશામાં—અધિક જીવનપ્રતિ, અધિક બળપ્રતિ, મનની અધિક તેજસ્વિતાપ્રતિ, અધિક દલાદ્રપ્રતિ, અધિક ધૈર્યપ્રતિ, અધિક પ્રસન્નતાપ્રતિ અને અધિક શ્રદ્ધાપ્રતિ જવું. જે કાલે શ્રદ્ધા નિષ્ફલ થતી અથવા ડગતી જણાય તે સમયે પૂર્વના કરતાં પણ અધિક શ્રદ્ધાને ધારણ કરો. ઉંચે ચડો અને ઉચ્ચ-તર વિચારમાં અને બલતર વિચારમાં રહો. અને મનેની તથા આત્માની બલવત્તમ સંતાપ્રતિ અત્યંત પૂર્ણતાથી અભિમુખ થાઓ, અને એ ઉપરાંત અનંત તત્ત્વમાં વિશ્વાસવાળા થાઓ તથા તેના જ આધારને ગ્રહણ કરો જ્યાંસુધી મનુષ્ય જે કંઈ પૂર્ણ પરમ અથવા સર્વોત્કૃષ્ટ છે તેમાં મન વાંછી અને ક્રિયાવડે અખંડ જોડાએલો નથી રહેતો ત્યાંસુધી તે કંઈ પણ રીતે સર્વોત્તમ બની શકતો નથી. આ માત્ર કલ્પના અથવા અધ મતવ્ય નથી, પણ તે સમગ્ર અંશથી સશક્ત (Scientific) છે.

*

*

*

*

આ વ્યાવહારિક સંદર્ભમાં કે જ્યાં આપણે અનેક પ્રકારની ક્રિયા કરીએ છીએ, તેમાં કંઈ પણ સિદ્ધ કરવાને માટે આપણે થોડા અથવા ઘણા પ્રમાણમાં પણ માનવ જાતિઉપર કંઈક પણ આધાર રાખવો પડે છે, અને તે પ્રમાણે આપણે રાખીએ

પણુ છીએ. જેથી જેની સાથે આપણે કંઈ પણ સંબંધમાં આવીએ તે પ્રત્યેકની સાથે આપણે યોગ્ય રીતે સંબંધ જળવી રાખવો એ ધનું અગત્યનું છે. જ્યારે આપણે જગતની સાથે સંબંધમાં આવીએ ત્યારે આપણે આપણાથી થવાય એટલા સર્વોત્તમ થવું-બનવું-જોઈએ, નહિ તો આપણને બદલામાં સર્વોત્તમ આવી મળતું નથી. જો આપણે અન્યને સર્વોત્તમ આપતા નથી તો અન્ય આપણને સર્વોત્તમ આપતું નથી, આપણે સામાના અથવા અન્યના વિશ્વાસને આપણામાં ઉપજાવવો જોઈએ, અને આપણે પ્રત્યેકને પ્રત્યક્ષ કરી બતાવવું જોઈએ કે આપણે યોગ્ય છીએ-આપણામાં યોગ્યતા છે. પરંતુ જે મુખ્ય અપ્રસન્ન, દુઃખાઈ ગયેલું અને કંગાલ જેવું છે, તે અન્યમાં વિશ્વાસને પ્રકટાવી શકતું નથી. તેમ જ જાણે તે પ્રત્યેક મનુષ્યસાથે અણખનાવવાળો, સર્વપ્રતિ તુરંજ, બુદ્ધિ અથવા ધિક્કારના ભાવવાળો હોય એમ વાર્તામાં અથવા ક્રિયામાં કહી અને કરી બતાવવાથી, અને જાણે પોતે બધાથી ન્યારો જ છે-તેને કોઈની દરકાર નથી અને તેને કશામાં રૂઢા નથી એમ ઇચ્છવાથી કે વાણી તથા વર્તનવડે જણાવી આપવાથી તે મનુષ્ય પોતાના મૂલ્યને જગતમાં વધારતો નથી, તેમ એ રીતે પોતાની મહત્તા અન્ય આગળ પ્રત્યક્ષ કરી શકતો નથી. તેથી શરીરની અને મનની બંને આકૃતિને સર્વોત્તમ પ્રકારની અને આપણા વાસ્તવ સામર્થ્યને, માહાત્મ્યને તથા મૂલ્યને પ્રત્યક્ષ દર્શાવનારી કરવી જોઈએ.

*

*

*

*

જગતને એવા મનુષ્યની અગત્ય છે કે જેનામાં શ્રદ્ધા છે, જગતને એવા મનુષ્યની અગત્ય છે કે જે દુઃખાઈને દીક્ષા યજ્ઞને ભેસવાના સ્વભાવને કદાપિ સ્વીકારતો નથી, જગતને એવા મનુષ્યની અગત્ય છે કે જે તેને જે કંઈ જોઈતું હોય તે જે કાળે ન મળે ત્યારે પૂર્વના કરતાં પણ અધિક આશાવાન અને અધિક દૃઢાગ્રહી રહે છે, અને જગતને એવા મનુષ્યની અગત્ય છે કે જે નિષ્કલ થવા છતાં પણ અધિક મહાન પારિતોષિકને ગ્રામ કરવા માટે ઇચ્છાસહિત પ્રયત્ન કરે છે. તમે તેવા જ થશો.

*

*

*

*

મહત્વના પ્રશ્નોના મહત્વનો ઉત્તર એ જ છે કે વિશાળ અથવા અધિક જીવનને ભોગવવું. સધળું જીવનતત્ત્વમાંથી જ આવે છે, તેથી અધિક અને અધિક વિશાળ જીવન ભોગવવાથી સધળું આવી મળે એમ છે. અપૂર્ણતામાંથી સધળું અશુભ પ્રકટે છે, અને એ ન્યૂનતા અથવા અપૂર્ણતા જીવનની ન્યૂનતા અથવા અપૂર્ણતામાંથી જ આવે છે, તેથી અશુભની નિવૃત્તિને માટે જીવનની અધિકતાને-ઉપજાવવાની અગત્ય છે. આ સત્ય હોવાથી વિશાલતા અને ઉચ્ચતર જીવનમાં અખંડ પ્રગતિ યતાં અર્થાત્ જીવનમાં આપણું પોતાનું અધિક વિધાન (application) યતાં અને તેનો અધિક આધિષ્ઠાર યતાં અશુભમાંથી નિવૃત્તિ થઈ જાય છે, કેમકે જીવનમાં અખંડ પ્રગતિ યવાથી તે પ્રગતિ અધિક અને અધિક જીવનનો અનુભવ કરાવે છે.

*

*

*

*

વિચારમાં જો બેદ પડતો નથી તો જીવનસંબંધી કંઈ નિહંખ કરવાનું કામ બહુ સુગમ થઈ રહે છે. પણ ખરી વાત એ છે કે વિચાર એક પ્રકારનો સ્થિર વા સ્થાપી રહી શકતો જ નથી, ભલે તેને સ્થિર રાખવાનો આપણે ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરીએ; તેથી

એ નિર્ણય કરવો એ કહિનસરખું જણાય છે. જે ક્ષણે આપણે કંઈ પણ વિચાર કરીએ છીએ તે જ ક્ષણે આપણી મગત સંજ્ઞાની સઘળી વસ્તુની એક માનસ કુચી અથવા કળ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. આપણી ભાનાંવસ્થા (Consciousness) વિસ્તારને પામે છે, વિચારોનું રૂપાંતર થાય છે, કોઈ નવીન દષ્ટિબિંદુ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. અને આપણે કોઈ અત્યંત વિશાલ વિશ્વમાં આવ્યા હોઈએ એવું [વસ્તુતત્તાનું] ભાન થાય છે. તે સમયે જીવનસંબંધી પૂર્વના કરેલા નિર્ણયો અપૂર્ણ અને અયોગ્ય જણાય છે. અને આ વિશાલ વિશ્વના નવીન જીવનની સાથે તે એકરાગવાળા થઈ રહે એમ જણાતું નથી. પૂર્વનું સંકુચિત જીવન બદલાતાં, તેની સાથે જ તેના સંકુચિત વિચારો, તેના નિમિત્ત કરેલા સંકુચિત નિર્ણયો વગેરે પણ બદલાય છે. અને તેથી નિર્ણયો અથવા કોઈ પણ બાબતનું પૂર્વનું કરેલું નિરાકરણ આ નવીન જીવનના અનેક પ્રસંગોનું નિરાકરણ કરી શકતા નથી. મનુષ્યોમાં જે અનેક પ્રસંગે ભેદ જોવામાં આવે છે તેનું કારણ આ જ છે. એક મનુષ્ય પૂર્વના જ જીવનમાં અને તેને અનુકૂળ નિર્ણયાદિમાં રહ્યો હોય છે, અને બીજો મનુષ્ય વિશાલ અને નવીન જીવનમાં પ્રવેશ્યો હોય છે; તેથી તે ઉભયનાં નિરાકરણોમાં, નિશ્ચયોમાં તથા બીજા અનેક બાબતોમાં ભેદ જણાયા કરે છે. તો પણ શારીર, માનસ જીવનના સઘળા નિયમો રૂપાંતર થવાના નિયમક્રમ પર રચાયા છે. જીવન પોતે પણ નિરંતર રૂપાંતર પામતું છે એ ત્યારે શોધી કઢાડીએ છીએ. મનુષ્ય અખંડ ચતા રૂપાંતરની સાથે આગળ અને આગળ વધવાનો પ્રયાસ કરવાનો આરભ કરે છે ત્યારે જીવનસંબંધના પ્રશ્નનું સહસા નિરાકરણ થઈ જાય છે.

*

*

*

*

જીવન એ જ્યારે એક પ્રકારનો અખંડ થયા કરતો ફેરફાર અથવા રૂપાંતર છે, ત્યારે તે સંબંધના સઘળા વિચાર, આ નિરંતર ચતા રૂપાંતરના સ્વરૂપનું જ્ઞાન પામીને તે ઉપર રચવા જોઈએ, અથવા તેઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો નિર્ણય બાંધવો જોઈએ. જીવનને એક સ્થિર વસ્તુ માનીને તે સંબંધી અમુક પ્રકારના કાયમના (Fixed) નિર્ણયો બાંધવા યત્ન કરવો એ અયોગ્ય અથવા ખોટા વિચારોના મૂલ કારણને કાયમ રાખવા સરખું છે, તેથી તે નિર્ણયો અનેક પ્રસંગે અસત્ય જણાય છે, અને તેમ ચતાં વારંવાર બાંધવા થવાનો પ્રસંગ આવે છે. જીવન એ અખંડ પ્રગતિને પામતી વસ્તુ છે, અને તેથી અખંડ પ્રગતિના નિયમથી જે કંઈ વિરુદ્ધ વિચાર, ચિંતન અથવા નિર્ણય છે, તે બધા અયોગ્ય વિચારો છે. અખંડ રૂપાંતરને પામતા મનમાં આગળ વૃદ્ધિ પામતા માનસ ક્રમમાંથી જે જે સાક્ષાત્પણે વિચારો સ્પૃશે છે તે સઘળા વિચારો યોગ્ય હોય છે. અર્થાત્ જે મન કુદિત ન રહેતાં જીવનને બદલે ન માની નિત્ય નિરંતર બદલાતાં રહે જોઈને એ ક્રમને અનુસાર ચિંતન, નિર્ણયઆદિ કરતું રહે છે તે ચિંતન નિર્ણય અધિક યોગ્ય પ્રકારના થાય છે.

*

*

*

*

વિચારોને નિત્ય બદલેપમાં રાખી મૂકવા, મર્યાદામાં જ વિચારોને અટકાવેલા રાખવા અથવા વિચારોને જ્યાંનાં ત્યાં—એકની એક જ જગ્યાએ રહેવા દેવા એ રૂપાંતર (change)

પામવાના ક્રમ વા નિયમનો ભંગ કરવાસરખું છે. અને એ નિયમનો ભંગ કરવો એ પરોક્ષ વા અપરોક્ષપણે જીવનના નિયમનો ભંગ કરવા તુલ્ય છે. પરંતુ જ્યારે સધળું ચિંતન વધારે સારા થવાના રૂપમાં અખંડ બદલાયા કરતું હોય છે ત્યારે રૂપાંતર થવાના નિયમની સાથે આપણું મન એકરાગવાળું રહે છે, અને તેથી જીવનના જે જે નિયમો છે તે યથા-યોગ્યરૂપમાં જ્યાં લગાડવા ઘટે ત્યાં લગાડી શકાય છે—તેનું યોગ્ય રૂપમાં વિધાન (Application) કરી શકાય છે. આ હેતુને લીધે રચનાત્મક (Constructive) શાખામાં અથવા સુખસાધક શાખામાં વિચારનું અખંડ રૂપાંતર કર્યા કરવાથી વ્યતીત પ્રસંગમાં થયેલી ભૂલો વા દોષો અને તેની અસર ટળતાં જશે, અને હવિષ્યમાં થનાર ભૂલો અથવા દોષો અટકશે. આપણા વિચારની કુદિતાપરચાને લીધે અનેક પ્રકારના વ્યામોહ પ્રકટતા હોય છે, અને તેથી તે મનને યોગ્ય દિશા આપીને પછી તેને જેમ જેમ મુક્તવ આપીએ છીએ—એ યોગ્ય દિશામાં તેને આજીવ્યાજીવિ વિસ્તરવા દઈએ છીએ તેમ તેમ તે અનેક દોષો તથા ભ્રમ અને વ્યામોહને નિવૃત્ત કરતું જાય છે.

* * * *

મનુષ્ય જ્યારે કોઈપણ વસ્તુની પ્રગતિને માટે, સુધારાને માટે તથા જ કાર્ય વૃદ્ધિ માટે કરવાનો આરંભ કરે છે, ત્યારે તે વસ્તુના યથાર્થ સત્યની તેને ઝાંખી થઈ છે અથવા તેની વાસ્તવ મહત્તા તેના લક્ષમાં આવી છે, એમ આપણે નિર્ભીતપણે કહી શકીએ એમ છે. એમ કહીને તે ખડું જોતાં જીવનને—યથાર્થ જીવને—પ્રગતિમાન જીવનને—શોધવાનો ઉપક્રમ કરે છે, અને પછી તે પ્રગતિની અધિકાધિક વૃદ્ધિ થાય એવા પ્રકારે તે રૂપાભાવિક રીતે જ પોતાનું જીવન ગાળવા માંડે છે. તેથી શરીર, મન તથા આત્મા એ સર્વના પ્રગતિમાન જીવનને ભોગવવું, એ સર્વ પ્રગતિ પામતાં હોય એવાં તેમનો ઉપભોગ કરવો, એ જ યથાર્થ અથવા યોગ્ય જીવન છે, એ આપણને સમજાશે. આપણા જીવનમાં ઉપભોગ કરાવનાર ત્રણ સાધનો—શરીર, મન તથા આત્મા—એ સર્વમાં પ્રગતિ હોવી જોઈએ, એકમાં નહિ. અને એ ત્રણે સાધનો જેમ પ્રગતિમાન થતાં હોય તેમ તેમ તેનો ઉપભોગ પૂર્ણ આનંદ આપે છે, અને તેનો ઉપભોગ કરવો એ જ પૂર્ણ જીવનને અનુભવવું એ છે.

* * * *

વિચારની પાછળ પાછળ ક્રિયા આવી આવે છે. વિચારનું નિયમન કરવું એ ક્રિયાનું નિયમન કરવાસરખું છે અને વિચારનું નિયમન કરવું અથવા વિચારને કાળમાં ટાપવા એટલે જેવા પ્રકારના વિચાર તમારે કરવા હોય તેવા જ પ્રકારના વિચારો તમે કરી શકો. જે મનુષ્ય તેને પોતાને જેવા વિચાર કરવા હોય તેવા જ વિચાર કરી શકે છે, તે મનુષ્ય તેને પોતાને જેવા પ્રકારનું ભાવ કરવું હોય અથવા તેને જેવા અનુભવ કરવો હોય તેવા પ્રકારનું ભાન અથવા તેવા પ્રકારનો અનુભવ તે કરી શકે છે. અને તેણે જેવા પ્રકારથી વર્તવું હોય તેવા પ્રકારથી તે વર્તી શકે છે. તમારે જેવા પ્રકારના વિચાર કરવાની ઇચ્છા હોય તેવા જ પ્રકારના વિચાર કરવાને માટે પ્રત્યેક વિષયમાં પ્રથમ લક્ષ્યો (Ideals) ને રચો, અને પ્રત્યેક વિષયનાં લક્ષ્યોને તમારા મનઆગળ અખંડિતપણે ધરી રાખો—પ્રકટ રાખ્યા કરો પછી તમારા સમગ્ર મનને એ લક્ષ્યોઉપર તમારાથી પ્રકટાવાય તેટલી અત્યંત ઉંડાણવાળી અને અત્યંત બલવાન ઈચ્છાપૂર્વક એકાગ્ર

યવાનું-લક્ષ આપવાનું-કેળવે. એ લક્ષ્યોને પ્રત્યક્ષ કરવાની તમારી જેટલી પ્રયત્ન ઇચ્છા હશે, તેટલા સત્વર પ્રમાણમાં એ લક્ષ્યોના રૂપને અનુસાર તમારા સમગ્ર વિચારો ધારો, અને તેમ થયું એ જ તમારું દૃષ્ટિબિંદુ છે. કેમકે તમારી ઇચ્છાનુસાર વિચાર કરવા એ તમારો ઇચ્છિત વિષય હતો. જ્યારે તમારા સઘળા વિચારો તમારાં લક્ષ્યોને અનુરૂપ થઈ રહે છે, ત્યારે તમે જે વિચારવા ઇચ્છો છો, જે પ્રકારનું ચિંતન માગો છો, તેવા જ વિચાર કરી શકો છો, તેવા જ પ્રકારનું ચિંતન કરવા સેવી શકો છો. અને તેમ થતાં તમે સહજમાં તમારા મનઉપર પૂર્ણ અંકુશ આણી શકો છો. અને તે મનઉપર ખસાત્કાર વાપરીને કે મનને દબાવી દબાવીને નહિ, પણ મનને પ્રસન્ન રાખીને, મનને રમાડીને તેના ઉપર અંકુશ સ્થાપી શકો છો.

* * * તમારાં લક્ષ્યોમાંથી મન બહિર્મુખ થવા કરતું હોય એમ જ્યારે તમને લાગે, અને મોટી વસ્તુને બદલે નાની અથવા ક્ષુદ્ર વસ્તુમાં જ તમારું મન વધારે કાળજીવાળું અને ચોટિલું રહેતું હોય એમ લાગે ત્યારે તમારું ધ્યાન આંતરપ્રતિ વાળજો અર્થાત્ તેને અંતર્મુખ કરજો, અને તમારા અંતરમાં રહેતું જે કંઈ મહાન છે તેને જામત્ કરવા યત્ન કરજો. તમારા આત્માના શ્રેષ્ઠત્વનું જ્ઞાન તમારી વૃત્તિમાં આરંભ કરવા યત્ન કરજો. તેને પુનઃ પુનઃ ઉપસ્થિત કરવાને માટે જાતે પ્રયત્ન સેવજો, અને તમારા સઘળા વિચારોને ઉત્તમ ભૂમિકાઉપર સ્થાપવાનો યત્ન કરજો. તમારા પોતાનામાં જે ઉચ્ચ પ્રદેશ રહેલો છે તેમાં તમારાં સમગ્ર વિચારોને સ્થિર કરવાનો યત્ન સેવજો. જે કંઈ તમારે પ્રત્યક્ષ કરવું છે તેનું સ્થિરતાથી અને દૃઢતાપૂર્વક ચિંતન કરજો, અને તમારે જે કંઈ પ્રત્યક્ષ કરવું છે તે જ્યાં પ્રત્યક્ષ થઈ શકે એમ છે તે સ્થિતિએ તમારું મન તત્કાલ ચડવા માંડશે. આ એક સિદ્ધ નિયમ જ છે, અને એ નિયમનું આગ્રહપૂર્વક પાલન કરવાથી તે ઠીક પણ મનુષ્યને તેની નીચી ભૂમિકા અથવા કક્ષામાંથી ઉચ્ચ ભૂમિકાના સ્વામિત્વને જ્ઞાનપૂર્વક પ્રાપ્ત કરવાના કાર્યમાં સહાયક થઈ પડશે. તેથી તેવા પ્રસંગે મનના ગમે તે સ્થાનમાં વહેવાના વલણને દુર્બલની પેઠે જોવા ન કરતાં, અને તેટલા ઉત્તમ પ્રયત્નથી તેને અંતર્મુખ કરવાનો અભ્યાસ પાડજો.

* * * ખીજને હલકા પાડી દેવાનો કે તેમને છિન્નભિન્ન કરી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરશો નહિ, પણ તમને પોતાને ઉત્તમ કરવાનો, તમને પોતાને આગળને આગળ લઈ જવાનો યત્ન કરજો-ખીજને લાંગી પાડવાનો યત્ન કરવાને બદલે તમને પોતાને રચવાનો જ યત્ન કરજો. પ્રયત્નના પ્રત્યેક પ્રદેશમાં જે પ્રયત્નનો પરિણામ સ્થાયી, પૂર્ણ તુષિ આપનાર, અને જેવો જોઈએ તેવો જ પૂર્ણ અંશમાં પ્રકટે એમ થવામાં આ એક મહાન રહસ્યરૂપ અથવા એક ગોપ્ય વાર્તારૂપ છે. તમારા પોતાનામાં રહેલી એ પ્રકારની રચવાની શક્તિ માત્ર જોઈતી વસ્તુઓને મેળવી આપે છે અથવા તમારી આસપાસ એકઠી કરી આપે છે એમ નથી, સુખ પણ ઉપજાવી આપે છે, જ્યારે જેનું તેનું લાંગી પાડવું એ પ્રકારનું જેના મનનું વલણ છે તે મનુષ્યને, ખીજ કોઈના લાલના ભોગવિના, કોઈ પણ રીતે લાલ થતો નથી. પણ અને તેવો લાલ કદાપિ સુખજનક હોતો નથી તેમ સ્થાયી વા અખંડ પણ રહેતો નથી. મારે પારકાને હાનિ કરવાના કે તેને તોડી પાડ-

વાના વિચાર સેવવા કરતાં, તમને પોતાને જ રચવાના વિચારને નિત્ય કરજો, અને ક્રિયા પણ તેવા જ પ્રકારની કરજો. વ્યાપારી મનુષ્યે તથા સ્પર્ધા, (Competition) વાળા ધંધા કરનારે આ વિચાર ખાસ કરીને લક્ષમાં લેવો ઘટે છે.

*

*

*

ક્રિયાના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં જો તમારે વિજયી થવું હોય તો તમે જાતે સુધરો અને તમારા કામને વધારે સારી રીતે કરો. વધારે સારું ઉપજ ઉત્પન્ન કરો—ઉપજાવો, પણ તમારી સાથે સરખામણી કે સ્પર્ધા કરનારવિષે કશું જ અધટિત વા હલકું ખોલશો નહિ. બીજા વિરુદ્ધ કહેવું એ તમારા મનમાં અવ્યવસ્થાને ઉત્પન્ન કરવા સરખું છે, અને એવી સ્થિતિમાં કોઈ પણ મન પોતાનાથી બનતું સર્વોત્તમ કાર્ય કરી શકતું નથી. તેથી કોઈના વિરુદ્ધ કહેવું, કોઈની ટીકા કરવી અથવા કોઈને તોડી પાડવા પ્રયત્ન કરવો એ તમને પોતાને જ તોડી પાડવા જેવું છે. તમને પોતાને ઉંચી અને ઉંચી પંક્તિના રચવાની સાથે તમારામાં રહેલા બળનો બીજાની આશાને તોડી પાડવામાં અને તેના જે જે સંભવો (Prospects) હોય તેનો વિનાશ કરવામાં ક્ષય કરો એ બની શકે તેવું નથી. તમારે ઉંચી પંક્તિના થવું હોય તો તમારા સમગ્ર બળનો તમારા કાર્યમાં જ વ્યય કરવો જોઈએ તેનો ક્ષય કરવાથી તેમ કદાપિ ઉચ્ચ પંક્તિમાં આવી શકો એમ નથી.

બે માનવ બધુઓ—

સાચકાલના સમયે બે બધુઓ દૂરવા નીકળ્યા. એક માણસ છાતી કઢાડીને, આકાશમાં ઉંચે દષ્ટિને ફેંકતો, કવચિત્ આમ તેમ જોતો, પોતાનાં વિશાળ નેત્રમાં પર્વતોનાં શિખરોને, આકાશના તારાઓને, મધ્યે ઉડતાં પક્ષીઓને, વૃક્ષની ઉચ્ચ ટોચોને ગ્રહણ કરતો પ્રતાપમય પગલાં ભરતો ચાલતો, અને જાણે યુવાવસ્થાની જ પ્રતિમારૂપ હોય તેમ દેખાતો હતો. તેનું મુખ સુંદર, શુભનમય, આશાભર્યું, આનંદનું પાન કરવાને તલપતું, અને શુભનતા છલોછલ ભરેલા પ્યાલામાંથી જાણે એક પણ બિંદુ જવા ન દેવાને ઇચ્છતું હોય તેવું હતું.

તેણે આકાશમાં યતા વિવિધ ફેરફારો જોયા. ઝાંખામાંથી ઘેરા યતા, ક્ષણમાં ક્રિકા પીળા વર્ણમાંથી સુવર્ણસરખા યતા, તો સુવર્ણમાંથી તામ્રસરખા યતા, તો તામ્રમાંથી લીલાશ પડતા યતા, તો લીલાશમાંથી ભુરાશ પડતા યતા—એમ વિવિધ વર્ણોને ધારણ કરતા આકાશમાં તરી આવતા રંગોને તે જોતો જતો હતો. ન વર્ણી શકાય કે ન સમજ શકાય એવા અનેક વર્ણોને આપતાં સૂર્યરશ્મિ એટલામાં જ અંતર્પટ્ટમાં સમાઈ જવાને તૈયારી કરી રહ્યાં હતાં. તેણે દિવસના પ્રકાશને ધીમે ધીમે ઝાંખો થતો અને શાંતપણે કોઈ બીજા પ્રદેશમાં સરી પડતા જોયા. રાત્રિ પણ બીજા બાજુથી લપાતી છુપાતી કોઈ અગમ્ય રીતે આકાશને ઘેરતી જણાઈ; આજાં આજાં વાદળોએ પણ ધનશ્યામતા ધારણ કરવા માંડી. અને પક્ષીઓ દૂરના પ્રદેશપ્રતિ પ્રયાણ કરવા લાગ્યાં. તારાઓ ચમકવા લાગ્યા, અને જાણે રખેને સૂર્ય આમ તો નહિ હોય, અને તેમ તો નહિ હોય એવા ભવથી જાણે ક્ષણમાં આ તરફ ડોળાયું કરતા અને ક્ષણમાં પેલી તરફ ડોળાયું કાઢતા હોય એમ છુટા છુટા એક પૂર્વમાં તો એક પશ્ચિમાં એક ઉત્તરમાં તો એક દક્ષિણમાં એમ એક એક પછી એક ચમકવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે ચંદ્ર પણ ઉપર તરી આવ્યો અને સમુદ્રનાં વધતાં જતાં મોજાની પેઠે આકાશમાં પોતાના પ્રકાશને વધારતો ચઢવા લાગ્યો.

કંઈક વિચાર કરતાં તે તેના બંધુપ્રતિ વળ્યો. તે વળેલા સરખો થઈને નીચું માથું નાંખીને પૃથ્વીપ્રતિ દૃષ્ટિ નાંખતો ચાલતો હતો. તેનું મુખ સુંદર કે મોહક ન હતું. તેના ઉપર કોઈ એક પ્રકારની મધુર અને રમ્ય શાંતિ પ્રસરી રહી હતી. તેની દૃષ્ટિ દયાળુ અને મુખનો ભાવ શુદ્ધ હતો.

કંઈક અર્થેને પ્રાપ્ત થતા પેલાં સુંદર બંધુએ પૂછ્યું, “ શામાટે તમે હમેશાં નીચું માથું રાખીને ચાલો છો ? આ સાયંકાલની કોઈ પણ રમણીયતાને તમે જોતા જણાતા નથી. તમારી દૃષ્ટિ અખંડ પૃથ્વીપ્રતિ જ વળેલી રહે છે, અને તમારા ખભા વૃદ્ધ મનુષ્યના જેવા વળી ગયેલા જણાય છે. શા માટે ? ઉપર જુઓ ! આ ઉપરની ચમત્કૃતિઓને નિહાળો ! જુઓ, તે પ્રભુના હાથનો કેવો પૂર્ણ ચમત્કાર છે ! ”

તેના બંધુએ સ્મિત કર્યું-લેશ પણ મરડાવનાતું પણ કંઈક ભાવવાળું સ્મિત કર્યું. તેણે શાંતિપૂર્વક ઉત્તર આપ્યું, “ તમે જ્યાં આગળ ચાલતા ચાલતા આવો છો, ત્યાંની રમણીયતાને હું જોઉં છું. જ્યારે તમે આકાશપ્રતિ દૃષ્ટિ મારો છો, ત્યારે હું આ ધાસમાં ઉડતું વિલંબણુ જાતવું તીક જોઉં છું, આ જંગલનાં ખીખી સ્થૂલ સૂક્ષ્મ પ્રાણીઓને જોઉં છું, અને તેમાંના ચમત્કારને જોઈ મુગ્ધ બનું છું. જ્યારે તમે આકાશાદિની સ્વર્ગીય લલકથી રોમાંચને પામેો છો, ત્યારે હું આ વૃક્ષની છાલ જોઈને, તેનાં પાંદડાંના અદ્ભુત વર્ણો જોઈને, આ સુંદર પુષ્પો જોઈને તેવા જ અનુભવને કંઈ છું. લીલોતરીથી તરવરતાં આ ફેરોને નિહાળું છું. તમે ચંદ્રમાં લક્ષ્ય આપો છો, અને હું આ નિર્મેળ જળના વહેતા ઝસથી આનંદ પામું છું. તમે તારાઓ જુઓ છો, અને હું મારા પગમાં રમતી પૃથ્વીને જોઉં છું.

“ તમે ઉન્નત દિશાપ્રતિ જુઓ છો. તમારી દૃષ્ટિની સાથે મન હૃદય તથા આત્મા કમનીયપણે ઊર્ધ્વમાં ચઢે છે તે કેવલ યોગ્ય છે. તમે ઉંચે ચઢતા સ્ફુરણસરખા છો. જીવનની મોટી મોટી વસ્તુઓને માટે તમે સજાયા છો. કેમકે જે કંઈ તમે કરો છો, જેને માટે તમે કંઈ કરો છો, તે જ તમારી પાછળ ટકે એમ છે. સંગીત, નાટક, કાવ્ય, ખનિ અને કલા તમારા દૈવી સ્પર્શથી સિદ્ધ થનાર છે. બંધુ ! તમે ઉન્નતગામી છો, એક લક્ષ્યરૂપ છો, અને હું તો સામાન્ય દૃષ્ટિવાળો છું. જે હું ઉંચે દૃષ્ટિ કરું તો મારી દૃષ્ટિને જ ખોઈ ખેંચું એમ છે. અને તેમ થાય તો જીવનની જે નાની નાની વસ્તુઓ છે તેની શી દશા થાય ? બંધુ ! તેમના પ્રતિ જોતું એ વિશ્વવ્યવસ્થામાં મારે માટે નિર્માણ થયું છે. જે કંઈ હું કરું છું તે સદાકાળ ટકનાર નથી, કેમકે તેનો કંઈ અંત નથી. હું તો ગામડીપા-જેવો, શાંત અને સામાન્યસરખો મનુષ્ય છું, પરંતુ આ આખા વિશ્વમાં હું અત્યંત આવશ્યક છું. મારા વિના, તમે પણ અસ્તિત્વમાં આવી શકો એમ નથી. કેમકે હું તમારી નિત્યની ઉપયોગી વસ્તુઓઉપર દેખરેખ રાખું છું. નહિ તો જીખથી, યાકથી, દુર્બલતાથી, શોકાવલાસરખા થઈ ગયેલા તમે પછી ટકી શકો એમ નથી. તે સમયે તમારું ઉન્નત ચિંતન જતું રહે એમ છે, અને તમારો દિવ્ય વસ્તુઓસાથેનો સંબંધ નિષ્ફળસરખો થઈ રહે એમ છે. ”

તે અટક્યો, તેના બંધુના આશ્ચર્યજનક મુખ તથા ભાવોપ્રતિ તેણે મંદમંદ સ્મિત પ્રસાર્યું. અને તે સ્મિત શુદ્ધ અને નિર્મેલ જ હતું.

પેલા સુંદર પુરુષે કહ્યું, “ બધું ! તમારી સાહાય્ય અથવા તમારું કર્તવ્ય અત્યંત દીર્ઘ દષ્ટિવાળું અને મહત્વનું છે. તમારી સાથે સરખાવતાં તો હું કશા જ હિસાબમાં હોઉં એમ જણાતું નથી. ”

પેલા ખીમએ સ્થિરતાથી ઉત્તર આપ્યો, ‘ એવું કંઈ જ નથી. તમારા વિના આ આખું જગત કામના ભારથી દબાઈ જતાં ગુલામોના શહેર જેવું-એક કેદખાના જેવું થઈ રહે તેમ છે. તે કેવલ મંદબુદ્ધિ, નિરસ તથા નિસ્તેજ થઈ રહે એમ છે, પછી તો જીવન એકસરખી ક્રિયાવાળું થઈને એક ઘટમાળજેવું જ બની રહે તેમ છે. તમે જગતમાં વિચારિતને માટે, આનંદને માટે, વિહારને માટે, વિનોદને માટે, ઉપયોગી થઈ પડો છો, સુખની, અસહ્યતાની, નિશ્ચિંતતાની અને નિવૃત્તિની ક્ષણો તમે જ છો. આનંદના, ઉચ્ચતાના, બલના અને નિગૂઢતાના અવસરો તમે જ છો. અને એ જ ક્ષણો હૃદયને ઉન્નત કરનાર છે, આત્માને વિભ્રાન્તમાન કરનાર છે. ”

આ શબ્દોથી પેલા સુંદર પુરુષે પુનઃ પોતાની દષ્ટિ આકાશપ્રતિવાળી. તેનાં નેત્રો ચમકવા લાગ્યાં, અને ભવિષ્યપ્રતિ તણાવા લાગ્યાં.

તે બોલી ઉઠ્યો, ‘ તમે સત્ય કહો છો. હું મહાન વસ્તુઓને, ચમત્કૃતિમય વસ્તુઓને સિદ્ધ કરીશ, મને પ્રતિરોધ કરનાર કંઈ પણ થશે નહિ, કોઈ પણ વિદ્ય મને ચલિત કરી શકશે નહિ, હું એક વિજયરૂપે જ ગણાઈશ. ”

પરંતુ તેનો બધું પુનઃ નીચે જ જોયા કરતો હતો, તે ક્રીડીઓના દરઉપર પગ મૂકી દેવાને બદલે તેને ઓળંગીને પગ મૂકતો હતો. કંઈક ગિરનારુ ઘૃત્તીથી તેણે ધાસ-ઉપર જઈને માર્ગની પાસેના એક કરમાઈ જતા જંગલી પુષ્પને તોડ્યું, અને ગણગણવા લાગ્યો કે;—

“ જીવનમાં જેને જે જે કાર્ય કરવાનું પ્રાપ્ત થયું હોય તેને વધારે અને વધારે સાઈ કરવાના યત્નપૂર્વક કરવું અને જ્યાં સુધી તેની પૂર્ણતા થાય ત્યાં સુધી તે કરવું, એ જ મનુષ્યમાનવનું પરમ લક્ષ્ય છે. કોઈ પણ કાર્ય ક્ષુદ્ર નથી, માત્ર તેને અપૂર્ણ રૂપમાં કરવું એ જ મનુષ્યની ક્ષુદ્રતા છે. ઉપરનું હો કે નીચેનું, હલકું હો કે ઉંચું, પરંતુ પ્રત્યેક કાર્ય તેના પૂર્ણ રૂપમાં સર્વોત્તમ જ છે, કેમકે સર્વની પૂર્ણતાનો અવધિ એક જ સ્થાનમાં હોય છે. ”

કેટલાક જનસ્વભાવો.

પાંચ સાત મનુષ્યોઆગળ જઈને તમે કોઈ એક નવી વાત કહો એટલે એક પૂછશે કે આ ક્યાંથી સાંભળી ? બીજો પૂછશે એ કોણે કહી ? ત્રીજો પૂછશે ક્યારે એ વાત બની ? ચોથો પૂછશે કે પહેલાં આવી ક્યાંદિ બની હતી ? પાંચમો પૂછશે કે કશામાં આ સંબંધી લખાયું છે ? આવા અને આવા તે બાબતના ઉપર ઉપરના પ્રશ્નો દરેક પૂછવાને તૈયાર થઈ જશે. પરંતુ તે વાત ગમે તેટલી મહત્વની હશે તોપણ તેના ઉંડાણમાં ઉતરી તેમાં તત્ત્વ શું છે તેનો વિચાર કરશે નહિ. આ સ્વભાવ શું છોડવા જેવો નથી ? નહિ તો કપ્પી વખતે શો પરિણામ આવે છે ? જેણે તમને પૂછ્યું હશે કે આ વાત કોણે કહી, તેને તમે ઉત્તર આપશો કે ભાઈ ! મને તો રામશંકરે આ વાત કહી, એટલે તરત

તે ' અંહ, એ તો એવા તડાકા હાંક્યા જ કરે છે, ટાટા પહોરની ઠોકવાની એને તો ટેવ છે ' એમ કહીને તે વાતસંબંધી કરી જ વિચાર નહિ કરે. ' ક્યાં બની ' એ પ્રશ્નવાળાને ઉત્તર આપશે કે ' અમેઝીકામાં બની ' કે તરત કહેશે કે ત્યારે તો એ ગય જ. ત્યાંનું કંઈ સાચું હોતું જ નથી. ' ' કથામાં આવું લખાઈ આવ્યું છે ' એવું પૂછનારને તમે જણાવશે કે ' એ અમુકમાં લખાઈ આવ્યું છે ' કે તરત જ કહેશે કે ' એમ કે, ત્યારે એ તો કલ્પનાના ઘોડા. ' આવું જનસમાજમાં ઘણી જગાએ તમને જણાશે. અને તેમ થવાથી અનેક મહત્વની બાબતો પણ વિચારાયા વગરની રહી જાય છે, અને તેથી અનેક મનુષ્યો અજ્ઞાનમાં રહે છે. આ પ્રકારનો સ્વભાવ શું મનુષ્યોએ ત્યજવા યોગ્ય નથી ?

કોઈ મનુષ્યને તમે કહેશો કે આવા સામર્થ્યવાળા થઈને તમે આટલું કામ નથી કરતા ? ' એટલે સોમંથી નવ્વાણું મનુષ્યો એ જ ઉત્તર આપશે કે ' ભાઈ ! જરા મારી સ્થિતિમાં આવીને બેસો ત્યારે ખબર પડે. ' કોઈને કહેશો કે ' આટલી સામાન્ય હરકતો તેને તમે આવી મોટી ગણો છો ? ' તો તેનો ઉત્તર પણ મનુષ્યોના એટલા જ ટકા એ જ આપવાના કે ' ભાઈ ! તમને એવી હરકત પડે અને તેને ન ગણો ત્યારે જણાવો. ' કોઈને કહો કે ' જાઓ મારા ભાઈ ! આવી ધુળજેવી બાબતથી મુઝાઈ ગયા ? ' કે તરત જ તમને તે કહેશે કે ' એ તો તમે એવા પ્રસંગમાં ગોઠવાઓ અને પછી મુઝાઓ છો કે નહિ, ત્યારે જણાવ ! આવા ભાવના વિરોધી ઉત્તરો મોટે ભાગે મનુષ્યો આપે છે. પણ તેમણે આ સ્વભાવ શું સુધારવા યોગ્ય નથી ? આવા ઉત્તર આપવાથી તમે તમારી સ્થિતિને વધારે રૂપમાં જુઓ છો, અને તેને તમારા માથાની કરી સ્થાપો છો. તેના સંમુખ થવાની શક્તિ કે જે તમારામાં જ રહેલી છે, તેને જાતે જ થવાને કદી પણ અવકાશ આપતા નથી. કોઈ બીજો મનુષ્ય એ પ્રકારે થવાનો યોગ આણે છે, તોપણ તમે તેને ઉપરના ઉત્તરો આપી મુખબદ્ધ કરવા ધારો છો, પણ ખરું જોતાં તમે એ પ્રકારના સ્થિતિબદ્ધ થઈ જાઓ છો. તમને પૂછનાર કંઈ તમારો શત્રુ નથી. તે તો હિત્તે છે કે તમે તેવી દુર્બલતાથી દૂર થાઓ. તેના વચનમાંથી સાર લેવાને બદલે ઉલટા તમે તેનામાં તમારી સ્થિતિની કઠિનતા સ્થાપવા મારે છો. પરંતુ તેનામાં તો તે સ્થપાતી જ નથી, પણ તમારામાં જ તે વધારે દૃઢ થતી જાય છે.

અને તમે જાણો છો કે કુદરતમાં નિયમ જ છે કે જગતમાં એ મનુષ્યો એક પ્રકારની સરખી સ્થિતિમાં આપતા જ નથી. અને એ અલૈકિકતા એ જ વિશ્વકર્તાની વિશેષતા છે. તો પછી તમે જોને કહો છો તે તમારા સરખી સ્થિતિમાં કેવી રીતે આવે ? અને ન આવે તો તેથી શું તમને કહેવાનો તેનો હક નથી ? જગતમાં એકના અનુભવ અન્યને ઉપયોગી થઈ પડે છે, એ ન્યાયે સ્વભાવથી સામા મનુષ્યને તમને કહેવાની વૃત્તિ થાય છે. તેથી કાં તો તેને ઉત્તર ન આપો અથવા તો તેના કહેવાનાં સંબંધમાં વિચાર કરો. તેમાં પણ પાછળનું કર્તવ્ય વધારે દિતકર છે. કેમકે તેમ કરવાથી તમે તમારી સ્થિતિને સુધારી શકવા સંમર્થ થાઓ છો. જ્યારે આમ છે ત્યારે એવા પ્રકારનો સ્વભાવ મનુષ્યોએ શું છોડવો યોગ્ય નથી ?

પાંચ-દશ મનુષ્યોઆગળ કોઈ દુઃખી મનુષ્ય આવે કે તેને સમાધાન આપતાં કહેશે

પેલા સુંદર પુરુષે કહ્યું, “ બધું ! તમારી સાહાય્ય અથવા તમારું કર્તવ્ય અત્યંત હીધે દૃષ્ટિવાળું અને મહત્વનું છે. તમારી સાથે સરખાવતાં તો હું કરા જ દિસાજમાં દોડું એમ જણાતું નથી. ”

પેલા બીજાએ શિયરતાથી ઉત્તર આપ્યો, ‘ એવું કંઈ જ નથી. તમારા વિના આ આખું જગત કામના બારથી દબાઈ જતાં ગુલામોના શહેર જેવું-એક કેદખાના જેવું થઈ રહે તેમ છે. તે કેવલ મંદશુદ્ધિ, નિરસ તથા દિસ્તેજ થઈ રહે એમ છે, પછી તો જીવન એકસરખી દ્રિયાવાળું થઈને એક ઘટમાળજેવું જ બની રહે તેમ છે. તમે જગતમાં વિશ્રાંતિને માટે, આનંદને માટે, વિહારને માટે, વિનોદને માટે, ઉપમેગી થઈ પડો છો, મુખની, અસજતાની, નિશ્ચિંતતાની અને નિશ્ચિંતી કાણો તમે જ છો. આનંદના, ઉચ્ચતાના, બલના અને નિમૂડતાના અવસરો તમે જ છો. અને એ જ કાણો હૃદયને ક્ષત કરનાર છે, આત્માને વિભ્રાન્તમાન કરનાર છે. ”

આ શબ્દોથી પેલા સુંદર પુરુષે પુનઃ પોતાની દૃષ્ટિ આકાશપ્રતિવાળી. તેનાં નેત્રો ચમકવા લાગ્યાં, અને બાવિધ્યપ્રતિ તણાવા લાગ્યાં.

તે બોલી ઉઠ્યો, ‘ તમે સત્ય કહો છો. કું મહાન્ વસ્તુઓને, ચમત્કૃતિમય વસ્તુઓને સિદ્ધ કરીશ, મને પ્રતિરોધ કરનાર કંઈ પણ થશે નહિ, કંઈ પણ વિદ્ય મને ચલિત કરી શકશે નહિ, હું એક વિજયરૂપે જ ગણાઈશ. ”

પરંતુ તેનો બધું પુનઃ નીચે જ જોવા કરતો હતો, તે કીડીઓના દરઉપર પગ મૂકી દેવાને બદલે તેને ઓળંગીને પગ મૂકતો હતો. કંઈક જિતાસુ ઇતિથી તેણે ધાસ-ઉપર જઈને માર્ગની પાસેના એક કરમાઈ જતા જંગલી પુષ્પને તોડ્યું, અને ગણગણવા લાગ્યો કે:—

“ જીવનમાં જેને જે જે કાર્ય કરવાનું પ્રાપ્ત થયું હોય તેને વધારે અને વધારે સાફ કરવાના વલ્તપૂર્વક કરવું અને જ્યાં સુધી તેની પૂર્ણતા થાય ત્યાં સુધી તે કરવું, એ જ મનુષ્યમાનનું પરમ લક્ષ્ય છે. કેાઈ પણ કાર્ય ક્ષુદ્ર નથી, માત્ર તેને અપૂર્ણ રૂપમાં કરવું એ જ મનુષ્યની ક્ષુદ્રતા છે. ઉપરનું હો કે નીચેનું, દક્ષકું હો કે ઉચ્ચ, પરંતુ પ્રત્યેક કાર્ય તેના પૂર્ણરૂપમાં સર્વોત્તમ જ છે, કેમકે સર્વની પૂર્ણતાનો અવધિ એક જ સ્થાનમાં હોય છે. ”

કેટલાક જનસ્વભાવો.

પાંચ સાન મનુષ્યોઆગળ જઈને તમે કોઈ એક નવી વાત કહો એટલે એક પૂછશે કે આ ક્યાંથી સાંભળી ? બીજો પૂછશે એ કોણે કહી ? ત્રીજો પૂછશે ક્યારે એ વાન બની ? ચોથો પૂછશે કે પહેલાં આવી ક્યાંદિ બની હતી ? પાંચમો પૂછશે કે ક્યાંમાં આ સબથી લખાયું છે ? આવા અને આવા તે બાબતના ઉપર ઉપરના પ્રશ્નો દરેક પૂછવાને તૈયાર થઈ જશે. પરંતુ તે વાન ગમે તેટલી મહત્વની હશે તોપણ તેના ઉંડાણમાં ઉતરી તેમાં તરત શું છે તેનો વિચાર કરશે નહિ. આ સ્વભાવ શું હોયવા જેવો નથી ? નહિ તો ધળી વખતે શો પરિણામ આવે છે ? જેણે તમને પૂછ્યું હશે કે આ વાત કોણે કહી, તેને તમે ઉત્તર આપશો કે બાઈ ! મને તો રામશંકરે આ વાત કહી, એટલે તરત

જાય છે અને તેથી તે સાધનવડે જે ફળ મળે એવું હોય છે, તેનાથી પેલો વાત કહેવા આવેલો મનુષ્ય વિમુખ્ય રહે છે. સાધનનું મહત્ત્વ જતું રહે છે, અને તે દર્શાવનારી દુર્બલતાઉપર જ બીજા મનુષ્યનું લક્ષ્ય ખેંચાય છે. ખરું જોતાં પેલું સાધન ખરું છે કે કેમ તેનો સ્થિતર શુદ્ધિથી વિચાર કરવો જોઈએ, અને તે યોગ્ય જણાય તો સેવવું જોઈએ, એમ કરવાને બદલે સાધન દર્શાવનાર મનુષ્ય ઉપરથી જ તે સાધનની યથાર્થતાનો નિર્ણય કરવાનું ધારે છે. પ્રત્યેક સાધનને કોઈ મનુષ્ય સાધી શકતો નથી, અને તેમ છતાં તે અયોગ્ય સાધનનો જ પ્રયોગ આપે છે એમ પણ કાંઈ નથી. તેણે બીજા સાધનો સાધ્યાં હોય છે, અને તેમાંના અનુભવની સાથે પોતાની વ્યુત્પન્ન શુદ્ધિને જોડીને વિવેકવિચારપૂર્વક તે કોઈને પણ સાધન દર્શાવતો હોય છે, તેમ છતાં ખરું જોઈને જે કાંઈ જોવાનું છે તે સાધનના સંબંધમાં છે. પરંતુ જનસ્વભાવ એથી ઉલટો જ છે, અને તેથી ઘણી વખતે હાનિને સહન કરે છે, તો પછી તેમાં સુધારો કરવો શું ઘટિત નથી ?

પરિણામમાં કોઈને કશો પણ લાભ થાય એમ નથી એવું બંને પક્ષ જાણુવા છતાં એક કહેશે કે અમુક બાબત માટે આમ હતું ત્યારે બીજો કહેશે એમ નહિ પણ આવી રીતે હતું એમ કહીને તે કંઈક પણ વિરુદ્ધ હકીકત જ જણાવશે. અને પછી બંને પોતાપોતાની હકીકતને સાચી ઠેરવવા હજાર યત્નો કરશે, અને તેમ છતાં તેઓ બંને કદાપિ એકમત થવાના નહિ. આવું જાણુવા છતાં પણ મનુષ્યોનો મોટો ભાગ ખોટી ટેચ કરવાના સ્વભાવવાળો જ થઈ ગયો હોય છે. બંને પક્ષ કચ્છલ કરે છે કે આવી ટેચનું ફળ કશું હોતું નથી તેમ છતાં તેવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં પુનઃ તેવા જ રૂપમાં રસાકસીમાં આવી જાય છે. પરિણામે બંને ખેદવશ થાય છે, અને તેમ છતાં ફરીથી એવી કાંઈ વાત નીકળે છે તો પાછા એના એ ! મનોબળ વાપરીને મનુષ્યોએ આ સ્વભાવઉપર અંકુશ મૂકવો ઘટતો નથી ?

ઘણા મનુષ્યો એમ જાણુતા હોય છે કે અમુકને અમુક વાત રુચતી નથી, તેમ છતાં સહજ પ્રસંગ આવતાં પણ તેમનાથી તે વાત પેલા મનુષ્યઆગળ કંઈ વિના રહેવાતી નથી. તે વાત પેલા મનુષ્યને ચીડવવા માટે જ કહે છે એમ કંઈ નથી હોતું. અને તેઓ જાણુતા હોય છે કે એવી વાત પહેલાં ઘણી વખત કહેવાઈ ગઈ છે અને તેમાં અંતે ઉભયને કલેશ થયો છે, તોપણ વાત નીકળતાં તત્કાળ જ પેલી વાર્તાનું સ્મરણ પેલો મનુષ્ય કરાવે છે. આમાં પડી ગયેલા સ્વભાવવિના બીજું કશું જ કારણ નથી અને એ સ્વભાવ હાનિ કરે છે એ જાણુવા છતાં તે સુધારવા યત્ન ન કરવો એ શું પશુત્વ નથી ?

કોઈ મનુષ્ય કોઈ વાત બીજાને કહેવા ન ઇચ્છતો હોય તો ઘણા મનુષ્યોનો એવો સ્વભાવ હોય છે કે તે વાત કોઈ પણ રીતે જાણે ત્યારે જ તેમને ચેન પડે. આ વાતની સાથે તેમને કશો જ સંબંધ હોતો નથી એમ તેઓ પોતાનાં અંતરમાં જાણુતા હોય છે તોપણ પેલાએ અમુક વાત ગુપ્ત રાખી તો આપણે કોઈ પણ રીતે તે જાણુવી જ એવા સ્વભાવને વશ થઈ અનેક પ્રસંગે તેઓ જાતે દુઃખી થઈને પેલાને પણ દુઃખી કરે છે. ઘણી વખતે એવા પ્રસંગમાંથી જ ખોટી બ્રાંતિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. કેમકે કોઈથી કોઈને ખરી વાત કહેવાતી નથી. આવું સમજવા છતાં પણ ઉત્તમ થવા ઇચ્છનાર મનુષ્યોએ પોતાના તે સ્વભાવને સુધારવા યત્ન કરવો અગત્યનો નથી ?

તત્વારૂઢ પુરુષનું સ્વરૂપ.

રામપ્રી.

તત્વારૂઢ પુરુષ ! તને, વિશ્વે છે ધન્ય ધન્ય,
અકલ્પ છે સ્થિતિ તાહરી, તું છે રાહુથી અનન્ય.—
કોઈની ઉપમા તુજને, કદી દર્શન શકાય,
તુજસાથે સરખાવતાં, સહ નિકૃષ્ટ લહાય;—
આકાશ જે કે વિશાલપણ, તેમાં વાદળ થાય,
રાગદ્રેષાભવિષ્ય તારું, હૃદયકાશ લહાય;—
સમુદ્રમાં પણ થાય છે, અતિશ્લેષ ને ક્ષાર,
પણ શાંતિને મધુરતા નો તું છે પારાવાર;—
મેરુ પણ કદી ડોલતો, પણ અંતર તુજ,
ડોલાવ્યું ન કગી શકે, એવું સુદૃઢ બહુ જ;—
જેના મનનો છે યથો, પૂર્ણ અમનસ્કભાવ,
મનુષ્ય પણ રાજ ન ધડી શકયા, જે દે તુજને ધાવ,—
શું નિર્મલતા સ્ફટિકની, તુજ મતિની સમીપ,
તુજ પ્રતિભાજ્યોત્કારમાં, આંખા કોટિ દીપ;—
(તુજ) દૃષ્ટિસમીપ ભજવાયા કરે, સૃષ્ટિનાદ્યનો અંક,
પણ કેવલ નિઃસંગીને, રહે તું નિઃકલંક;—
જેની શ્રદ્ધાની શુભતા, અંદરે આંટી જાય,
કોઈ પ્રકારના વાદળે, જે ન કદીએ છવાય;—
નમ્રતા લેશ ભરી નથી, રેશમતંત્રમાંજ,
જેટલું તારું હૃદય મૃદુ, સારલ્યે સોહાય;—
અવધિરહિત નિશા તુમાં, જે ન મુખથી કયાય,
અનવધિ અહિત લુએ છતાં, તુજ હિતશુદ્ધિ ન જાય;—
મહામનોહર રાજતો, જેમાં ચિતિપ્રસાદ,
જેમાં અખંડ જ ઉડતો, નિજ સ્વરૂપાદ્ભાદ;—
આભા તુજ પ્રેમજ્યોતિની, કદી આંખી ન થાય,
જેમ જેમ વિસ્તૃત કરે, તેમ તેમ અધિક પ્રસરાય;—
માહાત્મ્ય શું વાણી વર્ણવે, જેતું સ્વરૂપ અનંત,
અનુભવ એનો જેણે દીધો, એક જ તે વિશ્વવંદ.

નિરંતર હસો.

કર્તવ્ય ધાર ને ગણે ઘ, સાધી જ્યારે તે રહે,
 આપુ જગત્ ઘુજ ચલપ્રતિ, કટુ વચનને રોને કહે,
 સ્તુતિ જ્યાંથી મળવી હોય ધર્મી, ત્યાંથી નિ દા ઇ પતી,
 પણ વિસરી તે વીર રાખજે, ઘુજ હસતી મુખની આદૃતિ
 બનતો પરિશ્રમ શુદ્ધ બુદ્ધિ-થી સદત સાધ્યા પછી,
 વિપરીત કૃળ નજરે પડે, અથવા ન કૃળ પ્રકટે હજી,
 મિત્રો બધા પવટાઈ, ધઇ રાત્રુ, જતા છેને ત્યજી,
 પણ વિસરી તે વીર રાખજે, ઘુજ વદનપર સ્મિતે સહ
 ઠરવાનુ તે બનવુ કયું છે, પ્રશુ અને ઘ જાણતા,
 બીજ ન જાણે તેથી ધરીએ ખેદ વીર સાને વૃથા
 એ તે રીતે આગ દને ધરી, હેતથી હસજે સદા,
 હસતા ગળી જતી આપણ, નેમ હિમ ગમે રવિ જગતા

પ્રમાનુક્રમણિકા.

પ્રકાશ.

વિસ્તાર.

૧ પદ્યસંમિદ.

૧ બાલકની વિવિધિ (શ્રી ઉ૦)	૧૫૩
૨ વિદ્યતાપ્રાપ્ત સાધકની વિદ્યતાયુક્ત પ્રાર્થના (શ્રી ઉ૦)	૧૫૮
૩ આહારધારી મનુષ્યોની પ્રતિનિધી ઇષ્ટને દ્યત (શ્રી ઉ૦)	૧૫૫

૨ શ્રીમાન વિશ્વવંદ્યપ્રણીત લેખ.

૧ એકાદ્યના	૧૮૧
૨ જે કાવ્ય કરી ચક્રશે, એવું તમને જ્ઞાન થાય, તે કાવ્ય કરવાનું તમારા હાથમાં છે. }	૧૮૩

૩ તત્ત્વવિચાર.

૧ શ્રી ઉપનિષદ્વિજ્ઞાનમાતા (નર્મદા)	૧૬૭
૨ અમરુત અથવા અલભીમાંસા (કણ્વીયા)	૧૭૧
૩ અથવા તે—(શ્રી ઉ૦)	૧૮૭

૪ યોગ.

૧ શ્રી યોગસાર (કણ્વીયા)	૧૬૦
----------------------------------	-----

૫ સાહિત્ય.

૧ શ્રી નૃસિંહસિદ્ધાંતચન્દ્રાવલિ. (નંદાદેવ મહેતા)	૧૫૬
૨ નિર્મલગાની મૂર્તિ (શ્રી ઉ૦)	૧૮૯

૬ માનસ શાસ્ત્ર.

૧ મનનાં કોષો ઉપર પ્રકારે કરનારી ક્રિયાઓ. (શ્રી ઉ૦)	૧૫૫
---	-----

૭ પ્રશીર્ણ.

૧ તમે ૨૦-૨૫ વર્ષના ૨૬ થી ૩૦-૪૦ વર્ષના યુવાન? (શ્રી ઉ૦) ૧૭૬

ૐ શ્રી

વાલકની વિજ્ઞાતિ:

૫૬. (શ્રદ્ધા સકલ સુખપ્રદ છે, એ લય.)

બાલકની શુભલે વિનતિ, સુખમાં નથી લાંબી ગતિ;
 સાકરથી મીઠું સુખ દીઓ, ફળથી મીઠી વાણી દીયો.
 દુધથી મીઠી ભક્તિ દીયો, મધથી દીયો મીઠી મતિ;—
 રૂઝાં રમકડાંથી મને, રૂઝું હૃદયખલ દો અને—
 આવી રહો મારીકને, (જેથી) સુખરૂં કરી તમ સંગતિ;—
 પિતૃથી અધિક પાલન કરો, માથી અધિક લાલન કરો.
 તમ હરત સુખ મસ્તક ધરો, વિદ્યા લહું જેથી અતિ;—
 સુખી થાય મારા ગાંધુઓ, શી રીતે ન તે હું જાણતો.
 આણી કૃપા સુખપરપ્રસો ! એટલું કરો મારી વતી;—

વિકલતાપ્રાપ્ત સાધકની વિકલતાયુક્ત પ્રાર્થના.

પદ. (પ્રભુ પ્રભતી દાદ દિલ ધરજો ધણી, એ સય.)

હું તો થાક્યો હાવે કેમ કરવું મારે,

પ્રભુ શુણ્ણતા ન વાત મારી જ્યારે રે; હાવે૦

નિચે વાત મારી શુણ્ણતો ન પથ્થર,

અને શુણ્ણતા નથી તમે ઉપર;

મને સરખા જણાઓ આ વારે રે. હાવે૦

અહિં ભીંતને આંખ નથી હોતી,

ઉપર આપની પણ દૃષ્ટિ ન જોતી;

અમૃત દૃષ્ટિ ઢાળી ઢોણ મને ઠારે રે. હાવે૦

અહિં બોલતાં ન આવડે કઈંમને,

ઉપર વાણી જણાતી નથી તમને;

ઢોણ (મને) ધૈર્ય દેશે બોલી વારેવારે રે. હાવે૦

અહિં વૃક્ષ નથી સાંભળતું કાંઈ,

ઉપર આપ પણ કાંઈ શુણ્ણા નાહિ;

જાણું (તમે) ઉપરના વૃક્ષ હશે ત્યારે રે. હાવે૦

લલે જોશે ન બોલશે કે શુણ્ણશે,

પણ માત્ર એક કામ માફ કરશે;

નહિ તો બધું કુટાશે અધારે રે. હાવે૦

તમે વૃક્ષમાંથી નાથ કાઢ્યાને,

તેની નાકા પ્રભુ ! જની જાળે;

પછી લાવો મને ભવસિંધુ આરે રે. હાવે૦

આડંબરધારી મનુષ્યોની પ્રવૃત્તિનું શ્રીકૃષ્ણને કથન.

૫૬.

શુર ! આવો તો કંઈ કંઈ બતાવું, ક્યાંહિ જોયું હશે ન તમે આવું.

વહાણામાં આપને જ પૂન્યા'તા જેણે,

અત્યારે જુઓ કેવો વેષ ધર્યો તેણે;

જાણે આપથી દૂર સો ગાઉ.

શુર૦

આપને મુખે 'આપ સર્વજ્ઞ' કહે છે,

પાછળથી એ જ પેલો જુઓ શું બોલે છે,

'ન વે'વારે એમનાથી કાંઈ થાવું,—

શુર૦

આપને મુખે એ તો સાફ સાફ બોલે,

આપનું વચન સાંભળીને વળી ડાલે;

(પણ) માને મનથી જે (આપને) મસકો લગાવું.—ક્યાંહિં

'આપ તો છો હાતા' મુખે કે' એવું તે,

અન્યની નિકટ જઈ કહે એતો ધૂતે,

જાણે એક બીજાને હું લઢાવું.

ક્યાંહિં

પેલો તો આમનું ને આમનું એ તાણે;

અંતરથી પણ એતો વળી પાછો માને;

ખંને ખાણુનું ઢાલકું બનાવું.

શુર૦

આવી આવી તો અંહિં કંઈ કંઈ છે લીલા,

કેમ ગમે આપને ત્યાં બેઠા એકીલા,

તમો કહો તો હું તેડવાને આવું.—

શુર૦

સર્વના અંતરની વાત પ્રભુ જાણે,

કેણુ કેણુ હીરો ને કેણુ કેણુ પહાણે;

ચાર જાણનાર હું શું જણાવું;—

શુર૦

બોલતો નથી હું નાથ ! દ્વેષભરી વાણી,

પ્રાર્થના કરે હું પ્રેમ અંતરમાં આણી;

કરો સઉનું હિત જેમ થાવું.—

શુર૦

॥ શ્રી નૃસિંહસિદ્ધાંતચંદ્રોદય ॥

(અનુસંધાન વર્તમાન વર્ગના ૫૪ ૧૨૩ થી.)

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીના સાંનિધ્યમાં રહી તેમના ઉપદેશરૂપ અમૃતનો આસ્વાદ કરવા જેઓ લાઝમશાલી થયા છે તેમનો અનુભવ સાક્ષી પૂરે છે, કે તેઓથીના ઉપદેશનું આ વિલક્ષણ બેદક ચિદ્ગુણ કે ચિત્તશક્તિઓના આવેશનું સ્વરૂપ પારખ્યાવિના વિરાગાદિ નિષ્કૃતિ ધર્મનો સાર્વત્રિક બોધ કરવોએ ઉપદેશમાં મોટા દોષ છે, અને તેવા સર્વસાધારણ વેદાન્ત શાસ્ત્રના, ચિત્તભૂમિકા રચાયાવિનાના ઉપદેશવડે આપણી ભૂમિમાં ધણા અનર્થ થયા છે અને થવા સંભવ છે. આપણા હિંદુ ધર્મની ધણી સંપ્રદાય શ્રેણીઓમાં ચિત્તની પૂર્વ અને ઉત્તર ભૂમિકા અથવા પ્રશ્નિક્રમ અને નિષ્કૃતિક્રમના સ્વરૂપની પરીક્ષા થયાવિના સંસારત્યાગનો પ્રબોધ અથવા વિષયોથી વિમુખ થવાનો આગ્રહ કરવામાં આવે છે, અને તેનાં દુષ્ટ પરિણામો આપણે સર્વત્ર અનુભવીએ છીએ. આવા અગોચર ઉપદેશથી સમાજના ઉપયોગી શ્રી પુરુષોને પ્રથમાવસ્થાથી (૧) કાં તો ત્યાગાશ્રમ લેવડાવી નિરુપયોગી બનાવી દેવામાં આવે છે, અને મધ્યમાવસ્થામાં તેઓ બાદ છવન ગાળનાર થાય છે, (૨) અથવા સંસારમાં રહે છે તો વિપરીત મતિવડે આ આદિ સંબંધીઓને અનર્થનાં કારણ માની શન્ય અને બાધાગ્રેવા થાય છે. ધર્મપ્રબોધવડે પ્રગ્ન વીચંવતી, પરાક્રમી, હિન્દ્રિય-વ્યવહારી, અને પ્રતાપાળી થયી જેઠાએ તેને બદલે આ સર્વસામાન્ય વિરાગાદિના બોધવડે પ્રગ્ન નિર્વિય, બીકણ, ઉન્માદવાળી, અને જડ મતિની થાય છે. ધર્મ ભાવનાની આ વિદૂત (Morbid) દશાએ આપણા ધર્મને વગોળ્યો છે, અને તેમ થવામાં આપણાં ગુરુચાનોની અશુદ્ધિ કારણ છે.

જેમ અમુક આદાર અમુક શરીરને અપર્યય ગણાય છે, અને અમુકને પથ્ય ગણાય છે, તેમ ધર્મ પ્રબોધ પણ અમુક ચિત્તભૂમિકાવાળાને અપર્યય અને હતરને પથ્ય ગણાય છે. જેમ શરીર ચિકિત્સાવિનાનું ઔષધદાન અનર્થક છે તેમ માનસ ચિકિત્સાવિનાનું વિદાદાન પણ અનર્થક છે. સત્યચિકિત્સામાં રોગના અર્થજનને દષ્ટ્યાગ્રેનું છે. અને આ સત્ય ચિકિત્સા કુશલ હેઠળના હતી નથી. આ કારણથી શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી પારંવાર પ્રબોધતા દત્તા કે ચોક્કસસત્ર દુર્લભ ॥ ધર્મ સાધનોની અધિકારીપરત્વે યોગના કરનાર દુર્લભ છે; અને ચર્ચાના પ્રસંગે પોતે શ્રી સત્યધર્મપ્રબોધકને “ ભવચેદ ” નામ આપના દત્તા.

ત્રિવર્ગની અત્રાધિન સિદ્ધિ પ્રત્યેક અધિકારીએ પોતપોતાની પ્રાપ્ત મર્યાદામાં કરવાની છે, અને તે પરસ્પર પીડન ન થાય તેનું સત્ત્વ માન, પિતા, ગુરુ અથવા અતિથિરૂપ

ચાર ગુરુસ્થાનમાંથી કોઈ દ્વારા અધિકારીને ચતુઃ જોષ્યે. આ અનુશાસનવિના ત્રિવર્ગ સિદ્ધિ અબાધિત થતી નથી, અને તે સિદ્ધિવિના ચિત્તપ્રસાદરૂપ ભૂમિકા નિવૃત્તિ ધર્મના પ્રબોધ સારૂ ધરાતી નથી.

ત્રિવર્ગસિદ્ધિવડે ચિત્તપ્રસાદરૂપ ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરવી એ શ્રેયઃસાધકનું લક્ષ્ય છે. જે ત્રિવર્ગદ્વારા અથવા એ ત્રણમાંના કોઈ પણ પુરુષાર્થદ્વારા ચિત્તપ્રસાદ-સિદ્ધિ ન થાય તો તે પ્રવૃત્તિ શ્રેયઃસાધકને ઇષ્ટ નથી. આ કારણથી ધર્મ અર્થ અને કામને પ્રાપ્ત મર્યાદામાં સિદ્ધ કરવામાં અત્યેક અધિકારીએ કામના વિષયોના વિહિત અને અવિહિત એ પ્રકારના વિભાગ પાડી વિહિત ભોગોને સિદ્ધ કરવાના છે. પોતાના ગુણ કર્મના વેગની પરીક્ષા કરી તે વેગને અથવા આવેશને ન્યાયપુરઃસર પ્રાપ્ત કરેલા ધનાદિ સાધનવડે શામલી તૃપ્તિદ્વારા ચિત્તપ્રસાદને સાધવાનો છે, વિહિત ભોગના ભોગવડે ચિત્તપ્રસાદ પ્રાપ્ત કરવાનો વારંવાર પ્રબોધ આચાર્યથી કરતા હતા, અને સદ્બોધ પારિજાતકનાં પત્રોનું અવલોકન કરનારને સ્પષ્ટ જણાશે, કે ચિત્તપ્રસાદને પ્રાપ્ત કરવા તેઓથીનો સાધકને બલવાન ટોકાર હતો. જેમ પક્ષ અને સાત્વિક અન્ન શરીરને નીરોગ અને બલવાન બનાવે છે, તેમ પ્રવૃત્તિ ચક્રમાં ફરતા જીવોનો વિહિત ભોગરૂપ આહાર ઇન્દ્રિયોના વેગને શામલી મનને પ્રશાન્ત બનાવે છે. આ કલાનું સૂચન આપણા પ્રાચીન ઊંદોઅ ઉપનિષદમાં કર્યું છે:—

આહારશુદ્ધૌ સત્ત્વશુદ્ધિઃ સત્ત્વશુદ્ધૌ ધ્રુવાસ્મૃતિઃ સ્મૃતિભંભે સર્વ ગ્રન્થીનાં વિપ્રમોક્ષઃ તસ્મૈમૃદિત કપાયાય તપસસ્પારં દર્શયતિ ભગવાન્...

ભાવાર્થ:—ઇન્દ્રિયોના ભોગની શુદ્ધિથી ચિત્ત શુદ્ધિ થાય છે, ચિત્તશુદ્ધિ થતાં શાસ્ત્રદ્વારા જણાવેલા નિશ્ચયોની સ્મૃતિ રહે છે, સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થતાં અવિદ્યાદિ સર્વ ગ્રંથિઓ છુટે છે. જેના મનના મલ કપાયા છે તેવા નારદને અવિદ્યાની પાર ભગવાન્ સનતકુમાર લઈ ગયા.

આ વિષયભોગની શુદ્ધિ શી રીતે કરવી તે સંબંધમાં શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીએ ચતુર્દશ કરણોના વ્યાપારની શુદ્ધિ અશુદ્ધિનું સવિસ્તર પ્રતિપાદન શ્રી સિદ્ધાન્તસિદ્ધિમાં વિરજસ્તમાના બ્રહ્મચારીપ્રતિ પ્રબોધેલા ઉપદેશમાં કર્યું છે અને તેને અખંડ સ્મરણમાં રાખવાની અગત્ય છે.

વિષયભોગની વિહિત મર્યાદામાં સિદ્ધિ કરતાં ઇન્દ્રિયોના વેગને રાગ તથા દ્રેપથી મુક્ત રાખવાની અપેક્ષા છે. ઘણા ગૃહીઓ ન્યાય પુરઃસર વિષયો પ્રાપ્ત કરે છે, વિહિત મર્યાદામાં સેવે છે, પરંતુ સેવનકાલે પ્રાપ્ત વિહિત વિષયપ્રતિ રાગ અને અવિહિત વિષયપ્રતિ દ્રેપની ધારા ચાલવાથી મતિ કંટુપિત રહે છે, અને તેથી ચિત્તપ્રસાદ ઉદય થતો નથી. આથી વિષયભોગદ્વારા ચિત્તપ્રસાદરૂપ ફલને મેળવવા ઇચ્છનાર સાધકે નીચેનાં રહસ્યો લક્ષ્યમાં રાખવાં ઘટે છે:—

૧ ગુરુશાસ્ત્રદ્વારા ઇન્દ્રિયોના અને મનના વેગની પ્રથમ પરીક્ષા કરવી, અને મુખ્ય કામ અથવા ઇષ્ટાર્થનો નિર્ણય કરવો.

૨ પરીક્ષા થયા પછી તે વેગને સફળ કરવા યોગ્ય ઇષ્ટાર્થપ્રાપ્તિપ્રતિ ન્યાયપુરઃસર પ્રયત્ન કરવો.

૩ પ્રયત્નના અવધિએ પ્રાપ્ત થએલા ઇષ્ટાર્થને સેવતાં મનને અને ઇન્દ્રિયોને રાગ

અને દ્રેપથી કુતુહિત કરવાં નહિ.

૪ દૃષ્ટ્ય સંયોગથી પ્રાપ્ત થતી તૃપ્તિવડે ચિત્તના પ્રસાદને અનુભવવો, અને વિષયનું જ્ઞાન જૂઠવું.

ચિત્તપ્રસાદજનક આ ચાર ભૂમિકાને રહસ્ય ત્રયોમાં ઉદ્યોગ, અવભાસ, ચર્વણ અને વિલાપન-એવાં પારિભાષિક નામ આપવામાં આવે છે.

શ્રી ત્રિભુવનવિજયોપનિષદમાં ભદ્રસેનના વૃત્તિન્તિમાં આ ચાર ભૂમિકાની અપૂર્વ લક્ષણ ઇષ્ટશ્રીએ કરાવી છે. રાજપુત્ર ભદ્રસેન પ્રથમાવસ્થામાં સર્વ બવહાર ઉપયોગી વિદ્યાને પ્રાપ્ત કર્યા છતાં, અને લોકદૃષ્ટિથી સર્વ સુખની સામગ્રીથી વેશિત છતાં એક ચિત્રકારના ચિત્રસંગ્રહમાં એક કન્યાના ચિત્રઉપર વ્યામોહ પામ્યો. તેણે પોતાના મનના વેગને પારખ્યો, અને ચિત્ર નીચે “ કન્યા ” એ અક્ષરના આધારના આધારે તે કન્યાની પ્રાપ્તિ અર્થે ઇચ્છાતા વેગને વશ થયો. આ તેની વિષયભોગની ઉદ્યોગ નામની પ્રથમ ભૂમિકા હતી. વિદિત વિપત્તિ ધર્માનુસાર બલવતી આરાનો ઉદય સુભગ અથવા કલ્યાણ ગણાય છે અને તેથી ઉદ્યોગ ભૂમિકાને શિવભૂમિકા પણ કહે છે.

આ વિદિત અથવા કલ્યાણ ઉદ્યોગ આશાઉપર જ આવી અટક્યો નહિ પણ ભદ્રસેને તે કન્યાની પ્રાપ્તિઅર્થે ભવાટવીમાં પ્રયાણ કર્યું, વચમાં અનંત વિદ્ય આત્મ્યાં, પણ ઇષ્ટાર્થ સિદ્ધિના વેગને ધારણ કરી સતત પ્રયત્ન કર્યો. આ તેના ચિત્તની અવભાસ ભૂમિકા હતી. કેમકે તે પ્રયત્નવડે ઇષ્ટાર્થ, વૃત્તિમાં અખંડ પ્રકાશિત રહેતો હતો.

આ પ્રયત્નના અવધિએ જેવી રીતે પોતે સુકન્યાને પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો તેવી રીતે તે સુકન્ય એ પણ આ રાજપુત્રને પરવાનો મનોરથ બાંધ્યો હતો. બંનેના ઇષ્ટ-ચિત્રની મેળવણી થતાં ઉત્પન્ન થતા ઇષ્ટાર્થ સિદ્ધ થયા અને તેઓ લગ્નપ્રધિથી બધાયાં. આ આ ભદ્રસેનની ચર્વણ નામની ત્રીજી ભૂમિકા જેમાં અવભાસ પામેલો વિષય રસરૂપે (જેમ ચર્વણથી અમી ઉત્પન્ન થાય તેમ) ઉત્પન્ન થયો.

ભદ્રસેનને ઇષ્ટ વિષયની પ્રાપ્તિએ તૃપ્તિનો ઉદય થયો; મનનો વેગ શમ્યો, અને તેના હૃદયમાં સ્ફૂરતા ઇષ્ટાર્થનું વિલાપન થયું. આ તેની વિલાપનભૂમિકા.

આ અધિકારી પુરુષ એક પ્રધાન ધારેલા વિષયને સિદ્ધ કરવામાં ચિત્ત પ્રસાદ થતાં જાયો, અને અન્ય આશાના વેગમાં પુનઃ ન તણાતાં પરમાર્થ વેગમાં મનને તેણે સ્થાપ્યું અને પરિણામે વિશ્વવંદ્ય અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયો. આ તેના ચિત્તની નિવૃત્તિપરાયણતા છે.

આ સંસારમાં અનંત વિષયો છતાં પ્રાણીઓની આશાઓનો એક કેન્દ્રસ્થાને વિષય હોય છે જેના મદ ઉપગ્રહરૂપે દત્તર વિષયો રહે છે. આ કેન્દ્રવિષયની ઉપર વર્ણવેલા શાસ્ત્રીય માર્ગથી પ્રાપ્તિ થતાં ચિત્તપ્રસાદ પ્રકટ થઈ દત્તર ગાણુ વિષયો પ્રતિનો રોગ છૂટે છે, આથી સ્પષ્ટ થશે કે વિવેકી સાધકનો વિદિત વિષયભોગ અવિવેકી જીવની કામ વાસનાની પેઠે દત્તરવાસનાને પ્રસારનાર થતો નથી, પરંતુ ચિત્તના આ વેગને શમાવી તેને પ્રશાન્ત કરે છે, અને નિવૃત્તિ ધર્મનો તે સાધકને અધિકારી બનાવે છે.

ત્રિવર્ગના દર્શન બોગસિદ્ધિવડે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય ચિત્તપ્રસાદને જન્મ આપનારી સદાકારી સામગ્રીને પ્યાનમાં રાખવા ઇષ્ટશ્રી પ્રબોધના દાતા, અને આ સંબંધમાં તેઓશ્રી આપણા કાર્યકરણરૂપ સંધાનને અર્થાત્ શરીરને સ્વસ્થાન, અને બાહ્ય વિષયસમૂહને પર-

સ્થાનું રૂપક આપતા હતા. સ્વરાજ્ય અને પરરાજ્યના સંબંધને જાળવી ન જાણનાર રાજા જેમ વિનાશને પામે છે, તેમ શરીર અને બાહ્યજગતના સંબંધનો સંવાદ ન જાણનાર અભિમાની અનર્થને પામે છે. આથી એક રાજ્ય બીજા રાજ્યના સલાહ આપનાર રાજ્યનીતિ પુરુષ-ને (Counsel) પોતાની રાજધાનીમાં રથાન આપે છે. અને તેના દ્વારા પરરાજ્યનો સંબંધ જાળવી બેદ અથવા વિગ્રહને ઉત્પન્ન થતા દેવું નથી, નેમ પ્રત્યેક અભિમાનીએ પોતાનાં દેહાદિ ઉપાધિને અર્થાત્ અધ્યાત્મ સુખપ્રીત્ત્વ સ્વરાજ્યને તથા બાહ્ય વિશ્વના પ્રાણિ પદાર્થરૂપ સમૂહને અર્થાત્ અધિભૂત સામગ્રીરૂપ પરરાજ્યને મધ્યસ્થ આધિદેવિક સામગ્રીદ્વારા સંભાળવું જરૂરનું છે. આ દક્ષતા અને સાવધાનતા ન જાળવનાર શરીરી પોતાના સંધાનનો અવશ્ય નાશ કરે છે, અને પરરાજ્યાધીન બને છે.

આપણી અધ્યાત્મ સામગ્રીનો અધિભૂત સામગ્રી સાથેનો રૂઢી રીતે નિર્વાહ કરાવનાર આધિદેવિક સામગ્રીને આચાર્યશ્રી સરદાર સંજ્ઞા આપતા હતા. આ સરદારોનો સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં ઇષ્ટશ્રી શ્રીસુરેશચરિત્રની તાત્પર્ય પ્રદીપિકામાં વહે છે કે.

“ધૃન્દ્રિયોતો જો જો વિપયોસાથે સંબંધ છે તે તે સત્ સંબંધ છે, કે અસત્ સંબંધ છે એ નિરંતરજોષ નિર્ણય કરવા માટે નીમવા યોગ્ય પાંચ સરદારો છે. તે આ છે:—(૧) અચંચલતા એટલે વિષયસંમુખ થતાં જ તેના પ્રતિ મોહવડે ચંચલતાવાળા ન થવું તે; (૨) સદ્વસ્તુ સંગ્રહવિચાર એટલે સંમુખ આવેલા વિષયને જોઈ અચંચલપણું રાખીને તેના સંગ્રહ અર્થાત્ રૂઢ પ્રકારે ગ્રહણ કરવામાં તે વસ્તુની સત્ નામ સુખરૂપતા અને અસદ્ નામ દુઃખરૂપતા જોવી અર્થાત્ સંમુખ થયેલા વિષય વાસ્તવે સુખરૂપ છે કે દુઃખરૂપ છે તેનો વિચાર કરવો તે; (૩) રથેય એટલે વિષય દેખી અનેક વિધ તાત્કાલિક ઇચ્છા તથા પ્રીતિ આદિ અનેક વિદ્ય ઉપજો તોપણ સુખરૂપતા નિશ્ચય કર્યાપિના ગ્રહણ ન જ કરવા એવો સદગ્રહરૂપ ટેક; (૪) ભોગ એટલે સદાગ્રહયુક્ત રહીને વિષયના વાસ્તવ સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરી જેટલે અંશે તેનાપ્રતિ પ્રવૃત્તિ કરવી કામાનુસાર તથા કારણાનુસાર યોગ્ય જણાય તેટલે અંશે ધર્મના અવિરોધી માર્ગે મોહરહિત પણે પ્રવૃત્તિ કરવી તે; (૫) ત્યાગ એટલે અધિક આવશ્યકતા નિવૃત્ત થયેથી તત્કાળ શોકરહિતપણે વિષયોનો ત્યાગ કરવો તે; જો મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થનાર પરિણામી વાસ્તવ રૂપને ઇચ્છતા હોય તેણે આના પ્રકારના પાંચ સરદારને જોળવા અને તેની વ્યવસ્થાદ્વારા ધૃન્દ્રિયવિષયનું ગ્રહણ કરવું ઉચિત માનવું.

આ ચિત્તપ્રસાદને ઉત્પન્ન કરનાર વિષયભોગની સહકારી સામગ્રી સંબંધમાં ધણા-ઓ પ્રમાદને-સેવે છે તેથી વિષયભોગની સામગ્રી અર્થાત્ સ્ત્રી પુત્ર ધનાદિ પ્રાપ્ત છતાં ચિત્તની અપ્રસન્નતાને સદા વહાંજ કરે છે. આ સંસારમાં વિષયી વર્ગમાં પડતા મનુષ્યો પામર વર્ગ કરતાં ચઢીઆતા છતાં, અને ત્રિવર્ગ સિદ્ધિના મુખ્યાધિકારી છતાં ઇષ્ટ વિષયની પ્રાપ્તિમાં ધણી તાલાવેલી કરે છે અર્થાત્ ચંચલતાને ધારણ કરી રાખે છે. આથી ધર્માનુસારી પ્રવર્તનની ધારા મોહથી આવૃત્ત રહે છે, અને તેથી સદ્વસ્તુસંગ્રહ વિચાર લુપ્ત થાય છે. અને પરિણામ એવો આવે છે કે હીરાને બદલે કાચ મળે છે. અર્થાત્ ઇષ્ટ સર્વોત્તમ પદાર્થને બદલે નિકૃષ્ટ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. કેટલાક ઇષ્ટવિષય પ્રાપ્તિમાં અચંચલ મનની રિથિતિ રાખે છે અને સદ્વસ્તુસંગ્રહનો વિચાર પણ કરે છે, તોપણ ભોગસમયે રથેય જાળવી જાણવા નથી; તથા ભોગ સિદ્ધ થયા પછી અના-

વસ્તુક પદાર્થો તથા તેના સંબંધને દ્વિતર પ્રાણીઓના સુખને અર્થે વિતરણ, દાન, અથવા ત્યાગ કરી શકતા નથી, અને તેથી તૃપ્તિ અથવા લોભના લેપને મનઉપર ચોટાડી રાખે છે. ઉપરનાં કારણોથી ઈષ્ટાર્થ પ્રાપ્ત કરવામાં મનને અર્થ'અર્થ' તથા સદૃશ્ય-સંપ્રદ, વિચારવાળું કરવા પ્રયત્ન કરવો, અને પ્રાપ્ત થયા પછી ભોગના અંતમાં દ્વિતરના સુખાર્થે ત્યાગ કરવો, આ નીતિ જનવર્ણી ધટે છે. આ પ્રકારની સાત્ત્વધાનતાથી સધાયેલા વિષયભોગ ચિત્તપ્રસાદને જન્મ આપે છે; બીજી દ્વીતે સધાયેલા વિષયભોગ મનને કુચિત્ત અને રાગદ્વેષાદિ કલેશયુક્ત રાખે છે.

પ્રવૃત્તિ ધર્મેના પાત્રનનું મુખ્યફળ ચિત્ત પ્રસાદ છે, અને અવાન્તરફલ વિષયભોગ અથવા અબ્યુદય છે. જે મુખ્યફળ પ્રાપ્ત ન થયું તે; પ્રવૃત્તિ ધર્મેભાવના વધ્ય ગણાય છે, અને નિવૃત્તિ ધર્મેના આચરણની યોગ્યતા અભિમાનીને પ્રાપ્ત થતી નથી.

(અપૂર્ણ.)

શ્રી યોગસાર.

(અનુસંધાન વર્તમાન વર્ણના ૫૪ ૧૨૦ થી.)

આ ત્રિવિધ પરિણામો તે આ પ્રકારના છે. જે વસ્તુમાં ધર્મ હોય છે તે વસ્તુ ધર્મા કહેવાય છે. ગાય, ગાય એવી આપણને જે પ્રતીતિ થાય છે તે ધર્મા છે અને તેમાં લાલ રંગ, ધોળો રંગ, અમુક આકૃતિ એ આદિ રહેલા છે તેથી તે ધર્મા છે. જ્યારે ધર્મા વિદ્યમાન રહે અને તેના એક ધર્મસાથેનો સંબંધ છૂટે અને અન્ય ધર્મસાથે સંબંધ થાય ત્યારે તે ધર્મપરિણામ કહેવાય છે. જેમ ઘટરૂપ ધર્મા આરંભમાં કૃષ્ણ રંગનો હોય છે અને પછી ભટ્ટીમાં નાંખ્યા પછી તે લાલ થાય છે. અહિં ઘટરૂપ ધર્મા એ ભટ્ટીમાં નાંખ્યા પૂર્વે અને પછી પણ એક જ હોય છે પણ તેના જે ધર્મો વારા ફરતી ઉદય પામે છે. એક સમયે એ ધર્મનો કૃષ્ણવર્ણસાથે સંબંધ થાય છે અને બીજે સમયે એનો લાલ વર્ણસાથે સંબંધ થાય છે. તેથી આ એનો ધર્મપરિણામ છે કેમકે એનો એક ધર્મ ઉદય પામે છે, આવિર્ભાવને પામે છે અને બીજે ધર્મ અસ્ત થાય છે, તિરોભાવને પામે છે. આ જ પ્રમાણે એ ઘટને ઉત્પન્ન કરનાર જે મૃતિકા તેના ધર્મરૂપ જ ઘટ છે. મૃત્તિકારૂપ અણુઓ અમુક આકૃતિમાં ગોઠવાય છે ત્યારે તે ઘટ કહેવાય છે. તેથી ઘટ એ મૃત્તિકાની આકૃતિવિશેષ રહે છે. કાચા ઘટમાં જે આકૃતિ પ્રતીતિ થાય છે તે આકૃતિરૂપ ધર્મસાથે મૃત્તિકારૂપ ધર્મનો એક સમયે સંબંધ હોય છે. પણ જ્યારે એ કાચા ઘટને ભાંગી નાંખી એમાંથી જ કોટીયું બનાતીએ ત્યારે મૃત્તિકારૂપ ધર્મા વિદ્યમાન રહે છે અને તેની આકૃતિ-વિશેષ આવિર્ભાવને પામે છે. આ મૃત્તિકાનો ધર્મપરિણામ છે કેમકે પૂર્વે મૃત્તિકારૂપ ધર્મનો ઘટરૂપ આકૃતિવિશેષસાથે સંબંધ હતો તે મટીને હવે એજ ધર્મનો કોટીયારૂપ બીજા આકૃતિસાથે સંબંધ થયો છે. મૃત્તિકારૂપ ધર્મા વિદ્યમાન રહી એનો ઘટ અને કોટીયારૂપ આકૃતિરૂપ જે બે ધર્મો તેની સાથે ક્રમિક સંબંધ થયો છે.

સજ્જનપરિણામનું સ્વરૂપ આ છે. સજ્જનનો સામાન્ય અર્થ ચિદ્ વા અસાધારણ ધર્મ થાય છે; પણ આ શબ્દ એ સામાન્ય અર્થમાં યોગશાસ્ત્રમાં વાપરવામાં નહિ આવતાં કોઈ વિશેષ અર્થમાં વપરાયો છે એટલે, કે એ શબ્દ યોગશાસ્ત્રનો પારિભાષિક શબ્દ છે.

લક્ષ્યવતિ (કાર્યરૂપં ધર્મં વ્યાવર્તયતિ) એ વ્યુત્પત્તિથી તથા યોગશાસ્ત્રની પરિભાષા-
પ્રમાણે ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય કાલ આપણે જોને કહીએ છે તેનું પ્રહણ લક્ષણ
શબ્દથી કરાય છે. આને જ યોગશાસ્ત્ર એનુક્રમે અતીત, વર્તમાન અને અનાગત નામ
આપે છે અને કાલને બદલે અધ્વશબ્દ વાપરે છે. તેથી લક્ષણ પરિણામનો એ અર્થ થાય
છે, કે ધર્મ સ્વરૂપે વિદ્યમાન રહીને એનો અતીત, વર્તમાન અને અનાગત અધ્વસાથે
અથવા સાદા શબ્દમાં કહીએ તો ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યત્ કાળસાથે સંબંધ થવો.
આ પ્રકારનો ક્રમિક સંબંધ થવો એનું નામ લક્ષણપરિણામ છે. ઉપરના ઉદાહરણમાં
જોઈએ તો ભટ્ટીમાં મુકતા પૂર્વે ઘટ કૃષ્ણવર્ણનો હતો એટલે એ સમયે કૃષ્ણવર્ણરૂપ ધર્મ-
નો વર્તમાન કાલસાથે સંબંધ હતો અને ત્યાર પછી થોડા સમયમાં એ ઘટમાં જ રક્ત-
વર્ણ ઉત્પન્ન થવાનો છે તેથી એ સમયે રક્તવર્ણનો ભવિષ્યત્ કાલ સાથે સંબંધ હતો.
હવે જ્યારે ઘટને ભટ્ટીમાં પકવવામાં આવે છે ત્યારે એ કૃષ્ણવર્ણ તિરોધાન થઈ જાય છે.
એટલે એનો અતીત કાલ સાથે સંબંધ થાય છે અને રક્તવર્ણ જે આવિર્ભાવને પામે છે
તેનો વર્તમાનકાલે સંબંધ થાય છે. તેથી આ રચલે બે ધર્મોના લક્ષણપરિણામ થયા:
એક તો શ્યામવર્ણનો વર્તમાન અને ભૂતકાલસાથે ક્રમિક સંબંધ થયો અને બીજા તો
રક્તવર્ણનો ભવિષ્યત્ અને વર્તમાનકાલસાથે ક્રમિક સંબંધ થયો. અહિં ધર્મ સ્વરૂપે
રહ્યા છતાં તેનો બે કાલસાથે સંબંધ થયો છે તેથી એ ધર્મનો ઉપરની વ્યાખ્યાપ્રમાણે
લક્ષણ પરિણામ છે. આ જ પ્રમાણે જ્યારે મૃત્તિકામાંથી કાચો ઘટ થાય છે ત્યારે મૃત્તિ-
કાનો ઘટ થવો એ ધર્મપરિણામ છે અને ઘટરૂપ આકૃતિ, ઘટરૂપ ધર્મ જે પૂર્વે ભવિષ્યત્
કાલસાથે સંબંધવાળો હતો તે હવે વર્તમાનકાલસાથે સંબંધવાળો થાય છે તેથી એ
ધર્મનો લક્ષણ પરિણામ છે. એ કાચા ઘટને ભાંગીને જ્યારે તેમાંથી ડાઢીયું કરવામાં આવે
છે, ત્યારે પ્રથમ તો એ ઘટ ભાંગી જાય છે ત્યારે ઘટરૂપ ધર્મ જે ભવિષ્યત્ કાળમાંથી
વર્તમાન કાળમાં આવ્યો હતો તે હવે ભૂતકાળસાથે સંબંધવાળો થાય છે અને પછી
જ્યારે ડાઢીયું બનાવાય છે ત્યારે ડાઢીયું એ જે આકૃતિ વિશેષનું નામ છે તે આકૃતિરૂપ
ધર્મ પૂર્વે ભવિષ્યત્ કાળસાથે સંબંધવાળો હતો તે હવે વર્તમાન કાળસાથે સંબંધવાળો
થાય છે. તેથી આ રચલે સ્પષ્ટ રીતે બે ધર્મોના લક્ષણપરિણામ થાય છે.

જ્યારે ધર્મોના ધર્મ એક કાળમાં રહ્યા છતાં તે ધર્મોના અથવા તેના ધર્મોનો બે
જૂદી અવસ્થા સાથે સંબંધ થાય ત્યારે તે અવસ્થાપરિણામ કહેવાય છે. ઉપરના ઉદા-
હરણમાં ઘટરૂપ ધર્મી શ્યામ અથવા લાલ રહે છતાં એક સમયે એ નવીન છે અને બીજે
સમયે તે જૂનો થયેલો ગણાય છે. અહિં ધર્મોના સંબંધ વર્તમાન કાલ સાથે જ રહ્યો
છે અને તેના લાલવર્ણરૂપ ધર્મોના સંબંધ પણ વર્તમાન કાલ સાથે રહ્યો છે છતાં એ
ધર્મોના નવીનત્વ અને જીર્ણત્વ એ બે અવસ્થાસાથે સંબંધ થયો છે તેથી એ અવસ્થા
પરિણામ છે. આ જ પ્રમાણે લાલવર્ણરૂપ ધર્મ વર્તમાન કાલસાથે સંબંધવાળો રહ્યો છતાં એ પણ
જાઓ અથવા તેજદાર થઈ શકે છે તો તેવે સમયે ધર્મોના વર્તમાન કાલ સાથે સંબંધ
રહ્યા છતાં આંખાશ અને તેજસ્વિપણું એ બે અવસ્થાસાથે ક્રમિક સંબંધ એને થાય છે
તેથી એ ધર્મોના અવસ્થાપરિણામ છે.

અહિં તમને સ્વાભાવિક રીતે આ શંકા થશે, કે આવું શા માટે લેવું જોઈએ ? મૃત્તિકારૂપ
ધર્મોના પટ્ટાદિ આકૃતિસાથે સંબંધ માનવો એ કરતાં મૃત્તિકાનો નાશ થઈને ઘંટની ઉ-

ત્વત્તિ યા છે, એમ માનવું સરસ નથી? વળી કાળા ધડાનો લાલ ધડો ત્યારે થયો ત્યારે
 સ્વામ વર્ણનો નાશ થાય છે અને લાલ વર્ણની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ નહિ માનતાં સ્વામ
 વર્ણ રહે છે અને તેનો જૂનકાલસાથે સંબંધ થાય છે (અતીત અધ્વસાથે સંબંધ
 થાય છે) એમ શામાટે માનવું? સ્વામ વર્ણનો નાશ થવો અને જૂનકાલસાથે સંબંધ
 થવો એ બેમાં બેદ શું છે? એક જ અર્થ બનેતો દેખાય છે તો સાદા રૂપમાં નહિ
 દેહેતાં આ લક્ષણ પરિણામ શા માટે સ્વીકારવો? વળી ધર્મનો ધર્મપરિણામ સ્વીકાર્યો
 તે પણ ગોચ્ય નથી. વિચારતાં ધર્મ માત્ર જ હોય તેમ દેખાય છે અને ધર્મ એવી વ-
 સ્તુ જ નથી. આ પ્રમાણેની તમને શંકા થશે પણ વિશેષ વિચારથી તમને જણાશે કે
 એ પ્રકારે માનવું ગોચ્ય નથી. પ્રથમ તો ધર્મ એ વસ્તુ અવસ્થા સ્વીકારવી જોઈએ. કેવળ
 ધર્મનો સ્વીકાર કયેં ચાલે તેમ નથી. જગતનાં પદાર્થોની વ્યવસ્થા પ્રતીતિને અનુસરીને
 થાય છે. આ અક્ષર તે ક છે કે ખ છે એ આપણને તે તે આદૃતિની પ્રતીતિ જોતાં
 થાય છે. અમુક પ્રકારની પ્રતીતિ થાય છે તો આપણે તે પ્રતીતિને આધારે એમ કહીએ
 છીએ, કે એ ક છે, અમુક પ્રકારની પ્રતીતિ થાય છે તો આપણે કહીએ છીએ કે એ
 ખ છે. જ્યારે ગાયની પ્રતીતિ થાય છે ત્યારે તે પ્રતીતિને ઉત્પન્ન કરનાર વ્યક્તિને આપણે ગાય
 માનીએ છીએ અને જ્યારે અશ્વની પ્રતીતિ થાય છે ત્યારે તે આપણે તે પ્રતીતિજનક વ્ય-
 ક્તિને અશ્વ માનીએ છીએ. પ્રતીતિ ગાયની થાય છે અને તે પ્રતીતિજનક વ્યક્તિ અશ્વ છે
 એમ ઓછું પણ મૂઠ નહિ એવો મુખ્ય માનતો નથી. એ વાત સત્ય છે કે પ્રસંગે પ્રતી-
 તિની સાથે વિચારને મેળવીને આપણે વસ્તુના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરીએ છીએ. સૂર્યના
 જિંબની પ્રતીતિ આપણને થાય છે તેમાં સૂર્યનું જિંબ નાનું દેખાય છે પણ તે દૂરતાને
 લીધે દેખાય છે એ વિચારી સૂર્યનું જિંબ દેખાય છે તેવડું જ છે એ આપણે સ્વીકારતા
 નથી. પટ વીંટાળેલો હોય છે જ્યારે તેના થોડા અવયવ જ આપણને પ્રત્યક્ષ થાય છે
 તેથી પ્રતીતિના વિષયરૂપે પટનું પરિમાણ નાનું દેખાય છે છતાં તે જ પટને ખુલ્લો કર-
 વામાં આવે છે ત્યારે તેનું પરિમાણ અધિક દેખાય છે તેથી સંવેદિત પટ હતો ત્યારે
 પણ તેનું પરિમાણ દેખાતા જેટલું જ નહોતું પણ તેથી અધિક હતું, એમ આપણે ગણીએ
 છીએ. છતાં એ સર્વ સ્થલે પણ આપણે જોઈશું તો આપણને જેટલી પ્રતીતિ થઈ છે
 તેથી વધારે આપણે સ્વીકાર્યું છે અને તે વધારાનો ભાગ જ વિચારથી વ્યવસ્થિત કર-
 વામાં આવે છે. જે પટની પ્રતીતિ આપણને થઈ હતી તે પટ તો નાનો જ હતો છતાં
 તે પરિમાણ અપ્રતીત થયેલા પટનું જ પણ આપણે ઉતાવળથી માની લીધું અને તેની
 જ મુદ્દિ ખુલ્લા પટની પ્રતીતિથી કરાઈ છે, છતાં એ તકરારમાં હાલ આપણે ન ઉત-
 રીએ તો પણ એટલું તો સત્ય જ છે, કે અજ્ઞાપિત પ્રતીતિને અનુસરી આપણે વસ્તુની
 વ્યવસ્થા કરીએ છીએ. જે પ્રતીતિના સંબંધે "એ પ્રતીતિ મિથ્યા છે." એ પ્રકારનું
 માન જેને બાજબાજ દે છે તે થતું નથી. તે પ્રતીતિ તે અજ્ઞાપિત છે અને જેની અજ્ઞા-
 પિત પ્રતીતિ થઈ તેનું સ્વરૂપ તેનું જ છે, એમ આપણે સ્વીકારીએ છીએ. પટ તથા સૂ-
 ર્યના પરિમાણની પ્રતીતિ બાધિત થાય છે તેથી એ પ્રતીતિને અનુસરી તે પરિમાણની
 કાપતા આપણે સ્વીકારતા નથી. આ નિયમથી જોતાં ધર્મનો સ્વીકાર શામાટે કરવો એનું
 પ્રથમ પ્રમાણ તો અજ્ઞાપિત પ્રતીતિ છે. ગાય એ ધર્મ છે અને તેના વર્ણ, આદૃતિ
 જરૂર ધર્મ છે એવી પ્રતીતિ આપણને થાય છે તેથી એ પ્રતીતિને અનુસરીને ગાયને

ધર્મોચ્ચ સ્વીકારી તેના રૂપ આદિને ધર્મરૂપે સ્વીકારીએ છીએ. વળી વિચારથી પણ આપણને જણાય છે, કે જેમ આકાશમાં અધર રજકણો ઉડતાં ફરે છે તેમ કોઈ પણ આશ્રયવિના રૂપ આદિ ધર્મો રહી શકે તેમ નથી. ગતિ, અર્થાત્ હલન ચલન આદિ ક્રિયા કોઈ પણ દ્વાલનાર ચાલનાર વ્યક્તિવિના આપણે કળી શકતા નથી. તેથી તેના આધાર રૂપે કોઈ ધર્મોનો સ્વીકાર કરવો આવશ્યક છે.

અન્ય રીતે જોઈએ તો ધર્મ અર્થે ધર્મોનાં લક્ષણોમાં ભેદ છે તેથી બંનેથી વિલક્ષણતાને લીધે એ બંનેનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. ધર્મ શબ્દથી આપણે શું સમજીએ છીએ? સુખતા હેતુરૂપ પુણ્ય નામવાળાને 'લોક-ધર્મ' કહે છે. એ સાચી વાત છે પણ અત્રે એવા મર્યાદાવાળો અર્થ ધર્મ શબ્દનો નથી. અગ્નિદાહ કરે છે તેથી અગ્નિમાં દાહ કરવાનો ધર્મ રહ્યો કહેવાય છે; સૂર્ય પ્રકાશ આપે છે તેથી સૂર્યમાં પ્રકાશકત્વ નામનો ધર્મ રહ્યો છે; જળમાં શીતલતા, એર કચોલામાં મજાતનું ઉત્તેજિત કરવાનો સ્વભાવ, ક્વીનાઇનમાં પ્રકાર વિશેષના જનું મારવાનો સ્વભાવ ઇલાદિ સર્વ તેના ધર્મ કહેવાય છે. તો એ સર્વ પ્રસંગે એ ધર્મનો શો અર્થ છે? એ સર્વમાં ધર્મ શબ્દનો અર્થ શક્તિ જ થાય છે. અગ્નિમાં દાહ કરવાનું સામર્થ્ય અથવા દાહ કરવાની શક્તિ તે અગ્નિનો ધર્મ છે. સૂર્યમાં પ્રકાશ આપવાની શક્તિ તે પ્રકાશકત્વ ધર્મ છે વગરે પણ આ શક્તિ સદાસર્વદા રહે છે? સદા સર્વદા વ્યાપાર કરતી પ્રતીત થાય છે? અગ્નિ સદા દાહ કરતો રહે છે? સૂર્ય સદા પ્રકાશ આપતો રહે છે? ના એમ આપણને દેખાતું નથી. અગ્નિના કોલસાને છાંટી નાખ્યા હોય ત્યારે એને સ્પર્શ કરવામાં આવે તો તેથી દાહની પ્રતીતિ થતી નથી. સૂર્ય અને આપણી ચક્ષુ વચ્ચે વાદળોં આવી જાય છે અથવા પૃથ્વીની બીજી બાજુ સૂર્ય તરફ જાય છે ત્યારે અથવા બ્યારે સૂર્યનું પૃથ્વીકરણ થઇ જાય છે ત્યારે સૂર્યનો પ્રકાશકત્વ ધર્મ પ્રતીત થાય તેમ નથી. તો એ સમયે એ શક્તિ અથવા ધર્મનું શું થાય છે? સાધારણ વિચારવાળા મનુષ્યો કહેશે, કે એ શક્તિનો, એ ધર્મનો નાશ થાય છે. પણ એ ભ્રાન્તિ છે. આ વિધ્માં અપૂર્વ ઉત્પત્તિ તથા કેવલ વિનાશ એ બે વ્યતિકર છે જ નહિ. અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ કદાપિ થતી નથી તેમજ ભાવનો અભાવ કદાપિ થતો નથી. નાસતો વિદ્યતે માત્રો નાંમાંઓ વિદ્યતે સત્તઃ-જે અસત્ છે, સત્તાશ્ચ ન્ય છે, હયાતિમાં છે જ નહિ તેનો સહભાવ કદાપિ થતો નથી અને જે સત્તાવાળો છે, હયાતિમાં છે તેનો કદાપિ અભાવ થતો નથી, તે કદાપિ સત્તાશ્ચ ન્ય થતો નથી-એ શ્રી ગીતાવચન સ્પષ્ટપણે અપૂર્વ ઉત્પત્તિ તથા કેવલ વિનાશનો નિષેધ કરે છે. **કશમંસતઃ સજ્જાયેત્-અસત્માંતી સત્** કેવી રીતે થાય એ શ્રુતિ પણ અપૂર્વ ઉત્પત્તિનો નિષેધ સૂચવે છે. પાશ્ચાલ વિદ્યામાં સ્થાપન કરેલો (**Cooperation of Energy**)નો સિદ્ધાન્ત પણ વિદ્યાનિષ્ણાત પુરુષોનો એ જ અભિપ્રાય સૂચવે છે કે જગતમાં જે છે તે છે જ, તેમાં ઓછું વધતું કરી શકાતું નથી તો વિનાશ તો હોય જ ક્યાંથી? આ યોગશાસ્ત્ર તથા સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં પણ સત્ કાર્યવાદનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યો છે જેનું આગળ પ્રતિપાદન કરવામાં આવશે તેમાં આ વિષયની ચર્ચા વિસ્તારથી કરવામાં આવશે. છતાં આ સર્વથી ધર્મનો ઉચ્છેદ થઇ જાય છે એ માનવું. ભ્રાન્તિરૂપ સર્વ વિવેકીએ ગણ્યું છે એટલું સ્પષ્ટ જણાય છે. જો અપ્રતીત થઇ ગયેલો ધર્મ વિનાશ પામી જતો નથી પણ રહે છે, સ્વરૂપે વિદ્યમાન રહે છે એ સહજ સમજાય તેમ છે. જો એ વિનાશ પામી જતો હોય તો એનું જ્ઞાન નહિ થતું જોઈએ. જ્ઞાન થવામાં સંનિર્ગુણની

અપેક્ષા રહે છે. પત્ર તથા ચમ્પુ એ બેનો સંનિકર્ષ થાય છે ત્યારે પત્રનું પ્રાયશ્ચ યાય છે. સંનિકર્ષ બે ભાવ વસ્તુનો થાય છે; બે અભાવનો અથવા એક ભાવ અને એક અભાવનો હોતો નથી. અભાવ અભાવરૂપ હોવાથી જ કોઈ પણ ભાવધર્મના આશ્રયરૂપ થતો નથી, કોઈ પણ ભાવરૂપ સંબંધમાં જોડાઈ શકતો નથી. જો એમ જોડાય તો એ અભાવ જ રહે તેમ નથી. તેથી ધર્મનો ઉચ્છેદ થતો હોય તો એનો અભાવ થવાથી એ અભાવ સાથે સંનિકર્ષ થાય નહિ અને તેથી તેનું જ્ઞાન નાહ થાય. પણ તેમ નથી. યોગજન્ય બદલથી અતીત અનાગત સર્વ વસ્તુનું પ્રત્યક્ષ યોગીઓ કરી શકે છે. અમુક ઘટ હાલ રક્ત વર્ણનો દેખાતો હોય, તેમાં કૃષ્ણ વર્ણની પ્રતીતિ આપણને થતી નહિ હોય છતાં યોગજન્ય પ્રત્યક્ષમાં એનો સ્થાન વર્ણ પણ જણાય છે. તેથી આ પ્રત્યક્ષ થતું હોવાથી એ ધર્મ વિનષ્ટ થઈ ગયો છે એમ નહિ માનાય પણ કોઈ અવસ્થામાં રહેલો છે એમ જ સ્વીકારવું ઘટે છે. આ જ પ્રમાણે એક બીજામાં જ્યાં સુધી એ બીજાની દશામાં છે ત્યાં સુધી અંકુરને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિરૂપ ધર્મ રહ્યો છે તેનું યોગજન્ય પ્રત્યક્ષથી જ્ઞાન થઈ શકે છે. હવે જો એ અંકુરોત્પાદક શક્તિરૂપ ધર્મની અસ્તિતા નહિ સ્વીકારીએ તો એનો સંનિકર્ષ નહિ થવાથી એનું જ્ઞાન થતું ન જોઈએ, તેથી અહિં પણ એ શક્તિરૂપ ધર્મ પોતાનો વ્યાપાર કરતો આપણને દેખાતો નથી છતાં છે, વિદ્યમાન છે એ માનવું આવશ્યક ઠરે છે. અહિં આપણે જો બે ઉદાહરણ લીધાં છે તેમાં પ્રથમના ઉદાહરણમાં જે કૃષ્ણ વર્ણરૂપ ધર્મ લીધો હતો તે અતીત થઈ ગયેલો છે, ભૂતકાળ સાથે સંબંધવાળો થઈ ગયો છે તથા દ્વિતીય ઉદાહરણમાં અંકુરોત્પાદક શક્તિરૂપ ધર્મ હજી ઉદય થયો નથી, હજી પોતાનો વ્યાપાર કરતો આપણને પ્રતીત થતો નથી તેથી તે લવિષ્યત્ કાલ સંબંધી છે. આ બંને સ્થલે આપણે જોયું કે એ બંનેનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવું આવશ્યક છે. વળી ચિત્તના સંબંધમાં આપણે જોઈએ છીએ તો આ અર્થ અધિક રજૂ થાય છે. એક ક્ષણે ચિત્તમાં એક વિષયપ્રતિ રાગની પ્રતીતિ થાય છે તો તે ક્ષણે ઇતર વિષય પ્રતિનો રાગ તેમજ ઇતર ધર્મો જેવા કે દ્રવ્ય, અમુકા આદિ અપ્રતીત છે પણ તેટલા ઉપરથી તે જ ચિત્તમાં એ ધર્મો નથી એમ આપણે કહી શકીએ તેમ નથી. કેમકે દ્વિતીય ક્ષણે જ એ સર્વમાંથી કોઈ કોઈનો અનુભવ આપણને જ થયા વિના રહેતો નથી. વિદ્યુત્તા બે તાર ભેગા કરીએ છીએ ત્યારે તેમાંથી અગ્નિ તથા પ્રકાશ પ્રકટે છે અને એ તાર છુટા કરી નાંખીએ છીએ ત્યારે અગ્નિ પ્રકટતો નથી, તેમ જ પ્રકાશ પણ દેખાતો નથી. તો અહિં પ્રકટ કરવાના સામર્થ્યરૂપ ધર્મ એક રહીને તેનો અતીત અને અનાગત કાળ સાથે સંબંધ થાય છે એમ માનવું તેમાં લાઘવ છે અને વારંવાર તે ધર્મનો નાશ અને નવાનની ઉત્પત્તિ. માનવી એમાં અનંત ધર્મોની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ માનવાં પડે છે તેથી એ મતમાં ગારવ છે. તેથી ન્યાયના નિયમથી જોતાં પણ ધર્મનું અસ્તિત્વ સ્વીકારી તેનો ભૂત અને લવિષ્યત્ કાલસાથે સંબંધ માનવો એ મત જ ઉત્પત્તિ અને વિનાશ માનવાના મત કરતાં વધારે સમીચીન જણાય છે. અને ત્યારે યોગજન્ય પ્રત્યક્ષ લઈએ છીએ ત્યારે તો નિર્વિવાદપણે ધર્મનું અસ્તિત્વ અને તેનો ભૂતાદિ કાળસાથે સંબંધ સ્વીકારવો આવશ્યક જણાય છે. આ પ્રમાણે હોવાથી જ, ધર્મ ભૂત, વર્તમાન અને લવિષ્યત્ કાલ સાથે સંબંધવાળો થતો હોવાથી જ આપણે પૂર્વ મહાપુરુષોનાં ચરિતોમાં જે અમતકારજેનું વાંચીએ સાંભળીએ છીએ તે ઉપપત્તિવાળું ઠરે છે.

(અપૂર્ણ)

મનનાં કાર્યોને ઉત્તમ પ્રકારે કરનાર ક્રિયાઓ.

માનસ તેજસ્વિતા.

તમારી કલ્પનાથી થઇ શકે એવા અત્યંત પ્રકાશમાં પ્રકાશિત અવસ્થામાં—તમે મનોમય રીતે રહો, તમે વધારેમાં વધારે પ્રમાણથી અગુલબગમ્ય કરી શકો તેવી અત્યંત લઘ્ય માનસ સ્થિતિનું ચિત્ર તમારા મનથી રચો અને પછી એ સ્થિતિમાં અધિક અને અધિક પૂર્ણતાપૂર્વક પ્રવેશો. આ પ્રકારે એ કલ્પિત સ્થિતિ ક્રમે ક્રમે મનની સ્થાયી સ્થિતિ-રૂપે ઘર્ષ જશે અને તેવી મનની પ્રકાશિત અવસ્થામાં રહેવું એ તેવી અવસ્થાનો સાક્ષાત્કાર કરવા સરખું છે. તમારા મનમાં જે વસ્તુના અસ્તિત્વનું તમે અખંડ ચિંતન કરો છો તે તમારા મનમાં પ્રકટવા માંડે છે. તેથી તમારા મનને સ્થાયી પ્રકાશિત અવસ્થામાં રાખ્યા કરવાનો પ્રયત્ન કરવાથી તમારા મનની તેજસ્વિતાની વૃદ્ધિ કરી શકો છો. જ્યારે મન નિસ્તેજ અર્થાત્ સુસ્ત અથવા જડજેતું જણાય ત્યારે મનની પ્રકાશિત બાબુ ઉપર તમારું લક્ષ વાળો. અને તમારા મગજના પ્રત્યેક પુટ અત્યંત પ્રજાનો પ્રત્તાર કરી રહ્યાં હોય એમ મનોમય રીતે જુઓ, એ પ્રકારે કરવાથી તમે મનના વાસ્તવ પ્રકાશપ્રતિ અભિમુખ થાઓ છો, અથવા એ પ્રકાશને તમારાપ્રતિ વાળો છો, અને પ્રકાશમય સ્થિતિમાં કહેવાના તમારા મનના મૂલ સ્વભાવને તમે બક્ષવાનું કરો છો, પ્રત્યેક કલાકે થોડી ક્ષણ મનને પ્રકાશિત સ્થિતિમાં સ્થાપવાનો યત્ન કરો. અને એક વખત કરતાં બીજી વખત કરતાં બીજી વખતના પ્રયત્નમાં એ પ્રકાશને અધિકાધિક પ્રકાશમય બેવાનો અભ્યાસ પાડો. આમ કરવાથી તમારા મનને અધિક અને અધિક તેજસ્વી કરશો એટલું જ નહિ, પરંતુ કોઈ કોઈ સમયે તો એવી તો અદ્વિતીય પ્રજ્વાલું લાન થશે કે જેને લીધે તમારું કાર્ય અપ્રતીમસરખું થતું જણાશે.

એકાગ્રતા.

કોઈ ખાસ વિષયઉપર એકાગ્રતા કરવાની જ્યારે તમને વૃત્તિ થાય, ત્યારે સ્વસ્થતાથી બેસીને નેત્ર બંધ કરજો અને તે વિષયને તમારા મનમાં તમારી માનસ દૃષ્ટિ સમીપ સ્થાપજો પછી એ વિષય ઉપર જ તમારા વિચારના સઘળા બળને એકત્રિત કરો, અને પછી એ વિષયના ગર્ભ ભાગમાં પ્રવેશવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા કરો. આ પ્રકારે કરવાથી તમને લાગશે કે ગેર તેટલો સમય અને તે પણ કંટાળ્યા કે ચાક્યાવિના તે વિષયપ્રતિ તમારું અવિભક્ત લક્ષ અથવા એકચિત્ત રહ્યા કરે છે અને એ તો પ્રસિદ્ધ વાર્તા જ છે કે કોઈ પણ વિષય ઉપર યથાર્થ રીતે અને જોઈએ તેટલો સમય જો આપણે એકાગ્ર થઈએ તો તે વિષયના સંબંધમાં જે કંઈ જાણવાની આપણી વૃત્તિ હોય છે તે અવસ્થા જાણી શકીએ છીએ. કોઈ પણ વિષયના મૂલપર્વત પ્રવેશવાનું અને જે કંઈ આપણે જાણવું છે તેનું જ્ઞાન પામવાનું મનમાં સામર્થ્ય રહેલું છે. એ સામર્થ્ય માત્ર સંયમ અથવા એકાગ્રતાથી જ પ્રકટે છે. કેળવાય છે, વૃદ્ધિ પામે છે અને ધારેલી દિશામાં દોરવાય છે. તમારે કોઈ પણ બાબતનો અભ્યાસ કરવો હોય તો આ ક્રિયાનો ઉપયોગ કરજો, જે વિચારોનો અભ્યાસ કરવો હોય તે વિચારોને તમારી માનસ દૃષ્ટિસમીપ સાક્ષાત્ રીતે સ્થાપો (આ માનસ દૃષ્ટિ કે જેના સંમુખ તમારા વિચાર અથવા વિષયને સ્પર્ષ રીતે સ્થાપવાનો છે તેનું સ્થાન જે નેત્રની

મધ્ય અને તેનાથી સહજ ઉચેનું બૃહદિ જાણવું) અને પછી એ બિંદુઉપર તમારા સઘળા વિચારને એકાગ્ર કરો. પંછી જેટલી અને તેટલી રીતે તમારા મુખ્ય વિષયનું ચિંતન કર્યા કરજો તેમાંથી જે કંઈ તમારે જાણવું છે તે તમને સ્પષ્ટ થતું જણાશે. સ્મૃતિ અને પુનઃ સ્મરણ.

જે કંઈ આપણે સ્મરણમાં રાખવું હોય અને જરૂર પડેથી પુનઃ સ્મરણમાં આણવું હોય તેને માટે એકાગ્રતાની એ જ ક્રિયા બહુ ઉત્તમ રીતે ઉપયોગી થાય તેમ છે. જે કંઈ સ્મરણમાં ન આવતું હોય તે વિષયને તમારી માનસ દૃષ્ટિસમીપ મૂકજો, અને પછી તે વિષયઉપર સઘળા વિચારોને એકાગ્ર કરજો. જે સ્મરણમાં આણવું હોય તે વાર્તા સ્મરણમાં લાવવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા પ્રકટાવજો. પછી તમારી માનસ દૃષ્ટિ આગળથી જે કંઈ વિચાર આદિ પસાર થાય તે સાંતિથી જોવા કરજો, તેને ઉંડાણથી તપાસવા કરજો. થોડો સમયમાં જે કંઈ તમારે સ્મરણમાં આણવું છે તે સ્મરણમાં આવશે. જેમ જેમ તમે આ ક્રિયા અધિક પ્રમાણમાં કરશો અને આ રીતે એકાગ્ર થશો તેમ તેમ તમારી માનસ દૃષ્ટિસમીપ તમારો સ્મરણમાં આણવાનો વિષય જલદી ખડો થતો જશે. એ સમયે પૂર્ણ રીતે સાવધ હોવાની અનિવાર્ય અગત્ય છે. આ ક્રિયાવડે એ પ્રકારે યવાનું કારણ એ છે. કે જ્યારે કોઈ પણ વિષયમાં તમે યથાર્થ એકાગ્ર થાઓ છો ત્યારે એ વિનયના સમગ્ર અંશમાં મન ફરી વળે છે. અને જ્યારે એ સમયે તમે કોઈ અમુક ખાસ બાબત જાણ્યાની તીવ્ર ઈચ્છા કરો છો. ત્યારે તે ચાતૌના ચિત્તને તમે તમારા મનમાં રચો છો, અને એ ચિત્ત તમારે શું જોઈએ છે તેનું તાત્પર્ય મનને કરે છે, અર્થાત્ જે કંઈ જોઈએ છે તેને એ ચિત્ત પ્રત્યક્ષ કરી બતાવે છે, અને તેને અનુકૂલ માર્ગ મનને દોરે છે. એ ચિત્ત જેમ અધિક પૂર્ણ તેમ જ જે કંઈ ઈચ્છાનાં વિષય હોય તેનું સ્વરૂપ અધિક પૂર્ણ, તેમ મન તેને ત્વરાથી ગ્રહણ કરે છે, અને તેના સંબંધી આસપાસ સઘળી બાબતોથી વિચાર કરી શકે છે. પૂર્વેના પ્રસંગોનું સ્મરણ કરવામાં તમારા જીવનના બાહ્યકાલના સમયનું સ્મરણ કરવામાં આ ક્રિયા બહુ ઉપયોગી છે, અને સ્મૃતિને સતેજ કરનાર આના જેવી બીજી કોઈ પણ ક્રિયા નથી. નવીન સ્ફુરણો અથવા યોજનાઓ.

કોઈ વિષય ઉપર તમને નવીન વિચારો અથવા સ્ફુરણોની જરૂર હોય, તેમ જ કોઈ કાર્યને માટે નવીન સુંદર યોજનાઓની જરૂર હોય તો તેમાં પણ એકાગ્રતામાટે આ જ ક્રિયા કરજો. તમારી માનસ દૃષ્ટિસમીપ તે વિષયને સ્થાપો, અને જે કંઈ જાણવું હોય તેના ઉપર તમારા સમગ્ર વિચારો એકાગ્ર કરો. આ રીતે કરવાથી ઉત્તમ યોજનાઓ મનમાં સ્ફુરશે. જો, કે જે કંઈ આરંભમાં જ સ્ફુરે તેને જ ગ્રહણ કરવાની હમેશાં અગત્ય નથી, ધીમે ધીમે એકાગ્રતા દઈ ચતાં વધારે અને વધારે ઉત્તમ યોજનાઓ સ્ફુરતી જાય છે, જો એ બાબત અત્યંત અગત્યની હોય તો ફેટલાક સમયસુધી દિવસમાં અધિક સમય એકાગ્ર થવાની ક્રિયા કરો. એ ક્રિયા કરવાના પ્રત્યેક સમયે તે વધારે અને વધારે સારૂં પકડતી જશે, અને પરિણામે યોજનાનું સર્વોત્તમ સ્વરૂપ તમને પ્રાપ્ત થશે. પછી તેને સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરો. પરંતુ એ યોજના જેમ જેમ અમલમાં મૂકાતી જશે તેમ તેમ આગળ વધનાં પ્રત્યેક પગલે બીજી ફેટલીક અવાંતર

યોજનાઓમાંથી વિચાર કરવાનું પણ તમને પ્રાપ્ત થવાનું, પરંતુ એ પણ આ જ રીતે તમે મેળવી શકો. શોધકો, તેમ જ કોઈ પણ આત્મમાં સુધારો વધારો કરવાનો પ્રયત્ન કરનારાઓમાં આ પદ્ધતિ વા ક્રિયા અમૂલ્ય છે. ખરૂં જોતાં તો એવું એક પણ સ્થાન કે વિષય નથી, કે જેમાં આ ક્રિયાને યોજનાથી ઉત્તમ લાભ ન થાય કેમકે સર્વ પ્રકારનો વિજ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં અર્થહિન આગળ અને આગળ વૃદ્ધિ ગત થવાની જરૂર છે, અને એ રીતે વૃદ્ધિગત થવામાં નવીન સ્પુરણો અને નવીન યોજનાઓની જરૂર રહે છે. અને તે આ ક્રિયાવડે સિદ્ધ થતાં હોવાથી વિજ્યપ્રાપ્તિમાં આ ક્રિયા અમૂલ્ય છે.

(અપૂર્ણ.)

શ્રી ઉપનિષદ્આખ્યાનમાલા.

૪.

ભાર્ગવી વાર્ણી વિદ્યા.

અધ્યાત્મવિદ્યાના પરિશીલનમાં અતિ ઉપયોગી અને સરલતાથી આત્મસ્વરૂપનું વાસ્તવ જ્ઞાન આપનાર ભ્રુગુમુનિની પોતાના પરમપવિત્ર વરુણ પિતા પાસેથી સંપાદન કરેલી વિદ્યાને ઉપનિષદ્માં ભાર્ગવી વાર્ણી વિદ્યા કહે છે, અને પાછળના વેદા ત શાસ્ત્રમાં યજ્ઞેકોક્ષવિદ્યા એવું નામ આપવામાં આવે છે.

આત્મા તથા અનાત્મા એ બે પદાર્થોમાં સમગ્ર વિશ્વનાં તત્ત્વોને જોઈને નાખી એક આત્મ તત્ત્વને પરમ સત્ય અને બીજા અનાત્મ તત્ત્વને આપેક્ષિક સત્ય સ્વીકારી એ બેને સાધનારી અનિર્વચનીય માયાના વ્યવહારિક સ્વીકારથી આ વિશ્વની સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા કરવાનું બ્રીહુ આપણા ઉપનિષદ્ના તત્ત્વદષ્ટાઓએ ઝડપું હતું.

સર્વ પદાર્થોનાં પૃથક્કરણમાં પ્રત્યેક પ્રાણી પોતે અને પોતાથી અન્ય એવા બે ભેદ ભાવથી જ તેના અનુભવનું મંદીર ઉભું થાય છે. ભેદ માત્ર એટલો જ રહે છે કે આ બે આત્મઅનાત્મતત્ત્વોનાં વાસ્તવ સ્વરૂપ નહિ જાણવાથી એકતો બીજામાં એમ પરસ્પર અધ્યાસ અથવા ભ્રમ થાય છે. તોપણ સધળા ભ્રમોમાં અનાત્મપદાર્થોમાં આત્મશુદ્ધિનો ભ્રમ સ્થૂળ દેહથી વિખૂટા પડેલા પદાર્થોમાં સામાન્ય શુદ્ધિના ઉદય થયા પછી ટકી રહેતો નથી. દેહનું જ્ઞાન પ્રકટ થયા પછી દોઢ બે વર્ષમાં બાલક પણ પોતાના દેહથી છતર પદાર્થોને પોતાથી જુદા સરલતાથી અનુભવે છે અને તેથી વિચારકો આત્મઅનાત્મ વસ્તુના પૃથક્કરણમાં દેહથી પરાધ એટલે સામા પ્રવાહવાળા પદાર્થોને અનાત્મ કાટિમાં સરલતાથી ચૂકી દેહથી સિતર રહેલા પદાર્થોને આત્મતત્ત્વની શોધનો ઉપયોગી ગણી પોતાના વિચારને રોકે છે.

આપો બાલ અનુભવ ભ્રમ નામના મુનિપુત્રને પ્રકટ અનુકૂળ સંયોગોમાં થઈ આ-

ઓ. બ્રહ્મચર્ય આશ્રમના અવધિએ સમગ્ર વેદના સારભૂત ઉપનિષદના તત્ત્વને જાણવા સાથે તે પોતાના પિતા વરુણ પાસે ગયા અને પૂછ્યું કે, “ ભગવન ! આત્મરૂપ પદાર્થ જે બ્રહ્મરૂપ અર્થાત્ અત્મ ત વિસ્તૃત ગણાય છે તથા રહસ્ય ગ્રંથોમાં આત્મા અને બ્રહ્મ એ બે પર્યાય શબ્દો મનાય છે તો તે બ્રહ્મતત્ત્વનું મને જ્ઞાન કરાવો. ભગવત ! આ અનુભવવિનાનું મારું આ સધળું વાઙ્મય તપ નિરુ- નિરૂપયોગી જેવું લાગે છે.” યોગ્ય અધિકારની પરીક્ષા કરનારની પરીક્ષા કરનાર ભગવન વરુણદેવે પોતાના અત્યંત પ્રિય પુત્રને બ્રહ્મ વિદ્યા આપવામાં કેાઇ જાતનો સંકોચ ન હોતો પણ આ તત્ત્વ તેની મતિમાં શી રીતે આરૂઢ થાય તેને અર્થે પોતે ધણી કાળજી ધરાવવા લાગ્યા જ્ઞાનની સામગ્રીના સાધનની પરિશુદ્ધિ પ્રયોગથી અથવા ઇંગિતવડે જે બોધ આપવાનો પ્રયત્ન થાય છે તે નિષ્ફલ જાય છે એવો આ મહામુનિનો અનુભવથી સિદ્ધ થયેલો નિશ્ચય હતો. અર્વાચીન કાલમાં પણ બોધનાં સાધનો જે પ્રત્યક્ષ ઉપદેશદ્વારા, અથવા સ્મ- ચન, અથવા ઇંગિતદ્વારા ધણાં બહોળાં થયા છે છતાં તત્ત્વનાબોધ ઋતિતિ જાગ્રત ન થયે. માં મુખ્ય પ્રતિબંધક હેતુ તપનો અભાવ છે. હાલના સમયમાં તપ કરવું એટલે સંસાર છોડી વનવાસ કરવો અને જગત્ના તંત્રને સ્થાવરમાં પરમેશ્વરના સંકેદપત્રની અવગણના કરવી, અથવા શુશ્રુકર્મથી પ્રાપ્ત થયેલાં બંધનોને ત્રોડી નાસી છૂટવું એવી વિશ્રુતભાવના બંધાયેલી હોવાથી તપને કેાઈ ભૂતકાલનો સાધ્ય વિષય હોય અથવા વર્તમાનકાળમાં નિરુ- યોગી હોય એમ ગણી તપને ઉવેખવામાં આવે છે, પરંતુ.

મનસશ્ચેદ્રિયાનાં મૈકાદ્યં પરમં તપઃ ।

આ લક્ષણવાળું તપ સિદ્ધ કર્યાવિના ક્ષુદ્ર લૌકિક વિદ્યાથી આરંભી મોટી બ્રહ્મ- વિદ્યાપર્યંતની કેાઇ પણ વિદ્યા સિદ્ધ થવાનો સંભવ જ નથી એ સામાન્ય મતિને પણ સ્પષ્ટ થઈ શકે એમ છે. ઇદ્રિયોના અને મનના નિગ્રહવિના તેમનું ઐકાન્તિક દમન કર્યા વિના અથવા પારિભાષિક શબ્દોમાં કહીએ તો શમ અને દમવિના તત્ત્વબોધ ચિત્ત દ્રવ્યમાં પ્રકટ થતો નથી. આ રહસ્યને જાણનાર ભગવાન વરુણદેવે પોતાના પ્રિય પુત્રને તેની ઇચ્છાનુસાર બ્રહ્મતત્ત્વનું લક્ષણ આપ્યું કે “ જે તત્ત્વમાંથી આ સર્વ ભૂત “ પ્રાણીઓ પ્રકટ થાય છે, જેમાં રહી જીવન ધારણ કરે છે અને જેમાં લય પામી શમે “ છે એવું એક અખંડીકરસ તત્ત્વ સધળા વિકારોના આધારભૂત છે. તેને અનુભવી મહા- “ માએ બ્રહ્મશબ્દથી વ્યવહારે છે.”

“ પ્રયપુત્ર ! એને જાણવામાં સધળી કૃતકૃત્યતા છે.” આ સ્પષ્ટ લક્ષણ વાક્યને મનમાં રાખી વરુણપુત્ર બ્રહ્મ એકાન્તમાં વિચાર કરવા લાગ્યા અને આચાર્ય પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલા કૃમવડે તેમણે યથાશક્તિ ઉપર વર્ણવેલું તપ આદર્યું. અમુક સમયે તેમને લાગ્યું કે પિતાએ જે લક્ષણ આપ્યું તે લક્ષણવાળો પદાર્થ અન્ન છે, કારણકે આ સર્વ ભૂત પ્રાણીઓ અન્નમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, અન્નના બનેલા શરીરમાં રહે છે અને નાશ પામ્યા તાત્કાલ અન્નમાં શમે છે. એવો એક પણ પદાર્થ મારી નાગરે આવતો નથી કે જે અન્નના વિકારરૂપ ન હોય. જે કંઈ બેદ જાણાય છે તે અન્નના પ્રકારમાં જાણાય છે; પરંતુ કેાઈ પણ ભૂત પ્રાણી તે જાતિના શરીરના ઉદયમાં, સ્થિતિમાં અને અસ્તમાં તે તે જાતિને અનુકૂલ અન્નને આશ્રય કર્યા વિના રહેતાં નથી. આ અનુભવ

સાચો છે વા ખોટો છે તેનો નિર્ણય કરવા અમુક સમય પછી પોતાના પિતાની પાસેબૃથ ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે “ ભગવન્ ! આપના લક્ષણવાળો બ્રહ્મપદાર્થ ” મને અનુભવાયો છે, અને તેને હું અન્ન એ નામ આપું છું. એનાં ભૌતિક પ્રતિબિંબો પ્રાણિમાત્રનાં એટલા કરતાં સ્થૂળ-શરીરો છે. વરુણદેવે કહ્યું કે લક્ષણસિદ્ધ પદાર્થ તું જે પ્રકારે સમજ્યો છે તે પ્રકાર સત્ય છે, તો પણ લક્ષ્ય વસ્તુ તારા અનુભવમાં આવી હોય એમ નથી. માટે પુનઃ ઉપર વર્ણવેલું તપ સિદ્ધ કર અને લક્ષ્ણો વિશેષ અંશ તારા જાણવામાં આવશે. બૃથએ પુનઃ ઇન્દ્રિયો અને મનનું અધિક દમન કરી વિચારની સુક્ષ્મતા સિદ્ધ કરી અનુભવી કે અન્ન કરતાં પણ અન્નમય શરીરોને એટલા આપનાર દ્વિપ્રધાન પ્રાણુતત્ત્વ પિતાએ આપેલા લક્ષણને સારી રીતે સિદ્ધ કરે છે અને તેથી પ્રાણુ જ બ્રહ્મ છે એમ માનવું ઘટે છે. પ્રાણુશક્તિના સ્પર્શવિનાનું અન્નના વિકારવાળું બીજાત્મક તત્ત્વ પણ નવા શરીરને પ્રકટ કરતું નથી. પ્રાણુવિના ઉત્પન્ન થયેલા શરીરની રચિતિ બનતી નથી અને એક દેહનો લય થયા પછી છતર દેહોની એટલાઓ આવ્યા કરે છે. માટે બ્રહ્મતત્ત્વનું પૂર્વે લક્ષણ આપેલું તે પ્રાણુ તત્ત્વમાં ચરિતાર્થ થાય છે. બૃથમુનિ પ્રાણુને જ બ્રહ્મતત્ત્વ માની પોતાના અનુભવના ખરાપણાની કસોટી કરવા વરુણદેવ પાસે ગયા. વરુણે પુનઃ તપનો જ આશ્રય કરવાને કહ્યું. બૃથમુનિ પોતાના સાધનમાં ખાલી સ્વીકારી સાધ્યવસ્તુ અસંભવરૂપ છે એવું સામાન્ય વિદ્યાર્થીની માફક નહીં સ્વીકારી અધિક વેગથી સંયમને સિદ્ધ કરવા લાગ્યા. પરિણામમાં તેનાં તેજ લક્ષણ ઉપર વિશેષ પ્રકાશ તેમને પડ્યો. પ્રાણુ કરતાં અદ્વિઆતા મત તત્ત્વને તેમણે લક્ષ્યપદાર્થરૂપે સ્વીકાર્યો. તેમના અનુભવમાં આબ્યું કે મનના વેગવિના પ્રાણુની એટલાથી મન અને તેના કિરણરૂપ આશાસત્રવિના ભૂત પ્રાણિનું જીવન નથી અને નિર્વાસન મન થયા પછી ભૂત પ્રાણીઓ પોતાની એટલા બંધ કરી શકે છે. આથી મન પ્રાણુના પણ જીવનરૂપ હોવાથી લક્ષણસાધ્ય બ્રહ્મતત્ત્વ હોવું જોઈએ. આ અનુભવને પણ વરુણદેવે સત્યરૂપે સ્વીકાર્યો નહીં અને પુનઃ તપનો આશ્રય કરવા સૂચવ્યું. તેજ સાધનનો અને તેજ લક્ષણનો આધિક સંવેગવડે આશ્રય કરી બૃથને લક્ષ્યવસ્તુ સ્ફુટતર જણાવા લાગી અને તેમના અનુભવમાં આબ્યું કે મનને પણ જીવન આપનાર વિજ્ઞાન છે. આ વિજ્ઞાન જ મહત્તત્ત્વ-મહાનાત્મા-શુદ્ધિ ઇત્યાદિક શબ્દથી વિચારકો વર્ણવે છે; તેના પ્રકાશવડે જ ક્ષુદ્ર કીટથી આરંભી બ્રહ્મદેવ પર્યંતના પ્રાણીઓના મનના સંકલ્પ વિકલ્પ સ્પુરે છે. એ પ્રકાશવિના મનમાં સ્ફુટરણો પરસ્પર ગુંથાતાં નથી, અને શુદ્ધિના સૂત્રથી પ્રાવાયા વિનાની મનની સઘળી એટલા જગદૈવ્યવહારમાં ભ્રમરૂપ મનાય છે; અને તેવા મનના વ્યાપાર જે ભ્રમરૂપ હોય તો પ્રાણુની એટલા અને અન્નમય શરીરના વ્યાપાર બ્રહ્મતત્ત્વના પ્રકાશક શી રીતે મનાય ? આથી સઘળા સંકલ્પ વિકલ્પોને પ્રકાશ આપનાર અને તેદ્વારા પ્રાણુની એટલાને નિયંત્રિત કરનાર અને પરિણામે અન્નમય શરીરને સુખવસ્થિત રાખનાર આ વિજ્ઞાનતત્ત્વજ બ્રહ્મ હોવું ઘટે છે. આ અનુભવ ઐત કાલના એક સરલ વિદ્યાર્થીનો તપના પ્રભાવથી જાગૃત થયેલો તેને વરુણદેવે સત્યરૂપે સ્વીકાર્યો નહીં, અને પુનઃ તપનો આશ્રય કરવા કહ્યું.

પ્રિય વાચક ! વિજ્ઞાનને બ્રહ્મરૂપ સ્વીકારવાનું બાલબૃથનો અનુભવ વેદકાલનો ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી એજા પ્રભાવવાળો અને વિશ્વની બાહ્યાવસ્થાને જણાવનારો હતો એવું

માનવાનું સાહસ કરીશ મા. તે સમયથી માંડી આજ સુધિના સઘળા વિચારકો પૂર્વના અને પશ્ચિમના આ વિજ્ઞાનવાદથી એક તમુ પછી આગળ ગયા હોય એમ તને જણાશે નહીં. પૂર્વમાં આ વિજ્ઞાનને જ પરમતત્ત્વ માનવાનો આવેશ વેદધર્મની સુધારણા કરનાર મહાત્મા ગૌતમજીને સ્પૂર્યો હતો; અને જેના તપના અને બોધના પ્રભાવથી હાલ પછી તેમના ધર્મનું અનુશાસન મનુષ્યપ્રાણીના ત્રણ ચતુર્થાંશ (૬૬) ભાગમાં પ્રવર્તે છે તથા પશ્ચિમના તત્ત્વચિંતકો કેટલાક દ્વિતીયનધર્મના અનુયાયી છતાં તથા કેટલાક તર્કવાદને જ સ્વીકારનાર છતાં આ વિજ્ઞાનવાદને પરમસત્યરૂપે સ્વીકારે છે. પછી આ વિજ્ઞાન ક્ષણિક પ્રકાશરૂપ અથવા પ્રકાશના તણખાની ધારારૂપ અથવા રિથર પ્રકાશરૂપ હોવાનો સંભવ રહે છે. જીવિના પ્રકાશરૂપ તનખાઓ બ્રહ્મ અર્થાત્ અત્યંત મોટા પદાર્થરૂપ શી રીતે હોય ? તે તનખાનો પ્રવાહ અથવા વિજ્ઞાનધારા પછી અત્યંત બ્રહ્મ પદાર્થરૂપ ગણી શકાય નહીં. કારણ કે એવી અનંત ધારાઓને જેનાર એક રિથરપ્રકાશવાળા તત્ત્વની અપેક્ષા રહે છે. આપણે પછી સામાન્ય માપના ધોરણમાં પછી Standard તરીકે કોઈ માપને સ્વીકારી બીજા માપોની કસોટી કરીએ છીએ તો પ્રત્યેક જીવોની વિજ્ઞાનધારાઓ નાના મોટા માપની કયા Standard માપને આધારભૂત લેઈ આપણે ઓછી વખતી કહી શકીએ ? આથી રિથરવિજ્ઞાન અથવા અખંડપ્રકાશવાળા તત્ત્વને આ વિજ્ઞાનતત્ત્વથી ચડીઆનું માનવાની જરૂર રહે છે. આ સ્થાયી અથવા રિથરપ્રકાશરૂપ તત્ત્વને સ્વરૂપે જાણવું તેનાથી વ્યતિરિક્ત કોઈ પછી પદાર્થ સમર્થ નથી, તેપછી તેની પાસેનું આ વિજ્ઞાનતત્ત્વ જેમ અનંત બ્રહ્માણ્ડ અને પૃથ્વીઓના કરતાં પછી મોટા સૂર્યમંડલને પછી એક નાનું દર્પણ પ્રતિબિંબદ્વારા તેના મહિમાનું જ્ઞાન કરાવે છે તેમ આ સ્થાયીવિજ્ઞાનને આ ક્ષણિક વિજ્ઞાનની ધારારૂપ જીવિ પોતાના સૂક્ષ્મ પ્રતિબિંબદ્વારા તે બિંબભૂત પ્રકાશના મહિમાને આપણને જણાવે છે. પરંતુ બૃહુનો આ અનુભવ કૃતકૃત્યનાની સરણીઉપર લેઈ જવા સમર્થ થયો નહીં. જ્ઞાનની વિપુલ કલા જ્ઞાનગ્રન્થ રસને ઉત્પન્ન ન કરે તો એ જ્ઞાનને કોઈ જાંબે નહિ. જે જ્ઞાન તૃષ્ણાને ઉદય કરતું નથી પરંતુ અધિક અધિક તૃષ્ણાના તાપને જન્મ આપે છે તે જ્ઞાન મેળાવવા બૃહુનો પ્રયત્નજ ન હતો. બૃહુનો મુખ્ય પ્રશ્ન આત્મા એ બ્રહ્મરૂપ છે અને તે એ પર્થાય શબ્દો છે તેના અભેદના રસને અનુભવવાસંબંધી હતો. વરુણદેવે છેવટના ઉપદેશમાં તપનો આશ્રય કરી પુનઃ પોતાની પાસે આવવાની જરૂર નથી એમ સૂચવ્યું. આ અનિમત્તપના ફલરૂપ અનુભવ બૃહુને એ જણાયો કે વિજ્ઞાનનો અવધિ શૂન્યમાં નથી, નથી જડમાં, નથી ક્ષણિક પ્રકાશમાં, પરંતુ પરમ આનંદમાં છે. અને બૃહુને જણાયું કે સ્થાયીવિજ્ઞાન અને આનંદ એ બે એકજ વસ્તુનાં જૂઠાં જૂઠાં દૃષ્ટિબિંદુથી અનુભવવાનાં બે મુખ છે વસ્તુભેદ નથી. આ આનંદ અને વિજ્ઞાનનું અખંડકરસતત્ત્વ બૃહુના પિતાએ આપેલા લક્ષણના લક્ષ્યરૂપે અનુભવગોચર થયું બૃહુને અંતિમ અનુભવ એ થયો કે ચૈતન્યમય-વિજ્ઞાનમય-આનંદરૂપતત્ત્વ આ સર્વ બ્રૂતપ્રણીના જન્મનું સ્થાન છે. તેમાંજ સઘળાં ભૂત પ્રાણીઓ રિચિનિંકરી રહે છે. અને તેમાંજ લય પામ્યા પછી પછી શમે છે, પરંતુ જેમ ધરમાં દોટકું ધન ભૂમિશોધનના પ્રકારને નહિ જાણનાર માલિકને નિત્યપ્રાપ્ત છતાં પછી ઉપયોગનું નથી તેમ અંતઃકરણાદિ ભૂમિના શોધ કરવાના તપરૂપ પ્રકારને જાણ્યાવિના આ વિશ્વનું આદિકારજ્ઞ આનંદમય છે એ

નિર્લસિદ્ધ છતાં પણ જીવોને અનુભવમાં આવતું નથી. આજ અધ્યાસનો, માયાનો, અ-
દ્યુત પ્રભાવ છે; જેવડે વાસ્તવજ્ઞાનની ખુમારીને બદલે સંસારની અવળી માયામય
મદિરામાં મોહ પામી જીવો સાધન અને સાધ્યતા સંબંધને ઉપદેશના અનુબ્રહ્મવિના નળી
શક્તા નથી. આ રહસ્યનો બોધ કરવા લગવાનું વરણે પોતાના પ્રિય પુત્ર ભૃગુને આ પંચ-
તત્ત્વદ્વારા અથવા પંચકોશદ્વારા આત્માના વિશુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રકટ કરી સત્ય વાણીવિદ્યા
તપના આશ્રયથી પ્રકટ કરાવી અનુભવી. વિદ્યાપ્રાપ્તિ થયા છતાં પણ એ વિદ્યાની સ્થિતિ
રહેવામાં અમુક વૃત્તની જરૂર રહે છે. નહિ તો મહાશ્રમથી પ્રાપ્ત કરેલી વિદ્યા કોરા માદીના
વાસણમાંથી જેમ જલ ઝરીનય તેમ ઝરી નય છે. આ કારણથી લગવાનું વરણે આ
બ્રહ્મવિદ્યાની અખંડ સ્થિતિ અને તેવડે તથા સ્વરૂપના આનંદને જગત્ રાખવા એક
વૃત્તનું અનુદાસન કર્યું હતું. અને તે એ હતું કે અન્ન પ્રાણમાં પ્રતિષ્ઠિત છે, પ્રાણ મનમાં
પ્રતિષ્ઠિત છે, મન વિજ્ઞાનમાં પ્રતિષ્ઠિત છે, અને વિજ્ઞાન આનંદમાં પ્રતિષ્ઠિત છે અને તેથી
આ શૃંખલાનો એક છેડો આનંદમાં છે અર્થાત્ બ્રહ્મતત્ત્વમાં છે; અને તે સામાન્ય જીવોને
અનુભવમાં આવતો નથી અને બીજો છેડો અન્નમાં છે જે સર્વ ભૂતપ્રાણીના અનુભવમાં
આવે છે. આ કારણથી અન્ન અને અન્નના વિકારોવાળાં સર્વ ભૂતપ્રાણીનાં શરીરો
બ્રહ્મનાં કૃશદ્વાર છે. આથી બોક્તારૂપ અન્નમય શરીરો અને બોખરૂપ અન્ન એ ઉભયની
કદી પણ નિંદા કરવી નહીં*. નિંદા ન કરવી એટલું જ નહિ પરંતુ તે બન્નેને બહુ
માનથી જોવાં અને બહુ માનથી વિસ્તારવાં. આવેલા અતિથિને કદિ પણ અવગણના કરી
પાછો કાઢવો નહીં, આ વૃત્ત જોએ-અક્ષરશઃ પાળે છે તેઓ સર્વ ભૂતપ્રાણીઓપ્રતિ
અદ્વિસામતને સિદ્ધ કરે છે અને તેઓજ બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિમાં ઉપયોગી તપને સિદ્ધ
કરી શકે છે. હૃદિ સુવર્ણજ્યોતિઃ ચ દર્શવેદ ॥

(આ ગાથાનું બીજું ભૃગુવક્ત્રિમાંથી લીધું છે.)

બ્રહ્મસૂત્ર અથવા બ્રહ્મમીમાંસા.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૦૫ થી.)

આજ પ્રમાણે તદેર્ષાં પ્રાણાનાં વિજ્ઞાનેન વિજ્ઞાનમાદાય-પ્રત્યાદિ ઉપાદાનવિષયક
શ્રુતિમાં પણ સમજવું. આ શ્રુતિમાં વિજ્ઞાનમ, વિજ્ઞાનેન એમ વિજ્ઞાનરૂપકરણને કર્મવા-
ચક દ્વિતીયા શ્રુતિ તથા કરણવાચક તૃતીયા શ્રુતિ લગાડવામાં આવી છે પણ તેટલાથી એ
કરણ અને કર્મથી રહિત કેવલ આત્માનું કર્તૃત્વ લેવાય તેમ નથી, પણ એ શુદ્ધિસંયુક્ત
આત્માનું જ કર્તૃત્વ અદ્વિ પણ છે, કારણ કે કેવલ આત્માનું કર્તૃત્વ અસંભવિત છે એ
પૂર્વે સ્થાપન થઇ ગયું છે. લોકમાં પણ અનેક પ્રકારની વિવક્ષા-બોલવાની ઇચ્છા થાય
છે, એક જ અર્થનું વિવિધ પ્રકારે વચન યર્ષ શકે છે. યોધા યુદ્ધન્ટે-યોદ્ધાઓ યુદ્ધ કરે
છે એ જ અર્થને યોધા:રાજા યુદ્ધવે-યોધાવડે રાજા યુદ્ધ કરે છે એ વાક્ય પણ જણાવે છે.
અદ્વિ એક સ્થલે યોધા: એમ પ્રથમાન્ત નિર્દેશ છે અને અન્યત્ર યોધા: એમ તૃતીયાન્ત

નિર્દેશ છે. તે જ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિશ્રુતિમાં પણ સંયુક્ત આત્મા કર્તા કર્તા વિદ્યાને જ એમ કહ્યુંનો તૃતીયામાં નિર્દેશ થયો છે.

વળી આ ઉપાદાન શ્રુતિમાં (એમાં આત્મા વિદ્યાનરૂપ સુદિવરૂપે વિદ્યાનનું એટલે વિદ્યાન સમયં બદિરૂ ઇન્દ્રિયનું ઉપાદાન એટલે મદ્યુ કરે છે એમ કહ્યું છે.) બદિરૂ ઇન્દ્રિયના વ્યાપારનો ઉપરમ સ્વાપમાં યાવ છે એટલું જ કહેવાનું તાત્પર્ય છે અને તેમાં જાણનું સ્વાતંત્ર્ય વિવશિત નથી. અર્થાત્ સ્વતંત્ર દૈવ તે કર્તા છે તેથી જાણનું કર્તૃત્વ નિવશિત નથી. કારણ કે સ્વાપમાં અસુદિપૂર્વક યતો કર્ણોના વ્યાપારનો ઉપરમ દષ્ટ છે. તેથી શ્રુતિનું તાત્પર્ય કર્તૃત્વને સિદ્ધ કરતું નથી.

પૂર્વપક્ષીએ વિદ્યાનં વચ્ચં રહ્યો એ શ્રુતિ કર્તૃત્વને સાધવા આપી છે પણ એ શ્રુતિની પર્યાયિયતા કરનાં એમાં વિદ્યાનનો અર્થ સુદિ જ છે અને તેથી એ શ્રુતિ સુદિનું કર્તૃત્વ જ જણાવે છે. વિદ્યાનનો અર્થ સુદિ જ બદિ' જ છે તેનાં કારણે આ પ્રમાણે છે: વિદ્યાનરૂપ સુદિમાં ૨૮ યાવ છે; મનોમય જોયતી પછી આ વિદ્યાનનો પાઠ છે અને મનોમય પછી વિજ્ઞાનમય-સુદિમય જોય આવે છે; તત્ત્વ યદૈશ ચિરઃ શ્રદ્ધા તેના ચિરરૂપ છે-દત્તારિમાં કહેલી શ્રદ્ધાદિ ધર્મો સુદિના જ છે; વાગ્ધરોષમાં જણાવું છે કે વિદ્યાનં દેશા ઇર્ષ્યે દ્વણ્દ્વેદમુપાસતે-જ્યેષ્ઠ બ્રહ્મવિદ્યાન એટલે દિરૂપમર્મરૂપ બ્રહ્માની સુદિને સર્વ દેવ એટલે ઇન્દ્રિયો ઉપાસે છે-એમાં મદ્યુ વચ્ચં પ્રપમચમ્-મદા પૂત્ય તથા પ્રયમ ઉત્પન્ન થયેલી બ્રહ્માની સુદિ-દત્તારિ શ્રુત્યન્તરમાં એ સુદિ જ્યેષ્ઠરૂપે પ્રસિદ્ધ છે તેથી જ જ્યેષ્ઠ સુદિ કહી છે. વળી જ એવા શાષ્વતિસ્યોત્તરોત્તર ક્ષમો વદત્તઃ-આ જે યત છે તે વાડ અને ચિત્તના ઉત્તરોત્તર ક્રમરૂપ છે એટલે કે પ્રથમ ચિત્તવરૂપે ખ્યાન કરીને પછી મન્ત્રની વણીવરૂપે ઉદ્ધિ યાવ છે તેથી ચિત્ત પ્રથમ અને વણી પછી પ્રવૃત્ત યાવ છે અને એ રીતે પૂર્વોત્તર ઉત્પન્નની પ્રવૃત્તિ તેજ યત છે. એ શ્રુતિમાં યતને સુદિના કાર્યરૂપે કહ્યો છે તેથી બદિ' પણ વિદ્યાન યત કરે છે એમાં યત વિદ્યાનનું કાર્યરૂપે યતે છે અર્થાત્ વિદ્યાન એ સુદિ જ છે.

પૂર્વપક્ષીએ બદિ' એવી યંત્રા કરી હતી કે સુદિ એ કહ્યું છે અને તેને તમે કર્તા માનો કહ્યુંસાધિતે જાણે એની કર્તૃશક્તિ નો છે તેથી એ શક્તિનો વિપર્યય થાય છે. આ યંત્રા યોગ્ય નથી. કારણ કે સર્વ કારકમાત્ર પોતપોતાના વ્યાપારના કર્તા છે જ, અર્થાત્ એમ કર્તૃત્વ લેવામાં આવેલ દેવ આવતો જ નથી. વિદિષ્મને મચ્ચુગા ગ્વર્જાન્ન કાઠાનિ-તણ્ણુસો વિકિલિતિને પામે છે, કાઠ બને છે દત્તારિમાં તણ્ણુસ વિકિલિતિયા કર્મકારકરૂપ છે તથા કાઠ પણ જ્વલનનું કર્મકારક છે છતાં તેમનું કર્તૃત્વ કહેવાય છે. તે જ પ્રમાણે અવયવવ્યાપારમાં સુદિનું કર્તૃત્વ છે અને ઉપસન્નિમની અપેક્ષાએ સુદિનું કર્તૃત્વ પણ છે. પણ ઉપસન્નિ એ આત્માનો સ્વભાવ છે. આત્મા અખંડ સાક્ષી ચૈતન્યરૂપ છે અને તેથી નિયોત્પન્નરૂપરૂપ છે. તેથી એ પ્રકારની ઉપસન્નિપ્રતિ કેવલ આત્મા કર્તા નથી. એ ચૈતન્ય સુદિરૂપિથી ચિન્મય કર્મ વિવચનાગિન્મય ચૈતન્યરૂપ યાવ છે ત્યારે એમની સુદિનું કર્તૃત્વ છે અને સુદિથી અવિજિત આત્મનું કર્તૃત્વ છે. આ કર્તૃત્વ તે સુદિમાં અનંતરૂપે અધ્યાત્મગિદ્ધમક અદંકારમાં રહેલું છે અને તેથી એ કર્તૃત્વ તે અદંકારવચના તિરણ સુદિવિદિષ્ટ આત્મનું છે. અને કેવલ અધ્યાત્મ સાક્ષી અધ્યાત્મનું નથી. કહ્યું કે અદંકાર એ માણમાન છે, માનના વિવચન યાવ છે અને તેથી કારકરૂપ છે તેથી કારકી અધ્યાત્મરૂપે ચિન્મય છે.

અદિ' શંકા યશે કે જ્યારે બુદ્ધિવિશિષ્ટ આત્મા કર્તા છે ત્યારે તેને કરણ કાષ્ઠ અન્ય હોવું જોઈએ. પણ એ શંકા યોગ્ય નથી. કારણ કે અદિ' બુદ્ધિ એ જ કરણ છે, અને તેથી એનાથી અતિરિક્ત કરણની કલ્પના કરવાની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જેમના મતમાં અધ્યાસ ન લાગે કેવલ બુદ્ધિને કર્તા માનવામાં આવે છે તેમના મૂલપ્રમાણે બુદ્ધિથી અતિરિક્ત કરણની અપેક્ષા થાય છે. વેદાન્તમાં બુદ્ધિથી અધ્યસ્ત આત્માનું કર્તૃત્વ છે અને બુદ્ધિનું કરણત્વ છે તેથી ઇતર કરણની કલ્પના રહેતી નથી.

પૂર્વપક્ષીએ આત્માને કર્તા નહિ માનવામાં આવે તો શ્રુતિ બોધિત સમાધિનો અભાવ યશે એવી દોષાપત્તિ આપી હતી તે પણ રહેતી નથી. કારણ કે એનો પરિહાર શાસ્ત્રને અર્થવાળું કરવાના પરિહારમાં આવી ગયું છે. નિદિધ્યાસનરૂપ સમાધિનું વિધાન કરનાર યથાપ્રાપ્ત કર્તૃત્વનો અનુવાદ કરી સમાધિનું વિધાન કરે તે ઉચિત છે તેથી આત્મા કર્તા છે છતાં એ કર્તૃત્વ શુદ્ધ, કેવલ આત્માનું નથી પણ બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિના નિમિત્તને લાગે છે એ સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રમાણે શ્રીસૂત્રકારે આ અધિકરણ સમાપ્ત કર્યું. હવે જીવત્માનું કર્તૃત્વ સ્વતંત્ર નથી પણ ઇશ્વરની અપેક્ષા રાખનાર સદા હોય છે એ સિદ્ધ કરવા અન્ય અધિકરણ રચે છે.

પરાત્તુ તત્ત્વજ્ઞે : ॥ ૪૨ ॥

સૂત્રાર્થ:—જીવત્માનું કર્તૃત્વ ઇશ્વરાપેક્ષ છે એમ શ્રુતિથી સિદ્ધ થાય છે.

પરાત્ત:—એટલે પરમાત્માને લીધે.

ત્ત:—આ શબ્દ પૂર્વપક્ષની ત્યાગત્તિ કરનાર છે.

તત્ત્વ:—એટલે કર્તૃત્વ.

અવિદ્યાદશામાં બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિને લીધે જીવનું કર્તૃત્વ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ઇશ્વરથી અનપેક્ષ છે કે ઇશ્વરાપેક્ષ છે એ સંશય છે.

તે પૂર્વપક્ષ એ પ્રાપ્ત થયો કે ઇશ્વરની અપેક્ષા એમાં રહેતી નથી એટલે કે ઇશ્વરની અપેક્ષાવિના જીવ સ્વતંત્રપણે કર્તા છે. કેમકે એવી અપેક્ષા રાખવાનું કાષ્ઠ પ્રયોજન નથી. જીવ પોતે જ રાગદ્વેષાદિ દોષથી પ્રયુક્ત છે, અન્ય કારકરૂપ સામગ્રીમાત્રથી સંપન્ન છે અને તેથી પોતે જ કર્તા થવા યોગ્ય છે. એને ઇશ્વર શું કરે તેમ છે ? લોકમાં પણ એવી પ્રસિદ્ધિ નથી કે કૃષિઆદિ ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થનારને જેમ બળદ આદિ સામગ્રીની અપેક્ષા છે તેમ ઇશ્વરની પણ અપેક્ષા છે. વળી ઇશ્વર જો દુઃખરૂપ કર્તૃત્વથી જીવને સંયુક્ત કરતા હોય તો ઇશ્વર નિર્દુષ્ટ હરે તેમ છે, તે સાથે જૂદાં જૂદાં ફલવાળું એ કર્તૃત્વ હોવાથી તેનું કર્તૃત્વ સજ્જનાર ઇશ્વરમાં વૈષમ્યની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે.

અદિ' આશ્લેષ એવા કરવામાં આરંભ કે આ વૈષમ્ય અને નૈર્દુષ્ટ્યનો પરિહાર તો પ્રથમ પાદમાં રદ્ધ ગયો છે, તો અદિ' પાછો શા માટે એ લીધો છે ? સાચું છે, એ પરિહાર થયો છે. પણ તેમાં ઇશ્વર સાપેક્ષ સૃષ્ટિ કરે છે એમ લઈ એ પરિહાર કયો છે તેથી એ સાપેક્ષત્વનો સંભવ હોય તો એ પરિહાર થાય પણ એજ સંભવતું નથી. પ્રાણીઓના ધર્માધર્મની અપેક્ષાથી ઇશ્વરનું સામક્ષિત્વ થાય છે એ ધર્માધર્મ જીવનું સ્વતંત્ર કર્તૃત્વ હોય તો સંભવે છે. હવે જ્યારે એ કર્તૃત્વ ઇશ્વરાપેક્ષ લેવાય ત્યારે ઇશ્વરના સાપેક્ષત્વનો કયો નિયમ રહ્યો ? તેથી એ આશ્લેષ પ્રાપ્ત થાય છે એમ પૂર્વપક્ષી જણાવે છે.

વળી જીવનું કર્તૃત્વ ઇશ્વરપેક્ષ લેવામાં આવે તો જીવે જે કર્મો પોતે સ્વનિર્ણયજે કર્યો નથી તેનું ફળ તેને મળતાં અનૃતાબ્યાગમનો દોષ આવે છે. તેથી આ સર્વ વિચારથી જીવનું કર્તૃત્વ નિરપેક્ષ, સ્વતઃ જ છે એમ લેવું જોઈએ.

આ પ્રકારનો પૂર્વ પક્ષ પ્રાપ્ત થતાં, એ યોગ્ય નથી એમ તું શબ્દથી સૂચવી શી- સૂત્રકારે સિદ્ધાન્ત કૈયો કે જીવનું કર્તૃત્વ પરમેશ્વરની અપેક્ષા રાખનાર છે. અવિદ્યાદ્યામાં કાર્યકારણના સંબંધના નિવેદકથી રહિત જીવો અવિદ્યારૂપ તિમિરથી અંધ થયેલા છે અને તેથી તેમનો કર્તૃત્વ બોધકર્તૃત્વ રૂપ સંસાર સર્વ કર્મના અપેક્ષા, સર્વ જૂતાધિવાસ, સાક્ષી, ચેતયિતા પરમેશ્વરને લીધેજ, તેમની અનુસારજે સિદ્ધ થાય છે તથા તેમના અનુમદને લીધે જ જ્યારે તત્ત્વસાક્ષાતકારણ વિજ્ઞાન ઉદય થાય છે ત્યારે તેને લીધે મોટા પક્ષ થાય છે એમ માનવું યોગ્ય છે. કારણ કે તેવી શ્રુતિ છે, તે પ્રમાણે શ્રુતિ કહે છે. યદપિ જીવ રાગદ્વેષાદિ દોષથી પ્રમુક્ત છે યદપિ એને બીજી સાધનસામગ્રી પ્રાપ્ત છે. યદપિ લોકમાં કૃપિઆદિ ક્રિયામાં ઇશ્વરની અપેક્ષા લોકમાં સર્વતઃ સિદ્ધ નથી, તો પણ સર્વ પ્રવૃત્તિ માત્રમાં ઇશ્વર દેવું કર્તા છે એ પ્રકારે શ્રુતિથી નિર્ણય થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે એવ ઈવ સાધુ કર્મ કારયતિ તં યમેન્મ્યો લોકેન્મ્ય ઇત્રિનીપતે, એવ હોવસાધુ કર્મ કારયતિ તે યમધો નિનીપતે—જેને આ લોકથી ઉર્ધ્વ લોકમાં લઈ જવા મુકે છે તે જીવોને આ પરમાત્મા જ સર્વ કર્મ કરાવે છે અને જેમને નીચે લઈ જવા ધારે છે તેમને બ સર્વ કર્મ કરાવે છે તથા ચ આત્માનિ તિદ્ધન આત્માનન્તરા યમયાત—જે આત્મામાં રહી આત્માને અન્તર્ધર્મી રૂપે પ્રેરે છે—ઈત્યાદિ આ સર્વ શ્રુતિઓ કહે છે કે અમુક કર્મ કરનારને કર્મવશાત્ અથવા સ્વભાવસત્તાવશાત્ જીવ પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે પરમાત્મા તેને વશતા અર્પી તેવડે તે તે કર્મ કરાવે છે. તેથી પરમાત્માનું કારણિત્વ આથી સ્પષ્ટ રજે સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રમાણે ઇશ્વરનું કારણિત્વ લેવાથી, ઇશ્વરને વૈષમ્ય નૈપૂરુષ પ્રાપ્ત થાય છે તથા જીવને અનૃતાબ્યાગમ પ્રાપ્ત થાય છે એમ પૂર્વપક્ષીએ જાણીશું તેનું ઉત્તર આ પ્રમાણે—

જ્ઞાતપ્રવણાપેક્ષસ્તુ વિદિત પ્રતિવિજ્ઞા વૈવદ્યવાંદિચ્ચઃ ॥ ૪૨ ॥

મુવાક્યઃ—જીવના ધર્મોપમરૂપ પ્રવલની અપેક્ષા રાખી ઇશ્વર એને કરાવે છે. કેમકે નદિ તો વિદિત, પ્રતિવિદિત અર્થે દરે છે વગેરે.

જ્ઞાતપ્રવણાપેક્ષ—જીવોએ પૂર્વ કરેલો પ્રવલ અર્થાત્ ધર્મ અને અધર્મરૂપ પ્રવલ તેની અપેક્ષા ઇશ્વર રાખે છે.

જ્ઞઃ—એ શબ્દ શંકાનો નિગ્રાસ થાય છે.

આ સૂત્રમાં એ કહ્યું કે વૈષમ્યને ધૃવ્યાદિ દોષોની પ્રાપ્તિ થતી નથી કારણ કે ઇશ્વર જીવોને કર્મ કરાવે છે પણ તે નિરપેક્ષપણે નદિ, પણ તે તે જીવોએ પૂર્વ જે ધર્મોપમરૂપ પ્રવલ કરેલા છે, પૂરુંનિધી તે ધર્મોપમરૂપ સંચય કરેલો છે તેની અપેક્ષા રાખીને. તે પ્રમાણે કરાવે છે, તેથી એ ધર્મ, અધર્મના વૈષમ્યને લીધે તેમને તે તે વિષમ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. તદ્વર્થ કે પરમાત્મા પર્જન્યવત્ નિમિત્તમાત્ર છે. જેમ લોકમાંનાના પ્રકારના ગુરુ, ગુરુમ આદિ તથા મીઠાઈવાદિ પોતપોતાના જ સાધારણ કારણરૂપ પોતપોતાનાં બીજામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે જનાં એમની સંપત્તિ ઉત્પત્તિમાં પર્જન્ય સાધારણ કારણ છે, કારણ કે પર્જન્ય નદિ

હોય તો રસ, પુષ્પ, પદ્માશોદિનું વૈષમ્ય થતું નથી, તેમજ 'પોતપોતાંની ખીજી' અસાધારણ કારણ નહિ હોય તો પણ થતું નથી, એટલે કે વૈષમ્ય થતો હોય અર્થે તેમાં તે ખીજ છે અને તેમની ઉત્પત્તિ આદિતો હોય પર્જન્ય છે, તેજ પ્રમાણે પરમાત્મા પણ જીવોના ધર્માધર્મની અપેક્ષા રાખી તેમને અનુસરી તેમને વિષમદ્વય આપે છે અને તેમને વિષમ કર્મમાં યોજે છે. છતાં એ વૈષમ્યને હોય તે સ્વકૃત ધર્માધર્મ છે અને હથર નથી.

આદિ એવું કહેવામાં આવે છે કે જીવોનું કર્તૃત્વ ધર્મરાધિન હોય તો પછી ધર્મ ધર્માધર્મની અપેક્ષા રાખે છે એ માનવું અચૂક છે તો એ સાચું નથી. કારણ કે કર્તૃત્વ પરાધીન હોય તો પણ જીવ કરે છે, કૃત્વાભિમાન ધરે છે એ સાચું છે અને કર્મ કરતા જીવને પરમાત્મા કરાવે છે, પરમાત્મા બ્રહ્માકારથી કાઢને કાઢ પ્રકારનું કર્મ કરાવતા નથી, કાંઈ પ્રકારની કૃતિમાં કર્તૃત્વાભિમાન ધરાવતા નથી. વળી પૂર્વ ધર્માધર્મની અપેક્ષાથી આ સમયે જીવને કરાવે છે, પૂર્વે તેની પૂર્વના ધર્માધર્મની અપેક્ષાથી કરાવતા હતા, તેની પૂર્વે પણ તેની પૂર્વના ધર્માધર્મની અપેક્ષાથી કરાવતા હતા-એમ પૂર્વ પૂર્વ ધર્માધર્મની અપેક્ષાથી ઉત્તરોત્તર સમયે કરાવે છે તથા સંસાર અનાદિ છે તેથી કાંઈ પ્રકારે આ સિદ્ધાન્તમાં દોષ આવે તેમ નથી.

પરમાત્મા ધર્માધર્મની અપેક્ષા રાખી કરાવે છે એમ સાચી જાણ ? એ પ્રશ્ન કરવામાં આવે તો તેનું ઉત્તર આ છે કે એમ નહિ લેવાથી શાસ્ત્રમાં જે વિધિ નિયેષ કરવામાં આવેલા છે તે સર્વ આમ લેવાથી જ વ્યર્થ થતા અટકે છે, સાર્થક થાય છે. શાસ્ત્ર કહે છે કે, સ્વર્ગકામો યજેત-સ્વર્ગની ઇચ્છા રાખનાર અમુક યાગ કરે, તેમજ અન્ય શાસ્ત્ર પ્રતિષેધ કરે છે કે બ્રાહ્મણો ન હન્તવ્યઃ--આજીવનું દનન ન કરવું આ આદિ વિધિનિયેષ શાસ્ત્રમાં કરવામાં આવેલા છે તે આમ લેવાથી સાર્થક છે, નહિ તો અનર્થક થઈ રહે છે, કેમકે જીવને અત્યંત પરતંત્ર લેવામાં આવે તો તેને કહેવું કે તું અમુક કર અથવા અમુક ન કર તો એ વ્યર્થ છે. તેમાં તો ધર્મ અને બ્રહ્માકારથી કરાવનાર હોવાથી એ વિધિનિયેષના નિયોજ્ય ધર્મ જ થઈ રહે તેથી એ વિધિનિયેષની સાર્થકતા માટે જીવને નિયોજ્ય લેવો ઘટે છે અને તે ક્યારે થાય કે ક્યારે જીવને કર્તૃત્વ હોય, જીવ કરનાર હોય, જીવ અત્યંત પરતંત્ર નહિ હોય, જીવ કરનાર હોય તેને જ ધર્મ તે પ્રમાણે કરાવનાર હોય ત્યારે. વળી આ પ્રકારની વ્યવસ્થા નહિ લેવામાં આવે તો વિદિત કર્મ કરનારનો અનર્થસાથે સંયોગ ધર્મ કરે અને નિષિદ્ધ કરનારનો અર્થસાથે સંયોગ કરે, કેમકે ઉભય કરનાર જીવ અત્યંત પરતંત્ર છે, અને તેમ થાય તો પછી વેદનું પ્રમાણ અસ્ત થઈ રહે.

ધર્મ જો અત્યંત અનપેક્ષા રાખી અર્થ અનર્થનો સંયોગ કરે તો પછી લૌકિક પુરુષ પ્રપત્ન પણ વ્યર્થ કહે છે, તેમ જ રેશ, કાલ આદિ નિમિત્તો પણ વ્યર્થ કહે છે એટલુંજ નહિ પણ પૂર્વ આપેલો અકૃતાભ્યાગમનો દોષ પણ પ્રસક્ત થાય છે. તેથી આ આદિ દોષને દૂર કરવા અજ જણાવેલી વ્યવસ્થા લેવી ઘટે છે. તેથી એ સિદ્ધ થયું કે જીવો કર્તા છે, એ કર્તૃત્વસ્વતઃ નથી, પણ શુદ્ધિરૂપ ઉપાધિને લીધે છે અને તેમાં હોય કર્તા ધર્મ છે તથા ધર્મ જીવોના ધર્માધર્મને અનુસરીને શુભાશુભ કૃતિમાં પ્રવ્રત્ત થયેલા જીવોને પર્જન્યની માફક સાંદાલ અર્પે છે.

(અપૂર્ણ.)

તમે ૨૦-૨૫ વર્ષના વૃદ્ધ હો કે ૭૦-૮૦ વર્ષના જુવાન ?

વાચકો ! ઉપરના પ્રશ્નો તમે શો ઉત્તર આપો છો ? મોટે ભાગે એ જ કે ૨૦-૨૫ વર્ષના વૃદ્ધ.

અરે જ, મારા વાચકો કરતાં બીજાં મનુષ્યો તો તેથી પણ નાની ઉંમરમાં વૃદ્ધ હોય છે. જેમણે પ્રાતઃકાલના આરોગ્યના, માનસિકબળના વિષયે વાંચી તે પ્રમાણે આચારમાં મૂકવા માંડ્યું હશે, તેઓ ૭૦-૮૦ વર્ષ થવા છતાં જુવાન જ રહેવાના, અને તે પ્રમાણે ન વર્તનાર જગત્ ૨૦-૨૫ વર્ષનું વૃદ્ધ યથ રહેવાનું.

પૂર્વના ૭૦-૮૦ વર્ષના વયના મનુષ્યો દાહ જેટલું કામ કરી શકે છે તેટલું દાહના ધણી ૨૦-૨૫ વર્ષના યુવાન કરી નથી શકતા, પૂર્વના ૭૦-૮૦ વર્ષના મનુષ્યોની શરીર-સંપત્તિ, ઇન્દ્રિયાદિ જેવી સુદૃઢ હોય છે. તેવી ૨૦-૨૫ વર્ષના જુવાનોમાંથી નથી હોતી. પૂર્વના ૭૦-૮૦ વર્ષના વૃદ્ધોની રચિતિ, દિમિત, સદનયીલતા, વગેરે દાહના ૨૦-૨૫ વર્ષના યુવકોમાં હોતી નથી. કોઈ કારણથી શરીરમાં ક્ષીણતા આવી જાય તો તેને ટાળી પાછું સત્વર બળ મેળવી લેવાની શક્તિ પૂર્વના વૃદ્ધોમાં હોતી, તેવી દાહના જુવાનોમાં નથી.

આમ છે ત્યારે શું ૨૦-૨૫ વર્ષના મનુષ્યો વૃદ્ધ અને ૭૦-૮૦ વર્ષના મનુષ્યો જુવાન ગણાય નહિ ? ગણાય જ. બળને જ જુવાની કહે છે, વર્ષને નહિ. વર્ષને અને વૃદ્ધત્વને અધિક સંબંધ વસ્તુતઃ નથી, એ તો દાહ માની લેવાથી જ અધિક દૃઢપણે થયો છે. ૭૦-૮૦ વર્ષ થયાં તેને વૃદ્ધ ગણવાનો ચાલ દાહની સદીનો છે.

નિર્બળતા એ જ વૃદ્ધાવસ્થા છે, પછી ૨૦ વર્ષના શરીરમાં હોય કે ૮૦ વર્ષનામાં હોય, અને બળ એજ યુવાવસ્થા છે, ગમે તો તે ૨૦ વર્ષનામાં હો કે ૮૦ વર્ષનામાં.

મનુષ્ય જ્યારે વર્ષના અને વૃદ્ધાવસ્થાના સંબંધને પોતાનામાં દૃઢ કરે છે ત્યારે તે વૃદ્ધ-લો વૃદ્ધ અર્થાત્ દુર્બળ થાય છે. અને તેથી જેમણે વહેલા વૃદ્ધ નથી થવું તેમણે વૃદ્ધાવસ્થા અને વયના સંબંધને ઊડવો ધટે છે, ‘હવે તો ચાળીસ થયાં તે સ્મરણશક્તિ ઓછી થશે, ચાળીસ આવશે, પચાસ થયાં મારે આમડી દુબળી પડશે, સાઠ થયાં તે નેત્ર નજળાં પડશે, જીદિ મંદ થશે, આ સીતેરે થયાં એટલે શરીરનું સત્-તીર્થ-પટ્ટી જશે, ૮૦ વર્ષે બધું બળ ધટશે’ વગેરે વિચારો કરી વૃદ્ધાવસ્થાના પંજામાં જાણી જોઈ આરણ્ય ઉપાડી પાંજરામાં બંધાવા જેવું કરવા જરૂર નથી.

મનુષ્ય જો બળને પ્રાપ્ત રહે છે તો ૭૦-૮૦ વર્ષ થવા છતાં તે જુવાન રહે છે. જુવાનીના જ બળને તે કાલે પણ પોતાનામાં અનુભવે છે, અને નિર્બળતાને પ્રાપ્ત થનાર ૨૦-૨૫ વર્ષની વયને બલે બોલવતા હોય તે છતાં તેમનું બળ ૭૦-૮૦ વર્ષનું છે. જેમનું બળ ૨૦-૨૫ વર્ષનું છે તે જ જુવાન છે. અને જેમનું બળ ૭૦-૮૦ વર્ષનું ધરતું અબ છે, તે વૃદ્ધ છે. આ બળ પછી ૮૦ વર્ષના વૃદ્ધ શરીરમાં હો કે ૨૦ વર્ષના નાના શરીરમાં હો.

બળને પ્રાપ્ત કરવાના સાધનોને ઊડવા માંડ્યાં અને નિર્બળતાને ઉપજવનાર સાધનોને અધિક સેવવા માંડ્યાં, જેથી પૂર્વના ૮૦ વર્ષના વૃદ્ધો આજે ૨૦ વર્ષના યુવાનોમાં સમાયા અને સો વર્ષે આવનાર મરણને તેમણે ૩૦-૪૦ કે ૫૦ ની અંદર આણી દીધું. મૃત્યુ સ્વાભાવિક વહેણે જાય છે, ૫૦ મનુષ્યોના અધિકાંશ વર્ષના તેજ એ જ તેને વહેણે નિર્મ-

બધું છે. પહેલાં શરીર ૮૦-૧૦૦ કે ઊપરાંત ૫૦ કે ૧૦૦ વર્ષ અધિક જીવતું અને હાલ તેનું જ શરીર ૫૦ કે ૬૦ વર્ષની અંદર નાશ પામે એ સું યોગ્ય છે ? કુદરતનું સું હાલના મનુષ્યોએ બગાડ્યું છે કે તેમને થોડું જીવાડે છે ? કુદરત થોડું જીવાડવા રાજી નથી, પણ ખરે જ કુદરતનું મનુષ્યોએ બગાડ્યું છે, અને તેથી જ કુદરત આંસુભરી આંખે નિરૂપાએ મનુષ્યને મરણશરણ થવા દે છે.

શરીરને ૮૦ કે ૧૦૦ વર્ષ ટકાવવા પૂર્વે જે નિયમો અને સંભવો હતા તે જ હાલ પ્રવર્તતા હોવા છતાં તેનો ૫૦ કે ૬૦ વર્ષની અંદર નાશ થવામાં મનુષ્યો પોતે જ કારણ છે, પૂર્વે ૭૦ કે ૮૦ વર્ષે પણ યુવાવસ્થા રહેવાના નિયમો જ હાલ પણ ૭૦ કે ૮૦ વર્ષમાં પણ યુવાવસ્થા રાખવા સમર્થ છતાં ૪૦ કે ૪૫ વર્ષની અંદર વૃદ્ધાવસ્થા આવવામાં મનુષ્યો જ નિમિત્તરૂપ છે, બીજું કંઈ નહિ.

મનુષ્ય પ્રવૃત્ત કરે છે તો ૭૦ કે ૮૦ વર્ષે પણ યુવાવસ્થાના બળને જાળવી શકે છે, બળની ન્યૂનતા એ જ વૃદ્ધાવસ્થાનાં ચિન્હો. આજીવન હોવાથી ૭૦ કે ૮૦ વર્ષમાં જો બળ હોય છે તો વૃદ્ધાવસ્થાનાં ચિન્હો તેના ઉપર છાપો મારી શકતાં નથી.

વૃદ્ધાવસ્થા આવવામાં બળ એ જ કારણ હોવાથી ૨૦ વર્ષમાં જો તેની ન્યૂનતા થાય તો ત્યારે પણ તે આત્મા વિના રહેતી નથી. તેથી ૨૦ વર્ષના મનુષ્યે બળનો ગમે તેમ ક્ષય કરીને પોતાને નિર્ભય માનવાનું નથી. અને ૮૦ વર્ષના મનુષ્યે બળને જાળવ્યું હોય તથા મેળવતો રહેતો હોય તો તેણે તે વખતે વૃદ્ધાવસ્થાથી ભય પામવાનું નથી.

અર્થક યુવાવસ્થા રાખવા માટે એક જ માર્ગ છે, અને તે એ કે બળનો શરીરમાં પુષ્કળ સંચય કરવો. અયોગ્ય માર્ગો વહેવારો તે બળનો ક્ષય થતો હોવાથી જેટલું બળ મેળવ્યું તેટલાનો નિત્ય ક્ષય કરવાથી યુવાવસ્થા રહેતી નથી. તેથી ક્ષય ઝોહો અને વૃદ્ધિ અધિક થાય તો યુવાવસ્થા તેટલો કાળ રહેવામાં કશો સંશય નથી.

૮૦ વર્ષનો મનુષ્ય નવું બળ મેળવવાને નાકાચક્ર નથી, અને ક્ષય કરવા છતાં ૨૦ વર્ષના યુવાનને ક્ષયના પ્રમાણમાં બળ મળ્યા જ કરે એવો પણ નિયમ નથી. આજ પર્યંત વૃદ્ધાવસ્થાના બળને શરીરમાં જામવા દીધું હોય તેમને મુનઃ તે બળ પ્રાપ્ત કરવામાં વિશેષ પરિશ્રમ કરવાની જરૂર રહે છે, અને યુવાવસ્થાથી જ જે બળને પ્રાપ્ત રહે છે, તેને વૃદ્ધાવસ્થા આવી કાઢવામાં એટલો બધો પરિશ્રમ કરવાની જરૂર પડતી નથી.

બળને કારણ કરનાર સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયો અને મન છે. જેઓ તેમાંથી કાઢના બળને કારણ કરવાની શક્તિને શુભાવે છે તો તે ઇન્દ્રિય વૃદ્ધાવસ્થાના પ્રદેશમાં આવે છે. તેમાં વૃદ્ધાવસ્થાનું પ્રથમ જંતુ પ્રકટે છે. અને પછી તેના સંબંધવાળા બીજા પ્રદેશમાં જો તે પ્રદેશ બળને પ્રકટાવી રાખતો નથી કે તેમાં પ્રવેશે છે. એક પ્રદેશ દુર્બળતાને જરા અંશે કારણ કરતાં મનુષ્ય માને છે કે હવે વૃદ્ધાવસ્થા આવી અને તેની આ દુર્બળતા એ ચિહ્ન છે. વૃદ્ધાવસ્થા અટકાવી શકાય છે એમ તો મનુષ્યનું મન માનતું ન હોવાથી દુર્બળતાના તે ચિહ્નને નાશ કરવાને પ્રયત્ન કરતો નથી. અને ઉલટો દીવોદગ્ધ બને છે. આમ થવાથી અધિક દુર્બળતાને પામે છે, અને પરિણામે વૃદ્ધાવસ્થાને અધિક સત્વરતાથી પોતાનામાં પ્રવેશવા દે છે.

સ્થૂળ ઇન્દ્રિય, સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિય અને મન એ સર્વ દ્વારથી વૃદ્ધાવસ્થા શરીરમાં પ્રવેશતી

હોવાથી, એ સર્વ માર્ગમાંથી કોઈ પણ દ્વાર વૃદ્ધાવસ્થા ન પ્રવેશે એ માટે મનુષ્યે સાવધાનતા રાખવાની છે. વૃદ્ધાવસ્થાના ભયપૂર્વક તે સાવધાનતા રાખવાની નથી પણ નિર્ધિતપણે રાખવાની છે.

કેટલાક મનુષ્યો રથૂલ ઇન્દ્રિયને બળવાન રાખે છે, અને મનવગેરે પ્રતિ અસાવધ રહે છે, જેથી વૃદ્ધાવસ્થા એ મન વગેરેનો આશ્રય લઇ શરીરમાં પોતાનો જમાવ કરવા માંડે છે. કોઈ મનવડે બળવાન રહેવા પારે છે, અને તેમાં જો તે બરાબર સાવધ રહેતો નથી—અને તેમ થવાના ધણા સંભવ આવે છે તો, અને મનને સાવધ અર્થાત્ બળવાન રાખવાની આશાથી રથૂલ ઇન્દ્રિયને બળવાન રાખવામાં અસાવધતા અથવા પ્રમાદ સેયો હોય છે તો રથૂલ ઇન્દ્રિયદ્વારા વૃદ્ધાવસ્થા શરીરમાં દેખાવ દે છે. જેમણે મનને બળવાન કરવાનો અધિક અભ્યાસ કરી તે પ્રમાણે નથી કર્યું તેમણે રથૂલ ઇન્દ્રિયપ્રતિ અસાવધતા સેવવી ન જોઇએ. મનનું બળ અનેક કામમાં વપરાય છે, અને તેથી વૃદ્ધાવસ્થાને ન આવવામાં તેના ધણા બળની જરૂર પડે છે. પણ જો રથૂલ સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયોને બળવાન રાખી હોય છે તો થોડા બળના ક્ષયથી મન વૃદ્ધાવસ્થાને અટકાવી શકે છે. આથી એ ત્રણે માર્ગે સાવધાનતા સેવવાની જરૂર છે. એક માર્ગને વધારે બળ પડે તો તે ધસાય છે, અને તેમાં પોષણની વિશેષ અછૂત પડે છે, જે બીજા માર્ગથી તેને નથી આપવામાં આવતું તો તે દુર્બળ બની રહે છે, અને નાશ પામે છે. આથી રથૂલ સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયવડે પણ બળને મેળવતા રહેવું જેથી એકસા મનના જ બળનો વૃદ્ધાવસ્થાને ટાળવાના કાર્યમાં અધિક બળ ન યાય.

બીજા એ ત્રણે માર્ગે બળવાન રહે છે, અને પોતાના યોગ્ય બળને વિપજ્ઞતા તથા ટકાવ્યા કરે છે, ત્યારે શરીર સર્વ રીતે પોષણ પામતું હોવાથી સર્વ રીતે નિરામય, સર્વ રીતે બળવાન અને સર્વ અંશમાં—સર્વ માટે—નિર્ભય રહે છે.

રથૂલ ઇન્દ્રિય બે પ્રકારે બળવાન રહે છે. ૧ તેમાં કચરો ન બરાવાથી અને ૨ તેમાં બળની પૂરતી રહેવાથી. નિત્ય કચરો બરાવો રહે અને તેનેજ કાઢવામાં બળનો બળ થયા કરે તો જેટલું નિત્ય બળ મળે નહિ તેના કરતાં તે કચરો કાઢવામાં અધિક બળ જાય તો તે ઇન્દ્રિય બળવાન રહેતી નથી તેથી કચરો બહુ ઓછો થતા દેવો અને તેની સાથે બળ મેળવ્યા કરવું રથૂલ ઇન્દ્રિયોને બળ મેળવવા માટે કસરત એ સર્વોત્તમ માર્ગ છે. કસરતથી તે અત્યંત બળને પામે છે. શરીરના સર્વ અવયવોને પ્રુષ્ઠગ કસરત આપવી. જઠર, હાતી, ફેફસાં યકૃત, શ્વાસનલિકા, મગ્ગ પ્રગટવાનાં નાનાં મોટાં આંતરડાં વગેરે રચાતો, તેમજ હાથ, પગ, કોઠ, પેટ, પાસાં, એ બગેરે સર્વને કસરત આપવી. કસરતથી તેમાંની કચરો નીકળી જાય છે. સર્વ અવયવોને નિત્ય કસરત આપવી કસરતવિના શરીરના અલ્પત્વો જન્મે છે. અને જડતા એ જ વૃદ્ધાવસ્થા છે. જેટલી રચુનિધી બરાબર અલ્પત્વો શરીર બહાર નીકળી જઈ નવા આવવા જોઈએ તેમાં વિલંબ થવો એ વૃદ્ધાવસ્થાને પ્રવેશવાનો માર્ગ છે. બરાબર અલ્પત્વો કે જે નિર્બળ હોય તે શરીરમાં દીર્ઘ કાળ ટકવાથી, અને તેવાની વૃદ્ધિ થવાથી વૃદ્ધાવસ્થા સત્વર આવે છે. આથી તેમ ન થાય તે માટે કસરત જરૂરી છે. મુલાન મનુષ્યોને જ કસરત દિન દરનાર છે, એમ નથી પણ ૭૬ મનુષ્યોને પણ તે લાભ કરે છે. વય વધતાં મનુષ્યે વધારે કસરત કરવાની જરૂર છે. તેમ થતાં મુલાવસ્થા ટકવામાં કશો સંદેહ રહેતો નથી.

આજસ એ વૃદ્ધાવસ્થાનું લક્ષણ છે. અને તેથી એ જેનામાં વિશેષ હોય છે તેને સત્ત્વર વૃદ્ધ થવાની ધણી લાચકાત હોય છે. આજસને ઊંડી નિત્ય કસરત કરવી. શરીરમાંથી પરસેવો નીકળે, શ્વાસ પુષ્કળ ચાલે, લોહીની સારી રીતે ગતિ થાય, એ પ્રમાણે કસરત કરવી. કસરતમાં ચઢતો શ્વાસ શરીરના ધણા કચરાને કાઢી નાંખે છે.

શરીરમાં દુર્બળતા જણાતાં વૃદ્ધાવસ્થાનું અનુમાન કરી બેસી રહેવું નહિ. પણ તે દુર્બલતા ટાળવા માટે કસરત કરવી. જે અવયવ દુર્બળ થતો જણાય તેને વિશેષ બળની નોપાય-જુની-જરર છે. એમ જાણી તેને અધિક કસરત આપવી. મોટી વયમાં અન્ન જેટલું પોષણ આપે છે તેના કરતાં કસરત વધારે પોષણ આપે છે. શરીરના કાંઈ અવયવની દુર્બલતા; એ તે અવયવને કસરત ન આપવાનું સૂચવતું નથી, પણ આમહૂં પૂર્વક આપવાનું સૂચવે છે. તેથી દુર્બળતા અથવા વ્યાધિવાળા અવયવને એમને એમ પુરૂષો રહેવા દેવો નહિ.

શરીરને કસરત વિના દુર્બળ પાડવું નહિ, તેમ મનને ઉચ્ચતા અને સદ્વિચાર વિના દુર્બળ રહેવા દેવું નહિ. મનને પોષણ, બળ આપનાર સદ્વિચાર છે, તે જ્યારે તેનામાં નથી પ્રકટતા ત્યારે મન દુર્બળ પડે છે. અને તે દુર્બળ મન વૃદ્ધાવસ્થા, તથા મૃત્યુના વિચારને કરે છે. બળવાન મનને તે કરવા મમતા નથી. નિરંતર ઉત્સાહ, આનંદ, ગાન, પ્રેમ, કર્તવ્ય, ઉન્નતિ, પોતાનું સામાર્થ્ય એ વગેરેના વિચારથી મનને પુષ્ટ રાખવું. રોગના, રોગ-ચાળાના, વૃદ્ધતા ચિંતનના વિચારો મનુષ્યને લયભીત કરી વૃદ્ધાવસ્થામાં લાવે છે.

સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયને પણ અયોગ્ય માર્ગમાં ન જોડવી; હિતકર માર્ગપ્રતિ જ આતિવાળી રહે તેમ કરવું. તેમ થવાથી તે પોષણને પ્રાપ્તશે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ રિષયોનો અવિહિત વ્યાપાર સૂક્ષ્મ બળને તોડનાર છે. તેથી સાવધ રહી સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયને પોષણ મળે અને બળવાન રહ્યા કરે એ પ્રમાણે કરવું યોગ્ય છે.

મનની લાય, ચિંતા, શોક, લાગણીઓ, વિકારો વગેરે ભાવવાળી રિયતિ સત્વનું શોષણ કરે છે. તે વૃદ્ધ બનાવવામાં બહુ હિતસાહી છે. અને તેથી તે સર્વથી સાવધ રહેવું.

વૃદ્ધાવસ્થાના ચિંતનને બદલે યુવાવસ્થાનું ચિંતન કરવું. વૃદ્ધાવસ્થાનો લાય ધર્મો કરવો નહિ; 'આમ' કરીશ તો વૃદ્ધાવસ્થા આવશે અને આમ નહિ કરું તો ધડપણ આવશે' એવા ભયને વારંવાર ઉપજાવ્યા ન કરવો. કંઈ બૂલ થતાં તેને તત્કાળ સુધારવા પ્રત્યન કરવો.

આ પ્રકારે એ ત્રણ માર્ગથી સાવધ રહેતાં વૃદ્ધાવસ્થાને પ્રવેશતાં ગભરામણ થાય છે. ત્રણે-માર્ગની મનુષ્યે રાખેલી સાવધાનતાથી કુદરત ધણી પ્રસન્ન થાય છે અને તેને બળ આપ્યા કરવામાં નિત્ય તત્પર રહે છે.

આહા વગેરે અયોગ્ય આહાર, બીડી, તમાકુ, દારૂ વગેરે શરીરબળનો નાશ કરી ૨૦ વર્ષનાં ૮૦ વર્ષના મનુષ્યસરખો બીજાની વેગથી બનાવે છે. યુવાવસ્થામાં જે વ્યસન હાનિ કરે છે, તેના કરતાં વૃદ્ધાવસ્થામાં તે વિશેષ હાનિ કરે છે. યુવાવસ્થામાં તે હાનિને જાવવાનું બળ હોય છે. મોટી વયે તે રહેતું નથી. માટે વૃદ્ધ વયવાળાએ વ્યસનનો વિશેષ આમહૂંથી ત્યાગ કરવો.

આજના ૨૦-૨૫ વર્ષના અનેક યુવાનોનું શરીર પૂર્વના ૮૦ વર્ષના મનુષ્ય કરતાં પણ વધારે નમળું હોય છે, રોગ વધારે હોય છે, ઉત્સાહ ઓછો હોય છે, આજસ વધારે હોય છે, આમહૂં-યુના હોય છે, ગમે તે કાર્ય કરવામાં હિંમત ઓછી હોય છે, દબતા, નિશ્ચયન,

સહનશીલતા એ વગેરે પણ ઓછા જ હોય છે. આત્મ કારણ વૃદ્ધ કરતાં પણ પેલા ૨૦ વર્ષના બહુકૃદ્ધના બળની ન્યૂનતા.

૨૦ વર્ષમાં ૮૦ વર્ષના થવું કે ૮૦ વર્ષમાં ૨૦ વર્ષના રહેવું એ તમારી ઇચ્છા ઉપર છે. વૃદ્ધને યુવાન કરનાર ત્રણ માર્ગો ઉપર દર્શાવ્યા, તે જ છે.

આખડ પ્રસન્નતા, યુવાનો-સદ્ગુણી-ઉત્તમ બલવાળા-યુવાનો સાથે રનેહસંબધ તથા તેમની સાથે અધિક કાળ બેસવું ઉઠવું એ વૃદ્ધને દિતકર છે, ધણી વૃદ્ધો યુવાનોની સાથે રહેવા છતાં વૃદ્ધ થાય છે, તેનું કારણ તે યુવાનો યથાર્થ બલવાળા હોતા નથી, અને તે વૃદ્ધો યુવાવર્યા મેળવવા પ્રયત્ન કરતા હોતા નથી.

યુવાન થવા ઇચ્છનાર વૃદ્ધ યુવાન જેવું કામ કરવું. ગીદડ જેવા બેસી ન રહેવું, પણ યુવાન જેવી સ્પૃત્તિ પ્રકટાવી કાર્ય કરવું. જરા આમ્રહ તથા વિશેષ પ્રયત્નને રાખીને પણ યુવાન જેવી ક્રિયા કરવા પ્રયત્ન કરો. કૃતિમાં યુવાવર્યાને રાખતાં શરીરમાં યુવાવર્યા રહેશે. આમ્રહ અને પ્રયત્નવિના યુવાવર્યા રિચર રહેતી નથી.

વૃદ્ધજનો ! ટટાર છાતી કાઢીને ચાલો, દોડો. પુષ્કળ હસો-યુવાવર્યાના પ્રમાણે વિવિધ ક્રિયા કરો. એવડે યુવાવર્યાના સંસ્કારને તમે અહણુ કરશો. એકદમ સાંમટી બહુ મહેનત ન કરો. ધીમે ધીમે આમ્રહથી વધાર્યા કરો.

યુવકો ! તમારે પણ તેમ જ કરવાનું છે. શરીરમાં ધાસના તણબલા જેવા દ્વાયને વહેંતની છાતીને રાખવાની નથી. કસરત કરો, હરો કરો, અનેક પ્રકારથી શરીરબળને વધારો. તમારી પાસે કુદરત અધિક બળની આશા રાખે છે.

બળની અધિકતાને નિર્લયપણે નિરંતર પામ્યા કરો, અને ૮૦ વર્ષના શરીરમાં ૨૦ વર્ષના યુવાન થઈ રહો.

શરીરને સુધારવાને ઘોડો કાળ પણ લગિખ્યઉપર રાખવું એ અગ્નિની સળગતી ભટ્ટીમાં કપૂરને નિર્લય રાખવા જેવું છે. કહોવા માડિલી ફેરી જલદી કહોય છે, તેમ જરા બિગાડના અંશને ધારણ કરેલું શરીર નિરંતર અધિક વેગથી વિશેષ બિગાડને ધારણ કરે છે. તેથી શરીરમાં જરાપણ વિકાર જણાતાં તેને ટાળવાનો પ્રયત્ન કરવો. તે જ પ્રમાણે શરીરને અધિક દૃઢ કરવામાં પણ બે વિલંબ કરવામાં આવે છે તો તે શરીરની બાજુ ગુમાવી બેસે છે. આરંભથી જ શરીર ઉપર કાળજી રાખી તેને સુધારવાને અર્થાત્ બળવાન રાખવાને પ્રયાસ કરવામાં આવે છે, તો તેને માંદા પડવાનો અને એક.એક વૃદ્ધાવર્યા તથા મૃત્યુ આવવાનો સંભવ રહે-તો નથી. જ્યારથી શરીરને સુદૃઢ કરવા અને લાંબું આયુષ્ય ભોગવવા વૃત્તિ થાય, ત્યારથી શરીરને નિરામય રાખવાના પ્રયત્નને સેવો. ભલે મોટી ઉંમરે તે ઇચ્છા થાય તો તેથી નિરાશ થશો નહિ. આરોગ્ય તથા બળ એક ક્ષણમાં કે એક દિવસમાં નેટલું બગડે છે અથવા ક્ષીણ થાય છે, તેટલું તેટલા સમયમાં પાછું આવતું નથી, માટે એક પણ દિવસ બળ પ્રાપ્ત કરવાની ક્રિયાવિના કેવળ બળના ક્ષયમાં જ ગાળવો નહિ. દિવસમાં ખાવાની ક્રિયાને બૂલી જતો, પણ શરીરને વ્યાયામ આપવાની ક્રિયાને બૂલશો નહિ. દિવસમાં પૈસા કમાવાની સેા ક્રિયા ન કરશો, પણ શરીરને બળ આપનારી વ્યાયામની એક પણ ક્રિયાને કરવા ચૂકશો નહિ.

એકાગ્રતા.

સધળા માનસિક શક્તિઓમાં વૃત્તિને એકી કરવાની શક્તિ સહી અગત્યની છે. આ શક્તિવિના આપણે કોઈ પણ કામ કરવાને સમર્થ થઈ શકતા નથી; અને આ શક્તિને આપણામાં હોય છે તો આપણે સુધળા જ કામ કરવાને સમર્થ થઈએ છીએ.

પરમાર્થમાં જ એકાગ્રતાની અગત્ય છે, એમ કંઈ નથી. વ્યવહારમાં પણ તેની તેટલી જ અગત્ય છે. તુચ્છમાં તુચ્છ વ્યવહારિક કાર્યે પણ એકાગ્રતાવિના ઉત્તમ પ્રકારનું સાધી શકાતું નથી.

જે જે પુરુષો આ જગતમાં થોડી અથવા ઘણી મહત્તાને પ્રાપ્ત થયા હોય છે, તે સર્વ એકાગ્રતાવડે જ તે મહત્તાને પ્રાપ્ત કરી શક્યા હોય છે. પરમાર્થમાં જેમ વસિષ્ઠ, વાલ્મીકિ, વ્યાસ વગેરેએ એકાગ્રતાવડે સર્વોત્તમપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે તેમ વ્યવહારમાં દી-લિપ, આંધાતા, નળ આદિ નૃપતિઓએ ચક્રવર્તિપદ્યું પ્રાપ્ત કર્યું છે.

પશ્ચિમના દેશોમાં દ્યુયર જેવો સામાન્ય ધર્મોપદેશક એકાગ્રતાવડે જ સુપ્રસિદ્ધ સુધારક થવા પામ્યો હતો, અને ક્રોમવેલ જેવો આખ્ય કસાઈ ઇંગ્લાંડના રાજકર્તાના પદને પ્રાપ્ત કરી શક્યો હતો. નેપોલીયને આખા યુરોપનું સ્વામિત્વ એકાગ્રતા વડેજ સંપાદન કર્યું હતું.

સેકસ્ટસ નામના ઘેટા ચારનાર એક નાના છોકરાએ કહ્યું કે હું પોપ થયશ. અને થોડા સમયે, તે પોપ થયો. કિતરાવલીને સ્વપ્ન આવ્યું કે મેં રાણી વિક્ટોરીયાને હિંદુ-સ્તાનના મહારાણી બનાવ્યાં છે. પ્રાતઃકાળે જાગત યતાં તેણે તેમ કરવાનો આરંભ કર્યો.

કયી માનસિક શક્તિવડે એક ભરવાડનો હુદ્ર છોકરો આખા જગતમાં સહી સમર્થ રાજ થયો ? કાથી એક અપ્રસિદ્ધ લેખક ખોટામાં ખોટો રાજનીતિત્ત પુરુષ થયો ? આ શક્તિ તે એકાગ્રતા હતી. માત્ર એકાગ્રતાવડે જ આવી મહત્તા પ્રાપ્ત કરવા તેઓ સમર્થ થયા હતા. એક વિદ્વાને કહ્યું છે તે સાચું છે કે અસાધારણ બુદ્ધિવિભાવ તે બીજું કશું જ નથી, પણ કોઈ કામમાં એકાગ્રતાપૂર્વક ધ્યાન આપવાની શક્તિ છે.

પણ ઘણા મનુષ્યો પ્રશ્ન કરવાના કે 'એકાગ્રતા કરવી શી રીતે ? મનને એકાગ્ર કરવાનું કામ અમને તો પારવિનાતું કંઈયે લાગે છે.' અરુ જોતાં એકાગ્ર થઈને કામ કેમ કરવું તે એકવાર આવડ્યા પછી ભટકતા ચિત્તથી કામ કરવાનું કઠિન થઈ પડે છે. મનને એકાગ્ર કરવાનું કામ, એ એક કળા છે, એટલું જ નહિ પણ સુભાગ્યે તે સિદ્ધ થયા પછી તે દેવરૂપ થઈ જાય છે. અને દેવરૂપ થઈ ગયા પછી, બીજા દેવોની પેઠે તેને કરવામાં જરા પણ શ્રમ પડતો નથી.

પણ પાછા તમે પૂછોશો કે એકાગ્ર થઈને કામ કરવાની દેવ પાડવી શી રીતે ? આ દેવ પાડવાનું કામ પણ તમે ધારો છો તેવું કઠિન નથી. એવું એકે કામ નથી કે જે કાળજીથી કરવા માંડતાં કઠિન રહે.

એકાગ્ર થઈને કામ કરવાની શક્તિને કેળવવાને ઇચ્છનાર એકાગ્રતા ઘણી કઠિન છે, અથવા વિરલ જ તે સાધી શકે છે, અથવા તેમાં કોઈ દેવી પ્રકૃતિની જરૂર છે, એવા એવા બૂલભરેલા વિચારોનો આરંભમાં જ મનમાંથી નાશ કરવો જોઈએ. એથી ઉલટું એકાગ્રતા ઘણી જ સરળ છે, એવા વિચારને જ તેણે મનમાં રચાન આપવું જોઈએ. પશુ-

આપણી ખરી યોગ્યતાનું જે કામ હોય છે તે કામ જ્યારે આપણે કરીએ છીએ ત્યારે તે કામ બહુ ઉત્તમ પ્રકારે થાય છે, તેનું ફળ પણ બહુ સાદું થાય છે, અને તેથી આપણને લાભ પણ પુષ્કળ થાય છે. વળી આપણા મનની સ્થિતિ પણ તેથી નિરંતર ઉત્તમ પ્રકારની રહે છે, અને મનુષ્યના મનની સ્થિતિ જ્યારે નિરંતર ઉત્તમ પ્રકારની રહે છે, ત્યારે તે અખંડ વૃદ્ધિને અને ઉત્થિતિને પામ્યો જાય છે.

આપણી યોગ્યતાનું કામ કરવાને માટે અને આપણું કામ સર્વોત્તમ પ્રકારે કરવાને માટે આપણામાં જે માનસિક શક્તિ હાલ-સહીથી અધિક બળવાન હોય અને જે સહીથી અધિક મોટી હોય તે શક્તિને આપણે કામે લગાડવી જોઈએ. પણ આપણામાં આવી શક્તિ ક્યાં છે તે શોધી કાઢવાનો જ માત્ર પ્રશ્ન ઉભો રહે છે.

આમ છતાં આ વિષયમાં મગાજો ટાંકેલા નિયમનો સદુપયોગ કરવાથી આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ આપણને થયા વિના રહેશે નહિ.

જ્યારે આપણામાં કોઈ પણ પ્રકારનું સામર્થ્ય હોય છે, ત્યારે તે સામર્થ્યનું હમેશાં આપણને ભાન થાય છે. તેથી કરીને કોઈ કોઈ અમુક કામ આપણે કરી શકીશું એવું જ્યારે આપણને ભાન થાય ત્યારે આપણે સમજીશું જોઈએ કે તે કામ કરનાર આપણામાં રહેલી માનસિક શક્તિમાં સામર્થ્ય છે.

પરંતુ કોઈ પણ માનસિકશક્તિ જ્યારે વિશાળ અથવા મોટી હોય છે ત્યારે જ તેનામાં આપણને સમજાય એટલું સામર્થ્ય હોય છે. આથી કરીને કોઈ અમુક શક્તિમાં જ્યારે આપણને બળનું ભાન થાય ત્યારે તેથી નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે તે શક્તિ વિશાળ છે, અને તેનામાં કાર્ય કરવાની કેટલીક યોગ્યતા છે.

હવે આપણા મનમાં ક્યાં સહીથી અધિક બળનું આપણને ભાન થાય છે, તેનો જ માત્ર નિર્ણય કરવાનો આપણને રહે છે. કારણ કે જે શક્તિમાં સહીથી અધિકબળ રહેલું આપણને સમજાય છે, તેમાં કાર્ય કરવાની સહીથી અધિક યોગ્યતા રહેલી આપણને જણાવાની.

આ સિદ્ધ વાર્તા છે, અને તેને સિદ્ધ કરવાને વધારે વિસ્તાર કરવાની અગત્ય નથી. પરંતુ સામાન્ય મનુષ્યોને જે ભાન થાય છે, તે ભાન શું સર્વદા વિશ્વાસ કરવાયોગ્ય હોય છે ? ના, તે તેનું હોતું નથી, પરંતુ સહજ અભ્યાસથી તે વિશ્વાસ કરવાયોગ્ય કરી શકાય છે.

અર્વાચીન સમયના સઘળા માનસશાસ્ત્રીઓ હવે એક જ નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે, અને તે એ કે આપણને માત્ર એક જ ઈન્દ્રિય છે, અને તે ભાન કરનાર ઈન્દ્રિય છે. અંતરની તથા બહારની જે બીજી બધી ઈન્દ્રિયો છે તે આ એક જ ઈન્દ્રિયનાં લિન્ન લિન્ન રૂપાંતરો છે. વળી એવું પણ સ્વીકારાય છે કે આ ભાન કરનાર ઈન્દ્રિય જે હાલ અસંખ્ય વિષયોમાં કેવળ અચેતજેવી છે, તેને તે તે વિષયોમાં કેળવી શકાય છે, અને કોઈ પણ વિષયમાં તેનો કેટલો વિકાસ થયો સંભવિત છે, તેની કોઈ પણ દૃષ્ટ મર્યાદા નથી.

તેથી કરીને આપણા જીવનમાં આપણે કયું કામ કરવાને યોગ્ય છીએ તેનો નિર્ણય કરવાને માટે આ ઈન્દ્રિયનો આશ્રય લેવો, એ સઘળા ઈન્દ્રિયોના મૂળ કારણોના તથા વસ્તુ-વિવેક કરવાને સઘળી રીતોના મૂળ કારણોના આશ્રય લેવા બરાબર છે.

મનમાં ક્યાં એકસ શક્તિમાં સહીથી અધિક બળ રહેલું છે, તે શોધી કાઢવાને માટે ભાન કરનાર વૃત્તિને કેળવવાને માટે પ્રથમ તે વૃત્તિને વ્યવસ્થાવાળી કરવી જોઈએ. સામાન્ય

જે કાર્ય કરી શકશે, એવું તમને જ્ઞાન થાય તે કાર્ય કરવાનું તમારામાં સામર્થ્ય છે. ૧૮૫

મનુષ્યને પાર વિનાતી ખોટી ઇચ્છાઓ રહુ છે, અને ખીજાઓને વિવિધ કામોમાં વિજય મેળવતા જોઈને તેવા કામ કરવાને તે તાત્કાલિક ઉત્સાહને ધરે છે.

મથો લખવાથી કામને સારી કીર્તિ અથવા ધન મળેલું તે જુએ છે. કેં તરત જ આવેશમાં આવી જઈ મથો લખવા કુદી પડે છે. તેનામાં રહેલું સઘળું સામર્થ્ય અદ્ય સમય તે લેખનશક્તિમાં વાળે છે, અને તે શક્તિમાં તેને કંઈક સામર્થ્યનું જ્ઞાન થાય છે. આથી તે પોતાના મનથી માની લે છે કે હું અસાધારણ બુદ્ધિવિભવસંપન્ન વિદ્વાન પુરુષ છું, અને આ પ્રમાણે માનીને તે મથોલેખન પ્રવૃત્તિમાં પડે છે. પણ થોડા સમય વીતતાં તેને સમજાય છે કે આ દિશામાં પ્રકટેલો તેનો આવેશ દીર્ઘ કાળ ટકતો નથી. તે નિરુત્સાહ થઈ જાય છે, મથો લખવાનું કામ પડ્યું મૂકે છે, અને કાંઈ ખીજું કામ અજમાવી જોવાની તેને ફરજ પડે છે.

વળી તે કાંઈ અન્યને કાંઈ ધધામાં સારી પેટે કમાણી કરતો જુએ છે, તેને આવેશ પ્રકટે છે, અને પોતાના સઘળાં બળને ધધા કરવામાં કામમાં આવતી માનસિક શક્તિઓ પ્રતિવાળે છે. પણ આ શક્તિઓ એટલી નાની હોય છે કે આ બળનો ઉપયોગ કરી શકતી નથી, અને તેનો પ્રકટેલો આવેશ પાછો શમી જાય છે.

હજારો મનુષ્યોને જગતમાં નિત્ય આમ બને છે. કાંઈ કામમાં એકતે વિજય મળતો જોઈને તેઓ અનુમાન કરે છે કે અમારી ચોખ્ખતાનું પણ આ જ કામ છે. કાંઈ અસુક કામમાં ધણા મનુષ્યોની જરૂર પડતાં તેઓ ધારે છે કે તે કામને માટે અમે જ ચોખ્ખ છીએ. તેમનું મન બહારના દેખાવોનું દોરાયું દોરાય છે. તેઓને પોતાની ચોખ્ખતાનું જે જ્ઞાન થાય છે, તે આવેશથી પ્રકટેલા બળને લીધે થાય છે.

આવા મનુષ્યોએ પોતાને યતા જ્ઞાનઉપરથી ગમે તે કામ કરવામાં ચોખ્ખું ચોખ્ખ નથી કારણ કે તેમની જ્ઞાન કરનાર વૃત્તિ વ્યવસ્થિત નથી.

જ્ઞાન કરનાર વૃત્તિને વ્યવસ્થાવાળી કરવાને માટે ખીજાઓએ જે કંઈ હોય અથવા કરતા હોય તે ઉપર જરા પણ ધ્યાન આપવાની જરૂર નથી. ખીજાઓને જ્યારે જાણથી આપણા સંબંધમાં કંઈ જ સિદ્ધ થતું નથી. ખીજાઓના મનના સામર્થ્યપ્રતિ આપણે જોવાનું નથી, પણ આપણામાં શું સામર્થ્ય છે, તે શોધી કાઢવાપ્રતિ લક્ષ દોરવાનું છે.

ખીજાઓના આવેશથી આપણે આવેશમાં આવી જવાનું પ્રયોજન નથી. ખીજાઓ તેમને ગમે તેમ ભલે આવેશમાં આવે અને તેઓને મનગમતા કામમાં જાણે તનમનથી જોડાય પણ આપણે તેમનું અનુકરણ કરવાનું કારણ નથી. ધણા દિવસો સુધી અને જરૂર પડે તો ધણા મહિનાસુધી આપણા મનનું આપણે જારીકીથી અવલોકન કરવું જોઈએ અને કયી માનસિક શક્તિમાં આપણને સહીષ્ણુ અધિક સામર્થ્યનું જ્ઞાન થાય છે, તે શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એક માનસિક શક્તિમાં બહુ જ સામર્થ્યનું જ્ઞાન થાય, અને મીઠું કાંઈ પણ શક્તિમાં તેના જેટલું જ્ઞાન ન થાય તો વધારે ચોક્કસી કર્યાવિના તે શક્તિ

જે કામને માટે યોગ્ય હોય તેમાં આપણે જોડાઈ જવું. આપણામાં રહેલા સધળા સામર્થ્યને અને ઇચ્છાઓને તેના પ્રતિ વાળવાં, અને તે શક્તિવડે સધળાં મોટાં મોટાં કામો કરવા મંચી પડવું. પરંતુ જો ઐક્યી વધારે શક્તિઓ સરખી જ બળવાન બાસે તો ધૈર્ય ધરવું અને વધારે ખારીકીથી અવલોકન કરી સર્વથી અધિક બળ શામાં છે તે શોધી કાઢવું.

અત્યંત ખારીકીથી અવલોકન કરતાં છતાં પણ જો અથવા જોથી વધારે શક્તિઓ સરખી જ બળવાન જણાય તો જેની તત્કાળે બહુ અગત્ય હોય તે શક્તિને પસંદ કરવી અને તેની યોગ્યતાનું કામ કરવામાં સધળું ધ્યાન આપવું.

આપણામાં રહેલી સહિયી મોટામાં મોટી શક્તિ પ્રતિ સહિયી અધિક બળ હંમેશાં જાય છે તેથી બળની વૃદ્ધિથી આપણામાં કયી શક્તિ મુખ્ય છે, તે સર્વદા સ્પષ્ટ થયા વિના રહેતું નથી.

અંતર બળની વૃદ્ધિ કેવી રીતે કરવી, તે જાણવાને માટે મહાકાલમાં ‘આપણા અંતરમાં રહેલું અભ્યાસ સામર્થ્યવાન કંઈક’ એ વિષયમાં વર્ણવેલી તથા વર્ણવવામાં આવતી યુક્તિઓનો ઉપયોગ કરવો.

જ્ઞાન કરનાર વૃત્તિ વ્યવસ્થિત થયા પછી ‘જે કાર્ય તમે કરી શકશો, એવું તમને જ્ઞાન થાય, તે કાર્ય કરવાનું તમારામાં સામર્થ્ય છે’ એ પ્રકારના આ વિષયને મથાળેના નિયમને નિઃશંકપણે અનુસરજો.

અમુક શક્તિમાં જ્યારે સામર્થ્ય હોય છે ત્યારે જ તે શક્તિનો ઉપયોગ કરવાથી આપણે કાર્ય સાધી શકીશું, એવું આપણને જ્ઞાન થાય છે તેથી કરીને કયી શક્તિ સહિયી મોટી અને સહિયી બળવાન છે, એવું જ્યારે આપણને જ્ઞાન થાય ત્યારે કયું કામ કરવાને આપણે સહિયી અધિક યોગ્ય જીએ તેનો નિઃશંકપણે નિર્ણય કરવો.

સહિયી મોટી અને બળવાન શક્તિને કેળવવાની કંઈક અગત્ય રહે છે, એ ખરું છે, તથાપિ તેમાં યોગ્યતા રહેલી હોવાથી, તેનાવડે કરવામાં આવતાં કાર્યો જ આપણે સર્વોત્તમ કરી શકીએ છીએ.

-અથવા તો-

તમે દુઃખી છો ?

તો તેથી નિરાશ થવાનું કારણ નથી. દુઃખ એ એવી વસ્તુ છે કે જે ટળી શકે છે. કારણ કે ધણીએ તે ટાળ્યું છે. પણ નિરાશ થવાથી કોઈએ પણ દુઃખ ટાળ્યું નથી. તેથી તમારે નિરાશ થવાનું કારણ નથી. દુઃખને ટાળવું હોય તો સહિષ્ણુ પહેલી નિરાશાને છોડી દો.

અથવા તો

અપૂર્વ ઉત્સાહને પ્રકટાવો. ઉત્સાહપૂર્વક યોગ્ય પ્રયત્નથી દુઃખમાત્ર ટળી જાય છે, તેથી પ્રયત્નનો આરંભ કરો. તેમાં પ્રથમ જે કંઈ દુઃખ હોય તેને પૂર્ણ રીતે ભૂલી જવાનો ચત્ન કરો,

અથવા તો

તમારે જે સુખ જોઈતાં હોય તેમાં જ તમારી વૃત્તિને રમાડ્યા કરો. જે કંઈ નથી જોઈતું તેના વિચાર કરવા છોડી, જે કંઈ જોઈએ છે તેના જ વિચાર કરો.

અથવા તો

જેટલા અંશથી તમારાથી આનંદ પ્રકટાવાય તેટલા અંશથી આનંદ પ્રકટાવો. જ્યારે જ્યારે દુઃખનું સ્મરણ થાય કે તરત કોઈ આનંદજનક વિચાર કરો, અને કોઈ આનંદજનક ક્રિયામાં જોડાઓ.

અથવા તો

કેવળ સુખની જ કલ્પના કરો. તમારી કલ્પનામાં ઉંચા અને ઉંચા સુખોને જુઓ અને તે તમને પ્રાપ્ત છે એવા ભાવપૂર્વક એ કલ્પનાને જોવા કરો.

અથવા તો

તમારા મનવડે કેવળ સુખની એક સ્વતંત્ર સૃષ્ટિ રચો તેમાં સર્વ સુખ રહેલાં છે તેને જુઓ, અને તેના અધિપતિરૂપે તમે છો એવો અનુભવ કરો. તમારા એ મનો-રાજ્ય અથવા માનસિક સૃષ્ટિને જરા પણ ખોટી માનશો નહિ. તેમ તેમાંથી જરા પણ નીચેની દુઃખમયી સૃષ્ટિમાં ઉતરી આવશો નહિ,

અથવા તો

સુખસ્વરૂપ પરમાત્માનું તમારા હૃદયમાં ધ્યાન ધરો. તેમાં તમારી સર્વ વૃત્તિઓને એકાગ્ર કરો. એ પરમાત્મા તમારામાં હોવાથી તમે કેવલ સુખસ્વરૂપ છો એવી અખંડ શ્રદ્ધાને રાખો.

અથવા તો

દુઃખનું સ્મરણ થતાં તત્કાલ જ તે વિચારમાં ન ભળતાં ‘હું સુખસ્વરૂપ છું’ એ વાક્યને મંત્રની પેઠે વાણીવડે બોલ્યા જ કરો, અને એના ભાવમાં તમારા ચિત્તને પરોવો.

અથવા તો

પરમેશ્વર પ્રતિ કેવળ સુખની જ પ્રાર્થના કરો. જરા પણ દુઃખનાં રોડાં રડશો નહિ જે જોઈતું હોય તે જ માગો અને તમને અવશ્ય મળશે એવો નિશ્ચય સેવો,

અથવા તો

દુઃખની સત્તા તમારી સત્તાની આગળ અત્યંત દુર્બલ છે એમ જાણીને દુઃખપ્રતિ અખંડ હસ્યા જ કરો. આમાંનું કોઈ પણ કરતાં તમને જલ્દીથી કે તમે દુઃખી નથી પણ તમે સુખી છો.

તમે સુખી છો ?

તો તેથી પણ તમે અધિક સુખી થઈ શકો એમ છે. કારણ કે સુખ એ એવી વસ્તુ છે કે તમે ધારો તેટલી અધિક મળી શકો એવી છે. સુખનો અવધિ નથી, અને એનું અનવધિ-સુખ તમારે માટે જ છે તેથી અધિકાધિક સુખ મેળવવાને માટે પ્રથમ નિશ્ચય કરો કે તમે સર્વ પ્રકારનાં સર્વોત્તમ સુખો મેળવવાને માટે યોગ્ય છો,

અથવા તો

તમારા સમગ્ર અંશથી અને તેટલો સર્વોત્તમ પ્રયત્ન કરો, તમારા એક અંશ વડે અધિક સુખ મેળવવાનું ધારો નહિ, પણ સર્વ પ્રકારથી અને તેટલું અધિક સુખ મેળવવા યત્ન કરો.

અથવા તો

એક સર્વોત્તમ સુખ મેળવવા માટે તમારામાં રહેલા સધળા બળને, સધળી શક્તિ-ઓને, સધળી બુદ્ધિને, અને સધળી સંકલ્પ-શક્તિને તેમાં યોજો. સર્વ પાસે એક જ કાર્ય કરાવો.

અથવા તો

તમારા અંતરમાં જ એક અત્યંત સુખની સૃષ્ટિ રહેલી છે. તે તમારા અંતર પ્રદેશમાં છે. તેમાં એકાગ્રતાપૂર્વક પ્રવેશ કરો. ત્યાં સર્વ પ્રકારનાં અત્યંત સુખો છે,

અથવા તો

નિત્ય ઉંઘા અને ઉંઘાં સુખોની દૃઢ કલ્પના કરી તે કલ્પનામાં જણાતાં સુખો પ્રકટ જ છે, તેમાં લેશ પણ અસત્યતા નથી એમ જણી તેમાં તન્મય થાઓ,

અથવા તો

મનથી અને તેટલો સર્વોત્તમ પ્રકારનો અધિક અને અધિક આનંદ પ્રકટાવો. પ્રત્યેક કાર્ય અત્યંત આનંદપૂર્વક કરો. પ્રત્યેકને અત્યંત આનંદપૂર્વક મળો, પ્રત્યેકને અત્યંત આનંદપૂર્વક ખેલાવો, પ્રત્યેકને અત્યંત આનંદ કરાવો,

અથવા તો

તમારા હૃદયપ્રદેશમાં અત્યંત શાંતિપૂર્વક પ્રવેશો. તેમાં રહેલા પરમાત્માના પ્રદેશ પર્વત જાઓ. પરમાત્માનાં દર્શન કરો, તેમને બેસો, તેમનામાં તન્મય થઈ રહો.

અથવા તો

તમારા અંતઃકરણમાં નિર્મલ પ્રેમ, અચલ શ્રદ્ધા તથા અપૂર્વ ઉત્સાહને પ્રકટાવો. કાયરતા, લય, દ્વેષ, શંકા એ સર્વોત્તમ સમૂલ પરિત્યાગ કરો, અને અંખડ પ્રસન્ન રહીને તમારા સર્વ પ્રકારનાં ઉદયને જ જોવા કરો,

અથવા તો

પરમાત્માપ્રતિ નિરંતર ઉપકાર નિવેદન કર્યા કરો. ઉપકારના વિચારથી તમારું અંતઃકરણ નિરંતર ભરેલું રાખો. કૃતજ્ઞતાને તમારા મનમાં જરા પણ પ્રકટાવશો નહિ. કોઈએ સહજ પણ કરેલા કાર્યનો અત્યંત ઉપકાર માનજો,

અથવા તો

પ્રાપ્તસુખથી અત્યંત સંતુષ્ટ રહેવા સાથે અધિક સુખની નિત્ય ઇચ્છા કર્યા કરો. સામાન્ય નહિ પણ અત્યંત આવેગવાળી ઇચ્છા કર્યા કરો, અને એ ઇચ્છામાં અત્યંત રસ પ્રકટાવી રાખો. પ્રત્યેક ક્રિયા રસવૃત્તિપૂર્વક કરો, અને તમને જણારો કે તમે અધિક સુખી છો.

નિર્ભયતાની મૂર્તિ.

અગાધ સમુદ્રજલની સપાટીને પૃથ્વીકરતાં પણ સરળ માર્ગરૂપે ગણીને ખેડતી કલ-
કતાથી ઉપડેલી રટીમરમાં એક બી પશુ હતી. મનુષ્યના સાહસિકપણના સમર્થ ચિહ્નરૂપ
તે રટીમર નિર્ભયપણે જલમાર્ગને કાપતી હતી. તેમાં આ બી એકલી જ હતી, અને
તોપણ એકલડી પડી જતી હોય એમ જણાતું ન હતું. રટીમરમાં તેનું બીજું કોઈ સં-
બંધિ જણાતું નહતું, અને તેમ છતાં તે અનેક સંબંધિઓવાળી હોય તેમ લાગતું. આકૃતિ
અને શરીરમાં ભવ્ય, પ્રકૃતિમાં શાંત્ય, અને નેત્રો એવાં તો રિયર તથા પરિસ્પૃદ્ધ હતાં કે
જેમાંથી તેના અંતરાત્માનું શાંત ઓજસ આ સ્થૂલ સૃષ્ટિઉપર પ્રસરી રહેતું હતું. તે જેનું
તેનું આસર્થ્ય કરવામાં યુગ્મકર્મિણી (યુગ્મકર્ત્રેવી) હતી. તેની આસપાસના સર્વ મનુ-
ષ્યો તેના અંતિ એક સરખી રીતે આકર્ષાતા હતા, અને તેમ છતાં કોઈથી તેના આગળ
મર્યાદાનું સહજ પશુ ઉદ્ભવન થઈ શકતું નહતું. તે બોલાવે તો એકને બદલે હજાર હાજર
થાય એમ હતું છતાં સ્વતંત્રપણે એકની પશુ તેની નિકટ આવવાની હિમત આલે
એમ ન હતું.

રટીમરમાં બીજાં પુષ્કળ મનુષ્યો હતાં. તેઓ એક બીજાસાથે આનંદવાતાં કરતાં
અને અનેક આનંદજનક ક્રિયાઓ કરતાં હતાં. અને તે સમયે નીચેનું સમુદ્રનું ગંભીર
જલ અને ઉપરનું નિરપ્ર આકાશ પોતાની શાંત અવસ્થાને, મધુરતાને, દિવ્યતાને અને
રમણીયતાને દર્શાવી રહ્યાં હતાં તથા પ્રત્યેકના અંતઃકરણમાં નિર્ભયતા તથા સુરક્ષિતાનું
ભાન કરાવી રહ્યાં હતાં. પરંતુ આકાશમાં ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા વર્ણો (રંગો)ની પેઠે એ
સ્થાનમાં પણ એકાએક ફેરફાર થતો જણાયો. દૈવબલથી કહો કે કોઈની ભૂલચુકથી કહો
અથવા કોઈની બેદરકારીથી કહો પણ હજી તો કોઈને ખ્યાલસરખો પણ નથી પ્રકટયો
એટલા સમયમાં તે કશાની સાથે અથડાઈ, અને તે એવી તો એકાએક અને અણધારી
અથડાઈ કે પ્રથમ ધસારોની સાથે જ અંદરના તમામ મનુષ્યો સ્તબ્ધસ્વરૂપમાં થઈ ગયાં,
અને પ્રત્યેકનાં હૃદય તેના પૂર્ણ વેતથી ધડકી ઉઠ્યાં. પ્રત્યેકના વિચારો ક્ષણપૂર્વે જે અનંત
દેશોમાં અને અગમ્ય સ્થાનોમાં રમતા હતા તે એ ક્ષણે જ ત્યાં ત્યાંથી આવીને પોતાનું
અભવસ્થાન જે મગજ તેમાં એકત્ર થઈ ગયાં, અને સર્વ વિચારોનું વિનાશ અને ભય એ
જ એક કેન્દ્રરૂપે થઈ રહ્યું.

જોડેતું એક નાનું વહાણ તેના માલસાથે સમુદ્રનું તલનું માપ કરવા અંદર ઉતરી
પડ્યું અને સમુદ્રના એક જ ગંભીર મોજાએ તે વરતુને આ જગતમાંથી કાયમને માટે
અદૃશ્ય કરી દીધી. અને જાણે કંઈ જ બન્યું નથી એમ સમુદ્ર તેના ઉપર સરળપણે
વહેવા લાગ્યો. મનુષ્યના પગમાં માત્ર એક ઝીણો કાંટો વાગે છે તો તેની અણખત થાય
છે, પણ સમુદ્રને એ વહાણને પોતાનામાં શમાવવા છતાં કંઈ પણ અણખત કે કંઈનતા
જણાઈ નહિ, રટીમરની એક બાજુ પણ કચરાઈ હતી. વિપત્તિ અને વિનાશ સૂચવનારી
તોપને ફેડીને આગળ પાછળ ક્યાંદિથી પણ સાહાય્ય આવે અને જીવનથી લારેલી આ

રતીમર બચે એ વિચારવાનો એક ક્ષણનો જ અવકાશ હતો. રતીમર હજી તેના ચાકાકોના કાણુમાં હતી. અને જે કિનારાથી તે નીકળી હતી તે તરફ જ પાછી ગતિ કરવાને તેમણે તેમનું સુકાન ફેરવી દીધું હતું.

કોઈની લયની હૃદયને કંપાવનારી બ્રૂમો, કોપના અંતઃકરણને દ્રવીભૂત કરનાર દુર્જ-લતા અને નિરાશાના શબ્દો, કોઈની આર્દ્રભાવથી ભરપૂર પ્રભુપ્રાર્થના, કોઈનાં અર્ધર્થપૂર્વક રુદન, કોઈના નિરાધારતાનાં વચનો—જ્યાં યથેચ્છ નીકળ્યા કરતાં હતાં તેની મધ્યમાં ઉપર જણાવેલી સ્ત્રી કેવળ સ્થિર, શાંત અને કશી પણ અસરવિનાની ઉભી હતી. જ્યારે તે બોલી, ત્યારે પ્રથમના જેવા જ પ્રશાંન અને ગંભીર તથા સરળ સ્વરમાં જ તેના શબ્દો નીકળ્યા, અને તેવા શબ્દો જેને તે કહેતી તેના ઉપર જેમ પૂર્વે સંપૂર્ણ અસર કરતા, તેમ આ સમયે પણ તે શબ્દોએ તેટલી જ અસર કરી. તેણે સર્વ વ્યાપી પુર-માત્માપ્રતિ માત્ર થોડા જ શ્રદ્ધાના શબ્દો કહ્યા. પરંતુ તે થોડા જ છતાં પરમ વિશાલ્ય શબ્દો હતા. અને તે એવા તો કોઈ વિનુન્નમય સામર્થ્યથી વીંટળાયેલા હતા કે તે જ્યાં ગયા ત્યાં અસર ઉપજાવ્યાવિના રહ્યા નહિ. દીનતાના કે દુર્જલતાના કે ચિંતાના કે શંકાના કે અર્ધર્થના કે આગાના શબ્દો નહતા. એ શબ્દોમાં ઉત્તમ પાંડિત્ય કે કોષ અગમ્ય રચના નહતી. તે સાદા અને સરળ શબ્દો હતા, અને માત્ર પ્રેમ તથા શ્રદ્ધાથી જ વીંટળાયેલા હતા.

મનુષ્યસમુદાયમાં તેનામાં રહેલી શાંતિ વિસ્તાર પામી, અને અનેકમાં પુનઃ ધૈર્યની પ્રતીતિ થવા લાગી. પૂર્વે કહ્યું તેમ જે કાણે સધળી આશા, એ રતીમરના પહેલાથી જ તેના ભાવિના નિર્માણ કરાયેલા સમુદતલના સ્થાનમાં જઈને બેઠી હતી, તે સમયે પણ આ સ્ત્રી અવિકલ રહી હતી, અને તેની દૃષ્ટિમાંથી કેવલ નિશ્ચિન્નતાના આત્માનો જ પ્રકાશ જ્યાં ત્યાં પ્રસરી રહ્યો હતો. તે સમુદ્રના મહા વેગવાળાં નિરંકુશ મોજાને, સર્વ વ્યાકુલ મનુષ્યોને અને ભાગેલી રતીમરને એ જ દૃષ્ટિથી જોઈ રહી હતી કે જે દૃષ્ટિથી તે સ્ત્રી તેને પોતાને જોઈ રહી હતી. તેને કશામાં બેદ બાસતો ન હતો. તેને કશાથી-ભય થતો ન હતો.

એ રતીમરને ખીજી કોઈ રતીમરે આવીને કેવી રીતે બચાવી અને સર્વનાં શુભનને સુખપૂર્વક અને સહીસલામતપણે કેવી રીતે કિનારે આણી મૂક્યાં તેનું અત્ર વિવેચન કરવાને માટે અટકવાની જરૂર નથી. જ્યારે એ રતીમર કિનારે આવી અને બધાં ઉતરી ત્યારે તેમણે જ એક મનુષ્ય પેલી સ્ત્રીના રહેવાના સ્થળની તપાસ કરી તેને ત્યાં મળવા ગયો.

તેણે કહ્યું, આપે ગઈ કાલે જે અમાનુષી વીરત્વ દર્શાવ્યું હતું તેનું શું રહસ્ય છે એ જાણવાની જિજ્ઞાસાથી હું અહિં આગ્યો છું. તે સમયે રૂક્ત તમે માત્ર શાંત જ હતાં એટલું નહિ, તમે બીજાઓને શાંત અને સ્વસ્થ કર્યા હતા એટલું પણ નહિ, અથવા તમે કાંઈ ધર્મપ્રવૃત્તિમાં જોડાયાં હતાં એમ પણ નહિ, પરંતુ કેવલ સત્ય શબ્દોમાં કહું તો તમે કંઈપણ પણ ન શકાય એવાં નિર્લેપ હતાં, અને બધાં તમારા મંદિરમાં જ બેઠાં હો

એવા બહાર તથા અંતરથી સ્વચ્છ હતાં તે તેનું કારણ શું એ જ જાણવાની આતુર હૃદયથી માઈ આવડું થયું છે. એ પ્રકારનું ધૈર્ય તે કેવું હોય અને તેને શું કહેવું તે પણ મને સમજતું નથી.

તે શ્રીએ કહ્યું, હું નિર્લેપ હતી, અને તે શાથી હતી તેનું કારણ બહુ પ્રસન્નતા પૂર્વક તમને જણાવીશ. મનુષ્યજીવનના મારા અભ્યાસમાં મને ઘણા સમયથી નિશ્ચયપૂર્વક જણાયું છે કે પૂર્વના તત્ત્વવિદ્ મહાત્માઓનું જે કથન છે તે પૂર્ણ સત્યરૂપ છે. અને તે સત્ય એ છે કે જે આશા આપણામાં નિરંતર રઝુરણરૂપે પ્રકટયા કરે છે, અને પ્રસન્નતા કે જે આપણા જન્મસિદ્ધ અધિકારની વસ્તુરૂપ છે, એ બંને આપણને પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુઓને આપણી પાસેથી બહારકારે ખુંટાવી લેનાર કેવલ એક ભય જ છે. તે સર્વને વિષમય કરી મૂકે છે. તેની પ્રાણધતક સત્તાનીએ આપણા પ્રયત્નોનું બળ ધણે ભાગે હુમ યંત્ર જાય છે અને નિર્લેપ બની રહે છે. તેથી મેં કશાથી પણ ભય ન ધારણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. 'મને અમુકથી ભય થાય છે' એવા સરળપણે અને સામાન્ય રીતે ગોલી જવાતા શબ્દોને મેં મારી નિત્યની વાણીમાંથી તદ્દન દૂર કર્યા છે. મને સમજવામાં આવ્યું કે જે સર્વની નિયામક એવી એક સત્તા સર્વના ઉપર સદાકાલ સાવધપણે રહી છે, અને એ સત્તાની નીચે જ આપણે નિરંતર રહ્યાં કરીએ છીએ—પછી ગમે તો આપણે ધરમાં, પૃથ્વીમાં, જલમાં, વાયુમાં, અગ્નિમાં કે આકાશમાં કે કાષ્ઠપણ સ્થળે હોઈએ—એ વાર્તાને સત્ય છે તો મારે એવું સામયિક મેળવવું જોઈએ કે સાક્ષાત્ મૃત્યુનો પણ મને ભય ન થાય. અને તમે જોયું હશે કે મને તેના પણ ભય થયો ન હતો. કશાથી પણ ભય ન ધરવો એ પ્રકારનો અભ્યાસ પ્રત્યેક સમયે આશ્ચર્યકારક સહાયક થઈ પડે છે. અને તેમાં પણ ખરી અણીનો વખત આવે છે ત્યારે તો તે અત્યંત જ સાહાય્ય કરનાર થાય છે.

આ વિના બીજી પણ એક બાબત છે, જેને ઘણા જ યોગ મનુષ્યો માને છે. અને તેમ જ ચંદ્ર જોઈએ. સર્વ વસ્તુનો વિકાસક્રમ જે સત્ય છે—અને કયો જુદામાન મનુષ્ય તેની ના કહે એમ છે ?—તો સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ એમ બે પ્રકારની સત્તાઓ રહી છે. બંનેમાં શરીરો છે. એકનું સ્થૂલ શરીર છે, બીજાનું સૂક્ષ્મ શરીર છે. તેઓ એ જીવત્વની મર્યાદાનું અતિક્રમણ કર્યું હોય છે. અને તે સત્તાઓ પ્રકટ અને અપ્રકટપણે—બંને રીતે—તેના પ્રતિ અભિમુખ થનારનું રક્ષણ કરે જ છે. રક્ષણ કરે એટલું જ નહિ પણ તેને જે જોઈએ છે તે આપે છે. અર્થાત્ તે સત્તાઓ સર્વનું યોગ અને હોમ વહન કરવાને તત્પર જ છે. અને આ વાર્તા શાસ્ત્રસિદ્ધ, વિચારસિદ્ધ, દાલમાં પ્રમાણરૂપે મનાતા વિદ્યાને કરીને પણ સિદ્ધ અને અનુભવથી પણ સિદ્ધ છે. અને એ જ મનુષ્યમાં વિકાસક્રમને અને પ્રાપ્તબની દિશાને સચવાનાર છે. હું પોતે તો એમ જ માતું છું કે આપણે કદાપી શકીએ તેના કરતાં પણ આંધક સમયે તે સત્તાઓ આપણું રક્ષણ કરે છે, અને આપણને જે જોઈએ તે આપે છે.

જ્યારે સ્ટીમરકેપર હું ઉભી હતી, અને બપોલીત મનુષ્યોનો સમુદાય મને આગળ પાછળ વીંટળાવ વખતે હતો, તે સમયે 'આપણે સર્વ ધરમાતમાંથી અભિજ્ઞ છીએ અને

તેથી સર્વ સુરક્ષિત છીએ' એ પ્રકારના નિશ્ચયને મારામાં હું જોતી હતી તેવામાં, જેમ આ કામે હું તમારા શબ્દોને સ્પષ્ટ શ્રવણ કરું છું તેવા જ સ્પષ્ટ અને નિશ્ચયાત્મક સ્વર-વાણા શબ્દોને મેં શ્રવણ કર્યા કે, "હવે ભય નથી. સાહાય્ય સમીપમાં જ છે." તે સમયે મારી દૃષ્ટિમર્યાદામાં કશું જ નહતું, અને તેમ છતાં અદિ' કિનારે ઉતરતી વખતે તમારા સુરક્ષિતપણાનો તમને જેટલો પૂરું વિશ્વાસ હતો, તેનાથી પણ વિશેષ વિશ્વાસ મને તે સમયે હતો.

વિપત્તિના પ્રસંગે મનુષ્યોએ પોતાની દૃષ્ટિને એક જ જગ્યાએ સ્થાપવાની છે અને તે પરમાત્માનું સામર્થ્ય છે. પરંતુ તેને બદલે મનુષ્યો ભયના સામર્થ્યમાં જ તેમની દૃષ્ટિને વાળે છે. અને તેથી તેમને જ્યાં ત્યાં ભયવિના ખીલું ન જણાય. તો શું આ-સ્થ્ય ! ભય એ વિપત્તિની રક્ષકસત્તા નથી. પરમાત્માનું સામર્થ્ય એ જ તેની સાચી રક્ષકસત્તા છે.

કેટલાક મનુષ્યો જો કે તે સમયે પ્રાર્થના કરતા હતા, પણ કેવી રીતે ! ભયના ભાવપૂર્વક, અને તેથી ભયરૂપે જ પરમાત્મા તેમને દર્શન આપતા હતા. તેઓ જોતા હતા ખરા, પણ કાળા કાચમાંથી જોતા હતા, અને તેથી તેમને સઘળું કાળું જ લાગતું હતું. તેમણે શ્વેત કાચમાંથી જોવું જોઈતું હતું અને તો તેમને પરમાત્મા રક્ષક પેઠે જણાત.

મનુષ્યને ધારેલું સુખ મેળવવાને માટે અને કષ્ટપણુ વિપત્તિ ટાળવાને માટે હળરો સાધનની જરૂર નથી. એક શ્રદ્ધા છે તો સર્વ કષ્ટ મનુષ્યને આવી મળે છે. શ્રદ્ધાના પ્રદેશમાં ન પ્રવેશનાર મનુષ્યો ભણે શ્રદ્ધાની નિંદા કરે, પરંતુ હું તો સાચા ભાવથી એ જ ગાતી આવી છું અને ગાઈશ કે,

“શ્રદ્ધા સકલ સુખમૂળ છે, શ્રદ્ધાવિના બધું ધૂળ છે.

શ્રદ્ધા ધરી તેને નથી, કરવાનું કંઈ મથીમથી,

કાં જે ત્રિભુવનના પતિ, તેને સદા અનુકૂલ છે;”—

(શ્રી વિશ્વવંશ.)

સિદ્ધ કરનાર-શ્રી શ્રેયસભાઈ અમિતરવિચંદ્ર વડોદરા તરફથી શ્રી "સામયિકા" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં

શા. સાંકલચંદ હરિલાલે છાપી પ્રસિદ્ધ. ૩૫-અંબેદકીવાડ.

શ્રી મહાકાલ

રૂપ ૨૬

વૈશાખ-ચૈત્ર-માસ-૧૯૭૦

દર્શન ૭-૮-૯

ત મારાં દુઃખોનું કથન કરશે નહિ,
કેમકે
તે તમારા સ્નેહીઓને કષ્ટ ઉપજાવે છે;
અને
શત્રુઓને આનંદ ઉપજાવે છે.

—વાણિક મૂલ્ય—

પ્રમાનુક્રમણિકા.

[વૈશાખ-જ્યેષ્ઠ-આષાઢ.]

પ્રમા.	વિસ્તાર.
૧ પદ્યસંગ્રહ.	
૧ સ્વરૂપભાવના કરવા મનને પ્રયોધ	૧૬૩
૨ વિરહબધા નિવૃત્ત થવી દુર્લભ છે.	૧૬૪
૩ 'અહં'બ્રહ્માસ્મિ' એ ભાવને કેવે સ્થાને ઉપજાવવો ઉચિત છે. ...	૧૬૪
૪ આત્માવિના અન્ય કશું સ્થિર નથી. (શ્રી જ્ઞાં કૃષ્ણ.) ...	૨૭૨
૫ શુ શુ સેવ્ય છે ?	૨૮૦
૨ સદ્ગુરુ શ્રીમન્નાસિંહાચાર્યજીવણીત લેખ.	
૧ સુખાર્થે સદુપદેશ.	૨૦૧
૩ શ્રીમાન વિશ્વવંદ્યપ્રણીત લેખ.	
૧ ઉચ્ચ સુખાભિલાષીએ ઉચ્ચ સુખની સત્ત્વર સિદ્ધિ થવા અર્થે શું કરવું ?	૨૦૬
૨ માળાપત્ર સામર્થ્ય.	૨૩૫
૪ તત્ત્વવિચાર.	
૧ બ્રહ્મસૂત્ર અથવા બ્રહ્મગીર્માસા (કણ્ઠીયા.)	૨૧૬
૨ ઉપનિષદ્આખ્યાનમાત્રા. (નર્મદા)	૨૨૫
૩ ત્રિવિધ પ્રકારના દંપતીના મેલાપો.	૨૪૬
૪ જ્યારે તમારા કોઈ અંગત વિષયના પ્રશ્ન	૨૦૩
૫ આભાસિકી દૃષ્ટિ અને સ્વાનાવરણ	૨૭૪
૬ એક મુખ્ય સિદ્ધાંત.	૨૭૭
૫ યોગશાસ્ત્ર.	
૧ શ્રી યોગસાર (કણ્ઠીયા)	૨૩૧
૬ ધર્મ.	
૧ ધર્મવ્રતની બહીમાં શુદ્ધિરતી ધર્મભાવના (અંબાલાલ છુ. જાની.)	૨૫૬
૭ વિદ્યા.	
૧ ઉત્તમ પુરોહીની પ્રાજ ધણી વખતે સામાન્ય પ્રકારની હોય છે તેનું શું કારણ	૨૨૬
૨ સ્પીરીટ્યુઆલિઝમના સંબંધમાં સ્વાતુબવ (કણ્ઠીયા.) ...	૨૪૩
૩ વ્યાપારાદિમાં વિજ્ય કેવી રીતે મેળવવો.	૨૬૪
૮ પ્રકીર્ણ.	
૧ પુનઃ દર્શિ:	૧૬૫
૨ અમેરિકાની ધનાઢ્ય રિક્તતા ઓળખી પોતાના ધનને કેવો ઉપયોગ કરે છે. ...	૩૩૮
૩ પ્રાસંગિક ઉક્તિઓ.	૨૬૮
૪ કાર્યનો બદલો ક્યારે મળે છે.	૨૭૧
૫ શ્રી જ્ઞાં વર્મા મદોસવો	૨૭૮

॥ ૐ શ્રી ॥

સ્વરૂપભાવના કરવા મનને વોધ.

૫૬ (અહા નરનાથને, નથી જ'પ-એ લય.)

સ્વરૂપની ભાવના, મન ! કર તુજમાં નિશ્ચિત.
 જે જે જુજાતું દરૂપરૂપે આ,
 લહીશ ન તરવથી તે પરિચિત;—
 વિવર્તરૂપે વિશ્વ સકલ આ,
 નિરખતાં, કદી ન રહીશ તું ખિત;—
 સર્વાધિક્ષતા થઈ રહેતાં,
 જુજાશે બધું તુજને સમિચીત;—
 માયાના આવરણે મિથ્યા,
 લહે તું તુજને પ્રભુતાહીન;—
 છપત્વકેરું ભાન રુકુરે પણ,
 તેને નવ થાતું તું અધીન—
 તતરૂપ ત્રિગુણાતીત પ્રભુ તું,
 નથી તું છપત્વજલણું મીન;—
 તરવાતુલ્ય સદ્ય થતાં તું,
 થઈશ ઉપેન્દ્રસ્વરૂપે અભિત;—

વિરહવ્યથા નિવૃત્ત થવી દુર્લભ છે.

પદ. (અંતરે અદાદા-એ ૯૫.)

અંતરની, વેદના, ટળવાને, હું કહું કે ઉપાય;
એનું ઔષધ કે ન જણાય, એનો વેદ ન મળતો ક્યાંય રે;—
શરીરમાં ક્યાં હું વધારું ઘટાડું, રક્તની જે ગતિ થાય,
કાં જે એ રક્તાભિસજ્જ મુધરતાં, પીડ ટળતી કહેવાય રે;—
શરીરતણે હું કયો મલ ટાળું, જેથી વ્યથા આ શમાય,
કાં જે શરીરમલ નિવૃત્ત થાતાં, શાંતિ પમાતી મનાય રે;—
ક્યાં જઇને હું શ્વસનવિધિ કહું, કેવી હવાની માંદા,
શ્વસનકલા કાં જે વિધિવિધ વેદના, ટાળતી એમ ગણાય રે;—
કેવો આહાર અહણુ કહું જેથી, ઉરની વ્યથા આ વિલાય,
કાં જે આહારઉપર આધાર છે, આરોગ્યકેરો સદાય રે;—
શરીર અને મનકેરો પ્રદેશમાં, વેદનાવ્યાધિ જણાય,
કેણુ જાણે અને કેવી રીતે ટળે, કોથી કદી ન શકાય રે;—
અન્ય ઉપાયે નથી ટળતી કદી, વેદના એવી જરાય,
પણ એ સહજમાં ટળી જતી ને કદી મનના માન્યાને મળાય રે;—

અહં બ્રહ્માસ્મિ' એ ભાવને કેવે સ્થાને ઉપજાવવો ઉચિત છે.

પદ. (૧૨૧ શું રંગ રાવો રે, કાવાનો રંગ કાવો રે, -એ ૯૫.)

હુએ ને હુખી થાઓ રે, કબેથી ને પીઠાઓ રે; (તો) 'બ્રહ્માસ્મિ' કહો.
કલેશતણા કારણને જોતાં, ઉરમાં યશો ન દીન,
બ્રહ્માભાવના ઉર ઉપજાવ્યે, તરફજુ યાશે ક્ષીણ;
અંતાપે ને તપાઓ રે, વિદ્યોથી ને વીંટાઓ રે, બ્રહ્માસ્મિ કહો.
પ્રતિકૂલતા પ્રકટતી બાળી, મનને કરો ન મ્હાન,
પ્રતિકૂલતા પળમાં પીગળવા, સ્મરજો બ્રહ્મજ્ઞાન,
દુરિતોથી ને દળાઓ રે, દીનત્વે ને દળાઓ રે; બ્રહ્માસ્મિ કહો.
વ્યાધિ કે ચિંતાઆદિથી, વિકલ થવાતું જણાય,
તેમાંથી ઉગરવાકાળે, લેજો સ્વરૂપસદાય;
મૃત્યુથી ને અસાઓ રે, દુર્જલતાથી દહાઓ રે, બ્રહ્માસ્મિ કહો.
સર્વ દુઃખનિવૃત્તિ કરવા, અહેવા સપગાં મુખ,
અહગપજો ગુરુસ્મરણ કરીને, યાજો અંતર્મુખ;
દુઃખોનિવૃત્તિ ચહાઓ રે, ઇચ્છો ને મુખસ્પર્શો રે; બ્રહ્માસ્મિ કહો.

પુનશ્ચ હરિ: ૐ

મિય વાચક સજ્જનો ! ' જય જય ' ના સપ્રેમ કથનપૂર્વક ઈશ્વરાનુમદ્ધી લગ-
ભગ જે વર્ષજેટલા દીર્ઘકાળ પછી આજે આપણે મળીએ છીએ; પરસ્પ-
રના શુભચિંતનપૂર્વક દર્શિતહૃદયે વ્યતિત વિયોગનું વિરમરણ કરીએ
છીએ. સજ્જનોનો વિયોગ અદ્વકાળ થવા છતાં પણ દીર્ઘકાળનું ભાન કરાવે છે,
પરંતુ જે કાળે તેમનો પુનઃ સંયોગ થાય છે તે કાળનો તેમનો અત્યાનંદ વિયોગવિદ્વંસ-
તાને હાજીમાનમાં બૂલાવી પૂર્વના સંયોગકાલની સાથે જ વર્તમાન સમયનું અનુસંધાન કરી
દે છે. અને એ જ સજ્જનહૃદયની દિવ્યતા છે.

શ્રી મહાકાલનું અદર્શન થવાના આરંભથી આજપર્યંત તેના મ્રાહકોમાં તથા તેના
પ્રતિ પ્રીતિ તથા સમભાવ દર્શાવનાર અન્ય ઉદાસીન સજ્જનોમાં તેના મધે થવાના
હેતુઓ અને પુનઃ શાથી નથી પ્રકટતું એ પ્રશ્નની ચર્ચા સારીરીતે ચાલી રહી હતી;
અને તેમાં અનેક કદ્દપનાઓ તેઓ ઉપજાવતા અમે સામગ્રાં પાંચ માસિકો પ્રકટ કર્યાં,
અને તેને પરિણામે એક પણ નિયમિતરીતે ન પ્રકટ થયું એ કારણ લગભગ બધા જ મનુ-
ષ્યો દર્શાવતા હતા. એવસ્સાધકવર્ગેતરફથી ખીજી કેટલીક પ્રવૃત્તિઓનો આરંભ થયો હતો,
તેને આમાં કારણરૂપે કેટલાકોએ જાણ્યું. પ્રજાના એક સામાન્ય મનુષ્યની કોઈ બાબતની
ચર્ચા અધિક જનસમુદાય કરતો નથી, પરંતુ તેવા જ પ્રકારનું કારણ એક નૃપતિના
સંબંધમાં બનતાં તે સંબંધી તે વિશાળ જનમુદાય ચર્ચામાં ઉતરી પડે છે. તે જ
પ્રકારે મહાકાલ પત્રનું અદર્શન અનેક મનુષ્યોની ચર્ચાના વિષયરૂપ થઈ પડ્યું હતું. અને
એ સ્વાભાવિક જ છે. એ ચર્ચા જ આ પત્રના મૂલ્યને અનાયાસરીતે સિદ્ધ કરે છે.

મહાકાલને અપ્રકટ રહેવાના સત્ય કારણની શુદ્ધ હૃદયથી શોધ કર્યા વિના પોતાના
મનઃકલ્પિત કારણને જ કેવળ સત્યનું જ કથન કરતા હોય એ રૂપે જણાવી અનેક
મનુષ્યોએ અન્ય અનેક મનુષ્યોમાં ભ્રાંતિ ઉપજાવવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો છે. જેઓએ
સત્ય કારણ જાણ્યું છે, તેમણે તે કારણ પ્રકટવામાં પોતાની કદ્દપનાનો આધાર લઈને જ
અમુક નિર્ણયો બાંધ્યા હતા અને અન્યને તે સત્યરૂપે જણાવ્યા હતા. આ સ્થળે પણ
તેમણે બૂલવિના ખીજું કશું જ ન હતું કહ્યું. જેમણે સહ કારણ જાણ્યું તેવા સમુદાય-
માંથી પણ સેંકડે દૃષ્ટકા તે કારણને નિવારવાનું તેમનામાં સામર્થ્ય હોવા છતાં તેના
પ્રતિ અલક્ષ કરવાનો ઉદાર સ્વભાવ દર્શાવ્યો હતો ! અઘાપિ તેને પ્રસિદ્ધ થવાનો યોગ ન
આવવામાં આ એક મુખ્ય કારણ હતું, પરંતુ તેના પ્રતિ પણ અલક્ષ સેવવાનું ઔદાર્ય
તેઓવડે દર્શાવાયું હતું અને છે !

ધણે જ થોડો સમુદાય આ પત્રને પુનઃ શીઘ્ર પ્રકટ કરવાની તત્પરતાવાળો રહ્યો.
પરંતુ તેમની મોટા ભાગ એવા પ્રકારના સ્વતંત્ર સામર્થ્યવાળો ન હતો કે જે તત્કાળ
આ કાર્ય આરંભી શકે; અને તેમ છતાં તેમનાથી બન્યો તેટલો અને લૌકિક દૃષ્ટિથી
જોને હૃદયપરાંત કહી શકીએ તેવા અનેક પ્રકારનો જોગ આપ્યો, અને જે જે કાળે

તેમણે આ પત્રને અગત્યનો ભોગ (sacrifice) આપવાનું સ્વીકાર્યું હતું, તે તે કાને જેમણે જેમણે આ પત્ર ક્યારે પ્રસિદ્ધ થશે એ પૂછાવ્યું હતું, તેમને હવે અમુક સમયમાં પ્રકટ થશે એમ અનુમાન જણાવ્યું હતું. પરંતુ તેમનામાંથી કેટલાકવડે પોતાનું કર્તવ્ય ધાર્યા પ્રમાણે ન થયું, અને તેને પરિણામે આ પત્રના પ્રકટીકરણનો કાળ અઘાપિ લાંબાયો.

મહાકાલને ન પ્રકટ થવાના સત્ય કારણને જાણનારમાંથી મોટાભાગ જે કે તે પ્રતિ ઉપેક્ષાશુદ્ધિવાળો રહ્યો હતો, પરંતુ જે થોડા સંજ્ઞનો તેને માટે પ્રયત્નશીલ થયા હતા તેમાંથી કેટલાકનો પ્રયત્ન તો અલંત આશ્ચર્યજનક અને સાહસિક હતો. અવદાર-કુશલ મનુષ્યો તેને મૂર્ખતામાં ગણે એવો તેમના સાહસનો પ્રકાર આ પત્રપ્રતિ તેમના અમર્થદ પ્રેમ અને જનસેવાને અંગે જ હતો. તેવા પ્રયત્નમાં પણ દૈવચાથી વિવિધ વિધેા આગ્યા, અને તેથી અઘાપિ આ પત્રને પ્રકટ થવાનો યોગ ન આવ્યો.

આ પ્રકારનાં વચનો લખવામાં ઉદ્દેશ અન્ય કોઈ જ નથી, પરંતુ જે જે સંજ્ઞનોએ આજીવંત આ પત્રને પ્રસિદ્ધ થવાઅર્થે જે પરિશ્રમ કર્યો છે તથા આત્મભોગ અર્પ્યો છે તેમનો પ્રકટપણે આભાર માનવો. આજે આ પત્રને પ્રકટ થવાનો જે સુયોગ આવ્યો છે, તેમાં સાક્ષાત્ તથા પરોક્ષ નિમિત્તરૂપે સર્વ સંજ્ઞનોને પુરમાત્મા ઉત્તમ દિત અર્પ્યો એ શુભ ભાવના અમારા અંતઃકરણમાં અનાયાસ પણ સ્ફુર્ધાવિના રહેતી નથી.

આ પત્રને પ્રકટ કરવામાં જે જે પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા તે સર્વ જે લખવા બેસીએ તો તેનો એક વિસ્તૃત લેખ થાય, અને તેમાં મળેલી નિષ્ફળતાની જોગણના કરવામાં આવે તો તેની સંખ્યા આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવા પ્રકારની થાય. અંતઃકરણના સામાન્ય જગવાળા મનુષ્યો તો ક્યારના આ વિચારથી વિરામ જ પામી ગયા હોય. પરંતુ આરભેલા કાર્યના અંતપર્યંત જવું, એ તેમના જગવાનું નિશ્ચયના પરિણામે આજે આ પ્રકારનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે.

આશ્ચર્યજનક ઘટના તો એ છે કે કોના પ્રયત્નના પરિણામે આજે આ પત્રની પ્રસિદ્ધિનો સુયોગ આવ્યો છે, તે કોઈવડે જ સ્પષ્ટ થતું નથી, અને તેમ છતાં કોઈ શુભ સંજ્ઞનોનો એ પ્રયત્ન છે એમ પણ નથી. આથી જ તેની પ્રસિદ્ધિમાં ઈશ્વરચ્છા તથા ઈદસકેત જ મુખ્ય છે તેના પ્રવર્તકોને સ્પષ્ટ થાય છે.

પરંતુ સર્વનો પ્રયત્ન તેમાં ન્યૂનાધિક અંશમાં પણ નિમિત્તરૂપ નથી એમ નથી. પ્રયત્નનું સત્ક્રમ પ્રકટે છે એ અવશ્ય છે. માત્ર તેમાં કાલની અપેક્ષા રહે છે. જે કે એ કાલની ન્યૂનાધિકતા થવામાં પ્રયત્નનું ઓછા વધતાપણું અને ચોખ્ખાચોખ્ખપણું કારણરૂપ નથી એમ નથી.

સદજ પ્રયત્ન કરીને દીલાદગ થઈને બેસી જવું એ નેટહું સુખમ છે, તેટલું જ અનેક વિધોમાંથી પસાર થઈને દરપણે દીર્ઘકાલ પ્રયત્ન કરવો, એ કઠિન છે. પરંતુ જ્ઞાસિદ્ધિ પ્રયત્નના પરિણામે જ રહેલી હોવાથી જ્ઞાસિદ્ધિની ઇચ્છાવાળાએ પ્રયત્નના અવધિને પામવું જ જોઈએ.

ચોખ્ખ પ્રયત્ન અને ઈશ્વરચ્છા એ બે વસ્તુ જ્ઞાસિદ્ધિમાં અગત્યની છે. પરંતુ ઈશ્વરચ્છા થવામાં અમુક પ્રયત્નની અપેક્ષા રહે છે. આથી અર્જુનનેનાં બે પ્રકારના પ્રયત્ન થવાની અગત્ય છે. એક તો કારણ કાર્ય કરવાનો પ્રયત્ન અને તેની સાથે ઈશ્વરચ્છા પ્રકટ થવાનો પ્રયત્ન. અવતરપ્રધાન અંતઃકરણ એવા પ્રકારે રચાયું છે કે જ્યાંથી તે બે

બાલુને જોઈ શકે છે. એક ઈશ્વરની બાલુ અને બીજી પોતાના સ્વપ્રયત્નની બાલુ. આ બંનેમાં તેનું અભિમાન પ્રવર્તતું હોવાથી, ઉભય પ્રદેશમાંથી તેણે એવા પ્રકારની સામગ્રી ઉપજાવવાની અમત્ય છે કે જેના પરિણામે તે ધારેલું ફળ મેળવે. ઈશ્વરની પ્રધાનતાવાળું અંતઃકરણ ઈશ્વરની બાલુમાં જ વિશેષ અંશે ઢગેલું હોવાથી તેને લૌકિક પ્રયત્નની મુખ્ય અપેક્ષા રહેતી નથી. જો કે ઉભય પ્રદેશના પ્રયત્નનો આત્મા તો એક જ છે, તોપણ મનુષ્યદષ્ટિ બંને બાલુ વળતી હોવાથી બંને પ્રદેશમાં પ્રયત્નને સેવવાની અમત્ય છે. આપણી વૃત્તિ બંને પ્રદેશને સ્પર્શતી હોવાથી બંને પ્રદેશના પ્રયત્નો આપણે કરી શકીએ એમ છે. અમારો પ્રયત્ન સફળ નથી થતો, એમ જે ધણા કહે છે, તેઓનો પ્રયત્ન એક જ દિશાને હોવાને લીધે સફળ થતો નથી.

આ બે પ્રકારના પ્રયત્ન તે લૌકિક પ્રયત્ન અને અલૌકિક પ્રયત્ન છે. મનુષ્ય કેવળ સ્વૃષ્ટ પદાર્થોથી, સ્વૃષ્ટ સંબંધથી અને સ્વૃષ્ટ વિચારથી જે પ્રયત્ન કરે છે તે લૌકિક પ્રયત્ન છે. આ પ્રકારનો પ્રયત્ન કરનાર મનુષ્યોનો મોટો ભાગ છે. સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિના અથવા આંતર સૃષ્ટિના સૂક્ષ્મ અથવા આંતર પદાર્થો, સૂક્ષ્મ અથવા આંતર સંબંધો, સૂક્ષ્મ અથવા આંતર વિચારો તથા સૂક્ષ્મ અથવા આંતર સામર્થ્યોવડે અંતરનો અર્થાત્ જે ઈશ્વરનો પ્રદેશ છે તેમાં પ્રયત્ન કરવો તે અલૌકિક પ્રયત્ન છે.

આ બંને પ્રયત્ન મનુષ્યોએ કરવાના છે, એ બંને પ્રયત્ન કરવાનું મનુષ્યમાં બળ અને સાધન છે. એ બંને પ્રકારનાં સાધનોનો જ્યારે પૂર્ણ અને યોગ્ય રૂપમાં ઉપયોગ થાય છે ત્યારે મનુષ્ય સર્વોત્તમ ફળ પ્રકટાવે છે. એક તરફનો પ્રયત્ન એ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થયેલામાંથી અર્ધા સાધનોનો જ પ્રયત્ન છે, અને તે અર્ધું જ ફળ પ્રકટાવે છે.

ધણા મનુષ્યો લૌકિક પ્રયત્ન કરીને જ ધાર્યું ફળ મેળવતા જણાય છે તેનું કેમ એ સંશય પ્રકટે એમ છે. પરંતુ તે મનુષ્યોવડે જાણતાં અથવા અજાણતાં પણ અલૌકિક પ્રયત્ન થતો જ હોય છે. જેમનું અભિમાન લૌકિક પ્રયત્નમાં જ અત્યંત છે, તેઓ તે પ્રયત્નને જ પ્રધાનપણે કરે છે. તોપણ એટલું તો સત્ય જ છે કે તેઓ જે ફળ પ્રકટાવે છે, તેના કરતાં અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ ફળ કે જેની કલ્પના પણ તેમને નહિ હોય, તેનું ફળ જો તેઓ બંને પ્રકારના પ્રયત્નો બંને પ્રદેશમાં કરે છે તો પ્રકટે છે.

આમ હોવાથી ઉભય પ્રદેશમાં ઉભય પ્રકારના પ્રયત્નો, સર્વોત્કૃષ્ટરીતે કરવા એ અત્યંત ફળને પ્રકટાવનાર છે એ સ્પષ્ટ છે.

x

x

x

x

અમે ધણાં વિદ્નો અનુભવ્યાં, અનેક પ્રતિકૂળતાઓ ભોગવી, અને તેમ છતાં ધારેલું ફળ પ્રકટાવવામાં સફળ થયા તેમાં જો કોઈ મુખ્ય કારણ હોય તો એ જ કે પરમાત્માના અનુગ્રહથી અમારા અંતઃકરણમાં પ્રત્યેક નિષ્ફળતાના અવધિએ આ વાક્ય સ્પૂર્તું જ હતું કે પુનઃ હરિઃ ૯૦.

અમે અનેક પ્રકારની બધિલી આશાઓને નિરાશારૂપે પચાટાતી જોઈ, અનેક પ્રકારની નિશ્ચયાત્મક જાતો થોડા જ સમયમાં વિફળ થતી અનુભવી, પરંતુ તેનાથી દુર્બળ ન પડતાં પુનઃ વેગપૂર્વક પ્રયત્ન કરવામાં અમને જોડાવનાર એક જ વાક્ય હતું કે પુનઃ હરિઃ ૯૦.

અમે અનેક પ્રયત્નો કર્યા, અને તેમાં છેલ્લાની પહેલી ક્ષણપર્યંત વિજયને જોયા; છતાં છેલ્લી ક્ષણે ધારેલી સમગ્રી ઇમારત પડી જતી પણ અમે જ જોઈ, તે સમયે અમને દુર્ભાગ ન પાડતાં પુનઃ જાગ્રતિ અર્પનાર કોઈ પણ સિદ્ધાંતવાક્ય હોય તો એ જ હતું કે પુનઃચ હારિ: ૐ.

સર્વ પ્રકારના પ્રયત્ન કરવાના પરિણામે પ્રતિકૂળ ફળની જ વૃદ્ધિ થતી જોવામાં આવે તે સમયે વૃત્તિની સમસ્થિતિ જાળવવી, અનેક સ્વજન કહેવાતા મનુષ્યોનાં કટુ અને મર્મવચનો સહન કરી, વૃત્તિને નિષ્ફળતા અનુભવેલા પ્રયત્નમાં જ પુનઃ ઉત્તેજન પૂર્વક જોડેલી રાખવી એ કેટલું કઠિન છે, એ જેમણે તે પ્રકારનો અનુભવ કરી જોયો છે તે જ જાણે છે. તેમ છતાં તેવા સમયમાં અમારા કર્તવ્યોદ્દેશપ્રતિ અમારું લક્ષ્ય દર-પણે રાખનાર જે કોઈ પણ વચન હતું તો તે એક જ હતું પુનઃચ હારિ: ૐ

પ્રયત્નને પરોક્ષપણે તોડી પાડનાર મનુષ્યોની મધ્યમાં રહીને પણ મૂળ ઉદ્દેશપ્રતિ નિત્ય લક્ષ રખાવનાર મૂલ્ય ઉપરની સિદ્ધિમાં વિશ્વપરંપરાનું જ દર્શન કરાવનાર સમા-જની મધ્યમાં, આવા સમયમાં અમુક કાર્ય થતું અત્યંત દુર્ઘટ છે એ પ્રકારના ભાવો દર્શાવી સમય, સ્થિતિ આદિ પરિવેષનોની પ્રતિકૂળતાનું જ નિદર્શન કરાવનારાં એાની મધ્યમાં રહેવા છતાં, તેમ જ અન્ય પણ વિવિધ પ્રકારનાં વિરોધી ઘોતનોનાં સંભા-નમાં ઉછગી રહ્યાં હોય એવા કુરુક્ષેત્રની મધ્યમાં સ્થપાવા છતાં અમને તે સર્વની પ્રતિકૂળ અસરથી દૂર રાખીને અથવા તેમાં પ્રસંગે ઝડપાવા છતાં પુનઃ સાવધાનતા પ્રકટાવીને અમારા નિર્ધારિત લક્ષ્યપ્રતિ અમારી વૃત્તિઓને જોડનાર જે કોઈ પણ વચન હતું તો તે એ જ કે પુનઃચ હારિ: ૐ.

સ્વસ્થમાં આ સત્કાર્યનો જે આજ આરંભ થઈ શકે છે તેમાં પ્રયત્નનો મુખ્ય અંશ હોય તો એ જ હતો કે સર્વ પ્રકારની પ્રતિકૂળતાના અનુભવના પરિણામે તે બધાથી ટીલા-ભય થઈ ન બેસાડનાર એક જ વચનમાં અમારી અભિમુખતા પ્રકટતી અને તે એ જ કે પુનઃચ હારિ: ૐ.

x

x

x

x

ઈશ્વરના અનુગ્રહથી આને આ સત્કાર્યનો આરંભ થાય છે, અને તેથી વાચકોના અંતઃકરણને જેમ આનંદ પ્રકટશે તેમ અમારા અંતઃકરણમાં પણ આનંદ પ્રકટે છે. અમે હૃદયથી જોઈએ અને પુરમાત્માપ્રતિ અમારી અભ્યર્થના પણ એ જ છે કે આ સત્કાર્યને દલે નિર્વિધન ચાલુ રાખે, તેમ છતાં કોઈ અગમ્ય હેતુઓ ઉપરિચય થતાં તેમાં વિધન નહિ જ આવે એમ નથી. અમારા વર્તમાન પ્રયત્ને આને આ સત્કાર્યનો આરંભ કરવાનો મુયોગ આપ્યો છે, અને તેમાં અત્યંત પરિશ્રમનો અનુભવ થયો છે. તેમ છતાં પુનઃકોઈ હેતુથી તેમાં વિધન આવે અથવા પ્રતિકૂળતાઓ ઉપર ને તે પણ આશ્ચર્યજનક નથી. પરંતુ એટલું તો ખરું જ કે તે સમયે પણ પુનઃ અમારાં અંતઃકરણ એ જ આપેલા કરશે કે પુનઃચ હારિ: ૐ.

આને રજોથી ઇમારતને કદાપિ કાંસે જ પડી જતી જોઈએ, આને જોવાની સહ-જતા કદાપિ કાંસે જ નિષ્ફળતારૂપે જાણાય, આને પ્રકટેલી અનુકૂળતા કદાપિ કાંસે જ પાછી વિલસાઈ જઈ પ્રતિકૂળતાનું જ દર્શન થાય, જે જે સદાય આને પ્રકટેલી પ્રતીત થતી

હોય તે જ અસહાયરૂપે કાલે જ પાછી જણાય, તો તે કાળે પણ નિવેદન પામતાં અમારા અંતઃકરણમાં એ જ આધોપણ પ્રકટાવીશું કે પુનઃશ્ચ હરિઃ ૭૦

અમારા સ્વતંત્ર દોષોએ કરીને, અમારી સિધિસત્તાને અંગે, અમારી ભૂતોના પરિણામે અથવા એવા જ અમારા કોષ્ટ પણ અંગત હેતુને લઇને પુનઃ કોષ્ટ પ્રકારનો ઉપાધિ નડે અને તેને લીધે અમારી આ યોજનામાં વિઘ્ન ઉપજે તોપણ નિરાશ ન થતાં તેને માટે પુનઃ પ્રયત્ન કરવા તત્પર થઈશું; અને એવે ક્ષણે પુનઃ અમારા અંતઃકરણમાં વાસ્તવ કર્તવ્યની ભગ્નિ થઈ અને તે કર્તવ્ય પ્રતિ દૃષ્ટિ નાંખીએ તે અર્થે એ જ ઉદ્દગાર કાઢીશું કે પુનઃશ્ચ હરિઃ ૭૦.

અનુભવ્યા તેના કરતાં પણ અધિક ઉપાધિઓ, વિઘ્નો, પ્રતિકૂળતાઓ, નિષ્ફળતાઓ, મર્મપ્રહારો, સંકુચિત સંજોગો, વિરોધી વાતાવરણ વગેરે અનુભવીએ તોપણ પુનઃ કર્તવ્યપ્રતિ વળવાને અર્થે એ જ ઉચ્ચારીશું કે પુનઃશ્ચ હરિઃ ૭૦

*

*

*

*

ઉપરનાં વિવિધ વચનો આત્મસહાયરૂપ તથા અભિમાનરૂપ તમને લાગે છે, નહિ? પરંતુ પ્રિય વાચકો! તેવું નથી. એ ઉલ્લેખ દોષથી દૂર રહેવાનો અમારો આમદ્યપૂર્વક ઉદ્દેશ છે. ઉપરનાં વચનો લખવાનો ખીન્ને કશો જ હેતુ નથી પણ અમે જેવા ઉપાધિઓ અનુભવ્યા તેવા અને તેથી પણ અધિક ઉપાધિઓ તમે તમારા વ્યવહારમાં અનુભવતા હો અથવા કોષ્ટ કાળે અનુભવો, અમને જેવાં વિઘ્નો પ્રકટ્યાં તેવાં તમારા વ્યવહારમાં પણ તમને પ્રકટ હોય અથવા કોષ્ટ કાળે પ્રકટતાં જુઓ, અમને જેવી પ્રતિકૂળતાઓ જણાઈ તેવી જ તમને હાલ અથવા અતઃપર જણાય; તો તેવા પ્રસંગે એ બધાથી લેશ પણ ન ડગતાં તમે તેનાં સંમુખ થઇને તે બધાને હઠાવી નિર્ધારિત વિજય મેળવી શકો તેની કળા અથવા તેનો મર્મ દર્શાવો એ જ છે. એ મર્મ કયો છે? એ જ કે ગમે તેવા વિરોધી પ્રસંગથી તમે હતાશ બની ગયા હો તોપણ એક જ નિશ્ચય પ્રકટાવજો કે પુનઃશ્ચ હરિઃ ૭૦

અમારો આ મંત્ર અમને અનેક પ્રકારે સહાયક થયો છે, અમારી અનેક પ્રકારની દુર્બળતાને, નિરાશાને, અશક્તિને, અને છગડગતી વૃત્તિને દૂર કરી તેની સાથે કર્તવ્યમાં અમને પ્રેરનાર થયો છે, તેવા જ પ્રકારે તમને પણ તે ધરે, તમારા અનેક ઉપાધિઓને દૂર કરશે, અનેક સંકળોને ટાળશે, અનેક ચિંતાઓ અને શિથિલતા તથા નિવેદને ફીટાડશે, અને તમારા ઇષ્ટિસાધ્યને સિદ્ધ કરાવશે, માટે એવો કોષ્ટ પણ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં એને માટે હજારો પ્રયત્ન કરવા છતાં નિષ્ફળતા મળતી જણાય તોપણ તમારા મનને બળવાનપણે કહેજો કે પુનઃશ્ચ હરિઃ ૭૦

અનેક પ્રયત્નો કરવા છતાં તમે કદામાં જ ન ફાવો, અને તેની સાથે તમારા ખરેખરા મિત્રો તથા સંબંધિઓનાં, હૃદયને આરપાર વિંધી નાંખે એવાં વચનો શ્રવણ કરો, ત્રાહિત જનસમાજના મર્મપ્રહારોની તમારા ઉપર વૃષ્ટિ થતી જુઓ, તો તેવા સમયે પણ મનને દુર્બળ પાડી તમારા ઉદ્દેશથી વિમુખ ન થતાં એક જ નિશ્ચય કરજો કે પુનઃશ્ચ હરિઃ ૭૦

તમારી ધણી પરિશ્રમે પ્રકટાવેલી યોજના ક્ષણમાં ધૂળ મળતી થઈ જાય, મિત્રો શત્રુની ગરજ સારતા જણાય, મીઠાં મીઠાં વચનોથી લોભાવનાર સજ્જનોનું ખરેખરું સ્વરૂપ

તમને અનુભવમાં આવી જાય, આશાઓ નિરાશામાં પથટાય, સાક્ષને રથાને જ દાનિ આવી ઉભી રહે, તેવા સમયે પણ પ્રિય વાયક ! કંપી ન ઉઠશો, નિરાશ ન થશો, સમજે દાય ન દેશો, કાયર ન બનશો, અને તમારા કર્તવ્યથી ભટ ન થશો, પરંતુ વેગપૂર્વક એક જ નિર્ણયકર આગળે કે પુનઃચ દરિ: ૭૦

એક વખત નદિ, દસ વખત નદિ, સો વખત નદિ પરંતુ એથી પણ અધિક સમય એક જ કાર્યમાં નિષ્ફળ થના હો, તોપણ તે પ્રફલથી વિરામશો નદિ. દળર વખત આરે આવેલું વદાય સુરતું જણાય, તોપણ પુનઃ તેને દંકારતાં અટકશો નદિ. કંઈ કાળથી જોને તમે શોધવા પાછળ આયાજ પરિશ્રમ કરી રહ્યા હો તે વસ્તુ ધણેકાંજે અને ઘણે કષ્ટે તમારાથી એક જ વહેંત દૂર આવી ઉભી રહેલી જણાય અને એક ક્ષણના પણ સોખા ભાગ જોટલા સમયમાં તેને તમે પ્રાપ્ત કરી ચકા એમ હો. એ જ સમયે તે વસ્તુ તમારી દૃષ્ટિથી લુપ્ત થઈ જાય અને તે કંપાં ગ્રમ્ભ તેનો પતોસરખો પણ ન લાગે, તો આવા સમયે પણ પગ ભાગી બેસી જશો નદિ, પરંતુ તત્કાળ જ વેગપૂર્વક ઉઠજો, આજ સુધીના કરેલા સધળા પ્રયત્ન ભૂલી જજો, અને મનને કહેજો કે દે મન ! કર પુનઃચ દરિ: ૭૦.

દુઃખથી કાયર બની ગયેલા, કષ્ટથી ભ્રમિત થઈ ગયેલા, યંકાથી ચિયિલ થઈ પડેલા, નિષ્ફળતાથી નિરાશ થઈ રહેલા, વિખોથી ગભરાઈ ઉઠેલા, પ્રતિજ્ઞતાથી ચરધરી ગયેલા, અન્ધના સાદાંધની આશામાં નિષ્ફળ નીવડેલા પ્રિય બંધુઓ ! ઉઠો, તમારે વિજય પામવાનો, ધારેલા અર્થ સિદ્ધ કરવાનો, તમારો બેડો પાર પાડવાનો સમય દબે આવે છે, તેના તરફ મોં ફેરવી ન બેસો. વિજય તમારે માટે ટમટમી રહ્યો છે. ઝાતી કદાહી આ-જગ જાઓ. ઉભન મુખ કરી ઉભા રહો, વિજયમાળા તમારા કંઠમાં જ આરોપાશે. વિજ-યમાળાથી કંઠ શોભાવવો છે ! તો એક જ મંત્ર રમશે કે પુનઃચ દરિ: ૭૦.

ટટાર યાઓ, પગમાં બજ લાવો, મામાં જામતિ લાવો; લુઓ પેતો નિઘ્વળગ સંમુખ ઉભો છે, તેને તમારી સાથે લો, પ્રસન્ન યાઓ, વીરતા પ્રકટાવો, ઈશ્વર રમશે અને કરો પુનઃચ દરિ: ૭૦.

કોળીયાનો સ્વપ્રયત્ન વિચારો, લાવરી અને તેનાં અચ્ચતિ સ્વપુરુષાર્થ સફામાં લો, અને તત્કાળ નિઘ્વ કરો કે પુનઃચ દરિ: ૭૦.

ટિટોડીનો પોનાના જ જગડપર ઝત્રુમવાના ઉપ નિઘ્વનો પાયો તમારે કાને પડે છે ! તમારી કાયરતાથી સજ્જ પામો. 'અમુક કામ માટે મેં' ધણેએ પ્રયત્ન કર્યો પણ થતું જ નથી તો ટું શું કરું' આ વચનો તમારું મન બોલે તો તે જ કહે તેને બોલતું અટકાવો. ત્યાં સુધી ધારેલું કામ નથી થતું ત્યાંસુધી 'ધણેએ પ્રયત્ન' થયો જ નથી, એમ જાણજો. પ્રયત્ન એક જ વખત થાય છે, અને તે વિજય જ પ્રકટાવે છે. નમને વિજય ન મળ્યો હોય તો જાણજો કે તમે પ્રયત્ન કર્યો જ નથી. તમે યત્રુકર પાત કર્યો નથી, માત્ર દવામાં જ તરવાર વોગી છે. નિષ્ફળતા દળર દોષ છે, પ્રયત્નની ચેટાઓ દળર દોષ છે. સફળતા એક દોષ છે, પ્રયત્ન એક દોષ છે. નિષ્ફળતા પ્રકટાવનાર પ્રયત્ન નથી પણ ભૂતો છે. તમે 'ધણેએ પ્રયત્ન' નથી કર્યો પણ 'ધણીએ ભૂતો' જ કરી છે. ભૂતેનો પરિણામ વિજયમાં ક્યાંથી આવે ? આનંદ પામો-અત્યાનંદ પામો કે વિજ-યને પામવાનો ખરો મંત્ર આજ તમને પ્રાપ્ત થયો છે.

અને પ્રિય વાયક ! આજે ત્યારે દબે આવજો પણ કરીએ પુનઃચ દરિ: ૭૦.

॥ ૐ શ્રી ॥

॥ સુખાર્થે સદુપદેશ ॥

આ સંસારમાં રહેતાં મનુષ્યપ્રાણીને સદા સુખની આશા હોય છે. તેઓમાંનાં કોઈને. આ લોકના જ સુખની આશા હોય

છે, કોઈને તો આ લોકના તથા પરલોકના, અર્થાત્ સ્વર્ગલોકના સુખની અભિલાષા હોય છે, કોઈને તો આ લોકના, પરલોકના તથા લોકોત્તર વા અલૌકિક વિલક્ષણ સુખની આશા હોય છે. અને કોઈ કોઈને તો માત્ર લોકોત્તર અર્થાત્ અલૌકિક સુખની જ આશા હોય છે. અને વિરલ સ્વરૂપસુખાનુભવને પ્રાપ્ત, કૃતકૃત્ય થયેલા, સર્વ આશાથી અતિરિક્ત, મહાપુરુષો હોય છે, તેઓ મનુષ્યત્વની મર્યાદાનું અતિક્રમણ કરી રહેલા હોવાથી, તેમ જ દેવત્વ અને ઇશિત્વની સીમાનું ઉલ્લંઘન કરી સર્વત્ર સમલાવનાના ઉદયપૂર્વક સુખસ્વરૂપે વિશ્રાંતિને પ્રાપ્ત થઈ રહ્યા નિત્યતૃપ્તિ અને પરમશાંતિને અનુભવતા હોય છે. તેથી તેમની મનુષ્યમાં ગણના કરી શકાતી નથી. તેમ જ મનુષ્યપ્રાણીને અર્થે સત્શાસ્ત્રે વિધાન કરેલા કર્તવ્યપ્રાપ્ત્યના અવધિને પ્રાપ્ત તે મહાપુરુષપ્રતિ શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત બોધ યજ્ઞ નિમ્મયોજન છે.

પ્રથમ કહેલા ચાર કે જેમને આ લોક-પરલોકના સુખસંહિત અથવા તે રહિત લોકોત્તર સુખની આશા છે, તેમના પ્રતિ શાસ્ત્રનો બોધ સાર્થક મનાય છે. તેમાં યજ્ઞ જેમને પરલોકના તથા લોકોત્તર સુખના સદ્લાવનો સ્વીકાર નથી તેમના પ્રતિ તો માત્ર આ લોકના સુખની પ્રાપ્તિના ઉપાયને કથન કરનારાં શાસ્ત્રોની સાર્થકતા છે; અન્ય પારલૌકિક કે અલૌકિક સુખના અનુભવરૂપ પ્રાપ્તિના ઉપાયોને કથન કરનારાં શાસ્ત્રપ્રવચનોની સાર્થકતા મનાતી નથી.

આ પ્રકારથી વિચારી જોતાં આ જનમંડલમાં જેમને આ લોકની, પરલોકની, અને અલૌકિક સુખની પ્રાપ્તિની, અર્થાત્, અનુભવની અભિલાષા છે, તથા તે વસ્તુથી એક છતાં યજ્ઞ ઔપાધિક ભેદથી મનાતાં સર્વ પ્રકારનાં સુખનાં અથવા માત્ર નિરુપાધિ સ્વરૂપસુખનાં સધાવનાર સત્શાસ્ત્રપ્રવચનમાં જેમને દૃઢશ્રદ્ધા છે; તેમને અર્થે જ શાસ્ત્ર સાર્થક છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. જેથી તેવા શ્રેયઃસાધક-

અધિકારી મનુષ્યોને ઉપયોગી થાય એ હેતુથી અન્ન સત્તાશક્તિનાં સારરૂપ હિતકર વચનોને પ્રકટાવવાં ઉચિત ગણ્યાં છે.

મનુષ્યો જાણે છે કે સુખ કાંઈ પડ્યાહરું, અર્થાત્, કયવિક્લય-યોગ્ય પદાર્થ નથી અને તેથી સુખ દ્રવ્યાદિ પદાર્થોવડે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળાએ સર્વ પદ્યવીધિકા, અર્થાત્, પ્રત્યેક હૃદયવિષે પ્રાપ્ત કરી શકાય એમ નથી. તેમ જ સુખપદાર્થ દેશાંતરભ્રમણથી કે દેહકલ્પથી કે અસુક પ્રકારના વ્યાવહારિક વ્યાપારથી જ મળી શકે છે, એમ મનાયું નથી, જેથી આ વિશ્વમાં ઘણું કરીને સર્વ સુખ મનુષ્યો સર્વ પ્રકારના યોગ્ય સુખને ઇચ્છામાત્રના સમયમાં દુર્લભસમ માને છે.

સત્તાબલ તથા ધનબલઆદિ જેમને પ્રાપ્ત હોય છે એવા રાજાઓ, તથા પેટપૂર અન્ન તથા શરીરને આરંજાવન કરવા જેટલાં સાદાં વસ્ત્ર પશુ જેમને મહાકષ્ટે મળી શકે એવાં રંક મનુષ્યો તેમ જ મધ્યમ સ્થિતિમાં આયુષ્ને ગાળનારાં ઇતર સર્વ મનુષ્યો અનેક પ્રકારના જીવદશામાં માનેલા સુખમાંના કોઈ કોઈ પ્રકારના સુખને અર્થે પણ બહુ કષ્ટ કરે છે, તથાપિ તે ઇચ્છિત સુખ તેમને પ્રાપ્ત થતાં નથી, એ વાર્તા સર્વ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી જોનારને જ્ઞાત જ છે. આ ભૂતલઉપર વિવિધ વિચારના મનુષ્ય પ્રાણિઓ છે, તેથી તેમણે માનેલાં વૈષયિક સુખ પણ વિષયલેદથી અનેક પ્રકારનાં છે, તેા પણ શ્રીપુત્રધનશૃંગ્લેષ્ટ્રઆદિ દેટલાક પદાર્થો તેા વિશેષતઃ સર્વની ઇચ્છાના વિષય હોય છે. ગદ્ધિરૂ વર્તતી ધનાદિ સંપત્તિઓ-વિનાની અન્ય અંતર્માં પ્રાપ્ત થઈ રહેતી વિવિધ વિદ્યાઓરૂપ સંપત્તિ પણ ઘણાની ઇચ્છાના વિષયરૂપ હોય છે; તથાપિ તે વિવિધ વ્યવહારોપયોગી વિદ્યાઓ પણ ઇચ્છાનુસાર સર્વ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. તેથી તેનાવડે અભિવ્યક્ત થતા સુખની પણ સર્વ તત્સંજોગે પ્રયત્ન કરનારને પ્રાપ્તિ થતી ભાસતી નથી. જેથી કેવલ ગદ્ધિરંતર વર્તતા વ્યાવહારિક વિષયોની પ્રાપ્તિથી કે તદ્દર્થ કરાતા પ્રયત્નથી સર્વ પ્રકારનાં સુખની અંતર્માં અભિવ્યક્તિ થતી નથી. તેમ જ આશા પૂર્ણ થવાવડે પ્રકટતી તૃપ્તિ પણ તેમનામાં અનુભવાતી નથી એ વાર્તા નિઃસંશય સત્ય ભાસે છે. આ પ્રમાણે છતાં પણ તે સુખના સાધનરૂપ ધનવિદ્યાઆદિની પ્રાપ્તિનિમિત્ત કોઈ પ્રકારના પણ સુખની આશાવાળા મનુષ્યોએ પ્રયત્ન ન કરવો એમ આ સ્પષ્ટ

કહેવાનો ભાવ નથી. અત્ર કહેવાનો આશય તો માત્ર એટલો જ છે કે વાસ્તવ સુખના તથા વાસ્તવ સુખની અભિવ્યક્તિના વાસ્તવ ઉપાયોને યોગ્ય પ્રકારે સેવી સાધ્ય કર્યા વિના આશાપિશાચીકૃત બંધની નિવૃત્તિ થતી નથી, તથા સર્વ સુખની અભિલાષાવાળાં મનુષ્યોએ વિધિવટે સુખનાં તથા સુખપ્રાપ્તિના ઉપાયના સ્વરૂપને વિશેષ પ્રયત્નથી જાણીને તેની પ્રાપ્તિઅર્થે યોગ્ય પ્રયત્ન કરવો અવશ્યનો છે.

સંતોષ સ્પષ્ટ વર્ણ છે કે આત્મા સુખસ્વરૂપ-જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. તથા તે આત્મા સર્વત્ર હોવાથી સર્વને નિત્યપ્રાપ્ત છે, તેથી સુખ, જ્ઞાન વા આત્મત્વ વસ્તુગત્યા પ્રાપ્તવ્ય હોતું નથી, તેમ જ વસ્તુતઃ તન્નિમિત્ત કર્તવ્ય પણ સંભવતું નથી, તથાપિ આત્મતત્ત્વરૂપ વસ્તુના સ્વસામર્થ્યથી પ્રતીતિમાં આવતો સામાન્યવિશેષ ઉપાધિ સુખસ્વરૂપ-જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મત્વની અપ્રતીતિરૂપ અપ્રાપ્તિમાં હેતુ થઈ રહે છે, તેનો બાધમાત્ર યોગ્ય ઉપાયોથી અભિમાની શરીરીએ કર્તવ્ય છે. અને એ કર્તવ્યથી અપ્રતીત સ્વસામર્થ્યરૂપ સુખજ્ઞાનની પ્રતીતિરૂપ પ્રાપ્તિ તે પ્રાપ્તવ્ય પણ કરે છે, જેથી સુખ વા જ્ઞાનની અભિલાષાવાળાં સર્વ મનુષ્યોએ યોગ્ય પ્રયત્ન સર્વથા સૈવ્ય ગણી તદ્દનુકૂલ વર્તવું ઉચિત છે.

સ્થલે સ્થલે જોતાં જણાય છે કે સુખની અભિલાષા સર્વને છે, સુખનિમિત્ત યત્ન પણ સર્વ કરે છે, તથાપિ તે સર્વ સુખાનુભવદ્વારા નિત્યતૃપ્તિને કે પરમશાંતિને અનુભવતા ભાસતા નથી તેથી વિશેષી અવિશેષી એમ બે અનુમાન નીકળે છે. તેમાં એક તો એ કે કાં તો સુખાનુભવદ્વારા નિત્યતૃપ્તિનો આ વિશ્વમાં અસંભવ હોય અને બીજું એ કે કાં તો તદર્થ યોગ્ય ઉપાયને યોગ્ય પ્રકારે અનુકૂલ યત્નથી સર્વ મનુષ્યો સેવતાં નહિ હોય.

સમાધાનાર્થે વિચાર કરતાં તથા સંતોષાશ્રના સિદ્ધાન્તપ્રતિ સંકલ્પ કરતાં નિત્યસુખાનુભવદ્વારા નિત્યતૃપ્તિનો અસંભવ તો સિદ્ધ કરે એમ નથી, કારણ કે નિત્ય પ્રવર્તતા આ વિશ્વપ્રપંચનું કોઈ આરંભક તથા અંતિમ સ્વરૂપ અવશ્ય નિત્ય હોવું ઘટે છે. અને તે નિત્ય વસ્તુમાં પ્રાણિમાત્રના પરાવધિના ઇપ્સિસાર્થપર્યવના સર્વ

અર્થ પ્રાપ્ત પણ હોવા ઘટે છે, અને તેથી તે સર્વસ્વરૂપ વસ્તુથી આ જીવોને પ્રાપ્તવ્યમાત્ર યોગ્ય પ્રકારે પ્રાપ્ત થવું પણ સંભવે છે. જો કદાચિત્ કોઈ મનુષ્ય એમ સ્વીકારતું હોય કે નિત્ય પ્રવર્તતા આ વિશ્વપ્રપંચનું આરંભક જા અંતિમ કારણસમ કોઈ સ્વરૂપ સર્વસામર્થ્યયુક્ત નથી, તો તેના અસ્તિત્વવિના પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિમાં આવતા વિવિધ વિલક્ષણ સામર્થ્યવાળા આ વિશ્વવિભવની સિદ્ધિ કરવાનો ન વહન થઈ શકે એવો ભાર તેના મસ્તકે આવી પડે છે. અને તેને વહન કરી પરિણામભૂમિપ્રતિ જતાં તે સામર્થ્યહીન થઈ મધ્યે જ જનોક્તિપ્રમાણે “ ગળિયા બળદ ” જેવા થઈ જશે છે, અને નિરુપાય થવાથી પશ્ચાત્ કોઈ પણ કારણરૂપ પદાર્થનો સ્વીકાર કરવો પડે છે. તે કારણ પણ સર્વ સામર્થ્યરહિત છે એમ સ્વીકારવાને સમર્થ થતા નથી જેથી અંતે પોતાના મિથ્યા દુરાશ-હવિનાના સર્વ, બહુધા સર્વ પ્રતીતિમાં આવતા સામર્થ્યના કાંડારૂપ આરંભક વસ્તુનો સ્વીકાર કરે છે. જેથી પૂર્વ કાંટેનું પ્રથમ અનુમાન જે નિત્યતૃપ્તિનો અસંભવ તે તો વ્યર્થ જ ઠરે છે, અને પરિણેષથી ખીલું જે નિત્યતૃપ્તિ અનુભવાવનાર નિત્યગુણની અભિવ્યક્તિમાં ઉપયોગી યોગ્ય ઉપાયને યોગ્ય પ્રકારે અનુકૂલ યતનથી સર્વ મનુષ્યો સેવતાં નહિ હશે એ જ મુખ્યાનુભવમાં વિદ્ય કરનાર હેતુરૂપ સિદ્ધ ઠરે છે.

મુખ્યાભિવ્યંજક હેતુરૂપ યોગ્ય સાધનોના યોગ્ય પ્રકારે સેવનવિના મુખ્યાભિવ્યક્તિમાં વિદ્ય રહે છે, એટલું જ નહિ પણ અધિકારભેદ હોવાથી પોતપોતાના અધિકારને ન લજનનાર મનુષ્યો અન્યને સેવવાયોગ્ય સાધનોને સેવવા યત્ન કરે છે, અને પોતાને સેવવાયોગ્યને સેવતાં નથી. અથવા પ્રથમ સેવવાયોગ્ય સાધનોને તિરસ્કાર કરી પશ્ચાત્ સેવવાનાં સાધનોને અકાલે સેવે છે. જેથી અધિકારનું અજ્ઞાન, તથા અનધિકાર છતાં અન્યના અધિકારના સાધનોનું સેવન, અને સ્વાધિકારનુસાર સેવવાયોગ્ય સાધનોનો ત્યાગ-આત્મિક અનેક વિદોષી કારણોને હીધે સર્વ યત્ન કરનાર મનુષ્યોને મુખની એક સરખી અભિવ્યક્તિ થતી નથી.

સહથી પ્રથમ તો મનુષ્યે પોતાના અંતઃકરણના અધિકારનો નિર્ણય કરવો ભોળા પડી “ જોપાધિક મુખના મુખ્ય ભોભાંના

કયા પ્રકારના સુખની અભિલાષાવાળાં આપણું અંતઃકરણ છે, તેનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. તે પછી જે સુખની આશાના અંકુર અંતઃકરણમાં પ્રકટ હોય તેને જાણવા, તથા જે જે વિષયલાલસાના અપ્રકટ સંસ્કાર હોય તેને અનેક સુક્તિથી પ્રકટાવી જાણવા ચત્ન કરીને તેનાં લક્ષણોથી તથા અંતરના સામાન્યવિશેષ બાતોથી તેના બલાબલનો નિશ્ચય કરવો. તત્પશ્યાત્ જે જે વિષયની પ્રબલ વાસનાઓ અંતરમાં પ્રતીત થાય તે તે વિષયો ન્યાયપુરઃસર સ્વધર્માચરણથી પ્રાપ્ત કરી શકાય એમ હોય તો તેની પ્રાપ્તિનિમિત્ત યોગ્ય ઉપાયો કોઈપણદ્વારા જાણીને તેને ચત્નવડે સાધી સિદ્ધિ મેળવવા મગ્યુ. અને જે જે વિષયોના સ્વધર્મની વિરોધી હોવાથી નિષિદ્ધ હોય વા જેમાં દુષ્ટ પ્રયત્નની અપેક્ષા હોય તે તે વિષયોના જો સાક્ષાત્ જીવનની સાધકા ન હોય તો તેને નિર્મલ કરવાને પ્રયત્ન કરીને વા તેના પ્રતિનિધિરૂપ કોઈ અન્ય સ્વધર્મના અવિરોધી વિષયથી તે ઇચ્છા શાંત થતી હોય તો તેવડે શાંત કરીને શનૈઃ શનૈઃ તેને નિર્મૂલ કરવાને સાવધાન રહેવું. તે જ ઇચ્છાઓને ઉત્તરોત્તર પોષી બલ આપી વધારી તેને જ પૂર્ણ કરવામાં આયુષ્ ગાળવાનો નિશ્ચય ન કરતાં તથા એકાએક તે પ્રબલ વાસનાનો તિરસ્કાર કરીને ઉન્નતપણે ઉચ્ચ અધિકારના સુખના અધિકારને પ્રાપ્ત તથા પૂર્વે તે ઉચ્ચાધિકારમાં પોતાને ગણી તેનાં યોગ્ય સાધનોનો પ્રમાદથી, લાલસાથી કે મિથ્યાભિમાનથી સ્વીકાર ન કરતાં આપણા અધિકારને યોગ્ય પ્રકારે ધૈર્ય તથા ચત્નથી વધારીને પછી જ તે ઉચ્ચ અધિકારનાં સાધનોપ્રતિ લક્ષ કરવો. કારણ કે જે પોતાના અધિકારવિનાનાં કાર્યોને કરે છે અને પોતાના અધિકારના કર્તવ્યને કરતો નથી, તે પુરુષ પોતાના તથા ઉપરના, એ બંને અધિકારથી ભ્રષ્ટ થાય છે; અને અયોગ્ય પ્રયત્ન કરવાથી શ્રમિત થતાં પણ એ કેની સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. માટે સુખની અભિલાષાવાળાં મનુષ્યોએ તો પોતાના અધિકારથી જ પ્રવૃત્ત થઈ ઉત્તરોત્તર અધિકારને સાધતા ઉચ્ચ પદવીએ ચઢતાં જવું, અને ઉચ્ચ સુખને અનુભવવાં.

ધણાં મનુષ્યો પોતાના અંતઃકરણની પરીક્ષા કર્યા વિના પોતે

નીચા અધિકારમાં છતાં પોતાને ઉચ્ચ અધિકારમાં મિથ્યા ગણે છે. તેઓ પોતાના કે પોતાથી ઉચ્ચના પ્રયત્નને સેવતાં નથી, અને ઉચ્ચભ્રષ્ટ રહે છે. પ્રસંગે. અનાચારના સેવનથી ઉત્તરોત્તર નીચા અધિકારમાં પ્રવેશતાં જાય છે, તથાપિ મિથ્યાભિમાનને ત્યજી યોગ્ય કર્તવ્યમાં જોડાતાં નથી. તેવાં મનુષ્યો મનુષ્યશરીરમાં છતાં પણ મનુષ્યની પંક્તિથી પાછાં હઠી નીચા અધિકારમાં જાય છે. એવા દોષગ્રસ્ત મનુષ્યશરીરોને પૂર્વકાલથી જ સત્જન વિદ્વાન મહાશયો પશુની પંક્તિમાં ગણતા આવ્યા છે; અને તેમના નિશ્ચયને સંમાન આપતી આ કાલપર્યંતની સુરા પ્રજા પણ તે જ પ્રમાણે સ્વીકારતી આવી છે.

વિષયસુખની લાલસાવાળાં ડેટલાંક મનુષ્યોને આપણે એવી સ્થિતિમાં જોઈએ છીએ કે તેઓ સદા દુરાચરણથી અધોગતિના અધિકારને મેળવે છે. કારણ કે તેઓ પોતાની વિષયેષ્ઠાને યોગ્ય માર્ગથી, વિહિત ક્રિયાથી, અને ધર્મરૂપ પ્રયત્નથી પૂર્ણ ન કરતાં અયોગ્ય માર્ગે, અવિહિત પાપકર્મથી, અને અધર્મરૂપે વિવિધ દુષ્ટ યત્નથી પૂર્ણ કરવા મથે છે. અનેક મનુષ્યો વિષયવાસનાના પ્રબલ વેગને અંતરમાં અનુભવતાં છતાં ત્યાગીના અધિકારને ઇચ્છે છે, અને ત્યાગીના વેષને ધારણ કરે છે. પછી તેઓથી એકાંતસેવન થતું નથી. વાસનાના પ્રેરયા ગૃહીના સંસર્ગમાં રહી નિંદા માર્ગે, નિંદાચારથી, નિંદા કરીને પોતાની દુષ્ટ પ્રબલ વાસનાને પૂર્ણ કરવા જનસમુદાયમાં જ્યાં ત્યાં ભ્રમે છે, અને સીધનગૃહસ્થોનાદિ ન પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય પદાર્થોને પાપમાર્ગે પ્રાપ્ત કરી સેવે છે. આ પ્રકારના અનર્થને તેઓ પ્રાપ્ત થતાં પણ તેઓ પોતાના ખરા અધિકારને પ્રયત્નથી જાળી સાધતા નથી; અને નીચ પદને પ્રાપ્ત થતા જાય છે. એમાં સુખ્ય કારણ પોતાના અધિકારનું અજ્ઞાન અને સ્વધર્મમાં પ્રમાદ છે. આથી સુરા મનુષ્યોએ સદા કલ્યાણની આશા રાખીને પોતાના અધિકારનું જ્ઞાન અને સ્વધર્મમાં સાવધાનતા અવશ્ય સાધવાં જોઈએ.

સામાન્ય વિવેક જેમને પ્રાપ્ત હોય છે, તેવાં સર્વ મનુષ્યો પોતાના અધિકારની પરીક્ષા પોતે કરવાને સમર્થ હોય છે. સઠી

પ્રથમ તેણે એ વિચાર કરી જોવો ઘટે છે કે આ લોકનાં વિષયસુ-
ખની મને અંતરમાં ઇચ્છા થાય છે કે નહિ ? જો પોતાના અંતઃક-
રણમાં આ લોકના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ આદિ વિષયોના
શ્રવણથી કે કોઈ પ્રકારના યજ્ઞ સાક્ષાત્કારથી તે તે વિષયોમાં પ્રીતિ-
પ્રકટે, તથા તે તે વિષયોમાં સુખખુદ્ધિથી વારંવાર વૃત્તિ પ્રવેશે, અ-
ને તત્તજન્ય સુખની અભિલાષા પ્રબલ વેગથી થતી રહે તો એથી
તેણે નિશ્ચય કરવો જોઈએ કે હું વૈષયિક સુખનો અધિકારી છું.
બીજી અન્યને પ્રાપ્ત રાજ્યસત્તા, ધનસત્તા કે વિદ્યતા જોઈજાણીને
આપણા અંતરમાં અસૂચા કે દ્વેષ પ્રકટે, અને તે પ્રકારની સત્તાને
પ્રાપ્ત કરવાની સ્પૃહા પ્રકટે તો પોતાને આ લોકનાં સુખનો અધિ-
કારી જાણવો. અન્યના વિશ્વને જોઈને અથવા જોયા વિના યજ્ઞ
જો આપણા મનમાં આ લોકના ધનાદિ પદાર્થો, વિદ્યાઆદિ સંપત્તિ
અને અન્ય અનેક વિષયજન્ય સુખને પ્રાપ્ત કરવા સંખંધી મનો-
રથો થતા હોય, અને તે મનોરથોની સિદ્ધિવિના અંતરમાં સંતાપ
થયા કરતો હોય તો પોતે પોતાને આ લોકના વૈષયિક સુખનો
અધિકારી નિશ્ચય કરે.

પૂર્વના વિદ્વાનોએ આ લોકમાં મનાતા સુખનો ચાર ભેદમાં
સમાવેશ કર્યો છે:—૧ વૈષયિક, ૨ આભિમાનિક, ૩ માનોરથિક, ૪
આભ્યાસિક. ત્યાં શબ્દસ્પર્શાદિ વિષયના તથા ઇન્દ્રિયના સાક્ષાત્
સંબંધથી જે સુખનું ભાન થાય છે, તે વૈષયિક સુખ ગણ્યું છે.
જનમંડલમાં પોતે જેના વડે શ્રેષ્ઠ મનાય એવાં જે રાજ્યસત્તા,
વિદ્યતા આદિ ગણાય છે, તેમની પ્રાપ્તિના ગર્વ વા અભિમાનવડે
જે સુખની અંતરમાં પ્રતીતિ થાય છે, તેને આભિમાનિક સુખ કહ્યું
છે. સુખના હેતુરૂપ વિષય કે સત્તાની પ્રાપ્તિવિના કેવલ તે તે
વિષય વા સત્તાના ચિંતન કે ધ્યાનથી જ જે અંતરમાં સુખનું
ભાન થાય તેને માનોરથિક સુખ કહ્યું છે. અને શરીરની કૃશતા કે
સ્થૂલતાનિમિત્તે, તેમ જ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થવાં અથવા અથવા શરીરના
વિવિધ અંગોના બલિષ્ઠપણા વા નીરોગતાઅર્થે વા સુરૂપતાઅર્થે,
શ્રીસૂર્યપ્રતિ નમસ્કાર કરવાના અથવા વિવિધ બ્યાયામોપકરણવડે
કરાતા પરિશ્રમના વા શરૂના કે સુદૃઢના શિક્ષણના અર્થાત્ રણ-

શિક્ષાના અથવા નિત્યકર્મના કે પરિક્રમણના વા ગમનાગમનના વા અન્ય અનેક પ્રકારના વિકારના અભ્યાસવડે જે સુખનું ભાન થાય તે સુખને આભ્યાસિક સુખ કહ્યું છે.

આ પ્રકારના આ લોકના સુખની અતરવૃત્તિમાં જ્યાં સુધી પ્રબલવેગથી સ્પૃહા રાખે અને તદ્દનુદ્ધ યતનમાં આગ્રહથી જોડાયા કરે, અને તે તે અર્થની અસિદ્ધિએ પુનઃ પુનઃ કલેશને અનુભવે ત્યાં સુધી આ લોકના વૈશયિક સુખનો પોતાને અધિકારી જાણે અને તેમ જાણ્યા પછી તે મનુષ્યે પોતાને પરલોકના કે અલૌકિક સુખના મુખ્ય અધિકારીની પરંકિતમાં અધિકારીરૂપે ગણવે જોઈએ નહિ, પણ જોણુ અધિકારીરૂપે ગણવામાં લેશ પણ આધ નથી.

(અપૂણ.)

વિચારવા યોગ્ય એક પ્રશ્ન.

“હે પ્રવાસિન! તમે કાણ છો ? શા દુઃખમાં છો ? x x આ મન કે જે આ સંસારમાં જીવમાત્રને ચક્રે ચઢાવનાર તથા નીચે પડી દુઃખ આપનાર ધૂત છે તેને તમે વશ વર્તો છો કે એ તમારે વશ વર્તે છે ?”

ઉચ્ચ સુખાભિલાષીએ ઉચ્ચ સુખની સત્વર સિદ્ધિ થવા અર્થે શું કરવું.

(અનુસંધાન વર્તમાન વર્ષના પૃષ્ઠ ૧૦૧ થી.)

જે માનસિક શુદ્ધિ સાધવાનો આપણો ઉદ્દેશ છે, તથા જે દ્વારા પરમાત્મામાં રહેલા અદૃષ્ટ ઐશ્વર્ય તથા જ્ઞાનાદિને આપણે આપણા અંતઃકરણની સપાટીઉપર દૃષ્ટ કરવા પ્રવૃત્તિએ છીએ, તે ઉદ્દેશ તથા તે પ્રવૃત્તિ પૂર્ણ અંશમાં સિદ્ધ કરવા માટે નિત્ય એક કલાક અથવા બે કલાક, શ્રીસદ્ગુરુએ દર્શાવેલી યુક્તિઅનુસાર ધ્યાનનો અભ્યાસ આપણે પ્રત્યેક સેત્ર અને કર્તવ્ય છે. ધ્યાનના અભ્યાસવિના પરમાત્માના પ્રકાશને આપણા અંતઃકરણમાં આપણે કદી પણ અનુભવી શકવાના નથી. અજ્ઞાન, અવિદ્યા, ભ્રાંતિ, સ્વપ્નનો, દુઃખો, વ્યાધિ, દુરુપતા, નિર્ધનતા, અને મૃત્યુએ સર્વથી ધ્યાન જ આપણને મુક્ત કરે છે, અને તે પણ મરણપછી સ્વર્ગમાં કે અલ્લોકમાં નહિ પણ આજે જ, આ મૃત્યુલોકમાં, અને આ જ પંચભૂતોત્તમક શરીરમાં.

મન કોઈ પણ આલંબનવિના રહી શકતું ન હોવાથી, વિચારવિનાની મનની નિરાલંબ અવસ્થા કરવી, ધણીને અત્યંત કઠિન લાગે છે. મનને નિઃસંકલ્પ કરવાનું કાર્ય જોટલું કઠિન છે તેના કરતાં કોઈ એક જ વિચારમાં કે સંકલ્પમાં તેને જોડી રાખવાનું કાર્ય જોખનું કઠિન છે. આથી થોડા અવતરથી જેઓ નિઃસંકલ્પ ન થઈ શકતા હોય તેમણે એક જ વિચારમાં મનને જોડી રાખવાનો આરંભમાં અભ્યાસ સેવવો યોગ્ય છે. આ અભ્યાસથી મનઉપર અંકુશ સ્થપાતાં આગળઉપર વિચારોને રોકવાનું, અને નિઃસંકલ્પ થઈ અંતર્યામી ઈશ્વરના બોધને અવણુ કરવાનું સુલભ અને સત્વર સધાય એવું યદ્ય રહે છે.

એક જ વિચારમાં મનને જોડાવાનો અભ્યાસ પડે એટલા માટે આપણાં શાસ્ત્રોએ મંત્રના જપનું સાધન વિધાન કર્યું છે. જપમાં મનને જોડતાં, ક્રમે ક્રમે વૈષ્ણવીનો વેગ કેવો શિથિલ પડે છે, પછી મધ્યમામાં ચાલતા વિચારોનો વેગ કેવો શિથિલ પડે છે, પછી પશ્ચાતિમાં વિચારો કેવા શિથિલ થઈ જાય છે, અને અંતે પરામાં વિચારની કેવી શૂન્યાવસ્થા થાય છે, એ જપને સેવનારા સાધકો સારીરીતે જાણે છે. આ સાધનનું આપણા સદ્ગુરુશ્રીએ સિદ્ધાંતસિદ્ધિઆદિ ત્રયોમાં વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે, અને આપણે સર્વે તે માર્ગે ન્યૂનાધિક ગતિ કરીએ જ છીએ, એટલે આ સ્થળે અધિક વિસ્તાર ઉચિત ગણ્યો નથી.

જપ કરનારે મંત્રના શબ્દોમાં, અને તેના અર્થમાં જ વૃત્તિને જોડી રાખવી, એ અત્યંત અગત્યનું છે. નવા નવા વિચારો સ્ફુરે, તેના પ્રતિ અલક્ષ કરી, સાવધાન રહી શાંતિથી વિચારને મંત્રાકાર કર્યા જ કરવો. આરંભમાં જણાતાં વિવિધતાથી તથા નિબંધતાથી રૂઝવું નહિ. નવા ધોડાને ફળવનાર ચાલુકરવાર, ધોડાના આરંભમાં યતા તોફાનથી કરી જમને શું અશ્વને શિક્ષણ આપવાનું કાર્ય ત્યજ દે છે? મનને અંકુશમાં રાખવા પ્રવૃત્તિનાર સાધકે ત્યારે શા માટે મનની આરંભની ઉન્મત્તતાથી અકળાવું? મનને અંકુશમાં રાખવાનો જ આપણો ઉદ્દેશ છે, એ વાતો ધ્યાનમાં રાખી, પરમેશ્વરનાં કેમ દર્શન થતાં નથી,

હૃદયમાં ઇષ્ટની મૂર્તિ કેમ જણાતી નથી, એવા એવા સર્વ વિચારોને છોડી દેશ, મંત્રના શબ્દોમાં મનને જોડી રાખવાનો જ માત્ર પ્રયત્ન સેવવો. એ પ્રયત્ન સફળ થતાં મનઉપર સ્વામિત્વ જામતાં, મનની શૂન્યાવસ્થા સધાશે, અને તે થતાં પરિણામે તમારા સર્વ વાંછિ- તાર્થ પૂર્ણ થશે.

મંત્ર જેમને પ્રાપ્ત ન હોય તેમણે સંત્યાજ્ઞના ઠાઈ ઉત્તમ વિચારમાં વૃત્તિને જોડી રાખવાનો અભ્યાસ સેવવો. ગીતાના કે એવા જ કોઈ કલ્પાણુકારક ગ્રંથના એકાદ વાક્યમાં વિચારને એકાગ્ર કરવા. એ રીતે પણ મનઉપર અંકુશ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

નિત્ય એકેક પ્રહર ઓછામાં ઓછા ચાર અને ઘણામાં ઘણા બાર વર્ષ આવો સતત અભ્યાસ સેવનાર સાધક જ ફળનો અનુભવ કરી શકે છે. ચાર છ માસ કરીને, આમાં કશો જ માલ નથી એમ કરીને અકુળાઈને છોડી દેનારને કશો જ જાણવા જેવો લાભ થતો નથી. જેઓ છ માસ કે વર્ષના અર્ધા કલાકના કે કલાકના પ્રયત્નથી ધ્યાનની સ્થિતિએ પહોંચવા ઇચ્છે છે, તેઓને ધ્યાનની સ્થિતિનું માહાત્મ્ય ખતર નથી. જે સ્થિતિ સિદ્ધ કરવાથી પ્રાપ્ત થતા ફળને વર્ણવતાં યોગતત્ત્વવિત્ પુરુષોત્તી મતિ પણ અટકી ગઈ છે, તે સ્થિતિને અલ્પકાળના અલ્પ પ્રયત્નથી સિદ્ધ કરવા ઇચ્છું, એ પહેલી ભોપડી ભણતો વિદ્યાર્થી જેમ નિત્ય અર્ધો કલાક અભ્યાસ કરી છ માસમાં એમ. એ. થવા ઇચ્છે તેની બરાબર છે.

જેઓ ન્યૂન વિદ્યે નિઃસંકલ્પાવસ્થા સિદ્ધ કરવા ઇચ્છતા હોય તેમણે નિઃસંકલ્પ- વાનો જ આરંભમાં પ્રયત્ન કરવાને બદલે, મંત્રનો ઉપદેશ આપવાનો જેમને અધિકાર હોય એવા કોઈ સત્પુરુષપાસેથી મંત્રને મહણુ કરવો, અને પછી યથાવકાશ તેનો જપ રવો અને જપના અંતમાં છેલ્લો પા કલાક વિચારવિનાની અવસ્થા રાખવાનો અભ્યાસ કરવો.

નિઃસંકલ્પાવસ્થાને મનુષ્ય જ્યારે સિદ્ધ કરે છે, અને તે દ્વારા નિગૂઢ અને અગમ્ય વિષયોનું, અતર્થભી ઈશ્વરદ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતાને સંપાદન કરે છે ત્યારે વેદ પ્રાચીનકાળથી શા કારણથી આટલા બધા પૂજ્ય મનાય છે, અને ઉપરથી જોતાં તેનાં અનેક સૂક્તો અર્થવિનાનાં, તથા પ્રસંગે મૂર્ખતાના પ્રભાવજેવાં જણાતાં છતાં, પૂર્વ મહા- પિંચો તેમને શાથી જ્ઞાનનો લાંડાર કહેતા, એ વગેરે અનેક બાબતો જે આજે સુધારા- વાળાઓની મતિને કુદિત કરે છે, તે સ્પષ્ટ થાય છે. વેદના પ્રતિઅક્ષરને શાસ્ત્ર બલરૂપ કહું છે, અને તેથી તેનો પ્રત્યેક અક્ષર આંતર નેત્ર ઉઘડેલા આ ધ્યાની પુરુષને અનંત જ્ઞાનથી ભરેલો લાગે છે. તે અસાધારણ આશ્ચર્યથી ચકિત થઈ જાય છે, અત્યંત બર્ષ પ્રદેશમાં જોએલા દિવ્ય પ્રકાશનું, તે ભોંયમાં ખાડા ખોદીને અંધકારમાં રહેતા જગતના જોનેને ભાન કરાવી શકતો નથી, તેથી મુંઝાય છે, તથાપિ ઈશ્વરી નિયમેનું સ્મરણ કરી તત્કાળ સમાધાનને પામી, પ્રસન્ન થઈ, મૌન ગ્રહી, અજ્ઞાની જડજેવો પ્રતીત થતો, વદન્ઝાથી વિશ્વમાં વિહાર કરે છે.

જ્ઞાનને અર્થે અસંખ્ય મનુષ્યો રાત્રિદિવસ લટપટાયાં મારે છે. જ્યાં જ્ઞાન છે, તે એક જ સ્થાન છોડીને, જ્ઞાનને શોધવાને આખું બ્રહ્માંડ ખુંદી વળે છે. તે સદ્ગુરુને સ્તવે છે, ઈશ્વરને પ્રાર્થે છે, દેવાને નમે છે, મહાપુરુષોત્તી પરિચર્યા કરે છે, અને તોપણ આશ-

કામ અને આત્મતૃપ્તિ થતો નથી. તે ઈશ્વરને અને સદ્ગુરુને પોતાનાથી બાહ્યપ્રદેશમાં રિયત બાજુ છે, અને પોતાનામાં તેમનો અભાવ છે, એમ ધારે છે. તત્ત્વંમાસિ (તે ઈશ્વર તું છે) એમ સદ્ગુરુ તેને બોધ આપે છે, તથાપિ તે તેને ગળે ઉતરતો નથી. સદ્ગુરુએ આપેલી યુક્તિને તે સેવતો નથી, અને બાહ્ય પ્રદેશમાંથી અનુબ્રહ્મજીની આશા રાખતો આમતેમ આકુળતાવ્યાકુળતાવાળી કાફરો મારે છે. યુક્તિ દર્શાવ્યા પછી બાહ્ય સદ્ગુરુનું કર્તવ્ય પૂર્ણ થાય છે, તેનું તેને જ્ઞાન નથી. બાહ્ય સદ્ગુરુ, અંતર્યામી ઈશ્વર અને ઈશ્વર એક જ છે, એ સત્યમાં તે રિયર થતો નથી. બાહ્ય સદ્ગુરુનો બોધ જ્યાં જ્યાં પ્રકાશને પામ્યો છે, જ્યાં જ્યાં ફલીભૂત થયો છે, ત્યાં ત્યાં અંતર્યામી ઈશ્વરદ્વારા જ પ્રકાશને પામ્યો છે, અને ફલીભૂત થયો છે, તેનું તેને જ્ઞાન નથી. તે સદ્ગુરુના અને ઈશ્વરના મુખ્ય સ્વરૂપમાં સદ્ગુરુનો બોધ થતાં છતાં પણ ઢળતો નથી, અને બાહ્ય સ્થૂલ શરીરવાળા મહાપુરુષોની આશા રાખે છે.

પ્રિય બધુઓ ! ધ્યાનાદિ ક્રિયાઓમાં આંતરદષ્ટિ સ્થાપવાનો અર્થાત્ આંતર ધ્યેયમાં એકાગ્ર થવાનો ક્રમ આપી, સદ્ગુરુશ્રી લક્ષણાચી એ જ સૂચવે છે કે તમારા આંતરમાં જ તમને સર્વ અર્પનાર ધ્યેય અથવા છટે છે. આમ છતાં પોતાનું ધર ત્યજીને બહાર શા માટે બાટકવું ? મનુષ્યોને જ્ઞાનમાત્રના પ્રબોધક અંતર્યામી ઈશ્વર જયે સદ્ગુરુનું વાસ્તવ સ્વરૂપ એ જ છે. એ જ ઈશ્વરદ્વારા દેવાદિને તથા પૂર્વના મહર્ષિઓને જ્ઞાન મળ્યું છે. સ્વ યયઃ પૂર્વેષામપિ શુદ્ધઃ—એ જ ઈશ્વર પૂર્વ પૂર્વ સર્ગમાં ઉત્પન્ન થયેલા બધા વગેરેના પણ શુદ્ધ છે. તમારા પણ તે જ શુદ્ધ છે. તમને જ્ઞાન આપવા, તમને અધિકારમાંથી પ્રકાશમાં લેઈ જવા, ખાણમાંથી ગગનમાં આકર્ષી જવા, તમારા હૃદયમાં અંદર પ્રદેશ તે રિયત છે. પાછા વળો, ધ્યાનને સાધો, તેમનાં ચરણમાં ઢળો, અને જ્ઞાનરૂપ યાદ રહે.

ધ્યાનથી મનની જેમ શુદ્ધિ થાય છે, તેમ શરીરની પણ શુદ્ધિ થાય છે. પૂર્વે કહ્યું છે કે ઉપવાસવગેરે કરીને શરીરની શુદ્ધિ સાધનારને મનની શુદ્ધિ સત્વર થવાનો સંભવ આવે છે, અને આત્મ શુદ્ધિ થયેલું મન, સદ્વિચારાદિ સેવી પોતાને અધિક શુદ્ધ કરવા સમર્થ થાય છે; પરંતુ એક વાર ઉપવાસાદિ સાધનો સાધી જેમણે શરીર તથા મનને કંઈક પ્રમાણમાં શુદ્ધ કર્યો છે, અને તેમની શુદ્ધિ થયે જેમણે ધ્યાનને સાધી શરીર તથા મનને પુનઃ અધિક શુદ્ધ કર્યો છે એવા પુરુષને પછી શરીરની શુદ્ધિનું રક્ષણ કરવાને માટે ઉપવાસાદિ ઉપાયોને નિરંતર સેવ્ય કરવા પડતા નથી. એકલું ધ્યાન જ સર્વ ઉપાયની ગરજ સારે છે. ધ્યાનમાં મનની થતી એકાકાર રિયતિ નિરંતર શરીરના જીવતા અને મલિન સંસ્કારવાળા બંધુઓનો ક્ષય કરે છે, અને તેમને સ્થાને શુદ્ધ, નવા, ઉત્તમ જ્ઞાનમય સંસ્કારવાળા બંધુઓને આખા શરીરમાં સ્થાપે છે.

જેમ જેમ મનની અર્થાત્ વિચારોની ઉન્નતિ થતી જાય છે, તેમ તેમ તેની પાછળ શરીરની પણ ઉન્નતિ થતી રહે છે. મન શુદ્ધ અને તેજસ્વી થતાં, અને પરમાત્માના પ્રકાશનો તેમાં અધિક અધિક આવિર્ભાવ થતાં શરીર પણ અધિક અધિક શુદ્ધ અને તેજસ્વી થતું જાય છે. સત્પુરુષોનાં શરીર તેજસ્વી, તથા જ્ઞાનની દિગ્ધ્રુવ પ્રભાવથી દેહીપ્રમાણ હોય છે, તેનું આ જ કારણ છે.

તમે શરીરવડે નથી, પણ શરીર તમારા વડે છે. તમે શરીરમાં નથી, પણ શરીર

ભગવાન પશુ વદે છે કે દોરડીમાં સર્પની થયેલી ભ્રાંતિ અન્ય કોઈ ઉપાયથી નિવૃત્ત થતી નથી પણ માત્ર દોરડીનાં સ્વરૂપનો રૂડીરીતે વિચાર કરવાથી જ મટે છે, તેમ આત્મ-તત્ત્વમાં થયેલી દુઃખરૂપ સંસારની ભ્રાંતિ પણ અન્ય કોઈ ઉપાયથી દળતી નથી પણ યથાર્થ વિચારથી આત્માના તત્ત્વનો નિશ્ચય કરવાથી જ મટે છે.

પૂર્વોક્ત વેદાંતશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોનો સારીરીતે વિચાર કરીને સાધકે ભ્રાંતિને ટાળવા, અને આત્માના સ્વરૂપધર્મોનું જ્ઞાન કરવાં પુનઃ પુનઃ આગ્રહથી નિષેધમુખ્ય અને વિધિ-મુખ્ય ભાવનાઓનો સાથે જ અભ્યાસ કરવો. વ્યાધિની પ્રતીતિ યતાં જ તેણે પુનઃ પુનઃ જ્ઞાનના કરવી જોઈએ કે મારામાં વ્યાધિજેતું કેશું છે જ નહિ, હું તો ત્રિકાળ નિર્વિકાર, નિરામય, શુદ્ધ સ્વરૂપ છું. પોતાનામાં લયની પ્રતીતિ યતાં તેણે પુનઃ પુનઃ વદ્યું જોઈએ કે દશેદિશાએ વ્યાપી રહેલા મારા આત્મસ્વરૂપમાં લયના અસ્તિત્વનું સ્થાન જ નથી; હું તો અત્યંત નિર્ભયસ્વરૂપ છું. અવિદ્યા તથા અવિદ્યાનાં કાર્યો જે રાગદ્વેષ, અસ્મિતા, ક્લેશ, અશાંતિ વગેરેનું પોતાનામાં જ્ઞાન યતાં પુનઃ પુનઃ વિચાર કરવો કે આ અવિ-દ્યાદિ વિકારો મારામાં છે જ નહિ, હું તો કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપ, આનંદસ્વરૂપ તથા શાંત-સ્વરૂપ છું. આ વગેરે જે જે આત્મસ્વરૂપથી પ્રતિકૂળ ધર્મોનું આપણામાં જ્યારે જ્યારે જ્ઞાન થાય, ત્યારે એક ક્ષણ પણ તેમનો સ્વીકાર ન કરવો, પણ તત્કાળ જ નિષેધમુખ્ય ભાવનાવડે તેમનો નિષેધ કરી નાંખવો, અને તેને સ્થાને, આત્માના અનુકૂળ ધર્મોનો, વિધિમુખ્ય ભાવનાવડે આપણામાં સ્વીકાર કરવો. એકલી નિષેધમુખ્ય ભાવના કે એકલી વિધિમુખ્યભાવના સર્વને અર્થસિદ્ધિની સાધક થતી નથી. ધણીને નિષેધમુખ્ય ભાવનાની આરંભમાં અગત્ય રહે છે. પરિણામમાં તો, સ્વરૂપધર્મોને પ્રકટ કરનાર વિધિમુખ્યભાવના હોવાથી જ તે સર્વને સેવ્ય છે, પરંતુ આરંભમાં નિષેધમુખ્ય ભાવના બહુ સાદાગ્ય કરતી હોવાથી સાધકે તેનું પણ સેવન કરવું યોગ્ય છે, જ્યારે સ્વરૂપથી પ્રતિકૂળ ધર્મો અંદરથી થવા માટે અને સ્વરૂપધર્મોનું કિંચિત્ કિંચિત્ જ્ઞાન થવા માટે ત્યારે એકલી વિધિમુખ્યભા-વનાનું સેવન કરવું, એ જ અધિક યોગ્ય છે.

નિષેધમુખ્યભાવના પ્રતીત થયેલી ભ્રાંતિને ટાળી નાંખે છે. વિધિમુખ્યભાવના સ્વરૂ-પના નિગૂઢ ધર્મોને બહાર આકર્ષી આણે છે. વિધિમુખ્યભાવનાથી સ્વરૂપધર્મોને અંતઃક-રણમાં પ્રસરણ પ્રકારે આવિર્ભાવ કરવામાં નથી આવતો તો ઉપરથી કાપી નાંખેલું વૃક્ષ જેમ ફરીને ઊગે છે, તેમ નિષેધમુખ્યભાવનાથી નિવૃત્ત કરેલી ભ્રાંતિ પણ પ્રસંગોપાત્ત પુનઃ ઉદય પામે છે.

આથી નિષેધમુખ્યભાવનાવડે સ્વરૂપમાં પ્રતીત થયેલી ભ્રાંતિનો પ્રથમ અંતઃકરણમાંથી નિષેધ કરી નાંખો, અને પછી વિધિમુખ્યભાવનાવડે સ્વરૂપના સત્ય ધર્મોનો અંતઃકરણમાં આવિર્ભાવ કરો.

હું પૂર્ણ છું, હું સત્-ચિદ્ આનંદસ્વરૂપ છું, વગેરે વિધિવચનો એક વાર કે દશવાર જોલીને અટકા નહિ, પણ દિવસના ચોવીસે કલાકની પ્રત્યેક ક્ષણે તમે સત્ ચિદ્ આનંદ-સ્વરૂપ છો, એ જાવને અંતઃકરણમાં જાગત રાખો. આગ્રહથી, દૃઢતાથી, વીરત્વપૂર્વક, પુનઃ

× સમ્યગ્વિચારતઃ સિદ્ધા રજ્જુતત્વાવધારણા ।

બ્રાન્તોદિતમહા સર્પમયદુઃસ્થિનાશિની ॥

પુનઃ તમારા વાસ્તવિક સ્વરૂપની પૂર્ણતાની ભાવના કર્યા કરો. અવિનાશિત્વ, જ્ઞાન, આનંદ, વિજય, અશ્વર્ય, આરોગ્ય એ વગેરે સર્વ શુભ ધર્મોનું પોતાનામાં ચિંતન કર્યા કરો.

તમને જીવના વિનાશિત્વ, અસ્થગત્વ, અસ્થક્રિતમત્ત્વ, બાધિ, દુઃખ આદિ ધર્મો જ સાચા લાગે છે, તેઓનું જ જાણે આ વિશ્વમાં અસ્તિત્વ હોય એમ તમને લાગે થવા કરે, અને સ્વરૂપના અમરત્વ, સર્વશક્તિ, સર્વશક્તિમત્ત્વ, નિર્વિકારતા, અખંડઆનંદઆદિ ધર્મો અસત્ય હોય એમ લાગે છે. તેમનું અસ્તિત્વ જ જાણે વિશ્વમાં નથી, એમ તમને લાગ્યા કરે છે. પરંતુ ખરી વાત તેથી ઉલટી છે. જેને તમે સાચા માને છે, અને જેનું અસ્તિત્વ વિશ્વમાં છે, એમ તમે સ્વીકારી લીધું છે, તેજ અસત્ય છે અને તેમનું અસ્તિત્વ વિશ્વમાં છે જ નહિ. અને જેમને તમે અસત્ય માન્યા છે, અને જેમનું અસ્તિત્વ વિશ્વમાં નથી, એમ માની લીધું છે, તે જ સત્ય છે, અને તેમનું જ અસ્તિત્વ વિશ્વમાં છે, નિષેધમુખ અને વિધિમુખ ભાવના કર્યા કરો, અને તેનો પરિપાક થતાં, આ વચ્ચેના કેટલાં સત્ય છે, એનો વિચારવડે તમારે નિર્ણય કરવાનો રહેશે નહિ, પણ તમે સ્વતઃ અનુભવથી જ તેમની સત્યતા જાણશો.

વિધિમુખભાવનાવડે તમારા પોતાના મિથ્યા જીવત્વને જોવાની તમને પડેલી રેવ છુટી જશે, અને તમારા પોતાના સત્ય સ્વરૂપને તમે જોવાના અભ્યાસવાળા થશો ત્યારે સ્વરૂપના ધર્મો એક પછી એક તમારામાં રજૂ થવા માંડશે. પુનઃ પુનઃ વિધિમુખભાવનાથી તમે વસ્તુતઃ કેવા છે, એ સત્ય તમારા મગજના અણુ અણુમાં ઉત્કંઠાતરણુ જાય છે, અને અંતે જેની તમે ભાવના કરો છે, તે રૂપ જ તમે યદ્ય જાણો છો. ભાવના સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નમાં જે પ્રમાણમાં તમે નિશ્ચયબળ, શ્રદ્ધા અને આશ્રદ્ધ દર્શાવો છો, તે પ્રમાણમાં તમે ભાવનાની સત્વર અથવા વિલંબે સિદ્ધિ કરો છો. તમારો નિશ્ચય, તમારી શ્રદ્ધા, તમારો આશ્રદ્ધ અસાધારણ હોય છે તો તમે ખડુ જ અસ્થ કાળમાં ફળને પ્રત્યક્ષ થયેલું જાણો છો; તમારો નિશ્ચય, શ્રદ્ધા, અને આશ્રદ્ધ સાધારણ અથવા સિધ્ધિ હોય છે, તો દીર્ઘકાલે તમને ફળનો અનુભવ થાય છે. પરંતુ ભાવનાને જે તમે કર્યા જ કરો છો, અને સમય વીતતા ફળ ન જણાતાં છતાં પણ તમારો આશ્રદ્ધ તમે ઊડતા નથી તો પરિણામમાં લાંબે કાળે પણ તમને ફળ જણાયાવિના રહેતું જ નથી.

આમ હોવાથી વિધિમુખભાવના કર્યા જ કરો. પ્રાતઃકાળે, મધ્યાહ્નકાળે, સાયંકાળે, રાત્રિએ જ્યારે નિદ્રામાંથી જાગો ત્યારે, તેમ જ દિવસે જ્યારે જ્યારે નવરા પડે ત્યારે, તમારા આત્માના સ્વરૂપનું ચિંતન કર્યા જ કરો. વિચારઉપર સખ્ત પહેરો રાખો. અને જ્યારે જ્યારે વિચાર સ્વરૂપધર્મોના ચિંતનથી પ્રતિકૂળ દિશામાં વહે ત્યારે ત્યારે નિષેધમુખ ભાવનાવડે તે પ્રતિકૂળ વિચારોને હટાડી દેશો, અને તે વિચારોની વિરોધી ભાવનાને અર્થાત્ સ્વરૂપના ધર્મોની ભાવના આશ્રદ્ધથી અને બળથી કરો. તમારો ઇચ્છેલો સ્વરૂપધર્મ તમારા હૃદયમાં મધ્યાહ્નના સૂર્યના તેજથી પ્રકાશે, તમારા ઇચ્છેલાં આરોગ્યાદિ, સ્વૃક્ષ જગતમાં તમારાં ચર્મચક્ષુઓ પ્રત્યક્ષ જોઈ શકે ત્યાંસુધી પ્રતિદિન પ્રત્યેક કલાકે અને પ્રત્યેક ક્ષણે આ પ્રમાણે કર્યા જ કરો. તેમાં ખાસ કરીને કોઈ મહાવ્યાધિમાં અથવા એવા જ કોઈ મહાદુઃખમાં જ્યારે તમારું મન પુનઃ પુનઃ ખેંચાઈને તે વ્યાધિનું અને તે દુઃખનું જ ચિંતન કર્યા કરે, ત્યારે આ પ્રમાણે કર્યા જ કરો. જ્યારે વ્યાધિથી અને દુઃખથી મુક્ત

યદ નીરોગ અને સુખી થાઓ, ત્યારે તમારી સુખાવસ્થાનો શાંતિથી ઉપભોગ કરો-પછી આગ્રહથી ભાવના કર્યા કરવાનું પ્રયોગન નથી. રસોઈ યદ રહ્યા પછી, અને જમી ઉઠ્યા પછી સુષો પુક પુક કરવાનું કશું જ કારણ નથી. શુદ્ધ વિચારોની સ્થિતિ હોવાથી જ સુખાવસ્થા ટકી રહે છે. અશુદ્ધ વિચારોનો મનમાં પ્રવેશ જ દુઃખાવસ્થા આણે છે, અને તેથી દુઃખનું ભાન થાય ત્યારે જ વિચારોના વહેતા પ્રવાહને અંકુશમાં રાખવાની અને તેમને અનુકૂળ દિશામાં વહેવડાવવાની અંગત્ય પડે છે. દુઃખમાં જ જેનું ભાન થતું નથી, તેનું ભાન કરવા માટે ભાવનાનો પ્રયત્ન સેવવાની અંગત્ય છે.

આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત મંત્રની વિચારવિનાની શૂન્ય અવસ્થા સાધવાના પ્રયત્ન સાથે આ ભાવનાનો પ્રયત્ન પણ સેવતો રહેજો. શૂન્યાવસ્થા સાધવાનો પ્રયત્ન અધિક કઠિન છે, અને આ પ્રયત્ન સરળ છે. ભાવનાનો પ્રયત્ન અને જપનો પ્રયત્ન એ બંન્નું અંશે મળતો પ્રયત્ન છે. ઉભય ગમે તે મનુષ્ય સાધી શકે છે. નિઃસંકલ્પાવસ્થા સાધવામાં સહજ ઉંચા અધિકારની અપેક્ષા રહે છે. એમ છતાં તમારે તો જપ, ભાવના, અને ધ્યાન એ ત્રણે સાથે જ કરવા. અધિકસ્ય મધિકં ફલમ્ એ ન્યાયે સત્પ્રયત્ન જેમ જેમ અધિક સેવાય છે, તેમ તેમ તે અધિક ફળને આપે છે. જપ એ ભાવના અને ધ્યાનનો ઉપકારક છે, અને તે જ પ્રમાણે ભાવના અને ધ્યાન પણ અન્યોઅન્યનાં ઉપકારક છે.

ભાવના અને ધ્યાનનો સાથે અભ્યાસ કરનારે તે અભ્યાસ આ પ્રમાણે કરવો. એકાંત સ્થળમાં આસનયુક્ત બેસવું. શરીર તથા મનને શિથિલ કરવા પીરે પીરે દીર્ઘશ્વાસપ્રધાન ક્રિયા પાંચેક મિનિટ કરવી. પ્રશ્નાસનમયે વાયુને બહુ જ ચંદ્રગતિથી કાઢવાને સાધનાતા રાખવી. નાસિકાથી જ શ્વાસપ્રશ્વાસની ક્રિયા કરવી. અવશ્યે ધરમાં ધૂમાડો ન જ હોવો જોઈએ, તેમ કચરો પણ ન હોવો હોવો જોઈએ. સ્વચ્છ હવાનો અવરજવર હોવો જ જોઈએ. પછી તે સમયે જો કોઈ પ્રતિકૂળ સ્થિતિના વિચારો અંતરમાં રમ્યા કરતા હોય તો નિષેધમુખભાવનાવડે અંતરમાંથી તેમની સાતતાનો નાશ કરવો. પ્રતિકૂળ વિચારો અંતઃકરણમાં તે સમયે કોઈ ન હોય તો રમરણ કરી કરીને તેમને હૃદયમાં સ્પુરાવવાનો પ્રયત્ન કદી પણ ન કરવો. નિષેધમુખભાવના બે ચાર મિનિટ કર્યા પછી, હૃદયમાં વૃત્તિ નાંખી, વિધિમુખ વચનોવડે તમારા આત્મસ્વરૂપનું ચિંતન કરજો, અને તેમાં પણ સ્વરૂપના જે ધર્મો ખાસ કરીને તમે તમારામાં પ્રત્યક્ષ કરવા ઇચ્છતા હો તે ધર્મોને એકાગ્રતાપૂર્વક દૃઢતાથી ચિંતજો.

દશ વિશ ધર્મોને એકે કાળે પ્રકટ કરવાની આશા ધારીને તે સર્વની સામગ્રી ભાવના ન કરશો, પણ એકે કાળે એક જ ધર્મની ભાવના કરજો. પાંચ મિનિટ અથવા સાત મિનિટ વિધિમુખભાવના કર્યા પછી, તમારા સંવ્યવહારસ્વરૂપ અંતરાત્મામાં વિશ્રાંતિ લેજો; અર્થાત્ વિચારમાત્ર છોડી દેજો. તમારા ઉંચામાં ઉંચા શુદ્ધ વિચારોને પણ છોડી દેજો. તેમના પ્રતિ દૃષ્ટિસરખી પણ ન નાંખશો અને પરમતત્ત્વથી અભેદભાવને પામેલું તમારું આત્મસ્વરૂપ જે તમારા અંતર્બાહ્ય બાપી રહ્યું છે, તેને તમારા અંતર્બાહ્ય; સમુદના જળની પેઠે વહેવડે દેજો. શરીરથી પણ હાનશે નહિ, અને મનથી પણ હાનશે નહિ વિચારવિનાનાં શાંત પડી રહેજો. પરમતત્ત્વ મારાં અણુઅણુને શુદ્ધ કરે છે, નવેસરથી રમે છે, અને નવા ચૈતન્યજળથી ભરી દે છે, એવી કલ્પના માત્ર કરવાની અડચણ નથી.

પણ એટલી કષ્ટનાવિના ખીજા કોઈ વિચારનું પ્રયોજન નથી. આ પ્રમાણે પા કલાક, અર્ધો કલાક અથવા તમને જેટલો અવકાશ હોય તેટલો સમય શૂન્ય પડી રહેજો.

અંતરાત્મામાંથી કોઈ કઠિન પ્રશ્નો ખુલાસો જોઇતો હોય અથવા કોઈ રહસ્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું હોય તોપણ એ જ રીતે પ્રાપ્ત કરજો. એ જ રીતે બેસજો, એ જ રીતે શ્વાસપ્રશ્વાસની ક્રિયા કરજો, અને એ જ રીતે ભાવનાં કરજો, અર્થાત્ અંતરાત્મા મને આ પ્રશ્નો ખુલાસો આપે છે, અથવા આ રહસ્યનો મારા અંતઃકરણમાં પ્રકાશ કરે છે. શ્રદ્ધાપૂર્વક આ પ્રકારની ભાવના કર્યા પછી, તમે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે, અને તેનો ખુલાસો મળ્યો છે, અથવા રહસ્યનો પ્રકાશ તમે ઇચ્છ્યો છે, એ સધળા વિચારોને મનમાંથી કાઢી નાંખજો, અને અંતરાત્માને પોતાનું કર્તવ્ય કરવા દેજો. વાટ જોતાં શાંત પડી રહેવાનું જ હવે તમારું કર્તવ્ય છે, અને તેથી કોઈ પણ વિચારને ન સેવતાં, નિઃસંકેપ થઇ શાંત પડી રહેજો. કોઈ કોઈ વખતે તમે ઇચ્છેલો ખુલાસો અથવા પ્રકાશ વિદ્યુત્તત્ત અમકારાની પેઠે અકસ્માત્ આ ધ્યાનકાલે તમારા હૃદયમાં યશે. ધણીવાર ધ્યાનથી ઉઠ્યા પછી અમથા બેઠા હશે ત્યાં સમાધાન રહુરશે. પ્રસંગોપાત ખીજે દિવસે સવારે નિદ્રામાંથી જાગત યતાં તમારી ગુંચ ઉકલશે, ધણે પ્રસંગે યથાર્થ નિરાકરણ યતાં દિવસો, અઠવાડીયાં, અથવા મહિનાઓ પણ નીકળી જાય છે. જ્યારે ખુલાસો થાય છે, ત્યારે કોઈ અણુપાંચો સમયે થાય છે. રસશાસ્ત્રજેવાં ગૂઢ શાસ્ત્રોના રહસ્યનો પ્રકાશ યતાં કોઈ કોઈને વર્ષોનાં વર્ષે પણ વહી જાય છે. એમ છતાં સામાન્યરીતે, નિરાકરણ મળતાં દીર્ઘ સમય જતો નથી, અને આપણને જ્યારે તેની અત્યાવશ્યકતા, અને તીવ્ર ઇચ્છા હોય છે, ત્યારે તો બહુ ઓછા સમયમાં જ મળે છે. જમે તેમ, પણ અન્ય પ્રકારના પ્રયત્નથી જે જ્ઞાન નથી મળતું, તે આ પ્રકારના પ્રયત્નથી, સમય જતાં પણ મળ્યાવિના રહેતું નથી.

આત્મામાં શ્રદ્ધા ધરનારને, શાંતિથી વિશ્વાસપૂર્વક બેસી રહેનારને, અને અર્ધવૃંદી આકુળવ્યાકુળ થઇ મગજના અને હૃદયના અણુઓમાં વ્યર્થ શ્લેષ ન ઉપજાવનારને અંતરાત્મા કદી પણ નિરાશ કરતા નથી. પૂર્વે કલા પ્રમાણે અંતરાત્મા તો આપણો હૃદયધિકાર ટાંગવા સર્વદા તત્પર જ હોય છે, પરંતુ અંતરાત્માનો પ્રકાશ ગ્રહણ કરવા આપણા અંતઃકરણની જે સ્થિતિ જોઈએ તેવી સ્થિતિમાં આપણને આવતાં જે સમય જાય છે, તેનો જ વિલંબ હોય છે. અર્ધવૃંદ, અશ્રદ્ધા, અકળામણ હૃદયને અને મગજને ડહોળી નાંખે છે. અને ડહોવાયલા જળમાં જેમ સર્પનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી, તેમ તેમાં અંતરાત્માનો જ્ઞાનપ્રકાશ પડતો નથી. અત્યંત અર્ધવૃંદી તો રહસ્યનો પ્રકાશ જિલકુલ નથી પણ થતો.

અંતઃકરણની શાંત સ્થિતિનું રક્ષણ કરવા માટે, અને પરમાત્મા પોતાના પૂર્ણ પ્રકાશથી તેમાં સર્વદા પ્રકાશના કરે, એ અર્થે સાધકે નીચેના સન્નિશ્ચયો સેવ્ય છે. વ્યવહારમાં અને પરમાર્થમાં સર્વદા એ સન્નિશ્ચયોને અંતઃકરણમાં આરૂઢ રાખવા, અને કોઈ ક્ષણે પણ તેમનાથી અલિત ન થવાય તેવી સાવધનતા રાખવી.

૧ અંતરાત્મા જેવા મારામાં છે, તેવા સર્વમાં છે, અને તેથી કોઈ પણ મારા દેવનો કે અમોલિનો વિષય નથી. અંતરાત્મા મારામાં રહીને જેમ માંડું દિત સર્વદા સાધે છે, તેમ અન્ય સર્વમાં રહીને અન્ય સર્વનું દિત સાધે છે, તેથી કોઈને મારી ઇચ્છાપ્રમાણે બચા-

તકારે' વર્તાવવાનો, કોઈના દોષો જોવાનો, કોઈની ટીકા કરવાનો મને' કરી જ હક નથી.

૨ સર્વેના અંતરમાં રહેલા અંતરાત્મા, સર્વતું જે દ્વારા હિત થવાતું છે, તે દ્વારા તેમનું હિત સાધવા નિરંતર પ્રવૃત્ત રહે છે, તેથી આ જગતમાં જે સમયે જે કંઈ થાય છે, તે શુભ જ હોય છે.

૩ જે સત્ય છે તે અદૃશ્યના પદમાં છે. જે કાંઈ પ્રત્યક્ષ આપણે જોઈએ છીએ તે સત્યનો અત્યંત અપૂર્ણ અને નિરંતર બદલાતો અંશ છે.

૪ પરમાત્મા, આપણા અંતરાત્મા, અને આપણે અભિન્ન છીએ તેથી પરમાત્માનું સર્વ ઐશ્વર્ય અંતરાત્માદ્વારા આપણામાં અભિવ્યક્ત કરવા આપણે સમર્થ છીએ.

આ સન્નિધિઓમાં જે રહસ્ય રહેલું છે તેનું જ્ઞાન તમને કેવળ વાંચવા માત્રથી થાય તેમ નથી. ધ્યાનમાં તેનું યથાર્થ રહસ્ય સમજાય છે. અવકાશ હોય તેમણે ધ્યાનમાં પ્રવેશી અંતરાત્માદ્વારા તેના રહસ્યથી સંપાદન થવું.

જીવતવનું અજ્ઞાન કરી, પરમાત્માથી અભિન્ન થઈ, પરમાત્માના સ્વરૂપધર્મોને અંતઃકરણમાં સર્વ અવસ્થામાં જાગૃત રાખવા, એ મનુષ્યમાત્રનું પ્રધાન કર્તવ્ય છે. એ કર્તવ્યની સિદ્ધિ, એ ઉન્નતિનું શિખર છે. એ કર્તવ્ય સર્વોત્તમ પ્રકારે શી રીતે સાધવું, એ સંબંધમાં આ પ્રસંગે કરવા જેવા સર્વ વિચારો સંક્ષેપમાં આજે આપણે કરી ગયા છીએ. તો હવે વ્યર્થ વાણીનો વિસ્તાર કરવો એ કોઈ પણ વિશેષ અર્થનો સાધક ન હોવાથી અંતરાત્મારૂપ પરમાત્મા, કે જેમના સામર્થ્યથી જ આ સર્વ વાગ્વિકાસ આજે થયો છે, તેમને પ્રેમપૂર્વક પ્રણામ કરી લેખિનીને હેઠી મૂકીએ છીએ. શ્રેયસ્સાધકોનો પરમાત્મા સર્વદા અધિક અધિક વિજય કરે.

બ્રહ્મસૂત્ર અથવા બ્રહ્મમીમાંસા.

(અનુસંધાન વર્તમાન. વર્ષના ૫૪ ૧૭૫ થી.)

આ પ્રમાણે જીવ અને ઈશ્વર એમાં જીવ ઉપકાર્ય છે અને ઈશ્વર ઉપકારક છે. હવે એ ઉપકાર્યોપકારકભાવ બેની વચ્ચે છે તેથી જીવ અને ઈશ્વરનો કેવા પ્રકારનો સંબંધ હોવો, જોઈએ એ વિચારવા શ્રીસૂત્રકાર અન્ય અધિકરણ રચે છે.

અંશે નાનાવ્યવેશાદન્યથા ચાંડવિ દાશકિતવાદિત્વમર્ઘયત એકે ॥ ૪૩ ॥

સૂત્રાર્થ—જીવો ઈશ્વરના અંશજેવા છે કારણ કે એ બંનેના ભેદનો શ્રુતિમાં વ્યવ-
દેશ કર્યો છે અને વળી તે સાથે એક શાખામાં જીવો બ્રહ્મદાશ છે, બ્રહ્મદાસ છે, કિતવો
પણ બ્રહ્મ છે, બ્રહ્મ જી છે, પુરુષ છે ઇત્યાદિ કહેવામાં આવ્યું છે.

નાના વ્યવેશાદ—નાનાત્વ એટલે ભેદ તેનો વ્યવદેશ એટલે અનુવાદ અથવા યથા-
પ્રાપ્ત ભેદનું કથન છે તેથી,

દાશકિતત્ત્વમ્—એટલે દાશ એટલે માછીઓ અને કિતવ એટલે જુગારીઓ તેપણું.
ઉપર જીવ તથા ઈશ્વરને કર્તા તથા કારણિતા સ્થાપી, એ બેની વચ્ચે ઉપકાર્યોપકારક-
ભાવસિદ્ધ કર્યો. એ સંબંધ સંબંધ વ્યક્તિઓવચ્ચે લોકમાં દૃષ્ટ છે, જેમકે સ્વામી અને ભૂત્ય-
ની અથવા અગ્નિ અને તેના તત્ત્વખાની વચ્ચે. તો જીવ અને ઈશ્વરની વચ્ચે ઉપકાર્યોપકાર-
કભાવ સ્વીકારાયો છે તો એમનો સંબંધ સ્વામીભૂત્યવત્ છે કે અગ્નિ અને વિસ્ફુલિ-
મના જેવો છે, એ સંશય ધાય છે.

ત્યાં પ્રથમ પૂર્વપક્ષ એવો પ્રાપ્ત થાય છે કે ગમે તે પ્રકારનો લેવો અને દ્વિતીય
પૂર્વપક્ષ એ પ્રાપ્ત થાય છે કે ગમે તે અનિયત લેવો યોગ્ય નથી તેથી સ્વામીભૂત્યવત્
સંબંધ લેવો કેમકે જ્યાં એ સંબંધ હોય છે ત્યાં જ એક ઈશિતા હોય છે અને બીજો
ઈશિતવ્ય હોય છે એવું લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે.

આ રીતે પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થતાં આ સૂત્રથી સિદ્ધાન્ત કરવામાં આવ્યો છે કે જીવ
ઈશ્વરનો અંશ છે, જેમકે અગ્નિનો વિસ્ફુલિંગ અંશ છે તેમ. ત્યાં ઈશ્વર વસ્તુતઃ તો
નિરવયવ છે તેથી એનો મુખ્ય અંશ સંભવતો નહિ, પણ અંશના જેવો છે એવું લેવું
યોગ્ય છે.

ઈશ્વર નિરવયવ છે તો જીવને પરમાત્મા જ શામાટે ન લેવા એ પૂછવામાં આવે
તો ઉત્તર એ છે કે શ્રુતિમાં નાનાત્વનો ભેદનો વ્યવદેશ છે, તેથી સોઝવેછેત્ત્વઃ સ્વચિન્ન-
જ્ઞાસિતવ્યઃ, પતમેષ વિદિત્વા મુનિર્મયાતિ, ય આત્માનિ તિષ્ઠન્નાત્માનમગ્રતઃ યમયાતિ-
તે પરમાત્માનું અન્વેષન કરવું યોગ્ય છે, તેમનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું યોગ્ય છે, તેમને જ
જાણીને જીવ મુનિ થાય છે, જે પરમાત્મા જીવત્ત્વમાં રહી, અંતર આત્મારૂપે તેનું નિય-
મન કરે છે—ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં જીવ તથા ઈશ્વરનો ભેદવડે નિર્દેશ છે અને બેની વચ્ચે
આવહારિક પણ ભેદ ન લેવાય તો એ ઉચિત નથી.

પૂર્વપક્ષી કહેશે કે આ ભેદનિર્દેશ, જો બંનેને સ્વામીભૂત્યવત્ લેવામાં આવે તો
સારે સારી રીતે ધટી શકે છે તેથી એ ભેદનિર્દેશવડે બંનેનો એવો સંબંધ લેવો. આમ
કહેવામાં આવે તેનું ઉત્તર આપતાં શ્રીસૂત્રકાર જણાવે છે કે અન્યરૂપે પણ શ્રુતિ એ બંનું

કથન કરે છે. એથી એ જાણાયું કે કેવળ નાનાતવના કથનથી જ અંશસિદ્ધિમાવનો નિર્ણય કરવામાં આવતો નથી પણ આનાનાતવનો પ્રતિપાદક અન્ય ઉપદેશ પણ શ્રુતિ જ કરે છે.

આચર્યશ્રિકા બ્રહ્મસૂત્રમાં-બ્રહ્મ વાસા બ્રહ્મ વાસા બ્રહ્મવેમે કિતવાઃ-આ માછી દાસ એટલે સ્વામીને માટે પોતાના આત્માને અર્પણ કરનાર વેચાણ હોયને ત્યાં કિતવો એટલે જુગારીઓએ સર્વ બ્રહ્મ જ છે-એમ કહી દાસ, દાસ, કિતવાદિ રૂપતા બ્રહ્મની કરી. એ હીન જાતિના ઉદારરણ્યવડે એવું સ્થાપે છે કે દામરૂપકૃત કાર્ય તથા કારણના સંધાતમાં પ્રવેશવા જીવોમાત્ર બ્રહ્મરૂપ છે, બ્રહ્મથી અભિન્ન છે. આ જ પ્રમાણે ત્વંસ્ત્રી ત્વં પુમાન-સિ ત્વં કુમાર ઉત વા કુમારી ત્વં જીર્ણો વર્ણેન વંચસિ ત્વં જાતો મર્વસિ વિ-શ્વતોમુક્તઃ-તું સ્ત્રી છે, તું પુરુષ છે, તું કુમાર છે તથા કુમારી, પણ છે. તું વૃદ્ધ હોય દંડવડે ચાલે છે. તું જ સર્વતોમુખ-સર્વરૂપે યદ્ય રહે છે, સર્વાણિ રૂપાણિ વિચિત્સ્ય ધારો નામાનિ કૃત્વાડમિચવન્ યદાસ્તે-જે સર્વ પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરીને, તથા સર્વ નામોને ઉપજાવીને તેવડે વ્યવહાર કરતા સ્થિત યાવ છે તે પરમેશ્વરને જાણનાર અમૃત યદ્ય રહે છે-બ્રહ્માદિમાં પણ અભેદનો નિર્દેશ છે, નાન્યોડતોસ્તિ દૃષ્ટ-એથી અતિરિક્ત કાષ્ટ દૃષ્ટ નથી એ શ્રુતિ અભેદને સિદ્ધ કરે છે. વળી જેમ અગ્નિ તથા વિરઘુલિંગ એ બંનેમાં ઉષ્ણતા સમાન છે, એક જ છે, તે જ પ્રમાણે જીવ અને ઈશ્વરમાં ચૈતન્ય અવ-શિષ્ટ જ છે. તેથી ભેદ અને અભેદ બંનેનું શ્રુતિમાં પ્રતિપાદન આવે છે માટે જીવને ઈશ્વરના અંશ જ સેવા યોગ્ય છે.

આ જ અર્થની સિદ્ધિમાં શ્રીસૂત્રકાર અન્ય હેતુ દર્શાવે છે.

મન્ત્રવર્ણાલ્લચ ॥ ૪૪ ॥

મુદ્રાર્થઃ-મંત્રવર્ણથી પણ આ અર્થ સિદ્ધ થાય છે.

આ સૂત્રમાં એ કહ્યું કે મંત્રભાગની ઋચાથી પણ આ અર્થ સિદ્ધ થાય છે. પુરુષ સૂક્તમાં કહ્યું છે કે ઇતાવાનસ્ય મહિમા તતોઽયાર્યાશ્ચ પૂંઠવઃ । પાદોડસ્ય સર્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્યાડમૃતં દિવિ ॥ આ આખો પ્રપંચ તે સહસ્રશીર્ષા પુરુષનો મહિમા છે, વિભૂતિ છે અને પુરુષ એ પ્રપંચથી પણ મહત્તર છે; સર્વ જીવો એના પાદરૂપ અંશરૂપ છે અને એથી અતિરિક્ત પુરુષ તે પ્રકાશાત્મક દુરોક્તમાં અમૃતરૂપે સ્થિત છે. આ ઋચામાં ભૂત-શબ્દોવડે જીવો જેમાં પ્રધાન છે એવા સ્થાવર જંગમનું ગ્રહણ કરાય છે કેમકે મહિસન સર્વભૂતાનિ અન્યત્ર તાર્થેભ્યઃ-શાસ્ત્રવિધિથી અતિરિક્ત રચેને સર્વ ભૂતોની અહિંસા કરવી-બ્રહ્માદિમાં એ જ અર્થમાં ભૂત શબ્દનો પ્રયોગ છે. પાદ, અંશ, ભાગ એ સર્વ પર્યાય શબ્દો છે. તેથી આ ઋચાથી જીવો અંશ છે એ જાણાય છે.

આ જ અર્થની સિદ્ધિમાં શ્રી સૂત્રકાર અન્ય હેતુ આપે છે.

અપિ ચ સ્મર્યતે ॥ ૪૫ ॥

મુદ્રઃ-વળી સ્મૃતિ પણ જીવોને અંશ જાણાવે છે.

આ સૂત્રમાં એ કહ્યું કે-મર્મવાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ સનાતનઃ-મારો જ અંશ જીવલોકમાં નિત્ય જીવત્વરૂપે યયો છે-બ્રહ્માદિ શ્રી ભગવદ્ગીતારૂપ સ્મૃતિમાં જીવોને ઈશ્વરના અંશરૂપ કહ્યા છે તેથી પણ જીવોનું અંશત્વ સિદ્ધ થાય છે.

પૂર્વપક્ષીએ કહ્યું હતું કે ન્યાં સ્વામીભૂત્યનો સંબંધ હોય છે ત્યાં સ્વામી ઈચ્છિતા

યાય છે અને ભૂત્ય ઇશિતવ્ય યાય છે એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે છતાં આની લોકમાં પ્રસિદ્ધિ હોય તોપણ પ્રસ્તુતમાં યાત્રને અનુસરીને જ જીવધર્મશરવચ્ચે અંશાશિખાંવ અને ઇશિતૃષ્ટિશિતવ્યભાવ લેવાનો છે એ નિશ્ચય યાય છે. ઇશિરનો ઉપાધિ શુદ્ધસત્તા માયા છે, અથવા વિદ્યાભિષક માયા છે તેથી ઇશિર સર્વોત્કૃષ્ટ ઉપાધિવડે સંપન્ન છે અને તેથી ઇશિતા યાય છે અને અવિદ્યા અથવા મલિનસત્તારૂપ હીનઉપાધિસંપન્ન જીવો છે તેથી તેઓ ઇશિતવ્ય યથ રહે છે એ યોગ્ય છે તેથી એમાં કોઈ રીતે વિરોધ નથી.

અહિં પૂર્વપક્ષી શંકા કરશે કે ઇશિરને અંશી અને જીવને અંશી લેવામાં આવે તો જીવના સંસારદુઃખના ઉપભોગવડે અંશી ઇશિરને પણ દુઃખીપણું પ્રાપ્ત થશે. લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે કે હસ્તપાદાદિ શરીરના અંશોમાંના કોષમાં દુઃખ યતાં તેવડે અંગી દેવતાને દુઃખીપણું યથ રહે છે, આમ ઇશિરને સર્વ જીવોનાં દુઃખવડે દુઃખીપણું યતાં ઇશિરને તે જીવો પામે તેમને તો દુઃખનો પાર નહિ રહે, તો એ કરતાં તો પૂર્વાવરણવાળો સંસાર જ જીવોમાટે સારો કરે અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન અનર્થક યથ રહેશે.

આ પ્રમાણેની શંકા પ્રાપ્ત યતાં શ્રી સૂત્રકાર ઉત્તર આપે છે કે--

પ્રકાશાદિચન્નૈવં પરઃ ॥૮૬॥

સૂત્રાર્થઃ—પર જે ઇશિર તે જીવની માફક દુઃખાનુભાવ કરતા નથી એ પ્રકાશાદિનાં ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ યાય છે.

આ સૂત્રથી એ કહેવામાં આવ્યું કે જેમ જીવ સંસારદુઃખને ભોગવે છે તેમ પરમેશ્વર ભોગવતા નથી. કારણ કે જીવ અવિદ્યાના આવેશને લીધે દેહાદિરૂપતાને ભણે પામ્યો હોય તેવો યથ રહે છે અને તેથી દેહાદિના દુઃખવડે હું દુઃખી છું એ પ્રકારે, અવિદ્યાકૃત દુઃખોપભોગને પોતાવિષે માની લે છે, અને પરમેશ્વર દેહાદિ ભાવને પામતા નથી તેમ દુઃખના અભિમાનને ધરતા નથી કારણ કે એમનામાં અવિદ્યા નથી. જીવને પણ દુઃખાભિમાન યાય છે તેનો હેતુ, અવિદ્યાકૃત જે નામરૂપ તેવડે નિષ્પન્ન થયેલા દેહાદિ ઉપાધિથી અવિવેકરૂપ ભ્રમ છે અને એ દુઃખાભિમાન પણ પારમાર્થિક નથી. જેવી રીતે પોતાના દેહમાં યતા દાહ, છેદ આદિને લીધે થતું દુઃખ દેહાદિના અભિમાનની શ્રાન્તિથી જીવ પોતાવિષે ભોગવે છે તે જ પ્રમાણે પુત્રમિત્રાદિમાં રહેલને લીધે હું જ પુત્ર છું, હું જ મિત્ર છું, ક્રિયાદિ પ્રકારે અહં અભિમાન સ્થાપી પુત્ર મિત્રાદિનાં દુઃખથી તેમના વિષેના અભિમાનને લીધે પોતાને દુઃખી માની લે છે. તેથી એ નિશ્ચિત યાય છે આ જીવને દુઃખાનુભવ યાય છે તેનું કારણ મિથ્યા અભિમાનરૂપ શ્રમ જ છે. વ્યતિરેકદર્શનથી પણ આ જ નિશ્ચય યાય છે. ઘણા મનુષ્યો એક રચણે બેઠા છે. તેમાં કેટલાકને પુત્રમિત્રાદિ છે તથા તેમને વિષે પુત્રમિત્રાદિનું તેમને અભિમાન છે, તથા તેમના બીજા કેટલાક એથી રહિત છે. એટલામાં કોઈ આવી ઘોષ કરે છે કે અમુક પુત્ર મરી ગયો, અમુક મિત્ર મરી ગયો. તો જેમને તેને તેનેવિષે પુત્ર મિત્રાદિનું અભિમાન છે તેમને જ તન્નિમિત્તે દુઃખ ઉત્પન્ન યાય છે અને બીજા જે પરિવારકેઆદિ એ અભિમાનથી રહિત ત્યાં બેઠેલા છે તેમને થતું નથી. તેથી આ વ્યતિરેકદર્શનથી સ્પષ્ટ યાય છે કે જેમને તે તે અભિમાન યાય છે તેમને જ તે તે દુઃખ ઉત્પન્ન યાય છે. તેથી લૌકિક પુરુષમાં પણ સમ્યગ્દર્શનની અગત્ય સ્પષ્ટ છે એટલે કે સમ્યગ્દર્શન યતાં દુઃખનો અભાવ યથ રહે તો સ્પષ્ટ છે તો વિષયશૂન્ય પોતાથી અન્ય પરતુમાત્રને ન જોનાર અર્થાત્ બેદણ્ડિરહિત તથા નિત્ય

ચૈતન્યસ્વરૂપ પરમેશ્વરને સદા દુઃખનો અભાવ હોય એમાં શું કહેવું ? તેથી સમ્યગ્દર્શન નિષ્પ્રયોજન છે એવો જે અક્ષેપ આવ્યો હતો તે પણ દૂર થઈ રહે છે.

આ અર્થને રપટ કરવા શ્રીસૂત્રકારે પ્રકાશાદિનાં ઉદાહરણો સૂચવ્યા છે. સૌર્ય તથા આંદ્રમસ, પ્રકાશ આકાશને તથા નીચે વ્યાપીને રહ્યો હોય છે તે જ્યારે અંગુલિ આદિ ઉપાધિના સંબંધવાળો થાય છે જ્યારે અંગુલિ ઝાલુ હોય છે તો તે ઝાલુ જણાય છે અને અંગુલિ વક્ર રાખેલી હોય છે તો તે પ્રકાશ પણ વક્ર પ્રતીત થાય છે. અહિં વસ્તુતઃ તો પ્રકાશ તે તે ભાવથી રહિત છે, છતાં ઉપાધિવશાત્ જાણે તેવો તેવો થઈ રહ્યો હોય એમ ભાસે છે. ધટાદિ લઈ જવામાં આવે છે ત્યારે તદવચિન્ન આકાશ પણ આલતું જણાય છે, છતાં વસ્તુતઃ એ આલતું તથી, જલનાં પાત્રો આદિમાં કંપ થાય છે ત્યારે તેમાં પહેલું સૂર્યપ્રતિબિંબ પણ કંપમાન થાય છે છતાં મિંબભૂત સૂર્ય કંપરહિત રિયત થયેલા હોય છે. આ જ પ્રમાણે અવિદ્યાવડે પ્રત્યુપરચાપિત થયેલો તથા શુદ્ધિ આદિ ઉપાધિથી ઉપહિત થયેલો જીવરૂપ અંશ દુઃખોપભોગ પામતો થાય તોપણ એ અંશેના અંશી પરમેશ્વર દુઃખથી રહિત જ રહે છે. વળી જીવોને પણ દુઃખની પ્રતીતિરૂપ પ્રાપ્તિ અવિદ્યાને લક્ષનેજ થાય છે એ કહેવાઈ ગયું છે. તેથી જ તત્ત્વમસિ ધ્યાદિ વેદાન્ત વાક્યો અવિદ્યાત્મક જે જીવોના જીવભાવ તેનો બાંધ કરી જીવોની બહારપતાનો બોધ કરે છે. તેથી સર્વથા જીવનાં દુઃખથી પરમાત્માને દુઃખિત્વ આવતું નથી.

આ જ અર્થને અન્ય હેતુથી શ્રી સૂત્રકાર દર્શાવે છે.

સ્મરન્તિ ચ ॥ ૪૭ ॥

સૂત્રાર્થ—વ્યાસાદિ આ રીતે જ સ્મરે છે અર્થાત્ પ્રતિપાદન કરે છે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે શ્રી વ્યાસ આદિ એવું જ પ્રતિપાદન કરે છે કે—જીવના દુઃખથી પરમાત્મા દુઃખી થતા નથી. એમણે કહ્યું છે કે—

તત્ર યઃ પરમાત્મા હિ સ નિત્યો નિર્ગુણઃ સ્મૃતઃ ।

ન લિપ્યતે ફલૈશ્ચાપિ પદ્મપત્રમિવામ્ભસા ॥

કર્માત્મા સ્વપરો યોડ્લો મોક્ષઘ્નૈઃ સ યુજ્યતે ।

સ સત્તદશકોનાડિયે રાશિના પુગ્યસે પુનઃ ॥

હાં જે પરમાત્મા છે તે નિત્ય અને નિર્ગુણ છે તથા તેમને પદ્મપત્રની માફક કર્મ-ફલલેપ થતો નથી. બીજો જે કર્માત્મ જીવાત્મા છે, તેનો બંધ અને મોક્ષથી સંબંધ થાય છે તથા તે દશ ધન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણ અને મનસ્ તથા શુદ્ધિ એ ૧૭ તત્ત્વોના લિંગદેહથી પુનઃ યુક્ત થાય છે. તેથી આ વચનરૂપ સ્મૃતિથી પણ એ જ અર્થ સિદ્ધ છે.

સૂત્રમાં ચ શબ્દનો પ્રયોગ છે તેથી આ સ્મૃતિવચનઉપરાંત આ અર્થની શ્રુતિનો સંગ્રહ સૂચવ્યો છે. શ્રુતિ કહે છે કે તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદ્વત્તિ મનઃશ્રન્નન્યો અમિચાક-જ્ઞાતિ આ આનો એક એટલે જીવાત્મા સ્વાદુ પિપ્પલને અર્થાત્ કર્મફલને ભોગવતો રહે છે તથા અન્ય એવો પરમેશ્વર ભોગથી રહિત પ્રકાશમાન રિયત થાય છે. અન્ય શ્રુતિ કહે છે કે વ્રક્ષસ્તથા સર્વ-ભૂતાન્તરાત્મા ન લિપ્યતે લોકદુઃખેન યાદ્યઃ । પરમાત્મા સર્વ જીવોના અન્તરાત્મા છે તથા બધા એઓ અસંગ છે તથા જીવોનાં દુઃખોથી અસિદ્ધ છે. તેથી શ્રુતિ અને સ્મૃતિરૂપ ઉભય હેતુથી પરમેશ્વરને જીવોનાં દુઃખોનો ભોગ નથી એ સિદ્ધ થાય છે.

અહિં પૂર્વપક્ષી આ પ્રકારે શંકા કરશે કે'ને એક જ આત્મા સર્વ જૂતમાત્રના અન્તરાત્મા છે તો લૌકિક અને વૈદિક અનુચા તથા પરિહાર (નિષેધ) કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકે? આના ઉત્તરમાં એવું જણાવવામાં આવે કે જીવો ઈશ્વરના અંશરૂપ હોય છે તેથી જેમ અગ્નિના વિરેકુલિંગો સર્વ પૃથક્ પૃથક્ હોય છે તેમ એ અંશો પૃથક્ પૃથક્ થવાથી તેમને લાગને કાઢને અનુચા અને કાઢને પરિહાર કરવામાં આવી શકે તો પછી શંકાનો વિષય શો છે. તો એ ઉત્તરુ યોગ્ય નથી. કારણ કે અબેદ પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિઓ જીવ અંશરૂપ નથી એમ પણ પ્રતિપાદન કરે છે. તત્ત્વસૂત્રાં તદેવાંનુમાવિશાત્ તેને સજીવે તેમાં જ પરમેશ્વરે જીવરૂપે પ્રવેશ કર્યો, તાન્યાડતોસ્તિ દદ્વા પરમાત્માયો અતિરિક્ત કોષ દદ્વા નથી, મૃંચો સ મૃચુમામોતિ ચ દદ્વા નાનેવ વ્યવતિ ને અહિં જરા પણ બેદને જીવે છે તે મૃચરૂપ સંસારને પામે છે, તત્ત્વમાસિ તું તે છે, અદ્દ મદ્દોસ્મિ હું બ્રહ્મરૂપ છું, ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ અવિકૃત પરમાત્મા જ જીવરૂપ છે એટલે કે પરમાત્માયો જીવ અલિન છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે.

આની સામે એવું રહેવામાં આવે કે શ્રુતિમાં બેદ તથા અબેદ બંનેનું પ્રતિપાદન છે તેથી જીવો અંશરૂપ છે એ સિદ્ધ થાય છે, તો પૂર્વપક્ષી કહે છે કે એ પણ યોગ્ય નથી. ને શ્રુતિમાં બેદ અને અબેદ બંને પ્રતિપાદ એમ તો આ સાચું હરે, જીવો અંશરૂપ છે એમ બંને શ્રુતિથી સિદ્ધ થાય. પણ શ્રુતિમાં તો અબેદ જ માત્ર પ્રતિપાદ છે કારણ કે જીવો બ્રહ્મરૂપ છે એ જ્ઞાન થયે જ પુરુષાર્થની-ભોક્ષની સિદ્ધિ થાય છે. બેદ એ સ્વભાવપ્રાપ્ત છે અને તેનો તો અનુવાદ માત્ર કરવામાં આવે છે.

વળી બ્રહ્મ નિરવયવ છે તેથી જીવ તેનો મુખ્યાર્થમાં અંશરૂપ થઈ શકે તેમ નથી. તેથી એક પરમાત્મા જ સર્વ જૂતોના અંતરાત્મારૂપ થઈ જીવરૂપે રિયત થયા છે એ સિદ્ધ છે અને તેમ થતાં લૌકિક વૈદિક અનુચા અને પરિહારની ઉપપત્તિ કરવી ઘટે છે.

આ શંકા પ્રાપ્ત થતાં શ્રી સૂત્રકાર ઉત્તર આપે છે.

અનુજ્ઞાપરિહારૌ વેદસમ્યગ્ધ્યાંઽજ્યોતિરાદિવત્ ॥ ૪૮ ॥

સત્યાર્થ:—આત્માનું એક જ છતાં દેહના સંબંધને લીધે અગ્નિની માફક અનુચા અને પરિહાર ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.

આ સૂત્રમાં એ જણાવ્યું કે ઋતૌ માર્યામુપેયાત્-ઋતુના સમયમાં અસંસર્ગ કરવો એ શાસ્ત્રીય અનુચા છે; શુભંઙ્ગનાં નોપગચ્છેત્-શુરુપત્તીના સંબંધથી દૂર રહેવું એ શાસ્ત્રીય પરિહાર નિષેધ છે; અગ્નિ ષોમીયં પશું સજ્જપેત્-અગ્નિષોમીય પશુનું સમાલોકન કરવું એ વૈદિક અનુચા છે; માં હિંસ્યાત્ સર્વા મૃતાનિ-પ્રાણીમાત્રની હિંસા ન કરવી એ વૈદિક પરિહાર છે. તેમજ મિત્રંતું ઉપસેવન કરવું અને શત્રુનો પરિહાર કરવો એ અનુક્રમે લૌકિક અનુચા અને પરિહાર છે. આ પ્રકારના સમાર્ત, શ્રીત અને લૌકિક અનુચા અને પરિહાર, આત્મા વસ્તુતઃ એક છતાં, આત્માના દેહોસાથેના સંબંધને લીધે ઉપપન્ન થાય છે. આ દેહાદિ સંધાત તે હું છું એ પ્રકારની આત્માવિષેની વિપરીત પ્રત્યયની ઉપપત્તિ તે આત્માનો દેહોસાથેનો સંબંધ છે. આવી જ્ઞાન્તિ સર્વે પ્રાણીઓમાં દેખાય છે. હું જાહિંછું, હું આહું છું, હું અંધ છું. હું દેખતો છું. હું મૃદ છું. હું અમૃદ છું ઇત્યાદિ પ્રકારના પ્રત્યયો સર્વે પ્રાણીઓને થાય છે એ સ્પષ્ટ છે. આ પ્રકારની જ્ઞાન્તિરૂપ પ્રતીતિને

નિવારણ કરનાર સમ્યગ્ જ્ઞાનથી અતિરિક્ત કોઈ સાધન નથી. સમ્યગ્ જ્ઞાન જ્યાં સુધી થયું નથી ત્યાર પૂર્વે આવી જ્ઞાન્તિ સર્વ પ્રાણીઓમાં સામાન્ય બોગવી રહેલી છે. તેથી આ પ્રકારનો, અધિગ્ધાને લાકને થયેલો, આત્માનો દેહાદિ ઉપાધિસાચેનો સંબંધ હોવાથી એને લાંબે જીવોમાં નાનાત્વ થઈ રહે છે, વસ્તુતઃ આત્મકય છતાં જીવોમાં બેઠે થઈ રહે છે અને તેથી તેમને હિંદેથી કરાતાં અનુતા અને પરિહાર ઉપપન્ન છે.

આ નિયમથી તત્વજ્ઞ પુરુષને-સમ્યગ્ જ્ઞાન જેમણે સંપાદન કર્યું છે તેમને માટે અનુતા અને પરિહાર વ્યર્થ થઈ રહેશે એમ કહો તો તે સાચું છે. એ દેહની પ્રાપ્તિ નથી પણ કંટની જ પ્રાપ્તિ છે. કારણ કે તત્વજ્ઞ પુરુષ કૃતાર્થ થયા છે અને તેથી તે નિયોજ્ય રહેતા નથી. જે જે નિયોજ્ય છે તેનો હેય તથા ઉપાદેય પદાર્થમાં શાસ્ત્ર તથા લોક નિયોગ કરે છે. આત્માથી અતિરિક્ત હેય વા ઉપાદેય કોઈ વસ્તુ છે જ નહિ એવું જેમને જ્ઞાન છે, આત્માથી અતિરિક્ત હેયોપાદેયના અસ્તિત્વનું જેમને અજ્ઞાન છે તે કેવી રીતે નિયોજ્ય થઈ શકે ? આત્માનો આત્મામાં નિયોગ થઈ શકે નહિ.

કર્મો દેહથી અતિરિક્ત આત્મા છે એ જ્ઞાનવાળો છે, છતાં પારલૌકિક ફળની પ્રાપ્તિ માટે જ્યોતિષ્ઠોમાદિ કર્મવિધિના તે નિયોજ્ય થઈ રહે છે તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનવિહ પણ દેહથી આત્માના વ્યતિરેકનો જ્ઞાનવાળો છે છતાં એ નિયોજ્ય થઈ શકે એમ કહેવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે. કારણ કે કર્મોને જે દેહાત્માનો વિવેક છે તે પરાક્ષ વિવેક છે અને તે અપરોક્ષ જ્ઞાનનો વિરોધી નથી તેથી કર્મોને દેહથી અબેદશ્મ છે અને તેથી દેહવિને આત્માભિમાન તેને રહેલું છે અને તેથી તે નિયોજ્ય થઈ શકે છે. પણ જ્ઞાનવિહને એમ નથી. તેને તો અપરોક્ષ વિવેક ઉદિત થયેલો છે તેથી અબેદશ્મ નિશ્ચય થયેલો છે. પ્રાત્નતરે કહીએ તો આત્મા દેહાદિથી વ્યોમવત્ અસંદત છે એવું જેને જ્ઞાન નથી તેવો આત્મા પોતાને નિયોજ્ય માની શકે છે, તેને જ નિયોજ્યત્વનું અભિમાન થઈ શકે છે પણ દેહાદિથી પોતે અસંદત છે એવું જ્ઞાન જેને થયેલું છે તેવા કર્મોને પણ નિયોગ દટ નથી તો આત્માનું એક જ જેમના જાણવામાં આવી ગયું છે તેવા જ્ઞાનવિહને નિયોગ નહિ હોય એમાં શું કહેવું ! અન્યથે કહીએ તો કર્મોને રમ્ય દેહથી પોતાનો વ્યતિરેક જાણ્યો છે પણ સૂક્ષ્મ અને કારણ દેહથી પોતાનો ભેદ તેના જાણવામાં માનવામાં આવ્યો નથી તેથી એને નિયોજ્યપણનું અભિમાન થાય છે, પણ જ્ઞાનવિહને એ સર્વ દેહથી પોતાનું અસંદત, પોતાનો ભેદ દટપણે સિદ્ધ થયો છે અને તે આત્માભાવને જ જુએ છે તેથી તે કોઈનો નિયોજ્ય થઈ રહેતો નથી એ સ્પષ્ટ છે.

તત્વજ્ઞ જ્યારે કોઈ પ્રકારના નિયોગને અધીન નથી ત્યારે તેમની થયેલ એટલા થઈ રહે અર્થાત્ વિદિનનિર્વિદ્ધ સર્વ કર્મમાં એમની પ્રતિ થઈ શકે, અને તેનો તેને જાણ નહિ થાય. તત્વજ્ઞ કે તત્વજ્ઞ જે તેનું નિર્વિદ્ધ કર્મ કરનાર થઈ શકે, જે તેવો કોઈ લેખી દંભી આદિ પણ થઈ રહે. આવી શંકા થાય તો તે યોગ્ય નથી. કારણ કે કર્મમાત્રમાં અને કોપી, લેખી ઇત્યાદિ સર્વ પ્રકારમાં અભિમાન જ કારણ છે. જેમનું અભિમાન ગણિત થયું છે તેમની પ્રતિજ્ઞ થઈ શકતી નથી. જેને પ્રતિજ્ઞ થાય છે તે સર્વમાં અજ્ઞાન જ પ્રવર્તે છે. જ્ઞાનવિહનું અભિમાન સર્વનઃ અભિત થયેલું છે તેથી તેમની કોઈ ક્રિયામાં પ્રતિજ્ઞ થઈ શકે તેમ નથી તેમ છે નિર્વિદ્ધ કર્મમાં થાય એ અસંભવ છે. જ્ઞાનવિહ જ્યારે પોતાની આદેશમાં

દૂર રહે છે અર્થાત્ મોદાગતરૂપ વ્યુત્પાનને સેવે છે અને તેથી આત્માથી અતિરિક્ત પદા-
યને લુપ્તે છે ત્યારે તેમને અભિમાનનો આભાસ ઉદય થાય છે, અને ત્યારે એમની પ્રવૃત્તિ
યદ્ય શકે છે. પણ એમને સાધક દશામાંથી જ નિષિદ્ધ કર્મનો સર્વોચ્ચ ત્યાગ થઈ ગયો છે,
અને સર્વ દુર્ગુણો જય થઈ ગયો છે તેથી એ અભિમાનાભાસ સ્ફુરે ત્યારે પણ નિષિદ્ધ
કર્મમાં અને દુરાચારમાં પ્રવર્તક અભિમાનાભાસ સ્ફુરવાનો અસંભવ છે. તેથી બહાવિદ્
જ્યારે ઐક્યનો અનુભવ કરી રહેલા હોય છે ત્યારે અને જ્યારે દ્વૈતના આભાસને જોઈ
રહ્યા હોય છે ત્યારે સર્વ દશામાં યથેષ્ટાચરણની પ્રાપ્તિ એમનામાં આવતી નથી.

આ પ્રમાણે દેહોના સંબંધને લીધે અનુચ્છા અને પરિહારની ઉપયત્તિ થઈ રહે છે.
તેમાં નિદ્રાશૈત્ત અગ્નિ આદિ છે. અગ્નિ એક છે છતાં સ્મશાનાગ્નિ અશુચિ હોવાથી તેનો
પરિહાર કરવામાં આવે છે અને યજ્ઞશાળાના અગ્નિનું વંદન કરવામાં આવે છે. એક જ
સવિતાનો પ્રકાશ છતાં અપવિત્ર દેશમાં પડેલા એ પ્રકાશનો પરિહાર કરાય છે અને
પવિત્ર પ્રદેશમાંના પ્રકાશનું સેવન થાય છે. પાર્થિવ પદાર્થોરૂપ વજ્ર, વૈદ્યુર્ય આદિનું કારણ
કરાય છે, અને પાર્થિવ છતાં પણ મનુષ્યકલેવર આદિનો પારિહાર કરાય છે. ગાયોનાં
પૂત્રપુરીષનું મહણ કરાય છે કેમકે તે પવિત્ર છે અને અન્ય જાતિનાં પ્રાણીના એ પદા-
યોનાં પરિહાર કરાય છે કેમકે તે પવિત્ર નથી. આ જ પ્રમાણે આત્મા એક છતાં દેહોના
સંબંધને લીધે અનુચ્છા તથા પરિહાર ઉપપન્ન થઈ રહે છે.

(અપૂર્ણ.)

ઉચ્ચ પ્રકારનું જીવન ગાળો. જો હાલ તત્કાલ તમારા સ્થૂલ જીવનમાં એ પ્રકારે તમે
ન રહી શકો એમ હોય, તો તમારી કલ્પનાની સહિમાં મનોમય રીતે ઉચ્ચ પ્રકારનું જીવન ગાળો.

આમ કરતાં સ્મરણમાં રાખજો કે તમારી કલ્પનાની સહિમાં જેનું સતત ચિત્ત રચા-
યેલું રહે છે, તમારા મનવડે જોને અખંડ તમારા માનસપ્રદેશમાં ચિંતનવડે સદ્મરૂપે
જોવા કરો છો, તે જ વસ્તુ સમય જતાં યોગ્યકાળે, તમારા સ્થૂલ જીવનમાં સ્વૂતરૂપે
પ્રત્યક્ષ થતી જણાશે—જે હાલ કલ્પિત રૂપે છે, તે સ્વૂતરૂપે થઈ રહેશે.

તેથી વર્તમાન સમયમાં તમારી કેવી સ્થિતિ છે, તમે કેવી પદવી ઉપર છો અથવા
તમારા શા હાલ છે તેના વિચાર કરાવિના તમારો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો એ જ હોવો જોઈએ
કે ઉચ્ચ પ્રકારનું જીવન ગાળવું. અને એ ઉચ્ચ જીવન વિચારમાં, આચાર—ક્રિયામાં,
પોતાના સ્વત્વ (Personality) માં અને પોતાના અંતરત્તમ આત્માના પ્રદેશમાં—એમ
સર્વ સ્થળે ગળાવું જોઈએ—સ્વદેશમાં, તમારા સમય અંશમાં ઉચ્ચ જીવન ગળાવું હોવું
જોઈએ. એમ થતાં તમારું ભાવિ એક મેટામાં મોટા આશ્ચર્યરૂપ જ થઈ રહેશે.

ઉત્તમ પુરુષોની પ્રજા ઘણી વચ્ચે સામાન્ય પ્રકારની

હોય છે તેનું શું કારણ?

એ ધણી જગ્યાએ જોવામાં આવે છે કે મહાન પુરુષો અને મહાન સ્ત્રીઓની પ્રજા તેમના જેવી જ મહા સામર્થ્યવાળી થઈ નથી, તેમ હોતી નથી. જ્યારે બીજા બાળુએ 'આપ તેવા બેટા' એ વચન પ્રસિદ્ધ છે ત્યારે એ વાર્તા એક રદસ્ય રૂપ જણાઈ પ્રશ્નને પ્રકટાવનાર થઈ પડે છે.

પરંતુ જ્યારે આપણે સર્જન શક્તિના નિયંત્રણ તથા તેના સ્વભાવના સ્વરૂપને જાણીએ છીએ, ત્યારે એ વિષયમાં ઉપરઉપરથી જોનારને જે અગમ્યસરખું કે રદસ્યજેનું જણાય છે તે અદસ્ય થઈ જાય છે. અને ત્યારે સમર્થ પુરુષોની પ્રજા તેવી જ ન હોય એ સંભવિત છે, એ સ્પષ્ટ જણાય છે. અને તેની સાથે તેવા મહાન પુરુષોને તેમના કરતાં પણ વિશેષ સામર્થ્યવાળી પ્રજા કેવી રીતે થાય એ પણ જણાઈ આવે એમ છે.

મનુષ્યશરીરમાં એક સવિશેષ સામર્થ્ય રહ્યું છે કે જેને આપણે સર્જનશક્તિ કહીએ છીએ. તેનું એક કાર્ય સજ્જવાનું છે, અર્થાત્ તે ઉત્પન્ન કરવાની ક્રિયાને કહે છે. અને મનુષ્યની જ કરી શકાય એવું કાંઈ પણ ઉત્પન્ન કરવાનું તેનામાં કુદરતી સામર્થ્ય છે. તેના મૂળતત્ત્વમાં આ સામર્થ્યમાં કંઈ સવિશેષ સજ્જવાનું સામર્થ્ય હોતું નથી પરંતુ તેના મૂળ તત્ત્વમાંથી આ સામર્થ્ય નૂદું પડે છે, અને મનુષ્યના શરીર કે જ્યાં સર્જનકાર્ય આરંભ કરતું હોય છે, તેના પ્રત્યેક ભાગમાં જતું રહે છે.

એ જગતો અમુક ભાગ મનમાં જાય છે, બીજો ભાગ અથવા અંશ શરીરમાં પ્રસારે છે, અને શરીરમાં પુનઃ તે બે વિભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે. તેમના એક ભાગ પ્રજનનેન્દ્રિયમાં જાય છે, અને બીજો ભાગ શરીરનાં પુરો (colls) નું પુનરંચન કરવામાં જાય છે.

પ્રજનનેન્દ્રિયમાંથી જતા આ જગતે મનુષ્યજાતિ રચવાનું સામર્થ્ય છે, જ્યારે પુનરંચનના પ્રદેશમાં જતા એ જગતે પોતાના શરીરને જ પુનઃ પુનઃ રચ્યા કરવાનું સામર્થ્ય હોય છે.

એ એક પ્રસિદ્ધ વાર્તા છે કે સમગ્ર સ્વૈયં શરીર નવથી દસ મહિનામાં કેવલ નવ વીન રૂપમાં રચાઈ જાય છે. અને તેમ થવામાં આ સર્જનકાર્યમાં જ કારણરૂપ છે કે જે શરીરમાં જન્મી તેના અખંડ પુનરંચન અથવા પુનરુત્પત્તિને કાર્ય કરે છે. દરે જ્યારે આ શરીરના નવીકરણ (Renovation) ને અટકાવનાર મનના સૂક્ષ્મ આપારો આ જગતની આડે આવે છે, ત્યારે શરીરના પરમાણુસમૂહમાં શુક્રના પ્રકરે છે અને તેથી વૃદ્ધાવસ્થા આવે છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જેને આપણે વૃદ્ધાવસ્થા કહીએ છીએ તે વસ્તુનું કૃત્રિમ છે, અને માનસિક નિયંત્રણના ભંગથી જ તે પ્રકરે છે.

આ સર્જનસામર્થ્ય મનમાં જન્મીને અનેક વિભાગોમાં વહેંચાઈ જાય છે. પ્રત્યેક શુદ્ધિ શક્તિ, અને ઇતર શક્તિઓ એમાંથી અમુક અંશને મેળવે છે. કલ્પનાશક્તિમાં જન્મીને આ જ બળ કલ્પનાની ક્રિયાને કરે છે, અને મનની અદ્ભુત ચિત્રશાળામાં નવીન માનસ ચિત્રોને સજીવે છે, એ જ બળ વિદ્યાવિષયક (Literary) શુદ્ધિ શક્તિમાં રહીને મંથો રચે છે, અને સંગીતવિદ્યાની શક્તિમાં જન્મીને તે નવીન કાવ્યોને રચે છે. ચિત્ર-કલાની શુદ્ધિમાં પ્રવેશીને તે ચિત્રો ચિતરે છે, અને શોધક તથા નિર્માતા (constructive) શુદ્ધિવડે તે જ બળ યંત્રો બનાવે છે. સૂક્ષ્મશુદ્ધિશક્તિ (Intelligence) માં પ્રવેશીને તે વિચાર કરવાની પદ્ધતિને રચે છે, અને આચારમાં મૂકવામાં આવતી શક્તિઓ વડે, પ્રત્યક્ષ પરિણામો લાવવાની પદ્ધતિને ઘડે છે.

શરીરના અથવા મનના કોઈ પણ ભાગમાં જ્યાં કંઈ પણ બાધવાનું, ઘટવાનું, પાથો નાંખવાનું, કંઈ રૂપ આપવાનું કે સજીવવાનું હોય છે, ત્યાં આ સર્જનસામર્થ્ય પોતાની વિવિધ કળારૂપે રહીને તે કાર્ય કરે છે. તેથી તેના સ્વભાવ અને તેના નિયમોનું યથાર્થ જ્ઞાન પામવું અત્યંત આવશ્યક છે.

આપણે કહી ગયા કે આ બળ તેની મૂળ સ્થિતિમાંથી આગળ વધતાં જૂદું પડી જાય છે અને શરીરમાં જ્યાં જ્યાં સર્જનકાર્ય રહેલું હોય છે તે સર્વ પ્રદેશમાં જાય છે. પરંતુ પ્રત્યેક સર્જનઆપાર સ્વતંત્રપણે કેટલું બળ ગ્રહણ કરે છે એનો નિર્ણય શી રીતે થાય ? આપણે એટલું જાણીએ છીએ કે બધા સરખા જ પ્રમાણમાં તેને ગ્રહણ કરતા નથી.

કલ્પકશક્તિ (Inventive genius શોધક શુદ્ધિ) ના મનમાં, કલ્પનાશક્તિ, નિર્માતા શક્તિ, (construction) અને અપૂર્વતા (Originality) એ ત્રણ શક્તિઓ, તેના શરીરમાં જે સર્જન બળ ઉત્પન્ન થાય છે તેના પોણા ભાગ લઈ લે છે. તેથી તેવા પુરુષના મનની બીજી શક્તિઓ લગભગ એમને એમ સુપ્ત પડી રહે છે, આ વાત સત્ય છે એમ સર્વ જાણે છે.

લગભગ દરેક પ્રતિભાસંપન્ન (Genius) પુરુષ એક દેશી-એક બાબતના-જ્ઞાન-વાળા હોય છે. કેમકે તેના સર્જનસામર્થ્યનો મોટો ભાગ એક જ પ્રકારની શક્તિના સમુદાયપ્રતિ જતો હોય છે.

વ્યાપારીવર્ગના ધણા મનુષ્યો કલાવિદ્યા અને સંગીતવિષયક જ્ઞાનમાં કેવળ અજ્ઞાન-સરખા હોય છે. જ્યારે આપણામાંના કેટલાક સર્વોત્તમ લેખકો અને કવિઓને વ્યાપારી શાખાનું જ્ઞાન ખિલકુલ હોતું નથી. એનું કારણ એ જ છે કે તેમનું સર્જનસામર્થ્ય લગભગ એક જ શક્તિમાં જતું હોય છે. અને તેથી બીજી શક્તિઓ દુર્બલ રહી ગઈ હોય છે.

જે મનુષ્યો મોટેભાગે માનસિક કાર્ય કરનારા છે તેઓ ભાગ્યે જ શરીરે બલવાન હોય છે અને સર્વોત્કૃષ્ટ કેળવણી પામેલા મનુષ્યો ધણેભાગે દુર્બલ શરીરમાં જ પડ્યા રહેનાર હોય છે. કેટલાક વહેંચે છે કે 'શુદ્ધિમાં વધ્યા તેમ બળમાં ઘટ્યા,' તેનું કારણ એ જ છે કે સર્જનસામર્થ્યનો ધણો ભાગ મનની અંદર જ આવ્યો જાય છે, અને શરીરને પૂરતા પ્રમાણમાં મળતું નથી. આ પ્રમાણે યવામાં કારણ બીજું કશું જ નથી, પરંતુ સર્જનસામર્થ્યને પૂરતા પ્રમાણમાં-વધારવાનું અને હાલ તે જેટલું આપણને માલ છે તેને બધામાં યોગ્ય પ્રકારથી કેવી રીતે વહેંચવું એ જ્ઞાન આપણે શીખ્યા નથી.

આપણને જણાય છે કે અત્યંત બુદ્ધિશાળી સ્ત્રીપુરુષોને બાલકો ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે, અને જેમને બુદ્ધિ નથી, જેમને બુદ્ધિનો લેશ પણ ઉપયોગ નથી એવા વર્ગમાં વધારે પ્રમાણમાં પ્રગ્ન હોય છે. અલબત્ત જો કે તેમાં અપવાદો હોય છે, પરંતુ જ્યારે તે અપવાદનું કારણ સમજાય છે ત્યારે જે સંબંધી દાલ આપણે વિચાર કરીએ છીએ, તેના જ વિશેષ પૂરાવારૂપે તે કારણો યથા પડતાં હોય છે.

જે મનુષ્યો બહુ બુદ્ધિમાન હોય છે, અને જેમનો મનની સાથે જ લગભગ બધો વખત સંબંધ હોય છે, તેઓ તેમના સર્જનસામર્થ્યનો માનસ કાર્યોમાં એટલો બધો ઉપયોગ કરે છે કે તેઓની પ્રજનનશક્તિ બહુ જ ન્યૂન પ્રમાણમાં પોષાતી હોય છે. અને તેથી પ્રજાનો બહુ ઓછો સંભવ હોય છે અથવા કેટલાકને બિલકુલ સંભવ પણ નથી હોતો.

સાથે સાથે જો કહેવું જોઈએ કે અત્યંત બુદ્ધિમાન થવું અને ઉત્તમ કેળવણી પામવી અને તેની જોડે ઉત્તમ પ્રકારની આધિક પ્રગ્ન થવી એ અસંભવસરખું છે.

મનવડે ધ્યાન આપવાથી જ, વિવિધ પ્રકારની સર્જનધ્વનિઓમાં, સર્જનસામર્થ્યની ધટિત વ્યવસ્થાથી વહેંચણી થઈ શકે છે. માનસિકરીતે જે જે સ્થાનમાં તમે રહો છો, ત્યાં સ્વભાવથી જ સર્જનસામર્થ્યનો વધારેમાં વધારે પ્રવાહ વહે છે અને જે ધ્વનિમાં જો પ્રવાહ વધારે પ્રમાણથી વધે છે, તે ધ્વનિનું કાર્ય સર્વોત્તમ પ્રકારે જળને ઉપભવે છે.

જો ખરૂં છે કે મોટામાં મોટું કાર્ય, જો બન્ને વધારેમાં વધારે પ્રમાણમાં આકર્ષાઈ શકે છે, પરંતુ જો કંઈ તેના ઉપરના દેખાતા કદના પ્રમાણસાથે સંબંધ ધરાવતું નથી. જે શક્તિ અને ધ્વનિના વ્યાપારો વિચાર, તે શક્તિ અને વ્યાપારોમાં સ્વભાવથી જ મનનો અધિક લક્ષ અપાય છે. અને જેમ જેમ અધિક લક્ષ અપાય છે, તેમ તેમ તે અધિક અને અધિક જળને આકર્ષે છે. બુદ્ધિના પ્રમાણમાં તે જગ આકર્ષાતું નથી. પરંતુ તે બુદ્ધિમાં જેટલો વેગ પ્રકટાવવામાં આવે છે તેના પ્રમાણમાં તેના પ્રતિ જગ આકર્ષાય છે. અને જ્યાં વધારેમાં વધારે માનસિક લક્ષ એકાગ્ર થયું હોય છે, ત્યાં જ વેગની તીવ્રતા નિરંતર પ્રકટે છે.

મનુષ્ય તેના લક્ષ અથવા ધ્યાનને ગમે ત્યાં વાળી શકે છે, અને તેથી તમે ગમે ત્યાં તમારા જળના પ્રમાણને વધારી શકો એમ છે.

પ્રસિદ્ધ પુરુષો એટલા માટે જ પ્રસિદ્ધ થઈ શક્યા છે કે તેમનામાં બહુ વિરલ એવા ઉત્તમ માનસ સદૃશ્યો પ્રકટયા છે. અને તેથી તેઓ સામાન્ય મનુષ્યો કરતાં ધણી મંદાન કાર્યો કરી શકે એમ છે. તેમનાં મન વિશાલ અને જલવાન હોય છે, અને તેઓ અજ્ઞાતપણે પણ તેમની પ્રતિમા અથવા આલૈશ્વિક બુદ્ધિશક્તિના પ્રદેશમાં રમ્યા કરતા હોય છે, અને તેથી કરીને જે વડે તેમની જો પ્રતિમાચિત્રિ (Goddess) આલેખારને પામે છે એવા પ્રકારની મનની શક્તિઓ તથા મનના વ્યાપારના સચુદાયમાં રવાના થઈ શકે છે અને તેમના સમગ્ર ધ્યાનને પરોવના હોય છે. પરિણામ એ આવે છે કે તેમના શરીરમાં પ્રકટતા સર્જનસામર્થ્યનું જે તૃતીયાંશથી નવ દર્શાવ જગ એ માનસશક્તિ-ઓમાં વપરાય છે.

તેઓનું સર્જન સામર્થ્ય માનસિક સૃષ્ટિમાં જ સર્વાંશે રચી રહ્યું હોવાને લીધે તેમનું પ્રજનનસામર્થ્ય ઉત્તમ સર્જન (creation) કરવાને અસમર્થસરખું થયું હોય છે. અને તેથી તેમની પ્રજા હલકા પ્રકારની થાય છે. હલકું સામર્થ્ય ઉત્કૃષ્ટ સર્જન કરી શકતું નથી. દુર્બળતામાંથી કંઈ બળ પ્રકટતું નથી, તેમ સામાન્ય અથવા છુદ કારણમાંથી આશ્ચર્યજનક કાર્ય પ્રકટતું નથી.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય એમ છે કે સમ્પત્તિમાંથી સમ્પત્તિ પ્રકટે છે. ઉત્તમ પ્રકારના પિતાને નિકૃષ્ટ પ્રજા ઉત્પન્ન થવામાં તેમણે તે બાલકની ઉત્પત્તિ થવામાં નિકૃષ્ટ પ્રકારનું સર્જનસામર્થ્ય વાપર્યું હોય છે. તેનામાં જે ઉત્કૃષ્ટતા હતી તેના તેણે પોતાની શુદ્ધિશક્તિમાં પ્રતિબિમ્બિતમાં, અને તેના કાર્યમાં વ્યય કર્યો છે, અને બાલકને જ તેણે નિકૃષ્ટતા અર્પા છે. અને તેમ યવાથી સમ્પત્તિ સમ્પત્તિયને પ્રકટાવ્યું હોય છે.

જેમણે સમર્થ પ્રજાને ઉત્પન્ન કરવી છે તેમણે તથા મુખ્ય વસ્તુઓને પૂરી પાડવી જોઈએ.

સીપુરુષની વચ્ચે બલવાન અને તીવ્ર વેગમય શુદ્ધ રત્ન હોવા જોઈએ, અને તેમાં પણ ગર્ભધારણસમયે તે તે બાવની પરાકાષ્ટા હોવી જોઈએ, બીજું ઉભયમાં તે સમયે સર્જનસામર્થ્યો બલવાન હોવા જોઈએ, અને ત્રીજું ઉભયમાં મનમાં ઉચ્ચતા તથા મહત્તાની બાવના અથવા બાન (consciousness) હોવું જોઈએ.

પૂર્વના અનેક પ્રસંગો વિચારતાં જણાય છે કે જે પ્રથમ બાલક હોય છે, તેમાં માતાપિતાનું અધિક ઐશ્વર્ય ઉતરી આવ્યું હોય છે. અને તેનો હેતુ એ જ કે તે ઉભયનો આરંભમાં તૈલધારાવત પ્રેમ વહેતો હોય છે, અને તેના પરિણામે તેમના સર્વોત્કૃષ્ટ સર્જનસામર્થ્યોનો તે પિંડ રચાયો હોય છે, એ પ્રજા સંકુચિત પ્રેમના પરિણામવાળી નથી, પણ પ્રકૃષ્ટ અને પૂર્ણ અંશવાળા તથા અરોધ્ય પ્રેમના પરિણામવાળી છે, અને તેથી તેને ઉત્કૃષ્ટ યવામાં બીજું કોઈ કારણ નથી, પરંતુ તે વાસ્તવ પ્રેમની ઉત્પત્તિ છે, એ જ છે. આરંભમાં દંપતીરત્ન વિલક્ષણ બળવાળો, પરસ્પરમાં તીવ્ર વેગને અર્પનારો અને વિશુદ્ધ હોય છે, અને આરંભમાં કોઈને કોઈના રત્નમાં વિશેષ કરવાનો પ્રસંગ ન આવ્યો હોવાથી તે અદ્વિતીય રૂપમાં ઉભયમાં ઉભયને માટે વહેતો હોય છે.

પરંતુ કેવલ આ યથાર્થ પ્રેમ જ તેમનાં બાલકોને અદ્વિતીય અથવા સમર્થ બનાવવાને સમર્થ હતો અથવા છે એમ નથી. તે સમયે એક બાલકને પૂરતું થાય તેના પ્રમાણમાં અને તેથી પણ અધિક પ્રમાણમાં સર્જનસામર્થ્ય તે દંપતીમાં હોય છે.

એ ખરું છે કે એવા અનેક સમર્થ પુરુષો થઈ ગયા અને હશે કે જે પ્રથમ પ્રગટ્ય ન હોય, અને તેમ છતાં તે મહાસમર્થ હોય, પરંતુ જે સત્ય જાણવામાં આવે તેમાં એ સ્પષ્ટ થશે કે તેમનું ગર્ભધાન કોઈ અસામાન્ય પ્રકારનું જ હોવાનું. કાં તો પૂર્વે કહ્યો તેવા પ્રકારના પ્રેમનો પુનઃ વેગ પ્રકટયો હોય અથવા સર્જનસામર્થ્યની પ્રકલ્પતા હોય, અથવા દંપતીની વા ઉભયમાંથી એકના અંતઃકરણની તે કાંતે અત્યંત દિવ્યકલા હોય, વા આ સર્વ કારણો એકઠાં થયાં હોય. મૂલ સ્થિતિની સાથે માતાપિતાની સ્થિતિનો પણ સારો અથવા હલકો પરિણામ યવામાં સંબંધ હોય છે, તેમ છતાં પણ ગર્ભધાન સમયની સ્થિતિઉપર મુખ્ય આધાર રહેલો છે.

આમજની મૂલ ઉત્પત્તિના કારણની શ્રેયતા યવાનાં આ ત્રણે તત્ત્વોને પ્રત્યેક દંપતી પૂરાં પાડી શકે એમ છે. એ દંપતીની પોતાની જે સ્થિતિ હોય તેના કરતાં પણ આ ત્રણ તત્ત્વોને ઉત્તમ પ્રકારનાં કરવાથી તેમની પ્રજાને તેઓ તેમના પોતાનાં કરતાં વધારે સારી સ્થિતિમાં મૂકવાને સમર્થ થાય છે.

સમતીય સમતીયને ઉત્પન્ન કરે છે (Like produces like) એ નિયમે માતાપિતાને તેમના કરતાં તેમની પ્રજા વધારે "સારી" થાય એ અઘ્ઘમ્મસરખું ભાવે, પરંતુ ન્યારે તમે જાણો છો કે તમારી પ્રજા કંઈ તમારું જ પ્રતિસર્જન (Reproduction) નથી, પરંતુ તમારા પ્રેમનું તમારા સર્જનસામર્થ્યનું તથા તે બાલકને સમવામાં જે દ્રવ્યોનાં તમે ઉપયોગ કર્યો છે તેનું એ સર્જન છે, ત્યારે આ દેખીતી અઘ્ઘમ્મના અગાધ જ્ઞાન છે.

સર્વ જાણે છીએ કે ન્યારે પ્રેમની વૃદ્ધિને કરનારી સ્થિતિ અથવા પરિવેશન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે પ્રેમ અમર્યાદ પ્રમાણમાં વધે છે, અને ત્યારે મનુષ્યની લક્ષણોના નિરોધવડે સરીરના સમય સર્જનસામર્થ્યને પ્રજનનસાધનપ્રતિ વાળી શકાય છે. તેમ જ મનુષ્યના મનની નિત્યની સામાન્ય સ્થિતિ કરતાં તે પ્રસંગે ઉત્તમ પ્રકારની સ્થિતિમાં પણ પ્રવેશી શકે છે, એ તેનું જલ્પીતું છે. તેથી તે કાલે જો તેનો કોઈ અલૅકિક સ્થિતિમાં પ્રવેશ થઈ જાય છે, અને સદૅજ યત્નથી તેમ કરી શકાય છે—કેમકે તેમ યવાના અને કે તેઓ તે કાલે વિદ્યમાન હોય છે—તો તે પ્રજા માતાપિતાકરતાં વિદ્યમ્મ સામર્થ્યવાળી થઈ શકે છે અને તેથી કરીને મનુષ્યની પોતાની સ્થિતિકરતા અધિક ઉત્તમ પ્રકારની પ્રજા થવી અઘ્ઘમ્મ નથી.

આ પ્રકારે મનુષ્ય યોગ્ય સમયને મારે પોતાના મનની સામાન્ય સ્થિતિકરતાં વિશેષ ઉત્તમ પ્રકારની સ્થિતિને તે પ્રકટાવી શકે છે. અને તે પણ થયી વખતે મનુષ્ય પોતાની જે સર્વોત્તમ સ્થિતિને અનુભવતો હોય તેના કરતાં પણ કેટલું વિદ્યમ્મ સર્વોત્તમતાનો તે કવચિત્ અનુભવ કરી શકે છે. અને એવી વિદ્યમ્મ સર્વોત્તમતાના સમયે જ અદ્દશુન સામર્થ્યમય અથવા પ્રતિભાસન્નિસંપન્ન પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે. તમારાં કાર્યમાં તમે સર્જનસામર્થ્યને બંધે મારે તેટલું વાપરો, પરંતુ પ્રજનનકાર્યમાં તમારા સપગા સામર્થ્યના પ્રવાહને વાળીને તમારી પ્રજાને પ્રતિભાસંપન્ન થવાને યોગ્ય કરી શકો એમ છે.

તમારા નિત્યના કાર્યને યોગ્ય દિવસ અટકારીને તમારા સપગા સર્જનસામર્થ્યને આ પ્રજનનસાધનપ્રતિ સુચમપણે વાળી શકો એમ છે. અને ત્યારે તમે જાણો છો કે એ પ્રમાણે કરવાથી તમારા કરતાં પણ અધિક પ્રતિભાસંપન્ન પ્રજા થાય છે ત્યારે તો ખુશીથી અને સદૅજમાં તેમ કરી શકો એમ છે.

તમારા મનને અલૅકિક ઉચ્ચતાનું જ્ઞાન થાય તેના પ્રકારે તમારા મનને યોગ્ય દિવસપર્યંત સરળપણે યોગ્ય શો એમ છે, અને ન્યારે તમે જાણો છો કે એવી એ ઉચ્ચતા તમારી જીવિષ્યની પ્રજામાં તમે ઉતારી શકો એમ છે, ત્યારે તમે ખુશીથી અને સદૅજમાં તે પ્રમાણે કરી શકો છો.

કેટલેક સમય, તમે બીજા સમય પ્રેમને, બીજા દિવસપ્રતિની મોહરણને અને બીજા ક્ષણોને સરળપણે મૂલી છો એમ છે, અને તમારા અર્પણપ્રતિ જ

તમારા હૃદય તથા આત્માને સમર્પી શકો એમ છે. તેમાં પણ તમે જાણો છો કે એ પ્રકારે વર્તવાથી પ્રકટ થયેલો દિવ્યાગ્નિ માતાપિતાના સધળા મહિન સત્વને બાળાને પ્રજનનવિધિમાટે કેવળ શુદ્ધ કરી મૂકે છે, ત્યારે તમે ખુશીથી અને સદ્ગુણો તે કાર્ય કરી શકો એમ છે.

ઉચ્ચ જ્વલંત અને હવંત પ્રેમ, બલવાન સર્જનસામર્થ્યો, અને બને તેટલી ઉચ્ચતાનું સર્વોત્તમ જ્ઞાન પ્રકટાવો, અને પ્રજનનકાર્યમાં એ સર્વ યોગ્યે, અને તમને તમારા કરતાં પણ સમર્થ બાલક પ્રાપ્ત થશે.

શરીરધારણથી બાલકના જન્મપર્યંત માતાએ પોતાના સર્જનસામર્થ્યનો વિશેષ અંશ તે બાલકને આપવો જોઈએ, અને તેણે ઉચ્ચ ચિંતનને સેવવું જોઈએ, તેણે કયા ઉપર તિરસ્કાર કે ક્રોધ ન દર્શાવતાં સર્વપ્રતિ સ્નેહમય ભાવ જ સેવ્યા કરવો જોઈએ, અને સર્વ ક્રોધ તેના અતિ પ્રીતિ રાખે એવી જ ક્રિયા તેણે કરવી જોઈએ. અને તેમ થતાં મૂળ સર્જનવિધિની ક્રિયાને બળ આપી તે એથી પણ વિશેષ સામર્થ્યવાળા બાળકને પ્રકટાવશે.

માતાપિતા સમર્થ વ્યક્તિઓ હોય કે ન હોય તો પણ આ પ્રકારની વિધિપૂર્વક ક્રિયાવડે સામર્થ્યમય, અને ઇચ્છાનુસાર પ્રજનને કરી શકશે.

આ અભ્યાસનો મુખ્ય વિષય એ જ છે કે સર્જનસામર્થ્યનું રૂપાંતર કરવું અને તેને યોગ્ય દિશામાં જ્ઞાનપૂર્વક વાળવું.

સમર્થ શ્રીપુરુષો સમર્થ પ્રજનને પ્રકટાવવામાં નિષ્ફલ નીવડે છે તેનું કારણ એ જ છે કે તેઓ લગભગ તેમના સધળા સર્જનસામર્થ્યનો મગજમાં જ ઉપયોગ કરે છે, અને જ્યારે તેઓ ઇચ્છે ત્યારે તે સામર્થ્યના પ્રવાહને બીજી દિશામાં કેવી રીતે વાળવો તેને તેઓ જાણતાં નથી.

મનુષ્યોએ જે કંઈ જાણવાનું છે તે એ છે કે આપણા સમગ્ર સર્જનસામર્થ્યને આજે એક દિશામાં અથવા એક શક્તિમાં કેવી રીતે વાળવું, અને અગત્ય પડે તો કાંયે જ તેને બીજી દિશા અથવા બીજી શક્તિમાં કેવી રીતે વાળી દેવું. બીજા શબ્દોમાં કહીએ વા આપણાં સર્જનસામર્થ્યોઉપર આપણું પૂર્ણ સ્વામિત્વ સ્થપાવું જોઈએ કે જેથી કરીને એ સામર્થ્યોને જેવી રીતે આપણે ઇચ્છીએ તેવી રીતે, જ્યાં આપણે ઇચ્છીએ ત્યાં અને જ્યારે આપણે ઇચ્છીએ ત્યારે થોડા શક્તિએ.

અને આ પ્રકારનું સ્વામિત્વ, માતાપિતા કરતાં અધિક જ્વલંત બાલકને ઉપજવશે એ દર્શન નહિ, પરંતુ એ જ પ્રમાણે તેઓ તેમના સર્જનસામર્થ્યને તેમના બીજાં કાર્યમાં યોજીને અધિક લાભને પ્રાપ્ત કરશે.

આથી કરીને આ એક અત્યંત મહત્વનો વિષય છે. વસ્તુતઃ આપણાં સર્જનસામર્થ્યોઉપર આપણું પૂર્ણ સ્વામિત્વ એ વિષયમાં એક મોટામાં મોટી સિદ્ધિ છે. અને તેની પ્રાપ્તિને માટે પ્રત્યેક મનુષ્યે તત્કાલ શોધ કરવો જોઈએ.

પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે સર્જનસામર્થ્ય મનની એકાગ્રતાને અનુસરે છે. અને જ્યાં અમુક પ્રમાણમાં એકાગ્રતા થાય છે ત્યાં તે એકદુરં થાય છે. તેથી આ સ્વામિત્વને પ્રાપ્ત કરવામાં સંયમની અથવા એકાગ્રતાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. તેમ છતાં પણ તે એકદી જ મહત્વની બાબત નથી. સર્જનસામર્થ્યો તેમના મૂળ રૂપમાં મનોગત (Subconscious)

હોય છે, અને તેથી તેમના ઉપર સ્વામિત્વ પ્રાપ્ત કરવાને માટે અપજ્ઞે મનની જાગૃત્ત્વ અવસ્થા સેવવી જોઈએ. વિજ્ઞાન વૃત્તિનું આ અધિક સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ છે. અને જેને આપણે વૃત્તિની અત્યંત આદૃતા (super-sensitiveness) કહીએ છીએ તેનો અનુભવ કરાવનાર છે. લગભગ પ્રત્યેક મનુષ્યને આ પ્રકારનું જ્ઞાન થોડા ધણા પ્રમાણમાં થયા જ કરતું હોય છે. ધણા થોડા જ મનુષ્યો તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરતા જણાય છે. તેનો વાસ્તવ ઉપયોગ સૂક્ષ્મ સામર્થ્યોના પ્રદેશપત્રિ અને તેના આંતર ભાગમાં એકાગ્રતાને પ્રકટાવવાનો છે. તમારા શરીરમાંના સૂક્ષ્મ સામર્થ્યોના જ્ઞાનવાળા થવું એટલું જ કહેવાનો ભાવ છે. અને શરીરના પ્રત્યેક પરમાણુસાથે મનુષ્યના માનસિક વિભાગપ્રતિ શરીરના સમગ્ર સામર્થ્યોની વાળવાથી એ પ્રકારે કરી શકાય છે.

મનની કળાને જાગૃત્ત્વ કરવાથી તમે સર્જનસામર્થ્યોઉપર અંકુશ સ્થાપી શકો છો. અને જ્યારે તમે એ પ્રકારની મનની જ્ઞાનવાળી સ્થિતિમાં હો તો કાલે શરીર અથવા મનના કોઈ પણ ભાગઉપર એકાગ્રતા કરવાથી પુષ્કળ પ્રમાણમાં ત્યાં સર્જન સામર્થ્ય જાય છે.

મગજની શક્તિઓના વિકાસને માટે પણ એકાગ્રતાના સમયે આ જ પ્રકારના જ્ઞાનવાળી સ્થિતિની આવશ્યકતા છે. કેમકે જ્યાં સુધી મગજના કોઈ પણ ભાગમાં સર્જનસામર્થ્યને સ્થાપતા નથી—લગ જતા નથી—ત્યાં સુધી તે ભાગમાં તમે મગજનાં અધિક પુરોને રચી શકતા નથી. અને સર્જનસામર્થ્યઉપર અંકુશ સ્થાપવાને અંતઃકરણમાં માનસ જ્ઞાનાવસ્થાને પ્રવેશ કરવી જોઈએ.

જ્ઞાનાથી આટલું જ થાય છે એમ નથી. કેમકે આ જ જ્ઞાનવાળી અવસ્થા (consciousness) વડે તમારું શરીર તથા મન ઉચ્ચ સામર્થ્યો તથા ઉચ્ચ શુભોપત્તિ અભિમુખ થાય છે, અને જેને આપણે અંતઃજ્ઞાન (Inspiration) કહીએ છીએ તે પ્રકટ થાય છે.

પ્રત્યેક મહા પુરુષોમાં અમુક પ્રમાણમાં આ પ્રકારની જ્ઞાનાવસ્થા જાગૃત્ત્વ હોય છે, અને એ જ માટે દરિને દુનન વિચારો, શોધો, સિદ્ધિઓ, નિયમો અને મહાનુસૂત્યો પ્રકાશમાં આવે છે.

પરંતુ ધણા અતઃકરણમાં કે જ્યાં આ જ્ઞાનાવસ્થા જાગૃત્ત્વ છે, ત્યાં તેના સ્વાભાવનું જ્ઞાન હોતું નથી. આપણને એવું ધણું પ્રાપ્ત છે કે જેનું આપણને જ્ઞાન નથી. અને જ્યાં સુધી આપણને તેનું જ્ઞાન નથી હોતું ત્યાં સુધી તે તે વસ્તુઓના સર્વોત્તમ કે પરિપૂર્ણ ઉપયોગ આપણાથી થઈ શકતો નથી.

સર્જનસામર્થ્યોઉપર જય મેળવવાને માટે મનથી તેનું નિરંતર જ્ઞાન કરો, અથવા તમારા શરીરમાં સૂક્ષ્મ સામર્થ્યોનો અનુભવ કરવાનો ચત્ન કરો. જ્યારે એ અનુભવ થાય એટલે તમારે જ્યાં જ્યાં સર્જનસામર્થ્યોના પ્રમાણની વૃદ્ધિ કરવી હોય, જ્યાં જ્યાં એ સામર્થ્યને પૂરું પાડવું હોય, ત્યાં ત્યાં એકાગ્રતા કરજો, અને એ શુદ્ધિ આદિ શક્તિમાં કે ઇન્દ્રિયમાં કે સ્વલ્પ અવયવમાં સાક્ષાત્પણે માનસિક રીતે રહેજો.

શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં જ્યારે તમને અધિક પ્રમાણમાં સામર્થ્યનું જ્ઞાન થાય કે જ્યાં તેનો તે કાલે ઉપયોગ ન હોય તો તત્કાલ મનની સજ્ઞાનાવસ્થામાં પ્રવેશો અને જ્યાં તેની દાસ અમલ હોય ત્યાં તમારા જ્ઞાનની પૂર્ણ એકાગ્રતા કરો. આ પ્રકારે કરવાથી જે સામર્થ્યો ક્ષય થાય એમ છે, તે રચનારૂપે (Constructive) થઈ રહેશે. આ અભ્યાસ સ્વામિત્વના અસતો વિકાસ કરશે અને થોડા જ સમયમાં તમે તમારા સર્જનસામર્થ્યોનો તમારી ઇચ્છાનુસાર ઉપયોગ કરી શકશો.

ઉપનિષદ્ આખ્યાનમાલા.

• (૫)

શાંઢિલ્ય વ્રજાધિપા.

અપાત્મશાસ્ત્રનો પરમ પ્રતિપાદ વિષય જીવજ્ઞાના ઐક્યનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે. આ અભેદ સ્વપ્નસિદ્ધ હોવા છતાં અજ્ઞાનના આવરણને લીધે સર્વને પ્રકટ થતો નથી. પ્રાણીમાત્રનો આ સ્વતઃસિદ્ધ અભેદમહિમા પ્રકટ કરવાનું અમોઘ સાધન તત્ત્વજ્ઞાન છે. અને તત્ત્વજ્ઞાન પરમાત્માપ્રતિતિ પરા અનુરક્તિ અથવા એકાન્તિક ભક્તિવિના ઉદય પામતું નથી. આ ભક્તિરૂપ સાધનની અવગણના કરનાર વિચારક માત્ર વિચારણાની ભૂમિકામાં જ પડી રહે છે, પરંતુ રસો હૈ સઃ-એ શ્રુતિપ્રતિપાદ પરમાત્માના અદ્વિતીયરસનો અનુભવ કરી શકતો નથી. આ પરમ રહસ્યનો પ્રકાશ ભક્તિમાર્ગના આચાર્ય શાંઢિલ્યમુનિને શ્રૌતકાલમાં થયો હતો.

જીવની જીવત્વભાવના અર્થાત્ અદ્યત્વ, પરતંત્રત્વ, અપૂર્ણત્વ, અપવિત્રત્વપ્રસાદિ ખરીરીતે નૈસર્ગિક નથી, પણ આપાધિક છે. જીવનો નૈસર્ગિક મહિમા સર્વત્ત્વમાં, સ્વતંત્રત્વમાં પૂર્ણત્વમાં, પવિત્રતામાં રહેલો છે. પરંતુ આ નૈસર્ગિક સ્વારાજ્યની સંપત્તિ જે ઉપાધિના સંપર્કવડે ઢંકાય છે તે ઉપાધિથી ઉપહિત આત્માનો વિવેક કરવા સારું ઉપહિત આત્માના સ્વરૂપનું અખંડ પ્રેમભાવથી ચિંતન કરવાની અગત્ય છે. શાખાચંદ્ર-ન્યાયમાં જેમ સત્ય આકાશમાં રહેલા દ્વિતીયાના ચંદ્રને જોવાની ઉત્કટ ઇચ્છા શાખાથી ઉપલક્ષિત ચંદ્રદ્વારા જ સફલ થાય છે; ગમે, તેમ આકાશમાં દૃષ્ટિ ફેરવ્યાથી સિદ્ધ થતી નથી, તેમ નિર્ગુણ સ્વેય જ્ઞાનસાધેના પોતાના વારતત્વ અભેદને અનુભવવાની ઇચ્છા રાખનાર સગુણ ઉપાસ્ય જ્ઞાનરૂપ શાખાચંદ્રનો આશ્રય લેવો જ પડે છે. આ સગુણ ઉપાસ્ય જ્ઞાનસાધે અનન્યાશ્રય સેવાવિના ગમે તેટલા સૂક્ષ્મ અથવા ગમે તેટલા મોટા તત્ત્વસાધે શુદ્ધિનો સંબંધ માત્ર કર્યાથી સ્વરૂપનું સામાન્યસુખ ઉદય થતું નથી. દ્વિતીયાનો ચંદ્ર કાંઈ પણ આલંબનને સેવ્યા વિના ઝટિતિ નેત્રગેચર થતો નથી. કદાચ થાય તો કાંઈ વિરલને જ થાય છે, અને ધણુઓએ તો તેવા આલંબનને-ઉપાધિને-શરણુ થતું જ પડે છે, તેમ અક્ષર જ્ઞાનો અનુભવ કેવલ જ્ઞાનસામગ્રીવડે કાંઈ વિરલને જ થાય છે; અન્ય સર્વને તો સગુણ જ્ઞાની ઉપાસનાવડે જ યથ શક છે. જેમ શાખાચંદ્ર અને આકાશસ્થચંદ્ર ચંદ્ર વસ્તુતઃ એક જ છે, પણ જોનારના દૃષ્ટિબિંદુબેદથી જિન્ન મનાય છે તેમ સગુણજ્ઞાન અને નિર્ગુણજ્ઞાન વસ્તુતઃ એક જ છે માત્ર ઉપાસક અને તત્ત્વજ્ઞના દૃષ્ટિબિંદુના બેદથી જિન્ન મનાય છે.

સગુણ અને નિર્ગુણ બ્રહ્મના વાસ્તવ અભેદને જાણનાર, અને તેમ છતાં બંને દષ્ટિ-
બિંદુના ભેદને સમજનાર ભગવાન શાંડિલ્ય મુનિ સામવેદનું સર્વોચ્ચ અધ્યયન કરી રહ્યું
જાણવાની ઉત્કટ ઇચ્છાવાળા પોતાના મધુકર નામના પ્રિય શિષ્યને એકાન્તમાં નીચેના
સૂત્રવાક્યનો આદેશ કરે છે:—

સર્વ સ્વલિષ્ઠં દ્રશ્યં તત્ત્વલાનિતિ શાન્તં ઉપાસીતે ॥

પ્રિય શિષ્ય ! આ સર્વ ભેદરાશિરૂપે જણાતું જગત્ ખરી રીતે બ્રહ્મ છે અર્થાત્ પર-
માત્મા જ છે; કારણ કે તે બ્રહ્મમાંથી ઉદય થાય છે, તે બ્રહ્મમાં જ વિદ્યે છે અને તે
બ્રહ્મમાં જ શમે છે. આ વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના કારણરૂપ સગુણ બ્રહ્મની,
શમદમાદિ સાધનસંપન્ન થઈ, ઉપાસના કરવાથી તને બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થશે અને તું કૃત-
કૃત્ય થઈશ.

આ રહસ્યસૂત્રનો આદેશ તત્ત્વલાનિ-એવા ગુપ્ત બાવને ગર્ભમાં રાખનાર મંત્રવેડે
કરવામાં આવ્યો છે. આ ગુપ્ત (Mystical) રહસ્યવાચક શબ્દ તેના સંકેતને ન જા-
ણનારને તુંબડીમાં કાકરા જેવા છે, સંકેતને જાણનારને અત્યંત વિપુલ અર્થોનો આવિષ્કાર
કરનાર છે. અદ્ય અક્ષરમાં સંદેહવિનાના સારવાળા અર્થનું સ્ફુરણ કરાવી મનનની વિપુલ
મર્યાદા પ્રકટ કરવી એ સૂત્રવાક્યનું પ્રયોજન છે. તેવા પ્રયોજનની સિદ્ધિ કરે તેનું આ
શાંડિલ્ય મુનિનું રહસ્યપ્રકાશક ઉપાસનાનું સૂત્રવાક્ય છે.

બ્રહ્મતત્ત્વમાંથી આ વિશ્વ ઉત્પન્ન થાય છે—જન્મે છે. માટે તત્ત્વ કહેવાય છે; જે
સૃષ્ટિક્રમથી આ વિશ્વ આવિર્ભાવ પામે છે, તેના અવળા ક્રમથી તેમાં લય પામે છે
માટે તે બ્રહ્મ તત્ત્વ કહેવાય છે. સૃષ્ટિ અને લયરૂપ એ ક્રાંતિવચ્ચે પ્રવાહરૂપે આ વિશ્વ
પ્રાણુ ધારણુ કરી એજાવાળું દેખાય છે માટે બ્રહ્મ તદન્ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે સૃષ્ટિ,
સ્થિતિ અને લયનો સમાહાર જેમાં રહેા છે તે તરવને તત્ત્વલાનિતિ-એ શબ્દસૂત્રમાં
ગુંથી ભગવાન શાંડિલ્ય મુનિએ એક અભેદ-મંત્રમાલા પોતાના પ્રિય શિષ્યને આપી મૌન
ધારણુ કરી રહ્યા.

અધિકારની પરીક્ષા કરી અભિષેકદ્વારા મંત્રદીક્ષા આપી પોતાના પ્રિય શિષ્યને સ્વા-
રાજ્યનું દાન કર્યું, પરંતુ લૌકિક રાજ્યને મંત્રશક્તિઉપરાંત પ્રભુશક્તિ અને ઉત્સાદશક્તિની
અગત્ય છે તેમ આ અભિષિક્ત શિષ્યને સગુણબ્રહ્મની પ્રભુશક્તિ અને ઉપાસનાની ઉત્સા-
દશક્તિ સેવવાની રહે છે. ગુરુથી મંત્રશક્તિ પ્રાપ્ત થયા છતાં જે પ્રભુશક્તિ અને ઉત્સા-
દશક્તિવિનાનો શિષ્ય હોય છે તેને નિષ્કંટક સ્વારાજ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી.

પોતાની પરંપરાગત રાજ્યની સંપત્તિ પોતાના ખાતલાવંધી, અથવા પ્રમાદથી લુપ્ત
થઈ હોય તેવા રાજપુત્રે પોતાની વાસ્તવ પ્રભુતાને મનમાં ઉદય કરી સદ્યરૂપે સ્થાપે તો જ
તેનામાં ઉત્સાદ ક્રોધાદ્યપંચેતનો પ્રકટે છે. જેમનામાં તેવી નૈસર્ગિક સંપત્તિ નથી તેમને
તેવો ઉત્સાદ પ્રકટ થવો સંભવતો નથી, અને પ્રકટે તોપણ તે અકાંક્ષાકવરૂપ થાય છે.
સામાન્ય ખારવટીઆના આવેશવાળા ક્ષત્રિયથી રાજપુત્ર પદ પ્રાપ્ત થઈ સકતું નથી; પરંતુ
જે રાજપુત્ર હોય તે ઉત્સાદપૂર્વક મંત્રાનુસારી પ્રવર્ત કરે તો રાજ્ય સારી પેઢે જમાવી
શકે છે. તેમ શમદમાદિ દૈવીસંપત્તિવિના અર્થાત્ શાંત આવેશવિનાના શિષ્યનો ઉપાસ-
નાનો ઉત્સાદ હોય તો તે બહારવટીઆના આવેશજેવો હોય છે.

આ હેતુથી તજ્જલાનિતિ—એ શબ્દવડે મંત્રશક્તિ જણાવી ભગવાન્ શાંડિ-
ભુનિએ શમદમાદિ સંપત્તિરૂપ પ્રભુતાનો આશ્રય કરવાનું, જાત શબ્દથી પ્રબોધ્ય, અને
વપાસીત એ શબ્દવડે અખંડ ઉપાસનાનો ઉદ્દેશ કરવાનું સૂચ્યું.

મંત્ર, પ્રભુ અને ઉત્સાહશક્તિના પ્રેરક સૂત્રવાક્યનો આદેશ કરી ભગવાન્ શાંડિ-
ભુનિ પોતાના સ્વભાવપ્રમાણે મૌન રહ્યા, અને શિષ્યને સૂત્રના રહસ્યનો આવિષ્કાર
થવાનું તેના પોતાના પ્રયત્નઉપર મૂક્યું. તત્વજ્ઞાનના આવિષ્કારમાં સામગ્રી રચી આવ્યા
પછી શિષ્યપ્રજ્ઞાઉપર જ મોટો આધાર રહે છે. શુરોનો પ્રયત્ન બોધનું સૂચન કરવાનો છે,
શિષ્યનો પ્રયત્ન બોધનો સર્વોચ્ચ આવિષ્કાર કરવાનો છે. આ રહસ્ય અર્વાચીન કેળવણીના
દ્વિમાધતીઓનું નૂતન નથી. પરંતુ આપણા વેદકાલના પ્રાચીન અધ્યાસત્રેણીના પ્રથમ
પગથીઆરૂપ છે.

સ્વાધ્યાયમાં નિપુણ શિષ્યે ઉપાસનાનો શમદમાદિ સાધનસંપન્ન યજ્ઞ આરંભ કર્યો.
આ ઉપાસના બાહ્ય આલંબનને લાઇ કરવા યોગ્ય નહતી. કેમકે બાહ્ય કોઈ પણ પદાર્થમાં
તજ્જલાન્નો ભાવ પ્રતિબિંબિત થાય તેવો ન જણાયો, પરમાણુકારણવાદને તપાસ્યો,
પરમાણુઓમાંથી વિશ્વનો ઉદય, સ્થિતિ અને લય થાય છે એવી તાર્કિક પ્રક્રિયા તજ્જલાન્-
નું સર્વોચ્ચ પ્રકટીકરણ કરે તેવી જણાઇ નહિ. તે પ્રક્રિયામાં ચેતનમય આત્માનો તજ્જલાન્
એ સૂત્રવાક્યમાં સમાસ થયો નહિ. પુનઃશ્રદ્ધાપૂર્વક ઉપાસના કરનાર તે શિષ્યે અન્ય
વિચારોથી ઉપરિચિત થતાં પ્રકૃતિ-પ્રધાન—આદિ તરવોનાં સ્વરૂપની આલોચના કરી સત્વ,
રજસ્, અને તમસ્ના સામ્યભાવવાળું પ્રકૃતિદ્રવ્ય આ વિશ્વનાં ઉદય, સ્થિતિ અને લય
કરવા આપાતતઃ સમર્થ જણાયું. પરંતુ તે પ્રકૃતિ જીવાત્માને જન્મ આપે એ વિચાર સાહ-
સરૂપ જણાયો. પરીક્ષા કરતાં ટક્યો નહિ. શિષ્યની મતિએ પરમાણુવાદીના આરંભવાદને
ત્યજી પ્રકૃતિવાદીના પરિણામવાદને મૂક્યો. શન્યવાદને તો અવકાશ જ નહતો.

ચેતનકારણવાદ પરિશીષથી વિચારવાનો રહ્યો. તજ્જલાન્—સૂત્રવડે ચિદાત્માનું ઉપા-
સનાના ક્રમમાં શોધન થવા માંડ્યું. પરંતુ આ ચિદાત્મા શારીર આત્મા અથવા આપણે
સર્વે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ તેવો દેહ અને ઇન્દ્રિયોને પરવશ પડેલો જીવાત્મા તજ્જલાન્ના
ગંજીર અર્થેને વહન કરે તેવો ન જણાયો. શિષ્યની છુદ્ધિએ બાહ્ય આલંબનો અથવા પર-
માણુ, પ્રકૃતિ, આદિ પ્રતીકો ઉપાસનાનાં ત્યજ્યાં, અને વિશ્વનાં ઉદય સ્થિતિ અને લયના
હેતુરૂપે સર્વાન્તર્યામી પરમેશ્વરને આંતર આલંબનરૂપે સ્વીકાર્યો, પરંતુ આ આંતર આલંબ-
નને પોતાથી વરતુતઃ નીરાળું સમજવાનું છે કે પોતાના સત્ય આત્મારૂપે સ્વીકારવાનું
છે તેની મીમાંસા કરવામાં શિષ્યની મતિ ઝુંઝાવા લાગી. ચિદાત્માની વાસ્તવ
અખંડકરસમાં જિનાત્માની વાસ્તવ સત્તા ધટે તેમ ન જણાઈ. વિજ્ઞાનરૂપ મહોદ-
ધિમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિરૂપ વિજ્ઞાનાત્મા તરંગાદિ વિવર્તરૂપ જણાવા લાગ્યો. પરંતુ આ
મહા પ્રયત્ન કરનાર જીવાત્માની વ્યક્તિમય સ્થિતિ ધ્રુવ અથવા નિતાન્ત સત્ય છે
એવો અજિનિવેશ કપિશાદિ મહાવિંઓને અમુક સમયે થયો હતો તો—આ શિષ્યને
થાય તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નહતું ઉપાસનામાં વિચ્છેદ થવા લાગ્યો; ધડીમાં ઉપારપશ્ચન્ન
પોતાની સમાન જાતિનું પણ ધણી અઢીઆતી કક્ષાનું ચેતનવિશેષ જણાવા લાગ્યું;
ધડીમાં સ્વગત, સજ્જતીય અને વિજ્જતીય બેદવિનાનું અખંડકરસ વિજ્ઞાન ધાતુરૂપે

જણાવા લાગ્યું. બનેમાં જગતકારણતા થતી નહિ. સામાન્ય જીવમાં નહિ; કેવલ ચેતનમાં અર્થાત્ નિચુલ્ય ધર્મમાં જગતકારણતા બધે બેસતી જણાઈ નહિ. તેથી તે સુર સિધ્ધે પોતાની ઉપાસનાની પરિશુદ્ધિઅર્થે શ્રી.શાંકરેય મુનિને પુનાઃ પ્રશ્ન કર્યોઃ ભગવન્ ! આ તજ્જ્ઞાન્—મંત્રના અર્થરૂપ ધર્મને મારે કેવી રીતે મદદ કરવો ? પરમ કૃપાલુ શાંકરેય મુનિએ નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યોઃ—

પ્રિય શિષ્ય ! આજસુધી તજ્જ્ઞાન્ના રહસ્યાર્થને શોધવા સધળાં બ્રાહ્મ આલંબનો શોધ્યાં, અને પ્રતીકઉપાસના કરી તેના ફલરૂપે તારી બુદ્ધિ અતિ સ્વછતાને પ્રાપ્ત થયછે. ક્રમાદિ સાધનો તને આ ઉપાસનાક્રમના આરંભમાં પ્રાપ્ત થયાં જ હત્યાં, અને દ્વાદશ પદ્ય તે સાધનો તારામાં અનાયાસે અલંકારની પેઠે વળજેલાં છે. આ પ્રતીક ઉપાસનાનો શ્રમ તારો હવે સફલ થવા લાગ્યો છે. બ્રાહ્મ આલંબનોને વિષય કરતા છતાં તારી મતિ તે આલંબનથી સ્વયંવાતી વસ્તુપ્રતિ દોડે છે. ઉપાસનાનો એક અદ્ભુત મહિમા એ છે કે જે પ્રકારનો ઉપાસ્ય મતિમાં આરૂઢ થાય તે પ્રકારના ઉપાસ્યનો ચિંતનાત્મક નિશ્ચય સિદ્ધ થતાં જીવાત્મા અથવા પુરુષ તે નિશ્ચયાનુસાર બની રહે છે. શુદ્ધવસ્તુનું ચિંતન શુદ્ધભાવ લાવે છે, મોટી વસ્તુનું ચિંતન મોટાભાવને પ્રકટ કરે છે. ચિત્તનો આ સ્વભાવધર્મ છે કે ચિંતનીય વસ્તુના સમાનાકાર બનવું. જ્યારે ચિત્ત ચિંતનીય વસ્તુનો સમાનાકાર બને છે ત્યારે તત્ત્વ ચિદાભાસ અથવા જીવાત્મા તે ચિંતનીય વસ્તુજેવો બાસે છે. આ પુરુષની નિર્વિકાર કૃટસ્થ રિયતિ છતાં ચિત્તના પરિણામને અનુસાર ચિંતનીય વસ્તુના જેવો પ્રતિભાસ તેમાં ઉદય થવો અને યોગિજનો સમાપ્તિ કહે છે. આ ચિંતનીય વસ્તુના સમાનાકાર બનાવના સાધનને ક્રેતુ અથવા ચિત્રનો અવિચ્છિન્ન નિશ્ચયાત્મક પ્રવાહ કહેવામાં આવે છે. પુરુષનું સ્વરૂપે અવસ્થાન થવામાં અર્થાત્ તેની કૃટસ્થ નિર્વિકારતા અને વાસ્તવ ધર્મભાવ જાગ્રત થવામાં આ ક્રતુની—ઉપાસનાની—અવસ્થ અગત્ય છે. જેમ કેવલ બ્રાહ્મ આલંબનનો આશ્રય કરવાથી ચિત્ત તે આકારપરિણામને પામે છે; વળી જેમ આલંબનને પ્રતીકરૂપે સેવાથી લક્ષ્યના સમાનાકાર ચિત્ત બને છે અને અલક્ષ્ય અંશોનો ત્યાગ થાય છે, તેમ તજ્જ્ઞાન્ એ મંત્રથી સ્મૃતિ તત્ત્વ પરમચેતનમય છે. તે લોકપ્રસિદ્ધ જીવાત્માજેવું નથી; તેમ નિર્વિકાર કૃટસ્થ નિત્ય ચેતનરૂપ પણ નથી. તે ચેતનવિશેષ વસ્તુતઃ એક જ છે, અને તેના પ્રતીભાસવડે પ્રેરાયેલા આપણાં અંતઃકરણાદિ પ્રત્યેક વ્યક્તિનાં જૂદાં સાધનો ચેતનવિશેષ, હોય તેવો બ્યવહાર કરે છે; અને તે સૂત્રાત્માથી પ્રેરાયેલી આ સર્વ સચેતન પુતળીઓ અદ્ભૂતભાવથી ચેષ્ટા કરે છે. આ પુતળીઓનો સાચો આત્મા આ અંતર્વામી પરમેશ્વર છે. આ પુતળીઓ પોતપોતાની ગુણક્રમાંનુસાર પ્રાપ્ત અંતઃકરણાદિસામગ્રીઅનુસાર પ્રવૃત્ત થાય છે. જેમ ચંદ્રમા સૂર્યના પ્રકાશના પ્રતિભાસને ધારણ કરી સ્વતંત્ર પ્રકાશમય ગોલકતરીકે પ્રકાશે છે; જેમ અખંડ અનવસ્થિત અગ્નિમાં નાખેલો લોહનો ગોળો અગ્નિમય થઈ સ્વતંત્ર અગ્નિ જેવો પ્રકાશે છે તેમ પ્રત્યેક અવિદ્યાઅધિમાં ગુણયેલો ચિદાભાસ પોતાના અંતઃકરણાદિ સામગ્રીથી વેષ્ટિત થઈ આ અંતર્વામીના પ્રજલ ચેતનમય પ્રકાશવડે સર્વ બ્યવહાર સ્વતંત્રવત્ કરે છે; અને જ્યાંસુધી પોતાના વાસ્તવ અંતર્વામીને યોગ્યજ્ઞતો નથી ત્યાંસુધી જન્મમરણાદિ સંસારપ્રવાહમાં તણાય છે.

વસ્તુતઃ એક જ અંતર્વામી પરમેશ્વર જ દેખાતા ચરાચર જગતનો સત્ય આત્મા છે,

અને ઇતર ચેતનજેવા જણાતા પુરષો અથવા જીવો આભાસરૂપ મિથ્યાત્માઓ છે. પરંતુ આ પ્રતિભાસ ધારણ કરનાર મિથ્યાત્માઓ વ્યવહારસિદ્ધિ કરવા સમર્થ હોય છે. આ મિથ્યાત્માઓ અથવા જીવો પરાગ્દષ્ટિ સેરી વ્યવહારસિદ્ધિ કરે છે, અને તેવી દષ્ટિને સેવવાના ક્રમને પ્રવૃત્તિયક કહે છે. તેઓ જ્યારે પ્રત્યગ્ દષ્ટિ કરે છે અને ઉપાસ્ય સગુણુ ષ્ઠાને—અતર્થામી ઈશ્વરને—સત્ય આત્મારૂપે જોવાનું શિખે છે ત્યારે તે મિથ્યાત્મા અથવા જીવ નિવૃત્તિયકમાં પડેલો ગણાય છે. "પ્રવૃત્તિયક વ્યવહારદ્વારા અબ્યુદય ઉત્પન્ન કરે છે; નિવૃત્તિયક પરમાર્થસિદ્ધિદ્વારા નિઃશ્રેયસ્ પ્રકટાવે છે.

પ્રિય મધુકર ! તું આવા અનંત જીવાત્માઓમાંનો એક નિવૃત્તિયકમાં પડેલો પુરુષ પોતાના સત્ય અંતર્થામી આત્માને અનુભવવાના ક્રમમાં છું, અને તેથી તે સર્વાંતર્થામી આત્માને પોતાના સત્ય આત્મારૂપે અખંડ જોવા જાણવા નિશ્ચય ધારણુ કરી રહ્યો છું. માટે તે નિશ્ચય અખંડ કાયમ રહે તેવા હેતુથી તે અંતર્થામીના સગુણુ સ્વરૂપને તું ઉપાસનાની પરિશુદ્ધિઅર્થે સમજ લે.

પદાર્થોનાં સ્વરૂપો સમજવાસાડે વિચારકો લક્ષણુ બાધે છે. ત્યાં જે અસાધારણુ ધર્મ હોય તેને લક્ષણુ કહે છે. સાધારણુ ધર્મ લક્ષણુમર્યાદાથી બહાર જાય છે. ઉપાસ્ય સગુણુષ્ઠાનો અસાધારણુ ધર્મ જાણ્યાવિના તેની ઉપાસના યથા શકતી નથી. આવા અસાધારણુ ધર્મો પરમેશ્વરના આપણી જીવની ભૂમિકાથી જોતાં નીચે પ્રમાણુ જણાય છે.

આપણામાં પ્રાપ્ત થયેલાં વિદ્યાભાસના ગુણુધર્મોદ્વારા બિંબભૂત પરમેશ્વરના ગુણુ-ધર્મનું સ્વરૂપ આપણે ઉજાડું કરી શકીએ છીએ, આપણા વિદ્યાભાસમાં જ્ઞાનશક્તિ ઇચ્છા-શક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ અનુભવાય છે. આપણે ન્યૂનાધિક અંશે પ્રાણીપદાર્થોના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરીએ છીએ; તેના સંબંધના સંકલ્પો કરીએ છીએ અને તેની પ્રાપ્તિ અથવા ત્યાગઅર્થે આપણી અંતઃકરણાદિ સામગ્રીને પ્રેરીએ છીએ. પરંતુ આપણાં જ્ઞાન સંકલ્પ, અને કર્મ આગીઆજેવાં દુઃખ છે. કારણુ કે આપણી જ્ઞાનઇચ્છા અને ક્રિયાશક્તિનાં સાધનરૂપ કરણો—વિજ્ઞાનમય કોશ, મનોમય કોશ અને પ્રાણમય કોશ અવિદ્યાદિ કલેશથી આવૃત્ત છે; અને તેથી તે ત્રણ કોશ-માંથી નીકળતી વૃત્તિધારાઓ ક્ષિણુ હોય છે. ક્ષિણુ હોવાથી વૃત્તિઓ ખંડિત થાય છે; અને તેથી એક વિષયનો ત્યાગ કરતા પહેલાં ઇતર વિષયનું ચકુરણુ ઉજાડું થાય છે. આથી જો કે જીવાત્મામાં અખંડ સ્વાભાવિક સમિતિ અથવા સવિત્ અથવા જ્ઞાનપ્રકાશ વિદ્યમાન છતાં તેની કરણુસામગ્રી સંદોષ હોવાથી તેનું જ્ઞાન મર્યાદાવાળું અથવા કુંઠિત હોય છે. તેના સંકલ્પો સત્ય હોતા નથી અને નિષ્ફલ જાય છે, અને તેની ક્રિયાઓ ઇષ્ટાર્થને અથવા ઇષ્ટપ્રયોજનને સિદ્ધિ કરતી નથી. પરંતુ જ્યાં અવિદ્યાદિ કલેશો નથી, ત્યાં ચિત્ત-દ્રવ્ય અકિંચનુ હોઇ અનાવૃત્ત અને સ્વચ્છ હોય છે. તે દ્રવ્યનાં કાર્યરૂપ જ્ઞાન, સંકલ્પ, અને કર્મ સર્વદા અકુંઠિત હોય છે. આ પ્રકારનું અલોભ્ય જ્ઞાન અને તેના સાધનરૂપ શુદ્ધિ જેને પ્રાપ્ત છે, સત્ય સંકલ્પ અને તેના સાધનરૂપ મન જેને પ્રાપ્ત છે, આકાશથી માંડી પરમાણુપર્યંત જેના ચિત્રનો કર્મવેગ ઓતપ્રોત થયેલો અર્થાત્ વસ્તુના તાત્પર્યાની પેઠે ચુંથાયેલો છે; જેની સમિતિ અર્થાત્ સવિત્-અખંડ પ્રકાશિત હોઇ સર્વ ચરાચર જગતમાં શિંગાત્મારૂપે વિદ્યમાન રહે છે, અને આ દૃશ્ય જગતના આદિ કારણુરૂપે સ્થિત થયેલા આકાશદ્રવ્યને પણ જે જન્મ આપી તેના આત્મારૂપે વિદ્યમાન રહે-છે, તથા જે સર્વ શુભ

કર્મ, શુભકામનાઓ, શુભગમે, શુભ રસોના—સ્વસ્થમાં સર્વશુભ અનુભવોના કેન્દ્રરૂપ છે, અને જે પ્રાપ્તકામ દોષાથી સંબંધિત પામતા નથી અને જે પોતાના સ્વાભાવિક મદિ-મામાં મુપ્રતિષ્ઠિત રહી અચ્યુતભાવને ધારણ કરી રહે છે તેવા અંતર્ધામી પુરુષેશ્વરને તારા સત્ય આત્મારૂપે અદ્વંદ્વભાવવડે—ઉપાસના કરવા તારી મતિને તું વેગ આપ.

આ સર્વાન્તર્ધામી પુરુષેશ્વરરૂપ આત્માને અદ્વંદ્વવડે વર્ણવતું હું ના સત્યઅર્થરૂપે આપણા હૃદયકાશમાં રીધવા જોઈએ. જેમ જૂતાકાશ સર્વતઃ વ્યાપ્ત હતાં જે જે પદાર્થ સાથે સંબંધમાં આવે છે તે તે પદાર્થના સમાન દોષ એમ જણાય છે તેમ ચિદાકાશ આ હૃદયધના કેન્દ્રમાં નાનામાં નાનો અને તેની બહારના પ્રદેશમાં મોટામાં મોટો અનુભવાય છે. હૃદયકાશમાં સ્વયંબૂજપોતિરૂપે પ્રકાશ પામતા તે અંતર્ધામી પ્રભુ હૃદયની કલ્પિકારૂપ ઉપાધિને ધ્યેયકોટિમાંથી જાતલ કરતાં સમસર્વત્ર એકરસ અનુભવાય છે. હૃદય-પટનું આવરણ મોહતાં નાનામાં નાનો આત્મા તે જ મોટામાં મોટો આત્મા છે એવો પ્રત્યક્ ઉદભવે છે. છત્ર સ્વતઃ સિત્તરૂપ જ છે એવો નિશ્ચય આરદ થાય છે. પ્રિય મનુષ્ય ! આ સંબંધમાં શંકા કરવા પ્રયોજન નથી, કેમકે મારો સ્વાનુભવ આ સત્યાર્થની સાખ પૂરે છે—એમ ઉપાસનાનું રહસ્ય સૂચવી શાંતિસ્થ મુનિ ધારણ કરી રહ્યા.

न विचिकित्तासार्त्ताति ह स्माह शांदिन्यः शांदिन्यः ॥

(છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ)

શ્રી યોગસાર.

(અનુસંધાન વર્તમાન વર્ષના પૃષ્ઠ ૧૬૪ થી)

શ્રી અગત્ય ઋષિના જઠરના અગ્નિએ આખા સમુદ્રના જલને પચાવી દીધું, શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માએ પોતાના શરીરમાં લીધેલાં આદિના ભાવિ વધતો અર્જુનને સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો છતાં સર્વની ઉપપત્તિ આ સિદ્ધાન્તથી થઈ શકે છે. શ્રી અગત્ય ઋષિના જઠરના અગ્નિમાં સમુદ્રપાન કરવાના સામર્થ્યરૂપ ધર્મ અનાગત દશામાં હતો અને તે જ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે ઉદય થઈ ગયો. એટલે તેણે સમુદ્રપાનરૂપ કાર્ય કર્યું લીધેલાં આદિનો વધ થવાનો હતો છતાં એ કંઈ નવો જ થયો નહોતો પણ પૂર્વે પણ સ્વરૂપે વિવ્રમાન હતો અને તેથી જ તેનું જ્ઞાન અર્જુનને શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મા કરાવી શક્યા. જો એ વધ નવો જ થયો હોત તો થતા પૂર્વે એનું અસ્તિત્વ હોત જ નહિ તો તેનો અને અર્જુનની ઇન્દ્રિયનો સંબંધ થઈ શકત નહિ, કેમકે સત્ અને અસતનો સંબંધ થતો નથી, અને તેમ નહિ થાત તો તેનું જ્ઞાન પણ થઈ શકત નહિ. તેથી અતીત અને અનાગત ગમે તે દશામાં હોય તોપણ જે વસ્તુ એકવાર સત્ જણાઈ છે તે હમેશાં જ વિવ્રમાન રહે છે. આ જ હેતુથી શ્રી યોગસૂત્રકાર કહે છે કે સતીતાનાગતં સ્વરૂપતોઽસ્ય ધ્વમેદાદ્ ધર્માણામ્ ॥ ૬. ૧૨ ॥ અતીત અને અનાગત-ભૂત અને ભવિષ્યત્ વસ્તુ સ્વરૂપે સદા વિવ્રમાન રહે છે કારણ કે તે ધર્મના લક્ષણનો-કાલનો-માત્ર ભેદ થાય છે અર્થાત્ અમુક વસ્તુ અતીત થઈ એનો અર્થ એટલો જ છે કે એ વસ્તુરૂપ ધર્મ અતીતકાલસાથે સંબંધવાળો થયો, અમુક વસ્તુ થવાની છે એનો અર્થ એ જ છે કે હાલ એ વસ્તુરૂપ ધર્મ વિવ્રમાન છે પણ તે ભવિષ્યત્ કાલસાથે સંબંધવાળો છે. તેથી અતીત અને અનાગત કાલસાથે સંબંધ થવાથી તે તે ધર્મનો નાશ થતો નથી તેમ વર્તમાન કાલસાથે સંબંધ થવાથી તેની નષ્ટિ ઉત્પત્તિ થતી નથી. એ સત્ય છે કે અનાગત દશામાં રહેલા ધર્મોનું-મર્યાદીકરણ કરવું અશક્ય છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં અનંત સામર્થ્ય અનાગત રૂપમાં રહેલું છે, માત્ર તેના ઉદયની અપેક્ષા તે તે કાર્ય કરવામાં રહે છે. જે અણુપુંજ આજે દુધરૂપ આકૃતિવિશેષ પ્રતીત કરાવે છે અર્થાત્ પ્રવાહીરૂપતા, મિષ્ટ સ્વાદ આદિ ધર્મને પ્રતીત કરાવે છે તે જ દુધનો અણુપુંજ ખટાશરૂપ અનાગત ધર્મનો અલિલ્લંઘ્ય-ઉચ્ચુતા આદિ-મળતાં ખાટો સ્વાદ, કઠિનત્વ આદિ વિલક્ષણ ધર્મોને પોતામાં પ્રતીત કરાવે છે. જે બાલક નાનપણમાં હાલનું ચાલનું નથી અને પોતાના સર્વ વ્યવહારમાં પરત્રતા પ્રતીત કરાવે છે તે જ બાલક ઉમર જતાં પોતે હાલે ચાલે છે એટલું જ નહિ પણ અનેક વ્યક્તિઓ, અનેક શહેરને, અનેક દેશોને અને પ્રસંગે આખી પૃથ્વીને નહિ પણ ઇતર ગોલકોને પણ મૂળવે છે. જે સેલ [સૂક્ષ્મ પોટા] આપણી નજરે પણ જણાતા નથી એવાં સૂક્ષ્મ છે તે જ અલ્પ સમયમાં મોટા શરીરરૂપ થઈ રહે છે, જે સૂક્ષ્મખીજ પચાસ સાઠ આપણી એક મુઠ્ઠીમાં શમાઈ શકે છે તે જ સમય જતાં એટલાં મોટાં વૃક્ષરૂપ થઈ રહે છે કે તે આપણા જેવાં દશને પોતામાં રાખી શકે છે. તેથી અનાગત ધર્મોનું મર્યાદીકરણ કરવું અશક્ય છે. વિચારનાં એ અનંત દેખાય છે, પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં તો આપણે ઉપ-યોગી ભાગ એટલો જ છે કે આ અનંત પ્રકારના ધર્મો અનાગત દશામાં રહ્યા છતાં પણ

વિદ્યમાન છે, એ માનવું જરૂરનું છે. આ પ્રમાણે ધર્મોનું સ્વરૂપ જોતાં ધર્મો અતીત, વર્ત-
માન અને અનાગત અથવા ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યત્ કાલસાથે સંબંધવાળા ધર્મ
રહે છે અને તેથી અનુક્રમે તેને શાન્ત, ઉદિત અને અવ્યપદેશ્ય એ સંજ્ઞા યોગદાત્મક આપે
છે. આ ત્રણમાં એ ભેદ છે કે જે વ્યાપાર કરતો ધર્મ છે તે ઉદિત કહેવાય છે અર્થાત્
જે વર્તમાન કાલસાથે સંબંધવાળો છે તે ઉદિત છે અને બીજા એ વર્તમાન કાલે વ્યા-
પાર કરનાર નથી. શાન્ત અને અવ્યપદેશ્યમાં ભેદ એ છે કે એ બંને યદ્યપિ વર્તમાન
કાલે વ્યાપાર નહિ કરનાર છે છતાં જે શાન્ત છે તેનો પુનઃ ઉદય થતો નથી. મૃતિકાના
ધર્મરૂપ યદ્યપિ એ યદ્યપિ એકવાર બાંધી નાખીએ તો પુનઃ એનો એ યદ્યપિ થતો
નથી, બીજો ગમે તે યદ્યપિ તેમાંથી થાય, પૂર્વ યદ્યપિ સદૃશ ગમે તેટલો તે કાલ પશુ તેનો
તે તો કદાપિ થતો નથી, આ કારણે લીધે જ જે પુરુષો મુક્ત થયા છે, જેમની જી-
વિતો અણ્ણપુર્ણ પ્રકૃતિમાં સ્થિત થઈ ગયો છે તે પુનઃ કદાપિ તે જીવિતપુર્ણરૂપે ઉદય
થઈ શકતો નથી. આમ દોવાથી શાન્ત થયેલો ધર્મ વ્યાપાર કરતો નથી એટલું જ નહિ
પશુ તેનામાં પુનઃ ઉદિત થઈ વ્યાપાર કરવાની યોગ્યતા પશુ નથી. એથી ઉલટું જે
અવ્યપદેશ્ય ધર્મ છે તે વર્તમાનકાલે વ્યાપાર કરતો નથી છતાં ઉત્તરકાલે વ્યાપાર એ
કરી શકે છે તેથી એનામાં ઉત્તરકાલે વ્યાપાર કરવાની યોગ્યતા છે. આ પ્રકારની વિશ-
લજ્ઞતાને લીધે એ ત્રણે ધર્મોનો ભેદ છે. વળી એ ભેદ પાડનાર દેવ એના ક્રમનો ભેદ
છે. આપણે જોઈએ છીએ કે મૃતિકા પ્રથમ ચૂર્ણરૂપે દોષ છે, પછી એની એ જ મૃતિકા
પિણ્ડરૂપ થાય છે, પછી કપાલરૂપ અને અન્તે ઘટરૂપ થાય છે. અદિં ચૂર્ણરૂપ મૃતિકા,
પિણ્ડરૂપ મૃતિકા કપાલરૂપ મૃતિકા અને ઘટરૂપ મૃતિકા એમ ચારરૂપે મૃતિકા યદ્યપિ તેમાં
એ ચારનો ક્રમ-પૌર્વાપર્ય-મિશ્ર છે, ચૂર્ણરૂપ મૃતિકા અને પિણ્ડરૂપ મૃતિકાનો જે
ક્રમ છે તે જ ક્રમ પિણ્ડરૂપ મૃતિકા અને કપાલરૂપ મૃતિકાનો નથી પણ મિશ્ર છે, તે જ
પ્રમાણે જે ક્રમ એ બેનો છે તેથી મિશ્ર ક્રમ જ કપાલમૃતિકા અને ઘટમૃતિકાનો છે,
આ રીતે ક્રમભેદ અદિં દોવાથી એ ચારે પૃથક્ પૃથક્ પરિણામો માનવામાં આવે છે,
આ ચાર મૃતિકાના ધર્મ છે તેથી અદિં આપણે જોઈએ તેમ એ ધર્મ પરિણામનો ભેદ
પાડનાર દેવ ક્રમભેદ છે, તે જ પ્રમાણે જે ક્રમ અવ્યપદેશ્ય ધર્મનો (અનાગતાવસ્થા-
વાળો ધર્મ) અને ઉદિતધર્મ [વર્તમાનકાલે વ્યાપાર કરતો ધર્મ] એ બેમાં છે તેના
કરતાં મિશ્ર ક્રમ જ એ ઉદિતધર્મ અને શાન્તધર્મની વચ્ચે છે. તેથી આ ત્રણ પરિણામ
ભેદ પણ ક્રમભેદથી જ છે. આ જ પ્રકારે જ્યારે ઘટ નવો તથા જૂનો થાય છે, એક જ
બ્યક્તિ એક ક્ષણે સમગ્ર દોષ અને અન્ય ક્ષણે દુર્બલ થાય છે ઇત્યાદિ અવસ્થાપરિણામ
થાય છે ત્યારે પણ એમાં કાળભેદ-ક્રમભેદ જ એમ થવામાં દેવ છે. તેથી પરિણામોનો
ભેદ પાડનાર સર્વત્ર ક્રમચિંત્ય જ છે. આ જ દેવથી શ્રી યોગદાત્મકાં જણાવ્યું છે કે
જ્ઞાનમયસ્ય પરિણામમયસ્ય દેવતુઃ ॥ ૩. ૧૫ ॥ પરિણામોનું અન્વય એટલે ભેદ થવામાં
ક્રમનું અન્વય એટલે ભેદ દેવ એટલે કારણ છે, અર્થાત્ જ્યાં જ્યાં પરિણામોના ભેદ માનવામાં
આવે છે ત્યાં એ ભેદ ક્રમના ભેદથી માનવામાં આવે છે એટલું જ નહિ પણ જે જે
પરિણામોની વચ્ચે ક્રમનો ભેદ જણાય ત્યાં એ ક્રમભેદ એ પરિણામના ભેદને સ્વયંવાર
દાખલ દેવ પશુ છે. અદિં તમને જિજ્ઞાસા થશે કે એ ક્રમ તે શું ? આનું ઉત્તર શ્રી પર્વ-

જલિ ભગવાને આપતાં જણાવ્યું છે કે ક્ષણપ્રતિયોગી પરિણામાપરાન્તનિર્ગ્રાહ્યઃ ક્રમઃ ॥ ૪. ૩૩ ॥ આ સૂત્રમાં પ્રથમપદથી એ કહ્યું કે ક્ષણ જોના પ્રતિયોગી છે તે ક્રમ છે. સાદસ્ય એ પદાર્થવચ્ચે રહે છે તે એ પદાર્થો તેના અનુયોગી તથા પ્રતિયોગી કહેવાય છે અથવા બને પ્રતિયોગી કહેવાય છે. જેમ ચંદ્રનું સાદસ્ય મુખમાં છે, મુખ ચંદ્રસદસ્ય છે એમ કહેવામાં આવે તો ચંદ્ર સાદસ્યનો પ્રતિયોગી (પ્રતિસંબધી) છે અને મુખસાદસ્યનું અનુયોગી છે. ચંદ્ર તથા મુખ એ બેનું સાદસ્ય એમાં બંને પ્રતિયોગી થઈ શકે છે. અહિં એ પ્રતિયોગીદ્વારા જ સાદસ્યનું નિરૂપણ થાય છે. આ જ પ્રમાણે ક્રમ પણ એ પદાર્થવચ્ચે જ રહે છે અને તે પદાર્થ તે કાળના અતિ સૂક્ષ્મ અવયવ જે ક્ષણો તે છે. એક ક્ષણ પછી બીજો ક્ષણ આવે છે, પછી ત્રીજો આવે છે, પછી ચતુર્થ આવે છે ઇત્યાદિ. અહિં જે આસપાસના એ ક્ષણો તે એમના આનન્તર્યરૂપ ક્રમના પ્રતિયોગી છે. તેથી ક્રમનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થાય છે કે ક્ષણો જોના પ્રતિયોગી છે એવો પદાર્થ તે ક્રમ છે. એ ક્રમનો જે પૂર્વાપરીભાવ-પૂર્વોત્તર હોવાપણું-તે ક્રમ છે. સાધારણ સુદ્ધિને ક્ષણોનું જ્ઞાન થવા અસંભવ છે તેથી ક્રમનું પ્રત્યક્ષ તેમને તરત થતું નથી. પણ જ્યારે જે પરિણામ એ ક્ષણોના ક્રમથી થતો હોય તે પરિણામનો અવધિ આવે છે ત્યારે તે ક્રમનું જ્ઞાન થાય છે. એક પટ-વસ્ત્ર મીલમીલી તૈયાર થયું તે જ ક્ષણથી એ જ્ઞાના થવાના ક્રમપર ચાલે છે, અને તે પ્રમાણે પ્રતિક્ષણે જીવું થતું રહે છે પણ એ જીવુંતા પ્રતિક્ષણે પ્રત્યક્ષ દેખાતી નથી. જ્યારે એ અવધિએ પહોંચે છે ત્યારે જ એ જીવુંતાનું જ્ઞાન આપણને થાય છે. અને એ જીવુંતાનું જ્ઞાન થયે આપણે વિચારથી જણાવે છીએ કે એ જીવુંતા એકદા સિદ્ધ થઈ નથી પણ ધીમે ધીમે પ્રતિક્ષણે થતાં એ અપક્ષયરૂપ પરિણામનો અવધિ થવાથી જ આપણને જણાઈ છે. તેથી આ ઉપરથી એ ક્ષણોના ક્રમનું અનુમાન થાય છે. આ જ પ્રમાણે પાકક્રિયા કરવામાં આવે છે તેમાં ચોખાનો પાક (પોચા પડવું) એ ક્રિયા જ્યારથી સ્થાલીને ચૂલાપર ચઢાવીએ છીએ ત્યારથી શરૂ થાય છે અને તેને ઉતારી લઈએ છીએ ત્યાંમુઠી ચાલતી રહે છે. છતાં એનું જ્ઞાન આપણને ચોખા બરાબર પોચા પડી જાય છે- પાક બરાબર થઈ રહે છે ત્યારે જ થાય છે. અહિં પણ પાકરૂપ પરિણામની શરૂઆતથી ક્ષણોના પૂર્વાપરીભાવરૂપ ક્રમ ચાલવા માંડયો છે છતાં ક્ષણોરૂપ પ્રતિયોગીનું આપણને જ્ઞાન નહિં થવાથી એ ક્રમનું જ્ઞાન આપણને થતું નથી પણ ઉપર પાકક્રિયાની નિષ્પત્તિ થાય છે ત્યારે જ એ ક્રમોનું અનુમાન થાય છે. આ હેતુથી જ આ સૂત્રમાં પરિણામાપરાન્તનિર્ગ્રાહ્યઃ એનું ક્રમનું બીજું વિશેષણ આપ્યું છે. એનો અર્થ એ છે કે પરિણામનો જે અપર એટલે ઉપરનો અન્ત અર્થાત્ પૂર્ણ અવસાન તેવડે જ જોનું નિરોધતઃ બરાબર-અઢણ થાય એવો ક્રમ છે. આ ક્રમનું સ્વરૂપ જોતાં સ્પષ્ટ જણાય. તેમ છે જે વસ્તુ પરિણામ પામતી નથી તેમાં ક્રમ વાસ્તવે હોતો નથી. કેમકે તે વસ્તુ તો સદા સર્વદા છે જ એટલે સર્વ ક્ષણો તેને માટે વર્તમાન જ છે. આવી વસ્તુ આગળ કહેવાશે તેમ પુરુષતત્ત્વ છે. એ પુરુષતત્ત્વ વાસ્તવે ક્રમરહિત છે છતાં એમાં પણ પુરુષ હોતો, છે ઇત્યાદિ મિથ્યાવ્યવહાર થતો હોવાથી આપચારિક ક્રમ કહી શકાય છે. જે પ્રકૃતિતત્ત્વ છે તે અહિં કહેવા પ્રમાણે ત્રિણુતામક છે અને પરિણામિ નિત્ય છે. એનું પણ અવસાન થતું નથી તેથી એ તત્ત્વના ક્ષણોના ક્રમનું પણ જ્ઞાન થકે તેમ નથી. પ્રકૃતિના જે વિશર છે તેના

ક્ષણોના ક્રમનું જ્ઞાન થઈ શકે છે અને તેટલા ઉપરથી જ પ્રધાનક્ષણના ક્રમનો વ્યવહાર થાય છે, આ પ્રમાણે હોવાથી જે વિકારરૂપ તત્ત્વો છે તેમાં પધાર્થ ક્રમ છે, જે પ્રકૃતિ છે તેમાં અલબ્ધપર્યવસાનક્રમ છે અને પુરુષમાં માત્ર ઔપચારિકક્રમ છે.

આ પ્રકારના ક્રમના ભેદને લીધે પરિણામનો ભેદ થાય છે, અને પરિણામભેદ એ આ ક્રમભેદનો સૂચક છે. તેથી આ ક્રમભેદરૂપ કારણને લીધે શાન્ત, ઉદિત અને અગ્નિપદેસ્ય એમ ત્રણ પ્રકારના ધર્મો માનવા જરૂરના છે, અર્થાત્ ધર્મ એક જતાં એનો અતીત, વર્તમાન અને અનાગત-ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યત્ કાલસાથે સંબંધ માનવો આવશ્યક છે. આ સાથે ધર્મોનું સ્વરૂપ જોઈએ છીએ તો એ આ ધર્મથી વિલક્ષણ દેખાય છે. મૃત્તિકા એ ધર્મી છે એ ઘટરૂપ આકૃતિ એ તેનો ધર્મ છે. એ ઘટરૂપ ધર્મ જ્યારે ઉદય નહોતો પામ્યો ત્યારે મૃત્તિકા વિઘ્નમાન હતી એટલે જ્યારે એ ધર્મ ભવિષ્યત્ કાલસાથે સંબંધવાળો હતો ત્યારે મૃત્તિકા વર્તમાનકાલસાથે સંબંધવાળી હતી, એ ઘટ ઉદય પામ્યો અર્થાત્ વર્તમાનકાલે સંબંધવાળો થયો ત્યારે પણ મૃત્તિકા તો હતી જ અર્થાત્ વર્તમાનકાલસાથે સંબંધવાળી હતી, તેમ જ જ્યારે એ ઘટ ભંગી જાય ત્યારે પણ મૃત્તિકા તો રહે જ છે, અર્થાત્ ઘટ અતીતકાળસાથે સંબંધવાળો થાય ત્યારે પણ મૃત્તિકા તો વર્તમાન કાળસાથે સંબંધવાળી રહે છે. તેથી ઘટના ત્રિવિધ લક્ષણપરિણામ થાય, ઘટ શાન્ત, ઉદિત અને અગ્નિપદેસ્ય થાય તોપણ મૃત્તિકારૂપ ધર્મી વર્તમાનકાળસાથે સંબંધવાળો રહે છે. આ જ રીતે મૃત્તિકા એ ધર્મ છે અને જે પૃથ્વીના અણુની એ આકૃતિવિશેષ-સ્થાનાવિશેષ છે તે પાર્થિવ અણુઓ ધર્મી છે. અદ્ધિં પણ એ મૃત્તિકારૂપ સ્થાના નહોતી થઈ, થઈ અને પુનઃ તિરોભાવ થઈ જાય ત્યારે એ ત્રણે સ્થિતિમાં એ ધર્મીરૂપ અણુઓ વિઘ્નમાન રહે છે અર્થાત્ વર્તમાનકાલસાથે સંબંધવાળા જ રહે છે. આ જ રીતે વૃક્ષ એ ધર્મ છે અને અંકુર એ ધર્મી છે. વૃક્ષ નહોતું એટલે અનાગત અવસ્થામાં હતું ત્યારે, વૃક્ષ સ્વરૂપે પ્રાદુર્ભાવને પામે છે ત્યારે એટલે વર્તમાનદશામાં આવે છે ત્યારે પછી અતીત થઈ જાય છે ત્યારે પણ અંકુર વર્તમાનકાલસાથે સંબંધવાળો હોય છે. એ જ રીતે અંકુર એ ધર્મ છે અને જે અણુઓમાંથી એ બન્યો છે તે ધર્મી છે, એ ધર્મી સદા વર્તમાનકાલે રહે છે. આ પ્રકારે પાર્થિવ અણુઓ એ ધર્મી છે અને ગંધ તન્માત્રા એ ધર્મી છે, ગંધ તન્માત્રા એ ધર્મ છે અને તામસ અદ્ધંકાર એ ધર્મી છે, તામસ અદ્ધંકાર એ ધર્મ છે અને મદતત્ત્વ એ ધર્મી છે, મદતત્ત્વ એ ધર્મ છે અને સત્ત્વાદિ ગુણત્રય એ ધર્મી છે. અદ્ધિં સર્વમાં ધર્મી સદા વર્તમાનકાળમાં રહે છે અને ધર્મો વર્તમાનાદિ કાલત્રયસાથે સંબંધવાળા થાય છે. સત્ત્વાદિ ગુણત્રય એ કદાપિ ધર્મરૂપ નથી તેથી વાસ્તવ ધર્મી એ જ છે અને એમાં જ સર્વ ધર્મનું અસ્તિત્વ રહેવાથી એ જ સનાતન તથા સર્વશક્તિસંપન્ન છે. આ રીતે આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે કે ધર્મ અને ધર્મીનો ભેદ છે. ધર્મ વર્તમાનાદિ કાલત્રયસાથે સંબંધવાળો થતાં જતાં ધર્મી વર્તમાનકાલસાથે સંબંધવાળો જ રહેનાર છે તેથી ધર્મ અને ધર્મી એ બંને એક નથી પણ ધર્મથી અતિરિક્ત ધર્મી છે.

(અપૂર્ણ.)

માબાપનું સામર્થ્ય.

માબાપનું આરોગ્ય અથવા રોગ સદૃશ્ય અથવા દુર્ગુણ, પુરુષશક્તિ અથવા પાપ-
શક્તિ, સદૃશ્યસન અથવા દુર્વ્યસન, તેમની પ્રજામાં ઉતરી આવે છે, એ સિદ્ધાંત સર્વ
વિચારવાનું પુરુષો સ્વીકારે છે. માબાપના સદૃશ્ય વગેરે પ્રજામાં ઉતરી આવવાનો આ
નિયમ, માબાપના આંતર મનદ્વારા જ કેવળ પ્રવર્તે છે. જે જે લક્ષણો અથવા સ્થિતિઓના
માબાપના આંતર મનમાં દૃઢ સંસ્કાર પડ્યા હોય છે, તે જ તેમનાં છોકરામાં આવે છે,
પરંતુ માબાપના આંતર મનમાં જેના દૃઢ સંસ્કાર પડ્યા હોતા નથી, એવી કાંઈ પણ
સ્થિતિ અથવા ગુણો છોકરામાં કદી પણ ઉતરી આવતા નથી.

બાળકનો ગર્ભ રહેતી વખતે માતાને અથવા પિતાને ભલે કાંઈ શારીરિક વ્યાધિ
થયો હોય, પણ આ વ્યાધિ જે બાલ શરીરમાં જ હોય છે, અને આંતર મનમાં તેનાં
બીજકો નથી હોતાં તેા તે વ્યાધિ અથવા તે વ્યાધિ થવાનો સ્વભાવ તે બાળકમાં
ઉતરી આવતો નથી.

માનસશાસ્ત્રવિદોએ એ હવે સારી રીતે સિદ્ધ કર્યું છે કે વ્યાધિઓ પોતે બાળકોને
વારસામાં કદી મળતા નથી, પરંતુ વ્યાધિનાં કારણો જ તેમને તેમના આંતર મનમાં
વારસામાં મળે છે, અને કારણો જ બાળકોમાં પછીથી રોગને ઉત્પન્ન કરે છે; પરંતુ
આંતર મનમાં માબાપે સ્થાપેલાં કારણો ટાળી શકાય છે, અને તેથી માબાપે સહન કરેલા
વ્યાધિઓ તેમનાં બાળકોએ સહન કરવાની કશી જ જરૂર નથી.

જેમ માબાપથી મળેલા રોગોને તેમનાં બાળકોએ સહન કરવાની કશી જ જરૂર
નથી, તેમ તેમના તરફથી મળેલા કુરૂપ દેહના, સ્વભાવોના, દુર્ગુણોના, દુર્વ્યસનોના બોગ
થઈ પડવાની પણ તેમને કશી જ જરૂર નથી. તેમના તરફથી વારસામાં માત્ર આંતર
કારણો જ મળ્યાં હોય છે, કાંઈ શારીરિક કે માનસિક સ્થિતિઓ મળેલી હોતી નથી,
અને સંઘર્ષો આંતર કારણો ફેરવી શકાય છે.

આમ છતાં, માબાપના શરીરમાં તથા બાલ મનમાં જે કંઈ હોય છે તે બધાના જ
તેમના આંતર મનમાં દૃઢ સંસ્કાર પડેલા હોતા નથી. એ વાત સાચી છે કે શરીરની
તથા બાલ મનની પ્રત્યેક સ્થિતિનું કારણ આંતર મનમાં હોય છે તોપણ આંતર મનમાં
રહેલાં સંઘર્ષો કારણો કંઈ અત્યંત સુદૃઢ અને સ્થાયી હોતાં નથી, અને કેવળ સ્થાયી અને
સુદૃઢ કારણો જ માત્ર માબાપતરફથી બાળકને વારસામાં મળે છે, તેથી એ વાતો સ્પષ્ટ
થાય છે કે માબાપમાં જેનું જેનું અસ્તિત્વ દેખાય છે તે સંઘર્ષ જ કંઈ બાળકને વાર-
સામાં મળતું નથી.

આથી માબાપતરફથી કેવી કેવી અપ્રિય સ્થિતિઓ મને વારસામાં મળી હશે એવા
વિચારથી કાંઈપણ મનુષ્યે લેશ પણ ઉદ્વેગ ધરવાની જરૂર નથી. પોતાનાં માબાપના વ્યા-
ધિઓ અથવા અપલક્ષણો તેને વારસામાં મળ્યાં હશે, તો તેમને નિવારવાનું તેનામાં સા-
મર્થ્ય છે, અને પોતાના પૂર્વજોમાં જે અલૌકિક સામર્થ્ય, બુદ્ધિ અને પ્રતાપ હતા તે જો
તેનામાં ઉતરી નહિ આવ્યાં હોય તોપણ તેણે જિન્ન થવાની જરૂર નથી, કારણ કે
હાલ પોતાના આંતર મનમાં આ સર્વનાં કારણો સ્થાપવાનું અને તેમની શક્તિ કરવાનું
તેનામાં સામર્થ્ય છે.

એક મનુષ્યનું આંતર મનરૂપી ક્ષેત્ર બીજા મનુષ્યના જેટલું જ રૂપ હોય છે. એકની જમીન ચીંતાતી અને બીજાની ઉતરતી, એવું કશું હોતું જ નથી. યોગ્ય બીજક વાવવાની જ માત્ર જરૂર હોય છે; બીજક વાવતાં ધારેલો પાક ઉત્પન્ન થાય જ છે.

આમ છતાં માત્રાપના આંતર મનમાં જેના જેના દૃઢ સંસ્કાર પડ્યા હોય છે, તેવી પ્રત્યેક બાબત અવશ્ય તેમનાં બાળકોને વારસામાં મળે છે, એ વાર્તા સિદ્ધ કરે છે કે માત્રાપના હાથમાં કેવું અસાધારણ સામર્થ્ય રહેલું છે.

આંતર મનને કેવી રીતે કેળવવું, અને તેને ધારેલી દિશામાં કેવી રીતે પ્રવૃત્ત કરવું, એ જ્યારે મનુષ્યને આવડે છે ત્યારે પોતાના આંતર મનમાં કેવા અને કેટલા સંસ્કાર તે પાડી શકે તેનો વસ્તુતઃ કોઈ અવધિ નથી; અને આ સધળા સંસ્કારો બાળકોને વારસામાં મળતા હોવાથી આવા મનુષ્યનાં બાળકો કેવાં થાય તેનું કોઈ માપ કાઢી શકતું નથી.

માત્રાપના આંતર મનમાં જે દૃઢપણે રચાયેલું હોય છે તે બાળકના ખરેખરા સ્વભાવ-રૂપ જ થઈને પ્રવૃત્તિ કરવાનું; આથી કરીને માત્રાપમાં જે કે અસાધારણ શુદ્ધિ નથી હોતી તોપણ જે પિતાએ અથવા માતાએ પોતાના આંતર મનમાં અસાધારણ શુદ્ધિનું કારણ અથવા સંસ્કાર નાખ્યો હોય છે તો જન્મથી જ તે બાળક અસાધારણ શુદ્ધિશ્રુત જન્મવાનું.

અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો માત્રાપના આંતર મનમાં જે હોય છે તે બાળકના બાહ્ય મનમાં હોવાનું; માત્રાપે આંતર મનમાં જેવી ઇચ્છા કરી હોય છે તેનો બાળક બહાર પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરે છે.

જ્યારે માતા અને પિતા બંનેએ તેઓના આંતર મનમાં પૂર્ણ આરોગ્યની, પૂર્ણ શારીરિક બળની, પૂર્ણ યૌવનની, પૂર્ણ ઓજસની અને દીર્ઘ આયુષની ઇચ્છાના પ્રબળ સંસ્કાર પાડ્યા હોય છે ત્યારે જન્મનાર બાળકમાં પ્રબળ આરોગ્યને ઉત્પન્ન કરનારાં એવાં તો સખળ કારણો ઉતરી આવે છે કે શરીરનો ભારે ભારે દુરુપયોગ કરવાથી જ તે મર્યાદા પડે છે, સેંકડો નિષ્ક્રિયો ભંગ કરવા છતાં પણ તે બળવાન અને તીવ્ર રહેવાનો; નિષ્ક્રિયો ભંગને ન લેખવવાનું તેનામાં અમર્યાદ સામર્થ્ય અને સદ્ગુણશક્તિ જણાવાનાં; સામાન્ય મનુષ્યકરતા ધણો લાભો કાળ તેનામાં જીવન, બળ અને યૌવનનો દેખાવ દર્શી રહેવાનાં, અને જગત્ જેને આજે દીર્ઘ આયુષ્ કહે છે, તેનું આયુષ્ ભોગવીને સામાન્ય મનુષ્ય જ્યારે મરણને પામે છે, ત્યારે આ વિશેષ અધિકારને પ્રાપ્ત પુરુષ પૂર્ણ આરોગ્ય તથા સામર્થ્યને ભોગવતો હોય છે.

બાળકને ગર્ભ જે સમયે રહ્યો હોય તે સમયે જાતે માત્રાપનાં શરીર નબળાં હોય, પરંતુ તેઓનાં આંતર મનમાં જે તેઓએ પૂર્ણ આરોગ્યના ઉંડા અને યથાર્થ સંસ્કાર પાડ્યા હોય છે તો જે બાળક જન્મે છે, તેનો શરીરનો બાધો વસ્તુતઃ વજ્રજેવો હોય છે.

પોતાના આંતર મનમાં મનુષ્યને જેના સંસ્કાર હોય છે, તેનું હજી તેના શરીરમાં તેને મોડું વહેલું જણાવવાનાં રહેતું જ નથી; પરંતુ તેનામાં પડેલા આંતર સંસ્કારો જ્યારે તેના બાળકનામાં ઉતરી આવે છે, ત્યારે બાળકને એક વિશેષ લાભ થાય છે, અને તે એ કે તેના આખા જીવનમાં આ સંસ્કાર તેની મૂળ પ્રકૃતિરૂપ થાય છે, અને તેથી આરંભથીજ તે તેના જીવનમાં પ્રધાન કર્તા હતાં હોય છે.

ગર્ભસમયે માખાપના આંતર મનમાં જે ઇચ્છાઓ દૃઢપણે સ્થાપવાની હોય છે, તે ઇચ્છાઓ બાળકની પ્રકૃતિના પાયારૂપ થાય છે, અથવા અન્યરીતે કહીએ તો બાળકની સર્વ પ્રકારની માનસિક પ્રવૃત્તિના પ્રબલ હેતુરૂપ થાય છે; અને બાળક બલિષ્ઠમાં કેવો નીવડશે, શું સિદ્ધ કરશે, અથવા શું પ્રાપ્ત કરશે, તે સર્વનો નિર્ણય આ હેતુઓને જોઇને કરી શકાય છે.

જ્યારે માતા અને પિતા બંનેએ તેઓનાં આંતર મનમાં ઉત્તમ ચારિત્ર્યના સંસ્કાર પાડ્યા હોય છે ત્યારે જન્મનાર બાળક ઉત્તમ ચારિત્ર્યવાળું થાય છે. આ ચારિત્ર્ય માખાપના નિત્યના જીવનમાં બહેને પ્રકટ ન થયું હોય પરંતુ ગર્ભપૂર્વે થોડો સમય, જો તેઓ ઉભય તે ચારિત્ર્યના વિચારમાં પ્રબળપણે લીન થયા હોય છે તો જન્મનાર બાળક અસાધારણ ચારિત્ર્યબળવાળો થાય છે.

ઉત્તમ ચારિત્ર્યવાળાં માખાપ પણ બાળકના ગર્ભપૂર્વે અને ગર્ભસમયે જો દુરાચરણના વિચારોને પોતાના મનમાં પ્રવેશવા દે છે, તો જન્મનાર બાળકના અંતઃકરણમાં પણ દુરાચરણના બીજ રોપાય છે, અને માખાપના ઉત્તમ ગુણોમાંથી એક પણ ઉત્તમ ગુણ તેનામાં ઉતરી આવતો નથી.

ગર્ભપૂર્વે કેટલાક અઠવાડિયાંસુધી અને ગર્ભસમયે માખાપના આંતર મનની જેવી સ્થિતિ હોય છે, તે સ્થિતિઅનુસાર બાળકનું મન તથા પ્રકૃતિ રચાય છે, અને માખાપના આંતર મનને તે ગમે તેવી ઇચ્છેલી સ્થિતિમાં મૂકી શકાતું હોવાથી, બાળકનામાં આપણા ઇચ્છેલા ગમે સદ્ગુણનાં બીજ સ્થાપી શકાય છે.

ગર્ભપૂર્વે અને ગર્ભસમયે જો માખાપ ઉચ્ચતાના, પૂર્ણતાના અને સૌંદર્યના વિચારમાં રમ્યા કરે છે, અને સૌંદર્યના આસ્વાદનું વસ્તુતઃ અંતરમાં લાન કરે છે તો જન્મનાર બાળક મનમાં, ચારિત્ર્યમાં અને આત્મામાં સુંદર થાય છે, એટલું જ નહિ પણ સ્વચ્છ શરીરમાં પણ સુંદર થાય છે.

જ્યારે માતા અને પિતા ઉભયના આંતર મનમાં સંગીતની પ્રબળ ઇચ્છા પડી હોય છે તો તેમને ત્યાં જન્મનાર બાળકમાં સંગીતમાટેની આશ્ચર્યકારક શુદ્ધિ હોય છે. આમ છતાં આપણે સ્મરણ રાખવું જોઇએ કે સંગીતઉપર માત્ર સામાન્ય પ્રેમ અને સંગીતઉપર આંતર મનમાં પ્રબળ ઇચ્છા, એ બેમાં આસ્વાદન જમીનનો તફાવત છે. સંગીતઉપર પ્રેમ તો ગમે તે મનુષ્યને હોય છે, પરંતુ આત્માના મધુર સ્વરો આત્માનંદ પૂર્વક જેમણે શ્રવણ કર્યા હોય છે, તેમના જ આંતર મનના સંગીતઉપર પ્રબળ પ્રેમના ઉંડા સંસ્કાર પડેલા હોય છે.

આ જ નિયમવડે કળા, સાહિત્ય, વ્યવસ્થા, નવી શોધ, રાજનીતિશક્તિ, સ્વદેશમાં ગમે તે સંબંધની અસાધારણ શુદ્ધિ બાળકમાં માખાપ મૂકી શકે છે.

જો માતા અને પિતા ઉભય, અલૌકિક પ્રતિભાની પ્રબળ ઇચ્છા પોતાના આંતર મનમાં સુદૃઢ સ્થાપે છે, તો તેમનું બાલક અલૌકિક પ્રતિભાશાળી થાય છે, અને તેની પ્રતિભા માખાપે જે સિદ્ધ કરવા ઇચ્છા કરી હોય છે, તે સિદ્ધ કરવા તરફ વળે છે. કેાઇ પણ ઇચ્છા, સ્થિતિ, ભાવ, અથવા વલણના સંસ્કાર આંતર મનમાં સુદૃઢ સ્થાપવાતે માટે, જેના સંસ્કાર સ્થાપવાના હોય છે તેના આંતર સ્વરૂપને બરાબર સમજ

વાની, અને સમજેલા સ્વરૂપનું અંતરમાં ઉડું લાન કરવાની જરૂર છે.

આરોગ્યની ધ્વજાના સંસ્કાર અંતર મનમાં દૃઢપણે સ્થાપવાને માટે આખા સરી-રમાં જ્યાં સુધી આરોગ્ય વિભરાય જતું અનુભવાય ત્યાં સુધી આરોગ્યનો વિચાર અખં-દિતપણે તેના ઉપર અંકિત કર્યા કરવાની અગત્ય છે.

તેજસ્વી બુદ્ધિના સંસ્કાર અંતર મનમાં દૃઢપણે સ્થાપવાને માટે જ્યાં સુધી મનમાં ખરેખરો પ્રકાશ પ્રકટ થયેલો અનુભવમાં આવે ત્યાં સુધી તેજસ્વી બુદ્ધિનું ચિત્ર મનમાં અખંડ રચ્યા કરવું જ જોઈએ.

આ પ્રમાણે વર્તવાથી કાષ્ટ પણ ગુણ અથવા સામર્થ્ય અંતર મનમાં કાર્ય કરતું થશે, અને માઆપના અંતર મનમાં જે કંઈ દિવાસીલ હોય છે, તેનું પાળકની પ્રતિભા અને જીવનમાં સામાન્ય થાય છે.

માઆપ અંતર મનમાં જોને છૂટે છે, તેનું પાળક જ નથી જ થાય છે. આમ હોવાથી, માઆપમાં એવું સામર્થ્ય રહેલું છે કે જેનો કાષ્ટ અંત અથવા અવધિ નથી.

અમેરિકાની ધનાઢ્ય વિધવા સ્ત્રિઓ પોતાના ધનનો કેવો ઉપયોગ કરે છે ? દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરવામાં કેવલ પુરો જ કુશલ હોય છે, એમ નથી; પરંતુ યોગ્ય યોગ્યથી પામેલી સ્ત્રિઓ પણ તેવી જ ઉત્તમરીતે દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરે છે, એ આજકાલ અમેરિકાની અનેક સ્ત્રિઓ ખતારી રહી છે. આથી એમ કહેવાનું નથી કે આપણા દેશની સ્ત્રિઓમાં તેવી કુશલતા નથી; પરંતુ પ્રમાણ અલગ જોઈ હોવાનું.

અમેરિકામાં જે કાળે પુરુષને વિચાર કરતાં પોતાનું ધન પોતાની અને આપનું યોગ્ય જણાય તોપછી તે ખીજા ક્યાનો જ વિચાર કરતો નથી. પોતાના 'વિલ' માં તે પોતાની આતુ' નામ નિઃશંકપણે સખી દે છે અને કરોડો રૂપિયાની સંપત્તિ તેને સ્વાધીન કરવામાં તે લેણ પણ અચોક્કસ ખાતો નથી. અને તે સંપત્તિનો તે સ્ત્રી કેવો ઉપયોગ કરશે તેની તે જરા પણ ચિંતા ધરાવતો નથી. જ્યાં સુધી અપાર સ્વતંત્રતા છે, જ્યાં સ્ત્રિઓને કાર્ક પૂજનાર નથી એમ કહીએ તો ચાલે એવું છે, અને તેઓ જે કરવા ધારે તે મોટામાઝે કરી શકે એવું છે, ત્યાં પણ પુરુષ નિર્ભયપણે પોતાની અનન્ય સંપત્તિ તેને સ્વાધીન કરે છે.

અને પુરુષના આવા વિશ્વાસનો તેઓ લેણ પણ દુરુપયોગ કરતી નથી. આ દેશમાં જે પ્રકારનો દલિન વૈધવ્યધર્મ પાળવાનો હોય છે, તેનું ત્યાં હોતું નથી. સ્ત્રી વિધવા થતાં છતાં તે અનેક પ્રકારના વૈભવો ભોજવી શકે છે, મુંદર વસ્ત્રો અને મૂલ્યવાન પ્રેરણા પહેરી શકે છે, વિવિધ પ્રકારનાં ખાનપાન, પ્રવાસો, વિહાર, આદિ કરી શકે છે, વિવિધ 'પાર્ટી' માં નાચરંગમાં, નાટકચેટકમાં અને એવી અનેક મોજરોજમાં તે સ્ત્રિઓ લાગ લાગ શકે છે, અને તેથી તેવામાં તેઓ પોતાના પૈસા ખર્ચે તો ખર્ચી શકે એમ છે. પરંતુ પતિના વિશ્વાસપાત્ર અનેથી તે સ્ત્રિઓ તે સંપત્તિનો લેણ પણ દુરુપયોગ કરતી નથી. પરંતુ તેઓ જાતે જોમ પતિની સદ્ધર્મભાર્યારિણી રહે છે, તેમ તેમની સંપત્તિને પણ તેમના પતિની હસ્તગતી સદ્ધર્મભાર્યારિણી કરે છે, એટલે તેમના પતિ જે માગે તે સંપત્તિ વાપરતા તે જ માગે તેઓ પણ તે સંપત્તિને વહેવા દે છે.

પતિ 'એમ લેશ' પણ 'શંકાવિના' પોતાની સંપત્તિ અને આપે છે, તે 'કવી' રીતે અને ક્યાં વાપરવી તે કહેતો સરખો પણ નથી, માત્ર તે સ્ત્રીની ચોખ્ખતા અને કુશલતા જોઈને જ તેને સર્વસ્વ આપે છે, તેમ તે સ્ત્રિઓ પણ પોતાના પતિનાં વિશ્વાસને પૂર્ણ ન્યાય આપે છે, તે વિશ્વાસની યથાર્થ કિંમત કરે છે; અને તે ધનનો ઉપયોગ કરીને અને તે પણ જનસમાજના હિતમાં તેનો ઉપયોગ કરીને તેઓ ખતાવી આપે છે કે તેમના પ્રતિ ધરેલા વિશ્વાસનો ખદલો તેઓ પૂર્ણ કૃતજ્ઞતાથી, પૂર્ણ વિશ્વાસથી જ આપે છે.

અમેરિકાની વિધવા સ્ત્રિઓમાં આ સ્વભાવ હાલ જ વિકાસને પામ્યો છે એમ કાંઈ નથી. પણ પૂર્વે પણ હતો, અને તે અનેકમાં વધતો જાય છે. પતિના જીવનની ઇચ્છાને જ અનુસરવામાં પૂર્ણ કૃતજ્ઞપણે રહે એવી સ્ત્રિઓમાં સદ્ગતા, મિસિસ, જેન. એલ. સ્ટૅનફોર્ડ જેવો જીવે દર્શાવે લાગે જ મળી આવે છે. તે એક મોટા વિશ્વવિદ્યાલય (યુનીવર્સિટી) ની માતાશ્રેય ગણાઈ હતી. 'લીવેડ સ્ટૅનફોર્ડ, જ્યુનીયર, યુનીવર્સિટી' નું મકાનનું કાર્ય બે વર્ષપર્યંત કૅલિફોર્નિયાના ગવર્નર સ્ટૅનફોર્ડના હસ્તક રહ્યું, જ્યારે પછીનાં છ વર્ષ તે યુનીવર્સિટીનું સંઘનું લવિન્થ મિસિસ સ્ટૅનફોર્ડના હૃદયપટના એક ધનકારા ઉપર ટંકાઈ રહ્યું હતું. જે સમયે પ્રત્યેક દિવસ તે એ યુનીવર્સિટીના જીવનનો છેલ્લો દિવસ લાગતો તે સમયમાં એકલી મિસિસ. સ્ટૅનફોર્ડ તેની જીવનદાત્રી શક્તિએ વિશ્વમાં અચલપણે ઉભી હતી. કેટલાક દાવા વગેરે લીધે જ્યારે તેના પૈસા ખંધનમાં આવી ગયા તે વખતમાં તેણે પોતાની જરૂરીઆતોનો ભોગ આપી દીધો તેણે પોતાના ધરખર્ચમાં વાપરવાના પૈસા અટકાવી દીધા. એક વખતે જ્યારે તેને તેના નોકરોને પગાર આપવાને માટે ૧૫૦૦) રૂપૈયા મળ્યા કે તેણે તત્કાલ તે પૈસા એ યુનીવર્સિટીના ઓફિસરોને અને થોજકોને, પોતાના નોકરો થોડા વખત ખમશે અને પૈસાવિના ચલાવી લેશે એમ જણાવીને મોકલી આપ્યા.

જ્યારે એ સંસ્થાઉપર ૨૫,૦૦૦,૦૦૦ (અઢી કરોડ) રૂપૈયા હેતું થઈ ગયું હતું, ત્યારે તે વિધવા સ્ત્રી પોતાનું સંઘનું રત્ન વગેરે જવાહીર લઈને મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરીયાની જ્યુબિલીના પ્રસંગે તેને વેચવાને માટે લંડનમાં આવી અને તેને વેચીને એ સંસ્થાનો દેવામાંથી ઉદ્ધાર કરવો એવી આશા રાખી હતી. પણ તે વખતે બજાર એટલો બધો નરમ હતો કે જ્યાં તેમાંથી તે થોડોભાગ જ વેચી શકી. મિસિસ સ્ટૅનફોર્ડ કહેતી કે "જેને હકદાર તરીકે મારો પોતાનો કહી શકું એવો એક પણ રૂપૈયા, આ વિશ્વવિદ્યાલયપ્રતિના મારા મમત્વની વેદીઉપર મેં અત્યંત નિઃશર્વક ધરી દીધો છે. તેને માટે હું મારા સમગ્ર જીવનનો ભોગ આપીશ."

થોડાં વર્ષપૂર્વે જ્યારે રસલ સેન્ડ નામનો પુરુષ શુભરી ગયો અને તેના કેટલાક લાભ રૂપૈયા તેના કાંઈ કાંઈ વારસને આપ્યા પછી તેની આજ્ઞાની ૨૦૦,૦૦૦,૦૦૦ (વેશ કરોડ) રૂપૈયાની સંપત્તિની એકલી માલિક તેની સ્ત્રીને બનાવ્યાનું વિલાસ પ્રસિદ્ધ થયું ત્યારે આખો દેશ ખળભળી ઉઠ્યો અને પૂછવા લાગ્યો કે તે હવે તેનું તે શું કરશે ? " જગતે જાણ્યું હતું કે જેણે આટલી મોટી સંપત્તિ તે સ્ત્રીને આપી તે ધનના આજ્ઞાધીના તે રક્ષક એ સ્ત્રીને તે ધનનો ઉપયોગ કરવામાંથી અટકાવી દશે અને ખીજ કાંઈ સારા મનુષ્યોને તે સંપત્તિ સ્વાધીન કરીને તેનો કંઈ સારો ઉપયોગ કરવાનું

સચ્ચરો, અને જગત્તે એમ પણ થયું કે તે અને આજીવ્યત પૈસો વાપરવામાં તેના પતિએ અટકાવ કર કર ક્યો દરો. તેથી જગત્તે એ તે ધન તે સી મોજમજમાં અને લવણીજીવન તથા રસિકતામાં ન વાપરે તો એક આશ્ચર્યજનું લાગે એમ હતું. અર્થાત્ જગતે એમ જ ધાર્યું હતું કે તે પૈસો એવી રીતે ખેદાન મેદાન થઈ જશે, અથવા તેને સંધરી રાખીને પરિણામે કાઈ બીજાના હાથે જઈ તેનો દુરવ્યય થશે. પાછા પાછી તેની પોતાની સ્વતંત્ર માલિકિની હતી અને તેથી ઘટે તે પ્રકારે તે તેનો આનંદોપભોગ શા માટે ન લે, એ કાઈરીતે સ્પષ્ટ થાય એમ ન હતું. કેટલાકે તો તે તેમ જ કરશે. એમ માની લીધું પરંતુ જગત્તા કરતાં-જનસમાજના કરતાં-રસલ સેજ પોતાની પત્નીને વધારે સારી રીતે જાણતો હતો.

થોડા સમય ગયો નહિ એટલામાં તો જગત્તે ખચર પડી કે તેણે-ધર્મભાવનાથી આજીવ્યત કોઈએ પણ દાન કયું હોય તેના કરતાં અધિકપણે-ત્રણ કરોડ (૩,૦૦,૦૦,૦૦૦) ઉપરાંત રૂપિયાની રકમ દાનમાં આપી દીધી છે અને પછી તે જેમ જેમ આપતી ગઈ તેમ તેમ જગત્ આશ્ચર્યની દૃષ્ટિથી એકશ્વાસભર્યા હૃદયથી જોઈ રહ્યું, પરંતુ તે માત્ર એ જ રીતે જોઈ રહ્યું નહિ, પણ એથી વધીને તે અને વધારી લખેને તેને ધન્યવાદ આપી રહ્યું.

જનસમાજની વ્યવહારની અને જીવનની સ્થિતિની સુધારણાની તેના પતિની સ્થાપિત સંસ્થાને ચલાવવી એ તેનું મોટા મોટું કાર્ય છે. અને તેની શક્તિ યવાને માટે ત્રણ કરોડ ઉપરાંત રૂપિયા વ્યાજે મૂકવામાં આવ્યા છે, તેના વ્યાજમાંથી તે કાર્યની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના પ્રત્યેક ભાગમાં તે સંસ્થાની ઉપશાખાઓ છે; અને તેના સુચિશિત શિશુજીવડે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની સામાજિક (Social) સ્થિતિમાં બહુ ઉન્નતિ થાય છે.

માત્ર એ સંસ્થાને જ તે મદદ કરે છે, એમ નથી. મનુષ્યજાતિના દસકામાં દસ-કાથી ઉંચામાં ઉંચા વર્ગસુધીના સર્વ મનુષ્યોની ઉન્નતિમાં તે રસભર્યો ભાગ લે છે. બાલકોની સ્થિતિસંબધી પણ તે વિચાર કરીને અટકી નથી, પણ 'પ્રિન્સ્ટન યુનીવર્સિટી' માં તેણે શપનાશય (સુવાની જગ્યા) માટે લગભગ રૂ. ૮૦૦,૦૦૦ આપ્યા છે, દવાખાનાઓમાં પથારીઓ, નૌકાની 'યંગ મેન્સ દીક્ષીયન એસોસિએશન' ની સ્થાપના, નિરાધાર શ્વેદ સ્ત્રિઓમાટે મકાનો બાંધવાં, એ બધાં પણ, જેમાં જેમાં તે સાદાપ આપે છે, તેના માત્ર એક વિભાગરૂપે જ છે. તેના પ્રદાનને દસ્ત આપી પાશ્ચાત્ય સહિઉપર ફરી વળ્યો છે. સાર્ડીયા (Sardinia) માં બેઈરટ (Beirut) માં તેણે 'સાર્ડીયન પ્રોટેક્શન કોલેજ' સ્થાપી છે. તેના પતિની ઇચ્છા એ જ તેની ઇચ્છા થઈ રહી છે.

એના કરતાં કાંઈ જુદા પ્રકારની એક મિસિસ હેન્ડ્રી એચ. ફોર્ગસ છે. તે સામાજિક જીવતી છે અને તોપણ એક વિધવા સી પોતાની સંપત્તિને દાનમાં નિઃશંકપણે આપી કે, તેવા જ સ્વભાવની તે પણ છે. પતિની કરોડો રૂપિયાની સંપત્તિની પોતે એક જ સ્વામિની થનાર અમેરિકાની વિધવા સ્ત્રિઓમાં ધર્માદામાં દ્રવ્ય અર્ગવાને. જે એક સ્વભાવ જોવામાં આવે છે, તે સ્વભાવ આ સ્ત્રીમાં છે પરંતુ તે ધર્માદાને અર્થ, ઉપર ધીના વચ્ચે કરવા અને સ્દાષ્ટ કરવા એવો નથી. પતિએ પોતાના જીવનમાં જે કાર્ય કયું હોય તેને

ઉત્તેજિત રાખવામાં અને દેશના ઉદ્યની ધંતર ને ને પ્રવૃત્તિઓ થતી હોય તેમાં સાહાય્ય કરવામાં જ તેઓ યથાર્થ ધર્મદાન કર્યું એમ જાણે છે. મિ. રૉજર્સ ધર્મદાન કરનારા પુરુષોમાંનો ગણાતો ન હતો પરંતુ તેણે ધણું આપ્યું હતું. પણ તે કશી ધાંધલવિના 'શાંતિથી જ આપવામાં આપ્યું' હતું. તેણે ધણું ખર્ચ દાન તો તેની પ્રિય ભૂમિ 'ફેરફેવન' નામના શહેરને આપ્યું હતું.

તેની સ્ત્રીની ઇચ્છા, એ શહેરને તેના પતિની ઇચ્છાનુસાર એક અલંકારરૂપ અથવા અદ્વિતીયસરણુ કરવાની છે. તેના પતિએ તે નિમિત્ત ને પ્રવૃત્તિ કરેલી તેને વધારીને અને ખીજ અનેકરીતે કરીને પણ તેના પતિની ઇચ્છા સફળ થાય એ જ તેનો હેતુ છે. અને તેની જ સાથે તે સ્ત્રીની સ્વતંત્ર ધર્મદાન કરવાની પ્રવૃત્તિ તો આપ્યા જ કરે છે. મનુષ્યજાતિના હિતમાટે તે આગળ પડતો લાગ લેતી આવી છે. મળુરી કરનારી છોકરી-ઓપ્રતિ તેની વિશેષ મમત્વશુદ્ધિ છે. તેવી છોકરીઓને સાહાય્ય કરનારી એક મંડળી સ્થપાઈ ત્યારે તેમાં સઉથી પ્રથમ સાહાય્ય કરનારી સ્ત્રી તે હતી. એવી જ એક ખીજ સંસ્થાની તે પ્રમુખ (President) છે. એ સંસ્થા લગભગ ૧,૦૦૦,૦૦૦ (દસ લાખ) રૂપૈયાના ખર્ચથી ચાલે છે, અને તેની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ બહુ જોખમભર્યું છે.

વ્યાપારકાર્યમાં અત્યંત કુશલ ગણાતી એક મિસિસ ઈ. એચ હેરિમેન નામની સ્ત્રી છે. તેના પતિના સમયમાં મનુષ્યોનું તેની સ્ત્રીપ્રતિ લક્ષ ગયું નહતું. પરંતુ આજે વ્યાપારીવર્ગની દૃષ્ટિ તેના તરફ વળી છે. તેના પતિએ 'વિલ' (વસીયાતનામું) કરીને તે સ્ત્રીને જે પૈસા આપ્યા છે તેટલા હજી સુધી કાઢી પણ સ્ત્રીને આપ્યા નથી. એ 'વિલ'માં માત્ર નવ્વાણું શબ્દો લખેલા હતા. અને એ દરેક શબ્દના ૩,૦૦૦,૦૦૦ (ત્રિશ લાખ) ઉપરાંત રૂપૈયા થાય એટલા પૈસા તેને મળ્યા છે ? ગણ્યા એકંદરે કેટલા થયા ? લગભગ ત્રિશ કરોડ રકમ ! નિઃશંકપણે એક જ સહીની સાથે તેના પતિએ તે સ્ત્રીને એ ગંજવર રકમ સ્વાધીન કરી દીધી. જો કે તે પુરુષને પાંચ છોકરાં હતાં, પરંતુ તેમને માટે વિલમાં કશું જ લખવામાં આપ્યું નહતું. તેણે કેવલ તેની સ્ત્રીને જ એ સંપત્તિની વ્યવસ્થા કરવા, તે પણ ઇચ્છાનુસાર અને સ્વતંત્રપણે વ્યવસ્થા કરવા મૂકી દીધી.

તેણે એક એડીસ રાખી છે, અને ત્યાંથી પોતાની સમગ્ર સંપત્તિની વ્યવસ્થા કરે છે. ત્યાં 'ટેલીફોન' રાખીને તેવડે તે સ્ત્રી પોતાનો સમગ્ર વ્યાપાર કરે છે. અને તેની મરણપ્રમાણે જ સર્વ વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે.

જો કે તે સ્ત્રીનો પ્રધાનલક્ષ વ્યાપારતરફ છે, તોપણ ધર્મદાનસંબંધી અને લોક-હિતકારી કાર્યોપ્રતિ તેનો અલક્ષ નથી. એક સાર્વજનિકપ્રાગ કરવાને માટે તેણે તેની જમીનમાંથી ૧૦,૦૦૦ એકર જમીન આપવાની યોજના કરી છે. તેની એક પુત્રીએ ઉત્તમ પ્રકારની ૩૫૦ ગાયોવાળી એક 'ડેરી' (દુધમાંથી માખણ બનાવવાનું કારખાનું) કાઢી છે. એ ડેરી ત્યાંની મોટામાં મોટી ડેરીઓમાંની એક છે. તે પુત્રી આ કાર્ય કુશલતાથી કરે છે કે કેમ તે તેની માતા જુએ છે, અને જો તેમાં તે પુત્રી-ફતેહમંદ નીવડશે તો તેના કરતાં પણ કાઢી મોટું કાર્ય તે પુત્રીની માતા તેને આપવા ધારે છે.

ધનાઢ્ય વિધવા સ્ત્રીઓ જે દિશામાં યત્ન કરે છે, તે દિશા વિવિધ પ્રકારની હોય

છે. એ જ શહેરમાં ક્વીંડરગાર્ટન પદ્ધતિવાળી પણ શાળાઓ સ્થાપી છે, અને તે ઉપર લગભગ પાંસઠ હજાર રૂપૈયા તે દરવધે ખર્ચે છે. મજૂરી કરનાર સ્ત્રિઓઉપર પણ તેની સાહાય્યકદષ્ટિ પ્રસરેલી છે, અને તેને ઉત્તેજન આપે છે.

તે પોતાના પૈસા, જેને જરૂર છે તેના હાથ ન પહોંચી શકે એટલે ઉંચી મૂકી રાખતી-સાચવી રાખતી નથી, તેમ ગમે તેવી નિરુપયોગી બાજતોમાં હાથ ખર્ચે કરતી નથી. પોતાના કરતાં દુર્ભાગી સ્ત્રિઓપ્રતિ તેને અનુકંપા રહે છે, અને તેના જીવનને તે અન્યના હિતમાં વાપરતાં પાછી પાની કરે એમ નથી.

આ પ્રકારે ત્યાંની અનેક ધનાઢય વિધવા સ્ત્રિઓ પોતાની સંપત્તિનો સદ્વ્યય કરી રહી છે, અને એ રીતે પતિની ઇચ્છાઓને અદ્વાપી પોષણ આપી તેમને ફલવ્રતી અને નવપ્રસ્થવિત રાખી રહી છે, અને તેવડે પોતાના પતિવ્રતનું ઉત્તમરીતે પાલન કરે છે.

આ દેશમાં આ કાલમાં અગાનને લીધે વિધવા સ્ત્રિઓ પોતાની સામાન્ય ઇચ્છાઓનું સ્મરણ કરી તેનું પાલન કરવામાં આગ્રહી રહે છે, જ્યારે ત્યાંની સુશિક્ષિત સ્ત્રિઓ પતિની ઉત્તમ અને પ્રધાન ઇચ્છાને વિચારી તેને અનુસરવા યત્ન કરે છે. અને આમાં કેળવણીની ખામી એ જ મુખ્ય કારણ છે. નહિં તો પતિની ઇચ્છાને અનુસરવામાં આ દેશની સ્ત્રિઓને હજી કાંઈ આડી શક્યું નથી, અને તેપણુ કેળવણીની ન્યૂનતાને લીધે આ દેશની સ્ત્રિઓનો એ અપૂર્વ સદ્ગુણ સૂર્યસમાન ઝળકી રહ્યો નથી.

આર્યદેશની પૂર્વની અનેક સ્ત્રિઓનાં દષ્ટાંત મળી આવે છે કે જેમાં તેઓએ પતિની ઇચ્છાને અનુસરીને અનેક કાર્યો કર્યા છે. યુદ્ધ, રાજ્યકાર્ય, સર્વેસવ ત્યાગ, તપ વગેરે અનેક કાર્યો કર્યાં પ્રસિદ્ધ છે. અને તેથી આ દેશની સ્ત્રિઓને આ માર્ગ અગવડો રહ્યો નથી, પણ વસ્તુતઃ તેમણે જ એ માર્ગનું જગતને દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે.

પરંતુ આજની ભારત મહિલાઓએ પૂર્વજોનું સ્મરણ કરી, તેમની કરેલી ક્રિયાનાં સ્વરૂપને માત્ર પોતાની વાણીમાં જ રાખી મૂકી બેસી રહેવાનું નથી. પરંતુ સમયને યોગ્ય વિચાર કરીને પોતાનામાં રહેલા સદ્ગુણોને બહાર ઝળકાવવા પૂર્ણ યત્ન કરવાનો છે. અને યત્ન કરતાં શું સિદ્ધ નથી થતું ?

રિપરિચ્યુઆલિઝમના બંધમાં સ્વાનુભાવ.

રિપરિચ્યુઆલિઝમના નામથી પ્રસિદ્ધ વિદ્યાનાં અનેક વ્યતિકરોનું પ્રગળે વારંવાર શ્રવણ થતું રહે છે. મોટી વયનું કાંઈ એક પણ મનુષ્ય ભાગ્યે હશે કે જેના સાંભળવામાં આવા વ્યતિકરો એક વા અનેક નહિ આવ્યા હોય અમુકને જૂત આવે છે, અમુકને પ્રેતને બોલાવે છે, અમુક ગૃહમાં જૂત રહે છે, અમુક સમયે દેખાય છે, અમુક જીવે છે, અમુક જતિ છે અને તે અમુક પ્રેતને બોલાવે છે અને અમુક અમુક વ્યતિકર કરે છે ક્રિયાદિ વિવિધ પ્રસંગોનું શ્રવણ થતું જ આવ્યું છે. આ સર્વમાર્થી સેંકડે લગભગ ૯૮-૯૯ જેટલા વ્યતિકરો તો સાદું તર્કટતા જ હોય છે. વિદ્યાનના બળથી અને તેમાં વર્ણવેલી યુક્તિઓથી કેટલાક અમતકારિકજેવા વ્યતિકરો કાંઈ કાંઈ દર્શાવે છે, કેટલાકમાં ધણું મનુષ્યો

પરસ્પર સંકેત કરી માનવાને તત્પર પ્રગટે કાવતરું કરી હેતરે છે. કેટલેક રથને મનન-
તન્ત્રના વ્યાધિએને તેના સ્વરૂપથી અદાન પ્રગ્ન જૂતાનાં કાર્યરૂપે સ્વીકારી લે છે, કે માતા
આવે છે કહી વણું છે. ધણેઅંશે આ પ્રકારની જ આ વિદ્યાના પ્રયોગોના સંબંધમાં
રિપતિ છે.

સાંકેતિક રીસર્ય સેત્તાષ્ટીના ધ્યાનપર આવા ધણા વ્યતિકરોના દુભારો આવતા
હતા અને તેથી એમાં સત્ય છે કે એ સર્વત્ર તર્કટથી જ પ્રયોગો થાય છે. એનો નિ-
ર્ણય કરવા એ સોસારીએ મી. હેરીવર્ડ કેરિગટનને કેટલાંક વર્ષો નીમ્યા હતા. એમણે
વિવિધ રથને ફરી એ પ્રયોગો ન્યાં કહેવાતા હતા ત્યાં ત્યાં જાણ એવું બારીકથી
નિરીક્ષણ કર્યું છે અને તે સંબંધમાં પોતાનો અભિપ્રાય વિવિધ મંથોમાં બહાર પાડ્યો
છે. તે ઉપરાંત એમનો પણ એજ નિશ્ચય થયો છે કે ધણેખરે રથને એ વ્યતિકરો સાફ
ખોટા જ હોય છે અને એમાં તર્કટ, કાવતરું અને યુક્તિ તથા સંકેતસિવાય બીજું
કંઈ જ હોતું નથી. એમણે જે જે રથને ફરી આવા તર્કટો પકડ્યા છે તેનું સવિસ્તાર
વર્ણન એમના એ સંબંધના સ્વાતુલ્યને પ્રદર્શન કરનાર પુસ્તકમાં જાહેર કર્યું છે. પણ
જેમ દશમજી રેતીની અંદર એક બે ઝેરનગેટલું સુવર્ણ કવચિત કવચિત હોય છે તેમ
આ સર્વત્ર પ્રચલિત કષ્ટના મધ્યમાં એમને એના સાચા વ્યતિકર પણ જણાયા છે. એવા
સાચા પ્રયોગો છે કે જેમાં અચરીરી જીવો બાગ લે છે, અચરીરી જીવોની સદાચતાથી તે
ધાય છે એમ એમનો નિશ્ચય થયો છે.

તત્ત્વવિચારમાં આ વ્યતિકરોના મુખ્ય ઉપયોગ એ જ છે કે એ એવું સિદ્ધ કરી
આપે છે કે ચરીરથી જીવાત્મા સિત્ત વસ્તુ છે અને ચરીરના વિનાશપણી એ વિદ્યમાન
રહે છે. કેટલાક વ્યતિકરો આંતર મનના અદ્ભુત સામર્થ્યથી ઉપપન્ન કરી શકાય છે પણ
તે સાથે આ વિદ્યાના કેટલાક પ્રયોગો એવા પણ છે કે જેમાં આંતર મનની પ્રક્રિયા લેઈ
પણ આરો તેમ નથી એટલે કે આંતર મનવડે એ ઉપપન્ન થઈ શકે તેમ નથી પણ એની
ઉપપત્તિમાટે અચરીરી જીવાત્માનું અસ્તિત્વ અવશ્ય સ્વીકારવું પડે છે. અને અત્ર એ
આશયથી જ એ પ્રયોગોનો ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો છે.

મી. હેરીવર્ડની મુસાફરીમાં એમને હજામ બધે રથને તર્કટ અને કાપટજ જ જ-
ણાણું હતું પણ જ્યારે યુસેપિઆ પેલેડિનો નામની એક ઓમ્નિફારા થતા પ્રયોગો
એમણે જોયા ત્યારે એમની ખાતરી યાદ હતી કે આ વિદ્યા કેવળ અસત્ય નથી, આ
પ્રયોગો કેવળ કષ્ટમય જ નથી પણ એવા સત્ય પ્રયોગો હોય છે ખરા અને તે અચ-
રીરી વ્યકિતવડે ઉપભવવામાં આવે છે.

આ ઓમ્નિફારા સંબંધમાં એક નવી વાત અને ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વાત એ
છે કે એ જે રીતે વ્યતિકરો દેખાડતી હતી. પોતાનો જનતો પ્રયત્ન સાચા વ્યતિકરો ઉપ-
ભવવા એ કરતી હતી, અને એવું મન અમુક રિપતિવિશેષમાં હોય અને તેવડે
અચરીરી જીવને આકર્ષણ કરી શકતી ત્યારે તો સત્ય વ્યતિકરો થતા હતા પણ જ્યારે
એવું કરવા એ અસમર્થ થતી ત્યારે સમાજની મનિને અનુસરીને પ્રસંગે તર્કટનો ઉપયોગ
પણ એ કરતી હતી. એ તર્કટ કેાષ અદ્ભુત પ્રકારનાં નહોતાં પણ મી. રિચેટ, એરસેલિ
અને બીજાએ વર્ણન કરેલા અને તેથી વિશ્વપ્રસિદ્ધ હતા. તેથી એ તર્કટો દુરુગ અને

જાણીતા મનુષ્યો તરત જ જાણી શકે તેવા હતા. આમ હોવાને લીધે કોઈ કોઈ વ્યક્તિએ આવા પ્રયોગો જોયેલા છે તે એ બાઈના પ્રયોગોમાં કાંપટ્ય હોય છે એમ વર્ણન કરી અટકે છે. એ વાત સત્ય છે, પણ તે સાથે એના પ્રયોગોમાં લેશ પણ કપટ નહિ હોય અને એ પ્રયોગ કેવળ સત્ય હોય તેવા પણ એણે કરી બતાવ્યા છે એ વિસ્મરણ કરવાનું નથી. એક સો પ્રયોગ મિથ્યા હોય તો તે સાથે સંબંધ નથી પણ જો એક પણ પ્રયોગ યથાર્થ સત્ય હોય તો તે અશરીરી જીવની રિથિતિ સિદ્ધ કરવા પૂરતો છે અને તેથી સુત્ર નિરીક્ષકો એ પ્રતિ જ ધ્યાન આપે છે.

એ બાઈએ વિવિધ પ્રયોગો અમેરિકામાં કરી બતાવ્યા છે અને તેવા જ પ્રયોગો મી. હેરીવર્ડની સમક્ષ મી. હેડીવર્ડના સ્થાનમાં જ હોટેલમાં કરી બતાવ્યા છે. અમુક સ્થળે જ એ પ્રયોગ કરે છે માટે પ્રથમથી એમાં કોઈ યોજના કરાંય છે એવી શંકાને અવકાશ રહેતો નથી. મી. હેરીવર્ડના સમક્ષ આવા પ્રયોગો દશવાર એણે દર્શાવ્યા છે તેથી એમાં કોઈ જળકપટ હોય તો તે ખુલ્લું થવાને જોઈએ તે કરતાં અધિક સમય હતો. મી. હેરીવર્ડ જેવા નિપુણ નિરીક્ષક એકવારમાં જ જળકપટ પકડી કાઢવા સમર્થ છે તો એમના ગૃહમાં જ, તાત્કાલિકરૂપે કરાતા અને દશવાર કરાતા એ પ્રયોગોમાં જળકપટ હોય અને તે એકે પકડી નહિ શકે એ સંભવતું નથી.

આટલું સંક્ષેપમાં કહી એ પ્રયોગો કેવી રીતના હતા તેનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ અત્ર આપવામાં આવે છે. દિગ્દર્શનારે એ પ્રયોગોનું અત્ર વર્ણન કરાય છે તેથી બધા પ્રયોગોનું વર્ણન અત્ર આપ્યું નથી, તે જોમણે જાણવા ઇચ્છા હોય એમણે મી. હેરીવર્ડનું પુસ્તક જોવું અથવા સવિરતર વર્ણન વાંચવું હોય તો યુસેપિઆ પેલિડીનો અને એના વ્યતિકરો એવા અર્થના નામવાળું એમનું વિસ્તૃત પુસ્તક જોવું.

યુસેપિઆ ઈ. સ. ૧૮૦૬ ના નવેમ્બરની તા. ૧૦ મીએ અમેરિકામાં ઉતરી અને ત્યાં ૧૯૬૦ ના જૂનની તા. ૧૮ મી સુધી રહી હતી. આ સમયમાં એણે ૩૦ થી ૪૦ વાર પ્રયોગો કરી બતાવ્યા હતા, કે જેમાં ધણાખરામાં મી. હેરીવર્ડ હાજર હતા. આમાંના ધણાખરા પ્રયોગો એ માટેના ઓરડામાં કર્યા હતા. એ ઓરડો એના ત્યાં આવ્યા પછી ખાસ તૈયાર કરાયો હતો, એ ઓરડામાં પાંચ ન્યૂનાધિક પ્રકાશવાળા વિજળીના દીવા રાખવામાં આવ્યા હતા. એક પૃથક્ ટેબલ તથા દીવો પણ રાખ્યા હતા. લાકડાની એક કેબિનેટ ઓરડાનો એક છેડે તૈયાર કરવામાં આવી હતી. ખુરસીઓ, વાજીતો અને પ્રયોગમાટેની એક મોટી ટેબલ પણ લાં તૈયાર રાખ્યા હતાં. એ મોટી ટેબલનું માપ ૩૬x૨૦ ઇંચ હતું તથા ૩૦ ફી ઇંચ ઉંચાઈ હતી અને વજન ૧૨ રતલ હતું અને એમાં ધાતુમાત્રનો અલાવ હતો. કટિા વગેરે સાહિત્ય પણ તૈયાર હતાં.

યુસેપિઆએ અમેરિકામાં આવતાં આગભોટમાં પણ એકવાર પ્રયોગ કર્યો હતો. એ પ્રયોગ એ આગભોટના એક ઓપીસરની કેબિનમાં કર્યો હતો અને એ પ્રયોગમાં રીતસર વ્યતિકરો દર્શાવ્યા હતા. એ પ્રયોગ જોનાર સક્ષીના કલા પ્રમાણે એ પ્રયોગનું સંબંધમાં પેપરમાં આવા ભાવનું બીજે દિવસે પ્રસિદ્ધ થયું હતું:—

એકદમ ત્રણ ટોકારા મારી ખુરસીની પીઠપર થયા, અને એક જોરથી મારી ગરદનની પાછલા ભાગમાં અને બીજે એક મારા પૃષ્ઠના મધ્યમાં થયો. ઓરડામાં હાજર રહેલા

દરેકને આવું જાન થયું હતું. યુસેપિઆ હાંફતી હતી તથા એના ચહેરા ફીકકો પડ્યો જ. જ્યોતો હતો. કોઈ શબ્દ મોઢેથી ત્યાં જોડાયો નહોતો, માત્ર યુસેપિઆનો રડતો અવાજ શ્રવણગોચર થતો અને એ જડ તથા સ્તંભ યથા પોતાની ખુરસી પર બેસી હતી. એનો હાથ મેં પકડ્યો હતો. અને તે ગરમ હતો અને એ હાથને મારા ઘુંટણ પર મેં દબાવી રાખ્યો હતો. આ પછી યુસેપિઆ જ્યાં હતી ત્યાંથી સામી બાજુ પર રાખેલી ટેબલમાંથી આવતો જ્યોતો એક ધ્વનિ સંભાળ્યો. કોઈ મારા પગને પકડતું હોય. એવું જાન થયું. એક કન્યા બૂમ પાડી ઉઠી કે કોઈએ મારા ખભા પર હાથ રાખ્યો છે. આ વખતે અત્યંત ઠંડા પવનની લેહેર એ ઓરડામાં આવી અને ઓરડાની ટેમ્પરેચર કેટલીક ડીગ્રી ઓછી થઈ ગઈ અને ત્યાંના પદ્મ ઉડવા લાગ્યા. હાજર રહેલા સ્ત્રીવર્ગ તરફથી નિઃશ્વાસ નખાતો જ્યોતો અને સીલીંગની પાસેના પડા પર એક ભયજનક હાથ તથા અગ્નિગીઓ જ્યોતો. તેની નીચેના ભાગમાં કાળો મારુકજેવો જ્યોતો કે જે થોડા વખતમાં તિરોધાન થઈ ગયો પણ પેલો હાથ તો દેખાયા જ કરતો હતો અને છેવટે એ હાથ એક ડાકટરના ખભા પર મુકાયો. ડો. ઓટેરીએ પોતાની દીકરીના સ્પિરિટને જોવા ઇચ્છા દર્શાવી અને તત્કાળ જ એને એવું જાન થયું તથા પિતૃપ્રેમનું આલિંગન કરવા અને ઉમળકો આવ્યો. એણે પૂછ્યું કે તું આ નવા લોકમાં સુખી છે? એના ઉત્તરમાં યુસેપિઆથી છેક દૂર જે ટેબલ હતી તેના પર ત્રણ ટોકાર થયા. આ સમયે તે શીતલ પવન ઓરડામાં ચક્કર ફેરવા લાગ્યો; પડાઓ જોરથી ઉડવા લાગ્યા અને એક પડદો ડાકટરના ખભા પર વીંળાઈ ગયો. પડદા ઉપર એક કાળવિરૂપ આકૃતિ સર્વને જણાઈ.....”

આ પ્રકારનો પ્રયોગ આગબોટમાં જ થયો હતો. ત્યારપછી અમેરિકામાં આવી યુસેપિઆએ પ્રયોગો કરી બતાવ્યા તેમના પ્રથમ દિગ્દર્શનાર્થે આપીએ છીએ:

પ્રથમ પ્રયોગ પ્રેસના લાલમાટે કરવામાં આવ્યો હતો અને એમાં પ્રેસના માલિક કો જ હાજર હતા. એની શરૂઆત ૯-૩૮ થઈ અને ૯-૪૪, પદાર્થો હવામાં અધર સ્થિત થવા લાગ્યા. ત્વરાથી એક પછી એક વ્યતિકર થવા લાગ્યો અને ટેબલ પર ટોકાર વગેરે પણ સંભળાયા. ટેબલ હવામાં અધર રહેલી હતી ત્યારે યુસેપિઆના અને હાથ ટેબલથી દૂર હતા, મૂઠી બંધ હતી અને ટેબલથી ૭ ઇંચ જેટલે ઉંચે રાખેલા હતા. ૧૦-૪ (મિનીટ ફેબીનેટમાં વિવિધ પદાર્થોની ગતિ શરૂ થઈ અને એક કલાકથી અધિક સમયસુધી એમ થયા કયું. સ્ટોકસનું યંત્ર ટેબલ પર મુકવામાં આવ્યું અને તે પોતાની મેળે ઉંચું થયું. આ સમયે એ બાઈના બંને હાથ દૂર હતા, એટલે કે કોઈ રીતે એ ઉંચું કરી શકે તેમ નહોતું.

૧૦-૪૨ ના સમયે સ્ટુલ એના તરફ ૭ ઇંચ જેટલું ખસીને આવ્યું. કોઈ અદસ્ય. એના શરીરની આસપાસ પોતાના હાથ પ્રસારી રહ્યું અને તેણે કહ્યું “ અહિં દોરી નથી કે એવું કંઈ જ નથી.” આ સમયે હેરલ્ડ પેપરના મી. હેરિંગ્ટને ટેબલની નીચે જઈ યુસેપિઆના કહેવાથી યુસેપિઆના પગને પકડ્યા. સ્ટુલ પોતાની મેળે ઉંચું થયું અને ટેબલ પર મુકાયું. યુસેપિઆ પર બરાબર સંભાળથી સાવચેતી રખાઈ હતી.

સ્ટુલની વિવિધ પ્રકારે ગતિ આગતિ થઈ અને છેવટે મોટી પ્રયોગટેબલ ઉંચી થઈ ગઈ. આ વખતે યુસેપિઆના પગને ટેબલની નીચે હેરલ્ડના રીપોર્ટર બરાબર પકડી

રહ્યા હતા, અને એના છુટણુ તથા હાથ પણ ખરાબર પકડી રાખવામાં આવ્યા હતા. બે મિનિટપછી આ વ્યતિકરની પુનરાવૃત્તિ થઇ હતી.

૧૧-૧૫ રીપોર્ટરો જતા રહ્યા અને છ સાત મનુષ્યો માત્ર રહ્યા હતા. આ સમયમાં કેટલાક ચમત્કારિક વ્યતિકરો થયા. યુસેપિઆ અમિત થઈ ગઇ હતી પણ પ્રયોગને બંધ કરવા અશક્તિમાન જણાતી હતી. એની વૃત્તિ ગાઢ અંતર્મુખજેવી થઇ ગઇ અને એ સમયે બી. હેરીવર્ડ એની પાસે આવી બેઠા, અને એને ટેકા આપી રહ્યા તથા એના શરીરની એક બાજુને ખરાબર નિયંત્રિત કરી રહ્યા. પડદાઓ હિડવા લાગ્યા, બેઠેલા મનુષ્યોને કાંઇ વ્યક્તિનો સ્પર્શ થવા લાગ્યો અને પછી કાંઇ હસ્ત અને બાહુ સ્પર્શીતે જણાવા લાગ્યા.

બેઠેલા મનુષ્યોને અને મુખ્યત્વેકરીને બી. હેડીને કાંઈ સ્પર્શ કરવું હોય તેમ જણાવા લાગ્યું,

૧૧-૩૭ યુસેપિઆ O. ના મસ્તકને પોતાના મસ્તકથી સ્પર્શ કરતી કે તરતજ બી. હેડીને કાંઈ સ્પર્શ કરવું હોય તેવું લાન થતું.

૧૧-૪૦ ટેબલ ધીમે ધીમે હાલવા માંડ્યું અને પછી સાફ અધર થઈ રહ્યું. એ સ્થિતિમાં લગભગ નવ સેકન્ડ રહ્યું. પછી હિંચે નીચે ડોલવા લાગ્યું અને પછી નીચે પડ્યું.

૧૧-૪૧ કેબીનેટમાં વ્યતિકરો શરુ થયા, અવાજ સંભળાવવા લાગ્યા. ન્યુસ્પેરના માણસોએ એક નાની ટેબલ કેબીનેટમાં મુકી હતી તે હાલતી ચાલતી સંભળાઇ અને ઘંટનો અવાજ સંભળાવા લાગ્યો.

૧૧-૪૨ કેબીનેટમાં મોટા અવાજસાથે પદાર્થોની ફરફર થઇ રહી. આ સમયે યુસેપિઆના હાથપગ વગેરે સર્વ પકડવામાં આવેલા હતા અને તેની ખરાબર ચોક્કસી રાખવામાં આવી હતી. કેબીનેટમાં મોટા અવાજને સંભળાયા.

૧૧-૪૩ કેબીનેટમાં અવાજ ટોકારા તથા પદાર્થોની ફરફર અંદરની ટેબલ ગતિ કરી બહાર આવી તથા મોટી ટેબલની ધારસુધી હિંચી થઇ રહી.

૧૧-૪૪ ફ્લેશબોલેટ હિંચું થઈ બી. હેડીના બોળામાં આવી રહ્યું.

૧૧-૪૫ નાની ટેબલ ચાલવા લાગી. કેબીનેટમાંથી નાની ગોળ ટેબલ હિંચી થઈ અને બી. હેડીની સામે આવી. ટેબુરીન નામનું વાદ્યન ટેબલપર ચઢ્યું અને જ્યાંથી કાંઈ અદ્વચ્ચક્તિના સ્પષ્ટ દેખાતા હાથથી બી. હેડીના બોળામાં મુકાયું. આ વખતે યુસેપિઆ બેઠાનજેવી દશામાં હતી અને એના હાથ પરસ્પરથી દોડપુટના અંતરે રાખેલા હતા. બે ત્રણ મનુષ્યોના દેખતા દેખતાં નાની ગોળ ટેબલ સ્પષ્ટપણે ફરવા લાગી. ૧૧-૪૮ નાની ટેબલ મોટી ટેબલપર કાંઈ સ્પષ્ટ દેખાતા ગૌર હસ્તવડે હિંચી કરાઈ. નાની ટેબલ હરફર કરવા લાગી અને મોટી ટેબલપર પહેંચિત્રા ચલન કરવા લાગી. પણ તે ન થતાં નીચે પડી. યુસેપિઆ જૂમ પાડી હિડી કે હવે બસ કરો. મોટામાં મોટા, દીવો અકાસ્થો અને યુસેપિઆએ પાછી માંડ્યું. બે માણસોની મદદથી યુસેપિઆ ટેબલપરથી હિંચી થઇ. એને વેદના થતી હોય તેવું જણાયું; ત્રણ નાની પુરસીપર એને સુવાડવામાં આવી અને દશેક મિનિટ ત્યાં સુધી રહ્યા પછી એ પુનઃ સ્વરથ થઈ રહી.

આ પ્રકારના ન્યૂનાધિક બેદવાળા ૩૦ થી ૪૦ પ્રયોગ યુસેપિઆએ અમેરિકામાં દર્શાવ્યા હતા. એના બધા પ્રયોગોમાં કેટલેક અંશે સમાનતા હોય છે તેમ આ પ્રયોગોમાં પણ હતું. ધણું કરીને શરૂઆત ટેબલના ઊંચકાવાથી થાય છે; ત્યારપછી યુસેપિઆ પોતાનો હાથ ઉંચો અથવા રાખી જેવાં ટોકારા તથા ધર્પણ કરે છે તેવા જ ટોકારા અને ધર્પણો ટેબલપર થાય છે. પછી પડદાઓ ઉડવા લાગે છે અને આ સમયે પ્રકાશ કાંઈક એંછો કરવામાં આવે છે. આ થયા પછી પદાર્થોની સ્વતંત્ર ગતિ શરૂ થાય છે; ધંટ વાગે છે; ટેમ્બુરીન નામનું વાદ્યન વાગવા માંડે છે, વગેરે. ત્યારપછી આ પદાર્થો કેબીનેટમાંથી બહાર આવે છે અને પ્રયોગની વિશાલ ટેબલપર આવી પડે છે અને અંતે કેબીનેટમાંની નાની ટેબલ જમીનપર ઘસડાતી બહાર પડે છે અથવા મોટી પ્રયોગટેબલપર આવી રહે છે. આ પછી બેઠેલા મનુષ્યોને વિવિધ પ્રકારે સ્પર્શનું જ્ઞાન થાય છે અને પ્રસંગે સ્પષ્ટપણે કોઈ અદૃશ્ય વ્યક્તિનાં હસ્ત તથા ચહેરા સ્પષ્ટપણે જણાય છે. યુસેપિઆ નિયમસર કેબીનેટથી બહારજ બેસે છે અને એના હાથપગના પર બરાબર એ દાખ રખાવે છે. યુસેપિઆનાં મસ્તકપર એક લાખું છે અને તેમાંથી અત્યંત ઠંડો પવન નીકળતો પ્રયોગને અંતે જણાય છે અને તેનું સર્વને જ્ઞાન થાય છે.

આ સર્વ પ્રયોગોમાં યુસેપિઆના હાથપગને બંધનમાં રાખવામાં ચોક્કસપણે આવે છે તેથી એ જાતે આમાંથી કોઈ વ્યતિકર કરી શકે એ સંભવતું નથી. એણે મસલતીઆ રાખેલા હતા એ શંકાને લેશ પણ અવકાશ નથી કારણકે જેવા પોતાની પ્રયોગશાળામાં એણે પ્રયોગો કર્યા છે તેવા જ પ્રયોગો ખાનગી ઘરોમાં કર્યા છે, લેબોરેટરીઓમાં કર્યા છે, અને આગબોટમાં પણ કર્યા છે. બેસનારાને જ્ઞાનિત થાય છે એ સંભાવનાનું તો, મી. હેરીવર્ડ જણાવે છે કે, હજારોવાર નિરાકરણ થઈ ગયું છે અને છળ કપટ અથવા તર્કન્ટની સંભાવના પણ એટલી જ પામાવિનાની છે. તેથી બધીરીતે મી. હેરીવર્ડજેવા મનુષ્યને એ પ્રયોગોની સાત્યતાવિશે ખાતરી થઈ છે અને તેથી પ્રયોગની સાત્યતા જણાવે છે કે એ પ્રયોગો કોઈ અદૃશ્ય અશરીરી વ્યક્તિદ્વારા થતા હતા અર્થાત્ તેથી નિર્વિવાદપણે સિદ્ધ થાય છે કે મનુષ્યોના જીવો મરણોત્તર વિદ્યમાન રહે છે, શરીરથી જીવ પૃથક્ છે. તોપણ આ રથૂલ શરીરનું જીવન તે જ જીવન છે એમ સમજી જે પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે, આ લોક તે જ સમગ્ર સૃષ્ટિ છે એમ માની જે જીવન વ્યતીત કરવામાં આવે છે તે કેટલું બૂલબરેલું છે તે સ્પષ્ટ સમજાય છે. આ લોકના હિતની સાથે, ઇતર જીવનના હિતને સંભાળવાની અને પરિણામે સર્વોત્કૃષ્ટ હિતરૂપ શ્રેયસ્માટે પ્રયત્ન કરવાની કેટલી અગત્ય છે તે આ વ્યતિકરો જણાવે છે.

વિવિધ પ્રકારના દંપતીના મેલાપો.

પ્રિય દંપતી ! બાલ્યાવસ્થામાં, કિશોરાવસ્થામાં કે યુવાવસ્થામાં જ્યારે તમારું લગ્ન થયું હશે, ત્યારે તે લગ્નના મુખ્ય વિધિરૂપે તમારા ઉભયનો હસ્ત-ઉસ્તમેલાપ, મેલાપ થયો હશે. અને તેટલું થતાં તમે જાણ્યું હશે કે લગ્ન પૂર્ણ થયું, પરંતુ તેમ નથી. હસ્તમેલાપ થવાથી માત્ર અમુક પુરુષ તે અમુક સ્ત્રીનો પતિ અને અમુક સ્ત્રી તે અમુક પુરુષનો પત્ની, એટલો નિર્ણય થાય છે, પરંતુ એટલું જ નહીં કરવાથી તમારું આખું જીવન સાર્યું થયું એમ કંઈ ગણાતું નથી. તમારા જીવનમાં માત્ર તમારા ઉભયનો હસ્તમેલાપ કરવો એ જ કંઈ ઉદ્દેશ નથી, તે વિના પણ તમારે અનેક પ્રકારના મેલાપ કરવાના છે. હસ્તમેલાપ એ તો માત્ર પ્રથમનું પગથીયું છે. પરંતુ તે ક્રિયામાં પણ અત્યંત રહસ્ય રહેલું છે. તેનો કાર્ત્ત્વ્યસંગે સવિસ્તર વિચાર કરીશું. હાલ તો એક જ વિચાર કરીશું કે હસ્તમેલાપ થવાથી તમારા ઉભયના શરીરને એકરૂપે કરવાનું તે સૂચવે છે. અર્થાત્ તમે બે નથી પણ એક જ છો, અને છુટાં હતાં ત્યારે અર્થે હતાં, તે હવે એક થયાં અને બંનેના શરીરનો સંબંધ સેવવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો.

અને ધર્મી દંપતી આટલાને જ પૂર્ણ કાર્ય માને છે. એટલું કરવું એ જ પરણીને કરવાનું છે, એમ તેઓ જાણે છે, અને તે વિના બીજું કંઈ પણ પરસ્પરે કરવાનું છે કે કેમ તેનો તેઓ વિચારસરખો કરતાં નથી. અને તે કરવાને લીધે તેઓ એક જ કાર્યમાં પરસ્પર સંગી રહે છે, એક જ કાર્યમાં તેઓ એક બીજાની મદદ લે છે, અને તેથી ખરું જોતાં જીવનનો મોટોભાગ તો તેઓ સદા એકબીજાથી વિયોગી જ રહે છે. ભલે દિવસના મોડીસે કલાક તેઓ એકબીજાની સાથે રહેતાં હોય તોપણ સૂચક શરીરના વિવિધ વ્યાપારોવિના તેઓ બીજા કશાવડે કદાપિ એક બીજાના સંબંધને સેવી શકતાં નથી. તેથી તેઓ ખરું જોતાં થોડા જ સમયના અને થોડા જ અંશના સ્ત્રી-પુરુષો અથવા દંપતી છે એમ ગણાય છે, અને તેને લીધે તેઓને સુખ અથવા આનંદ પણ થોડો જ સમય અને થોડા જ અંશમાં મળે છે.

માત્ર એકબીજાના શરીરથી હળવું મળવું, વાતો કરવી, લઢવું, એ કંઈ બંનેના જીવનનો એક જ ઉદ્દેશ નથી. શરીરના સંબંધની સાથે અનેક પ્રકારના સંબંધો તેમણે કરવાના છે. અને તેથી કેવળ હસ્તમેલાપ થવાથી જ તેમણે સંતોષ માનવાનો નથી, પરંતુ બીજા પણ મેળાપો તેમણે કરવાના છે.

હસ્તમેલાપ કરાવવાનો અધિકાર, ગુરુ, બ્રાહ્મણ, માતાપિતા આદિને અપાયો છે, અને તેથી તેઓ તે કરાવી આપે છે, પરંતુ તેઓ તે કરાવવાની સાથે જ બીજા મેલાપો કરવાનું કેવી રીતે સૂચવે છે તે અન્ય પ્રસંગે આપણે વિચારીશું. પરંતુ હાલ તો એ જ વિચારવાનું છે કે હસ્તમેલાપ કરાવવાનો તેમનો અધિકાર છે અને તે કરાવ્યા પછી બાકીના મેલાપો તે દંપતીએ સ્વતંત્રપણે અને પોતાની મેળે જ કરવાના છે અને તે કરવાનો અધિકાર તે બંનેનો જ છે.

જેમ જેમ ખીજ મેલાપો એ દંપતી કરતાં જાય છે, તેમ તેમ તેમનામાં વધારે અને વધારે એકતા થતી જાય છે. અને જ્યારે પૂરેપૂરી એકતા થાય છે ત્યારે તે દંપતી સર્વોત્તમ સુખ, સર્વોત્તમ આનંદ અને જે કંઈ જોઈએ તે સર્વોત્તમ પ્રકારનું પામે છે. તે વખતે જ તેઓ સર્વ અંશથી એક ગણાય છે, અને તે સમયના તેમના સુખનો અવધિ હોતો નથી.

આથી પ્રિય દંપતી ! તમારા સુખને સંપૂર્ણ કરવા ઇચ્છતાં હો, તમારે ઉન્નતિના શિખરે ચઢવાની ઇચ્છા હોય, પરમ આનંદને મેળવવો હોય અને વાણીથી જે કહી પણ શકાય નહિ એવું અલૌકિકસરખું કંઈ કંઈ મેળવવું હોય તો તમારા અધીનમાં જે ખીજ મેળાપો છે તે નિરંતર કરો. એ જ્યારે યથાર્થ રીતે કરશો ત્યારે જ તમે યથાર્થ દંપતી થયાં એમ ગણાશે, અને ત્યારે જ દંપતીનાં અનંત અદ્ભુત સુખોનું, શાશ્વત તથા અનુભવી સત્પુરુષો જે ક્યન કરે છે તેને તમે પામશો, અને તે મળતાં તમારાં જીવનનું મૂલ્ય કાઢી આંકવું જશે નહિ. અહો ! તે જીવનની રમણીયતા શી રીતે કહેવી ! ત્યારે ખીજ મેલાપો કયા છે તેનો સ્વરૂપમાં વિચાર કરીએ.

પ્રિય દંપતી ! તમારે સ્વતંત્રપણે પરસ્પરમાં જે, મેલાપો કરવાના છે તેમાં પ્રથમ નયનમેલાપ અથવા દષ્ટિમેલાપ છે. નેત્ર એ શું છે તે તમે જાણો.

નયનમેલાપ.

છો ? પ્રેમની રમૂલ સરિતા અથવા નદી છે. એમાંથી જે પ્રેમરસ વહે છે તે અન્યની દષ્ટિએ આવી શકે એવો છે અને તે તમારે પરસ્પરને દર્શાવવાનો છે. અને એ ઉભયમાંથી વહેતી પ્રેમસરિતાના વિશાળ પટમાં તમારે ઉભયે તરવાનું છે. આવો મેલાપ કદી કર્યો છે ? એક ખીજનું એક ખીજનું સ્મરણ કરતાં તમારાં બંનેનાં નેત્રોમાં વિશુદ્ધ પ્રેમની સરિતા ઉભરાઈ આવી છે ? એક ખીજને જોતાં તો કદાપિ તેવો ભાવ પ્રકટે, પણ એક ખીજનાં રમૂલ દર્શનના અભાવે, માત્ર તેમનું સ્મરણ થતાં પણ નેત્રો પ્રેમરસથી બીનાં થયાં છે ? જે ન થયાં હોય તો જાણવું કે તમારું જીવન નિષ્ફલ છે, તમારાં યથાર્થ લગ્ન થયાં નથી, સંપૂર્ણ લગ્ન થયાં નથી. તમારાં માતાપિતાએ તમારાં લગ્ન કર્યાં છે, પણ તમે તમારાં લગ્ન કર્યાં નથી, તમારાં માતાપિતા અથવા ખીજઓ તમને પરણેલાં જુએ છે, પણ તમે તમને પરસ્પર પરણેલાં જોતાં નથી. અને તેથી તમને પરણેલાં જોઈ જાણીને ખીજનું જેટલાં પ્રસન્ન અને સંતુષ્ટ થાય છે તેટલાં તમે તમને પોતાને જોઈને પ્રસન્ન તથા સંતુષ્ટ થતાં નથી.

દષ્ટિમાં સાચા સ્નેહને પ્રકટાવો. ખોટો સ્નેહ પણ એ દષ્ટિવડે ખતાવી શકાય છે. પરંતુ તે શું તમે જાણી શકો એમ નથી ? અને જે જાણો છો તો પછી એ પ્રકટાવવાનું શું ફળ ? તમને કાચના કટકાનાં ખોટાં ધરેણાં લાવીને કાંઈ બેટ આપે તો તેથી શું તમે રાજ રાજ થઈ જશો ? નહિ જ. તો પછી તમે એક ખીજને ખોટો સ્નેહ ખતાવી પરસ્પરને રાજ કરવા જે ધારતા હશો તો તે શું સફળ થશે ? નહિ જ. ખોટાં ધરેણાં આપનાર ઉપર જેમ તમે પ્રસન્ન થતાં નથી, તેમ તમારા એક ખીજપ્રતિના ખોટા પ્રેમથી તમે એક ખીજઉપર કદાપિ પ્રસન્ન રહી શકો એમ નથી. અને જ્યારે તમારાં લગ્ન સાચાં છે તો પછી ખોટો પ્રેમ શા માટે ખતાવવો ? તમારે સાચું સુખ જોઈએ છે, તમારે પરસ્પરનું સાચું આકર્ષણ કરવું છે અને તમારે પરસ્પરનાં સાચાં સંગી રહેવું. તો શું

તમને એમ લાગે છે કે ખોટો રત્નદળ બતાવવાથી એ પ્રમાણે રહી શકશે ? કદી નહિ.

રત્નદળે બતાવવાનું જેમ નેત્ર સાધન છે, તેમ સંમાન બતાવવાનું સાધન પણ તે જ છે. અને તેથી તેનાવડે અને તેટલું સન્માન દર્શાવે. ત્યારે શું પુરુષે ઓને, અને તે પણ પોતાની ઓને સન્માન દર્શાવવું ? હા, કેમ એમાં કાંઈ પાપ છે ? પોતાની ઓને પોતાનાં નેત્રથી સન્માન દર્શાવતાં શું આંખે અધારો આવે એમ છે ? તમે પૂર્વનાં શાસ્ત્ર પુરાણો વાંચ્યા છે ? શકે પાર્વતીને એવાં સંબોધનો કર્યા છે, વિષ્ણુએ લક્ષ્મીને શાં સંબોધનો દહને બોલાવ્યાં છે, એ જાણો છો ? એમાં એક પણ ઓળખતિની હલકાઈ અથવા અપમાન કે એણું માન દર્શાવે એવું હલકું સંબોધન છે ? જો નથી તો પછી ઓને-સન્માન આપવામાં બીજા પ્રમાણની શી જરૂર છે ?

દૃષ્ટિવડે એક બીજાને તિરસ્કાર કરવો, ધિક્કારનો ભાવ દર્શાવવો, ક્રોધનો ભાવ સૂચવવો એ બધું એક બીજાના છૂટાછેડા કરનારું સાધન છે, એકબીજાના જીવનકેપ પ્રકાર કરનાર બલવાન શસ્ત્ર છે. અને તેથી અત્યંત વિશુદ્ધ પ્રેમભર્યા નયનમેલાપ કરતો. અને તેની સાથે સંમાનના ભાવને ધરવાનો ભૂતી જશે નહિ. સંમાન તથા રત્નદળ પૂરેક થતો તમારો પરસ્પરનો નયનમેલાપ તમારામાં એવો ભાવ જગાડશે કે જે તમને અત્યંત આકર્ષનાર થઈ પડશે. અને તમારા જીવનમાં પરસ્પરને માટે એકબીજાનું અત્યંત આકર્ષણ એ આસ આગમનું છે. તમારું એકબીજા પ્રતિ જેમ અધિક અને અધિક આકર્ષણ રહે છે, તેમ તમારા સંબંધની અધિક સાર્યકતા થાય છે, તમારો અધિક અને અધિક ગાદપણે સંબંધ બંધાય છે. તમારા સંબંધમાં જેમ વિશેષ ગાદપણું પ્રકટે છે તેમ તેનાથી આનંદ, સુખ અને જીવનના વિશેષ અંશો પ્રકટે છે. અને આનંદ, સુખ તથા જીવનની અધિકતા કરવી એ જ સુખ્ય કર્તવ્ય છે.

પરંતુ આ નયનમેલાપની જ તમારા પરસ્પરના મેલાપથી પૂર્ણાહુતિ થતી નથી. હજી તમારે બીજો મેલાપ કરવાનો છે, અને તે વિચારમેલાપ છે. વિચારમેલાપ. હસ્તમેલાપ અને નયનમેલાપ એ બંને કરતાં આ વિચારમેલાપ અત્યંત ચઢીઆતો છે. ધણા મનુષ્યો નયનમેલાપ કરી શકે છે, પરંતુ આ વિચારમેલાપ ધણા જ ઓછા મનુષ્યો કરે છે, અને તેથી ધણા જ ઓછા મનુષ્યોનો ગૃહસ્થાશ્રમ સર્વોત્તમ સુખવાળો હોય છે. વિચારમેલાપ એ જેમ અત્યંત ચઢીઆતો મેલાપ છે, તેમ તેનાથી પ્રકટતું સુખ પણ અત્યંત ચઢીઆતું છે.

ધણા ગૃહસ્થાશ્રમમાં જોઈશું તો જણાશે કે ઓના વિચારો કંઈક હોય છે તો પુરુષના વિચારો એથી કંઈક જુદી જ જાતના હોય છે. અને તેથી અનેક બાબતોમાં તે ઓપુરુષોને નિત્યનો વિશદ હોય છે. ઓ કહેશે મારે આમ કરવાનો વિચાર છે, તો પુરુષ તેથી વિરુદ્ધપણે જ કરવાનો વિચાર દર્શાવવાનો. અને તેમ થવાથી એક બીજામાં જે વિચારમેલાપ હોયો જોઈએ તે કદી નહિ થવાનો. અને તેથી પરસ્પરમાં એકબેના યોગ જામવાનો નહિ. ગૃહસ્થાશ્રમમાં મુખ્ય સુખ એકમત્તું હોવું જોઈએ, અને તે એક જ બધારે વિચારમેલાપ થાય છે. ત્યારે જ જામેલું રહે છે. તેથી વિચારમાં બંને તેટલો મેલાપ રાખતા જાઓ. કદાપિ કાંઈ કાંઈ બાબતમાં વિચારભેદ પ્રકટતાં એક બીજાના વિચારમાં કાંઈ પણ હિપાયે કરીને મળી જવાનો મત્ત કરો, અને જેમ જેમ વિચારનું એકય રાખતાં જશો

તેમ તેમ તમારા સુખની કળા વધતી અને વધતી જવાની.

વિચારમાં વિરોધ પ્રકટવાથી પછી કેટલીક બાબતો સ્ત્રી પુરુષને અને પુરુષ સ્ત્રીને જણાવતાં નથી. અને પછી એ પ્રમાણે ધીમે ધીમે અનેક બાબતો એકબીજાથી છાની રાખવા તેઓ યત્ન કરે છે, અને તેથી તે છાની વાત રખેને પ્રકટ થાય એવા સંશયથી પછી તેઓ એકબીજાની સાથે વાર્તા કરવાનાં ઓછા પ્રસંગો પાડતાં જાય છે. અને તેવા પ્રસંગો ઓછા થાય તેને માટે તેઓ એકબીજાની સાથે વધારે સમય મળવાનું પણ ઓછું કરતાં જાય છે. આથી પરિણામ એ આવે છે કે બંનેનાં મન જૂદી જૂદી દિશામાં વહેવાઈ જાય છે. અને તેમ યતાં બંનેનો પ્રેમ પણ જૂદી જૂદી દિશામાં વહેવાતો થઈ રહે છે. વિચારના ઐક્યવડે પ્રેમનો વધારો થતો રહે છે, અને એમ જાણે છે કે આપણે એક વિચારમાં કામ કરનાર છીએ, અને તેથી તે વિચાર પૂર્ણરીતે સિદ્ધ કરવાને આપણે બંને પ્રયત્ન કરી શકીએ એમ છે, આને લીધે તેઓને હિંમત રહે છે, પરસ્પર વધારે મળવાનો અને તે પણ ઉપરઉપરથી નહિ પણ અંતઃકરણથી મળવાનો તેમને વારંવાર પ્રસંગ આવે છે, અને તેમાં તેમના અંતઃકરણનો સંયોગ થાય છે. તેમ ચવાથી તેમનો પરસ્પરમાં ઉપરઉપરથી પ્રેમ પ્રકટતો નથી, પરંતુ અંતઃકરણથી પ્રકટાઈ છે, અને એવા પ્રેમનો જ્યારે તેઓ સ્વાદ લે છે, ત્યારે તેમના આનંદનો અવધિ રહેતો નથી.

એકબીજાથી વિચારોને છાના રાખવાની જરૂર નથી. પરંતુ એકબીજાં એક બીજાના અંતઃકરણમાં ભળી જવાની જરૂર છે. સ્ત્રીના વિચાર એ જ પુરુષના વિચાર અને પુરુષના વિચાર એ જ સ્ત્રીના વિચાર, એમ જ્યારે થઈ રહે છે ત્યારે તેઓમાં અંદ-જુત ઐક્ય પ્રકટે છે. પરસ્પરના વિચારથી એકબીજાના વિચારને અત્યંત પોષણ તથા સહાય મળે છે. તેથી પ્રિય દંપતી ! આંવા અલૌકિક વિચારમેલાપને તમે કર્યા કરજો. તમારા જીવનને અત્યંત ભવ્ય, ઉચ્ચ અને મહાન તથા રસમય કરવા હોય તો આ વિચારમેલાપને કરજો.

પરંતુ વિચારમેલાપ કરીને અટકી જવાથી તમારું દાંપત્યજીવન કેવલ પરિપૂર્ણ અને સુખના શિખરે ગાજતું થાય એમ નથી. જો કે આજ કરતાં તમે

હૃદયમેલાપ.

અનંતગુણઅધિક સુખને તે સમયે પામશો, પરંતુ તેથી ચડીને પણ જ્યારે તમે હૃદયમેલાપ કરશો ત્યારે તમારા જીવનમાં કોઈ અવનવો પ્રેમ પ્રકટતો જણાશે. તમારાં અણુઅણુમાં અદ્વિતીય રચિત પ્રકટશે, અને તમારો અત્યંત પ્રમાણમાં વિકાસ થશે. હૃદયથી હૃદયનો જ્યારે મેલાપ થાય છે ત્યારે એ હૃદયમાં રહેલું જે અનંત સામર્થ્ય છે તે પરસ્પરમાં ભળે છે. અને તેમ યતાં તે દંપતી અનંતસામર્થ્યસંપન્ન થાય છે. દિવ્ય પ્રેમનું સ્થાન હૃદય છે, તેથી તે મળતાં એકબીજામાં દિવ્ય પ્રેમ ભળે છે. અને તે પ્રેમ સામર્થ્યને, બળને, જીવનને તથા સુખને પૂર્ણ અંશમાં પ્રકટાવે છે.

જે વખતે હૃદયથી હૃદય મળે છે ત્યારે વિરોધમાત્ર ટળી જાય છે, અપૂર્વ શાંતિ, અપૂર્વ આનંદ, અપૂર્વ નિશ્ચિંતતા, અપૂર્વ ઉન્નતિ, અને અપૂર્વ નિષ્ઠિતિ પ્રકટે છે. તમારા જીવનમાં કોઈ પણ સમયે જે સુખશાંતિ નહિ અગ્રભરી હોય તેવી સુખશાંતિ તે વખતે જણાય છે. તમારામાં અનાપાસંપ્રસન્નતાની સદરિઓ પ્રકટતી તમને લાગે છે, તમે કેવળ પૂર્ણ હો એમ તમને બનેતું જણાય છે. તમને કોઈ પ્રકારની ખોટ ન હોય, તમારામાં

કશું ઓછાપણું ન હોય એવું જાન તમને રહે છે. તમારા બનેલા હૃદયથી હૃદયનો મેલાપ થતાં તમને એટલી તૃપ્તિ લાગે છે કે જાણે હવે તમારે ખીલું કશું જ જોઈતું ન હોય. તમારે માથે ગમે તેવાં દુઃખ હોય, ગમે તેવાં કષ્ટ હોય, વ્યવહારની ગમે તેટલી અડચણો નડતી હોય તોપણ તેની કશી જ અસર તમને જણાતી નથી. તમને દુઃખો પણ સુખરૂપે જણાય છે, દરેક ક્રિયામાં અને દરેક રિચિત્રિમાં તમારી રસજ્ઞતા કાયમ રહ્યા કરે છે. ગમે તેવી અતિકૂલતા છતાં કોઈ પણ કાર્ય કરવામાં તમને શિથિલતા આવી જતી નથી. પણ ઉત્સાહ રહ્યા કરે છે. તમારા જીવનમાં તમને નિત્ય નવીનતા અને નવીનતા જ લાગ્યા કરે છે. કંઈ અપૂર્વ વસ્તુ તમારા જીવનમાં અત્યંત પ્રમાણમાં વધ્યા કરતી હોય એમ તમને અનુભવ થાય છે. આશા, શ્રદ્ધા, નીતિ, ધર્મ, બલ એ વગેરે સદ્ગુણો તથા સામર્થ્યો તમારામાં અત્યંત પ્રમાણમાં રહેલાં તમને લાગે છે.

જે સમયે તમારા હૃદયથી હૃદય મળેલાં હોય છે તે સમયે તમારા ઉપર કદાપિ કોઈ મોટી વિપત્તિ આવી પડે છે તોપણ તમને તે વિપત્તિરૂપ લાગતી નથી. તમારું મન અત્યંત પ્રમાણમાં વધ્યું હોય છે. કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા તમને વિકળ કરતી નથી. કેમકે તમને કોઈ મોટામાં મોટી સહાય મળેલી હોય એવું લાગ્યા કરે છે, તમારા બનેલા મનની મરતી એટલી બધી હોય છે કે નિર્ધનતા કે એવી કોઈ પણ પ્રકારની અતિકૂલતાની તમારા મનઉપર કશી જ અસર થતી નથી. તમારામાં કોઈ એવું અલૌકિક સામર્થ્ય લાગે છે કે જે એ સર્વને હઠાવી દેવાને સમર્થ છે. તમારા પરસ્પરના હૃદયથી હૃદય મળતાં જાણે સર્વ મળ્યું હોય એમ જણાય છે.

આ હૃદયથી હૃદય મળવું એટલે શું ? એકબીજાના હૃદયમાં એકબીજા માટે એવો અદ્ભુત પ્રેમ પ્રકટવો, એવો અદ્ભુત સંતોષ રહેવો, એવો અદ્ભુત ઉમંગલો હોવો અને એવું તો અદ્ભુત આકર્ષણ હોવું જોઈએ કે જેવું ખીલું ક્યાંદિ અને કોઈમાં ન હોય, એવું નામ હૃદયથી હૃદયનું મળવું છે. એકબીજાનું સ્મરણ થતાં અને એકબીજાને જોવામાંથી અત્યાનંદપૂર્વક રોમેરોમ ખડા યષ્ઠ ભય, અંતઃકરણમાં એકાએક પૂર્ણ પ્રસન્નતા પ્રકટી આવે, અને કેવલ નિર્દોષ ભાવના એકબીજાને માટે નિરંતર રહ્યા કરે તે હૃદયનો મેલાપ છે.

હૃદયથી હૃદયનો મેલાપ થતાં એકબીજાને જોવામાંથી તથા એકબીજાના સ્મરણમાંથી પરસ્પરને અત્યંત શાંતિ તથા તૃપ્તિ થતી હોય છે. તેમના અંતઃકરણમાં એક બીજા માટે કદાપિ વિરોધ પ્રકટતો નથી. એકબીજાની કોઈ પણ પ્રકારની ઇચ્છાને તેઓ અતુસરે છે અને એકબીજાનું શી રીતે અધિક કાર્ય કરવું, અધિક હિત કરવું, અધિક આકર્ષણ કરવું તેનું તેમને ચિંતન થયાં કરે છે. તેમના આકર્ષણમાં ત્રિભુવનમોહકમૂર્તિ કે અનંતેશ્વરેશ્વર પૂર્ણ વ્યક્તિ પણ વિશેષ કે અગ્રણ્ય નાખી શકતી નથી. તેઓ ગમે તેટલાં દૂર હોય તોપણ તેઓ નિરંતરનાં મળેલાં જ રહે છે. અને એકબીજાની ઇચ્છાને તેઓ અનાયાસે જાણી લે છે. બંનેના હૃદયમાં એક-સરખાં સ્પુરણો અનેક પ્રસંગે થાય છે અને તેઓ ઉભય સાથે રહીને કાર્ય કરતાં તે કાર્યની સિદ્ધિ કરે છે.

પ્રિય દંપતી ! કોઈ પણ ઉપાયે કરીને આ હૃદયમેલાપ કરો. હૃદયમેલાપવિના દંપતીધર્મ તથા દંપતીસામર્થ્ય અને તેનાં અલૌકિક આનંદનું વ્યર્થ જાન તથા પૂર્ણ રહસ્ય

કદાપિ સમજવાનું નથી. અને તે સમજાયાવિના દંપતીપણાનું ખર્ચ અને પૂર્ણ સુખ કદાપિ જણાવાનું નથી. અને એ મેળવવું એ જ દંપતી થઇને કરવાયોગ્ય ક્રિયા છે. પરસ્પરના હૃદયમાં જે વિશેષ હોય, જે કંઈ ન્યૂનતા હોય. તેને ટાળવાનો પૂર્ણ પ્રયત્ન કરો, ગમે તેટલા પરિશ્રમથી એ યત્ન થતો હોય, ગમે તેટલા ભોગ (Sacrifices) ને પરિણામે એ યત્ન થતો હોય. તોપણ કરો, અને તે ચચાર્યરીતે થતાં સંપૂર્ણ સુખની તમને પ્રાપ્તિ કરાવશે. મનના આમળાને છોડી દો, એકખીજની દોષોને નોંધને તેની ટીકા કર્યા કરવાની ટેવ છોડી દો, એકખીજપ્રતિ કોઈ કરવાનો છોડી દો, એકખીજનાં કાર્યમાં ભૂલો કહાણવાનું છોડી એકખીજનો તિરસ્કાર કરવાનું, એકખીજપ્રતિ અસંતોષ પ્રકટાવવાનું અને એકખીજનું હલકાપણું જોવું છોડી દો, અને કોઈ પણ ઉપાયે કરી હૃદયમેલાપ કરો.

એકખીજના શુણ્ણને જુઓ, એકખીજની નિર્દોષતાને જુઓ, એકખીજના કાર્યમાં અને તેટલી સહાય આપો, એકખીજને અને તેટલા વધારે પ્રસન્ન રાખવાનો યત્ન કરો, એકખીજને વધારે ઉત્તમ કરવાનો યત્ન કરો. એકખીજને મેળવી લેવાનો યત્ન કરો, પરંતુ તે ખીજ કોઈ યુક્તિ કે કળાથી નહિ પરંતુ એકખીજના કાર્યમાં સહાય કરીને એકખીજને મેળવી લો. એકખીજના કાર્ય તથા સામર્થ્યની સાચા હૃદયવડે પ્રશંસા કરીને પરસ્પરનું આકર્ષણ કરો, અને એ રીતે કોઈ પણ ઉપાયે કરી હૃદયમેલાપ કરો.

આ પ્રકારે હૃદયમેલાપ કર્યા પછી કરવાનો મેલાપ તે આત્મમેલાપ છે. હૃદયમેલાપ

સાચો થતાં આ આત્મમેલાપ સહજમાં થઈ જાય છે. અને તે થતાં આત્મમેલાપ દંપતી કૃતકૃત્યતાને અનુભવે છે. દંપતીના એકખીજના આત્મા સાથે એકખીજનો આત્મા જ્યારે મળે છે ત્યારે અવર્ણનીય આનંદ, અને અવર્ણનીય તૃપ્તિ પ્રકટે છે. આ સમગ્ર વિશ્વના કોઈ પદાર્થ તેને આકર્ષી શકતા નથી. તે દંપતીના સંતોષમાં કદાપિ ન્યૂનતા પ્રકટતી નથી. તે દંપતીને કોઈ પણ પ્રકારનું ઓછાપણું જણાતું નથી. તેમને સંતાપનું કષ્ટ થતું નથી. તેઓ પોતાને એકખીજની બિન્નરૂપે જોતાં નથી. તેઓ એકખીજથી કશું છૂપાવતાં નથી. તેઓના આત્માનું સામર્થ્ય અસૌકિંક પ્રકારે પ્રકટી નીકળે છે તેમના ઉભયમાં આત્મા એકરૂપે રહી અત્યંત શાંતિ પ્રકટાવે છે.

આવા આત્મમેલાપ કરનાર દંપતી સર્વરીતે વિશુદ્ધ થયાં હોય છે. તેમનાં મુખ નિરંતર મલકતાં હોય છે, તેઓ ગમે તેવા સંજોગોમાં મૂકાયાં હોય છતાં અંતર અને બહારથી પ્રસન્ન, નિર્ભય, નિશ્ચિંત અને સુખમાં જ રહે છે. કોઈ વસ્તુની આપ્રાપ્તિથી તેમનો કશો ખેદ થતો નથી. તેઓને એકખીજ તરફથી એવું કોઈ મળ્યું હોય છે કે જેથી તેમને ખીજ કશાની અપેક્ષા રહેતી નથી. તેમ છતાં તેમનામાં પ્રયત્ન કરવાની શક્તિ એટલી બધી હોય છે કે તે કોઈ પણ ધારેલા કાર્યને કરી શકે છે. તેમનામાં ઉત્સાહ, આગ્રહ, નિશ્ચય, ધૈર્ય, નિઃશંકતા, વિશ્વાસ વગેરે સહસ્રજો નમોર્લા જ રહે છે, અને તેથી ગમે તે કાર્ય કરવાને તેઓ શક્તિમાન થાય છે.

આત્માનો આત્માસાથે મેલાપ થતાં જે કંઈ પ્રકટે છે તે વાણીવડે કહી શકાતું નથી, એનો અનુભવ તો તે દંપતી જ ચચાર્યરીતે કરી શકે છે. અને જે દંપતી તેનો

અનુભવ કરવા સામ્યસાળી થાય છે તે આ જગતમાં અત્યંત તૃપ્તિનો અનુભવ કરે છે. તેમના જીવનમાં રમણીયતા, પ્રેમ, આનંદ અને ઉન્નતિ જ હોય છે. તેમના વિચારોમાં અને ક્રિયામાં ઐક્ય તથા આત્માનો પ્રકાશ અળકી રહે છે.

પ્રિય દંપતી ! આવા અનુપમ સુખ તથા ઐશ્વર્યને આપનાર આત્મમેલાપને કરવાનો, તમારામાં રહેલાં સર્વ બળ અને સમગ્ર અંશથી યત્ન કરો. નિરંતર એકબીજાના આત્મામાં તમારી વૃત્તિ પરોવેલી રાખો. એકબીજાનો આત્મા કેવો મનોહર છે, કેવો નિર્દોષ છે, કેવો સામર્થ્યમય છે અને કેવો પ્રેમાળ છે તેનું જ ચિંતન કરો. અને એવા આત્માને જ પરસ્પરમાં જુઓ. તમારા પત્નીના આત્મામાં જે ગુણો અને સામર્થ્ય છે, તે જ ગુણો અને સામર્થ્યને તમારા પત્નીના સર્વ અંશમાં જુઓ, અને પ્રિય બહેનો ! તમારા પતિના આત્મામાં જે ગુણો અને સામર્થ્ય છે, તે જ ગુણો અને સામર્થ્યને તમારા પતિના સર્વ અંશમાં જુઓ.

અને ખીલું બંધુ જૂડું છે, પરંતુ ગમે તેટલા મનુષ્યો હોય પણ તેનો આત્મા કાંઈ જૂદો છે ? અને તેથી જ્યારે તમારા આત્માના ઐક્યનો તમને અનુભવ થશે અને તેવડે તમે દંપતી બુદ્ધિ નથી પણ એક જ છો એ પ્રકારનો જ્યારે તમને અનુભવ થશે, ત્યારે તમારા એ ઐક્યમાંથી તમને બ્રહ્મા પણ છોડવી શકશો નહિ.

આત્માના જે ગુણો છે તે જ પરસ્પરમાં જુઓ. આત્માના શિવાય ખીજે જે ગુણ જણાય તેને જોવાની જરૂર નથી. કેમકે તે સાચા નથી. તેને રચાને આત્માના ગુણોને જોવાનો યત્ન કરો. એકબીજાને તે ગુણોનું જ્ઞાન કરાવો. એકબીજાની આત્માના ગુણોનું કથન કરો. અને તે તમારામાં પ્રકટ છે એમ વારંવાર એકબીજાને કહો. જ્યારે જ્યારે પરસ્પર મળો ત્યારે ત્યારે એ આત્માને જ જોવાનો યત્ન કરો, અને તમે પરસ્પર આત્મમાંથી કેવળ અભિન્ન છો એ જાવને દૃઢ કર્યા કરો. અને એ રીતે આત્મમેલાપ કરો, અને આત્માના ગુણોને જ આપણામાં જગત્ કરવા, અને તે ગુણોસહિત પરસ્પર મળવું, આત્માના ગુણને ધારણ કરીને તેના વડે જ સર્વ ક્રિયાઓ કરવી, એકબીજાના આત્માને અને આત્માના ગુણોને જ જોવા, એ આત્મમેલાપ કરવાની ક્રિયા છે;

આ પ્રકારે જ્યારે સર્વ પ્રકારથી પ્રિય દંપતી ! તમે પરસ્પર મેલાપ કરશો ત્યારે તમારા ઐક્યનું અદ્ભુત બળ જન્મશે. અને તમારા જીવનને પરમ રમણીય કરશે. તમારા આ જ જીવનમાં તમારે જે કંઈ જોઇએ છે તે તમને પ્રાપ્ત થશે. લૌકિક અને અલૌકિક સર્વ સદ્ગુણો સર્વ સામર્થ્યો અને સર્વ સંપત્તિ તમને પ્રાપ્ત થશે. તે પ્રાપ્ત થતાં તમે પૂર્ણ કૃતકૃત્ય અને સર્વઅંશે પૂર્ણતાનો અનુભવ કરશો.

આ પંચ પ્રકારનો મેલાપ, એ જ યથાર્થ મેલાપ છે, અને તે પાંચ અંગુલિઓવાળા તમારા હસ્તનો લગ્નસમયે પરસ્પર મેલાપ કરાવીને તમારાં વડિલો અને ગુરુજનો એ જ મુગ્ધ છે કે તમે આ પંચ પ્રકારના મેલાપને કરી સર્વોત્તમ સુખ અને સર્વોત્તમ અનુદયને પામો.

ધર્મવ્રતની મઢીમાં યુધિષ્ઠિરની ધર્મબુદ્ધિ.

ધર્મભાવનાથી વાસ્તવ ઉત્પત્તિ.

પરંપુરથી આપણો ભારતવર્ષ ધર્મભૂમિ ગણ્યોતો આવ્યો છે; અને તે સર્વથા યોગ્ય જ છે, એમ મહાકાલ લગવાને પોતાની લીલાઓથી પૂરવાર કરી આપ્યું છે. દુનીયાનાં પ્રાચીન સુધરેલાં મહારાજ્યો એબીલોનીયા, એલીરીયા, મીસરી, યુનાની અને રોમન તેમ જ મહાદેશો કેવળ ઐહિક કર્મો અને અબ્યુદયમાં જ પરાયણ રહેવાથી એક સમયે બહારથી રમણીય દેખાતી, ઐહિક પ્રગતિ, અને સંસ્કૃતિના શિખરે ચઢવા પામ્યા હતાં, પરંતુ ઇતિહાસનાં જવલંત દૃષ્ટિા સચોટરીતે સૂચવે છે તેમ નીચેગ્ચ્છત્યુપારિ ચ દશા વ્રક્તનેમિક્રમેણ-ચક્રની ધરી એક વાર ઉચે આવી તે નીચે જવાની જ, એ અટલ ન્યાયે તે તે મહારાજ્યો અને મહાદેશોની ઉત્પત્તિ સંસ્કૃતિના મધ્યાકાશમાં ટકી રહી નથી. પરંતુ એ મહારાજ્યોકરતાં પણ વિશેષ પ્રાચીન ભારતવર્ષ મુખ્યત્વે ધર્મપરાયણ અને તેને અંગે, કર્મપરાયણ હતો. ઐહિક અબ્યુદયસાથે વાસ્તવિક પરંતુ શાશ્વત નિઃશ્રેયસની સિદ્ધિના માર્ગે પણ તેણે આખાદ સંપાદન કરેલા હોવાથી, કાલચક્રની નાભીની પેઠે તે પોતાની, એવી ને એવી, મધ્યસ્થ સ્થિતિ અઘાપિ પર્વત ટકાવી શક્યો છે. જો કે તે અટલ અધોગતિના ઝોકથી તદ્દન મુક્ત તો થઇ શક્યો નથી, છતાં તે પોતાની મધ્ય સ્થિતિથી ચ્યુત થયો નથી. એ નિર્વિવાદ સત્ય છે કે, આકાશની સૂર્યાદિક ગ્રહમાલા પરસ્પર આકર્ષણશક્તિવિના વ્યવસ્થાસર વિશ્વભ્રમણ અને વિશ્વવ્યતિકરનું કાર્ય સાગિપાંગ સાધી શકે જ નહીં, અને એવા આકર્ષણબલના અભાવે વિશ્વચક્રનાં અંગો કેવળ અસ્ત-વ્યસ્ત થઇ, અનેક ઉત્પાતો પ્રકટાવી પૂરેપૂરી જ અધાધુંધી જ મચાવે, તેમ સમાજનાં, પ્રજાઓનાં બંધનો ધર્મભાવનાથી આકર્ષણશક્તિવિના એકત્રિત ટકી શકે જ નહીં. હાલની વિશ્વબાપી યાદવી જગવવામાં નિમિત્ત થયેલું જર્મની, ધર્મભાવનાના અભાવે, કેવળ વિજ્ઞાન અને સૈનિકબલનાં સાધનો છેલ્લામાં છેલ્લી ક્રાંતિપર્વત ખીલવ્યું-ગયું, પરંતુ તે આપદે તો સંહારક કાર્યનું જ સામ્રીત થઇ શક્યું છે, એ ઉદાહરણ છે. આ દૃષ્ટાંતથી હવે જડવાદી સૂરોત્ર ધર્મભાવનાનું રહસ્ય કંઇક સમજી શકે, એવાં શુભ ચિહ્નો દીસે છે. તાત્પર્ય કે, ધર્મભાવના જ, પ્રજા પ્રજાનાં અને સમાજ સમાજનાં બંધનો ભળવી શકે છે.

પ્રજાનાં બંધનો—સંબંધો ટકાવે તે ધર્મ.

આથી જ મહાભારતમાં શાંતિપર્વમાં “સત્યતાનુત” (૧૮૯) અધ્યાયમાં ૧૨ માં શ્લોકમાં લીખમપિતામહે યુધિષ્ઠિરને વાસ્તવિક ધર્મનું આ લક્ષણ કહેલું છે:—

ધારણાદ્ધર્મમિત્યાહુઃ ધર્મો ધારયતે પ્રજાઃ ।

યત્સ્યાદ્ધારણસંયુક્તં સધર્મં ક્ષતિ નિશ્ચયઃ ॥

(હું એટલે ધારણ કરું, ટકાવું એ ધાતુઉપરથી જે તત્ત્વ વિશ્વને ધારણ કરવાનું, ટકાવવાનું કાર્ય કરે છે, તેને જ શાણા પુરોષો ધર્મ કહે છે; ધર્મ પ્રજાને અને સમાજને ટકાવે છે. માટે જે તત્ત્વથી પ્રજાને ટકાવવાનું કાર્ય થાય છે, તે જ ધર્મ છે, એવો નિશ્ચય છે.)

આ ઉત્પત્તિ ધર્મભાવના એ જ સૂચવે છે કે, ધર્મનો ત્યાગ થયો, એટલે સમાજનાં, પ્રજાનાં બંધનો, અરસપરસના સંબંધો પણ તૂટવાના જ, અને આપદે અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિ

પ્રવર્તવાની જ. જેમ મહા સમુદ્રમાં વાયુના ઝપાટા અને પાણીના વાંસવાંસપૂર ઉછાળા-સામે વહાણનો ટકાવ તેનું સુકાન જ કરી શકે એમ છે, તેમ અનેક પ્રસંગોમાં, સ્વાર્થના ઝપાટાઝપાટાઓસામે, ધર્મરૂપી સુકાન જ આ સંસારનોકાને ટકાવી શકે છે. આ ભાવના આપણા ભારતવર્ષમાં કૃષ્ણાણુ ઋષિમુનિઓએ એટલી તો દૃઢમૂલ કરી છે કે, કામ, અર્થ અને મોક્ષ એ ત્રણે પુરુષાર્થને ધર્મના અંગીકૃત બનાવ્યા છે, એટલું જ નહીં પણ કેવળ સ્વાર્થ સાર જ એ ત્રણ પુરુષાર્થની પ્રવૃત્તિ આદરણ્ય તો તે ધર્મમૂલક નહીં પણ અધર્મ માનવાનો પ્રભોધ ટોડી ટોડીને અવારનવાર કર્યો કર્યો છે. આથી પ્રાચીન કાલથી જ આપણા ભારતવર્ષમાં પરમાર્થને પ્રધાનસ્થાન ધર્મપ્રવૃત્તિના કાર્યવાહીમાં અપાયું છે; અને પુરુષે કામ આદિ વાસના તૃપ્ત કરવી જ હોય તો ધર્મશુદ્ધિથી નહિ કે સ્વાર્થશુદ્ધિથી કરવી એવો ઉપદેશ અપાયો છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે સર્વે કર્મ બ્રહ્માર્પણ કરવાનો અને શરણ્ય પ્રભુની શરણતા સાધતાં આવશ્યક કર્મ કર્યો જવાનો પ્રભોધ અર્જુનને કર્યો છે. શ્રી વેદવ્યાસે પણ મહાભારતમાં કામ કામ ધર્મભાવનાથી પ્રેરાઈને કર્મ કરવાનો ઉપદેશ મુમુક્ષુ શ્રીકૃષ્ણને આપ્યો છે, એટલેથી નહીં અટકતાં તેમણે અંતમાં "ભારતસાવિત્રિ" માં પોકાર કરીને કહ્યું છે કે,—

ન ઘાલુકામાત્ર ખયાન્ન લોમાદર્મં

ત્યજેજ્ઞીવિતસ્થાપિ હૃતોઃ ।

ધર્મો નિત્યઃ સુલલુઃખે ત્વનિત્યે

જીવો નિત્યઃ હૈતુરસ્ય ત્વનિત્યઃ ॥

(સ્વર્ગારોહણ પર્વ-અધ્યાય શ્લોક ૭૬)

(ભાવાર્થ-પામર જીવન જીવવાની ખાતર કોઈ પણ શાણા મનુષ્યે કામ-સુખેન્દ્રિયાથી પ્રેરાઈને, ભયથી નાસીને તેમ જ લોભથી આકર્ષાઈને ધર્મનો ત્યાગ કરવો નહીં જોઈએ. કારણ જે જીવિતમાટે ધર્મનો ત્યાગ કરવાને મનુષ્ય પ્રેરાય છે, તે જીવિત તો વાસ્તવિક રીતે જોતાં નાશવંત છે, ચિરકાલ ટકનારું નથી, પરંતુ એવા જીવનને માટે જે તરવનો ત્યાગ કરાય છે, તે ધર્મ તો નિત્ય છે, સદાકાલ ટકે એવો છે. વળી આ જે અનિત્ય જીવિતનો ભોગ જેને માણવાનો છે, જેને માટે આ નાશવંત જીવન જીવવાની લાલસા કરાય છે, એ જીવ પણ નિત્ય છે; ત્યારે એવા જીવિતથી મેળવાતાં સુખ અને દુઃખો અનિત્ય અને ટુંક સમયમાં નાશ પામનારાં છે. તો પછી શા માટે નિત્યધર્મનો ત્યાગ કરી નિત્ય જીવતે અનિત્ય સુખ દુઃખોરૂપી સાંકળોથી બાંધી અનિત્ય જીવિતરૂપી કેદમાં ગોંધી રાખવો ?)

આમ ઉપદેશ આપતાં જતાં, ચંચળ લોકજીતિ અને પ્રયત્ન સુખેન્દ્રિયાના પાશમાં સદાકાળ લોક બંધાઈ રહે છે, એવા પોતાના લોકાનુભવનું સ્મરણ કરીને શ્રીવેદવ્યાસ પુનઃ પોકારે છે કે,—

ऊर्ध्वं बाहुविराट्मेव न च कश्चिच्छृणोति माम् ।

धर्मादर्थश्च कामश्च स धर्मः किन्तु सेव्यते ॥

(ભાવાર્થ-હું હાથ ઉંચા ઉંચા કરીને પોકાર મારી રહ્યો છું, જતાં કાચાર છું કે, કાઈ પણ માણસ કહેવું સાંભળવું નથી. હું અનુભવાસદ્ધ એ કહું છું કે, ધર્મથી જ અર્થની

પ્રાપ્તિ થાય છે અને કામની પ્રાપ્તિ પણ ધર્મથી જ થાય છે; તો પછી આમ સર્વ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ કરાવી આપનાર 'ધર્મનું' સેવન શામાટે કરવામાં આવતું નથી? વળી શ્રી વેદવ્યાસ કહે છે કે જેને નિત્ય-અનિત્ય નાશવંત કે અનાશવંત શું છે તેનો વિવેક કરવાની શક્તિ હોતી નથી, એ મૂઢ પુરુષ હજારો હર્ષસ્થાનોથી આકર્ષાય છે, તેમ જ અસંખ્ય ભયસ્થાનોથી ગભરાઈ જાય છે; અને કવિષ્ઠ માતાપિતા, દારા, પુત્ર, પૌત્રાદિની ઘટમાળ-ભયો સંસારમાં દિનપરદિન હુન્ન થાય છે, પરંતુ વિવેકશક્તિવાળો પંડિત તેની સારા-સારતા સમજી નિત્ય ધર્મને જ અનુસરે છે.

મહાત્મા પુરુષોનાં મનનીય ચરિતની અગત્ય.

આ પ્રકારે શ્રીવ્યાસ બગવાને ઉપલક્ષિત ધર્મભાવનાને પોતાના જીવનમાં ગમે તે સંકટે, ગમે તે ભોગે, ચરિતાર્થ કરનારા મહાત્મા પુરુષોનાં ચરિત્રો સર્વથા આદર્શભૂત છે; અને એવાં અનુકરણીય તેમ જ અનુસરણીય ચરિત્રોરૂપી આદર્શો (આરસાં) પામરલોક-સમક્ષ સદાકાળ ધરવાના અને એ રીતે તેમને વારતંત્ર કર્તવ્યમાં પ્રેરવાના ઉત્તેજ હોય છે. પ્રેરાધને જ મહાભારત, રામાયણ આદિ અનુપમ ઇતિહાસો અને વેદાનુકૂલ પુરાણોની પ્રજ્ઞાતિ કરેલી છે. શ્રીવ્યાસબગવાને ધર્મના આકર ગ્રંથ મહાભારતમાં આવાં આદર્શભૂત જીવનચરિત્રો સંખ્યાબધ નિરૂપેલાં છે અને હામ હામ ધર્મભાવનાને જ વળગી રહેવાનો પ્રયોગ ઠોકરી ઠોકરીને સુમુક્ષુ જીવેને કર્યો છે. તેમણે 'શુધિષ્ઠિરનું' નિર્મળ ધર્મમય ચરિત અતિશય સ્પષ્ટ અને માર્મિક રીતે ચીતર્યું છે.

પુણ્યશ્લોક શુધિષ્ઠિરનું અડગ સંકલ્પબળ.

ઉપર ઉતારેલા મહાત્મા વેદવ્યાસના અનુપમ ઉપદેશને પોતાના જીવનમાં અડગ સંકલ્પબળથી ચરિતાર્થ કરનારા, સત્ય વચન, સત્ય વિચાર અને સત્ય કર્મને માટે સ્વર્ગસ્થાને પણ ઠોકર મારનારા, સાક્ષાત્ ધન્નાદિ દેવોનાં પ્રસોબનો ને નહીં ગણનારા, ધર્મચરિત-સ્વાર્થભાગ અને ધર્માચરણતામાં જ પરમાર્થ માણનારા, અને એ ખાતર પોતાના તેમ જ પોતાના પ્રિય સ્વજનોના ઐદિક સુખોપબોગ અને પ્રાણની લેશ માત્ર પણ પરવા નહીં કરનારા, અતે મનુષ્યોને, રે, દેવોને પણ દુર્લભ એવી સદેહસ્વર્ગપ્રાપ્તિથી વિભૂષિત થયેલા પુણ્યશ્લોક શુધિષ્ઠિર રાગની પરમ પવિત્ર કથા કથા સુમુક્ષુ સાધકના મનને આકર્ષિત આપનારી અને તેને સત્ય માર્ગે પ્રેરનારી નહીં નીવડે? અડગ સંકલ્પબળથી સત્ય ધર્મનું પાલન કરનારા સત્યપ્રતીમ મહાત્મા શુધિષ્ઠિર અતિવિષમ કટોકટીના અનેકાનેક પ્રસંગો આપ્યા છતાં, વનવાસથી મુક્ત થઈ, રાજ્યપાટ અને સ્વર્ગસ્થ પ્રાપ્ત કરી લેવાની સર્વકથ અને સર્વાકર્ષક અનુકૂલતાઓ આવી છતાં, લેશ માત્ર પણ પોતાના સત્યમત કે સત્ય વચનથી કંઈક કે ચંદ્યા નહીં, ત્યારે જ તેઓ પુણ્યદાયી, પાવન, પ્રભાતના નામદમરણને પોત્તપુણ્યશ્લોકતરીકે પોતાની અમરકીર્તિ આ વિશ્વમાં સ્થાપી ગયા અને સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્ર, પ્રતિજ્ઞાપાલક નલરાજ, ધર્મરક્ષક અને લોકસંગ્રહઅર્થે અવતાર લેનારા, શ્રી જનાર્દન બગવાન, અને ત્યાગવૃત્તિના આદર્શભૂત વિદેહી જનકરાગની પંડિતમાં આવ્યા એટલું જ નહીં પણ ધર્મરાગની પદવીથી વિભૂષિત થયા. એ તો સર્વથા સત્ય છે કે, જેમ શુદ્ધ સુવર્ણની કસોટી સખ્ત પસારથી, હેઠવાથી, સખ્ત બટ્ટીમાં તપાવાથી તેમ જ હથોડાના ઉપરાચારથી કઠોર ધા કરવાથી થાય છે, અને તે આ ચારે રીતિઓમાંથી પસાર થયા છતાં

પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ વિશેષે પ્રકાશે છે ત્યારે જ તે ખરા મૂલ્યને ખાત્ર ગણાય છે; તેમ પુરુષનું ખરૂં પુરુષાતન ચારિત્ર્ય, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, સુજનતા અને સત્કર્મો એ જ ચાર કસોટીમાંથી અણિશુદ્ધ તવાઇ જાય છે. ત્યારે જ તે ખરૂં પુરુષાતન ગણાય. આવા જ સમર્થ પુરુષોનાં પુણ્ય ચરિત પ્રત્યેક મુશુલુએ નિત્ય રમરણ કરવા અને અનુસરણ કરવા યોગ્ય છે. તો આપણે, પણ મહાત્મા, યુધિષ્ઠિરના, અડગ સંકલ્પબલ અને અનુપમ સત્યવ્રતનો એક આદર્શભૂત પ્રસંગ—સદેહસ્વર્ગપ્રાપ્તિનો રૂમણીય પ્રસંગ—અહીં વિચારીશું તો તે યોગ્ય જ થઇ પડશે.

પૂર્વ પ્રસંગનું નિવેદન.

દ્વેષી દુર્યોધન આદિ કૌરવબાળુઓ અને અન્ય કૌરવપક્ષી રાજાઓનું નિકંદન કાઢી નાંખનારૂં મહાયુદ્ધ સમાપ્ત થયા પછી, રાજા યુધિષ્ઠિરને સ્વજનોના મરણોનો શોક અને સુંદ-માં રાજ્યનિમિત્તે થયેલા સંહારનો તાપ વ્યતિ અસહ્ય થઇ પડ્યો; લીજ્મ પિતામહે શાંતિ-પર્વ અને અનુશાંસન પર્વ સંભળાવી તેમને તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રબોધ કર્યો; પછી અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી યુધિષ્ઠિર સર્વ તાપથી મુક્ત થયા. પછી તેમણે રાજ્યમર્યાદા અને પ્રજાપાલનની વ્યવસ્થા અને નીતિ નિયમો સુરચાપિત કરવામાં કેટલોક સમય વીતાવ્યો. છતાં, કાલબલને જોણનારા યુધિષ્ઠિરનું મન આ સંસારની પ્રવૃત્તિઓમાં મગ્ન થઇ શક્યું જ નહીં અને લવિષ્યની ગતિના લણકારા તેમના કાનમાં દરબરી વાગવા લાગ્યા. કુદરતી રીતે પ્રસંગો પણ એક પછી એક એવા બંનતા ગયા કે, જેથી સંસારમાંથી તેમની રાગવૃત્તિ ઉઠવા લાગી અને ધીરે ધીરે પરતોકપ્રાપ્તિતરફ મન વળતું ગયું.

પ્રથમ તો અંધ દુતરાષ્ટ્ર રાજા, ગાંધારી અને કુંતામાતા તેમની સંમતિ લઇ, વન-માં સીધાયા. તેને કેટલોક સમય વીત્યો એટલે નારદ યુનિએ આવી, તેમને વનના હાલમાં તે સર્વે બળીને ખાખ થયાના સમાચાર નિવેદન કર્યા. શોકથી સંતપ્ત થયેલા યુધિષ્ઠિરે તેમની ઉત્તર ક્રિયા કરી અને મનનો શોક દૂર કરવા ધણા ધણા પ્રયાસો કર્યા. પરંતુ કાલ-બલ જ તેમને આ સંસારમાંથી ઉઠાતરી કરાવવા, અને ઐહિકસુખોપબોગથી વિરક્ત કરવા મથતું હતું; તેથી અનેક વિપરીત નિમિત્તોએ વિશેષ ને વિશેષ વિરાગનાં પ્રસંગોનો અનુભવ તેમને આપ્યા કરાવવા માંડ્યો. કુંતામાતા આદિના હાલનો શોક દૂર થયો નહતો, ત્યાં તો યાદવોના અરસપરસ સંહારના દુઃખદ સમાચાર કહેવા શ્રીકૃષ્ણનો સારથી હારક હસ્તિનાપુર આવ્યો. હારકે પાંડવોને જણાવ્યું કે, મૌવન, ધન, પ્રભુત્વ, અને અવિ-વેક એ ચાર તરવોના મદથી મત્ત થયેલા, વિષયવાસના, બળ, મદ આદિથી બહેકેલા, યાદવો પ્રભાસપાટણમાં ઉત્સવાનર્જમન કરતાં કરતાં, શ્રી કૃષ્ણ પુરમાત્માની સન્નિધિ-માંજ વજ્રરૂપ મુસળ બની ગયેલાં તૃણોના આરથી અન્યોન્યને નિર્દયતાથી કાપી યમને ધામ પહોંચી ગયા છે; અને શ્રી કૃષ્ણે અવશેષ રહેલી યાદવીશ્વિઓ અને સંપત્તિ પોતાના રક્ષણહેઠળ લઇ જવા અર્જુનને દ્વારકાં બોલાવ્યો છે.

એટલે તુરત યુધિષ્ઠિરની સંમતિથી અર્જુન, હારક સારથીસાથે દ્વારકાં સીધાવ્યો. તે માર્ગમાં હતો તે દરમ્યાન બીજા શોભા ઉપજાવનારા શોકકારક બનાવો બન્યા. યાદ-વોના સંહારથી શ્રીકૃષ્ણને જણાયું કે, હવે પોતાનો અંશ પૃથ્વીકિપરથી ઉઠાવી લેવાનો અનુકૂલ સમય આવ્યો છે. એટલે તેમણે પ્રભાસથી દ્વારકાં આવી પોતાના પિતા વસુદેવને વિનંતિ કરી કે, અર્જુનને દ્વારકાં આવી યાદવીશ્વિઓ અને સંપત્તિ પોતાને સારણે લે-

વાને બેલાવી લાવવા દારુકને 'મે' મોકલ્યો છે. તેથી અર્જુન અહીં આવતા સુધી તમે 'એ' સર્વનું સંરક્ષણ કરજો અને હું તથા બલરામ વનવાસઅર્થે જઈએ છીએ. આમ વ્યવસ્થા કરીને તે બંને ભાઈઓ વનમાં સીધાવ્યા. અર્જુન દ્વારકા આવ્યો ત્યારે તેણે યાદવોના સંહારની અને શ્રીકૃષ્ણ તેમ જ બલરામના વનવાસની વાત સાંભળી તેથી તે અહીં જ પિન્ન થયો અને જાણે પોતાનામાંથી પુરુષાર્થપણું સખાનારાણું શ્રીકૃષ્ણની સાથે જ પરવરી ગયું હોય એમ નરઅર્જુનને લાગ્યું છતાં શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા શિરે ઉઠાવી સર્વ યાદવી સ્ત્રિઓ અને સંપત્તિ પોતાને શરણે લઈ તે હસ્તિનાપુર આવવા નીકળ્યો. તે માર્ગે પડ્યો ત્યાં તો દ્વારકા એકાએક સમુદ્રમાં ડુબી ગઈ. આ જોઈ તેને ચંતાપ થયો છતાં મન વાળી તે આગળ ચાલ્યો. તે વનમાંથી પસાર થતો હતો તેવામાં બિશ્વ અને કાપ્યાઓએ તેની ઉપર હસ્યો કરી તેને દરાવ્યો અને કેટલીક યાદવી સ્ત્રિઓ અને સંપત્તિ ઉઠાવી ગયા. ગાંડિવ ધનુર્ધારી, સવ્યસાચી, અતિરથી, અર્જુન આ હુંટારાઓને હાથે હાર્યો, એ પણ કાલઘટના જ. આથી જ આ લોકોકિત આપણામાં પ્રચલિત છે કે

સમય બડા બલવાન હય, નહિ પુરુષ બલવાન,

કામે અર્જુન હુટીઓ, એહી ધનુષ્ય એહી બાન.

પાંડવોને આ લોકમાંથી પ્રયાણ કરવાનો યોગ.

કાપ્યાના હાથે હુટાયા પછી હસ્તિનાપુર આવતાં અર્જુને માર્ગમાં સાંભળ્યું કે; વનમાં બલરામ સ્વર્ગ સીધાર્થે, અને મહાયોગમાં નિમગ્ન થઈ શ્રીકૃષ્ણ સત્તા હતા ત્યાં રૂગયા શોધવા નીકળેલા પાર્થીનું બાણ તેમના તેજસ્વી પાદતલમાં વાગ્યું અને તેઓ પણ સ્વધામ બ્રહ્મલોકમાં સીધાર્થે. જેમના પ્રસાદથી તેમ જ જેમના અવરતવર, અનિવાર્ય મિત્રતા અને સદાપતાઓથી પોતે અને શુધિશિર આદિ પાંડવો પોતાના ધર્મવત તથા પ્રતિજ્ઞાપાલનનો નિર્વાહ કરી શક્યા હતા, એ કૃષ્ણ પરમાત્મા પણ બ્રહ્મલોકમાં સીધાર્થેના સમાચારથી અર્જુન ધ્રુવો જ વિકળ અને શૂન્ય મનવાળો બની ગયો, અને પોતાના પરવરેલા પુરુષાત્મના ખ્યાલથી તો તે ચોંકી જ ઉઠ્યો. માર્ગમાં શ્રી વ્યાસાશ્રમમાં વેદવ્યાસે પ્રત્યક્ષ થઈ તેના મનનું સમાધાન કરતાં કહ્યું કે

“હે અર્જુન! ધર્મની વ્યવસ્થાના રક્ષણને અર્થે, દેવોના અંશોસાથે શ્રીકૃષ્ણ પૃથ્વી ઉપર અવતર્યા હતા. પૃથ્વીનો ભાર કમી કરવાનું કાર્ય પૂરું થતાં તેઓ સ્વધામ સીધાર્થે છે; તેમની સાથે ધણા ખરા દેવોના અંશો પણ દેવલોકમાં પરવર્યા છે, પરંતુ તારા જેવા જે જે દેવાશોદૃષ્ટ સ્વર્ગમાં જવા અવશેષ રહેલા છે, તેમનો કાલ દૃષ્ટ સમીપ આવ્યો નથી તેથી તેમને અહીં પડતા મૂકી તેઓ ચાલ્યા ગયા છે. હે અર્જુન! તમારે સર્વ ભાઈઓએ પોતે પણ આ લોકમાંથી સવેળા-ઉઠાંતરી કરવી, એ વિશેષ દિતકર છે. કારણ

‘દૃતકૃત્યાંચ ચો મન્યે સંતિર્દ્યાકુલુપુન્નવ’.

.....

ઘલં યુદ્ધિથ્ય તેજથ્ય પ્રતિપત્તિથ્ય મારત ।

મયન્તિ મયકાલેપુ વિપઘન્તે વિપઘયઃ ॥

કાલમૂલમિદં સર્વ જગદ્વીજં ઘનંજય ।

કાલ યથ સમાદત્તે પુનરેવ યદ્દૃષ્ટયા ॥

(માસક પર્વ અધ્યાય ૯ શ્લો ૨૬-૩૮)

“ હે અર્જુન ! તમે હવે કૃતકૃત્ય થયા છો; તમે તમારા કર્તવ્યો સારી રીતે સિદ્ધ કર્યા છે, તમે હવે સિદ્ધ મોક્ષદશા પણ પ્રાપ્ત કરી છે, તેથી તમારે હવે આ લોકમાંથી ચાલ્યા જવું, એ સર્વથા દ્વિતકર છે. હે ભારત ! બલ, બુદ્ધિ, તેજ, જ્ઞાન, સાધનો આદિ કાલ જ્યારે અનુકૂલ હોય છે ત્યારે મનુષ્યને કલ્યાણકારી તીવર છે, પરંતુ કાલ પ્રતિકૂલ થતાં એનાં એ સર્વ સાધનો ઉલટાં-ફાનિ કરનારા વિનાશ ઉપજાવનારા થઈ પડે છે. (વર્તમાન સમયે જર્મનોની યુદ્ધકલા નિરખતાં આ કથન સાત્ત્વ લાગશે.) હે અર્જુન ! તારૂં જ ગાંડિવ ધનુષ્ય પ્રતિકૂલ કાલ આવતાં કાળાઓસામે નિરર્થક થઈ પડ્યું. તારૂં પરાક્રમ પાણીમાં ગયું. હે ધનંજય ! સમસ્ત જગતનું મૂળ કાલ છે, તે જ જગતરૂપી બીજને બીજવે છે અને પાછો સમય આવતાં એ જ બીજને ઉપાડી લે છે. તે જ પ્રમાણે કાલ એક વેળા મનુષ્યને બલવાન બનાવે છે તો પાછો તેને કુબળ કરી દઈ શત્રુઓને હાથે પરાજય પમાડે છે, તેમ તમે પણ કાલને વશ છો, મારે હવે તમે પણ આ મૃત્યુલોકમાંથી ઉઠાતરી કરવા માંડો. ”

પાંચ પાંડવો અને યુધિષ્ઠિરનું પ્રસ્થાન.

શ્રી વેદવ્યાસનાં આર્વા સમયસૂચક, તેમજ શ્રેયસ્કર વચનોનું મનન કરતો, અર્જુન હરિતનાપુરમાં આવ્યો અને યુધિષ્ઠિરને વૃષ્ણિ તથા અંધક કુલોના વિનાશની, શ્રીકૃષ્ણના સ્વધામગમનની, દ્વારકાના સમુદ્રનિમજ્જનની, લુંટારાઓને હાથે થયેલા પોતાના પરાજયની તેમજ શ્રી વ્યાસજીની સમયસરની સલાહની વાત યથાસ્થિત કહી સંભળાવી. તે સાંભળી કાલની ગતિને જાણનારા યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને ચેતાવતાં કહ્યું કે,

કાલઃ પચતિ મૃતાનિ સર્વાણ્યેષ મહામતે ।

કાલ્યાણશમદં મન્યે ત્વમપિ દ્રુપ્દમર્દસિ ॥

[ભાવાર્થ:—હે શુદ્ધિમાન અર્જુન ! કાળ પોતાના કલ્યાણમાં પ્રાણીમાત્રને નાંખી તેમનો વિનાશ કરે છે, કાલ પોતાના પાશથી, મનુષ્યમાત્રનું મરણ નિપજાવે છે, એ મત હું અંગીકાર કરું છું, તારે પણ એ રહસ્ય સમજવું પડે છે કે, કાલના પાશમાં સપડાયેલો કેઈ પણ મનુષ્ય સટકી શકતો જ નથી. કાલ ખરેખર અટલ કાલ જ છે.]

અર્જુનને આ રીતે સંસારઉપરથી મન હટાવવાનો પ્રયોગ કરી, યુધિષ્ઠિરે લીમસેન, નકુલ, સહદેવ અને દ્રૌપદીને પણ એવો જ ઉપદેશ આપ્યો, પછી તેમણે ધર્મકામનાથી સંસારમાંથી નિવૃત્ત થઈ, હિમગિરિનિવાસ કરવાનો નિશ્ચય યુવત્સુ આદિ લાપાતો, રાજ બાંધુઓ અને કૃપાચાર્ય રાજશુરને જણાવી અર્જુનના પૈત્ર પરિશિતને રાજ્યાભિષેષ કર્યો, અને સુભદ્રાને સલાહ આપી કે “ તારો પૈત્ર કુરુઓનો રાજા થશે અને વજ્ર, યાદવોનો રાજા થશે. તારે તે બન્નેનું રક્ષણ કરવું અને કદી પણ (મા લાઘવે મનઃ ક્રુયાઃ) અધર્મમાં કદી પણ મન પ્રેરવું નહીં. ” પછી તેમણે મૃત માતુલ, શુરુ અન્ય વડીલો, બલરામ, કૃષ્ણ આદિનાં શ્રદ્ધા વિધિસર કર્યાં, દ્વૈપાયન વ્યાસ, નારદ, માર્કંડેય આદિ તપોધન ઋષિઓને ભોજનાદિથી સંતુષ્ટ કર્યાં, હરિકીર્તન કર્યું, રત્નો, વસ્ત્રો, અને ગાયો આદિ, દાનમાં તેમજ ભેટમાં પાત્ર મનુષ્યોને સમર્પણ કર્યા અને પ્રધાન-શુરુ કૃપાચાર્ય તેમ જ સર્વ પ્રજાપ્રતિનિધિઓને ભેજાવી પાંચ બાંધુઓ અને દ્રૌપદીસાથે પોતાના હિમગિરિનિવાસનો નિશ્ચય તેમને કહી દીધો.

અહીંથી જ ધર્મરામના સત્યવ્રતની કસોટી શરૂ થાય છે. પ્રમળનો યુધિષ્ઠિરનો હિમગિરિનિવાસનો નિશ્ચય; સાંભળી ધ્રુવના જ ઉદ્દેગ પામ્યા અને તેમણે તેમને કહ્યું કે, "તમારે અમારો ત્યાગ કરવો ઘટતો નથી." શાસ્ત્રની એવી આજ્ઞા છે કે, પરિત્રાજક ધર્મનો અંગીકાર કરવા ધ્રુવનારા પુરુષે પોતાના એ કર્મસાથે જે જે કોઈને અતલગ સંબંધ હોય તે તે સર્વને સંતોષ્યા કે તેમની અનુમતિ લીધાવિના પરિત્રાજન કદી કરવું નહીં. યુધિષ્ઠિર તો :શાસ્ત્રમર્્યાદા પાળવામાં અડગ હતા. તેથી કાલની ઘટના અને કર્તવ્ય જાણનારા યુધિષ્ઠિરે તે સમયે તો પ્રમળના વચનને માન આપી હિમગિરિનિવાસનો વિચાર પડતો મૂક્યો, અને પ્રમળને ખુશી કરી. કોણ કહેશે કે, પૂર્વે ભારતવર્ષના રાજાઓ પ્રમળી વૃત્તિની લવલેશ દરકાર કરતા ન હતા અને તેમને પશુવત્ ગણી તેમની સલાહ માનતી ન હતા ? ઉલટું તેઓ પ્રમળના ન્યાય અનુરંજન જે રાજ્યવહીવટનું એક પ્રધાન કર્તવ્ય લેખતા હતા, એમ પુરાણ, ઇતિહાસાદિથી જણાય છે. યુધિષ્ઠિરે જેમ પ્રસ્તુત પ્રસંગે લોકની વિનંતિને માન આપ્યું તેમ અન્ય રાજાઓએ પણ આપ્યાના જ્વલંત દર્શાવે મળી આવે છે, એટલું જ નહીં પણ વેનજેવા અગ્રિય અધર્મી રાજાઓ લોકસંતાપક હોવાથી પ્રકૃતિ-ક્ષોભથી પિનાશને પામ્યાનું જણાય છે. અસ્તુ.

યુધિષ્ઠિરે હિમગિરિનિવાસનો નિશ્ચય તુરતાતુરત તો પડતો મૂક્યો, અને પોતાની પ્રતિભા જમાવી લોક તેમને તેમના નિશ્ચયની સિદ્ધિથી અટકાવી જ ન શકે, એવી કાલ-ઘટનાની રાહ જોવા લાગ્યા. દરમ્યાન ત્રેતાયુગ બદલાવાના અને ધૌર કલિયુગ બેસવાનાં ચિહ્નો પ્રકટ થયાં. અગાઉ જે જે ખેડુતો (એક ખેતર વેચનાર અને ખીજો લેનાર) ખેતરમાંથી ખોદતાં નીકળેલા ધનનો ચર એ ધન પોતાનું રજેલું નથી, એમ કહીને તેમના રાજ દરબારમાં સોંપી ગયા હતા, તેઓ એ જ ધનનાં ચરમાટે લક્ષતા અને પોતાની માલીકીનું હોષ પોતાને કબજે લેવાનો દાવો કરતા આવી ચઢ્યા. એટલે યુધિષ્ઠિરે હસીને સહદેવને કહ્યું કે, [ધર્મો નષ્ટસ્તુસદ્ધરઃ] ધર્મ નષ્ટ થયો છે અને હવે સંકરધર્મ ઉભો થયો છે. "

પછી તેમણે અને અન્ય ચારે ભાઈઓએ તેમ જ દ્રૌપદીએ અલંકારાદિ મમત્વની વસ્તુઓનો ત્યાગ કરી વસ્ત્રધારણ કર્યા. અને એ જ જણ તથા સાતમે કુતરો :હિમગિરિનિવાસમાટે આવી નીકળ્યા. તે વેળાની તેમની પ્રતિભા એવી તો ઉજ્જવલ હતી કે, પ્રમળ તેમને તેમ કરતાં અટકાવી શકી નહીં. " પાછા ફરો " એવો ઉચ્ચાર પણ કાઢી શકી નહીં. " (નર્ચનમશક્તક કાશ્ચિન્નિવર્તસ્વેતિમાપિતુમ્) પણ ઉલટી તેમને વળાવવા નગરમર્્યાદા મુધી આવી. આવો તેમનાં સત્યવ્રતનો પ્રભાવ હતો. શાલ બદલાતાં પ્રમળની સત્યવ્રતની વૃત્તિ બદલાઈ એટલે તેની પ્રમળતા ઘટી અને તે ધાર્મિક યુધિષ્ઠિરાદિને અટકાવવા સમર્થ થઈ શકી નહીં. સત્યવ્રતનો આવો પ્રભાવ છે.

હસ્તિનાપુરથી નીકળી, એ સાતે જણે કઠિન ઉપવાસવ્રત ધારણ કરી, દેશપ્રદેશમાં અટકન કર્યું, અને તીર્થાર્થ કરતાં હિમગિરિ આવી પહોંચ્યાં. અર્જુનનું સ્વપરાક્રમનું અભિમાન હજી ગળ્યું ન હતું. જે કે તેણે હવે વસ્ત્રધારણ કર્યા હતાં છતાં ગાંડિવ ધનુષ્યનો ત્યાગ કર્યો નહતો. તેના ત્યાગવિના પૂર્ણ વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થઈ ન ગણાય. તેથી હિમગિરિની તળેટીમાં તે આગ્યો એટલે અગ્નિદેવે સામા આવી પાંડવોને રોક્યા અને ગાંડિવ.

ધનુષ્યનો ત્યાગ કરવા અર્જુનને જણાવ્યું અને કહ્યું કે (નાતેનાયોજિસ્તિ કક્ષત) હવે વનવાસમાં તમારે આ ધનુષ્ય કાંઈ કામનું નથી; માટે તે છોડીને તમે આગળ સુખેથી ચાલ્યા જાઓ. પણ અર્જુનનું મન તેમ કરવા માન્યું નહીં એટલે અન્ય ભાઈઓએ તેને બહુ બહુ સમજાવી અંતે ગાડિવ છોડાવ્યું. પછી તે સર્વે હિમગિરિ ઉપર આગળ વધ્યા.

દ્રૌપદી અને ચારે ભાઈઓનું અવસાન.

ત્યાંથી તેઓ હિમગિરિઉપર ઉપવાસ વ્રત ધારણ કરી, ચાલ્યાં જતાં હતાં તેવામાં યોગેશ્વર-થપલી દ્રૌપદી પ્રવાસના યાત્રી તેમ જ વ્રતની નિર્બંધતાથી પૃથ્વીઉપર પટકાઈ પડી. દંડતાથી ધર્મરાજનું લક્ષ તેમાં ન હતું. તેઓ તો સુવ્રતી હોવાથી આસપાસની વ્રતના નહીં અવલોકતા આગળ ચાલ્યા જ હતા, પણ હીમસેને જુમ પોડી, તેમને કહ્યું કે “ હે પરમ તપસ્વિ ! આ રાજપુત્રીએ કદી પણ અધર્મે આચર્યો નથી, તો પછી તે શા માટે સૌથી પહેલી પટકાઈ પડી ? ” એટલે યુધિષ્ઠિર ઉત્તર આપ્યો કે આપણે પાંચ ભાઈઓ એના પતિ હતા, અને સર્વઉપર તેણે સમાનભાવ રાખવો જોઈતો હતો છતાં ધનુષ્યઉપર વિશેષ પક્ષપાત તેને હતો; માટે તેનું ફલ તે આજે બોગવે છે. ”

આ પ્રમાણે બોલી પ્રીતિને અવકાશ જ ન આપતાં મનને સંઘમમાં રાખી, ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર ગિરિનિવાસના મતને પાળતા, આગળ ચાલ્યા જ ગયા અને મોટા ભાઈની આજ્ઞાને પાળનારા, અન્ય ભાઈઓ તથા કુતરો પણ તેમને અનુસર્યા. આગળ ચાલતાં વિદ્વાન સહદેવ પટકાઈ હેઠો પડ્યો. યુધિષ્ઠિરે તો તે ઉપર લક્ષ જ ન આપ્યું. આગળ ચાલ્યાં જ કર્યું, પરંતુ હીમસેને અટકાવી તેમને પૂછ્યું કે, “ સહદેવ તો અઢંકારી ન હતો, આપણુ સર્વની સેવા ચાકરી ઉઠાવતો હતો તો પછી આ મદ્રાપુત્ર શાથી બોધે પડ્યો ? ” ત્યારે યુધિષ્ઠિરે તેને જણાવ્યું કે, “ મારા જેવો વિદ્વાન કાંઈ પણ નથી એવું તેને અભિમાન હતું. અને આ દોષથી તે હેઠો પડ્યો છે. ”

સહદેવને પણ દ્રૌપદીની માફક ત્યાં જ પડતો મૂકી બાકીના સર્વે આગળ ચાલ્યા. પણ નકુલને પોતાનો સહોદર ભાઈ સહદેવ તથા પત્ની દ્રૌપદીના અવસાનનો શોક બહુ જ થયો અને એ મુંઢર રાજપુત્ર આગળ ચાલતા તરત પટકાઈ પડ્યો. એટલે પાછો હીમસેને તેના પડવાના કારણનો પ્રશ્ન યુધિષ્ઠિરને પૂછ્યો કે “ આ ધર્માત્મા ધર્મમાં અડગ હતો, આપણાં વચન શિરે ઉઠાવતો અને રૂપમાં અત્રિતમ હતો, તે કેમ પડ્યો વાઙ ? ” યુધિષ્ઠિરે તેના મનનું સમાધાન કરતાં કહ્યું કે, “ રૂપમાં મારા જેવો અન્ય કોઈ પણ નથી, હું એકલો જ મુંઢરતામાં અધિક છું, એવું તેને અભિમાન હતું, તેથી તે પડ્યો છે. ”

અન્ય મૃત સ્વજનોની પેઠે નકુલને પણ ત્યાં જ પડતો મૂકી અન્ય સર્વે આગળ ચાલ્યા, ત્યાં તો શત્રુઓને હજુનારો અર્જુન શોકથી સંતાપ પામતો હેઠો પડ્યો. તરત હીમસેને હાક મારી યુધિષ્ઠિરને પૂછ્યું કે, “ આ મહાત્માએ તો મગ્નકર્માં પણ કદી અસત્ય વચન ઉચ્ચાર્યું નથી, તો પછી તેનામાં એવો તે કયો વિકાર થયો કે જેથી તે પટકાયો ? ” એટલે યુધિષ્ઠિરે તેને કહ્યું કે, “ આખી દુનીયાને હું એકલો બાળી શકું એમ છું, એવા અભિમાની વચન અર્જુન બોલતો હતો, પરંતુ તે તેમ કરી સક્યો નહીં. અને સ્વતંત્રના માનથી તેની પડતી મ્હ. ”

અર્જુનને પણ તેના પંતનસ્થલે જ છોડી તેઓ આગળ વધ્યા. ત્યાં ભીમ પડકાર્યો અને તેણે પડતાં પડતાં પોતાની પડતીનું કારણ સુધિધિરને પૂછ્યું અને તેનો તેમણે આપો. ઉત્તર વાળ્યો કે, “તું અતિશય ખાઉધરો હતો અને ખલનો અતિશય અહંકારી હતો અને બીજાના ખલની અવગણના કરતો હતો તેથી તું પડ્યો છે.”

આમ પોતાનાં અતલગતાં સ્વજનો એક પછી એક પડતાં ગયાં, પોતે એકલા પડ્યા શ્વાનસિવાય કોઇ સહચારીનું રહ્યું નહીં છતાં બાઇઓ અને પત્નીતરફના સ્નેહ કે મમત્વથી સુધિધિર લેશમાત્ર ડગ્યા નહીં અને પ્રસ્થાનવતમાં મક્કમ જ રહ્યા. તેમણે હિમગિરિ-નિવાસ સ્વીકરતાં ત્યાગધર્મ પણ અંગીકાર કર્યો હતો એટલે તે સાથે સ્નેહ તેમ જ મમત્વને તિલાંજલિ આપી હતી, મોહ અને પ્રેમનો ખદ્ધિષ્કાર કર્યો હતો. એટલે પોતાની સાથે અંતપર્યંત આવવા જે કોઇ સમર્થ હોય તે બંધે સાથે આવે અને તેમ આવતાં તેને અટકાવે નહીં, પણ માર્ગમાં જે કોઇ આપોઆપ અશક્ત થઇ પડકાઇ પડે તો તેની ગણના કરવી નહીં, તેનો શોક ધરવો નહીં ને પોતે ન અટકતાં ત્યાગધર્મને જ અડગ પહે વળગી પ્રસ્થાનના નિશ્ચયથી નહીં ડગી પ્રયાણ ચાલુ જ રાખવું, એવો તેમનો દૃઢ સંકલ્પ હતો. આ સંકલ્પ તેમણે ઠેક સુધી પાળ્યો. અને સર્વ સ્વજનો પડકાઇ પડ્યા છતાં પોતે અને તેમનો અનુચર કૃતરો સ્વસ્થતાથી તેમ જ ઉદારીનતાથી આગળ ચાલ્યા જ ગયા. તેમનો આ ત્યાગધર્મ બેશક અનુપમ હતો; તેમનું સંકલ્પબલ અપ્રતિમ હતું, તેમ તેનું સંદેહસ્વર્ગપ્રાપ્તિનું કૃણ પણ અદ્વિત હતું.

(અપૂર્ણ.)

વ્યાપારાદિમાં કેવી રીતે વિજય મેળવવો.

(અનુસંધાન વર્તમાન વર્ષના પૃષ્ઠ ૧૩૭ થી.)

(૨)

વર્તમાન સમયમાં એવું માનનારા અનેક મનુષ્યો છે કે મનુષ્યના મોટા ભાગને લાભ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રસંગો અથવા તક મળવી દુર્લભ હોય છે, અને વાસ્તવ લાભ તો કોઈ વિરલ ભાગ્યશાળી મનુષ્યને મારે જ હોય છે. પરંતુ આ માનવમાં તેઓ બધી રીતે ભૂલતા જ હોય છે. જેમની વિરલ ભાગ્યશાળીમાં ગણના કરવામાં આવે છે તેવા મનુષ્યોએ પોતાના ભાગ્યને તેનું બનાવ્યું છે, તે બનાવવામાં અત્રાત પુરુષાર્થ કર્યો છે. તેમણે પોતાની મેળે પોતાના ભાગ્યને સન્નું છે, અને તેથી જ તેઓ ભાગ્યશાળી ગણાયા છે, પરંતુ જેનું ભાગ્ય રચવું હોય તેનું રચવાનો અધિકાર પ્રત્યેક મનુષ્યને મળ્યો છે, અને તેથી જો ધારે તો અનેક મનુષ્યો ‘ભાગ્યશાળી’ નો પદને પ્રાપ્ત કરી શકે એમ છે.

તોપણ ભાગ્યશાળીમાં ગણના થવાને માટે મનુષ્યે યોગ્યતા મેળવવાની જરૂર છે. મનુષ્યે કંઈ પણ ઉત્તમ કાર્ય કરવાના સામર્થ્યને મેળવવાની જરૂર છે. આ મેળવવા કોઈને દાનિ ઉપજે એવી રીતે કાર્ય કરવાનું નથી. પ્રગતિ અથવા આગળ વિકાસ એ સર્વને મારે છે, સર્વ તેને પ્રાપ્ત કરી શકે એમ છે. મનુષ્યે પોતે કેવી રીતે સુધરવું અને તેવડે કેવી રીતે આગળ વિકાસ પામવો એનું જ્યારે તેને જ્ઞાન થાય છે અને પછી તે માર્ગે તે અનુસરવા માંડે છે તો કોઈ પણ મનુષ્ય સુધરી શકે છે, અને

આગળ વિકાસ પામી શકે છે, કેવી રીતે સુધરવું એનું જ્ઞાન પણ સર્વ મનુષ્ય મેળવી શકે છે, એ કળાને કામ પણ શીખી શકે છે.

યોગ્યતાવાળા મનુષ્યોની જ્યાં ત્યાં જરૂર હોય છે, અને સર્વ કાલ સર્વ વિષયમાં તેવા મનુષ્યોની માગણી કર્યા જ કરતા હોય છે, સર્વત્ર તેમનો આદર અને સ્વીકાર થવાનો સંભવ હોય છે. અને કાલ પણ મનુષ્ય યોગ્યતાને પ્રાપ્ત કરી શકતો હોવાથી સર્વ મનુષ્યનો જાવિઉદય તેના પોતાના જ હક્કમાં મૂકાયો છે, વિજ્યની કુચી તેની પોતાની જ કડમાં છે એ નિર્ણય સાચ જ છે, જો તે નિષ્કૂળ રહે છે તો તેનો દોષ તેણે ખીજ કાઢી. ઉપર મૂકવાનો નથી પરંતુ તેના પોતાના ઉપર જ મૂકવાનો છે. તેના પોતાના સ્વપ્રયત્ન વડે, પોતાના એકલા સ્વતંત્ર પ્રયત્નવડે તે પોતાની સ્થિતિ સુધારી શકે એમ છે અને મનુષ્યને પ્રાપ્ત એવા કાલ પણ સમર્થ વિજ્યને તે સિદ્ધ કરી શકે એમ છે.

વિજ્ય જે મૂળ સિદ્ધાંતરૂપ પાયાઉપર રચાયો છે તે સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન પામવું, અને તે સિદ્ધાંતોને એવી રીતે આચારમાં ઉતારવા કે જ્યાં મનુષ્યે પોતાને માટે નિર્ણય કરેલા ક્ષેત્રમાં પ્રત્યક્ષ કળાની પ્રાપ્તિ થાય એ કરવું પ્રથમ અગત્યનું છે. જેમ ગણિત શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો સારી રીતે જાણવાથી અને તેનો શુદ્ધિપૂર્વક ઉપયોગ કરવાથી હીસાબ સારી રીતે થઈ શકે છે, તેમ વિજ્યને ઉત્પન્ન કરનાર સિદ્ધાંતોથી જ્યારે આપણે સંપૂર્ણ રીતે જાણીતા થઈએ છીએ, તો પછી તે સિદ્ધાંતોને ઉપયોગમાં ન લઈએ અને વિજ્યને ન પ્રાપ્ત કરીએ, એ શિવાય ખીજું કાલ પણ કારણ આપણને વિજ્યપ્રાપ્તિમાં વિઘ્નરૂપ થઈ પડે એમ નથી.

વિજ્યને પ્રકટાવનાર સિદ્ધાંતોનું જ્યારે પદ્ધતિપૂર્વક (Systematically) વિધાન કરવામાં આવે છે—તેમનો પદ્ધતિપૂર્વક ક્રિયામાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, અર્થાત્ મનુષ્યમાં રહેલી શક્તિઓ (Faculties) અને સામર્થ્યોને કાલ યોગ્ય નિયત પદ્ધતિમાં ગાઠવવામાં આવે છે, અને તેને વિજ્ઞાન (Science) ના રૂપથી અંકિત કરવામાં આવે છે ત્યારે એ વિજ્ઞાનપૂર્વક કરેલો તે જ્ઞાનનો ઉપયોગ સર્વ મનુષ્યમાં અવશ્ય કરીને વિજ્યને પ્રકટાવે છે. આ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરનાર ગમે તે હોય, પરંતુ એ કારણો એક જ પ્રકારના વિજ્યરૂપ પરિણામને ગમે ત્યાં ઉપજાવવા સમર્થ હોય છે. ખાલ હેતુઓ ઘણી વખતે કેટલાક મનુષ્યોમાં એમ સંશય ઉત્પન્ન કરે છે કે ‘આવા મનુષ્યને તે અમુક જાગૃતમાં આવો મોટો વિજ્ય શી રીતે મળ્યો હશે’ પરંતુ આ સંશય ઉપરના સિદ્ધાંતથી નિરર્થક છે એમ જણાશે. ખીજા જાગૃતોનું ગમે તેમ હોય પણ જેમાં તેણે વિજ્યને મેળવ્યો છે તેમાં તેના યોગ્ય કારણોને તેણે જાણતાં અથવા અજાણતાં આચારમાં મૂક્યાં હોય છે, અને એમ હોવાથી જ તેણે અમુક વિષયમાં વિજ્ય મેળવ્યો હોય છે. આથી એ નિર્ણય સાચ છે કે જે મનુષ્ય વિજ્યના પદ્ધતિવાળા માર્ગને—વિજ્યની વિજ્ઞાનશ્રેણીને—આચારમાં મૂકી હોય છે, કામે લગાડી હોય છે, તે મનુષ્ય નિશ્ચયપૂર્વક વિજ્યને સિદ્ધ કરે છે. અને આ વૈજ્ઞાનિક વિજ્યશ્રેણીને પોતાના કાર્યમાં લગાડવાને માટે કાલ પણ મનુષ્ય જ્ઞાન મેળવી શકે એમ છે.

* * * *

આ વૈજ્ઞાનિક વિજ્યશ્રેણી ત્રણપાદ છે, અર્થાત્ વિજ્યને પ્રાપ્ત કરવાનાં ત્રણ રહસ્યો છે, અને તેમાંનું મુખ્ય તે કાર્ય છે.

ક્રિયા અથવા કાર્ય કંઈ પણ વસ્તુને રચે છે. વિજયમોદર રચવામાં વાપરેલી પ્રત્યેક છઠ્ઠે એક ઉત્તમ ક્રિયારૂપ છે. એકસપણે એક પણ છઠ્ઠે તે મહિર રચવામાં ગોઠવવાં એ એક મહત્વનું કાર્ય થયું એમ હુદિમાનો માને છે. તેથી એ રપટ જ છે કે મનુષ્ય જેમ જેમ વિશેષ ક્રિયા કરે છે તેમ તેમ તે વિજયમોદરને વિશેષ અને વિશેષ પ્રમાણમાં રચતો જાય છે. પરંતુ એ સૂક્ષ્મ રાખવાની અગત્ય છે કે ક્રિયા તે વાસ્તવ ક્રિયારૂપે જ દોવી જોઈએ. આપણે એ વાર્તામાં બૂલાવો ન આવો જોઈએ. ક્રિયાઓ તો જાને દોાય છે, અને વ્યાપારો ક્રિયારૂપ જ દોાય છે, પરંતુ તે ઉદ્યમમાં ધણો જ અંતર-બેદ-રહેલો છે. નિષ્કૂળ વ્યાપાર એ પણ ક્રિયા છે અને સફળ તથા સપ્રયોગન વ્યાપાર એ પણ ક્રિયા છે. અનુકૂળ વ્યાપાર એ પણ ક્રિયા છે અને પ્રતિકૂળ વ્યાપાર એ પણ ક્રિયા છે.

ક્રિયા કરવી એટલે આપણામાં રહેલા બળને ગમે તેમ વાપરી નાંખવું એવો અર્થ નથી. ક્રિયા એનો અર્થ એવો નથી કે જ્યારે મનુષ્યો કંઈ પણ વસ્તુ રચવાને માટે પ્રયત્નશીલ દોાય તે સમયમાં તેઓ એવા પ્રકારનો પ્રયત્ન વા ક્રિયા કરે કે જે તેમને યાદી પાડી ને લોચ કરી મૂકે અને અત્યંત કંટાળામરેલા શ્રમનું બાન કરાવે. મનુષ્ય જેવી રીતે કેટલું વસ્તુને રચે છે, તેવી રીતે તેની ક્રિયા તે મનુષ્યને રચનાર રૂપ યદ્ય રહેવી જોઈએ, નહિ કે તેનો નાશ કરનાર અથવા તેને રસવિના કેવળ ત્રાસ ઉપજાવનાર.

આજ કાલ મનુષ્યો જેટલી ક્રિયા કરે છે તે ક્રિયાના મોટા ભાગે ધારેલો પરિણામ ઉપજાવેલો હોતો નથી. તે ક્રિયામાં તે મનુષ્યના સત્વ (Egoism) નો જ માત્ર વ્યવયો દોાય છે. સત્વના આ પ્રકારના નિરર્થક કાર્યે મનુષ્યને નિઃસત્વ કરી મૂકેલો દોાય છે. અને ‘પદ્ધતિપૂર્વક કાર્ય કરવું એ તો અસંત કલિન છે’ એવો નિઃશ્વ તેનામાં ઠાણે બેસાયો દોાય છે. શરીરને શ્રમિત અને ક્ષાંત કરનાર આ ક્રિયા કારણરૂપ નથી. સત્વનો અત્યંત વ્યવયો એ જ શરીરને શ્રમનું બાન થવામાં અથવા ક્ષાંતિ જીજ્ઞાવામાં કારણ છે. વાસ્તવ ક્રિયા અને સત્વનો વ્યવયો કારનાર વ્યાપાર એ એમાં ધણો જ બેદ છે. આ એમાં કોઈ પણ પ્રકારનું સામ્ય નથી.

શ્રમવાળું અથવા કલિન કાર્ય કરવા માટે કોઈ જ બળ ન મરેલો. એનું કાર્ય તમને કરી દાનિ પ્રકટાવે એમ નથી. વાસ્તવ ક્રિયા યોગ્ય વખતને માટે પણ યાક અથવા દુર્લભતાને ઉપજાવતી નથી. એથી ઉલટું સમગ્ર શરીરમાં બળની તે રચાવી શકે કાર્ય કરે છે.

વાસ્તવ ક્રિયા, સત્વને પ્રકટાવનાર જે જે સાધનો છે તેને જેટલા અધિક પ્રમાણમાં પૂરાં પાડવામાં આવે છે, તેટલા પ્રમાણમાં તે સત્વનો સંપ્રદ અને શક્તિ કરે છે, અને તેટલા પ્રમાણમાં તે (વાસ્તવ ક્રિયા) સત્વને જ સજે છે, પૌષ્ટિક આદાર, શુદ્ધ આદાર, શાંત અને સ્વસ્થ સાન આઠ કલાકની નિદ્રા,—આ સર્વ પેલા સત્વની શક્તિ તથા ઉત્પત્તિ કરવામાં રેતુરૂપ દોાય છે.

મનમાં કંટાળો ઉપજાવનાર, અને શરીરમાં પીળામુડા પ્રકટાવનાર કારણો તો બળનો કાર્ય, સત્વનો નાશ, વિધાનક ક્રિયાઓ, અને અત્યંત કંટાળાપૂર્વક તથા મોઝ અવશ્ય વિશ્રાંતિને માટે આપણે જોઈએ તે આપણા ચિન્તા કરવામાં આવતી પ્રશ્નિઓ, ક્રિયાનું જ અર્જન ચિંતન અને તેની ચિંતા—આ છે. પરંતુ આ સર્વનો ત્યાગ કરી દો એમ છે. તેથી શરીરનો દુર્બલ કરનારી સર્વ પ્રશ્નિઓનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો જોઈએ.

મનની સાથે શરીર વ્યાપેલું છે. એ મેનો સૂક્ષ્મપણે અત્યંત દૃઢ સંબંધ છે. જેવા પ્રકારની પ્રથમ માનસ ક્રિયા થાય છે તેવા પ્રકારે શારીરિક વ્યાપારો થયે જાય છે. તેથી એ સહજ સ્પષ્ટ થાય એ જ છે કે યોગ્ય પ્રકારે કાર્ય કરવાને માટે મનની યથાયોગ્ય સ્થિતિ હોવી જોઈએ. મનુષ્યના પોતાનાં સર્વ કાર્યોને એના એ જ પ્રકારથી અને એની એ જ સ્થિતિમાં અખંડ કાયમ રાખવા હોય તો મને અમુક એક પ્રકારની ચોક્કસ સ્થિતિને ધારણ કરી રાખવી જોઈએ.

મનુષ્યમાં રહેલી શક્તિઓ અને સામર્થ્યોના વ્યાપારો થવામાં મન પોતાની મેળે તે બધાની સાથે એકરાગવાળું નથી રહેતું ત્યાં સુધી મનુષ્યની એ વિવિધ શક્તિઓ તથા સામર્થ્યો તેનામાં એકતાપૂર્વક પોતપોતાનાં કાર્યો કરવાનાં નહિ. તેજ પ્રમાણે મન પોતાના વ્યાપારો કરતી વખતે તે વ્યાપારોની સાથે રચનાત્મક (constructive) સ્થિતિમાં નથી રહેતું તો મનુષ્યનો કોઈ પણ વ્યાપાર સંપૂર્ણ અંશમાં રચનાત્મક થઈ શકતો નથી, અર્થાત્ મનુષ્યમાં કંઈ પણ ઉપયોગી એવું નવું રચી શકે-આંધી શકે-એવી ક્રિયા તેની થતી નથી.

એ જ વાતને સ્વરૂપમાં કહીએ તો મનુષ્યના વ્યાપારોનું મનની અમુક પ્રકારની સ્થિતિવડે જ નિયમન થતું હોય છે, અને મનુષ્ય જે વ્યાપારો કરે છે એ બીજી કંઈ નથી પણ શ્રેણીબંધ ક્રિયાઓ. જ હોવાથી જ્યારે યથાર્થ કાર્યપ્રતિ જ સાક્ષાત્પણે દેશાયા કરે-દેશાયેલી રહે-એવી જાતની મનની સ્થિતિ નથી હોતી તો તે મનવડે યથાર્થ કાર્ય-જેને આપણે કાર્ય એમ કરી શકીએ તેનું કાર્ય (મિથ્યા અથવા નિષ્પ્રયોજન વ્યાપારો નહિ તે) કરી થતું નથી. યથાર્થ કાર્ય ત્યારે જ થાય છે કે જ્યારે મનનું કેવળ યથાર્થ કાર્ય કરવા તરફ જ વલણ હોય છે.

આ વાતો અસાધારણ અગત્યની છે. અને તે કેવળ સ્પષ્ટ છે એ સરલતાથી સ્પષ્ટ થાય એમ છે. જે મનુષ્યને આધુનિક માનસ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન છે તે તત્કાલ સમજી શકશે કે આ વાતો સત્ય છે. તેથી એના વિશેષ વિસ્તાર નિષ્પ્રયોજન છે.

વિજ્ય પ્રાપ્ત કરશે એટલે આગળ જુદી કરવી-વિકાસ કરવો. આ પ્રકારે આગળ વધવાના પ્રત્યેક વ્યાપારમાં તેની પાછળ ક્રિયા-પુષ્કળ પ્રમાણવાળી ક્રિયા-રહી છે, વિજ્યને જ મેળવવો છે તો તેમાં થોડા થોડા સમયને અંતરે પરિશ્રમજનક કઠિન કાર્ય કરવાની અવશ્ય જરૂર છે. પરંતુ તે પરિશ્રમ કંટાળાભરેલો અને બોજારૂપ હોય એવા બાવમાં મહણ કરવાનું નથી, તેનું તે હોવું પણ ન જોઈએ. અને વિશેષમાં પ્રત્યેક કાર્ય ઉપયોગી હોવું જોઈએ. સામાન્ય રીતે જેને પરિશ્રમવાળું કાર્ય કહીએ છીએ એ બીજી કંઈ જ નથી પણ સત્વજાલ પૂર્ણ વિધાન (Application, કામે લગાડવું તે) જ છે. પરંતુ મન જે તે કાર્યની સાથે અને તેના આસપાસનાં સાધનો વા કારણોની સાથે પૂર્ણ એકરાગવાળું, પૂર્ણ રસવાળું અને પૂર્ણ અમત્વવાળું રહે છે તો જ તે કાર્ય શરીરને ભારરૂપ નથી લાગતું. તેથી આપણે કઠિન કાર્યોમાં પણ આનંદ અને પ્રસન્નતાપૂર્વક પ્રવેશ કરવો જોઈએ. અને એ તો આપણે જાણવું જ જોઈએ કે આ પ્રકારે જેમ જેમ વિશેષ કાર્ય આપણે કરીશું તેમ તેમ વિશેષ વિશેષ પ્રમાણમાં આપણે કંઈ કંઈ સિદ્ધ કરતા જઈશું.

ના જેની આપણે કાર્યમાં ગણના કરી શકીએ તેવાં કાર્યો કરવાને માટે મન સર્વદા રચનાત્મક સ્થિતિમાં જ અખંડિતપણે વધા કરવું જોઈએ. અર્થાત્ પ્રત્યેક કાર્ય એવા જાન

પૂર્વક થતું જોઈએ કે તે કાર્ય માત્ર અમુક ઉદ્દેશને જ સિદ્ધ કરશે અથવા અમુક વસ્તુને જ પ્રકટાવી અટકશે એમ નહિ પણ જે મનુષ્ય તે કાર્ય કરે છે તેનામાં તે અધિકાર મહાન સામર્થ્યને તથા ધારણશક્તિને પણ પ્રકટાવશે જ.

તમારા પ્રત્યેક કાર્યપ્રતિ તે કાર્ય તમારા શરીર તથા મનને વિકાર કરનાર છે એ પ્રકારના ભાવપૂર્વક જોળે. આમ કરવાથી અને તે કાર્ય રસપૂર્વક કરવાથી તમે વધારે અને વધારે પ્રમાણમાં વિજયી થશો એટલું જ નહિ પરંતુ તે કાર્યો તમારા શરીરને પણ સુધારશે. આવા ભાવપૂર્વક તમે તમારા કર્તવ્યમાં પ્રવેશો તેમ કરવાથી તમે તમારા વ્યાપારને વિજયી કરી શકશો એટલું જ નહિ, પરંતુ તે કાર્ય તમને પણ વિજયસિદ્ધ પુણ્યરૂપે તૈયાર કરશે. આવી રીતે થતું કાર્ય યથાર્થ મનુષ્યને પ્રકટાવે છે અને આવકની પણ વૃદ્ધિ કરે છે. આવકની વૃદ્ધિ થવા સાથે મનુષ્યના મનુષ્યત્વને પણ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારે કરનાર આ સાધનને કાણુ શુદ્ધિમાન સક્ષમદાર રાખશો ?

(અપૂર્ણ.)

પ્રાસંગિક ઉક્તિઓ.

—પણા દીર્ઘકાળના અવધિએ આ પત્રદ્વારા આજે પરમાત્માના અનુમદથી પુનઃ આપણું પરસ્પર મળતું થાય છે એ પ્રસંગ ઉભયને આનંદજનક હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ અતીષ્ટ પ્રસંગની ઉભય પક્ષને તીવ્ર ધ્રુવતા હતી, અને તેને માટે સર્વ તરફથી વિવિધ પ્રકારથી અનેક ઉદ્ગારો નીકળતા હતા અને અઘાપિ નીકળ્યા ક્યાં છે. ઈશ્વરભક્તિથી ઉભય પક્ષના હિંસાતાર્યની સિદ્ધિ કરનાર આજના પુણ્ય સમયને આપણે સદ્કારી અભિનંદન આપીશું.

—સામ્બાવરયાને પામેણુ વિશ્વ પુનઃ યથાકાલે પ્રતીતિમાં આવતાં જેમ પૂર્વવત્ વ્યવહાર આપાર કરતું પ્રતીત થાય છે, તેમ પોતાના મૂલ કારણમાં અમુક કાલપર્વન સમેણુ આ શ્રી મદાકાલ પુનઃ પ્રતીયમાન થઇ પૂર્વવત્ અને તેથી પણ અધિકતાને ધરતું ક્રમે કરીને પ્રકાશમાન થશે એ નિઃસંશય છે.

—સૂર્યમદલ સમયે જેમ સૂર્યને વિનાશ થતો નથી પરંતુ મધ્યે પૃથ્વીને અમુક ભાગ આવવાથી પૃથ્વીના હાર પ્રદેશને સૂર્યની અપ્રતીતિ હોય છે, સૂર્યની અપ્રતીતિને દેતુ સૂર્યમાં નથી પણ મધ્યવર્તી પ્રદેશમાં છે, તેમ શ્રી મદાકાલનું વાસ્તવ સ્વરૂપ અવિનાશી હોવા છતાં તેના અને આપણા મધ્યવર્તી પ્રદેશમાં એવાં કારણો ઉત્પન્ન થયાં હતાં કે જેથી તેની આપણને પ્રતીતિ યથા ન હતી. સૂર્યમદલમાં જેમ મધ્યને પૃથ્વીને પ્રદેશ દૂરતાં-દૂર થતાં પુનઃ સૂર્યદેશ થાય છે, તેમ આપણાં જ હેતુકાં કારણો કે જે મધ્યવર્તી પ્રદેશમાં વ્યાપેલાં હતાં તે દૂર થતાં પુનઃ આજે શ્રી મદાકાલનાં દર્શન કરી શકીએ છીએ. પૃથ્વી એ જ જેમ સૂર્યનું પૃથ્વીને અદર્શન કરાવવામાં કારણરૂપ છે, તેમ આપણે જ-આપણામાં જ અમુક અંતઃ-શ્રી મદાકાલના અઘાપિ દર્શન ન થવામાં હેતુરૂપ હતાં. તેણે પોતાનું પરિવર્તન અનુકૂળ રૂપમાં કરવા માંડ્યું છે, અને તેથી મધ્યનું અવરણ વિભાનું છે.

—આ જ બાબતમાં એવું બન્યું છે એમ નથી, પરંતુ આપણી અનેક બાબતોમાં એમ બનતું હોય છે કે આપણે પોતે જ આપણા તરફ જોઈ જોઈ આપણને જરૂર છે તે વસ્તુને અટકાવવામાં કારણરૂપ હોઈએ છીએ. આપણે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોતા નથી, અને તેથી આપણને વિધનકારક વસ્તુ આપણે પોતે જ છીએ એમ જાણતા નથી, જેથી કરીને આપણા ઇષ્ટિસત્યને ન સિદ્ધ થવામાં બીજાને જ કારણરૂપ માનીએ છીએ.

—અહીં જોતાં આપણા પોતાનો જ અમુક અંશ આપણને પ્રાપ્ત્ય પદાર્થથી વિમુખ રાખતો હોય છે. આપણે એક અંશથી અમુક વસ્તુ અથવા સ્થિતિની ઇચ્છા કરતા હોઈએ છીએ, અને બીજી તરફથી આપણા જ બીજા અંશને આપણી અને તે વસ્તુની વચ્ચે આડરૂપે રાખ્યા કરતા હોઈએ છીએ. એક તરફથી અમુક સ્થાને જવાને માર્ગ કરીએ છીએ અને બીજી તરફથી આપણે જ તે માર્ગમાં પથરા નાંખતા હોઈએ છીએ. જમણા હાથથી આપણી પ્રાપ્ત્ય વસ્તુને પકડવાનો યત્ન કરીએ છીએ, અને ડાબા હાથથી તેને બાધી પકેશતા જઈએ છીએ.

—પ્રાપ્ત્યને સિદ્ધ કરવાને એક તરફથી મનુષ્ય તીવ્રેચ્છાને અને એવા જ બીજા સાધનને સેવે છે, અને બીજી તરફથી ભય, શંકા, ચિંતા વગેરેને પણ તે જતે જ ઉપજાવ્યા કરે છે. મનુષ્યનો પૂર્વ પ્રદેશ ત્યારે પ્રાપ્ત્યપ્રતિ વેગવાળો હોય છે ત્યારે ઉત્તર પ્રદેશ પ્રાપ્ત્યથી દૂર રહેવાનો હોય છે. આમ તે જતે જ કરે છે. અને તોપણ સમય જતાં તેને ધારેલું પ્રાપ્ત થતું જણાતું નથી, ત્યારે કરો જ વિચાર કર્યા વિના પોતાના પ્રતિ જરા પણ પાછું વાળી જોયા વિના બીજાને માથે તેનો દોષ નિઃસંકાયપણે મૂકે છે. તમારા જીવનમાં આ પ્રકારનું ધણાએ પ્રસંગે બન્યું હશે. પરંતુ તમે તે તરફ જોયું નથી.

—પ્રાપ્ત્યને જો આપણે મેળવવું જ હોય તો આપણા સમગ્ર અંશને તેની અભિમુખ રાખવા જોઈએ. થોડા અંશથી આપણે તેને અભિમુખ રહીએ અને થોડા અંશથી આપણે તેનાથી વિમુખ રહીએ તો આપણે આપણા સર્વ પ્રદેશમાં પ્રાપ્ત્યને સિદ્ધ કરી શકતા નથી. આપણી કલ્પનાશક્તિને જો આપણે પ્રાપ્ત્યપ્રતિ અભિમુખ રાખીએ છીએ અને આપણા અનુભવના અંશને તેના પ્રતિ અભિમુખ નથી રાખતા તો પ્રાપ્ત્યનું દર્શન કેવળ કલ્પનાના જ પ્રદેશમાં થાય છે અને અનુભવના પ્રદેશમાં નહિ. આપણા વિચારમાં અમુક વસ્તુને રાખીએ છીએ અને આચારમાં નથી રાખતા તો તે વસ્તુનું દર્શન આપણા વિચારમાં થઈને જ અટકે છે અને આચારમાં થીર અધકાર જ રહે છે. તે જ પ્રમાણે માત્ર આચારથી જ અમુક વસ્તુપ્રતિ આપણે જોડાઈએ છીએ અને શુદ્ધ અથવા વિવેકશક્તિને તેની સાથે જોડતા નથી તો તે વસ્તુ માત્ર આચારમાં જ ઉતરી આવે છે, અને તેના રહસ્યથી શુદ્ધિ અઘાત જ રહે છે.

—પ્રાપ્ત્યને જે જે પ્રદેશમાં અટક થયેલું અનુભવવું હોય તે સર્વ પ્રદેશને તેના અભિમુખ રાખો. સર્વ પ્રદેશમાંથી પ્રાપ્ત્યને આકર્ષનાર હેતુઓ ઉપજાવો, અને એ સમગ્ર હેતુઓવડે પ્રાપ્ત્યપ્રતિ ધસો. પ્રાપ્ત્ય એક જ પ્રદેશમાં સિદ્ધ થઈને અટકી જાય એમ નથી, પરંતુ તમારો એક જ પ્રદેશ તેના તરફ ધસતો હોવાથી તેટલામાં જ તેની સિદ્ધિ થતી જણાય છે.

—તમને પ્રાપ્ત થનાર ઈષ્તિતાયોને પ્રતિગ્રંથ કરનાર આ જગતમાં અન્ય કોઈ જ નથી, પણ તમે છો. પરંતુ એ તમે જૂદા જૂદા રૂપે થતા હોવાથી ઈષ્તિતાય ન સિદ્ધ થવામાં ભ્રમથી ખીળને કારણરૂપ માનો છો. જેને તમે બાળ્ય, દૈવ, મદ્યજન, સંભોજી, વગેરે કહેો છો તે બીલું કશું જ નથી પરંતુ તમારું જ રૂપ છે. એક વખતે તમે એવું કાંઈ કશું કે જેથી બીજી વખતના અર્થાત્ આજના જે તમે તેને તે વિદ્યારૂપ, દુર્ભાગ્યરૂપ, અથવા પ્રતિજ્ઞ મદ્યજનરૂપ યજ્ઞને નીવડ્યું. આજે જેને તમે દુર્દૈવ માનો છો એ દુર્દૈવ તે બીલું કોઈ જ નહિ પણ ગઈ કાલના અથવા ગયા જન્મના તમે પોતે જ છો. આજના તમારા જન્મ-કારમાં જોઈ, આજના તમારા કાર્યને સિદ્ધ ન થવા દેનાર કારણમાં જે પ્રતિજ્ઞ મદ્યજન છે એમ માનો છો, પનોતીને જાણો છો, એ મદ્યજન અથવા પનોતી બીલું કોઈ જ નથી પણ ગઈ કાલના અથવા પૂર્વ જન્મના તમે પોતે જ છો. પૂર્વ કોઈ સમયે તમે એવા કાંઈ કશું કે જેને પરિણામે, આજના તમારામાં તે પનોતીરૂપ યજ્ઞને આજ આજમાં તમે પોતે જ પનોતી છો, તમે પોતે જ માડી દયા છો, તમે પોતે જ રાદુની દયા છો, તમે પોતે જ ખારમા ચંદ્રમા છો.

—તમારી પાછળની વસ્તુ ન દેખાવામાં બીલું કશું કારણ નથી પણ તમે જ છો, તમારી પુંક જ છે, તેવી રીતે તમને ધારણી વસ્તુ ન પ્રાપ્ત થવામાં કોઈ પણ સમયે તમે જાતે તેની વચ્ચે નાંખેલી આડ એ જ કારણ છે. ભલે તમને આ દાણે તેવું જાન દો વા ન દો.

—પરંતુ તેથી નિરાશ થવાનું કારણ નથી. આજે આ જાન જાણ્યું તો હવે તત્પર થાએ. તમને પોતાને એવા કરો કે જેથી તમારા ઈષ્તિતાયની આડે તમારો કોઈ પણ અંશ આવી ન શકે. આ કરવું તમારા હાથમાં છે. જેમાં જેમાં તમે અન્યને નિમિત્તરૂપ ગણો છો તેમાં તેમાં ખડું જોતાં તમે પોતે જ નિમિત્તરૂપ હો છો. તમને ઘી ન પચવામાં, ખેર ન પચવામાં, કે ખદામ ન પચવામાં, ઘી, ખેર કે ખદામ કારણરૂપ નથી. પણ તમે પોતે જ છો, તમારું જઠર જ છે, તેમ અમુક વસ્તુ ન મળવામાં તમે પોતે જ કારણ છો, તમારું પોતાનું જ કોઈ એવું કારણ છે કે જે તે વસ્તુની સાથે તમારો સંબોધ થવા જેવું નથી.

—આ કારણ કાં તો તમારી ડિયામાં, વાણીમાં, વિચારમાં, કલ્પનામાં, નિશ્ચયજનમાં, મદામાં, વિવેકમાં, અનુભવમાં, જુદિમાં, મનજ્ઞમાં, મનમાં કે અમે ત્યાં રજું દોષ છે. તે ક્યાં રજું છે એ શોધી કદાવવાનું કર્તવ્ય તમારું છે. તમારા પ્રત્યેક પ્રદેશને જોઈને જ્યાં જ્યાં તે કારણ દોષ ત્યાં ત્યાંથી તત્કાળ તેને નિર્મૂળ કરો. જૂલ થાય છે તે આ રથને જ થાય છે. તમે તમારા અમુક અંશને જ જુલો છો. અને તેમાં પ્રકટાવેલી છત્રા સિદ્ધ ન થતાં તેમાં ખીળને કારણમૂલ માનવા તત્કાળ લક્ષ્યાઈ જાણો છો. તમારો અમુક અંશ અથવા પ્રદેશ ધણી ઉચ્ચ વસ્તુની સાથે સંબોધમાં રહેશે તમને સાથે છે અને તેમ જ્યાં તમે તેના રૂપથી દૂર જ રજા દો છો. તેવું કારણ આ જ છે. તમારો બાજીનો પ્રદેશ દેનાથી કેવળ વિરુદ્ધ દિશામાં જ કાંઈ કરતો દોષ છે. એક દર્શાત છે કે એક કાણુ નહિ જિનારે સ્નાન કરતો હતો. તે સ્નાન પોતીવડો દોળાથી એક પોતી પેનાના પોતાના કપડાં લઈને ત્યાં આપ્યો તેને ક્યાં પોતાના પથરાકપર પેલા કાણુને પોતાના કપડાં પોતો જોયો. પોતીવારમાં તે પથરાકપર એમ ધારી તે વાર જોતો ઉભો રહ્યો પણ કાણુ

કપડાં ધોવાનો પાર આવ્યો નહિ. થોડીવાર વાટ જોઇ ધોળીએ સાધુને આશા જવાનું કહ્યું. પણ તેણે તેનું કહેવું ગણકાર્યું નહિ અને કપડાં ધોતો રહ્યો. એ ચાર વખત તેણે કહ્યું છતાં ન માન્યું એટલે ધોળીએ પાસે બીજો પથરો પડ્યો હતો તેના ઉપર ધોવા માંડ્યું. ધોતાં ધોતાં ધોળીના કપડાના છાંટા પેલા સાધુઉપર પડ્યા, અને તેની સાથે જ સાધુનો મીઠાજ ગયો. તેજ ક્ષણે ધોળીપાસે આવીને તેને એક તમાચો ચોટી કઢાડ્યો અને કહ્યું, મૂર્ખ ! જોતો નથી કે તારાં કપડાંના છાંટા સાધુને ઉડે છે? તમાચાનો સ્પર્શ આપવાથી ધોળીનો મીઠાજ પણ એકદમ ગરમ થઇ આવ્યો. એટલે એ જણા કપડાં ધોવાનાં બાલુએ મૂકી દ્વંદ્વ યુદ્ધમાં ઉતરી પડ્યા. ગમે તેટલો પણ ધોળી તો બળવાન કાઠાનો હોવાથી લડતાં લડતાં સાધુઉપર ચઢી બેઠો, અને સાધુને હારવાનો વખત આવ્યો. તે સમયે સાધુ મહાત્માને ઈશ્વરપ્રાર્થના કરવાનું પાદ આપ્યું. ધોળીની નીચે રહ્યા રહ્યા જ તેણે ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરી કે ‘હે ઈશ્વર ! આ ધોળીજેવો હલકો મનુષ્ય મને સાધુને હરાવે એ તમે કેમ જોઇ રહ્યા છો? મને મદદ શા માટે નથી કરતા, આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરવાની સાથે જ દેવવણી થઇ કે “ઈશ્વર તો મદદ આપવાને તૈયાર જ છે પણ આમાં સાધુ કયો અને ધોળી કયો તેની તેમને સમજણ પડતી નથી.”

— દર્શાવે એ જ બોધ આપે છે કે મનુષ્ય પોતાના એક જ પ્રદેશને જુએ છે અને તેમાંથી માગણી કરે છે, પણ પોતાનો જ બીજો પ્રદેશ કે જેમાંથી પેલી માગણીનો કટો સ્વીકાર ન થાય એવાં જ કાવો કરનાં હોય છે તે તરફ તે જોતો નથી. તમારો સમગ્ર પ્રદેશ-સ્થૂલ સૂક્ષ્મ સમગ્ર પ્રદેશ-તમારા ઇચ્છિતને અનુકૂળ સહાય આપે એ રીતે વર્તવો.

— આ સિદ્ધાંતને તમે જાણો છો એમ કહો છો ખરું? હાલે, તે સત્ય હશે. પરંતુ તેની સાથે એ પણ તેટલું જ સત્ય છે કે આ સિદ્ધાંતને તમારા એક જ પ્રદેશને જાણ્યો છે. કાં તો કેવળ કાને જાણ્યો છે, કાં તો કેવળ આંખેએ જાણ્યો છે, કાં તો કેવળ વિચારમાં આવ્યો છે, પરંતુ તમારા સમગ્ર પ્રદેશ અથવા અંશમાં તે જાણીતો થયો નથી. તમારા આચારના પ્રદેશને આ સિદ્ધાંત અજાણ્યો જ છે. સર્વને તે જાણાવો, અને સર્વ પાસેથી તમારા એક પ્રધાન વિષયને સિદ્ધ કરનાર પ્રયત્નમાં જ સહાય માગો. આ પ્રકારે કરવાથી તમે તમારા ઇચ્છિત વિષયને વિનાવિધે સિદ્ધ કરી શકશો.

— શ્રી મહાકાલના ચંદેલા તમામ અંકો ધીરે ધીરે વાચકોને મળશે. વ્યવસ્થાપકોને જેમ અનુકૂળ જણાશે તે પ્રમાણે એક એ વાત જુ માસના સંમદરૂપે અંકો કહાડવામાં આવશે. અથવા છૂટા છૂટાં કહાડવામાં આવશે, જેમ જેમ પ્રસિદ્ધ થશે તેમ તેમ તે વાચકોને પ્રાપ્ત થતા રહેશે. ઇશ્વરાનુગ્રહથી ચંદેલા સર્વ અંકો જલ્દી પૂર્ણ થાય એ જ અભિલાષ છે.

— તમે અઘણિ મહાકાલના સંગી રહ્યા છો, તે જ પ્રકારથી ભાવિમાં પણ તેના સંગી રહેશો તો આજ સુધી જે રીતે અનેક હિતકર વસ્તુનું જ્ઞાન તમે પ્રાપ્ત કર્યું છે તે જ પ્રકારે ભાવિમાં પણ અધિકાધિક હિતકર જ્ઞાનને તમે પ્રાપ્ત કરી શકશો.

— તત્કાલ તો આ શ્રીમહાકાલના પ્રથમ દર્શનના આનંદજનક પ્રસંગમાં વિવિધ શુભ ભાવનાઓનો અંતર વૃત્તિમાં ઉદય કરી ઇશ્વરમરણપૂર્વક વિરમીશું.

આત્મવિના અન્ય કશું સ્થિર નથી.

૫૬. (વાલ્મીકી વહેલા વળતે ૨—એ લય)

જેને શું જગે સ્થિર બાસે રે, દૃષ્ટિ કરીને,
સ્થિર આત્મસ્વરૂપ જણાયે રે, જોજે કરીને;
પરિવર્તન તો આ વિશ્વે, વસ્તુ સકલનું થાતું,
કદિ એકરૂપે ન જણાતું, કદિ ન જણાતું રે;—
નગરીને સ્થલ, વન થાતું, વનસ્થલમાં નગ બની જાતું,
સિંધુસ્થલ રણ દેખાતું, રણ દેખાતું રે;—
ક્ષુમાં જે ગિરિ દેખાતો, ક્ષુમાં તે ખીણરૂપ બાસે;
અસ્તોદિત સૂર્ય જણાયે, સૂર્ય જણાયે રે;—
થતું કમનીય ક્ષુમાંહી જે, નભ, તારા, ચંદ્ર પ્રકાશે,
વળી ક્ષુમાં અંધે છવાયે, અંધે છવાયે ને.—
આ કાળ, ઋતુને વૃદ્ધિ, નિત્ય કમથી બદલાતાં,
મુખ દુઃખ પણ આવી વિલાતાં, આવી વિલાતાં રે;—
આ બાલ, યુવાને વૃદ્ધા,—અવસ્થા જે ત્રય વહેતી,
સ્થિરતાથી એક ન રહેતી, એક ન રહેતી રે;—
લક્ષ્મીપતિ રંઠ જ થાતો, લક્ષ્મી સકલ અળખાતાં,
વળી રંઠ થતો ધનહાતા, ધનનો હાતા રે;—
એમ વિશ્વ સકલના પામે, રૂપાંતરો આ પદાર્થો,
તેને સુહાતાં સરે ન સ્વાર્થો, સરે ન સ્વાર્થો રે;—
અંતર, મન, મતિ, ઇન્દ્રિયો, વૃત્તિ અને આ બુદ્ધિ,
ત્યાં પણ થતી હાનિ વૃદ્ધિ, હાનિ વૃદ્ધિ રે;—
અવિચલરૂપે તો રહેવું, આ આત્મસ્વરૂપ અંતરમાં,
(એ) જેને વિચારી તે ઉરમાં, તેહ જ ઉરમાં રે;—
આ શબ્દ લક્ષણવૃત્તિ-ને તેહ સ્વરૂપનું સાંધી,
શમી રહેવું પ્રભુઆરાધી રે, પ્રભુ આરાધી રે;—

નિરાકરણ કરવું હોય છે ત્યારે તમે શું કરો છો? મનુષ્યના ચોતાના અંગત વિષયના અનેક ક્ષિત્ર પ્રશ્નોનું નિરાકરણ, તે પ્રશ્નો વિષયને અનુકૂળ જ્યારે તમારા કોઈ જે કંઈ કર્તવ્ય હોય તે કરવા પ્રતિ જ મનુષ્ય આશ્રયપૂર્વક સક્ષ આપે, અંગત વિષયના સમણે હાથ દબને અમુક બાબતનું કેમ થશે, અમુક ઉપાધિમાંથી પ્રશ્નનું મારો ક્યારે છૂટકો થશે, માફ અમુક કામ કેણું સિદ્ધ કરશે, એ વગેરે વિચારો ન કરતાં અને માત્ર કલ્પનામાં જ ચોતાના પ્રશ્નનું ચિંતન ન કર્યા કરતાં તેને અનુકૂળ ક્રિયા કરવામાં જ જો સક્ષ આપે, તો તે પ્રશ્નનું ઉત્તમ રીતે નિરાકરણ સહજમાં થઈ શકે છે.

એ તો ખરું જ છે કે મનુષ્યે ચોતાના કર્તવ્યની યોજના (Plan) તો ઘડવી જોઈએ અને તેના વિચારની સાથે જ ક્રિયા પાછળ પાછળ ચાલવી-અનુસરવી જોઈએ. મનની અનુકૂળ રિયતિ કાર્યસિદ્ધિના રહસ્યને-કુચ્ચીને-દર્શાવે છે, પણ જ્યાંસુધી તે કુચ્ચીનો ઉપયોગ કરવામાં નથી આવતો ત્યાંસુધી કુચ્ચી એકલી કચા જ કામની હોતી નથી. અવશ્ય, તે નિર્ભયતા ઉપજાવે છે, છતાં એ નિર્ભયતા કુચ્ચીનો ઉપયોગ કરવાવડે જ ફલવતી થાય છે.

હમરો મનુષ્યો એનો એ વિચાર કરતા હોય છે કે તેઓને અનેક મહાન પ્રશ્નોના સંમુખ ધસવું પડે છે અને એ પ્રશ્નો એવા હોય છે કે જે અડધાનો કદાહી નાંખે છે. આવા વિચારને અંગે કોઈ તેમને મદદ કરે, અથવા તેમને મદદરૂપ થઈ પડે એવું કંઈ સાધન આપે એવી આશામાં ઝુલ્યા અને ઝુલ્યા કરતા હોય છે. આમાં ખરું જોતાં એમ હોય છે કે તેઓને ૯૯ ટકા ચોતાને પ્રયત્ન કરવાની અગત્ય હોય છે અને એક ટકા જ અન્યના સાહાય્યની અપેક્ષા હોય છે, પરંતુ એક ટકા પોતે શ્રમ કરવો અને ૯૯ ટકા બીજાની સહાય મળે એવા વિચારવાળા પણ બહુ જ થોડા હોય છે. સોએ સો ટકા બીજા તરફથી મદદ મળે અને ચોતાનું દિલ થાય તો તેમાં રાજી થનાર જગતનો મોટો ભાગ છે, પણ કુદરત તેમને અનુકૂળ થાય એવી ગાંડી નથી, અથવા કુદરતમાં એટલો પરાપકાર કરવાની શક્તિ નહિ હોય !

ચોતાના ઉપાધિના ચિંતનમાં એ ઉપાધિથી પોતે વ્યાપ્ત થઈ જવું-પોતે તેની અસર નીચે દબાઈ જવું-એવો મનુષ્યનો સ્વાભાવ જ પડી ગયો હોય છે. તેના મનનું વલણ જ એવી જાતનું થઈ ગયું હોય છે કે ચોતાના ઉપાધિના સંમુખ ન થતાં તેને જોતાં જ એકદમ કરમાઈ જવું. અને જે ફાળે એવું થાય છે કે પેલો ઉપાધિ તે મનુષ્યને મારો ચડી બેસે છે.

તમારી ચોતાની ક્રિયાવડે ઉપાધિનાં બંધોને તત્કાળ તોડી નાંખો.

પછી આગળનું પગલું બરો.

બીજા કોઈ તમને ઉંચા કરે એ પ્રકારની કોઈના તરફથી વાટ જોશો જ નહિ.

તમારા ઉપાધિને ટાળવાનો માર્ગ તમે જ શોધી કઢાડો.

બીજાએ કદાપિ તમારા કર્તવ્યની દિશા સૂચવશે, પરંતુ એ દિશામાં પ્રયાણ તો તમારે જાતે જ તમારા પગવડે કરવું પડશે. તમારા ઉદ્દેશને ક્રિયામાં ઉતારવો પડશે અને તમારામાં તમારે જાતે જ નિશ્ચયબળને વધારી-સંકલ્પ બળને વધારી-તે માર્ગમાં મત્તિ કરવી પડશે.

અન્ય મનુષ્યોપાસેથી સારી સલાહ મેળવવાનો જરૂર પ્રયત્ન કરજો. તમારા સંદિગ્ધ પ્રશ્ન પર જે માગે અધિક પ્રકાશ નાંખી શકાય તે માગે નાંખજો. પરંતુ ખીલવડે નાંખાયેલો તે પ્રકાશ અને મળેલું જ્ઞાન તમને તમારી મુશ્કેલીમાંથી મુક્ત કરશે એવું ધારણો નહિ. ખીલ્લો કંઈ કામ કરશે એમ જાણીશો નહિ.

મહાકાવ્યે અનેક પ્રસંગે તમને કહી મૂક્યું છે કે તમારા ભાવિનો ઉદય કરનાર ખીલ્લું કાઢી જ નથી, પરંતુ કુશળતાપૂર્વક કર્તવ્ય કરવાનું જ્ઞાન-આચારનું જ જ્ઞાન-એ એક જ તમારા ભાવિનો સર્વોત્તમ ઉદય કરનાર છે.

જેઓ સામર્થ્યનો ચેતવ્ય ઉપયોગ કરે છે તેના પ્રતિ જ સામર્થ્ય આકર્ષણ આવે છે. પ્રતાનો જેઓ પોતાના જીવનમાં વિકાસ કરી જતાં છે તેમના જ જીવનમાં પ્રજ્ઞા (Wisdom) પ્રવર્તી રહે છે.

પ્રેમીને અર્થે જ પ્રેમ હોય છે.

તમે જડજેવા થાકને બેસી રહો અને આરોગ્ય અનુભવો એ બનવું અશક્ય છે. તેમ હાય બેડીને કર્યું કર્યા વગર પડ્યા રહો અને સંપત્તિ, સુખ, ઐશ્વર્ય, અબ્યુદય, નિરૂપિ, શાંતિ, વગેરે એની મેળે તમારા તરફ ચાલ્યા આવશે એવી આકાશટત્તિ ધરશો નહિ. એમ કરવાથી નિષ્ફળ રહેવાય છે એ શું પેલો ઉંટનો હોડ શીખવતો નથી ? તમે પોતે જે પ્રકટાવવાને માટે પ્રયત્ન નહિ કરો તે ખીલ કાઢી રીતે તમારામાં પ્રકટનાર નથી. દુઃખ પણ તમે તમારામાં પ્રકટાવતા નથી તો નથી પ્રકટવું તો સુખ પણ શી રીતે પ્રકટે ? તમારા પોતાના યત્નવડે જેટલો ભાર ઉત્કરો તેટલો જ તમને લાભ છે.

તમારા સંદિગ્ધ પ્રશ્નના નિરાકરણના માર્ગનું એકાગ્રતાપૂર્વક ચિંતન કરો, પરંતુ તેની કદિનતા અથવા પ્રતિબૂળતાનું અખંડ ચિંતન કરી તે હોળીમાં તમારા સંકલ્પ બળને અને ઉદ્દેશને હોમી દેશો નહિ.

જ્યારે તમે જ્ઞાનમગ્ન થવાનો યત્ન કરો છો તે સમયમાં ધણી વખતે આભાસિકી દૃષ્ટિ (Vision) જેમાં મિથ્યા સૃષ્ટિની પ્રતિતિ થાય છે એવી દૃષ્ટિ) આભાસિકી દૃષ્ટિ વડે તમને કંઈ ચિત્રો દેખાય છે. કાષ્ટને વિવિધ પ્રકારના રંગો અને દેખાય છે, કાષ્ટને કંઈ કંઈ પ્રકારની આકૃતિઓ દેખાય છે, કાષ્ટને જ્ઞાનાવસ્થામાં જગ, અગ્નિ, નદી, પહાડ અથવા એવું જ કંઈ કંઈ દેખાય છે. તેને તેઓ સત્યરૂપે માની લે છે, અને જ્ઞાનમાં અમને અમુક દેખાય છે એમ સમજે છે. પરંતુ વસ્તુતઃ તે ખોટું છે. એ એક પ્રકારનો શ્રમ છે અને તે મનુષ્યની વ્યવસ્થાને દર્શાવે છે. માનસ બુદ્ધિમાં અન્યવસ્થાના પરિણામે એ બધું મોટે ભાગે જન્મીય છે. તેના પ્રતિ અવગત કરજો, એ આભાસિકી કશી અસર તમારા ઉપર થવા દેશો નહિ, એને તમે જ્ઞાનમાં લેશો જ નહિ. કંઈ જ છે નહિ એવી રીતે તમે તમારા જ્ઞાનના ક્રમમાં અવગત જાહેર થાવો. જ્ઞાનકીર્તિ તમારા નિચારોને રોકો છો તેમ આ બધા જાનિઓને પણ આવી જ મૂકજો, તેને સત્યરૂપે માની લેશો નહિ. જ્યાં તમારા સંકલ્પો અને વિવિધ પ્રકારનાં દર્શનો સમી જાય છે, તે સ્થળને જ્યાં સુધી તમે પ્રાપ્ત નથી થતા, એટલે

ઉડે નથી ઉતરતા ત્યાં સુધી ધ્યાનમાં પ્રવેશવાનું જે રૂઝ પ્રકરે છે તે રૂઝથી તમે વિમુખ જ રહેો છો.

એક વખતે સામટો ધણો લાંબો સમય ધ્યાનમાં તદ્દત્ત ધરાવે પ્રયત્ન કર્યો વિના અમથા પલાંડી વાળી અંખ મીચી ખેસી રહેશે નહિ. તમને મધ્યે વિશેષકારક વિરિધ કલ્પનાઓ અથવા આભાસો જણાવા માટે એટલે તેના તરફ અલક્ષ કરતા રહેજો, અને તેમ છતાં વારંવાર તેનું જ દર્શન થાય કે ક્ષત્રાળ ત્યાંથી ઉડી જશે, થોડીવાર આમનેમ કરજો, અથવા ધ્યાનને બદલે ધ્યાનને અનુકૂલ એવા પૂજા વગેરેના બ્યારનામાં જોડાજો. એ રીતે વૃત્તિને બાહ્ય અનુકૂલ વિષયમાં વાળી થોડો સમય ખીજા ચિંતનમાં નાંખી પુનઃ ધ્યાનના ક્રમમાં જોડાજો.

ધ્યાનના નિમિત્તે અમથા ખેસી રહેવાના અને કલ્પનાવડે ગમે તેવા કાકડાં કાંતવાના સમયનો વધારો કરવાની જરૂર નથી. હલે-થોડો સમય ધ્યાનમાં ગાળો પરંતુ તે ધ્યાનમાં જ ગાળો. અભ્યાસ એવા પ્રકારનો કરો કે જેમાં વૃત્તિ ઓછા ઓછા સમયમાં ધ્યાનમગ્ન થતી જાય. એક કલાકના પ્રયત્ને તે ધ્યાનમગ્ન થતી હોય તો એક અઢવાડીયાપછી તે પચાસ કે પચાસન મિનિટે ધ્યાનમગ્ન થઈ જાય, એવો યત્ન કરજો. આ પ્રકારનો વિકાસ તમે નિત્ય ધણે વખત સંયમમાં ગાળો તેના ઉપર નથી. પરંતુ કેવી નિયમિતરીતે એક જ સમયે તે ક્રિયા કરો છો, અને તેને માટે કેવી સારી રીતે તત્પરતાને પ્રકટાવો છે તેના ઉપર જ તેનો મુખ્ય આધાર છે.

સંયમના પોષક એવા તત્ત્વવિચારના ગ્રંથોને વાંચીને, અર્થાં કલાંકતેનું મનન કરીને પછી તમે સંયમમાં પ્રવેશશો તો એમને એમ જેટલી એકાગ્રતા એક કલાકમાં પણ તમે નથી કરી શકતા તેટલી એકાગ્રતા ઉક્ત પ્રકારના ગ્રંથ વાંચ્યા પછી પાંચ કે દસ મિનિટમાં જ કરી શકશો. આ પ્રકારે ધ્યાન અથવા સંયમમાં પરંમઉપકારક વેદાંતશાસ્ત્ર હોવાથી જ તેની શાસ્ત્રમાત્રમાં પ્રધાનતા સ્થપાઈ છે. વિવિધ પ્રકારના સ્તુતિઆદિનાં સ્તોત્રો, પાઠો, વગેરે જણાવાનું જે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, તેનું કારણ આ જ છે. તે બધાથી ચિત્તની સ્થિરતા થાય છે, જેથી તેની પછી સંયમ સદૃજ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

શાસ્ત્રનું નિરંતર પરિશીલન કરવાનો જે અનુભવી પુરુષો આગ્રહ કરે છે તેનો હેતુ પણ આ જ છે. તેવડે વૃત્તિનો નિરોધ ધણે અંશે બન્યો રહે છે, પરંતુ વૃત્તિના નિરોધને કરનાર તથા સંયમને પોષક જે વિચારો હોય તેવા જ શાસ્ત્રનું પુનઃ પુનઃ ચિંતન કર્તવ્યરૂપ છે.

ધ્યાનપૂર્વે સુંદર સ્તોત્રોનું પાઠ કરો. વૃત્તિને સ્વસ્થાસિમુખ કરનાર, હૃદયને છેડીને પોતાનામાં આત્મતત્ત્વનું નિર્દશન કરાવનાર જે જે સ્તોત્રો હોય તેને ધ્યાનપૂર્વે સુંદર રીતે ગાઓ, સમજીને અર્થમાં તન્મય થઈને તેનું ગાન કરો અને પછી ધ્યાનમય થાઓ.

તેમ નહિ તો તેવા જ ઉચ્ચભાવનું કાલ કીર્તન ધ્યાનમગ્ન થવા પૂર્વે એકાગ્ર ચિત્તથી ગાઓ. અને પછી, સંયમમાં પ્રવેશતાં વૃત્તિને કાઈ વિવક્ષણ પ્રકારનું ભાન થશે ત્યાર પછી થોડો સમય સંયમમાં ગાળવા છતાં તે સંયમની ખુમારીને વધારે પ્રમાણમાં પ્રકટાવશે.

વિજયના સંબંધમાં પ્રથમ તમારો એ નિર્ણય હોવો જોઈએ કે તે તમારો જ છે, તમને સિદ્ધ જ છે, તમે સ્થૂલમાં પ્રકટાવો એટલો જ વિશ્વં છે. કાર્યનો બદલો દૃઢ નિર્ણય કરી રાખજો કે વિજય તો તમારો પોતાનો જ છે. ક્યારે અને જેમ જેમ તેનું તમારામાં પ્રકાશન કરતા જાય છે તેમ મળે છે. જગત્ તેનો સ્વીકાર કરવાને તૈયાર જ છે. તેમ તમે વિજયને પ્રત્યક્ષ કરવાનો જ જો વાસ્તવ પ્રપત્ત કરો છો તો જગત્ તમને સહાય કરવાને તૈયાર છે. વિજયપ્રાપ્તિનું આ પ્રથમ પગથીયું છે.

બીજું પગથીયું એ છે કે જગત્તા પ્રવાહને અનુકૂળ રહીને કાર્ય કરો. જગત્ જ્યાં જ્યાં તમને અવકાશ આપે ત્યાં ત્યાં કાર્ય કરવા મંડિ. જગત્ અનેક પ્રસંગે તમને અનુકૂળ યથાને તમારા કર્તવ્યને યોગ્ય અનુકૂળતા સ્વી આપે છે, એ પ્રસંગને તત્કાળ પકડી લો. એને શુભાવલો એ આપણા વિજયને દૂર દુર્લેટી દેવા સરખું છે. એ વાર્તાનો પૂર્વ વિશ્વાસ રાખો કે તમે તમને પોતાને આગળ વૃદ્ધિ પામતા જેમ જેમ સામીત કરી જતાવો છો તેમ તેમ જગત્ તમને વૃદ્ધિ પામવાનાં કારણોને જ સ્વી આપતું જશે, અને વિકાસ પામેલા મનુષ્યરૂપે તમને કલ્પસ કરશે.

તમે વૃદ્ધિંગત થતા જાઓ છો એ પ્રકારની તમારી યોગ્યતા સિદ્ધ કરવાને માટે જગત્ તમને જે કાર્ય સોંપે તે પ્રત્યેક કાર્યને સર્વોત્તમ પ્રકારે કરવાની તમારે અગત્ય છે. અને તેની જ સાથે, તમને તે કામ કરતાં બાકીનો અવકાશ મળે તે અવકાશને તથા તમારા વિચારને, તમે વધારે ઉત્તમ પ્રકારના થાઓ તેવી ક્રિયામાં તમારે સ્વતંત્રપણે ગાળવાની અગત્ય છે.

આ બેમાંથી એકાદ કર્તવ્ય કરવું એટલામાં તમારા કર્તવ્યની સમાપ્તિ થતી નથી. જે મનુષ્ય પોતાનું પ્રાપ્ત કર્તવ્ય અદ્વિતીય પ્રકારનું કરે છે, તે મનુષ્યને જ્યાં સુધી તેનાથી પણ અધિક મૂલ્યવાન કાર્ય કરવાના સામર્થ્યનું દર્શન નથી કરાવતો ત્યાં સુધી તેને તેના તે જ કાર્યમાં પડ્યા રહેવું પડે છે. જે અધિક કઠિન કાર્યો છે તેને સિદ્ધ કરનાર મનુષ્યની જગત્ અત્યંત આતુરતાથી વાટ જોતું હોય છે. એવા મનુષ્યોને જગત્ મોટા પગારો, ઉચ્ચ સ્થિતિ, વિવિધ પ્રકારના હલકાઓ, અનેક પ્રકારના માનપાન વગેરેથી વધાવે છે, અને ધન સર્વને ઉચ્ચ કર્તવ્ય કરવા તરફ લલચાવે છે. જે મનુષ્ય નિમકદલાલીપણે અને અત્યંત કુશળતાપૂર્વક કાર્ય કરી જતાવે છે, એક સ્થળે આ પ્રકારનું કાર્ય કરવાની યોગ્યતાને સિદ્ધ કરી જતાવે છે, અને તેથી પણ ઉચ્ચ કાર્ય કરવાના સદગ્ન પણ સામર્થ્યને તે પ્રાપ્ત છે એમ ખાતરી કરી આપે છે, તો જગત્માં તેને સર્વથી પ્રથમ લાભ મળે છે.

લાભનો ટોટો નથી, લાભ લેનારનો ટોટો છે. કાર્યની અત્યંત કુશળતા અને તે પણ મહાવના કાર્યની અત્યંત કુશળતા મનુષ્યને મોં માગ્યો બદલો આપવાને શક્તિમાન છે.

ત્રીજું પણ અદ્વિતીય સરખા કાર્યને સિદ્ધ કરવાની કુશળતા પ્રાપ્ત કરો, વિજયની તેમાં દૃઢ શ્રદ્ધા રાખો, અને પછી જોશો તો જગત્ તમને તેના અત્યંત પ્રમાણમાં યોગ્ય બદલો આપવા ઉપરાંત તે તમારું સદાનું ઋણી રહેશે.

તમારું જીવન આટલું બધું કષ્ટમય શાથી છે તેનું કારણ શોધવાને તમે ધણીએ
મથો છો, તેમ છતાં પણ તેનું કારણ તમને સમજાતું નથી, ખરું
એક મુખ્ય ને ? એનું કારણ બીજું કંઈ જ નથી પણ દીવાલને અધાઈ છે.
સિદ્ધાંત. જ્યાં સુધી તમને પ્રાપ્ત થતા પ્રત્યેક અનુભવના મૂળ કારણરૂપ
તમે જ છો, અને બીજાઓ તમારી સાથે વિવિધ પ્રકારના સંબંધ

ને અગે જે વર્તન કરે છે, તેમાંથી તમે જાતે જેવો ભાવ ઉપજાવી લેવા માગો છો તેવો
જ. ઉપજાવી શકતા હોવાથી, તેના વડે પ્રાપ્ત થતા કષ્ટના પણ મૂળ કારણરૂપ તમે જ
છો જ આ પ્રકારના સત્ય અને મુખ્ય સિદ્ધાંતનું તમને જ્ઞાન નથી હોતું અને તેને તમે
સ્વીકાર ક્યો નથી હોતો ત્યાં સુધી તમારા કષ્ટનું ખરું કારણ તમને જડવાનું પણ નથી.

તમને અમુક પ્રકારની રિયલિટી મળવામાં દોષ બીજાઓનો છે એ પ્રકારનું તમારું
માનવું, પ્રિય વાચક ! તમને હજી પણ વધારે અજ્ઞાન દશામાં રાખી તમને મૂઠ બનાવે
છે. ત્યારે તમે મુખ્ય સિદ્ધાંતને ધારણ કરતા થાઓ છો કે તમે પોતે જ તમને પોતાને
સજ્જનાર, રચનાર, નવીકરણ કરનાર અથવા વિનાશ કરનાર છો, તમારા પોતાના શરી-
રના તેમ જ તમને આવી મળનાર સંજ્ઞેગો તથા તમને હાલ પ્રાપ્ત પરિવેષનો (આસપાસની
રિયલિટી) ના કારણરૂપ તમે પોતે જ છો, આ સિદ્ધાંતને સ્વીકારીને તમારી શુદ્ધિમાં
અથવા નિશ્ચયમાં તેને અગ્રણી સિદ્ધાંતરૂપે સ્થાન આપો છો ત્યારે જ તમને પ્રાપ્ત
કષ્ટદિના કારણનું જ્ઞાન થાય છે, તમારા જીવન માટે જ આ સમજવાનું નથી, પણ
તમારા સંબંધવાળા બીજા મનુષ્યોમાટે તથા આખા વિશ્વમાટે પણ આ જ પ્રકારે
સમજવાનું છે.

બીજી બધી વાત અને તર્કો બાજુએ મૂકીને આ મુખ્ય સિદ્ધાંતનું જ્યાં સુધી
તમારા અંતઃકરણમાં દબાવે રથાપન કરતા નથી ત્યાં સુધી તમારા પોતાને માટે તેમ જ
તમારી આસપાસના બીજા મનુષ્યોના જીવનને માટે કષ્ટ પ્રાપ્ત થવાના કારણને જાણવામાં
હમેશાં ભૂલ જ કરો છો. કેમકે આ વિના બીજું મુખ્ય કારણ જ નથી.

મુખ્યની ઉત્પત્તિ:

વિશાળ ક્ષેત્રમાં ઉગતા દરીયાળા ધાન્યને જોવું, ફલથી લયી પડેલાં વૃક્ષો જોવાં,
ખીસેલાં પુષ્પો અને ફળીઓવાળાં પુષ્પવૃક્ષો નિહાળવાં, ખેતરમાં કાદાળો પાવડો લાઇ
કામ કરીને તેના પરિશ્રમના અંતે યાક ખાવા ઉભા રહેવું, આજનું કાર્ય આજે જ પૂરે-
પૂરું અને ઉત્તમ રીતે કરીને પછી 'હાથ' કરી બેસવું, માથાઉપરના કાંઈ મોટા ભારને
થોડા પ્રમાણમાં પણ ટાળવાનો પ્રયત્ન કરી તે ટળેલો અનુભવવો, ઉત્તમ ગ્રંથ વાંચવા,
ઉત્તમ વિચાર કરવા, ઉત્સાહવર્ધક નિશ્ચયો કરવા, કામના ઉપર પણ નિર્ભજ પ્રેમ પ્રસા-
રવો, ઈશ્વરની થોડો સમય પણ સાચી ભક્તિથી પ્રાર્થના કરવી: આથી મનુષ્યને સુખ
ઉપજે છે.

શ્રી શ્રેયસ્સાધકઅધિકારિવર્ગનાં મહોત્સવો.

ષોડશ સાધનસમારંભ.

‘સાધનસમારંભ’ નામના સ્વતંત્ર ઉત્સવમાં ૧૬ સંખ્યા ધરતો પરંતુ શ્રીશ્રેયસ્સાધકઅધિકારિવર્ગની ઉત્સવમાલાનો ૯૮ મો ઉક્ત મહોત્સવ પ્રતિવર્ષના નિયમાનુસાર ફાલ્ગુન શુક્ર પૂર્ણિમાથી આરંભી ફાલ્ગુન કૃષ્ણ પક્ષીપર્વેત નર્મદાતટસ્થિત શ્રી અક્ષી-રેશ્વર મહાદેવનિકટ તથા તેની સમીપના-સાલસરવાળા મહાંત શ્રી માધવદાસજીના આશ્રમનાં ક્ષેત્રોમાં પાલન કરવામાં આવ્યો હતો. નર્મદાના સહિલ તટઉપર જ એ આશ્રમ આવેલો છે. સુંદર જ્યો તથા તેની મધ્યમાં એ આશ્રમનું સ્થાન કોઇ પ્રાચીન આર્પરયાનની જાંખી કરાવે છે. આસપાસ ખીજ વસતિ ન હોવાથી તે સ્થાનને શાંતિ સ્વભાવી જ પ્રાપ્ત છે. તેની રમણીયતાનું બાન જોનારને તત્કાળ જ સમગ્રાય છે, તથા નિરુપાધિક કર્તવ્યમાટે આવાં સ્થાનો અતિ ઉપયોગી છે એમ સદૃજ સ્પષ્ટ થાય છે.

એ સ્થાનમાં પ્રથમથી કરેલી વ્યવસ્થાપ્રમાણે સાધનસમારંભોત્સવનાં અંગ ઉપગનું ઉત્તમ રીતે પાલન થયું હતું. નાનાં નાનાં લીલાં સુંદર જ્યોતી ધરાની નીચે અને નૈસર્ગિક શૌભાની વચ્ચે સંયમશાલા રચી હતી. આ સ્થાનને મૃત્તિકા તથા ગોમયથી બાંધી પવિત્ર અને સ્વચ્છ બનાવ્યું હતું. સંયમના કર્તવ્યમાં સુચક એવાં કેટલાંક ઉપોદે-વચ્છઉપર લખીને તે સ્થાને ટાંગવામાં આવ્યાં હતાં તેથી સુંદરતાની વૃદ્ધિસાથે તંત્રમાં ઉત્તેજન તથા લક્ષ્યુત્તરને લક્ષ્યપ્રતિ દોરવામાં તે બહુ ઉપયોગી થતાં હતાં. ૧૫ અત્યંત શાંત અને એક તરફથી નર્મદાના જલને દરપમાન કરતા તે સ્થળમાં પ્રાતઃકાળમાં એક પ્રહરઉપરાંત સર્વ સાધનો સંયમની વિવિધ ક્રિયાઓ આનંદ અને ઉત્સાહ-પૂર્વક સાધતા હતા. યથાસમય તેમાંથી નિવૃત્ત થઇ ઇષ્ટપૂજન, અર્ચન, આરાત્રિક વગેરે સત્ક્રિયાવડે સંયમના કર્તવ્યની સમાપ્તિ કરતા હતા.

ત્યાર પછી મધ્યાહ્નસ્નાન કરવાને નર્મદાતટે સર્વનું જવું થતું હતું. તે સમયે સ્નાનનો નિર્દોષ તથા આરોગ્યવર્ધક આનંદ સારી રીતે પ્રકટતો હતો. ત્યાં મધ્યાહ્ન સંખ્યા કરીને પછી બોજનઅર્થે સર્વ બોજનશાલાપ્રતિ જતા હતા. ત્યાં સ્નેહગાનના આનંદ-પૂર્વક પ્રામબોજનને કરી પછી સ્વસ્થાને નિવૃત્તિમાટે સર્વનું જવું થતું હતું. ત્યાં કોઇ નિવૃત્તિમાં, કોઇ પરસ્પરમાં આનંદચર્ચામાં, કોઇ સ્વતંત્ર વાચનમાં અને એવી એવી દિતકર પ્રવૃત્તિઓમાં, સમગ્ર વર્ગ પોતાનો કાળ વ્યતીત કરતો હતો. એ સમયમાં જોને કોઈ શંકા હોય તે આ વર્ગના સદ્ગુરુશ્રીનાં આશ્રમમાં જઇ તેઓથીને પૂછી સમાધાનને પામતો હતો. કોઇ કોઈ દિવસે આ મધ્યાહ્નભર સમય એક વિશાસ વદનશ્રીને સર્વના સંમેલનપૂર્વક ગાળવામાં આવતો હતો. તે પ્રસંગ વિવિધ ગાનચર્ચા, નિર્દોષ આનંદવાતાં, તથા કીર્તન વગેરેમાં ગાળવામાં આવતો. એ સમય પણ સર્વને અત્યંત આહ્લાદજનક મવાથી સર્વને રમરહીય થઇ રહેતા હતા.

પછી સાયંસમય પુનઃ નદીતટે વ્યાયામ, સ્નાન તથા સંખ્યાવંદન, ઉપાસના આદિ ક્રમમાં વ્યતીત થતો. રેતીના તટમાં સર્વ કોઇ સ્નાન કર્યા પશ્ચાત્ રિયર આસનથી બેસી

આમ અધ્યાત્મકર્તવ્યને કરતા તે દરમિયાન પણ વિરમરી શકાય એમ નથી. કેવળ પ્રજ્ઞાત, કેવળ નિરુપદ્રવ, તથા કેવળ નૈસર્ગિક રમણીયતાને ધારણ કરેલા તે સ્થળમાં શુભ વસનથી શોભતો આ સંમુદાય જોનારના અંતઃકરણમાં સ્વભાવથી જ મહદ્ભાવને ઉપજાવતો, અને ચિત્તને પ્રસાદમય કરતો. એક દોઢ કલાક એ સત્ક્રિયામાં ગાળ્યા પછી એ સંમુદાય કીર્તન, વ્યાખ્યાન આદિમાટે નિર્ણય કરેલા એક સ્વચ્છ ક્ષેત્રમાં એકત્રિત થતો હતો. તે ક્ષેત્ર ચારે બાજુ પવન પતાકાથી સુંગારિત કરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં એસીને વિવિધ વાદ્યનપૂર્વક આ ઉત્સવને અર્થે રચવામાં આવેલાં કીર્તનોનું ગાન થતું હતું. વિવિધ પ્રકારના નૂતન અર્થવાર્ણા, વિવિધ રસને પ્રકટાવતાં તે કીર્તનો તેમનામાં રહેલા પ્રત્યેક ભાવને શ્રોતાના અંતરમાં જાગ્રત કરવામાં સારી રીતે વિજયી થતાં હતાં. તે કીર્તન-શ્રવણનો આનંદ માત્ર કણ્ઠેન્દ્રિયને જ સંતુષ્ટ અને પ્રસન્ન કરવામાં સમાપ્ત થતો નહતો, પરંતુ અંતઃકરણમાં અદ્ભુત જાગ્રતિ અર્પેતો તથા પોતાના ધર્મનું જ્ઞાન કરાવતો અને વારતવ કર્તવ્યપ્રતિ અભિમુખતાને સધાવતો હતો. એ ઉત્સવનાં કેટલાંક પદો અત્યંત અપૂર્વસરખાં હતાં. જે ઉદાસીને સજ્જનો પણ તેને શ્રવણ કરતાં તેઓ તેના નિર્મળ આનંદમાં તદ્દનીય થઈ સહજે હૃદયની ઉચ્ચ ભૂમિકાનો અનુભવ કરતા.

કોઇ કોઈ દિવસે આ સમયે વ્યાખ્યાન પણ રાખવામાં આવતાં હતાં. પ્રસંગને અનુ-રૂપ વિવિધ પ્રકારનાં વ્યાખ્યાનો વિવિધ એવરસાધકોતરથી આપવામાં આવ્યાં હતાં.

એક એવરસાધક બંધુએ આ સમારંભના સાતે દિવસ કેવલ મોનપૂર્વક ગાળ્યારીના અને એ રીતે વાણીનિરોધના સાધનનું રૂઢી રીતે પાલન કર્યું હતું. કોઇ કોઇ સાધકે આ દિવસો કેવળ દુઃખાહારઉપર જ વ્યતીત કર્યા હતા, અને એક સાધકે કેવળ જળપાન-ઉપર આમાંના ધણી દિવસો વીતાવ્યા હતા.

માધસરના સાધુરત્ન શ્રી માધવદાસજીએ અત્યંત પ્રેમ તથા શ્રમપૂર્વક આ ઉત્સવ-અર્થે વિવિધ અનુકૂલતાઓ કરી આપી હતી. તેમના શિષ્યોએ પણ તેઓ સમારંભના વિવિધ સત્કાર્યમાં ભાગ લેવાનું જણાવતા હતા. તેમના પટ શિષ્ય શ્રી કેશવદાસજી પણ બહુ ભાવપૂર્વક આગત સાધકમંડલનું સ્વાગત કરવા હતા. અને અનેક પ્રકારની સહાય અર્પેતા હતા. શ્રીમાન માધવદાસજીએ સર્વને એક દિવસ ભોજન અપાને પોતાના આદાર્ય તથા સ્નેહનું જ્ઞાન કરાવ્યું હતું.

જે અર્થે આ ઉત્સવ કરવામાં આવે છે તે અર્થની અનેક અંશમાં સિદ્ધિને અનુ-ભવતાં સમ દિવસની સમાપ્તિએ સર્વ મંડલ સ્વસ્થાનપ્રતિ ઇષ્ટરમરણપૂર્વક ગતિમાન થયું હતું.

વિજેતાપેણુ તથા સકૃવતો:

અનુબંધવની ઉત્કૃષ્ટ સર્જના તથા વિજય આમાં રહેલો છે; ઉચ્ચતા સમૃદ્ધમાં રહેલા સંપૂર્ણ ભાવવાળું જીવન ગાળવું, પોતાના અધિકારની નિત્ય વૃદ્ધિ કર્યા કરવી, દેવી આ-રિત્ર્ય રચ્યા કરવું, અને પોતાના સમગ્ર અંશને ઇશ્વરેશ્વરને અર્પીત કરી ચિંતા અને બંધનેમાત્રથી અંતરથી મુક્ત રહેવું.

શું શું સેવ્ય છે.

પદ (પ્રભુરૂપ થવા બે હું ધારું, એલય)

શાની શાની લીધી છે તે દીક્ષા, તેની આજે કરું હું પરીક્ષા.
 તારી જિજ્ઞાસવડે બોલતા આવડતા હશે શાસ્ત્રો તમામ,
 પણ હું પૂછું છું બોલતા આવડ્યું શું તને પ્રભુતાનું નામ, શાની૦
 રાખતા સારી રીતે આવડ્યું હશે અંતરમાં વાત અનેક,
 પણ હું પૂછું તને રાખતાં આવડી શક્યા અંતરમાં એક, શાની૦
 જિતી જાણ્યા હશે તેં તો કદાપિ, મોટા ઘણા ઘણા દેશ,
 પણ હું પૂછું તને જિતતા આવડ્યો, મનકેરો નાનો પ્રદેશ, શાની૦
 કર્ણધરી પણ અધિક ઉદારતા બતલાવી તો હશે તે જ,
 કોઈના કહેલા કદુ શબ્દો જૂલવા ઐદાર્ય વાપર્યું સેજ ? શાની૦
 તું તો કહે છેને ટાળ્યા છે મેં તો વર્ણશ્રમકેરા ભેદ,
 પણ હું તો માત્ર પૂઠું તે અનુભવ્યો, તારા સ્વરૂપથી અલેદ, શાની૦
 હકને મેળવવા તું ઢાવો કરે છે રાજ્યસત્તાની પાસ,
 હું યજ્ઞ તારા આત્મામાધી મેળવ્યા, કેટલા તેં હક આસ, શાની૦
 મારા પૂછેલા પ્રશ્નોનો તારા ઉરથી તું કરજે અભ્યાસ,
 યોગ્ય ઉત્તર જ્યારે દર્શશ તું ત્યારે, ગણીશ હું તુજને 'પાસ', શાની૦

સુખપૃષ્ઠપરતું વચન તમે વાંચ્યું તો હશે જ પરંતુ વિચાર્યું ખરું ?
 અને વિચાર્યું હોય તોપણ તે પ્રમાણે વર્તવાનો નિશ્ચય કર્યો ખરો ?

ધન અને ધાન્યપ્રાપ્તિનો ઉપાય.

જગતને તમે ઉપયોગી છે, એવું સાબીત કરી બતાવો—કેવળ તમારી વાણીવડે
 નહિ પણ વાણી અને ક્રિયા બંનેવડે, અને જગત તમને બોઈશે તેટલું ધન અને અન્ન
 પૂર પાડશે

“ જે જે મેં બોલ્યું છે તેણે, જે જે મેં નથી બોલ્યું, તેના કર્તા ઈશ્વરપ્રતિ ચાર
 શ્રદ્ધા વધારવાનું મને શિક્ષણ આપ્યું છે. ”
 —એમર્સન.

“ તમે જાનો અને દાસ જ મુક્તસ્વરૂપ છો—તેનો અનુભવ લેવા માટે ”

—શ્રીવિશ્વવંદ્ય

બાપિને ઉત્તમ કાવુ છે ? તો વર્તમાન સમયને ઉત્તમ કરો

પ્રચીત રહો—પ્રસન્ન રહો, હૃદય અન ચિંતા તો નશાનો તપાસો કરનારી વસ્તુ

સાધનસમારંભસંબંધી સૂચના.

શ્રી શ્રેયસ્સાધકઅધિકારિવર્ગનો સાધનસમારંભ નામનો અદ્વારમાં મહોત્સવ આવતા ફાલ્ગુન માસની પૂર્ણિમાથી (તા. ૨૦ શ્રી માર્ગ સોમવારથી તા. ૨૬ શ્રી રવિવાર સુધી) સાત દિવસ સુધી પાલન કરવામાં આવશે. સમારંભનું સ્થળ નર્મદા નદીના પુણ્ય તટઉપર શ્રી સોમનાથ મહાદેવના પુણ્ય ક્ષેત્રમાં નિર્ણય કરાયું છે. ત્યાં જવાને માટે વડોદરા (ગોવાગેટ રોડન) અથવા વિશ્વામિત્રી રોડનથી આગોદ ઉતરી કરનાળીમાં આવવાનું છે.

શ્રેયસ્સાધકને તથા જે જે અન્ય ઉદ્ધારી સજ્જનોને સમારંભમાં ભાગ લેવાની ઇચ્છા હોય તેમણે મોડામાં મોડું ફાલ્ગુન માસની શુદ્ધ ૮ સુધીમાં પોતાની ઇચ્છા દિવસ, કયા તારીખથી કયો તારીખ સુધી સમારંભમાં ભાગ લેવાની ઇચ્છા છે, તે પદ્ધતિ નીચેને સ્થળે જણાવવા કૃપા કરવી. જેમની જેટલા દિવસ સમારંભમાં ગાળવા ઇચ્છા હોય તેમણે પ્રતિદિનના આદ્યાના પ્રમાણેનું દ્રવ્ય પણ પત્રસાથે જ મોકલવા કૃપા કરવી. જેઓ ઠરાવેલી મુદતપહેલાં દ્રવ્ય નહિ મોકલે તેમને પાછળથી પ્રતિદિનના આર આનાપ્રમાણે દ્રવ્ય આપવું પડશે. કેટલાક સજ્જનો 'આર દિવસ કે પાંચ દિવસ સમારંભમાં ભાગ લઈશું' એમ લખે છે, પરંતુ કયા દિવસોમાં ભાગ લેવામાં આવશે તે ચોક્કસ જણાવતા નથી. આથી વ્યવસ્થા કરવાને બહુ અડચણ પડે છે. આટે ચોક્કસ દિવસ નહિ જણાવનારને પણ પ્રતિદિનના આર આના આપવા પડશે. કેટલાક મનુષ્યો 'અમે પૈસા ત્યાં આપીને રૂબરૂમાં આપીશું, અમારું અનુભવિત પત્ર રાખી મફત' એમ લખે છે. અને પૈસા પહેલેથી મોકલતા નથી. આવા મનુષ્યોને પણ પ્રતિદિનના આર આનાપ્રમાણે દ્રવ્ય આપવું પડશે. પૈસા ભર્યા છતાં કોઈ કારણથી સમારંભમાં ભાગ નહિ લઈ શકનારને ભરેલા પૈસા પાછા મળી શકશે નહિ. આવવા ઇચ્છનાર સજ્જનોને નીચેના નિયમો પાલન કરવાના હોય છે:—

૧ પ્રાતઃકાલે પાંચ વાગતાથી ઉડી સ્નાન વગેરેથી પરવારી સાડા ૭ સુધીમાં પોતા પોતાનો પ્રામ સંધગસાધક ક્રિયાઓમાં યોગ્ય જનું.

૨ સંપ્રમત્તી ક્રિયાઓ પ્રાતઃકાલે અખ્યપણે સાડા ૭થી અગીઆર સુધી અને ત્યાર પછી સાંપડાણે સમારંભમાં સૂચવવામાં આવનાર સમયે અંતરે અંતરે કરવાની હોય છે.

૩ સંપ્રમત્તિના સમયમાં વિશેષે કરીને પરમાર્થિક વિચારોમાં કાળ ગાળવો.

૪ સુવામાંટે બિહાનું, જળપાત્ર, સંખ્યા પૂંજનિમત્તનો સામાન તથા આસન પોતાની સાથે લેતા આવવું. ફાલ્ગુન માસ છતાં પણ નિર્જન પ્રદેશમાં દાદા લશોન વાપ છે. માટે એકવાનાં સાધનો સાથે રાખવાં.

૫ સ્નાન ઈંડા જળથી કરવાનું હોય છે, તથા ભોજન માત્ર દિવસમાં એકવાર મળે છે.

૬ બપોરપછીના સમયમાં મનન કરવાને કોઈ તત્ત્વજ્ઞાનનો અથ અથેક સાધક પોતાની સાથે લેતા આવવું તેમજ સામાજિક કીર્તનમાંટે શ્રીઉપેન્દ્રગિરામૃત તથા શ્રીમુખાન્નોત્સ્વિની-દ્વિતીયકલ્પકોલ એ જે પુસ્તકો સાથે રાખવાં.

~~હવે~~ પોતાને અધિક રુચિકર જણાતો એવો સદ્વિચારવિષયક એક અથ અથેક અવશ્ય લેતા આવવો.

સમારંભનું સ્થળ:—

સાધનસમારંભ-કરખ.

૩. શ્રીસોમનાથ મહાદેવના સ્થાનમાં.

કરનાળી (આગોદ.)

પત્રવ્યવહાર નીચેના સરનામે કરવો:

વ્યવસ્થાપક 'શ્રીમદ્વાકાલ'.

શ્રીનૃસિંહાશ્રમ—વડોદરા.

નવીન ગ્રંથો.

સંગલપ્રેરિત સંદેશા

અથવા

દૂરદર્શકતંત્રનું અદ્વિત પ્રકાશન.

રચનાર-શ્રીમાન્ વિશ્વવંધ. (હોદ્દાલાલ જીવનલાલ.)

તમારા ગામની જાણીતી વાતો સાંભળવાકરતાં પરદેશની નવીન વાતો સાંભળવી તમને જ્યારે વધારે ગમે છે, ત્યારે આ પૃથ્વીલોકકરતાં બીજા કોઈ નવીન લોકની વાતો સાંભળવી તમને વધારે ગમે એ સ્વાભાવિક જ છે. પણ તમારી તે ઇચ્છા ત્યારે જ પૂર્ણ થાય છે કે જ્યારે ઉપરની રસપૂર્ણ વાતને તમે વાંચો છો. કેમકે તે પુસ્તકમાં મંત્રલોકના નગરની, પ્રજાની, વિદ્યાની, સામાજિકપત્રોની, અને એવી અનેક મોટી તથા ઝીણી બાબતોની રસભરી હકીકત જણાવી છે. અને તે પણ કેવળ કલ્પિત નહિ, પણ વિજ્ઞાન (Science) ની શોધોનો અનુભવ જેમાં પ્રમાણુબૂન છે, એવી શાંત્રીય વાતો આ પુસ્તકમાં છે. આ પુસ્તક એવી તો અપૂર્વ રીતે લખાયું છે કે તેને વાંચતાં વાચક મંત્રલોકનો પોતાના ઘરમાં જોઈ અનુભવ કરી શકે એમ છે, તો એથી વિશેષ થું !

*મુદ્રક ર. ૧-૦-૦ પોરટે જ ૦-૧-૦.

યોગિનીકુમારી.

રચનાર-શ્રીમાન્ વિશ્વવંધ.

પૂર્વે શ્રીમદ્ભાગવતમાં આવેલી આ વાર્તા સ્વતંત્ર ગ્રંથરૂપે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. એ વાર્તાના રસની અલૌકિકતા વાંચનાર જ જાણી શકે છે. તેમાં જોષ અને જ્ઞાનનો ભાગ હોવા છતાં એવો તો અદ્વિત રસ છે કે જે વાંચનારને તે વાર્તા જેમ અને તેમ જલદી પૂરી કરાવ્યાવિના રહેતો નથી. જ્યારથી આ વાર્તા મદ્ભાગવતમાં આવતી યદ્યત્યારથી મદ્ભાગવતની માગણી અત્યંત વધી પડી સેંકડો માહકો થયાં હતાં. આજે જે જે તે વાર્તા વાંચે છે તેની એકસ્વરે પ્રશંસા કરે છે, આજ સુધીની ગુજરાતી ભાષામાં પ્રકટ થયેલી તમામ વાર્તામાં આ વાર્તા પ્રથમ પંક્તિ ભોગવે છે એ પ્રકારનો ઉદ્દ્યાર વાંચ્યા પછી વાચક જ કહાડે છે.

મુદ્રક ર. ૧-૪-૦ પોરટે જ ૦-૨-૦.

બંને ગ્રંથો નીચેને રચયેલી મળશે.—

૧ વ્યવસ્થાપક મદ્ભાગવત, વડોદરા.

૨ બાબુન ટ્રેડિંગ કંપની, શ્રી-સેસા રહીટ—મુંબઈ.

પ્રસિદ્ધ કરનાર-શ્રી એવરસાધકઅગ્નિહરિવર્મ વડોદરા તરફથી શા. સાંકલચંદ દરિયાલ અમદાવાદ.

શ્રી "સત્યવિજય" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં શા. સાંકલચંદ દરિયાલે છાપ્યું.—અમદાવાદ.—નવાદરવાજા.

શ્રી મહાકાલ

રૂપ ૨૬

આવળ-માદ્રમવ-આશ્વિન-૧૯૭૦

દર્શન ૧૦-૨૧-૨૨.

અ તુફળ પ્રસંગને આપણે 'ઈશ્વરકૃપા' કહીએ છીએ,
પ્રતિફળ પ્રસંગને આપણે 'ઈશ્વરેચ્છા' માનીએ છીએ,

પરંતુ

ઉભયને 'ઈશ્વરકૃપા'રૂપે શામાટે ન માનવા ?

—વાર્ષિક મૂલ્ય—

રૂ. ૨-૦-૦.

પ્રમાનુક્રમણિકા.

[ધ્યાન-માદપદ-આધિન.]

પ્રમા.

વિસ્તાર.

૧ પદસંગ્રહ.

૧ સાધનમાત્રના મુખ્ય અંશને સૈવ્યવિના સાધનસિદ્ધિ ગણાતી નથી. ... ૨૮૧

૨ આત્મરસિની રસિમરૂપે ભાર્યું કરતી શક્તિના ઉદ્ધાર (શ્રી ૪૦૦ કેવી.) ૩૪૪

૩ વાણી તથા શક્તિથી સતત કરેલું ઇષ્ટસ્મરણ ઇષ્ટસાક્ષાત્કાર કરાવે છે ... ૩૫૦

૪ વર્ણવધિનિમિત્ત અતિમ અન્વયતા. ... ૩૭૬

૨ સદ્ગુરુ શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યનીપ્રણીત લેખ.

૧ મુખ્ય સદુપદેશ. ... ૨૮૨

૩ શ્રીમાન વિચરંધપ્રણીત લેખ.

૧ સર્વોત્કૃષ્ટ શરીર. ... ૨૯૧

૨ શું સત્તાધીશ શ્રીમતો ખરેખરા મુખી છે ? ... ૩૧૮

૪ તત્ત્વવિચાર.

૧ બ્રહ્મસૂત્ર અથવા બ્રહ્મભીમાંસા. (કૃષ્ણીયા.) ... ૩૧૧

૨ કેવા સાધનોવડે મનુષ્ય વિજ્ય મેળવી શકે છે. ... ૩૧૭

૩ મનુષ્યના વાસ્તવ સામર્થ્યનું મૂળ. ... ૩૩૬

૪ સામર્થ્યનો અનુભવ કેવી રીતે કરવો. ... ૩૩૮

૫ વેદાન્તનિબંધમાલા. (નર્મદ.) ... ૩૫૧

૬ મનુષ્ય તથા સૃષ્ટિનો સંબંધ. (કૃષ્ણીયા.) ... ૩૦૩

૫ ધર્મ.

૧ ધર્મવનની ભઠ્ઠીમાં શુધિધરની ધર્મશુદ્ધિ. (અંબાલાલ છુ. જાની.) ... ૩૨૭

૬ વિદ્યા.

૧ મહુવાની કોયલ. (હૈશિકરામ વિ. મહેતા.) ... ૩૩૧

૨ એમદર્શનો અમાત્રવિક વ્યતિકર. (કૃષ્ણીયા.) ... ૩૪૨

૩ જીવન અને નાષ્ટરોજન (કૃષ્ણીયા.) ... ૩૫૮

૭ માનસ શાસ્ત્ર.

૧ પૂર્ણ સત્યો અને અર્ધ સત્યો. ... ૩૬૪

૮ યોગશાસ્ત્ર.

૧ શ્રી યોગસાર. (કૃષ્ણીયા.) ... ૨૯૭

૯ લોકવ્યવહાર.

૧ પૂર્વ અને પશ્ચિમ. (હૈશિકરામ વિ. મહેતા.) ... ૩૦૭

૧૦ પ્રકીર્ણ.

૧ શ્રી શ્રે ૦ વર્મના ઉત્સવો. ... ૩૭૬

સાધનમાત્રના મુખ્ય અંશને સેવ્યાવિના સાધનસિદ્ધિ ગણાતી નથી.

૫૬ (કોઈ મનમેળાપી હોય તો મનઢેરી કહીએ, એ લખ.)

- આ વિશ્વે સઘળું, એકવિના છે નકામું.
મહત્વતું જે રહ્યું સકલમાં, એક હું એવું ગણાવું,
જે વિષુ બીજું સિદ્ધ કર્યું તે, અસિદ્ધ જેવું થાયું; આં
શરીરવિષે કોઈ અનન્ત શક્તિ, ભલે રહ્યું હોય પામી,
પણ એક દંડલુવનબલવિષુ એ, સઘળી વસ્તુ નકામી; આં
ઉચલપાથલ ઘણી કરે, છા હોયે મોટું નામું,
પણ એક શાખ બળરે એ ના, તો એ સર્વ નકામું; આં
ગૃહસ્થધર્મી થઈને છા ને, મોજ મજા બહુ માણી,
પણ એક સાચી પ્રેમી પ્રિયાવિષુ, ગૃહસ્થાઈ ધુળધાણી; આં
અનેક રીતે કરી ભલેને, સંબંધ બાગવી બણ્યો,
પણ એમાં નથી આત્મલોગ એક, રતન ન તો, એ ખઠાણો; આં
ભલે શુરુની અનેક રીતે, કરી શુશ્રૂષા ભારી,
પણ એક ભક્તિ ન ભો તો ભલો, લીલા કાષ્ટની ભારી; આં
આનંદ હૃદયવિષે છા ભતાં, અનેક બળ ઉભરાઈ,
પણ એક પ્રેમ નથી ભો તો એ, હૃદયમાં માલ ન કાંઈ; આં
મગજવિષે છા અનન્ત શક્તિ, હોયે પૂર્ણ ભરેલી,
પણ એક પ્રતિભાશક્તિ નથી તો, ભલો એ ધર્મની થેલી; આં
અગાધ, સૂક્ષ્મ અને છા હોયે, વળી બુદ્ધિ બહુ ઉડી,
પણ એક ઉદારતા નથી તેમાં, તો તો એ ધરની ખાળકુંડી; આં
અનેક શાસ્ત્રવચનને છા કે, બોલે થઈને શાણો,
પણ નાં ધર્મવચન વરી ભલો, (તો) પોપટ એ પિંજરાનો ભલો; આં
આ વિધિ સર્વ વિષયમાં ખામી, એકવિના જ ગણાયે,
ત્યાં લગીં એવું એક ન મળીયું, શત શૂન્યે શું થાયે; આં
મર્મરૂપ ને વળી સુખ્ય જે, લક્ષણ ગણાય જેવું,
તે તો જેણે સિદ્ધ કર્યું છે, સાર્યકે લખન તેવું; આં

રોધી હોવાં ઘટતાં નથી. માત્ર અંતઃકરણની સ્થિતિનો ભેદ ઉત્તરોત્તર સુખરૂપ સ્થિતિમાં અપેક્ષિત હોવાથી કેટલાંક સાધનો તથા લક્ષણોની સ્વરૂપની અધિકતા હોવી ઘટે છે, અર્થાત્ અંતુક્રમથી સાધનો તથા લક્ષણોની પરાકોટિ કે અતિભૂમિ અતિમ પદમાં પ્રાપ્ત્ય હોય છે.

આ કારણથી જ લૌકિક વૈષયિક સુખની સ્પૃહાવાળાએ માત્ર વિષયસુખને જ અવશ્ય સંપાદનીય ગણીને વિષયપ્રાપ્તિમાં જ આયુષ્યનો સર્વ કાળ ગાળવાનો નથી.

પ્રાણિમાત્રને શરીરાંતર હોવાથી સ્થાનાંતર તથા સ્થિત્યંતર હોય છે. અત્યેક શરીરાંતર કર્મ તથા તે તે જન્મમાં પ્રારબ્ધરૂપ થતાં ક્રિયાભાણુ કર્મ, તે તે શરીરના આયુષ્યનો આધાર છે. તેથી તથા અલ્પજ્ઞ જીવો મરણના સમયને તથા ઉત્તર જન્મને જાણતા નથી તેથી તેમણે તે સ્વસામર્થ્યાનુસાર ઉત્તરોત્તર પ્રાપ્ત્ય સુખાર્થે સદા યથાશક્તિ યત્ન કરવો જોઈએ. પણ જે પ્રથમ પ્રાપ્ત્ય છે તેને અર્થે પ્રધાનપણે પ્રયત્ન રાખવો ઘટે છે, અને અંતુક્રમે પ્રાપ્ત્ય સુખમાટે અંતુક્રમથી જાણુ પ્રયત્ન સેવવો ઉચિત છે.

જે મનુષ્ય આ લોકનાં સુખને સામાન્ય પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે, અને સામાન્ય પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત થતા સુખમાં અધિક સંતુષ્ટ છે, અપ્રાપ્ત હોય એવાં સુખોમાં સ્પૃહારહિત હોય, અને તેની પોતાને અપ્રાપ્તિથી અને અન્યને તે સુખોની પ્રાપ્તિ થતી કે થયલી જાણીને જેના અંતરમાં કદાચિત્ પણ કલેશનો આવિર્ભાવ થતો નથી, અને અંહિક સુખપ્રાપ્તિના પ્રયત્નને સામાન્યપણે યોગ્ય સાવધાનતાથી સેવતો વિશેષ સાવધાનતાથી ઉત્તર જન્મ વા પરલોકનાં સાધનોને સેવે છે; તથા યથાવકાશ અલૌકિક સુખનાં સાધનોને, ઉત્સાહથી સેવે છે, તથા તે ઉત્તર ભૂમિકામાં આવશ્યક અંતઃકરણનાં લક્ષણોની સિદ્ધિઅર્થે સાવધાનતાથી સત્વળગની વૃદ્ધિના ઉપાયોને યથાશક્તિ સેવે છે, તે પારલૌકિક સુખનો મુખ્ય અધિકારી ગણાય છે, તેથી જાણુ અંહિક સુખનો, અને તેથી જાણુ અલૌકિક સુખનો અધિકારી ગણાય. એમ છે.

આ પ્રમાણે પારલૌકિક સુખનો સુખ્ય અધિકારી થયલો પુરુષ અંતઃકરણની ઉત્કૃષ્ટતાથી અલૌકિક સુખનો સુખ્ય અધિકારી થાય છે. ત્યાં જે પુરુષ આ લોકનાં સુખને અદૃષ્ટબલથી, તથા પોતાના સ્વાભાવિક શુભ પ્રયત્નથી, તથા અન્ય શરીરીઓના પ્રયત્નથી અનાયાસ પ્રાપ્ત કરતો છતો સંતુષ્ટ હોય છે, અધર્મરૂપ પ્રયત્નને સેવતો નથી, આ લોક તથા પરલોકના સુખમાં તથા તેના ઉપાયોમાં સ્પૃહારહિત થયો હોય છે, પ્રાપ્ત ધર્મજન્ય સુખનો તિરસ્કાર કરતો નથી, તેમ જ અપ્રાપ્ત સુખને અધર્મના લેશથી પણ પ્રાપ્ત કરવા પ્રસન્નતાને અનુભવતો નથી, અન્યને પ્રાપ્ત ઉંચા પ્રકારના સુખથી પણ જેના અંતરમાં કોઈ પણ દોષના લેશથી શોભ થતો નથી પણ ઉલટી પ્રસન્નતા જ હોય છે, જનસમૂહને દેખાડવાને જ માત્ર જે અલૌકિક સુખની અભિવ્યક્તિમાં અનાવશ્યક એવા વેપાદિક આકર્ષકને સ્વીકારતો નથી પણ નિરંતર પ્રાપ્ત્યની સિદ્ધિમાં આવશ્યક એવાં સાધનોને તથા અંતરનાં શુદ્ધ લક્ષણોને સેવવા તથા ધારણ કરી રાખવાને અતિ સાવધાન હોય છે—સૂક્ષ્મમાં કહીએ તો જે મનુષ્ય ઐહિકપારલૌકિક સુખની પ્રાપ્તિઅપ્રાપ્તિમાં સમચિન્તવાળો હોઈને કેવલ અલૌકિક સુખની અભિવ્યક્તિનિમિત્તે જ સાવધાનતાથી યત્ન કરનાર હોય છે તે અલૌકિક સુખનો સુખ્ય અધિકારી ગણાય એમ છે.

આ ત્રિવિધ અધિકારીનાં સામાન્ય લક્ષણો કહ્યાં છે, તેથી યોગ્ય વિચારથી કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાના અધિકારનો નિર્ણય કરી શકે એમ છે. તથાપિ પોતાના અંતઃકરણમાં સમયપરત્વ ઉઠતા ભાવોએ કેટલોક કાળસુધી સાવધાનતાથી અંતરમાં રહેલ સંસ્કારબલને અનુભવતા રહીને ધૈર્યથી નિશ્ચય કરનાર પુરુષ જ ખરો નિશ્ચય કરવાને સમર્થ થાય છે. જે ત્વરાથી તથા અધૈર્યથી માત્ર એક સમયની જ અંતઃકરણની સ્થિતિઉપરથી પોતાના બલોબલનો કે અધિકારનો નિશ્ચય કરે છે તો તે પરીક્ષા કાલાંતરે યોગ્ય ભાસતી નથી, કારણ કે સંસ્કારની વિલક્ષણ ગતિ છે. જે કાલે જે સંસ્કારને ફલ આપવાની યોગ્યતા થાય છે ત્યારે જ તે ફલ આપવાને પ્રકટ થાય છે. તે સંસ્કાર પ્રકટ થયેથી જ તેનું સ્વરૂપ તથા બાહ્ય બલ સમજાય છે. અનુદ્ભૂત કે અપ્રકટ સંસ્કારનું બલ કે સ્વરૂપ સહસા જાણ્યું જતું નથી. તેથી આજ્ઞામાં

પોતાના અંતિમ જન્મને તેમ જ શેષ રહેલા જન્મને જાણતા નથી, તેમને અધેય પ્રાપ્ત થવા સંભવ છે, તોપણ તેમણે વિવેકથી પોતાના અધિકારના નિર્ણયપૂર્વક નિઃશંકપણે પ્રયત્નમાં પ્રવૃત્ત રહેવું ઘટે છે. અદૃષ્ટજન્ય લીલાવિગ્રહ આદિ સાંકેતિક વ્યક્તિઓમાં અન્ય કર્મ જ વ્યક્તિઓના સર્વ નિયમો સમાનપણે વર્તતા નથી. તોપણ જેમ કર્મજ શરીરધારીઓને કર્મજ સત્તા પ્રવર્તક હોય છે, તેમ સંકેતજન્ય શરીરધારીઓને સંકેતજન્ય સત્તા પ્રવર્તક હોય છે અને તે ઉભય સત્તા કાલપ્રયત્નની તથા સંકેતના અવધિની ક્ષણપ્રાપ્તિમાં અપેક્ષા રાખે છે. જેથી સર્વ સુખની અભિલાષાવાળાએ ધેર્ય તથા ઉત્સાહથી સદા પોતપોતાના અધિકારાનુસાર પ્રાપ્ત્યનિમિત્ત કર્તવ્યમાં સાવધાનતાથી વર્તવું અવશ્યનું છે.

મનુષ્યમાત્રને આ લોકનાં સુખ ન્યૂનાધિક અંશે પણ અનુભવથી તથા અનુમાનથી પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે. તેથી એ સુખમાં સર્વ જીવની સ્વભાવથી પ્રવૃત્તિ થાય છે. પરલોકનાં તથા અલૌકિક સુખની સિદ્ધિ અન્ય શબ્દાદિ પ્રમાણોથી થાય છે, તેથી તે પરોક્ષસમ મનાય છે. અને તેમાં જીવો સંશંક રહેવાથી તેની પ્રાપ્તિનિમિત્ત ઉત્કટ પ્રવૃત્તિ સર્વની થતી નથી. તો પણ જેમણે આ વિશ્વવિભવના સ્વરૂપનો, તેની ગતિઆગતિના હેતુનો, તેના આધારનો અને તેના આદિમધ્યઅંતના નિત્યાનિત્ય સ્વરૂપનો યોગ્ય પ્રકારે વિચાર કરેલો હોય છે તેમને તે પારલૌકિક તથા અલૌકિક સુખમાં પણ સંશયનો ભાગ્યે જ હોય થાય છે. સંશયવિષયકઆદિ દોષો પણ અંતઃકરણના અધિકારના પ્રમાણમાં ન્યૂનાધિક અંશે મનુષ્યના અંતરમાં પ્રકટે છે. તેથી ભિન્નભિન્ન અધિકારવાળા મનુષ્યના સમુદાયરૂપ આ વિશ્વમાં એક વાર્તા કે નિશ્ચયને કેટલાક નિઃશંકપણે ગ્રહણ કરે, અને કેટલાક ન ગ્રહણ કરે એમાં લેશમાન પણ આશ્ચર્ય પામવા સરખું નથી. તેથી ઉચ્ચ અધિકારવાળાએ નીચા અધિકારવાળાના અને નીચા અધિકારવાળાએ ઉચ્ચ અધિકારવાળાના નિશ્ચયો સરખાવીને પ્રવૃત્ત થવાનું હોતું નથી; દરણ કે અંતઃકરણના તથા અધિકારના ભેદથી નિશ્ચયભેદ હોવાનો સંભવ નિરંતર હોય છે જ.

આ સુખ તથા અધિકારસંબંધમાં સ્વસ્થ વિચાર કરવાથી એ નિશ્ચય પ્રાપ્ત થાય છે કે આ સંસારમાં જેમ ઔપાધિક સુખના અને ઉપાધિવિરહિત સ્વરૂપસુખના ભેદ છે તેમ અધિકારીમાં પણ ભેદ છે; અને અધિકારભેદથી પ્રાપ્તવ્યસુખનો ભેદ હોવાથી તેના કર્તવ્યનો પણ ભેદ હોય છે. અધિકારિઓમાં પ્રથમ જેઓ આ લોકવિના અન્ય લોકના અને લોકોત્તર સુખના અભાવના નિશ્ચયવાળા છે, તેઓ તો માત્ર આ લોકના જ વૈષયિકઆદિ સુખના અધિકારી છે; અને તેમણે તે નિમિત્તે જ સદા પ્રયત્ન કરવાનો હોય છે. બીજા જેઓ ઐહિક પારલૌકિક તથા અલૌકિક સુખના સદ્ભાવને સ્વીકારનારા છે, તથાપિ ઐહિક સુખની આશાના પ્રબલ સંસ્કારવાળા છે, તેમણે તો પ્રધાનપણે ઐહિક સુખને અર્થે ઉલ્લેખ કરવો હોય છે, અને અન્ય સુખાર્યે ગૌણપણે પ્રયત્ન કર્તવ્ય છે. ત્રીજા જેઓ ત્રિવિધ સુખના સદ્ભાવને સ્વીકારનારા છે, તથા જેમને આ જન્મમૃત્યુરૂપ ક્ષણિક સંસારના સ્વરૂપના વિચાર તથા અનુભવથી ઐહિક સુખની લાલસા ક્ષીણ થવા લાગી હોય છે, અને જેને ઉત્તરોત્તર સ્થિતિમાં પ્રાપ્ત થનારાં સંકટોનાં પ્રબલ અનુમાનો થયાં હોય છે, તથા અલૌકિક સુખના અધિકારનો વિલંબ સમજાયો છે તેવાં મનુષ્યો પ્રધાનપણે પારલૌકિક સુખના અધિકારી ગણાય છે. તેમણે તો પારલૌકિક સુખને અર્થે જ પ્રધાનપણે યત્ન કરવાનો હોય છે. અને ચોથા જેઓ ત્રિવિધ સુખના સદ્ભાવને સ્વીકારીને ઐહિકપારલૌકિક સુખનાં સાધનોને સેવીને લૌકિક સુખનો અનુભવ કરીને અને પારલૌકિક સુખના સ્વરૂપસંબંધી ઘટિત વિચાર કરીને સર્વ લૌકિક સુખની નિઃસારતા તથા અનિત્યતાના નિશ્ચયને પ્રાપ્ત થયા છે, તથા સર્વ લૌકિક સુખમાં થતી સુખબુદ્ધિનો વેગ શમ્યો છે, અને તેથી જેઓ લૌકિક સુખના પ્રયત્નમાં શિથિલ થયા છે, અને જેમને અલૌકિક સુખમાં જ માત્ર પ્રબલ આસક્તિ પ્રકટી છે, તેઓ તો પ્રધાનપણે અલૌકિક સુખના અધિકારી હોય છે. તેમણે તો પ્રધાનપણે અલૌકિક સુખનિમિત્તે જ પ્રયત્ન કર્તવ્ય છે. આ ચાર ભેદમાંના અધિકારીઓમાંના જે જે, જે સુખના મુખ્ય અધિકારી છે તેમણે તે તે સુખાર્યે તો પ્રધાનપણે પ્રયત્ન કર્તવ્ય છે, અને અન્ય સુખાર્ય ગૌણપણે પ્રયત્ન કર્તવ્ય છે.

આટલે સુધી પ્રધાનપણે અધિકાર તથા અધિકારપરત્વ સુખ પ્રાપ્તવ્ય છે તથા તદ્વતુલ પ્રયત્ન કર્તવ્ય છે. એ સંબંધમાં અતિ સંક્ષિપ્ત કહેવાયું. હવે પછી તે ભિન્નભિન્ન અધિકારીઓએ જે જે વિચાર તથા ક્રિયાઆદિ હોયોપાદેય છે, તેના સ્વરૂપનો તથા તે હોયોપાદેય એટલે ત્યજવા મેળવવા યોગ્ય થયેલા નિશ્ચયના નિર્વાહાર્થ કરવાયોગ્ય ક્રિયા વિચારાદિ સંબંધમાં તથા અધિકારપરત્વ પ્રાપ્ત થતા તથા પ્રાપ્તવ્ય ઠરતા શુભલક્ષણાદિનાં સ્વરૂપનો તથા દુર્ઘટ હોવાદિનાં સ્વરૂપનો યોગ્ય વિચારથી નિર્ણય કરવો અવશ્યનો છે.

॥ સુસ્વાર્થે અધિકારકર્તવ્યાદિનિર્ણયદર્શક પ્રપ્તોપદેશ ॥

સર્વોત્કૃષ્ટ શરીર.

આપણી કલ્પનાએ સૌંદર્યનું ઉંચામાં ઉંચું જે સ્વરૂપ કદ્યું હોય, તેવા સૌંદર્યવાળું, રસ, રશિર માંસ, વીર્ય વગેરે અત્યંત નિર્દોષ સાતે ધાતુઓવાળું, તથા પોતાના વ્યાપાર જેવા જોઈએ તે પ્રમાણે યથાર્થ કરે એવા જઠર, યકૃત, ફેફસાં વગેરે બળવાનુ અવયવોવાળું, ટુંકામાં આપણી કલ્પનાએ પૂર્ણશરીરનું જે ઉંચામાં ઉંચું શરીર કદ્યું હોય તેવું પૂર્ણતાવાળું શરીર, એ સર્વોત્કૃષ્ટ શરીર છે.

આવું સર્વોત્કૃષ્ટ શરીર આશ્ચર્યલોકમાં પ્રાપ્ત થવું સર્વને સંભવિત નથી, એમ ધણાને લાગે, એ સ્વાભાવિક છે; કારણ કે સર્વોત્કૃષ્ટ શરીર કેવા નિયમે રચી શકાય છે, તેનું સર્વને જ્ઞાન હોતું નથી, પરંતુ સર્વોત્કૃષ્ટ શરીર પ્રાપ્ત કરવાના નિયમો હોય છે, અને તે પ્રત્યેક મનુષ્ય પ્રયત્નવડે આચારમાં મૂકી શકે એવા હોય છે, તેનું જ્યારે મનુષ્યને જ્ઞાન થાય છે ત્યારે સર્વોત્કૃષ્ટ શરીર પ્રાપ્ત કરવું, એ અસંભવિત છે, એમ કોઈને પણ ભાસતું નથી.

કોઈ પણ વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવાના નિયમોનું જ્યાંસુધી જ્ઞાન નથી હોતું ત્યાં સુધી જ તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવી કઠિન અથવા અશક્ય લાગે છે, પણ જ્યારે તેને પ્રાપ્ત કરવાના નિયમોનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે કઠિનતા અથવા અશક્યતાને રચણે સરળતા અને શક્યતા જ ભાસે છે.

સર્વોત્કૃષ્ટ શરીરના સ્વરૂપની આપણે કલ્પના કરી શકીએ છીએ, તથા તેને પ્રાપ્ત કરવાની આપણે ઇચ્છા થાય છે, એ જ સિદ્ધ કરે છે કે તેવું શરીર પ્રાપ્ત કરવું સંભવિત છે. કારણ કે માનસશાસ્ત્રનો એવો નિયમ છે કે જે અસંભવિત હોય છે, તેની આપણને કલ્પના અને ઇચ્છા થતી જ નથી. જે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી શકવી અસંભવ હોય છે, તેની ઇચ્છા અંતઃકરણમાં બ્યર્થ રહી શકતી, એવો પ્રકૃતિનો નિયમ નથી. ઇચ્છાની સાથે ઇચ્છાનો વિષય પ્રાપ્ત કરવાનું સામર્થ્ય આપણને આપવામાં આવ્યું જ હોય છે. ઇચ્છા આપીને તેને સિદ્ધ કરવાનું સામર્થ્ય ન આપી, પોતાનાં બાળકોને રીબાં, એવું નિર્દયપણું જગતની માતા જે કુદરત તેનામાં છે જ નહિ.

ગમે તેવી અસંભવિત ગણાતી ઇચ્છાને, હૃદયમાં પ્રકટયા પછી, જેણે જેણે તેને સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન દિંમત હાર્યાનિના સેવ્યો છે, તેનો તે પ્રયત્ન મોડાવહેણો સફળ થવા વિના રહેા જ નથી, અને રહેતો નથી, એવાં હજારો ઉદાહરણો પૂર્વે બન્યાં છે, અને હજી નિત્ય બને છે.

હું સર્વોત્તમ બળવાળો, આરોગ્યવાળો, અને સૌંદર્યવાળો યાઉં, એવી ઇચ્છા પ્રાણી માત્રને રહુરે છે, તેથી તે ઇચ્છા સિદ્ધ થવી સર્વદા સંભવિત છે.

પ્રત્યેક મનુષ્યની કલ્પનામાં સર્વોત્કૃષ્ટ શરીરનું, જગતમાં તેણે જોયેલાં ઉત્તમોત્તમ શરીરકરતાં પણ ચઢીયાતું કોષ્ટ પ્રકારનું સ્વરૂપ હોય છે, અને માફ શરીર આવું થાય, એવી તેને પ્રબળ ઇચ્છા પણ હોય છે; અને જે કલ્પનામાં પ્રત્યક્ષ હોય છે તેને જા બાહ્ય જગતમાં અર્થેયક્રમે પ્રત્યક્ષ કરવાનું મનુષ્યમાં સામર્થ્ય હોવાથી, તે સામર્થ્યનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો, એ જ માત્ર હવે મનુષ્યને બળવાનું અવશ્ય રહે છે.

સર્વોત્કૃષ્ટ શરીરને રચવાનો જ્યારે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે ત્યારે શરીર સર્વાંગ બદલાય જાય છે. શરીરનાં રૂપ, રંગ ધાતુ સર્વજન બદલાય જાય છે. નેત્ર બેડોળ હોય છે, તો સુંદર થાય છે, અથવા નથી હોતાં તો નવાં આવે છે. ત્વચા કાળી હોય છે તો ગૌર થાય છે; અથવા તેના ઉપર ડાઘા હોય છે, તો તે જતા રહી તે સ્વચ્છ અને નિર્દોષ થાય છે. સ્વદંષમાં પગથી તે શિખાસુધી જ્યાં જ્યાં જેવો જેવો ફેરફાર કરવો હોય છે તેવો થઈ શકે છે.

પ્રયત્નથી શરીરમાં ન્યૂનાધિક અંશમાં ફેરફાર થઈ શકે, એ વાર્તા ધણા મનુષ્યો સ્વીકારી શકે છે, પણ મુખનો ધાતુ બદલાય, અથવા ગયેલા અવધવો પાછા આવે, અથવા વર્ણ બદલાય, એ વાર્તાનો સ્વીકાર કરતાં તેમને બહુ સંકેત થાય છે, પરંતુ કાર્યને સિદ્ધ કરવાના નિયમેનું જ્ઞાન કાર્યને સિદ્ધ કર્યા વિના રહેતું જ નથી, એ વાર્તાનો જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે જગતમાં કશું જ અસંભવિત અથવા ન સ્વીકારી શકાય એવું છે જ નહિ, એમ આપણે જાતી ઠાકીને કહી શકીએ છીએ.

ચિંતાથી અને એવા જ ખીન્ન વિકારોના હલ્લિપરત સેવનથી સેંકડો મનુષ્યોનાં રૂપરંગ બદલાય ગયેલાં, મનુષ્યો જગતમાં નિત્ય જુએ છે તથાપિ તેથી વિરોધી શુભાના વેધિપૂર્વક સેવનથી શરીરનાં રૂપરંગમાં ઉત્તમ પ્રકારનો ફેરફાર થાય છે, એ વાર્તા મનુષ્યો સ્વીકારતા નથી, એ થોડું આશ્ચર્યજનક નથી; એટલું જ નહિ, પણ જુદિમાન મનુષ્યો પણ આવા અનુભવોઉપરથી પોતાના શરીરને સુધારવાના નિયમેને અનુમાન કરી, શોધી કાઢતા નથી, અને તેમને આચારમાં મૂકના પ્રયત્નને સેવતા નથી.

જેમ જમીનની બહાર પ્રકટ દેખાતા વૃક્ષનું કારણ જમીનની અંદર રહેલા ખીજકમાં રહેલું છે, તેમ મનુષ્યનું શરીર બહાર જેવું દેખાય છે, તેને તેવું દેખાવાનું કારણ તેના અંતરમાં એટલે મનમાં રહેલું છે. મનમાં જેવા વિકારો, જેવા ભાવો, જેવી લાગણીઓ, જેવા વિચારો, જેવી સ્થિતિઓ, અને જેવાં સામર્થ્યો પ્રવર્તતાં હોય છે, તે પ્રમાણે શરીરનું બાહ્ય સ્વરૂપ રચાતું ચાલે છે.

કયા કયા વિકારો, ભાવો, લાગણીઓ, વિચારો વગેરે શરીરને સુધારનારા છે, અને કયા કયા વિકારો વગેરે શરીરને બગડનારા છે, તેનું જ્યારે મનુષ્ય જ્ઞાન મેળવે છે, અને તે જ્ઞાન મેળવીને, શરીરને બગડનારા વિકારોને અંકુશમાં રાખવાનું જ્યારે શીખે છે, ત્યારે શરીરને પોતાની ઇચ્છાનુકૂળ રચવાનું સામર્થ્ય તે પ્રાપ્ત કરે છે. આવા મનુષ્યનો પ્રત્યેક વિચાર અને પ્રત્યેક મનોભાવ તેના શરીરના સામર્થ્યને, અને સૌંદર્યને પ્રતિફલે વૃદ્ધિને પમાડે છે.

સામાન્ય મનુષ્ય તો પોતાના મનમાં જે કંઈ વિચાર ઉદયો તેને ઉકા દે છે. તે વિચાર કરતો નથી કે આ વિચારથી મારા શરીરનું સામર્થ્ય અને સૌંદર્ય વધશે કે ઘટશે. કેટલાક વિચારો તેના શરીરને લાભ કરનારા હોય છે તો કેટલાક તેની છેક જ પાપમાત્રી કરનારા હોય છે. પ્રસંગે તે પોતાના ઘરમાં એક ટોપયો લારીને દબાવે છે, તો અન્ય પ્રસંગે પાવડો લેખને જેટલું ઘરમાં બંધુ હોય છે તેને ઉસરડીને બહાર કાઢી નાંખે છે. તેનામાં ઠાઠ પણ પ્રકારનો વિવેક હોતો જ નથી. તેના મનના દરવાજા આડે પહોર ઉઘાડા રહે છે. તેમાં ગાયોજેવાં સારાં પશુઓ પણ પ્રવેશે છે, અને કુતરાં બિલાડાંજેવાં

અપવિત્ર પશુઓ પણ પ્રવેશે છે. બહારથી જોતો જોતો તેને સંબંધ થાય છે, તે સર્વની તેના ઉપર અસર થાય છે; અને સધળા જ પદાર્થો કે પ્રાણીઓ કંઈ ઉત્તમ હોતાં નથી. તેથી તેના મનઉપર મોટે ભાગે તો અયોગ્ય વિકારો અથવા અયોગ્ય ભાવો પ્રકટે એવી જ અસર થાય છે, અને તેના પરિણામમાં તેનું શરીર દિવસે દિવસે વધારે બેડાળ વધારે કુરૂપ અને વધારે રોગી થતું જાય છે.

મનને ઉત્તમ પ્રાણીપદાર્થોને જ સર્વદા સંબંધ થાય, અને તેમ થતાં તેમાં ઉંચા પ્રકારના મનોભાવો પ્રકટે તો જ શરીરને અધિક અધિક સુંદર અને નિરામય થવાનો સંભવ આવે.

ઉત્તમ પ્રાણીપદાર્થો આખા જગતમાં રથળે રથળે હોતા નથી; તેથી મનને તેમના નિરંતર સંબંધ હોવાનો અસંભવ છે. આથી મનુષ્યે પોતાની મેળે જ ઉંચી ઉંચી માનસિક સ્થિતિઓ કલ્પનાથી રચીને મનનો તે સ્થિતિઓ સાથે સંબંધ કરાવી, મનમાં અખંડ ઉચ્ચ ભાવો પ્રવર્તતા રહે, એવું સામર્થ્ય અભ્યાસથી સિદ્ધ કરવું જોઈએ. આમ જોઓ કરી શકે છે, તેઓ જ પોતાના શરીરને સર્વોત્કૃષ્ટ કરી શકે છે.

નારદાદિ ઋષિઓનાં શરીર અત્યંત તેજસ્વી હોવાનું શાસ્ત્રોમાં આપણે વાંચીએ છીએ, પણ શાથી તેઓ એટલાં તેજસ્વી થયાં હતાં તેના આપણે વિચાર કરી જોઈશું તો આ રથળે વર્ણવેલા માનસશાસ્ત્રનો નિયમ જ તેમાં કારણભૂત હતો, તે તત્કાળ આપણને સ્પષ્ટ થશે. તેઓ પોતાના મનમાં પોતાની ઇષ્ટની અત્યંત મનોહર મૂર્તિ કલ્પીને તેના સંબંધથી અત્યંત ઉચ્ચ ભાવને જ નિરંતર અંતઃકરણમાં પ્રકટ રાખતા, અને આ ઉચ્ચ ભાવ તેમના શરીરને પ્રતિક્ષણે ઉત્તમ પ્રકારનું કર્યાં જતો.

જે મનુષ્યો વધારે ઉંચા અને ઉંચા ભાવોને પોતાના અંતઃકરણમાં પ્રતિદિન પ્રકટાવતાં જાય છે, તેઓ વયમાં ભરેને વધતા જતા હોય છે તો પણ તેઓનાં શરીર જેમ જેમ વય વીતતાં જાય છે તેમ તેમ અધિક સૌંદર્યવાળાં અને અધિક નિરામય થતાં જ જાય છે.

શરીરના ઘાટમાં ફેરફાર થવો એ કુદરતના નિયમને અનુકૂળ જ છે. દરરોજ શરીરમાંથી હજારો અણુઓ બહાર નીકળી જાય છે, અને તેમને રથાને નવા હજારો અણુઓ આવે છે. આ નવા આવતા હજારો અણુઓને ઇચ્છાપ્રમાણે ગોઠવવામાં જ શરીરનો ઘાટ બદલવાની કૃત્રી રહેલી છે.

ન્યાં ન્યાં વૃત્તિને એકાગ્ર કરવામાં આવે છે, ત્યાં ત્યાં અત્યંત પ્રબળ માનસિક ક્રિયા થાય છે; ન્યાં ન્યાં અત્યંત પ્રબળ માનસિક ક્રિયા થાય છે ત્યાં ત્યાં ઓજસુ અથવા જીવનમય સામર્થ્ય એકઠું થાય છે ન્યાં ન્યાં ઓજસુ અથવા જીવનમય સામર્થ્ય એકઠું થાય છે, ત્યાં ત્યાં રુધિરની ગતિ વધે છે. અને ન્યાં ન્યાં રુધિરની ગતિ વધે છે. ત્યાં ત્યાં રુધિરની ગતિ વધે છે, અને ન્યાં ન્યાં રુધિરની ગતિ વધે છે ત્યાં ત્યાં રુધિરની ગતિની વૃદ્ધિ તે ભાગમાં અણુઓની વૃદ્ધિ કરે છે, અને કેટલાક માસસુધી જો આમ નિયમ કરવામાં આવે છે તો શરીરના તે ભાગને જેવો પુષ્ટ કરવો હોય તેવો કરી શકાય છે. આથી શરીરના કોઈપણ ભાગને પુષ્ટ કરવાનો ઉપાય કેટલાક માસસુધી મનને તે ભાગમાં એકાગ્ર કરવું એ છે, એ સહજ સિદ્ધ થાય છે. મગજના અણુઓને વધારીને

માનસિક શક્તિઓને પણ આ જ રીતે વધારી શકાય છે.*

અણુઓને વધારવાને માટે એકાગ્રતાની સાથે સંહજ કસરત રાખી હોય છે તો અણુઓને સત્વર વધવામાં બહુ મદદ મળે છે. કસરતવિના એકલી એકાગ્રતાથી અણુઓ નથી વધતા એમ કંઈ નથી; વધે છે જ, પણ તેમાં જરા સમય અધિક લાગે છે. એકાગ્રતા યથાર્થ ચાલે છે તો તો કસરત બહુ જ જીજ્ઞાસુ હોય છે તો પણ શરીરનો જે ભાગ પુષ્ટ કરવા ધાર્યો હોય છે, તે બહુ જ સત્તર પુષ્ટ થાય છે. મુખ્ય ઉદ્દેશ તે લાગમાં લોહીની ગતિ વધારવાનો છે, અને એકાગ્રતા અને કસરતથી નિત્ય તેમ થતાં ઉત્તમ પરિણામ અવશ્ય આવે છે.

શરીરને જોઈને તેવું હટપુટ કરવાનો ખીજો ઉપાય, કાષ્ઠ ઉત્તમ હટપુટ શરીરનું ચિત્ર ઇતિમાં એવું ઉંડું કોતરી રાખવું, કે વારંવાર તેના જ વિચારો આપણા મનમાં આવ્યા કરે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો જેવું આપણા શરીરને આપણે કરવું હોય તેવા શરીરને આપણા ધ્યાનનો વિષય કરવો.

આપણું શરીર નિત્ય બદલાયા જ કરે છે, પણ આપણા મનની દૃષ્ટિસમીપ જો કાષ્ઠ ઉત્તમ નમુનો આપણે નિરંતર ધરી રાખેલો નથી હોતો તો જે જુનો નમુનો તેના ધ્યાનમાં હોય છે, તે પ્રમાણે શરીરને રચનાર સામર્થ્ય આપણા શરીરને રચે છે. આથી જ શરીર નિત્ય નવું થતું છતાં, આપણે આપણા શરીરને તે જેવું હોય છે તેવું જ અથવા સંધારે ખરાબ રચાયેલું જોઈએ છીએ.

આ નિયમ કસ્પિત નથી, પણ અનુભવથી સિદ્ધ થયેલો છે. તમે પણ તેનો અનુભવ કરવા ધારશો તો તેની ખાતરી થયાવિના રહે તેમ નથી. દશ અથવા પાર મહિનામાં શરીર બધું નવેસરથી બંધાય છે. આથી તમારા મનમાં કાષ્ઠ ઉત્તમ શરીરનું ચિત્ર રચીને તે ચિત્રને જો તમે એક વર્ષપર્યંત જોયા કરશો તો તે નમુનાપ્રમાણે તમારું શરીર થયું છે કે કેમ તેની તત્કાળ તમને ખાતરી થશે.

નિયમના ખરખોટાપણાનો યથાર્થ અનુભવ કરવામાટે જે ચિત્ર મનની દૃષ્ટિસમીપ ખડું કરવામાં આવે, તે જોમ બને તેમ આખેહુખ રચવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ; અને પ્રત્યેક કલાકે પાંચ અથવા દશમિનિટ તે ચિત્રતરફ એકાગ્રતાપૂર્વક જોયા કરવું જોઈએ. વળી શરીરને રચનાર સામર્થ્ય પૂર્ણ વેગથી પોતાનું કાર્ય કરે, માટે અયોગ્ય વિકારોવડે તેમનો દામ કરી ન નાંખવા સાવધાન રહેવું જોઈએ. ચિંતા, શોક, ભય, વિરોધ, અપ્રસન્નતા વગેરે અયોગ્ય વિચારો સેવવાનું છોડી દેખ, નિર્ભયતા, શ્રદ્ધા, શાંતિ, અવિરોધ, પ્રસન્નતા, વગેરે શુભ વિચારોને સેવવા જોઈએ.

દરરોજ રાત્રિએ સુતી વખતે આ નવા ચિત્રમાં મનને એકાગ્ર કરીને પછી નિદ્રાં વશ થવું. આથી મનમાં એ ચિત્રના સંસ્કાર બહુ સુદૃઢ રચાશે, અને તેમ થતાં તમારા શરીરનો ઘાટ તે ચિત્રપ્રમાણે જ રચાતો જશે.

*આ સંબંધમાં અધિક જાણવા ઇચ્છનારે મહાકાલીના સંવત્ ૧૯૬૭ ના વર્ષમાં આપણ તથા ભાદ્રપદના અંકમાં આવેલો 'માનસિક શક્તિઓનું' સામર્થ્ય કેવી રીતે વધારવું,' એ વિષય વાંચવા કૃપા કરવી.

હાથઆપણુને જે ઘાટતું અને જેવા રૂપરંગતું શરીર મળ્યું છે, તેનો તેવો ઘાટ અને રૂપરંગ થવાનું કારણ આપણા મનમાં તેવા જ પ્રકારનું ચિત્ર કાં તો આ જન્મમાં અથવા આ જન્મપૂર્વે આપણે સેળ્યું હોય છે, અથવા આપણા માળાપે ગર્ભમયે તેવા ચિત્રને આપણા અંતઃકરણમાં પોતાના વિચારવડે સુદઢ જામ્યું હોય છે. આ ચિત્રમાં જન્મ થયા પછી આપણી વિવિધ ટેવો તથા વર્તનથી ફેરફાર થતા ચાલ્યા હોય છે; પરંતુ એ સઘળું છતાં એક વર્ષ જે આપણે ભૂરૂંક્ત પ્રકારે સતત પ્રયત્ન કરીએ તો તે જૂની છાપને છુસી નાંખી આપણે નવી છાપ પાડી તે પ્રમાણે નવા શરીરને રચીએ, એમાં કશો જ સંશય નથી.

ન્યાસુધી આપણા મનમાં આપણા શરીરસંબંધી જુની છાપ હોય છે ત્યાંસુધી પ્રતિવર્ષ જે કે આપણું શરીર નવું થાય છે તો પણ તે, તે જૂની છાપમગાણે જ થાય છે. કારણ કે શરીરને ધડનાર જે સામર્થ્ય આપણા શરીરમાં રહેલું છે તે આપણા મનમાં પડેલી ઉંડી છાપપ્રમાણે જ આપણા શરીરને રચે છે. આથી નિરંતર ઉત્તમ ઉત્તમ પ્રકારની છાપ મનઉપર પાડવા કરવાથી શરીર નિરંતર ઉત્તમ ઉત્તમ પ્રકારનું બદલાતું ચાલે છે.

આપણે રચેલા ઉત્તમ ચિત્રની છાપ મનમાં સુદઢ પાડવામાટે દિવસમાં પ્રસંગોપાત્ત થોડો થોડો સમય એકાગ્ર થઈને કલ્પનાવડે તે ચિત્રને રચીને તેનું ધ્યાન ધરવું; અને તે ચિત્ર મનમાં સુદઢ કેતરાઈ જાય એવો સંકલ્પ કરવો. રાત્રે સુતી વખતે તો આમ કરવાને કદી પણ ચુકવું નહિ.

જે ચિત્ર રચવું તે જેમ બને તેમ પૂર્ણ રચવું, તથા આપણા શરીરને જેવું આપણે કરવા ઇચ્છતા હોઈએ તેવું રચવું; તેને અત્યંત સુંદર, સુદઢ આરોગ્યવાળું તથા પૂર્ણ જીવનમય રચવું.

આવી ઉત્તમ કલ્પના કેમ થાય, એવી શંકા કદી જ કરવી નહિ. સૂર્યથી પણ અધિક તેજસ્વી તમારા મુખની કાંતિ કલ્પશો તોપણ તેમાં દોષ નથી. તેવી કાંતિ થવાનો પૂર્ણ સંકલ્પ છે. તમારો પ્રયત્ન અને શ્રદ્ધા બંનેની જ અગત્ય છે.

ગમે તેવી ઉંચી કલ્પના કરવાની સર્વને સ્વતંત્રતા છે. કારણ કે ગમે તેવી કરેલી ઉંચી કલ્પના પણ પ્રકૃતિતત્ત્વમાં જ લઈ છે, તેનાથી સર્વદા ઉતરતા પ્રકારની જ થવાની.

આ બીજા વિધિની સાથે પ્રથમના વિધિને જોડનાર મહત્ત્વ આશ્ચર્યકારક ફળોનો એક વર્ષના સંધિમાં અનુભવ કરશે. ખાસ કોઈ અવયવ અથવા અવયવોને કેળવવામાટે જ આ બીજા વિધિનો ઉપયોગ કરવાની પ્રસંગે અગત્ય રહે છે.

આ બંને વિધિની સાથે આખો દિવસ ચાલતા મનોભાવકેપર અંકુશ રાખવાનું વિસરી જવું જોઈતું નથી. ઉદ્દેશ વગેરે વિકારોના પરિણામ શરીરઉપર પ્રકટચાવિના રહેતા જ નથી, તેથી સૌંદર્યવાળું ઉત્તમ શરીર કરવા ઇચ્છનારે વિકારોને સેવવા લેશ પણ પરવડે તેમ નથી.

બીજી રીતે બેડોળ શરીર હોય છે તથાપિ જે અંતઃકરણ નિર્મળ અને વિકાર-વિનાશુ હોય છે તો તેનું મુખ સુંદર હોય છે, એનો વ્યવહારમાં અનેક પ્રસંગે આપણને અનુભવ થાય છે. એથી ઉલટું સુંદર મુખવાળા મહુખો પણ વિકારોના સેવનથી

અભ્યુગમે ઉપજાવે એવા મુખવાળાં થયેલાં અનેક પ્રસંગે જોવામાં આવે છે. વિચારવાળાને આટલું જ સૂચન વિકારોનો સમૂળ ત્યાગ કરવાને માટે નિરંતર સાવધાન રાખવા પૂરું છે.

મનની પ્રત્યેક ઉચ્ચ સ્થિતિ શરીરના સૌંદર્યને વધાર્યાવિના રહેતી જ નથી, અને મનની પ્રત્યેક નીચ સ્થિતિ શરીરને બગાડ્યાવિના રહેતી જ નથી. સ્વાદિષ્ટ પ્રદાર્થો પીર-સેલા જોઈને જોયો હઠકાપલા કુતરાની પેટે તેને ખાવા તથાપાપક થઈ રહે છે તેમના મુખની આકૃતિ લક્ષ્યપૂર્વક અવલોકી જોજો, અને હૃતમારી ખાતરી થશે કે મનની નીચ સ્થિતિ મુખને કેવું વિરૂપ કરે છે.

સુંદર થવાની ઇચ્છા કરવી, આમાં લેશ પણ દોષ નથી. કેટલાક એ ઇચ્છાને દોષરૂપ ગણે છે, પણ તેમાં તેઓએ વિચાર કર્યો હોતો નથી. રામ કૃષ્ણ વગેરે ઇશ્વરાવતારોનાં શરીર સુંદર જ વર્ણુલાં છે. દેવોને પણ સૌંદર્યવાળા જ્યાં ત્યાં વર્ણ્યા છે. સૌંદર્ય એ દોષ હોત તો આવી પૂજ્ય વ્યક્તિઓ તેનો સ્વીકાર કરત જ નહિ, પણ બૂધણુ હોવાથી જ સર્વ ઉચ્ચ વ્યક્તિઓના એક આવશ્યક ધર્મરૂપ તે સ્વીકારાયલું છે, અને એમ છે તો પછી તેની ઇચ્છા એ દોષરૂપ શી રીતે હોય ? અને જ્યાંને એ દોષરૂપ નથી પણ બૂધણુરૂપ હોવાથી મનુષ્યમાત્રે પોષવાયોગ્ય છે તો પછી શરીરને બેકાળ અને મુખને કદરૂપ કરનાર મનની નીચી સ્થિતિઓને શામાટે આપણે સેવવી જોઈએ ?

સુંદર અને ઉત્તમ શરીરવાળા થવા ઇચ્છનાર મનુષ્યે મનની પ્રત્યેક સ્થિતિ ઉચ્ચ પ્રકારની કરવા સર્વદા સાવધાન રહેવું જોઈએ. જેટલા જેટલા સાંસારિક વિષયો છે તેઓ તેમના સંબંધથી જો કે વિષયી મનુષ્યને પ્રસન્નતા ઉપજાવનારા છે, તથાપિ જ્યારે જ્યારે તેઓ રાગપૂર્વક સેવાય છે ત્યારે તેઓ મનની પ્રકારની નીચા પ્રકારની સ્થિતિ કરનાર છે. વિષયોના સંબંધથી ઉપજેલી પ્રસન્નતામાં સ્વતંત્રતાજેવું કશું જ નથી. તે મનનું વિષયોઉપર સ્વામિ-સૂચવતી નથી, પણ વિષયોનું મનઉપર સ્વામિત્વ સૂચવે છે, અને તેથી કરીને સદ્વિવેકીએ ઇચ્છાયોગ્ય નથી. વિષયોના સેવનથી પ્રકટાવેલી પ્રસન્નતા, યદ્યપિ ઉદ્વેગ, ચિંતા વગેરે વિકારોકરતાં સારી છે, તથાપિ તે છે ઉચ્ચ સૌંદર્ય આપણે ઇચ્છીએ છીએ તેને આપનાર નથી; ઉલટી તે શરીરમાં અને મુખમાં જડાવને જ પ્રકટાવે છે.

શરીરનું અને મનનું પ્રત્યેક કાર્ય શરીરને ઉત્તમ પ્રકારનું સજી છે, એવો એક ભાવ જે અખંડ બન્યો રહે છે તો તે ભાવ પ્રસંગે અસાવધાનતાથી જમે તેવી ક્રિયા થઈ જાય તોપણ શરીરને ઉત્તમ પ્રકારનું જ કરવામાં મદદગાર થઈ પડે છે. ક્રિયાઉપરથી સર્વદા કૃળનો નિશ્ચય થાય છે એમ કંઈ નથી. પણ ક્રિયાસમયે હૃદયસ્થિત ભાવઉપરથી કૃળનો નિશ્ચય થાય છે.

જે નિયમે સર્વોત્કૃષ્ટ શરીર કરી શકાય છે, તે જ નિયમે સર્વોત્કૃષ્ટ મન, બુદ્ધિ વગેરે પણ કરી શકાય છે. વિચારવાનું પુરુષ આ વિષયમાં વર્ણુલા નિયમોઉપર અધિક મનન કરશે તો તે તેને સ્પષ્ટ થયાવિના નહિ જ રહે.

શ્રી યોગસાર.

(અનુસંધાન-વર્તમાન-વર્ણના ૫૪ ૨૩૪ થી.)

આ જ અર્થે શ્રી યોગસૂત્રમાં શાન્તોદિતાદ્યપદેશ્ય ધર્માનુપાતી ધર્મો ॥ ૩. ૧૪ ॥ એ સૂત્રથી કલ્પો છે. એ સૂત્રમાં એ કહ્યું કે શાન્ત, ઉદિત અને અવ્યપદેશ્ય એ ત્રણ પ્રકારના, એ ત્રણ અવસ્થાના ધર્મો હોય છે અને ધર્મની એ ત્રણ અવસ્થા થતાં છતાં તેમાં કાયમરૂપે સંબંધવાળો થનાર, એ ત્રણ અવસ્થામાં ધર્મસાથે સંબંધ રાખી સદા વર્તમાનરૂપે રહેનાર તે ધર્મો છે.

આ રીતે ધર્મ અને ધર્મીનો ભેદ છે તેથી ધર્મીનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવું જોઈએ અને ધર્મીનો આવિર્ભાવ તથા તિરોભાવ થાય ત્યારે ધર્મનો ઉત્થિષ્ઠ થાય છે એમ ન સ્વીકારતાં ધર્મનું અસ્તિત્વ એ સર્વમાં સ્વીકારી ધર્મીનો ધર્મપરિણામ, ધર્મનો લક્ષણપરિણામ અને એ ઉભયનો અવસ્થાપરિણામ માત્ર થાય છે એમ જ માનવું ઘટે છે.

પ્રાસંગિક પ્રાપ્ત થયેલી શંકાનું આ રીતે સમાધાન થયાથી હવે પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં પુનઃ જોડાઈએ. એ પ્રસંગ તે ૧૬ વિકારોના આ ત્રણ પરિણામો-ધર્મપરિણામ, લક્ષણપરિણામ, અને અવસ્થાપરિણામ થાય છે એ આવે છે. એ ત્રિવિધ પરિણામોનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થયું એટલે હવે એ પરિણામો આ સર્વના થાય છે એ ધ્યાનમાં આવવું કઠિન નથી. ભૂત અને ઇન્દ્રિયો એ ૧૬ વિકારો છે તેમાં ઇન્દ્રિયોમાં પાંચ જાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને મન તથા ભૂતમાં પૃથ્વી આદિ પાંચ તત્ત્વોનું પ્રહણ કરાયું છે. એ પાંચ ભૂતોના અણુઓ ન્યૂનાધિક અંશે મિશ્રિત થઈ ગાય, અશ્વ, ઘટ આદિ પદાર્થોને રચે છે તથા તેમાં પૃથ્વીપરમાણુનો અંશ મોટો હોવાથી એ પાર્થિવ પદાર્થો ગણાય છે. તે જ પ્રમાણે જે કાર્યોમાં જલના અણુઓનો મુખ્ય ભાગ હોય છે તે આપ્ય અથવા જલીય પદાર્થ ગણાય છે. અને આ નિયમથી જ, જેમાં જેનો અંશ પ્રધાન હોય તેને તેને અનુસરીને નામ આપવું એ નિયમપ્રમાણે તેજસ્, વાયવીય, અને આકાશીય પદાર્થો એ નામો તે તે પદાર્થોને આપવામાં આવે છે. પણ એ નામોહિપરથી એવું સમજવાનું નથી કે તે તે પદાર્થમાં તે તે ભૂતના અણુઓ જ માત્ર હોય છે અને ઇંતર ભૂતના અણુઓ હોતા નથી. આપણા શરીરે પાર્થિવ કહેવાય છે પણ તેમાં પૃથ્વીના અણુઓ જ માત્ર રહેતા નથી પણ પાંચે ભૂતના અણુઓથી એ બનેલાં છે છતાં પૃથ્વીના અણુઓની પ્રધાનતા હોવાથી એ પાર્થિવ ગણાય છે. વરુણ, લોકનિવાસી પ્રાણીઓનાં શરીરે પાંચ ભૂતનાં બનેલાં છતાં તેમાં જલના અંશે વધારે હોવાથી તે શરીરે આપ્ય અથવા જલીય કહેવાય છે. આ જ પ્રમાણે આદિત્યલોકનિવાસી આદિનાં શરીરે પાંચે ભૂતોનાં બનેલાં છતાં તેમાં તેજસ્ આદિની પ્રધાનતા હોવાથી જ તે અનુક્રમે તેજસ્, વાયવીય આદિ કહેવાય છે. જે જે શરીરદારા ભોગતી એટલે સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે તે સર્વ શરીરે પાંચભૌતિક છે છતાં તે તે ભૂતના પ્રધાન અંશની તેમાં સત્તા હોવાથી તે તે ભૂતને અનુસરીને તેનાં નામો અપાયાં છે. આ જ નિયમથી સુવર્ણ આદિ પદાર્થોમાં પણ પાંચે ભૂત રહેલાં છે છતાં પ્રધાન અંશ તેજસ્તા અણુઓનો હોવાથી તેને તેજસ્ આદિ નામો અપાય છે. વિશ્વમાં જે જે સ્થૂળ પદાર્થો આપણી ઇન્દ્રિયથી જણાય

છે તે સર્વ પાંચલૌકિક છે. હવે અહિં પંચભૂતના અણુઓ એ ધર્મરૂપ છે અને તે જ રચનાવિશેષમાં ગોઠવાવાથી તે તે કાર્ય ઉદ્ભવે છે તેથી તે રચનાવિશેષ અને તેને લીધે થતા સર્વ ગુણો તે સર્વ એના ધર્મરૂપ છે. જેમકે ગાય વ્યક્તિના ઉપાદાન કારણરૂપ પંચભૂતના અણુઓ એ ધર્મી છે અને ગાયની આકૃતિ, એ વ્યક્તિમાં પ્રતીત થતા સર્વ ગુણો તે એ અણુઓના ધર્મરૂપ છે. ઘટ એ આકૃતિ છે અને એના મૂલરૂપ પૃથ્વીના અણુઓ છે તે ધર્મરૂપ છે. હવે ન્યારે એ ઘટાદિ પદાર્થો પૃથ્વકરણને પામી જઈ એમાંથી ઢાડીયું આદિ નવીન કાર્યો ઉદ્ભવે છે ત્યારે એ ઘટાદિ પદાર્થોના મૂળભૂત અણુઓ તો કાયમ જ રહે છે પણ તેના ધર્મરૂપ ઘટાદિ આકૃતિ તથા તેને લીધે પ્રતીત થતા ઇતર ગુણોરૂપ ધર્મ તે અતીત કાલસાથે સંબંધવાળા યદ્યન્તય છે અને તેને રચાને ઢાડીયું આદિ નવીન ધર્મો ઉદ્ભવે છે. આથી આ પ્રકારનો બેદ થવો એ ધર્મપરિણામ છે. એ જ ગો ઘટાદિ પદાર્થો નવીન, જીર્ણ, સખલ, દુર્બલ આદિ રિશતિમાં ક્રમે ક્રમે આવે છે ત્યારે એ પદાર્થોના મૂલધર્મી કાયમ રહે છે અને ક્રમે કરી ઉભય અવસ્થાસાથે સંબંધવાળો થાય છે તેથી એ એમનો અવસ્થાપરિણામ છે. ગો ઘટાદિ આકૃતિ વિશેષરૂપ ધર્મ ક્રમવડે વર્તમાન, અતીત અને અનાગત કાલસાથે સંબંધવાળા થાય છે એ, એ ધર્મનો લક્ષણપરિણામ છે. આ જ રીતે સર્વ લૌકિક પદાર્થો આ પાંચભૂતના ધર્મપરિણામરૂપ સમજી શકાય છે અને એ લૌકિક પદાર્થોનો આર્વિભાવ તથા તિરોભાવ એ લક્ષણપરિણામરૂપે અને એ ધર્મી તથા એ ધર્મો એ બંનેનો ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાસાથે સંબંધ થવો એ અવસ્થાપરિણામરૂપે સમજી શકાય છે. તેથી પાંચભૂતના સંબંધમાં આ ત્રિવિધ પરિણામો સ્પષ્ટરીતે આપણને જણાય છે.

ઇન્દ્રિયોના સંબંધમાં પણ આ જ ત્રિવિધ પરિણામ થાય છે, ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો વ્યાપાર પદાર્થોને જોવાનો છે. અર્થાત્ રૂપ આદિનું જ્ઞાન આપવાનો છે, શ્રોત્રનો વ્યાપાર શબ્દોને શ્રવણ કરવાનો છે, ઘ્રાણનો વ્યાપાર પાર્થિવ પદાર્થમાં રહેલા ગંધનું જ્ઞાન કરાવવાનો છે, રસનાનો વ્યાપાર રસનું અને ત્વગ્નેનો વ્યાપાર સ્પર્શનું જ્ઞાન કરાવવાનો છે. આ સર્વ વ્યાપાર તે એમના ધર્મરૂપ છે અને એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય તે ધર્મરૂપ છે. બધાની ઇન્દ્રિયો એ પોતપોતાના વ્યાપાર કરવા સરખા સામર્થ્યવાળા હોતી નથી. કેટલાકની ઇન્દ્રિયો જે વસ્તુઓને સ્પૃટપણે ગ્રહણ કરી શકે છે તે જ વસ્તુઓને ઇતરની ઇન્દ્રિયો અસ્પૃટપણે ગ્રહણ કરે છે. કેટલાકની શ્રોત્રેન્દ્રિય સરગમના સ્વરને સ્પૃટપણે અને શીઘ્રતાથી જાણખી શકે છે તે એટલે સુધી કે શ્રુતિના બેદને પણ તરત તેઓ પારખી શકે છે ત્યારે ઇતરની શ્રોત્રેન્દ્રિય સાં અને ગમે પણ બેદ પારખી શકતી નથી. કેટલાકની ઘ્રાણેન્દ્રિય સૂક્ષ્મ ગંધને પારખે છે ત્યારે ઇતરની ઘ્રાણેન્દ્રિય ઘણા વિસ્તારમાં પ્રસરેલા ગંધને પણ ગ્રહણ કરતી નથી. ન્યારે એક વ્યક્તિની રસના બે જાતના ગોળના સ્વાદનો સૂક્ષ્મ બેદ પણ તરત જાણખે છે ત્યારે અન્ય વ્યક્તિની રસના ગોળ અને ખંડના સ્વાદનો બેદ પણ જાણી શકતી નથી. આ જ રીતે એક પુરુષની સર્વ ઇન્દ્રિયો પણ સદાકાળ એક સરખા સામર્થ્યવાળી રહેતી નથી. અમુક સમય સુધી અધિક સામર્થ્ય જે ઇન્દ્રિયમાં દેખાયું હોય છે તે જ ઇન્દ્રિયમાં કાળ જતાં તે સામર્થ્ય હ્રાસ થયું દેખાય છે. તેથી આ સ્થળે ઇન્દ્રિયોના પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરવાના સામર્થ્યરૂપ ધર્મોનો આર્વિભાવ તથા તિરોભાવ થાય છે એટલે ઇન્દ્રિયોનો

ધર્મપરિણામ થાય છે અને વિષયજ્ઞાનની સ્પૃંટકલા અને અસ્પૃંટકલા યરી એ અવસ્થા-
પરિણામ છે, તથા એ વિષય પ્રહણરૂપ ધર્મને લક્ષણપરિણામ થાય છે. આ જ પદ્ધતિથી
વિચારતાં પાંચ કર્મેન્દ્રિયોનો પોતપોતાની ક્રિયા કરવી એ વ્યાપારરૂપ ધર્મ છે. એ ધર્મ
સદાકાલ એક જ ઇન્દ્રિયમાં સરખો હોતો નથી તથા રહેતો નથી. તેથી એ સર્વમાં
ઉપર પ્રમાણે જ ધર્મપરિણામ, લક્ષણપરિણામ અને અવસ્થાપરિણામ સ્પષ્ટ જણાય છે.
મનના સંબંધમાં પણ આ જ રીતે આ ત્રિવિધ પરિણામો સ્પષ્ટ છે. તેથી સર્વ ઇન્દ્રિયોમાં
આ ત્રિવિધ પરિણામો થાય છે એ આપણને સમજાય છે અને પાંચભૂતના સંબંધમાં
તો એ ત્રિવિધ પરિણામોનું ઉપર આપણે પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેથી આ ૧૬ વિકારરૂપ
તત્ત્વોના આ ત્રિવિધ પરિણામો થાય છે.

આ જ પ્રમાણે એ ૧૬ વિકારરૂપ તત્ત્વ છોડી આપણે કારણપરંપરામાં ઉપર જઈએ
છીએ તો આઠે પ્રકૃતિના આ ત્રિવિધ પરિણામ જણાય છે. સત્ત્વાદિ ત્રણ શુભો એ ધર્મો
છે અને મહત્તત્ત્વરૂપ રચનાવિશેષ વા સ્થિતિવિશેષ એ એનો ધર્મ છે. એ ધર્મ
સર્વ સમયે હોય છે અને પ્રલયસમયે તિરોભાવને પામે છે તેથી ધર્મોરૂપ સત્ત્વાદિ ત્રણ
શુભો વિષમાન રહીને સર્ગ તથા પ્રલયરૂપ ભિન્ન ભિન્ન સમયે ક્રમવડે મહત્ત્વ તત્ત્વરૂપ
ધર્મના પ્રાદુર્ભાવ અને તિરોભાવસાથે અર્થાત્ ભૂતકાલસાથે સંબંધવાળા અને વર્તમાન
કાલસાથે સંબંધવાળા આ મહત્ત્વ તત્ત્વરૂપ ધર્મસાથે સંબંધવાળા થાય છે, તેથી એ
એનો ધર્મપરિણામ છે. વળી સત્ત્વાદિ ત્રણ શુભો એક સમયે મહત્ત્વ તત્ત્વરૂપ ધર્મને પો-
તામાં પ્રતીત કરાવે છે અને અન્ય સમયે કે જ્યારે એ મહત્ત્વ તત્ત્વ પરિણામ પામી અહંકાર-
રૂપ યદ્ય રહે છે ત્યારે છતર ધર્મોને જ પોતામાં પ્રતીત કરાવે છે તેથી એ પણ એનો
ધર્મપરિણામ છે. અને ધર્મપરિણામ થવાથી એ ધર્મને અતીતાદિ કાળસાથે ક્રમિક
સંબંધ ને થાય છે તે એ ધર્મને લક્ષણપરિણામ છે. સત્ત્વાદિ ત્રણ શુભો સર્ગના આ-
રંભમાં અધિક વેગવાળા તથા બલવાળા હોય છે અને સમય જતાં એ જ ન્યૂનવેગ
તથા બલવાળા થાય છે તેથી એ સત્ત્વાદિ ત્રણ શુભોરૂપી ધર્મોના સખજાતવ અને દુર્બળજાતવ
એ એ અવસ્થાસાથે ક્રમિક સંબંધ ને થાય છે તે એનો અવસ્થાપરિણામ છે. આ જ
પ્રમાણે મહત્ત્વ તત્ત્વ એ અહંકારનો ધર્મો છે, અહંકાર એ પોતાનાં કાર્યોનો ધર્મો છે અને
એ કાર્યમાંની જે તન્માત્રા તે પાંચભૂતની ધર્મો છે તેથી એ સર્વના સંબંધમાં પણ આ જ
પ્રમાણે આ ત્રિવિધ પરિણામો થાય છે એ સમજવું કઠિન નથી. આ રીતે સર્વ
પદાર્થો આ ત્રિવિધ પરિણામોમાંથી કોઈ કોઈને નિરંતર, પ્રતિક્ષણે પામતા હોવાથી જ
યોગશાસ્ત્ર ચ્છલં ચ્છ ગુણવૃત્તમ્ એ સિદ્ધાન્તને સ્થાપે છે. આ ત્રિવિધ પરિણામ આ રીતે
સર્વ વસ્તુના છે છતાં આઠ પ્રકૃતિયોનો ખાસ પરિણામ તત્ત્વોનાં પરિણામ છે અને
૧૬ વિકારોના ખાસ પરિણામ તે આ પરિણામત્રય છે. આમ હોવાથી જ શ્રી યોગસૂત્ર
જણાવે છે કે ય તેન ભૂતેન્દ્રિયેષુ ધર્મલક્ષણાવસ્થાપરિણામાવ્યાસ્થાતાઃ ॥ ૩. ૧૩ ॥
આ પ્રતિપાદનથી પાંચ ભૂત અને એકાદશ ઇન્દ્રિયો અર્થાત્ ૧૬ વિકારના ધર્મ, લક્ષણ
અને અવસ્થારૂપ પરિણામોનું વ્યાખ્યાન થઈ જાય છે. એ સૂત્રથી એ અર્થ જણાવ્યો છે
કે પૂર્વ સૂત્રમાં પ્રતિપાદન કરેલા નિરોધપરિણામ, સમાધિપરિણામ અને એકાગ્રતા-
પરિણામના વ્યાખ્યાનથી ધર્મોદિ ત્રણ પરિણામોનું વ્યાખ્યાન થઈ જાય છે. પુરુષ જ્યારે

સંયમ સાધતો થાય છે ત્યારે તે પ્રયત્ન કરી નિરોધનો અભિપ્રાય જવા ધસે છે પણ ધણી વખત સુધી સેવેલી વ્યુત્થાન સ્થિતિના સંસ્કારો વચ્ચે આવે આવે કરે છે. જેમ જેમ નિરોધયત્ન અતુલન થાય છે તેમ તેમ નિરોધના સંસ્કારો બલવાન થતા જાય છે, અને વ્યુત્થાનના સંસ્કારો દુર્બલ થતા જાય છે. ચિત્તનો એ બનેલાથી ને સંબંધ અર્થાત વ્યુત્થાનસંસ્કારનો અભિભવ તથા નિરોધસંસ્કારનો પ્રાદુર્ભાવ એ બે સાથેનો જે સંબંધ થયો તેનું નામ નિરોધપરિણામ છે. આ બોદિ પ્રકારે નિરોધપરિણામોનું પૂર્વે યોગસૂત્રમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેમાં વ્યુત્થાન એ ચિત્તનો ધર્મ છે, તે જ રીતે નિરોધ પણ ચિત્તનો ધર્મ છે. સંયમના પ્રયત્નથી વ્યુત્થાનસંસ્કારનો જેમ જેમ અભિભવ થાય છે તેમ તેમ વ્યુત્થાન અસ્ત પામતું જાય છે અને જેમ જેમ નિરોધસંસ્કારનો પ્રાદુર્ભાવ થતો જાય છે તેમ તેમ નિરોધશક્તિ ઉદ્ભવે છે. તેથી ચિત્તરૂપ ધર્મી ક્રમવદે આ સ્થિતિમાં વ્યુત્થાન અને નિરોધરૂપ બે ધર્મસાથે સંબંધવાળો થાય છે તેથી એ ચિત્તનો ધર્મપરિણામ છે. અને વ્યુત્થાન સંસ્કાર અતીત થતા જાય છે તેથી તેમનો એ લક્ષણપરિણામ છે તથા નિરોધસંસ્કાર જે પૂર્વે જાણીયત્વ કાલસાથે સંબંધવાળો હતા તે હવે વર્તમાન કાલસાથે સંબંધવાળો થતા જાય છે તેથી એ સંસ્કારોનો પણ આ લક્ષણપરિણામ છે. વળી નિરોધસંસ્કાર જે પૂર્વે દુર્બલ હતા તે સંયમથી સખલ થતા જાય છે તેથી દુર્બલત્વ અને સખલત્વ એ બે અવસ્થાસાથે નિરોધસંસ્કારનો ક્રમિક સંબંધ થવાથી એ અવસ્થાપરિણામ છે, આ જ રીતે સમાધિપરિણામ તથા એકાગ્રતાપરિણામ [કે જેનું વર્ણન આગળ વિસ્તારથી કરવામાં આવશે] તેમાં પણ આ ધર્મોદિ પરિણામોનું સ્થાન થાય છે. તેથી શ્રી યોગસૂત્રકારે ઉપર જણાવ્યું છે કે આ નિરોધપરિણામોના પ્રતિપાદનથી ધર્મોદિ પ્રણ પરીણામોનું સ્વરૂપ સમજાય છે અને તે પરીણામો ૧૬ વિકારોના થાય છે અર્થાત એમના એ ખાસ પરિણામો છે.

અત્યાર સુધીના વિચારથી પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ હવે આપણને સ્પષ્ટ થાય છે કે એ સત્વાદિ મણુ શુણુનાં નામો પ્રકૃતિ છે. કેમકે એ સર્વના બૂલપ્રેરણાદાન કરણરૂપ છે, પણ પ્રકૃતિમાં કેવલ એ શુણુની સામ્યાવસ્થાનું મહત્ત્વ ન કરતાં એની સર્વ અવસ્થાનું મહત્ત્વ કરવાનું છે. અર્થાત મહત્ત્વવધી આરંભી જાતનો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ પદાર્થ તે સર્વ પ્રકૃતિ જ છે. ઉપર ઉપર વિચાર કરનારને લાગશે કે મહત્ત્વત્ત્વ બોદિ વ્યક્તિઓને શામાટે પ્રકૃતિ ગણવી ? એ ભિન્ન તત્ત્વ છે એમ તો આ શાસ્ત્ર પણ સ્વીકારે છે તો એ ભિન્ન હોવા છતાં એને પ્રકૃતિ કેમ ગણાય ? ખીજા અને અંકુર એ બેના ધર્મો ભિન્ન ભિન્ન દેખાય છે તેથી ધર્મના બેદની પ્રતીતિ થવા છતાં એ બે ધર્મોને એક ક્રેણુ ગણે ? જેમ ખીજોના ઉછેદ થાય છે ત્યારે જ અંકુરનો જન્મ થાય છે તેમ પ્રકૃતિરૂપ સામ્યાવસ્થાનો ભંગ થાય છે ત્યારે જ શુણુના વૃદ્ધ્યરૂપ મહત્ત્વ તત્ત્વનો જન્મ થાય છે તેથી પ્રકૃતિ તથા મહત્ત્વ એકરૂપ ન ગણતાં ભિન્નરૂપે જ લેવા પડે છે. આ જ ન્યાય હાર વ્યક્તિઓમાં સર્ગોદયે તો પ્રકૃતિ એ ભિન્ન વસ્તુ છે અને અહંકારોદિ વ્યક્તિઓ ભિન્ન છે એ જ નિશ્ચયપર આપણે આવીશું. આ પ્રકારની શંકા ઠાકા ઠાકતે આ પ્રસંગમાં થશે પણ એ શંકા આ શાસ્ત્રના રહસ્યના પથારી જ્ઞાનના અભાવે જ ઉદ્ભવેલી છે. ન્યાય અને વૈશેષિક શાસ્ત્રો આરંભવાદ અથવા અસત્ કાર્યવાદને સ્વીકારે છે

મૃતિકા તથા ઘટ એ બે બિન્ન બિન્ન વસ્તુઓ છે અને તે સમવાયસંઘથી સંબંધ ધરે છે. તન્તુઓ જ્યાં સુધી છૂટા છવાયા હોય છે ત્યાં સુધી તન્તુ જ છે. પણ જ્યારે એ વસ્તુવામાં આવે છે ત્યારે પટ નામનો પદાર્થ નવો ઉત્પન્ન થાય છે. હાઇડ્રોજન એ એક જાતનો વાયુ છે અને ઓક્સિજન એ પણ એક જાતનો વાયુ છે. હાઇડ્રોજન બળી શકે છે, ઓક્સિજન બળતું નથી પણ અગ્નિને પોષણ આપે છે. એ બંનેનું મિશ્રણ થઈ જલા થાય છે. એ જલ બળતું નથી, અગ્નિને પોષણ કરતું નથી પણ એથી વિપરીત ધર્મને જ આશ્રય આપે છે, કેમકે અગ્નિને છાંટી નાખે છે. આથી હાઇડ્રોજન અને ઓક્સિજન એ બે કારણોના વ્યાપારથી જન્મ પામતું જલ એ બંનેમાંથી દોષના રૂપ નથી પણ બંનેથી ભિન્ન તૃતીય વસ્તુરૂપ જ છે. આ પ્રકારે સર્વત્ર કાર્યોમાં જોવામાં આવેલો તે કાર્યો કારણથી પૃથક્ જ જણાશે. કાર્યો અને કારણો બે એક જ હોય તે તેમની વચ્ચે કાર્યકારણભાવ જ સંભવતો નથી. તેથી કારણના વ્યાપારથી કાર્ય મામતો પદાર્થ નવો ઉત્પન્ન થાય છે એમ નૈવાયિકા માને છે. એ મતમાં નવીન કાર્યો અસ્તિત્વમાં આવે છે એમ સ્વીકારેલું હોવાથી એ મતને આરંભવાદ કહેવામાં આવે છે. વળી એ મતમાં કાર્ય ઉત્પત્તિપૂર્વે નહોતું અને કારણોનો વ્યાપાર ચલાવી જ નવું અસ્તિત્વમાં આવે છે એમ માનવામાં આવે છે તેથી એને અસત્કાર્યવાદ પણ કહે છે. અસત્ એટલે સત્તાવિનાશ નહિ હોય તેવું. કાર્ય ઉત્પત્તિપૂર્વે અસત્ છે, છે જ નહિ એમ માનવું તથા કહેવું તેવું નામ અસત્કાર્યવાદ છે, આ પ્રમાણે સામાન્ય મતિને અનુસરી મ્યાય વૈશેષિક દર્શનો આ વાદને સ્થાપે છે, પણ યોગશાસ્ત્ર તથા સાંખ્યશાસ્ત્ર એ એથી વિશેષ મતિને અનુસરી આરંભવાદને બદલે પરિણામવાદ એટલે સત્કાર્યવાદને જ અસત્ય માને છે. યોગશાસ્ત્ર અને સાંખ્યશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે કે આખા વિશ્વમાં કોઈ પણ પદાર્થ વા વ્યક્તિ નવી અસ્તિત્વમાં આવતી જ નથી. જે છે તેવું જ રૂપાન્તરમાત્ર થઈ કરે છે, જે છે તેની જ રચના જૂદી જૂદી થઈ જૂદી જૂદી પ્રતીતિ કરાવે છે. જેમ નાટકનું પાત્ર એક ક્ષણે સાદી પહેરી, બીજાને જાણે એવા આભૂષણ સજ્જ, માથે ચોટલો નાખી રંગભૂમિપર આવે છે ત્યારે તે જાણે છે એવી પ્રતીતિ પ્રેક્ષકોને થાય છે અને એને એનો એ જ નટ જ્યારે એ આભૂષણને બદલી પુરુષનો પોષાક અને આભૂષણ ધરીને અને માથે પાઘડી આદિ મૂંઝીને રંગભૂમિપર આવે છે ત્યારે એ પુરુષ છે એમ પ્રેક્ષકોને દેખાય છે. પણ આ બંને વેષમાં જે નટ છે તે તેનો તે જ છે, તેમાં વસ્તુતઃ બેદ થયો નથી. આ જ પ્રમાણે સત્ત્વાદિ શુણ્ણો જ્યારે એક પ્રકારની રચનામાં ગોઠવાય છે ત્યારે અમુક અમુક ધર્મોને પ્રતીતિ કરાવે છે અને એ જ શુણ્ણો જ્યારે બીજા પ્રકારની રચનામાં ગોઠવાય છે ત્યારે તે બીજા ધર્મોને પ્રતીતિ કરાવે છે પણ તેટલાથી એ બે સ્થિતિમાં એ સત્ત્વાદિ શુણ્ણો નો બેદ થતો નથી. એ તો સદા સર્વદા સત્ત્વાદિ શુણ્ણો જ છે. વળી એમાં કોઈ ધર્મો વારાફરતી દેખાય છે તે પણ એમાં સદા સર્વદા જ હોય છે, માત્ર અભિવ્યંજકના મેલન પ્રમાણે અભિવ્યક્તિ અને તિરોભાવને પામે છે પણ નવા ઉત્પન્ન થતા નથી તેમ નાથ પ્રમાણે અભિવ્યક્તિ અને તિરોભાવને પામે છે પણ નવા ઉત્પન્ન થતા નથી તેમ નાથ પ્રમાણે પશુ પામતા નથી. સ્પષ્ટીકરણથી તેજસ્ના અણુઓ લઘુએ. એ તેજસ્ના અણુઓ અમુક પ્રકારે અને અમુક પ્રમાણમાં ગોઠવાય છે ત્યારે સૂર્યરૂપ ધરે છે અને એ પ્રકાર અને પ્રમાણમાં નહિ હોય તો બીજા પ્રકાર તથા પ્રમાણમાં ગોઠવાય છે ત્યારે સુવર્ણરૂપે ધરે છે, વળી

તૃતીય પ્રકાર તથા પ્રમાણુમાં ગોઠવાય છે ત્યારે રજતરૂપે થઈ રહે છે. અહિંએ તેજસ્ના અણુઓનો બેદં થતો નથી, એ તો સર્વ રૂપમાં તેજસ્ના જ અણુઓ છે અને રહે છે. તેમ જ જેમ બીજામાં અનંત શક્તિઓ હોય છે તે જેમ જેમ સહકારીઓ મળતાં જાય છે તેમ તેમ અભિવ્યક્તિમાં આવતી જાય છે; જેમ શરીરારંભક પ્રોટોપ્લેઝમમાં સર્વ શક્તિઓ છતાં જેમ જેમ આસપાસના સહકારીઓ મળે છે તેમ-તેમ એ પ્રોટોપ્લેઝમના કેટલાક અણુઓ હૃદયરૂપે તો કેટલાક ફેફસારૂપે, કેટલીક વક્રીકૃતરૂપે તો કેટલાક આંતરડારૂપે સ્થિત થાય છે તે જ પ્રમાણે આ જે જે ધર્મો રૂપું, સુવર્ણ અને સૂર્યમાં પ્રતીત થાય છે તેમાંથી કોઈ પણ ધર્મ તેજસ્ના અણુઓમાં પ્રતીત નહિ થતો હોય તોપણ એ સર્વ ધર્મ એ તેજસ્ના અણુઓમાં રહેલા જ છે. માત્ર તે તે પ્રકારની રચનારૂપ અભિવ્યંજક મળવાથી તે તે સમયે અભિવ્યક્તિને પામે છે અને તે તે રચના બદલી નાંખવામાં આવે છે એટલે તે તે ધર્મ અપ્રતીત થઈ જાય છે. જેમ સુવર્ણમાં હાર, કડાં, દોરો એ આદિ સર્વરૂપમાં થવાની યોગ્યતા છે, જેમ એ વિકારોમાં પ્રતીત થતા સર્વ ધર્મો સુવર્ણમાં યોગ્યતારૂપે રહેલા જ છે અર્થાત્ અનભિવ્યક્તરૂપમાં રહેલા જ છે અને હાર, કડાં અને દોરો એ અંતરૂ બહિરૂ સુવર્ણ જ છે, સુવર્ણથી અતિરિક્ત બીજું કંઈ જ વસ્તુતઃ નથી તે જ પ્રકારે સૂર્ય, સુવર્ણ અને રજત આદિ તેજસ પદાર્થો અંતરૂ બહિરૂ તેજસ અને તેજસ માત્ર જ છે અને તેજસથી અતિરિક્ત કંઈ જ નથી. આ જ પ્રમાણે પાર્થિવ અણુઓ જે ગંધતન્માત્રાની રચનાવિશેષ જ છે. ગંધમાત્રા જ્યારે અમુક પ્રકારે અમુક પ્રમાણમાં ગોઠવાય છે ત્યારે એ પોતે જ પૃથ્વીના અણુરૂપે પ્રતીત થાય છે. પૃથ્વીના અણુઓ થયા એમાં કોઈ નવો ધર્મ ઉત્પન્ન થતો નથી; કોઈ પૂર્વે નહિ એવો પદાર્થ જન્મતો નથી પણ ઉપર કહ્યું તેમ નટની માફક કારણરૂપ ગંધતન્માત્રાના જ અણુઓ તે તે વેષમાં માત્ર પ્રતીત થાય છે. આ જ નિયમપ્રમાણે ઉપર ચઢતાં, કાર્ય એ કારણમાત્ર જ વસ્તુતઃ છે એ નિયમને લગાડતાં પરિણામે આપણે પ્રકૃતિના અણુઓ એટલે સત્તાદિ ત્રણ ગુણોપર જ આવી સ્થિત થઈએ છીએ અને એ ગુણોની જ અવસ્થાવિશેષ તે મહત્તત્ત્વ આદિ તત્ત્વો છે અને એ તત્ત્વો તે સત્તાદિ ત્રણ ગુણોથી કોઈ પણ અતિરિક્ત વસ્તુ નથી એ સમજાય છે. શ્રી સાંખ્યકારિકામાં આ પરિણામવાદની સિદ્ધિ કરતાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે અસત્કરણાદુ-પાદાનપ્રજ્ઞાત્સર્વસંમયામાચાત્ । શક્તસ્ય ક્ષાયકરણાત્કારણમાચાચ્ચ । સત્-કાર્યમ્ ॥ ૯ ॥ આ કારિકાનો અર્થ આ પ્રમાણે છે: કાર્ય એ કારણરૂપ જ છે, કાર્ય ઉત્પત્તિપૂર્વે અસત્ નથી પણ કારણરૂપે અસ્તિત્વમાં હોવાથી સત્ છે એ સિદ્ધાન્ત અવસ્થ સ્વીકારવો જોઈએ અર્થાત્ કારણથી કાર્ય કોઈ નવીન વસ્તુ છે અને તે નવું જ ઉત્પન્ન થાય છે એમ ન માનતાં કારણ જ કાર્યકારપરિણામને પામે છે એમ માનવું ઘટે છે, અને તેના કારણે આ છે:—

(અપૂર્ણ)

મનુષ્ય તથા સૃષ્ટિનો સંબંધ.

મુક્તિમિચ્છસિ ચેત્તાત વિપયાન્ વિપવત્ ત્વજ્ઞ—હે બાપા! જો તું મોક્ષને ઇચ્છતો હોય તો આ વિષયોને વિષની માફક ત્યજ દે, અર્થાત્ જેમ તું વિષને જોઇ જાણી ત્યજ દે છે, તેમ આ વિષયોને પણ ત્યજ દે—એ પ્રમાણે શાસ્ત્રવચન સ્પષ્ટ છે. પણ એનો મર્મ જ્યારે વિચારવામાં આવે છે ત્યારે એ નવા રહસ્યને સૂચવે છે. વિષયોને છોડી દેવાનું એ શાસ્ત્રવચન કહે છે અને તેને પ્રજ્ઞ યથાશ્રુત સમજી ઉચ્ચારે છે. પણ એ વિષયોનો ત્યાગ કેવી રીતે થાય એ પ્રશ્ન જ્યારે આવે છે ત્યારે ત્યાં વિશેષ વિચારની આવશ્યકતા રહે છે. વિષયોનો ત્યાગ ક્યાં જવાથી થાય છે ? એક સ્થાન ત્યજી અન્ય સ્થાનમાં જવામાં આવે છે તેથી શું વિષયો છોડે છે ? ના, નહિ જ. એક સ્થાનમાં એક જાતિના વિષયો ભરેલા હોય છે તો અન્ય સ્થાનમાં અન્ય વિષયો ભરેલા હોય છે. ગ્રામ અથવા નગરમાં ગૃહો, રમણીય પ્રાસાદો, મહાલયો, તળાવ, મનુષ્યો વગેરે વિવિધ પદાર્થો તથા તેમના વ્યવહારો ચાલી રહેલા હોય છે તો જંગલમાં વૃક્ષોની ઘટા, ફલ, મૂલ, કંદ, પક્ષિઓ, પશુઓ અને અસંખ્ય પ્રકારના તેમના વ્યવહારોવડે તે સ્થાનને તેવું જ સંકીર્ણ બનાવી રહેલા હોય છે. એક શરીરમાં એક પ્રકારના વિષયોનો અનુભવ થાય છે તો અન્ય શરીરની પ્રાપ્તિ થતાં અન્ય પ્રકારના પદાર્થોનો અનુભવ થાય છે. તેથી જેમ સ્થાનાન્તર કરવાથી વિષયત્યાગની સિદ્ધિ થતી નથી, તેમ શરીરાન્તર થવાથી પણ વિષયત્યાગની સિદ્ધિ થતી નથી. ખરું જોતાં આખો પ્રકૃતિદેશ, વિદ્યાત્મિક તથા અવિદ્યાત્મિક માયાનો પ્રદેશ માયિક પદાર્થોથી સંબૃત છે અને તેથી એ અખિલ પ્રદેશમાં ગમે તે સ્થાન, ગમે તે સ્થિતિ અથવા ગમે તે વ્યવહારને સેવવામાં આવે તોપણ માયિક પદાર્થોનો સંસર્ગ કામમ જ રહે છે અને યથાશ્રુત અર્થમાં વિષયત્યાગની સિદ્ધિ યથા શકતી નથી. તેમ જ માયિક મર્યાદા ઉલ્લંઘી કોઈ અન્ય સ્થાનમાં જવાનું રહેતું નથી, સંભવતું નથી. સ્થાન, આકાશ તથા કાલ એ સર્વ માયાની મર્યાદામાં જ છે. તેથી જ્યાં માયાની મર્યાદા પૂરી થાય છે ત્યાં સ્થાન નથી, ત્યાં અવકાશ નથી, ત્યાં કાલ નથી, ત્યાં કર્મ નથી અને તેથી ત્યાં ગતિ પણ નથી. તેથી આ અર્થમાં વિષયત્યાગનો અસંભવ છે અને જેઓ એમ કરવા મગે છે તે સર્વ મિથ્યા દ્રાર્શ જ મારે છે. તેથી આ શાસ્ત્રવચનનો કોઈ અન્ય અર્થ હોવો જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે.

એ અન્ય અર્થ તે વિષયપદ્ધતું રહસ્ય છે. વિષય શબ્દથી સર્વ પદાર્થોનું ગ્રહણ કરવું એ ભૂલ છે. વિષયનો અર્થ બંધન કરનાર પદાર્થ, વ્યતિકર તથા વ્યવહાર છે. તેથી જે પદાર્થો, જે વ્યતિકરો અથવા જે વ્યવહારો જેને બંધન કરનાર નથી તેને માટે એ વિષયો નથી અને તેથી તેમણે એનો ત્યાગ કરવાનો રહેતો નથી. જેમને જે બંધન કરનાર છે તેમણે તેનો ત્યાગ કરવાનો રહે છે.

આ અર્થ જ્યારે લેવામાં આવે છે ત્યારે જ એ શાસ્ત્રવચન અર્થવાણું યથા રહે છે, અને એ અર્થની પર્યાલોચના કરતાં આપણને નવું રહસ્ય સ્ફુટ થાય છે. તે આ રીતે આપણે ચોતે અને આપણી આસપાસના સઘળા પદાર્થો પરમાત્માની સૃષ્ટિ છે. એ સૃષ્ટિ ચોતે સ્વરૂપથી બંધન કરનાર છે કે નહિ ? સદૃજ પણ વિચાર કરનાર સર્વ જાણી શકે તેમ છે કે પરમાત્માની રચેલી સૃષ્ટિ સ્વતઃ કામને બંધન કરનાર થવાનો સંભવ નથી.

પ્રતિમા બીજામાં પાડવા હેતુ નથી પણ પોતે વચ્ચે આવી, જેવું તે ધારે છે તેવી પ્રતિમા સામાના અંતરમાં પાડી જાય છે. આ ભેદને કીધે પશુઆદિની પરીક્ષા કરતાં મનુષ્યની પરીક્ષા કરવી કઠિન થઈ રહે, પણ એ જ હેતુથી મનુષ્ય જ્યારે અસાવધ હોય છે ત્યારે તેની પરીક્ષા સાચી અને સહેલથી થાય છે.

આ નિયમનું અવગોચન કરતાં હવે સમગ્રયું દ્રશ્ય કે મનુષ્યની પરીક્ષા તેની કૃતિ તથા તેના વિચારોથી થઈ શકે છે, પણ બધી કૃતિ તથા વિચારોથી થતી નથી, પણ જે કૃતિ આંતર મનની શુદ્ધ પ્રતિભાષ છે, જે વિચારો આંતર મનના પ્રતિબિંબરૂપ છે તે કૃતિ તથા તે વિચારો ઉપરથી જ મનુષ્યનો ખરો સ્વભાવ સમજાય છે, તે કૃતિ તથા તે વિચારોઉપરથી તેની પરીક્ષા થાય છે. બાહ્ય મનરૂપ દર્પણ સર્વ કૃતિ તથા સર્વ વિચારોને વિરૂપ કરતું નથી; એવી કૃતિ તથા એવા વિચારો પણ હોય છે કે જેમાં એ વિરૂપણની અસર થયેલી નથી હોતી. બાહ્ય મન તથા આંતર મનના સ્વભાવમાં આ એક મહાન્ ભેદ છે કે આંતર મન અષ્ટ પ્રકાર વ્યાપારયુક્ત રહે છે. ત્યારે બાહ્ય મન એટલો વ્યાપાર કરી શકતું નથી. થોડો વ્યાપાર કરવામાં આવે છે એટલે બાહ્ય મનને વિશ્રાન્તિની જરૂર પડે છે, થોડો વ્યાપાર કર્યા પછી બાહ્ય મન શ્રમિત થઈ જાય છે અને તેથી વ્યાપારવિનાશ થાય છે. આથી જે સમયે એના વ્યાપાર શિથિલ થયા હોય છે તે સમયે જે કૃતિ તથા વિચારો થાય છે તે મનુષ્યના સાચા સ્વભાવના પ્રતિબિંબરૂપ થઈ શકે છે.

મનુષ્યનું બાહ્ય મન શ્રાન્ત થઈ જવાના સ્વભાવવાળું હોવાથી, મનુષ્યમાત્ર સ્વભાવથી સર્વ વ્યવહારોપ્રતિ સરખો લક્ષ આપતા નથી. કેટલાક વ્યવહારોપ્રતિ પૂર્ણ લક્ષ આપવામાં આવે છે ત્યારે કેટલાક વ્યવહાર ખાસ લક્ષવિના જ થાય છે. જે જે મોટા મોટા વ્યવહારો છે, મોટાં મોટાં કૃત્યો છે તે સર્વમાં મનુષ્ય લક્ષ આપે છે, તે કરતાં એ બરાબર સાવધ રહે છે અને જે નાનાં કૃત્યો છે તેમાં શ્રમિત થઈ ન જવાય એટલા મારે સ્વભાવથી જ જાણે મનુષ્ય અસાવધ થઈ રહે છે. તેથી જે નાની નાની કૃતિ છે તે પરીક્ષા કરવાનું મુખ્ય સ્થાન છે એ સ્પષ્ટ થાય છે.

મોટું જ્ઞાતિભોજન કરવું હોય છે ત્યારે તેમાં કયા કયા પદાર્થો કરવા, તેમાં મરી મસાલા વગેરે કેટલા પ્રમાણમાં વાપરવા, તેને કેવા નિયમથી શણગારવા, કયા નિયમથી વ્યવસ્થાસ્પદ પીરસાવવા એ આદિ સર્વ આગતોમાં પૂર્ણ લક્ષ આપવામાં આવે છે. આવાં કાર્ય કરવામાં કુશલ મનુષ્યોને ઘેર આપણે ભોજન કરવા જવાનો સમય આવે છે ત્યારે ધણીવાર આ જ્ઞાતિની સફાઈ બધી જ જતી રહેલી હોય છે. તેમના ઘરના મનુષ્યોને પદાર્થો તૈયાર કરતાં પણ આવડતા નથી. તેમ પીરસતાં પણ આવડતા નથી, છતાં મોટું જ્ઞાતિભોજન કરનાર, એમાં નિષ્ણાત એ મનુષ્ય એ અન્યને સ્વાદસહિન આરોગી જાય છે. એથી વધારે, એ બાદને સ્વતંત્રપણે ભોજન કરતાં જોવામાં આવે છે તો ત્યાં અન્ય વસ્થાનો પાર જ હોતો નથી. તેથી જ્ઞાતિભોજનરૂપ મોટા કાર્યમાં કરેલી વ્યવસ્થાથી, તે કરનાર મનુષ્ય એ વિષામાં નિષ્ણાત છે, એની સ્વાદિન્દ્રિય એટલી વિકાસને પામેલી છે કે એને આ રસ સ્વભાવસિદ્ધ થઈ ગયો છે ન્હાદિ અનુમાનો કરવામાં આવે તો તે સર્વ અસત્ય થઈ રહે છે અને એમની સ્વતંત્રપણે કરવામાં આવતી ભોજનક્રિયાથી જે અનુમાન આ વિષયના સત્યમાં કરાય તે ધણે અંશે સાચું હોય છે.

અલ્પ મારેનો કોટ, સ્વચ્છ પાટશુન અથવા ધોતીયું, નેકટાઈ અને મુંદર રોપી પહેરી

બહાર નીકળનાર ધણા ગૃહસ્થોને તેમને ઘેર તપાસવામાં આવશે તો મેલા ગંધાતા વસ્ત્રો જ તેમના શરીરને શોભાવતાં જણાશે. તેથી બહારના પોષાકથી આ મનુષ્ય અતિ સ્વચ્છ રહેનાર છે એવું અનુમાન કરવામાં આવે તે ભૂતભરૂં છે, ત્યારે એમના ધરના સાચા સુશોભિત પોષાકથી એમના ગંદા સ્વભાવનું કરવામાં આવતું અનુમાન સાચું છે. લજ્જાદિ પ્રસંગે સ્વચ્છ, તરતની ધોયેલી જગજાથીનો મંડપ નહિ થાય તો મંડપ તૈયાર કરનારસાથે લઢી પડનાર અને તેની પસંદગી વ્યય કરી પણ તેવો મંડપ ઉભો કરાવનાર મનુષ્યોના ધરમાં પાથરવાની આદરનો એ માત્રે પણ ધોવાનો વારો આવતો નહિ જણાય ત્યારે બહારના મંડપઉપરથી સુધડતાનું કરેલું અનુમાન તે આ સુવાસિત ચાદરનેત્રી અદ્ય અને તુચ્છ વસ્તુથી કરાતા અનુમાનઅંગળ પોતાનું મુખ સંતાડી દે છે.

આ જ પ્રમાણે બાહ્ય મોટાં મોટાં વ્યાખ્યાન આપનારા, સમજાવે વ્યાખ્યાનમાં તક્ષીન કરી મુકનારા, ધર્મ કાર્યમાટે શેમાંય ખડા કરાવી દેવાની છટાવાળા મનુષ્યોના ખાનગી વિચારો સંભળવામાં આવે છે ત્યારે શ્રવણ કરનારને ખેનો અંતર જોઈ કમકમાટ થયાવિના પ્રસંગે રહેતો નથી, ઉત્તમ મંથકર્તાની ખાનગી વર્તણૂક તપશીએ તો ત્યાં આવે જ મોટો અંતર જાને ક્રિયામાં પ્રતીત થાય છે, તેથી જે મનુષ્યની સાચી પરીક્ષા કરવી હોય તેની આજ મોટા પ્રસંગથી પરીક્ષા થઈ શકતી નથી. થાય છે તો તે સદા સાચી હોતી નથી. પણ એ જ મનુષ્ય જ્યારે અસાવધ હોય છે ત્યારે તેનાવડે કરાતી ક્રિયાઓ અને પ્રવર્તવાતા વિચારોઉપરથી એનો સાચો સ્વભાવ સમજાય છે. માટે સુત્ર વિવેકીએ મનુષ્યની નાની કૃતિની ઉપેક્ષા કરવી ઘટતી નથી, પણ એ જ ખરી પરીક્ષાનું સ્થાન છે એમ સમજવું ઘટે છે. અને એથી પણ અધિક વિવેકી સુમે પોતે જે નાના વ્યવહારો કરે છે તેના પર બરાબર ધ્યાન આપી તેને વ્યવસ્થામાં ગોઠવવાની અને વધાર્ય-રૂપે કરવાની અગત્ય રહે છે, અને પછી ક્રમે ક્રમે અભ્યાસ પડતાં એ વ્યવહારો સુચ્ય-વસ્થિત સિદ્ધ થઈ જાય ત્યારે જ તેના પ્રતિ અસાવધતા ધરવી ઘટે છે, જ્યારે નાના વ્યવહારો સુધરે છે ત્યારે જ સાચો અંતર સુધારો થયેલો ગણાય તેમ છે.

પૂર્વ અને પશ્ચિમ.

 નમો દિગંતીતાય પરમાત્મને । દિશાથી અતીત પરમાત્મને નમસ્કાર. હિંદમાં ક્રિષ્ટિય સત્તાની સ્થાપના થતાં પૂર જોસથી રચાંતો એક વ્યવય એ છે કે— પશ્ચિમની પૂર્વકેપર કટલી અસર થઈ છે, અર્થાત્ વિલાયતના કેટલા સરકાર આર્યભૂમિઉપર પડ્યા છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમ એ સામસામી દિશાઓનાં નામ છે, અને દિશાઓમ કંઈ એવું તત્ત્વ રહેલું નથી કે અમુક દિશાની અસર અમુક દિશાઉપર અમુક જ થાય. સૂર્યનો પ્રકાશ પૂર્વ દિશાઉપર પડે છે તો શું પશ્ચિમ દિશામાં સમુદ્ર નદીને મળવા જતો હશે ? પૂર્વ દિશામાં અગ્નિ ઉજળ લાગે છે તો પશ્ચિમ દિશામાં શું તે શીતલ લાગતો હશે ? પૂર્વ દિશામાં વરોણિયો ઝાડને ઉખેડી નાંખે છે તો શું પશ્ચિમ દિશામાં તે ઝાડનાં મૂળને અધિક દૃઢ કરતો હશે ? અર્થાત્ પૂર્વ અને પશ્ચિમ, અથવા તો કાંઈ પણ દિશામાં, વસ્તુનાં અત્કારિક સામર્થ્ય રહેલું નથી. મહાત્મ એમર્સન કહે છે તે વધાર્યું જ છે કે—There is one mind

common to all individual men. વારત્તવ દૃષ્ટિથી મનુષ્યસ્વભાવ એક જ છે. મનુષ્યપ્રકૃતિ સામાન્ય રીતે એક જતાં વિવિધ પ્રજાઓમાં તેનાં વિશેષ લક્ષણોપરતે ભેદ પ્રવર્તે છે. એક વખત એવો હતો કે આર્યભૂમિના મહર્ષિરૂપ ગરડો પરમતત્ત્વરૂપ મધ્યાહ્નસૂર્યપ્રતિ નિર્નિમેષ નયને નિરખતા આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષરૂપ નભોમંડલમાં ઉંચે ઉંચે ઉડતા હતા. તે વખતે વિલાયતના લોકો નાગા ફરતા હતા અને શરીરે છુંદાણાં છુંદતા હતા. તે સમયે પૂર્વ દેશને પશ્ચિમ દેશથી સ્વીકૃષ્ટતા જેવું થોડું જ હતું, ઉલટા પશ્ચિમ દેશને પૂર્વ દેશપ્રતિ ઋણીની રિથિતિમાં આપણું પડ્યું હતું. આજ સમય બદલાઈ ગયો છે, અને સવાલ જુદો જ થાય છે—પશ્ચિમે પૂર્વઉપર શા શા સંસ્કાર પાડ્યા છે ?

આજનો સમય સર્વદા રહેશે એ પણ થોડું જ છે. પીતલછુંતી પ્રજાનો મુલક ચીન, કુંભકર્ણની પેઠે પોતાની દીર્ઘ નિદ્રામાંથી જાગત યવાનાં ચિંપ્પા દર્શાવી રહ્યો છે, અને પૂર્વમાં આવેલા એ દેશરાક્ષસ સંપૂર્ણ રીતે જાગત યતાં તેના રાક્ષસી અવયવોથી પશ્ચિમના કયા કયા મુલકો નહિ છુંદાઈ જાય એ મહાભય જર્મન શહેનશાહવગેરેને યવા લાગ્યો છે. એક લેખક એમ કહે છે કે ચીનના અવરકંદથી બીજા પ્રજાઓને ઉત્તર ધ્રુવમાં નાસી જવું પડશે, તો આવતી કાલે બીજો લેખક દક્ષિણ ધ્રુવમાંથી અને પરમ દિવસે ત્રીજો લેખક સદરાના રણસંબંધી તર્ક કરશે. સાર એ કે પશ્ચિમ દેશોની આજની રિથિતિ સદા એવી ને એવી રહેશે એમ માનવું એ જ્ઞાતિ છે, તેમ પૂર્વ દેશો સદા સુતેલા રહેશે એ તકને ઇતિહાસ કે સામાન્ય વિચારો ટેકા આપી શકતો નથી. આથી જો કોઈ મનુષ્ય એમ કહે કે પૂર્વે તે સદા પૂર્વે રહેશે અને પશ્ચિમ કદાપિ પશ્ચિમ મટશે નહિ તો તે પુરુષ અવશ્ય એક અસત્ય સિદ્ધાંતનું ઉચ્ચારણ કરે છે. બહુ ખેદસંદિત કહેવું પડે છે કે આણું અસત્ય કથન કરનાર એક પુરુષ છે. તે પુરુષ કોઈ સામાન્ય મનુષ્ય નથી, પરંતુ પોતાનાં ગદ્યપદ્યાત્મક લખાણોથી હજારો મનુષ્યોના મગજઉપર અસર કરનાર પ્રસિદ્ધ લેખક કિપ્લિંગ (Rudyard Kipling) છે. એ પુરુષ કહે છે—

East is east, and west is west,

And never the twain shall meet.

પૂર્વ એ પૂર્વ છે, અને પશ્ચિમ એ પશ્ચિમ છે; એ બેનો મેળાપ કદાપિ થાય એવો સંભવ નથી. અહહહ ! કેવું હડહડતું અસત્ય ! ત્યારે તો મનુષ્યપ્રકૃતિની સામાન્યતાઉપર હડતાલ મરાઈ, અને દિશામાં જ અવિચલ ગુણો રહેલા હોવાનો સિદ્ધાંત સ્થપાયો !

ઉપાદેય ગુણો.—સ્વત્વસ્થાપન.

નીતિશાસ્ત્રવિદો અને ઇતિહાસકોવિદો મનુષ્યપ્રકૃતિની એકતાનો જ સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે; નહિ તો જાપાનજેવી પ્રજાને ચમત્કારિક ઉત્કર્ષથી રીતે સમગ્રવી શકાય ? પચાસ વર્ષઉપર જાપાનને કોઈ જાણતું ન હતું, આજ તે પ્રિય નામ સર્વના મુખમાં રમી રહ્યું છે. આમ હોવાથી હાલ વિસાવતમાં વિકાસ પામેલાં મનુષ્યપ્રકૃતિનાં વિશેષ લક્ષણો આપણી પ્રજામાં દાખલ થઈ શકે એમ છે, અને આર્યભૂમિમાં વિકાસ પામેલાં વિશેષ લક્ષણો વિલાયત મહણ કરી શકે એમ છે. મનુષ્યપ્રકૃતિની એકતાઉપર આ લઘુ નિબંધ રચાયો છે.

વિલાયતની પ્રજાના સંસર્ગથી આપણા ઉપર અનેક છાપો પડી છે, આપણા અનેક આચારવિચારો બદલાઈ ગયા છે એ એક સામાન્ય નિઃશંકિયને પણ અવિદિત નથી. તેમાં જ

આપણા સંસર્ગથી રાજ્ય કરનાર સત્તાઉપર અમુક સંસ્કારો પડ્યા છે. એમાંના ઘણા સંસ્કારો સૂક્ષ્મ હોવાથી આપાતતઃ અવલોકન કરનારને તે જણાઇ આવે એમ નથી. આ સંસ્કારો-સંબંધી આ લેખમાં કહેવું ઉચિત ધાર્યું નથી. વિલાયતની પ્રજાનાં કયાં વિશેષ લક્ષણો આપણી પ્રજાએ ગ્રહણ કરવા જેવાં છે, અને કયાં કરવા જેવાં નથી એ આ સ્વરૂપ લેખનો વિષય છે.

ત્યાં ઉપાદેય શૃણોમાં મુખ્ય સ્વત્વસ્થાપન છે. સ્વત્વ એટલે પોતાપણું, પોતાની પ્રકૃતિને અનુકૂળ વર્તન કરવાનું સ્વાતંત્ર્ય, પોતાની વૃત્તિઓને અનુસરવાની છુટ, પોતાના વિચારોનું પરિશીલન કરવામાં અડચણ ન થવી એ, પોતાની ઇચ્છાપ્રમાણે જીવનનો નિર્વાહ, પોતાની મરજીમુજબ દરવું કરવું તે, પોતાનું બધું અજમાવવાનું ક્ષેત્ર મેળવવામાં અત્યંતિબંધ-સ્થૂલ રૂપમાં પોતાના વિવિધ હકો, અને સ્વત્વસ્થાપન એટલે તે હકો બીજા માન્ય કરે એ પ્રકારની આગ્રહયુક્ત પ્રવૃત્તિ. એક ઉદાહરણ લઈએ. વિલાયતના એક રેલ્વેસ્ટેશન-ઉપર ધસમસતી આગગાડી આવે છે. ઉતારાએ એકદમ પોતાની બેઠકો લઈ લે છે. એક સ્ત્રીને મોકું થાય છે. આગગાડી ઉપડવા માંડે છે અને તે સ્ત્રી અંદર દાખલ થવાનો પ્રયાસ કરે છે. સ્ટેશનનો નોકર આ જોખમકારી રીતિ જુએ છે, અને સ્ત્રીને હાથ પકડી રોકી પાડે છે. આગગાડી ઉપડી ગય છે, અને સ્ત્રી સ્ટેશનઉપર રહી ગય છે, પરંતુ સ્ત્રી અજલા છતાં સ્વત્વસ્થાપનસંબંધમાં સખલા છે. તે પોતાના હકો બરાબર સમજે છે અને તેને પળાવવા આગ્રહ-નૂન નથી. એકદમ તે ધાંધલ મચાવી મુકે છે. “આગગાડીમાં બેસતાં મને અટકાવનાર રેલ્વે કંપની કાણુ” એમ અજલા સજલ ગર્જના કરે છે. રેલ્વે કંપની નરમાસથી કહે છે: “બહેન ! વાંક તમારો જ હતો, અને અમારા ઉપર શામાટે ભવાં ચઢાવો છો ? તમારી સલામતીમાટે જ તમને રોકવામાં આવ્યાં હતાં. ચાલતી આગગાડીએ ચઢી બેસવું જોખમભરેલું છે એ તમારા જેવાં શાણુને અજણ્યું હોવું ઘટતું નથી.” સ્ત્રી રોકાઈ કહે છે. “ઘેર ગઈ સલામતી; પરંતુ મારા હકઉપર હુમલો કરનાર તમે કાણુ ?” રેલ્વે કંપની પૂછે છે: “બહેન ! જરા સમજવશો કે તમારો હક શું છે ?” વકીલને ડાજે એવી નિઃશંકતાથી સ્ત્રી બાર દઈ બોલે છે: “ગાડી ચાલી તે પહેલાં પગ મુકવાના પાટિયાઉપર મારો એક પગ હું મુકી ચુકી હતી. બીજો પગ મુકવા પહેલાં ગાડી ઉપડી એ ખરું છે, પરંતુ પહેલો પગ મેં મુકેલો હોવાથી ગાડી મારા કંબળમાં આવી ચુકી હતી, અને તે કંબળનો ભંગ કરનાર તમે નિંદાપાત્ર તથા શિક્ષાપાત્ર થયા છો.” આટલું ધાંધલ મચાવી તે સ્ત્રી જંપતી નથી, પરંતુ છાપાઓ-દ્વારા લોકમતને પોતાની તરફેણમાં ઉરકેરે છે. એક અજલાના હકઉપર હુમલો થયાનો ઘોષ સર્વત્ર યથ રહે છે. રેલ્વે કંપનીથી આ દલીલનો જવાબ દઈ શકાતો નથી. પાણીથી તે પાતળી થઈ ગય છે. તેના ઉપર કામ ચલાવવાની તૈયારીઓ સ્ત્રીતરફથી કરવામાં આવે છે. પરંતુ આખરે રેલ્વે કંપની બહુ નમ્રતાથી મારી માગી બચે છે. આનું નામ તે સ્વત્વ-સ્થાપન. વિલાયતની આ અજલાઓનું પરાક્રમ કરવા આપણા દેશના કેટલા પુરુષો સમર્થ છે ? આપણા દેશનો સામાન્ય સિદ્ધાંત એથી જુદો જ છે. “ધણો માર્યો તો ધૂળ ઉડી ગઈ” એ સિદ્ધાંતના હિમાયતી આપણે છીએ.

* આ વિષયમાં આપેલાં ઉદાહરણો કલ્પિત નથી, પરંતુ સાક્ષાત્ જોવામાં આવેલાં છે.

સ્વાશ્રય.

વિલાયતની ઝળને ખીજે મદદ કરવા યોગ્ય ગુણ સ્વાશ્રય છે. સ્વાશ્રય એટલે પોતાના ઉપર આધાર, પોતાના બળમાં વિશ્વાસ, પોતાની પ્રકૃતિનું અવલંબન—સ્વસ્થતા, પોતાવિષે શ્રદ્ધા રાખી વર્તવું તે. આ ગુણ પણ ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ થશે. બે માણસ સાંજના પહોરે વિલાયતના એક બગીચામાં ફરવા જાય છે. એમાંના એક માણસને અકસ્માતથી કંઈ ઇજા થાય છે, અને કળ ચઢવાથી ટો પડી જાય છે. બીજો માણસ સમીપ ઉભો જોયા કરે છે. આપણને એમ થશે કે આ તે કેવી કઠોરતા ! દુઃખિત મનુષ્યઆગળ હાય બીડી ઉભા રહેવું કે તેને મદદ કરવી ? પણ નહિ. વિલાયતનું શાસ્ત્ર જરા ભુલું છે. તે શાસ્ત્ર જણાવે છે દુઃખિતના બેદ હોય છે. સાધારણ કળ ચઢવાથી મનું દુઃખ પણ દુઃખ છે, અને સમરંગણમાં દારુગોળાથી વક્ષસ્થળ ચીરાઈ જવાથી મનું દુઃખ પણ દુઃખ છે. પ્રથમ દુઃખમાં મનુષ્યની ક્ષણિક નિરાધાર રિયતિ થાય છે; બીજા દુઃખમાં તે કેવલ પરાધીન થઈ જાય છે. આ શાસ્ત્રના સંસ્કારવાળો ખીજો પુરુષ સમીપ રહી જોયા કરે છે. થોડીક ક્ષણપછી મૃદિત થયેલો પુરુષ સ્વાશ્રયથી ઉઠે છે. બીજાને તેની ખબર પૂછવાની જરૂર પડી નથી; તેને પંખાળવાની જરૂર નથી; વાદાદ મેળવવામાટે ધાલમેલ કરવાની જરૂર પડી નથી. ઇજા કેવા પ્રકારની છે—સામાન્ય કે ગંભીર, એનો નિર્ણય કરવા અર્થે બીજો મનુષ્ય સમીપ ઉભો જોયા કરતો હતો. તેણે જો ધાંધલ કરી હોત તો મૃદિત મનુષ્ય પ્રસન્ન થાત નહિ, પરંતુ પોતાના સ્વાશ્રયઉપર આરોપ થવારૂપ એક નાનું સરખું અપમાન માનત. આપણી પ્રજામાંથી કેાઇને એવો પ્રસંગ આવે અને બીજો મનુષ્ય ધાંધલ મચાવી તેને મદદ કરે તો સામાન્યરીતે તે એમ માનશે કે “ભાઈ ! સારું થયું કે પરમેશ્વરે તમને મોકલ્યા. બાકી મારું તો આવી જન્યું હતું.” જ્યાં વ્યક્તિ નિરાધાર બની જાય છે ત્યાં તો વગર પૂછ્યે મદદ કરવાનો ધર્મ સ્પષ્ટ જ છે.

સ્વતંત્રનિયમન.

વિલાયતમાં સ્વતંત્ર આટલું પ્રબલ છતાં તેનું નિયમન એટલે મર્યાદામાં સ્થાપન પણ બહુ સ્તુત્ય હોય છે. સ્વતંત્રસંબંધી મોટી મુશ્કેલી એ છે કે પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતપોતાનું સ્વતંત્ર હોય છે. અનેક વ્યક્તિઓ પરસ્પર સંબંધમાં આવતાં એ અનેક સ્વતંત્ર પણ અપ્રમાણ છે. એવે પ્રસંગે પ્રત્યેક સ્વતંત્ર પોતપોતાની મર્યાદામાં રહે અને ધર્મશુદ્ધિ વિનાયકારક અગ્નિની ઉત્પત્તિ થાય નહિ એ બહુ સંભાળવાનું છે. ત્યાં બે દૃષ્ટિતા લાઈ એ. વિલાયતની એક નાટકશાલામાં નવીન ખેલ મુકાવાનો છે. ટિકિટ આફિસઆગળ મનુષ્યોની ભારે ગિરદી છે. એવી વખતે પાંચસો કરતાં વધારે મનુષ્યો જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ પાંચસો મનુષ્યોનાં પાંચસો સ્વતંત્ર અથડાવાનો સંભવ ઉપસ્થિત થયો છે. પરંતુ પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાના સ્વતંત્રને નિયંત્રણમાં રાખે છે. જેમ જેમ મનુષ્યો આવતા જાય છે તેમ તેમ દાર લંબાય છે. નવો આવનાર માણસ આગળ ધસારો કરતો નથી, દારની છેડે પ્રસન્નતાથી ઉભો રહે છે. તે વિચારે છે કે અમુક મનુષ્યો મારાથી વહેલા આવેલા છે તેમને ટિકિટ વહેલી મળવી જ જોઈ એ. તેને બીજા ઉપર ધસારો કરવાનો જેમ સ્વપ્ને વિચાર થતો નથી તેમ તેના ઉપર ધસારો કરવાનો બીજાને થતો નથી. મંત્રવત્ સર્વ પોતપોતાને રમીને ગોઠવાઈ જાય છે. પોલીસના માણસને ખાસ દેખરેખ રાખવાની જરૂર પડતી

નથી. બીજા ઉદાહરણમાં લંડન શહેરનો અત્યંત વસતિવાળો અને વ્યાપારવ્યવસાયવાળો ચેરિંગ ક્રોસ (Charing Cross) નામનો બાગ લખ્યું. એ સ્થળે પ્રતિક્ષણ સેંકડો માલખરેલાં ગાડાં આવળ કરે છે, સેંકડો બાઇસિકલો, મોટરો અને બીજા ગાડોઓ ધસારો કરે છે, અને હજારો મનુષ્યો પસાર થાય છે. આ અપાર ગિરદીનું નિયમન શી રીતે થતું હશે ? એ અમિત ઓધોતી અઘડાઅઘડીથી થતો અનર્થ અટકાવનાર સત્તા કઈ છે ? પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતપોતાનું સ્વત્વ જ્યાંદામાં સ્થાપે છે એ જ. અહિં પણ ટિકિટ ઓફિસનેની યાંત્રિક પ્રવૃત્તિ થાય છે. સૈનિકોના બૂહની પેઠે પ્રત્યેક વ્યક્તિ અને વાહન નિયતગતિ કરે છે. પ્રસંગે પ્રસંગે ગતિની દિશા દર્શાવનાર ધ્વજ ફરે છે. એ ધ્વજ કઈ ? રસ્તાની બાજુએ કોઈ જાણુ નહિ એવી રીતે નમ્રતાથી ઉભા રહેલા પેસા ગોરા પોલીસ ફોજદારની આગળીરૂપ. એ અગુલિરૂપ ધ્વજનો પ્રભાવ અમત્કારિક છે. તેના ફરકવાથી ઇષ્ટ-વ્યૂહ એકદમ સ્થાપ્ત થાય છે. તેનું અપમાન કદાપિ થતું નથી. મિ. મલખારી એ ધ્વજથી એટલા મોહિત થઇ ગયા હતા કે તેઓ રમુજમાં રહે છે કેન્દ્રે જો કન્યા હોઈ તો અવશ્ય એ અંગુલિધ્વજ ફરકાવનાર લંડનના ફોજદારને પરણું.

(અપૂર્ણ.)

બ્રહ્મસૂત્ર અથવા બ્રહ્મમીમાંસા.

(અનુસંધાન વર્તમાન વર્ષના ૧૪ થી.)

આ પ્રમાણે એક શંકાનો પરિહાર કરી, આજ પ્રસંગમાં અન્ય શંકા થાય તેમ છે તે દર્શાવી તેનો પરિહાર શ્રી સૂત્રકાર કરે છે.

અસન્નતેષ્ટ્યા વ્યતિકરઃ ॥ ૪૨ ॥

સૂત્રાર્થઃ—સર્વ શરીરસાથે સંબંધ નહિ હોવાથી કર્મફળનો વ્યતિકર પણ થતો નથી.

અસન્નતેઃ—સંતતિ એટલે સર્વ શરીરોસાથે સંબંધ, તે નહિ હોવો તે અસંતતિ છે તેને લીધે.

દેહવિશેષસાથે અવિદ્યાવડે થતા આભિમાનિક સંબંધને લીધે અનુના તથા પરિહાર, આત્મા એક છતાં, યદ્ય શકે છે એમ ઉપર કહ્યું. પૂર્વપક્ષી કહે છે કે એની ઉપપત્તિ બને એ રીતે થાય, પણ એક જ આત્મા સ્વીકારવામાં આવેલો છે તો કર્મફળના સંબંધની વ્યવસ્થા કેવી રીતે થાય ? શુભકર્મકર્તાને અમુક ફળ મળે અને અશુભ કરનારને તેથી બીજું જ અનિષ્ટ ફળ મળે છતાંદિ વ્યવસ્થા કેમ યદ્ય શકે ? કારણ કે ઉભય ફળનો ભોગવનાર આત્મા એક જ છે. તેથી આમ કર્મફળની સંકીર્ણતા યદ્ય જશે.

આ શંકા પ્રાપ્ત થાય તો આ સૂત્રથી તેનું ઉત્તર આ પ્રમાણે આપવામાં આવે છે કે એ પ્રકારનો વ્યતિકર થતો નથી. કારણ કે કર્તા અને ભોક્તા આત્માનો સર્વ દેહોસાથે સંબંધ નથી. જીવ એ કર્તા અને ભોક્તા છે અને જીવનો જીવભાવ દેહાદિ ઉપાધિને અધીન છે. તેથી અમુક દેહરૂપ ઉપાધિથી યુક્ત જીવ તે, અન્ય દેહરૂપ ઉપાધિથી યુક્ત જીવથી ઉપાધિભેદને લીધે ભિન્ન છે અને તેથી કર્તાઓ તથા ભોક્તાઓનો ભેદ હોવાથી કર્મનો તથા કર્મફળનો વ્યતિકર થવાનો પ્રસંગ આવે તેમ નથી.

આ પ્રમાણે આકાશનો જેમ ઉપાધિરૂપ અવગ્રહેદથી ઘટાકાશ અંશ યથ રહે છે તેમ બુદ્ધિઆદિ ઉપાધિના અવગ્રહેદથી જીવ જ્ઞાના અંશરૂપ છે એ પ્રકારે અવગ્રહેદક પક્ષનું શ્રી સૂત્રકારે પ્રતિપાદન કર્યું. એ પક્ષ જોઇએ તેટલો યુક્તિઉપેત નથી તેમ દેટલીક શ્રુતિથી પણ સંમત નથી તેથી શ્રી સૂત્રકારને એ પક્ષ રચે તેમ નથી. માટે હવે પ્રતિબિંબ પક્ષનું પ્રતિપાદન કરે છે. રૂપં રૂપં પ્રતિકરુપો ષમ્ભૂઃ. ઇત્યાદિ શ્રુતિ આ પ્રતિબિંબવાદને સમર્થન કરે છે. તેથી હવે એ પક્ષ કહે છે કે જીવ જ્ઞાત્મા અંશરૂપ નથી, પણ પ્રતિબિંબરૂપ છે, આભાસરૂપ છે.

આમાસ યથ ચ ॥ ૫૦ ॥

સૂતાર્થ-જીવ જ્ઞાત્મા આભાસરૂપ પ્રતિબિંબરૂપ જ છે.

પથ-આ પદ વાપરી આ પક્ષ સૂત્રકારનો સિદ્ધાન્ત છે એમ સૂચવાયું છે.

આ સૂત્રથી એ જણાવ્યું કે અનુપદિત પરમાત્મા જીવરૂપે છે એમ લેવાય તેમ નથી. કેમકે જીવમાં જીવત્વઉપાધિપ્રયુક્ત છે એ અનુભવથી સિદ્ધ છે, તેમ જ જીવ પરમાત્માથી કેવલ ભિન્ન પણ નથી કારણ કે સ્વ પથ દ્વ પ્રચિદ્-તે પરમાત્મા જ અદ્વિતીયરૂપ પ્રવેશ કરી રહેલા છે ઇત્યાદિ અબેદપ્રતિપાદક શ્રુતિ સ્મૃતિથી એ મત વિરુદ્ધ છે, તેથી ઉભય રીતે જોતાં અવિદ્યા તથા તેના કાર્યરૂપ બુદ્ધિઆદિમાં પ્રતિબિંબિત પરમાત્મા તે જીવ છે એમ જીવને પરમાત્માના આભાસરૂપ-પ્રતિબિંબરૂપ-જ લેવો યોગ્ય છે. તેથી જેમ જળમાં પડેલું સૂર્યનું એક પ્રતિબિંબ કંપે ત્યારે તે જ સૂર્યનું અન્ય જગમાં પડેલું પ્રતિબિંબ કંપતું નથી તે પ્રમાણે એક બુદ્ધિ આદિમાં પડેલા પ્રતિબિંબરૂપ એક જીવનો અમુક કર્મસાથે અથવા તેના ફળસાથે સંબંધ થાય ત્યારે અન્ય પ્રતિબિંબરૂપ જીવનો તે સંબંધ ન થાય અર્થાત્ આ રીતે કર્મ તથા ફલનો વ્યતિકર યતો નથી એમ ઉપપન્ન થાય છે.

આભાસરૂપ પ્રતિબિંબ અવિદ્યાને લીધે થયેલું છે તેથી તેને લાઈને પ્રવૃત્ત યતો સંસાર પણ અવિદ્યામૃત છે એ ઉપપન્ન થાય છે અને તેથી અવિદ્યાનો નિરાસ કરવાથી પારમાર્થિક જ્ઞાનરૂપતા જીવની યથ રહે છે એ ઉપદેશ પણ ઉપપન્ન થાય છે.

સાંખ્યાદિ સિદ્ધાન્તો કે જેમાં ઘણા પુરુષોનો સ્વીકાર કર્યો છે અને વળી તે સર્વ સર્વગત માન્યા છે તેમના ગતમાં કર્મફળનો વ્યતિકર અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. તે આ રીતે; એ મતપ્રમાણે પુરુષ અથવા આત્મા અસંખ્ય છે; સર્વ વિશુ એટલે સર્વગ્રાપક છે; સર્વ ચૈતન્યમાત્રસ્વરૂપ છે, સર્વ નિર્ગુણ છે તથા નિરતિશય છે. એ સર્વને સાધારણ પ્રધાન એક છે અને એ પ્રધાન આ પુરુષોને અર્થ છે તથા એ પ્રધાનને લીધે આ આત્માઓને ભોગ તથા અપવર્ગની સિદ્ધિ થાય છે. આ રીતનો સાંખ્યનો સિદ્ધાન્ત છે.

જ્ઞાત્મા નાના છે, અસંખ્ય છે તથા સર્વ વિશુ છે અને ઘટ, કુડાદિની સમાન છે કેમકે જેમ એ સર્વ દ્રવ્યરૂપ છે તેમ જીવો પણ દ્રવ્યમાત્રરૂપ છે તથા અચેતન છે; જીવો સ્વતઃ ચેતન નથી પણ જ્ઞાન અથવા બુદ્ધિ નામનો એમનો અનિત્ય ગુણ છે. આ આત્માના ઉપકરણરૂપ જડ અણુઓ તથા મનસ્ છે. જ્યાં આત્મદગ્ધ તથા મનેદ્રવ્ય એ જોતાં સયોગ ધવાથી નવ વિશેષ ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે, તે નવ વિશેષગુણો તે બુદ્ધિ (જ્ઞાન), સુખ, દુઃખ, ધૃત્તિ, દ્વેષ, પ્રપન્ન, ધર્મ, અધર્મ અને ભાવના છે. આ નવ

શુદ્ધો તે તે જીવાત્માસાથે અધ્યાત્મપ્રીતિરૂપે સમવાયસંબંધને પામે છે એટલે કે એક આત્માના વિશેષશુદ્ધો તે જ જીવાત્માસાથે સંબંધને પામે છે અને અન્ય સાથે નહિ જ. આ રીતનો જીવ તથા આ વિશેષશુદ્ધોનો સંબંધ તે સંસાર છે અને એ નવ આત્માના વિશેષશુદ્ધોનો અત્યંત અનુવાદ તે મોક્ષ છે. આ પ્રકારે કલ્યાણના અનુવાદોનો અર્થાત્ વૈશેષિકોનો સિદ્ધાન્ત છે.

ત્યાં સાંખ્યસિદ્ધાન્તપ્રમાણે સર્વ પુરુષો બિન્ન તથા વિભુ છે, સર્વનો પ્રધાનસાથે, બુદ્ધિસાથે એક સરખો સંનિધાનસંબંધ છે. તેથી સંનિધાનાદિ સર્વ સમાન હોવાથી જ્યારે એક પુરુષને સુખ કે દુઃખસાથે સંબંધ થાય ત્યારે સર્વ પુરુષોને તે જ સુખ તથા દુઃખસાથે સંબંધ થવો જોઈએ એ પ્રાપ્ત થાય છે.

આની સામે સાંખ્ય એવો પરિહાર આપે છે કે પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ (પરિણામો) પુરુષના ભોગ તથા અપવર્ગને અર્થે થાય છે અને તેથી સર્વ પુરુષોનું સંનિધાનાદિ સમાન છતાં જ પુરુષના ભોગ તથા અપવર્ગમાટે એની જ પ્રવૃત્તિ યથા હોય તે, તે જ પુરુષના દૃશ્યરૂપ યથા રહે. તેથી એ પ્રવૃત્તિનો જ ઉદ્દેશ્ય-પુરુષાર્થ તે વડે વ્યવસ્થા યથા શકે છે. આમ નહિ લેવામાં આવે તો એટલે કે પુરુષને અર્થે પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ નહિ સ્વીકારવામાં આવે તો પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ પોતાના માહાત્મ્યને દર્શાવવા ખાતર જ થાય છે એમ લેવું જોઈએ અને તેમ થાય તો એ ઉદ્દેશ સર્વદા વિઘ્નમાન રહેવાથી પુરુષને કદાપિ અપવર્ગની સિદ્ધિ નહિ થાય અર્થાત્ અનિર્મોક્ષની પ્રાપ્તિ આવે છે. તેથી ઉદ્દેશ્ય જ પુરુષાર્થ તેને અવશ્ય લેવો જોઈએ અને તે લેતાં વ્યવસ્થા યથા શકશે.

આ પ્રકારનું સાંખ્યનું ઉત્તર સારરૂપ નથી. આ ઉત્તરમાં પુરુષાર્થની સિદ્ધિને હેતુરૂપે લઘુ વ્યવસ્થા થાય છે એમ કહ્યું છે. પણ તે યોગ્ય નથી. કારણ કે પ્રધાન જડ છે અને તેથી એને એવો વિવેક સંભવતો જ નથી કે અમુક પુરુષમાટે મારે અમુક કરવું અને અમુક નહિ કરવું. તેથી એ વ્યવસ્થા જો થાય તો કાષ્ઠ ઉપપત્તિથી થવી જોઈએ. પણ સર્વ પુરુષોનું સંનિધાનઆદિ હેતુઓ પ્રધાનને સમાન છે તેથી એવી કાષ્ઠ ઉપપત્તિ યથા શકે તેમ નથી. તેથી એ ઉપપત્તિના અભાવે 'પુરુષ કેવલ્ય નહિ થાય' એ પ્રાપ્તિ તે અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ નથી પણ ઇષ્ટ જ કરે તેમ છે. તેથી વ્યવસ્થાનો હેતુ કાષ્ઠ નહિ રહેવાથી આ સિદ્ધાન્તમાં સર્વ પુરુષના સમાન સંનિધાનથી પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ થતી હોવાથી કર્મફળનો વ્યાતકર પ્રાપ્ત થાય છે.

વૈશેષિક મતમાં જ્યારે મનનો એક જીવાત્માસાથે સંયોગ થાય ત્યારે તે જ સ્થાને બીજા અનંત જીવાત્મા તેટલા જ સંનિહેત રહેલા છે તેથી તે સર્વસાથે પણ અવશ્ય સંયોગ થશે જ કેમકે સર્વ જીવાત્માનું સંનિધાન આદિ કારણ સર્વમાટે એક સમાન છે. જ્યારે એ સંયોગરૂપ હેતુ હવે સરખો થયો ત્યારે સુખદુઃખની પ્રતીતિ એટલે કે નવ વિશેષ શુદ્ધોની ઉત્પત્તિરૂપ ફલનું પણ સમાનપણું જ યથા રહેશે, અર્થાત્ એક જીવનાં સુખદુઃખે સર્વ જીવો સુખી દુઃખી પ્રાપ્ત થશે. તેથી આ મતમાં પણ વ્યાતકર આમ પ્રાપ્ત થાય છે.

અહિં વૈશેષિક કહેશે કે યદ્યપિ સર્વ જીવાત્માનું સંનિધાનાદિ સંયોગતા હેતુસમાન છે પણ અદૃષ્ટમાં ભેદ છે. એક જીવાત્માનું અદૃષ્ટ તે જ બીજાનું અદૃષ્ટ નથી, તેથી જો

આત્માના અદૃષ્ટને લઇને મનઃસંયોગ થાય તે મનઃસંયોગ તે જ આત્માના સુખાદિનો હેતુ થઈ રહે. આમ અદૃષ્ટનિમિત્તક વ્યવસ્થા થઈ શકે છે, સાંખ્ય પણ આવો જ પરિહાર આપશે.

આ રીતનો પરિહાર કરવામાં આવે તો, મીસ્રત્કાર કહે છે કે એ અયોગ્ય છે.

અદૃષ્ટનિયમાત્ ॥ ૫૧ ॥

સૂત્રાર્થઃ—કેમકે અમુક અદૃષ્ટ અમુક જીવાત્માનું કે પુરુષનું છે એમ થવામાં કાષ્ટ હેતુ નથી.

આ સૂત્રમાં એ કહ્યું કે આકાશની માફક સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા તથા પ્રતિધરીર આશ્રય તથા અવ્યંતર સમાનરૂપે સનિદિત થઈ રહેલા અસંખ્ય જીવાત્મા તથા પુરુષો લેવામાં આવે છે અને એ રિયતિમાં મનસ્, વાણી અને શરીરવડે ધર્માધર્મરૂપ અદૃષ્ટનું ઉપાર્ગન-સિદ્ધિ-થાય છે. તેથી સાંખ્યમતપ્રમાણે એ અદૃષ્ટ તે પ્રધાનવર્તિ છે અને આત્મામાં રહેનાર નથી, અને પ્રધાન એક તથા સર્વ પુરુષોમાટે સમાન છે તેથી એ અદૃષ્ટ અમુક પુરુષને જ સુખદુઃખના ભોગનું નિમિત્ત થઈ રહે અને અન્યને નદિ એમ નિયમ થઈ શકે તેમ નથી. વૈશેષિક મતપ્રમાણે એ અદૃષ્ટ સર્વસાધારણ આત્મમનઃસંયોગ સિદ્ધ થાય છે તેથી એ અદૃષ્ટ અમુક જીવનું જ લેવું અને અન્યનું નદિ એમ લેવામાં કાષ્ટ હેતુ નથી. તેથી બંને મતોમાં અદૃષ્ટનું નિયમિત થઈ નદિ શકવાથી તન્નિમિત્તક વ્યવસ્થા મંદજ કરી શકાય તેમ નથી.

અદિં એ પૂર્વપક્ષીઓ કહેશે કે "હું અમુક ફળ પ્રાપ્ત કરું, હું અમુકને દૂર કરું, હું અમુક મળ કરું, હું અમુક કર્મ કરું" ઇત્યાદિ પ્રકારના રાગાદિજન્ય અભિસંધિઆદિ પ્રત્યેક આત્મામાં પ્રવર્તે છે અને તેથી તે આત્માના એ અભિસંધિ આદિથી જે અદૃષ્ટની ઉત્પત્તિ થઈ હોય તે અદૃષ્ટ તે આત્માનું લઈ શકાય.

આ પ્રકારે કહેવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે એમ હવે મીસ્રત્કાર જણાવે છે.

અભિસંધ્યાદિશ્ચાપિ ચૈવમ્ ॥ ૫૨ ॥

સૂત્રાર્થઃ—અભિસંધિઆદિમાં પણ આ જ પ્રમાણે છે.

આ સૂત્રમાં એ જણાવ્યું કે અભિસંધિઆદિ પણ સર્વ જીવોનો મનમુસાધેનો સાધારણ જે સંયોગ તેવડે ઉત્પન્ન થાય છે અને સાંખ્યમત પ્રમાણે સર્વ પુરુષના સંનિધિમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તે અમુક જીવાત્માના જ કે પુરુષના લેવા અને અન્યના નદિ એવો નિયમ કરનાર કાષ્ટ હેતુ નથી તેથી એમાં પણ ઉક્ત હોય જ લાગે છે.

આ પ્રમાણે આ પરિહારની અયોગ્યતા આથી સૂચવી. હવે અન્ય પરિહાર સૂચવી તેની અયોગ્યતા મીસ્રત્કાર જણાવે છે.

પ્રવેદાદિતિ ધેન્નાન્તર્માયાત્ ॥ ૫૩ ॥

સૂત્રાર્થઃ—(શરીરવચ્ચિત્ત) આત્મપ્રવેદના (બેદથી સર્વ વ્યવસ્થા થઈ શકે) એમ કહો તો તે અયોગ્ય છે. કારણકે સર્વ આત્માઓનો શરીરમાં પ્રવેદ(અંતર્ભાવ) છે.

આ સૂત્રમાં પ્રથમ શંકાનો અર્થ આ રીતે કે જીવાત્મા વિષ્ણુ છે છતાં મન અજ્ઞ છે અને શરીરમાં રહેલા મનસાથે જ આત્માનો સંયોગ થાય છે તેથી શરીરવચ્ચિત્ત ને આત્મપ્રવેદ તેમાં જ એ સંયોગ થાય છે. તેથી એ પ્રવેદને લઇને અભિસંધિઆદિની, અદૃષ્ટની અને સુખદુઃખની વ્યવસ્થા થઈ શકશે. એટલે કે જે જીવાત્માના પ્રવેદનો મન-

સાથે સંયોગ થાય છે અને તેથી જે સંકલ્પ નિશ્ચયઆદિરૂપ અભિસંધિ આદિ થાય તે, તે જીવાત્માના થયા, અને તેથી ઉત્પન્ન થતાં કર્મોના તે કર્તા થયો, તે કર્મથી થતું અદૃષ્ટ તેનું થયું અને તે વડે પ્રાપ્ત થતાં સુખદુઃખનો ઉપભોગ તેમને જ થાય. અને ઇતર જીવાત્માને નહિ.

આ પ્રકારનું સમાધાન આપવામાં આવે તો, શ્રીસૂત્રકાર કહે છે કે, તે અયોગ્ય છે. કારણકે સર્વ જીવાત્માઓ એક સરખી રીતે વિષ્ણુ છે અને તેથી સર્વ જીવો સરખી રીતે સર્વ શરીરના અંતર રહેલા હોય છે. તેથી અલ્પ મનસાથે સંયોગ થાય તો તે સર્વ આત્માના પ્રદેશોના થશે, અને તેમ છતાં ઉક્ત વ્યવસ્થાને અવકાશ રહે તેમ નથી.

વળી વૈજેષિકા આત્માનો શરીરાવચ્છિન્ન પ્રદેશ પણ કહી શકે તેમ નથી કેમકે આત્મા એમના મતપ્રમાણે પણ નિરવયવ છે. તેથી વાસ્તવ પ્રદેશ અને સંભવતો જ નથી. અને તેમ છતાં કહ્યે તો તે પ્રદેશ કાલ્પનિક પ્રદેશ થશે અને કાલ્પનિક થયો એટલે તે પારમાર્થિક અભિસંધ્યાદિરૂપ કાર્યને નિયમિત કરી શકશે નહિ.

અહિં એવું કહેવામાં આવે કે જે આત્માનું જે શરીર હોય, જે આત્મા જે શરીરનો સ્વામી હોય અને તેથી તેનું તે શરીરસ્વ હોય તે શરીરમાં રહેલા મનસાથેનો સંયોગ લેવામાં આવી વ્યવસ્થા કરી શકાશે, તો એ કથન પણ યોગ્ય નથી. કેમકે સૂક્ષ્મ શરીર-માત્ર ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે પ્રત્યેક આત્માના સંનિધિમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તે શરીર અમુક જીવાત્માનું જ સ્વ છે અને અન્યનું નથી એમ નિયમ ન કરી શકાય તેમ નથી.

આ ઉપરાંત આત્મપ્રદેશ લઘુ વ્યવસ્થા કરવામાં આ એક અધિક દોષ આવે છે. જે આત્મપ્રદેશમાં અદૃષ્ટની ઉત્પત્તિ થાય છે તે આત્મપ્રદેશ કાં તો ચળ લેવાય કે કાં તો સ્થિર છે એમ લેવાય. ત્યાં ચલ તો લેવાય તેમ નથી કારણકે અંશી સ્થિર હોય અને અંશ ચલ હોય એ અસંભવિત છે. આત્મા વિષ્ણુ હોવાથી સ્થિર છે તેથી આત્મપ્રદેશ જે તેના અંશ તે કદાપિ ચલ હોઈ શકે નહિ. હવે એ પ્રદેશરૂપ અંશ પણ સ્થિર છે એમ લઘુએ તો તે જ પ્રદેશમાં અન્ય આત્માને પણ ભોગની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ દૃષ્ટ છે. તેથી તે આત્માનું પણ અદૃષ્ટ છે એ સિદ્ધ થાય છે. તેમ થતાં જે આત્માનું સમાન પ્રદેશમાનું અદૃષ્ટ થવાથી જે આત્માને કદાચિત્ એક જ શરીરથી ઉપભોગની સિદ્ધિ થઈ શકે, એમ પ્રાપ્ત થાય છે. સ્પષ્ટ કરી કહીએ તો જે પ્રદેશમાં દેવદત્તને સુખદુઃખનો અનુભવ થયો છે તે પ્રદેશને છોડીને દેવદત્તનું શરીર ચાલ્યું ગયું અને તે જ પ્રદેશમાં યદુદત્તનું શરીર આવી પ્રાપ્ત થયું તો તેવે સમયે યદુદત્તને દેવદત્તના સમાન સુખદુઃખનો અનુભવ થતો જણાય છે. હવે જે દેવદત્ત અને યદુદત્ત એ બંને સમાન પ્રદેશમાં રહેલું અદૃષ્ટ નહિ હોય તો આ પ્રકારનો સમાન સુખદુઃખાનુભવ જે થાય છે તે નહિ થવો જોઈએ, તેથી તેનું અદૃષ્ટ છે એ સિદ્ધ થાય છે. અને તેમ સિદ્ધ થયું તો એક શરીરમાં જે આત્માનું અદૃષ્ટ રહી શકે અને તેથી એકમાં જ બેને ભોગની સિદ્ધિ થઈ શકે, જે સર્વેને અસંભવ જ છે.

વળી જે આત્મપ્રદેશમાં શરીરાદિના સંયોગથી અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન થયું હોય તે અદૃષ્ટ જે તે જ અથળ પ્રદેશમાં રહેતું હોય તો ખાલજીવિ શરીરમાં અદૃષ્ટની નિષ્પત્તિ થાય છે અને એ જીવ ન્યાંરે એને લીધે સ્વર્ગાદિમાં ગયા ત્યારે સ્વર્ગાવાચ્છિન્ન આત્મપ્રદેશ

મિત્ર થયો તેથી ત્યાં તો એ અદૃષ્ટ રહ્યું નથી તો ત્યાં ભોગ કયા હેતુથી થાય ? તત્પર્યં કે જે શરીરમાં કર્મ કરવામાં આવે છે તે શરીરવર્ત્તન આત્મપ્રદેશમાં અદૃષ્ટ રહ્યું અને સ્વર્ગદિઉપભોગ તો પ્રદેશાતરમાં થનાર છે તો પછી સ્પષ્ટપણે એ સ્વર્ગદિ ઉપભોગનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય છે; તેથી આ રીતે પણ આ પ્રદેશવાદ અનુપપન્ન છે.

કર્તા જીવાત્મા વિશુ છે એ સ્વીકારી આ રીતે વ્યવસ્થાનો અભાવ અથવા ભોગનું સાંકર્ય પ્રાપ્ત થાય છે એ દર્શાવ્યું. પણ અહીં જોતાં તો હું અહિં જ છું એ પ્રમાણે કર્તા અદૃષ્ટ છે અને વિશુ નથી એવો અનુભવ થાય છે. તેથી કર્તા જીવાત્માનું વિશુત્વ ધટતું નથી. તેમ જ ધણા આત્મા સ્વીકાર્યાં તો એ સર્વ વિશુ હોઈ શકે જ નહિ કેમકે એવો દોષ દૃષ્ટાન્ત જ નથી. એવું કહો કે એક જ ધટમાં રૂપ, રસ આદિ રહી શકે છે તેમ સર્વ પ્રદેશમાં સર્વ આત્માઓ રહી શકે તો તે અયોગ્ય છે. કારણ કે ધર્મ અને ધર્મતા અભેદ જ છે તેથી રૂપ, રસ આદિ સર્વનો ધટરૂપ ધર્મથી અભેદ હોવાથી અહિં ધણાનું એક સ્થાનમાં રહેવાપણું નથી. વળી ધણા જીવાત્મા મનાય કેવી રીતે ? સર્વ આત્મા હોવાથી સર્વનું એક જ લક્ષણ છે અને તેથી સદ્ગુણભેદ નહિ હોવાથી નાનાત્વ માની શકાય નહિ. આની સામે વૈશેષિકો કહેશે કે નિત્યદશ્યમાં વિશેષો રહેલા છે તેથી પ્રતિ-આત્મામાં વિશેષ રહેલા છે અને તે વિશેષને લઇને સર્વ આત્માનો ભેદ થઈ શકે છે. તો એ અયોગ્ય છે. કારણ વિશેષ પ્રત્યક્ષ નથી, પણ અનુભવ છે. તેથી જ્યાં કાર્યમાં ભેદ હોય ત્યાં તેની ઉપપત્તિમાટે કારણનો ભેદ અને એ ભેદમાટે એના કારણનો ભેદ એમ યતાં જતાં નિત્યકારણોનો ભેદ પ્રાપ્ત થાય છે અને એ ભેદની ઉપપત્તિમાટે એ કારણોમાં વિશેષરૂપ ભેદકનો સ્વીકાર વૈશેષિકો કરે છે. અહિં જીવાત્મામાં ભેદ સિદ્ધ થાય તો તેની ઉપપત્તિમાટે વિશેષ સ્વીકારાય પણ જીવાત્માના ભેદની સિદ્ધિ વિશેષને લઇને કરવામાં આવે અને વિશેષની સિદ્ધિ જીવાત્માના ભેદને લઇને કરવામાં આવે તો તેમાં સ્પષ્ટ રીતે અન્યોન્યાયપદોષ આવે છે, તેથી એ કલ્પના બ્યર્થ છે.

આકાશ, કાળ, દિશ્ આદિ નાના વિશુ પદાર્થો છે તેથી તેમની માફક જીવાત્મા નાના કર્તા વિશુ હોઈ શકે એ કલ્પન પણ વેદાન્તમતસામે અનવકાશ છે કારણ કે વેદાન્તમતપ્રમાણે અવકાશ આદિ સર્વ કાર્યરૂપ છે અને તેથી એ વિશુ છે જ નહિ. તેથી વિશુ પદાર્થ હોય તો તે એક જ હોવો જોઈએ. વિશુ પદાર્થો ધણા છે એમ માનવામાં તેમ દૃષ્ટાન્ત નથી. તેથી જીવાત્મા નાના અને વિશુ એમ કદાપિ સિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી.

આ રીતે આત્માનું નાનાત્વ માનવામાં ભોમસાકિયોદિ રોગો પ્રાપ્ત થાય છે, અને આત્માનું એકત્વ લેવામાં આવે તો જુદા આદિ ઉપાધિને લઇને સર્વ દોષનું, પૂર્વે દર્શાવી ચૂકા તેમ નિવારણ થઈ રહે છે. તેથી આત્મમૈત્ર્યપણ જ શ્રુતિસંમત હોવાથી અને રેતમાત્રથી રહિત હોવાથી સત્ય છે અને ઉપદેશ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રમાણે ભોક્તૃપ્રતિના અવિરોધનું પ્રતિપાદન કરી શી મુચકાર આ પાત્રની અદિધી સમપ્રતિ કરે છે, અને હવે પ્રાણાદિ વિવેક શુનિના વિરોધના પરિહારમાટે શુર્ય પાત્રનો આરંભ કરે છે.

કેવાં સાધનોવડે મનુષ્ય વિજય મેળવી શકે છે.

જેને ખરેખરે વિજય કહીએ છીએ તે અત્યેક આત્માની નિત્યસિદ્ધ વસ્તુ છે. અને આત્માનો સર્વ પ્રકારનો આવિષ્કાર મનુષ્યમાં થતો હોવાથી ખરાખરા વિજય એ મનુષ્યના હૃદયની એક વસ્તુરૂપ છે એમ કહેવામાં કરી જ બાધ નથી. મનુષ્યને અનેક વસ્તુઓ જેમ વારસામાં મળે છે તેમ વાસ્તવ વિજય એ પણ તેને વારસામાં મળેલી વસ્તુરૂપ છે. એમ કહેતાં કરી હરકત નથી. આમ હોવાથી મનુષ્ય જે કંઈ કાર્ય કરવાનું માથે લે તેમાં વિજયને પ્રાપ્ત કરવો, એ પ્રકારનો તેનો અરોધ્ય અને નિઃસ્વાત્મક આશય હોવો જોઈએ. આ આશય અત્યંત ઉચ્ચ અને અસાધ્યસરખો જ છે, એમ માની બેસવાનું કશું જ કારણ નથી. ઘણા મનુષ્યો એ પ્રકારે માને છે તેનું કારણ એ જ છે કે તેઓ પોતાની શક્તિને બહુ જ મર્યાદિત પ્રમાણમાં માને છે, તેઓનામાં ખરીરીતે જેટલું સામર્થ્ય હોય છે તેના કરતાં બહુ જ ન્યૂન પ્રમાણમાં પોતાના સામર્થ્યને તેઓ કલ્પે છે, અને તેથી તેઓ જેટલું સિદ્ધ કરી શકે એમ હોય છે તેના કરતાં અર્ધું પણ ભાગ્યે જ સિદ્ધ કરે છે. પુષ્કળ દ્રવ્ય અને જગતમાં પ્રાપ્ત થયેલી કીર્તિ એ બે ઉપરથી જ વાસ્તવ વિજયનું માપ નીકળી શકતું નથી, પરંતુ મનુષ્યનું પોતાનું મૂલ્ય, શક્તિ, યથાર્થ મહત્તા, અને જગતને અત્યંત ઉપયોગી, મહત્વનું, તેમ જ જે કાર્ય કઠિન-સરખું છે તે કાર્ય કરવાથી જ મનુષ્ય કેવો વિજયી છે તે જણી શકાય છે. કાં તો જગતને માટે, કાં તો ઘોડા મનુષ્યમાટે, કાં તો એક જ વિષયમાં, કાં તો અનેક વિષયમાં, પણ જે મનુષ્ય તે વિષયસંબંધનું અત્યંત પૂર્ણ અને ચોક્કસ કાર્ય કરે છે તે જ મનુષ્ય વિજયી છે. વિજયી મનુષ્ય તે જ છે કે જેણે જે કાર્ય એવા પ્રકારનું કર્યું હોય કે જેના જેવું પૂર્વે કાંઈએ પણ તેવું કાર્ય કર્યું ન હોય. તે મનુષ્યે જગતને-પછી તે મોટા પ્રમાણ-વાળું હોય કે નાના પ્રમાણવાળું પણ તેને—વધારે મૂલ્યવાન અને વધારે ઉચ્ચ પ્રકારનું બનાવ્યું હોય છે. અનેક મનુષ્યો તેના માર્ગને અનુસરે છે, અને અનેક મનુષ્યોમાં તે જવલંત દર્શાનરૂપ થયો હોય છે. જે મનુષ્ય વાસ્તવ વિજયને પ્રાપ્ત કરે છે તે મનુષ્ય તે કાશ્વની પ્રજામાં, અથવા જે બાબતમાં તેણે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હોય છે તે બાબતની મુખ્યતાવાળા, જનમંડલમાં અગ્રેસરસરખો થઈ રહ્યો હોય છે. અને પછીની યતી અનેક કાલસુધીની પ્રજા તે મનુષ્યની કાર્યપદ્ધતિ તેમ જ સિદ્ધાંતો આદિને અનુસરે છે. તેના વિચારો અને તેનો દર્શાત પછીના કંઈ કાળસુધીના અનેક મનુષ્યોના રાજમાર્ગરૂપ થઈ રહે છે. વિજયી મનુષ્ય, એક મહાત્મના મનુષ્યરૂપે થવાને અપત્તશીલ હોય છે, અને કંઈ પણ મહાત્મનું કરવાને તત્પર હોય છે. ગમે તેવી ક્ષુદ્રસરખા દેખાતી બાબતોમાટે પણ તે અવગણના કરતો નથી. તેના વિકાસ અને પ્રગતિમાં સદાયક થઈ પડે એવી નાની અથવા મોટી દરેક બાબતોમાં તે પૂર્ણ લક્ષ આપે છે, અને જે રીતે તે બાબતોમાંથી તે અથવા મોટી દરેક બાબતોમાં તે પૂર્ણ લક્ષ આપે છે, અને જે રીતે તે બાબતોમાંથી તે અને ખર્ચોલો રહે છે. તે જેમ નાની અથવા મોટી, માલવાળી કે નિર્માલ્ય એક પણ તકને શુભાવી દેતો નથી, તેમ તે પોતાના જીવનની એક ક્ષણ પણ નકામા કાર્યમાં ગાળવામાં શુભાવી દેતો નથી. બે કાંઈ મનુષ્ય - આચરવા માગે તો પછી બંને તે ગમે તે

લૌકિક રિવાજોમાં હોય, અથવા વર્તમાન સમયમાં ગમે તેવી ભૂમિકામાં હોય તોપણ આચર્યને જેનાવડે તે વિજયને પામી શકે એવાં કેટલાક સત્ય સિદ્ધાંતો સ્વરૂપમાં નીચે દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. પરંતુ આ રચણે એ સમસ્યામાં રાખવું કે આપણા વિજયની કલ્પના અથવા વિજયની મર્યાદા મનુષ્યના સામર્થ્યજેટલી વિશાળ છે, અને આવા વિજયના પરિણામમાં જે લાભો પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં જે કંઈ મૂલ્યવાન વસ્તુ છે તે સર્વનો સમાવેશ થાય છે. જે જે વસ્તુઓ મનુષ્યહૃદય ધ્રુવે છે, અને જેનો જેનો મનુષ્યનું અંતઃકરણ ઉપયોગ કરી શકે છે તે સર્વનો આપણા વિજયની વિશાળ મર્યાદામાં સમાવેશ થઈ રહે છે. આ પ્રકારના વિજય અને તેના પરિણામોને દૃષ્ટિમાં રાખીને, આપણે તેની પ્રાપ્તિના માર્ગને શોધવાને અને તેમાં પ્રયાણ કરવાને તત્પર થઈએ છીએ.

*

*

*

*

*

પ્રત્યેક વાસ્તવ વિજય પ્રાપ્ત કરવાને મુખ્ય આધાર તમારા પોતાના ઉપર રહેલો છે. તેથી તમને પોતાને મહાન કરવા એ પ્રથમ અગત્યનું અને મહત્વનું છે. તમારો પોતાનો સુધારો કરો, તમે જાતે સુધરો. પ્રત્યેક દિવસે તમારે તમારા જ્ઞાનમાં, સામર્થ્યમાં અને આંતર દૃષ્ટિ વા અંતર્મુખતામાં વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ. જલવાન દૃઢ અંતઃકરણ, અચલ અને વીર્યવાન સ્વત્વ (Personality), પ્રતાપમય ચારિત્ર્ય-આ બાજતો જીવંત અગત્યની છે. આ કાર્યમાં વિવિધ પ્રયત્ન કરનાર અનેક મનુષ્યોત્કૃષ્ટી વારંવાર એ પ્રકારની ફરીયાદ કરવામાં આવે છે કે અમને અભ્યાસ કરવામાં અથવા આત્મસુધારણા કરવામાં જોઈએ તેટલો સમય મળતો નથી. છૂટાછવાયા કાંઈ કાંઈ પ્રસંગોમાં આ સત્ય કાય છે. પરંતુ સિદ્ધ નિયમરૂપે આ વાર્તા કાંઈ રીતે કરી શકે એમ નથી. નિર્માણ અથવા નિર્ણયકરતાં પણ હલકી એવી અનેક બાજતોમાં આજ કાલના યુવાનવર્ગનો મોટો ભાગ કે જે બીજું ઉપયોગી કાર્ય કરવા ધારે તો તે કરી શકવાને સારીરીતે શક્તિમાન છે તે કેટલાંક પ્રમાણમાં પોતાના સમયનો વ્યય કરે છે તે વિચારો. અને પછી તેવા પુરુષો પોતાની સુધારણા કરવામાં યોગ્ય પદ્ધતિપૂર્વક પ્રયત્ન કરે તો અવશ્ય કરીને કેટલો મહાન લાભ થાય તેનો વિચાર કરો. યુવાન પુરુષો અને યુવાન સ્ત્રીઓ કે જેઓ યથાર્થ વિજય અને વાસ્તવ મહત્તાને પ્રાપ્ત કરવાને શક્તિમાન છે તેમણે નિર્ણય આપેલ, નકામા ગપાટા અને એવા જ વિવિધ નિષ્પ્રયોજન વ્યાપારોને છેલ્લા નમસ્કાર કરી લેવા જોઈએ. આમ કરવું એ કંઈ મોટો ત્યાગ કરવો ગણાતું નથી. કેમકે એવા વ્યાપારો વસ્તુતઃ નિર્ણય જ હોય છે.

તમારા પોતાના તરફ અને તમારા સ્વભાવ અથવા તમને પડી ગયેલી રેવોતરફ દૃષ્ટિ નાખો, અને તમારા જીવનમાં જે જે નકારાત્મક, હાનિકારક અને તમારા સમયનો વ્યર્થ બોળ લેનાર હોય તેને તમારું પછી તે શારીરિક માનસિક અથવા લૌકિક ગમે તે હોય પણ તે સર્વને વીણી કાઢો, અને તત્કાળ તે બધાની સર્વોશી તિલાંજલિ આપી દો. પછી જોશો તો તેમને જણાશે કે તમારો વિકાસ કરવાને માટે તમને પુષ્કળ સમય મળે છે. સવારથી સાંજ સુધીના તમારા પ્રત્યેક વ્યાપારોનું સફળપણે નિરીક્ષણ કરતાં તમને જણાશે

કે લગભગ ૬૦ થી ૭૫ ટકા તમે નકામા વ્યાપારમાં જ કાળસેપ કરતા હો છો. તેમ જ તમારા ઉપયોગના કાર્યમાં પણ દીર્ઘસૂત્રીપણાને લીધે અને આજસને લીધે જોડાયે તેના કરતાં ઘણો જ સમય તમે ગાળતા હો છો. તત્કાલ નિર્ણય ન કરવામાં અને નિર્ણય કર્યા હોય તો પછી તેને આચારમાં મૂકવામાં જ વચ્ચે તમે ઘણો સમય કાઢી નાંખો છો, એમ સુદૃઢપણે જોતાં તમને જણાશે. આ સર્વ બાબતોનાં મૂળને જોઈ જોડીને ઉમેરી નાંખો અને તમારા જીવનઉદ્ધાનને સુંદર ઉપયોગી વૃક્ષો વાવવાને માટે અત્યંત વિચાર થયેલું જોશે.

“જીવાની ફરી ફરી આવવાની નથી, જીવાનીમાં તો જે ભોગવી લીધું તે જ ખરું, જીવાની તો ભોગીને માટે જ છે.” એ વગેરે સામાન્ય મનુષ્યનાં કથનો મોટા મોટા મનુષ્યો પણ સત્વર બૂઝી શકતા નથી. આ વચનોને અનેક મનુષ્યો બહુ સત્યરૂપે જાણે છે, ખરું જોતાં તેથી બિલકુલ જ છે. અને તે તેમને વૃદ્ધાવસ્થામાં સમજાય જ છે. જો તમે યોગ્ય પ્રકારથી નિત્ય જીવન ગાળો છો, અને અખંડિતપણે તમે તમારી સુધારણા કર્યા જ કરો છો, તો જ્યાં પર્વત તમારું જીવન ટકે છે ત્યાં પર્વત નિત્ય તમને આનંદ ભોગવવાનો ખરો આનંદ ભોગવવાનો-જોડતો સમય મળે જ છે. અને ઇતર જન્મમાં પણ તમે એ આનંદના ભોક્તા રહી શકો છો. જીવાનીમાં જગતની ભોજશોખો ભોગવવી, તથા લૌકિક વિષય-ભોગો અને તે પ્રજા હલકા પ્રકારના વિષયભોગોમાં જ જીવાનીનો સમય વ્યતીત કરવો, અથવા પુત્રપુત્રીરૂપ પ્રજા ઉપજાવીને I have done my duty [મેં માંડું કર્તવ્ય પૂરું કર્યું છે] એમ માનવું, એ કેવળ અજાનકાળની પ્રજાને માટે બસે સત્યરૂપ હોય પણ આર્થદેશની પ્રજાને માટે તો તે પૂર્વ સત્યરૂપે હતું નહિ અને આજે છે પણ નહિ; ભવિષ્યમાં ચનાર પણ નથી. મધ્યમાયુવાળા અથવા વૃદ્ધપુરુષોએ શિથિલ વૃત્તિ ધારણ કરીને આજસમાં તે અવસ્થાને યોગ્ય ઉદ્ધમ કર્યાવિના સમય વીતાવવો, પેન્શન ખાઈને આખો દિવસ ઉંઘા કરવું કે ‘ટાઇમ્સ’, ‘એડવોકેટ’ વાંચી દિવસ પૂરો કરવો, અથવા ધરમાં નવરા બેસા છોકરાનાં છોકરાં અને તેનાં છોકરાં રમણ્યા કરવાં અને બહુ બહુ તો વહુઓ કહે તે સાક લાવી આપવું અને નહિ તો વૃદ્ધાવસ્થામાં ખીલી ઉઠતા ચીડીયા રસભાવને વશ થઈ જેના તેના ઉપર ચીડીયાં કર્યા કરવાં એ કર્તવ્ય આર્યપ્રજાના મધ્યમાયુવાળા તેમ જ વૃદ્ધોને માટે પૂર્વે હતું નહિ, અને વર્તમાન સમયમાં છે પણ નહિ. ભવિષ્યમાં કરવાનું પણ નથી.

યુવાવસ્થાના મદનથી સમયમાં જ્યારે તમે મદાસતા હો ત્યારે તે સમયનો તમે સંદુપયોગ કરજો. એ પ્રકારે કરવાથી તમે તમારી યુવાવસ્થાને દીર્ઘ કરી શકશો. અને ઉપરથી વૃદ્ધાવસ્થાનાં ચિહ્નો દેખાવા છતાં અંતરથી યુવાન તો તમે અખંડ જ રહેશો. આ ઉપરાંત વિશેષમાં, આ જગતમાં તમે કંઈ પણ અપૂર્વ પ્રકારના યજ્ઞ શકશો. આપણે પોતે આનંદ ભોગવવો કે નહિ એ પ્રશ્ન નથી, પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે નિર્માણ અને અત્યંત સુસરખા આનંદભોગમાં જ આપણા જીવનને સોંપું સહ ગણી નિરંતર વીનાયા કરવું-અને તે પણ જ્યારે આપણે ભગ્ય, અને ઉદાત જીવન કે જે જગતમાં ઉપજી શકે એવા સર્વોત્તમને ઉપજાવવા સમર્થ છે, અને જગતમાં જે કંઈ સર્વોત્તમ છે તેને અત્યંત પ્રમાણમાં ભોગવવાને સમર્થ છે, તેવું જીવન ગાળી શકવા સક્તિમાન હોવા છતાં પણ હલકી દશામાં જ વીતાવ્યા કરવું કે કેમ.

આજથી જ આરંભ કરો, અને આત્મસુધારણાના નિયત પદ્ધતિવાળા ક્રમને અનુસરવાની વ્યવસ્થા રચી દો, તમારી વર્તમાન સમયની સ્થિતિ, વર્તમાન સમયનાં તમને પ્રાપ્ત સામર્થ્યો, વર્તમાન સમયમાં તમને મળતો અવકાશ, તમને જેટલા પ્રમાણમાં અનુકૂળતા આપે તેટલા પ્રમાણમાં તમારી 'આત્મસુધારણા' માટે તેને અનુકૂળ જેટલી શાખાઓ હોય તેટલી શાખાઓમાંથી અને તેટલી વધારે પ્રમાણની શાખાઓમાં પ્રવેશ કરો. તન, મન, ધન, આત્મા એ સર્વના વિકાસમાંથી જે જે બાજતોના વિકાસ તમે કરી શકો તે સર્વ બાજતોના વિકાસક્રમમાં જોડાઓ.

*

*

*

*

વિજયી, ઉદ્યોગશીલ તથા મહત્વાકાંક્ષાવાળા મનુષ્યોસાથે જ માત્ર સંબંધ રાખો. જગતમાં બને તેઓ પ્રસિદ્ધ પુરુષરૂપે ન ગવાયા હોય, પરંતુ માત્ર જગતના કહેવાતા મોટા મનુષ્યો તમારી આત્મસુધારણા કરવામાં તમને યોગ્ય સહાય આપી શકવાના નથી. એથી ઉલટું જગતમાં મોટા તરીકે ન ગણાયા હોય પણ સદૃશ્યતાવાળા હોય, ઉપર કહ્યું. તેવા પૌરુષવાળા હોય તે મનુષ્યો તમને સ્વસુધારણામાં સખળ સહાય આપશે. જે મનુષ્યોને આપણે મિત્રરૂપે અથવા કોઇ પણ પ્રકારના સંગી કરવારૂપે ઇચ્છીએ છીએ તેમની આપણા ઉપર અન્યંત અસર થાય છે. જે તેઓ નિરુદ્ધમી, કંટોચ કંઠાસવાળા, ચિંતાવાળા, દરિદ્રતાનું જ પોતાનામાં અખંડ બાન કર્યા કરનારા, નિષ્કૂળતા, પરાજયને જ જ્યાં ત્યાં જોનારા અને વિદિત અવિદિતનો વિવેક કર્યા વિના ગમે તે રીતે દ્વાર્ય જ સાધવો એ પ્રકારના વિચારવાળા, તમારા મિત્રો અથવા સંગીઓ હોય છે, ક્વળ રચૂળ જોઇને જ તે ઉપર તર્ક કરનારા, મનુષ્યના આંતર સામર્થ્યનો વિચાર કર્યા વિના તેની બહારની પ્રતિકૂળતા જોઇને તેનું ને તેનું જ તે મનુષ્યને સ્મરણ અને દૃષ્ટાંત દ્વારા બાન કરાવ્યા કરનારા, સંશય, કુતર્ક અને અશ્રદ્ધાને જ જોમાં ને તેમાં આગળ આણી તેવા વિચાર કરવા એને જ સાવધાનતા વિચારો કરવા એમ માનનારા જે તમારા સંગીઓ હોય છે, તો તેમની પાસેથી તમે કશું જ લાભકારક મેળવી શકો એમ નથી, પણ એથી ઉલટું તેમનો સંગ તમારા સમયને, તમારા સત્વને, તમારા બળને, તમારા સદૃશ્યને અને તમારી અંતરની ઉચ્ચ સામગ્રીને લઇ લેનાર અને એ પ્રકારે તમને હાનિ કરનાર જ છે. સ્વરૂપમાં તેમનો સંગ તમને સર્વરીતે હલકામાં અને હલકામાં જ ઉતારનાર હોય છે. જગતમાં ઉત્તમતાવાળા પણ ધણા મનુષ્યો છે. એકાએક તમને ન મળે તો શોધવાનો શ્રમ કરો, તેમને મેળવવાની તમારાથી અને તેટલી તમારામાં યોગ્યતા ઉપજવો, અને તેવા સંગને પ્રાપ્ત કરી, તમારા આજ સુધીના જીવનને જરા કઠિન પડે તોપણ તેવાના સંગમાં રહીને જ તમારું જીવન ગાળો. તમારા કિલ્લુ જીવનને, ક્ષણે ક્ષણે તીચે પડતા જીવનને પણ તેઓ ગમે તેવું ઉચ્ચ કરવાને સમર્થ છે; પરંતુ તેમના સંગી રહેજો. આજના તમારા બીજા હલકા. મિત્રોસાથે જેવા એકમેક ઘણું રહ્યા હો છે, તેવા જ તેમની સાથે થવાનો પ્રયત્ન કરજો. તમને તમારા વર્તમાન વિચારોથી પ્રતિકૂળ એવું ધણું પ્રાપ્ત થાય અને તેને અનુપરતું પડે તો તે પણ કંવાને તપર રહેજો. એ પ્રતિકૂળપણું થોડા જ સમય રહેશે. જે કે યોગ્ય મદાપુરુષો તમારા અધિકાર વિચારોને તમને ધીમે ધીમે જ ઉંચે ચઢાવશે. જે આવો સમય તમને. પ્રાપ્ત થાય. તો ધીમે

ધીમે ઉઘે ચઢવામાં તમારા અધિકારની ન્યૂનતાને જ કારણ માની એ વિલંબના કારણ-
રૂપ એ મદાપુરુષોને બતાવશે નહિ. 'આટ આટલા દિવસથી અમે અમુકનો સંગ
સેવીએ છીએ પણ અમને એથી કશો જ લાભ થયો નથી' આનું વચન વારતન
યોગ્ય પુરુષના સંગમાં આપ્યા પછી બોલવાની તમને શક્તિ થાય તો તે તત્કાળ અટકાવજો.
કેમકે એ વાર્તા કેવળ જ ખોટી છે. સાચા સંગી થવા પછી તે તમારો સુધારો ન કરી
શકે એ બને જ નહિ. જે બૂલ છે તે તમારા સંગી થવાના પ્રમાણમાં છે. માટે તમને તે
પુરુષના સંગથી લાભ ન જણાય તો તમે તેમના સાચા જેવા જોઈએ તેવા ઉંડા
જાણના સંગી નથી થયા એમ વિચારીને તત્કાળ તેવા સંગી થવા પ્રયત્ન કરજો. તેમનાથી
દૂર રહેવાવાના જે જે કારણો હોય તેને તરત દૂર કરવા માંડજો, અને જેમ બને તેમ
વધારે અને વધારે પ્રમાણમાં તેમનાથી ઐક્ય થાય તેમ કરજો. આ પ્રકારે થતાં તમે
અવશ્ય લાભ પામશો. તેઓ તમને અનુકૂળ થતા ન જણાય, તમારા વિચાર, વર્તન
વગેરેથી તેમની વિપરીતતા જણાય તો તે સ્વાભાવિક છે. તેમને તમારા જેવી ભૂમિકામાં
નીચે ઉતરવું નથી, તેથી તમારે જ તેમને વળગી રહેવાની જરૂર છે, તે પણ મુશ્કેલી
કરીને તેમના તમારા પ્રતિના ઉપદેશની સાથે. તેમના આશ્રયનના સર્વ વ્યાપારો સાથે
સંબંધ રાખવાનું કર્યું જ કારણ નથી, તેઓ પોતાની ભૂમિકાપ્રમાણે પ્રસંગે વિલક્ષણ
વ્યવહારો કરે તે જોઈ તમારે બાંહેધર થવાનું નથી. તમને જે ઉપદેશ મળે અને જે
તેમનું નિર્મળ ચારિત્ર્ય જુઓ તેને અનુસરજો. તેના સાચા સંગી થજો. તેમ થતાં અવ-
શ્ય તમે સહજમાં આત્મસુધારણા કરી શકશો.

*

*

*

*

તમારા પોતાનામાં જ શ્રદ્ધા પ્રકટાવો. મિથ્યા-ઉપર ઉપરની નહિ પણ સાચી શ્રદ્ધા
પ્રકટાવો. જરા જરા તમારો પરાજય થયો કે સહજ પ્રતિકૂળતામાં તમે સ્થપાઓ
એટલામાં જ તમારામાંથી પલાયન કરી જનાર શ્રદ્ધા એ સાચી શ્રદ્ધા નથી. ગમે તેવી
સ્થિતિમાં તમે આવી ગયા હો તો પણ જે તમને ન તરછોડે અને તમારી સાથે રહી
તમને ઉઘી અને ઉઘી દિશાપ્રતિ દોષો કરે તેને સાચી શ્રદ્ધા જાણજો. 'અમારામાં તે નથી'
એવું કહેવાને માટે જીજ્ઞાસુ જરા પણ શ્રમ ન આપશો. એ તો તમારા દલા વિના
જ જાણ્યું છે. તમારું જીવન એ જ વાર્તા દલા કરે છે. એવી શ્રદ્ધા ન હોય તો કોઈ
પણ ઉપાયે કરી પ્રકટાવો. અશ્રદ્ધાને લાગે તમને પોતાને તમે હો તેના કરતાં પણ
ન્યૂનતાવાળા માત્ર તેના કરતાં અધિકતાવાળા તમને પોતાને માનવા એ વધારે સાફ છે,
પરંતુ આ સ્થળે ધ્યાન રાખજો. જે સમજશે નહિ તો આ વચન તમને ઉંડા ખાડામાં
એક ક્ષણમાં જ ગગડાવી મૂકે એમ છે. ખીજાઓની પાસેથી તમે અધિકતાવાળાં છો એ
પ્રકારે મનાવવાનો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર નથી. ચાર મોટા બેડા હોય તેની આગળ જમને
પ્રધાનપણે બેસવું, ચાર લોકનાં દેખતાં ચાર મોટાઓની સાથે ફરવું, ચાર મોટી મોટી
વાતો કરવી, અને અમે પણ કંઈક છીએ એવું બહારથી બતાવવા પ્રયત્ન કરવો અને
ખીજા લોકો તમને મોટાદરે માને એ પ્રકારે તમારે અંતરથી ઇચ્છવું એનું નામ 'અધિ-
કતાવાળા તમને પોતાને માનવા' એવું નથી, એ તો તમને ઉશકે નિદ્રિત ભૂમિકામાં
સ્થાપનાર છે. તમે તમારા મનથી અધિકતાવાળા છો એમ માનો, અર્થાત્ કોઈ પણ વિષય

પોતાની મેળે તમને બદલી નાંખે. સર્વના મિત્રરૂપ થઇ રહો-સમગ્ર જગતના મિત્રરૂપ થઇ રહો. પ્રત્યેક મનુષ્ય તમારા હિતને જ ઇચ્છે છે. અને તમારું હિત થાય તેમાં જ રાજ છે એમ જાણો. અને માનવ જાતિની કોઈ સાચી ઉપયોગી સેવા કરવાની નિરંતર ઇચ્છા રાખ્યા કરો. આમ કરતાં ધણા અલ્પ સમયમાં જ તમારું ભાગ્ય પલટાતું અર્થાત્ ઉત્તમતાને ધરતું તમને જણાશે. પ્રત્યેક મનુષ્ય તમારાથી વિરુદ્ધ છે એ પ્રકારે જ્યાં તમે માતો છો એટલે તમે ખીલું કંઈ જ કરતા નથી પણ ખીન એને તમારાથી વિરુદ્ધ થવાની વૃત્તિને બમણ કરો છો અને તેને પોષણ આપો છો. આ વાર્તા એકસરખે જાણી રાખો કે મનુષ્યજાતિની જે વાસ્તવ બાબત અથવા સત્ય બાબત છે તે પ્રત્યેક વિકાસ પ્રાપ્તતા મનુષ્યના વાસ્તવ વા સત્ય મિત્રરૂપ જ છે, તે સર્વ કોષના હિતમાં જ તત્પર છે. આ વાર્તા જાણીને જે મનુષ્યની સાથે તમે સંસર્ગમાં આવો તેનામાં જે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ લક્ષણ હોય, તેનામાં જે કંઈ શ્રેષ્ઠ હોય તેની સાથે તમે સંબંધવાળા થાઓ, તે મનુષ્યની વધારે ઉન્નત બાબતની સાથે જ તમે જોડાયલા રહો. આ પ્રકારે કરવાથી તમારું તેમ જ સમગ્ર જગતનું જીવન ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક મૂલ્યવાન દૈવીસંપત્તિસમન્વિત થતું જાય છે. વિદ્ય તથા નિષ્કળતાનું કદાપિ ચિંતન કે કથન ન કરશો, વિજયનું જ ચિંતન કરો. વિજયને જ વડો, આ પ્રશ્નાસમાં વિજયને જ ગ્રહણ કરો અને કાઢો, વિજયનું જ આકર્ષણ કરો, વિજયમાં જ રહો અને તમારા પોતાના વિજયસામર્થ્યમાં અચૂક શ્રદ્ધાપૂર્વક ભ્રમ નિમજ્જન કર્યા કરો. દર શ્રદ્ધાથી માતો કે જગત્ તમારા કલ્યાણને અર્થે જ છે, તમારાથી વિરુદ્ધ કોઈ વસ્તુ નથી; આ માનવામાં જેટલા પ્રમાણમાં તમે શ્રદ્ધાવાળા હશો તેટલા પ્રમાણમાં તે વસ્તુની તમારામાં પ્રતીતિ કરી શકશે.

*

*

*

*

*

વર્તમાન સમયમાં વ્યાપારાદિમાં આવી રહેલું સ્પર્ધા (Competition)નું બંધન અમને બહુ બંધનકારક થાય છે. અને તે બાજતમાં અમારે પરાધીનતાની શુભામગીરી બોગવવી પડે છે; આ પ્રકારે આજે અનેક મનુષ્યો માનતા હોય છે. તેઓ એવા પ્રકારના નિયમનું અતિપાદન કરતા હોય છે કે આ શુભામી તો વ્યવહારમાં રહ્યા, એટલે બોગવવી જ પડે. અને તેથી પરાધીન રહેને સુખ નાહિ એ આજે પરાધીનતાવાળાને પછી સુખપ્રાપ્તિ હોવી કહિત થઇ પડે છે. વર્તમાન સમયની સામાજિક અને ઔદ્યોગિક પદ્ધતિઓ કે જેમાં આવા બંધનો રહેલા છે તેમાં સુધારો થવાની અગત્ય છે. અને એ તો સિદ્ધ જ કે જે કોઇ-કોઇ પણ બાજતમાં પ્રથમ સુધારો કરવા તૈયાર થાય છે તેને વધારે પ્રમાણમાં સ્વામિભાગ આપવો પડે છે, અને બીજા પણ અનેક હા નિઓને બોગવવા તથા કષ્ટ સહન કરવાને પ્રથમ તો તૈયાર થવું જ પડે છે. આ પ્રકારને માટે એ પણ સિદ્ધ જ છે કે પરિણામે તેને અધિક સુખ અને સ્વાતંત્ર્ય બોગવવાનો સમય આવે છે. અને દૈવયોગે તેને પોતાને તે પ્રાપ્ત નથી થતો તો તેના કરેલા પતનના પરિણામે જગતના અનેક મનુષ્યોને તો સુખ અને સ્વાતંત્ર્યનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય જ છે. અને તે સર્વના અંતરના શુભાર્થીવાદો જેણે એ કાર્યનો આરંભ કર્યો હોય છે, અથવા એ કાર્ય કરવામાં જે નિમિત્તરૂપ હોય છે તે જ્યાં હોય છે ત્યાં તેને સુખ અને આનંદ પ્રાપ્ત કરાવે છે. સમાજના બંધનોનો સ્વીકાર કરી કરીને જીવન ગાળ્યા કરવાથી નથી

સમાજની ઉન્નતિ થતી કે નથી મનુષ્યની પોતાની ઉન્નતિ થતી, તેમ એ પ્રકારે કરવાથી નથી સમાજને કોઈ પ્રકારની સદાય મળતી કે નથી મનુષ્યને પોતાને સદાય મળતી. ઉદાગરીલ જગત્ તેમ જ જનસમાજ જેમ જેમ માનવ ગતિ હિંચ અને હિંચતર ભૂમિકાઉપર ચઢ્યા કરશે તેમ તેમ તે વધારે અને વધારે પ્રમાણમાં સુધરતાં જશે. ઉદાગરીના ક્ષેત્રમાં તેમ જ જનસમાજના મોટા ભાગમાં આવા બંધનો અનેક પ્રકારના વિક્ષેપને ઉપજાવ્યા જ કરે છે. તેથી તે ક્ષેત્રને ઉન્નત કરવા માટે આવા બંધનોને ત્રોડવાને તે તે સમાજના હિતચિંતકે તત્પર થવાની અગત્ય છે. જે મનુષ્ય ગુલામીપણા માંથી પસાર થતો છેક શેઠની પદ્વીસુધી ચઢે છે તે જ મનુષ્ય પોતાના કાર્યવડે જગતને હિંચી ભૂમિકાઉપર ચઢાવી શકે છે. અનેક પ્રકારના સામર્થ્યોઆગળ તમને પોતાને એક ગુલામજેવા દુર્બલ માનવાથી તમે પોતે જ તમારા પગમાં ઘાલવાની બંધનની ખેડી ધડતા હોં છો. તમારા પોતાના તમે સ્વામિહો, વિકાસ અને અર્થસિદ્ધિના પ્રદેશોના તમે સ્વામિ છો એ પ્રકારે દલ્દલાથી માનવાથી તમે તમારા ઉપર તેમ જ તે તે પ્રદેશોઉપર ક્રમે ક્રમે તમે સ્વામિત્વ મેળવતા જાઓ છો. અને અલ્પ સમયમાં જ તમે તમને સર્વ અનુકૂળ થવું અને અનુસરવું ભુજો છો.

* * * * *

નિકૃષ્ણતાની ભૂમિકામાં પડ્યા રહેશે નહિ. નહિ, કદાપિ નહિ. તુચ્છ અથવા હુબ્બ મનુષ્યરૂપે જેના તેના આગળ પ્રતીત થવાની શ્રુતિ રાખ્યા કરશે નહિ. તેમ હુબ્બના મનુષ્યરૂપે દેખાશે નહિ. શરીર તેમ જ મનને સારી રીતે અલંકૃત રાખશે. શરીર ઉપર પહેરવાનાં વસ્ત્રોમાં લિલુકપણું દેખાડવાથી તમારા ઉપર કોઈ દયા ખાશે એમ નાજુશે નહિ. જો તમે સામાન્યસરખા દેખાવાનો પ્રયત્ન કરશો તો પ્રથમ તમને પોતાને જ તમે સામાન્ય અથવા નિર્માલ્યરૂપે દેખાશે, અને તમારે પોતાને માટે તમને જ પ્રથમ હલકાપણાના વિચારો સ્ફુરશે. અને જે મનુષ્ય પોતાને તુચ્છ અથવા હલકારૂપે ભુજે છે તે તુચ્છ અથવા હલકારૂપે ન હોય તોપણ યજ્ઞ રહે છે એ નિયમ તમને ક્યાં અજાણ્યો છે? સામાના મનઉપર સારી છાપ પડે એવાં વસ્ત્રાદિકે પહેરવામાં અથવા બહારનાં સાધનો રાખવામાં ધણા દ્રવ્યની જરૂર પડે છે એવું કશું જ નથી. ભપકો અથવા ‘ધરડાપણું’ અને પ્રતાપ એ બેમાં ધણો ભેદ છે. તેથી તમારે પ્રતાપ પડે તેવા પહેરવેશ રાખો, નહિ કે માત્ર જાપકાવાળો જણાય તેવા વેશ રાખવો. દશ રૂપિયાનું બંગાળી ધોતીયું પહેરવાનું કે પચીસ રૂપિયાનો ડગલો કે વીસ રૂપિયાનું જોડા પહેરવાનું તમને કાંઈ કહેવું નથી. ઉડાઉપણામાટે તમને કાંઈ જ સદાય આપવું નથી. પરંતુ સ્વચ્છ, સુંદર અને પ્રતાપમય અથવા જોનારને સારી છાપ પડે તેવા યાઓ. જે કાંઈ વસ્તુ તમને પ્રમત, અવિચારી અથવા હિંચત બનાવવાના વક્ષણવાળા હોય તે વસ્તુ તમારા મનને, તમારા સામર્થ્યને તથા તમારા ચારિત્ર્યને દુર્બલ કરનાર છે એમ નાજુજો. પરંતુ મનને યોગ્ય પ્રકારના સુવસ્ત્રથી અલંકૃત કરવું એ તેથી પણ વિશેષ અગત્યનું છે. તમારા મનમાં કોઈ પણ પ્રકારની નિકૃષ્ણતાના વિચારને કદી પણ સ્થાન મળવું ન જોઈએ. તમને પોતાને ઉત્કૃષ્ટ મનુષ્યરૂપે જ ભુજો નાજુ. તમારામાં ઉત્કૃષ્ટતાનું તત્ત્વ અથવા ખીજ અવસ્થા રહ્યું છે એમ નાજુજો. એ પ્રકારે નિશ્ચયપૂર્વક નાજુને તેને પ્રકટ કરવાનો તમારા પોતાના ઉપર એમ નાજુજો. એ પ્રકારે નિશ્ચયપૂર્વક નાજુને તેને પ્રકટ કરવાનો તમારા પોતાના ઉપર જ દાવો રાખજો. તમારી પોતાની વસ્તુને જેમ તમે અવશ્ય મેળવી શકો છો તેમ આ

ઉત્કૃષ્ટતાને તમે અવશ્ય મેળવો છો એ પ્રકારનો આગ્રહ તમારા અંતરમાં ઉપજાવેલો રાખજો. તમારે તમને નિકૃષ્ટ ન જાણતા ઉત્કૃષ્ટ જાણવા એનો અર્થ એવો નથી કે જ્યાં ત્યાં 'હું કંઈ પણ છું' એમ માનીને મુઝો અમિળતા કર્યા કરવું, પરંતુ તમે કંઈ પણ છો એવું સામાને તમારી રહેણી કરણીથી, વિચારથી અને તમારા જીવનના સમગ્ર અંશથી જાન થાય એ પ્રકારે રહો, કેમકે તમે તેવા છો—અરેબર તમે કંઈ પણ છો. પુનઃ પુનઃ કહેવાનું કે આનો અર્થ એવો નથી કે તમારે અન્યની દાષ્ટ્યે તમે અહંકારી છો, સ્વપ્રશંસાના લાલસાવાળા છો એવું બતાવવું. બહારના નિરર્થક આહંબરની કંઈ જરૂર નથી તેમ 'ખીમ શું જાણતા હતા, હું એમના કરતાં ઘણું જાણું છું' આવા મનના વલણને પણ તમારે અનુમોદન આપવાનું નથી. જે મનુષ્યે પોતાના સાચા મહત્વને જાણ્યું હોય છે તે મનુષ્ય દીન નહિ પરંતુ અત્યંત નમ્ર, શાંત, વિનયી, વિવેકી સમર્પક તેમ જ અનુદતપણાનો તેના બાહ્ય જીવનમાં પણ તે હોય જ છે. તેની જ સાથે તેનું અંતર જીવન મહાન્ શક્તિ અથવા બળથી સદા જગમગ રહે છે. સદા જગમગતું હોય છે. અને તે મનુષ્ય પોતાના મનના પ્રાંત પ્રદેશમાં પોતે ક્યાં છે—પોતાનું સ્થાન કયું છે—પોતાની સ્થિતિ ક્યાં છે, તે સારી રીતે જાણતો હોય છે. તમારા જીવનમાં તમારે માથે કંઈ પણ કર્તવ્ય છે એમ જાણજો. તમારું કર્તવ્ય અત્યંત મહત્વનું અને અગત્યનું છે એમ પણ ચોક્કસ જાણજો. જગતને તમારી જરૂર છે, અને તેને માટે તમારાથી થાય તેવું સર્વોત્તમ કરવાનું છે એ પણ જાણી રાખજો. જગતની બ્રહ્મતા, તેનું સાચા હૃદયથી રહિતપણું, તેની કદર કરવાની અશક્તિ એ વગેરે તેના ક્ષુદ્ર અથવા નીચ દેવભાવોત્તરજ્ઞ જોવાની કશી જ જરૂર નથી. મનુષ્યની જે ઉચ્ચ બાબુ છે તેની સાથે જ તમે સંબંધ સેવો, જેઓ ઉચ્ચ ભૂમિકાએ જવા પ્રયત્નશીલ છે તેમની સાથે સંબંધ બાંધો. અને તેમની સાથે રહી કાર્ય કરો. જગતમાં જે કંઈ બલવાન અને મહાન્ છે તેના જ તમે તો માત્ર વિચાર કરો. વિપત્તિ એ પણ તમને પ્રાપ્ત થનાર કોઈ ઉચ્ચ વસ્તુના એક પ્રસંગરૂપ અથવા તકરૂપ છે, સંપત્તિ એ પણ તમને પ્રાપ્ત થનાર કોઈ ઉચ્ચ વસ્તુના એક પ્રસંગરૂપ અથવા તકરૂપ તેમ જ સામર્થ્યપ્રદ છે. કોઈ પણ પ્રકારના સમુદમાં તમે આનંદ જીવન અને સામર્થ્યના સાધનસહિત જ છો, અને તમારું પહાણ નિર્ભયપણે ગતિ કર્યા કરતું રહે છે. સંપત્તી ચ વિપત્તી ચ મહત્તામેકરૂપતા સર્વ જેમ ઉદયમાં કે અસ્તમાં—ઉભયમાં એક સમાન રક્ત વર્ણરૂપે રહે છે તેમ વિપત્તિ વા સંપત્તિ ઉભયમાં તમારી તો એકરૂપતા જ હોવી જોઈએ. કેમકે તમે મહાન્ છો.

*

*

*

*

વિચારક તત્કાળ જાણી શકશે કે ઉપરના વિચારોને હૃદયની શુદ્ધ નિઃશપ્તક આચરમાં મૂકવામાં આવે તો મનુષ્યજીવનને લાભકારક એવા અનેક દેરશર તેનામાં કરવાને તે સમર્થ છે. પરંતુ ઉપર જણાવેલી વિવિધ પદ્ધતિઓનો સદાકારી પ્રયત્ન—સર્વ પ્રકારનો સામંટો પ્રયત્ન—અત્યંત મહાન્ ફળને પ્રકટાવનાર છે. અને પ્રસન્નતાપૂર્વક આપણે કહીશું કે કોઈ પણ સ્ત્રી વા પુરુષ ઉપર દર્શાવેલા માર્ગોને ખતથી અનુસરશે—આગ્રહપૂર્વક તેને ધારણ કરશે, તો તે વિજયને અવશ્ય પામશે, તે પોતાના લાભનો ઉદય કરશે. આવી મનુષ્ય વિજયપરંપરાને પ્રાપ્ત થશે, અને પ્રાંતકાળમાં સૂર્યનો ઉદય જેમ અવશ્ય છે તેમ તે નિશ્ચયપૂર્વક મહાપદને પામશે. આવા મનુષ્યને પોતાનું બાહ્ય પોતાના હાથમાં જ હોય છે. તે મનુષ્ય તેનો અંતરાત્મા જેવો મહાન્ થવાનું કહેશે તેવો તે થઈ શકશે.

ધર્મવ્રતની મઝામાં યુધિષ્ઠિરની ધર્મબુદ્ધિ.

[અનુસંધાન વર્તમાન પૃષ્ઠ ૨૬૪ થી.]

શરણે આવેલાનો ત્યાગ નહિ કરવાનો અડગ નિશ્ચય:

આમ સ્વજનથી વિદ્વીન થયલા યુધિષ્ઠિર અને તેમનો અનુચર કૂતરો આગળ ચાલતા હતા, તેવામાં તેમની સન્મુખ ઇન્દ્ર આવ્યો અને સિંહનાદથી તેમને ચેતાવી પોતાના રથઉપર બેસી જવા સૂચના કરી ઇન્દ્રની ઇચ્છા યુધિષ્ઠિરના ત્યાગધર્મની પૂરેપૂરી કસોટી કરવાની હતી. તેણે રથમાં બેસી સદેહે સ્વર્ગે સીધાવવાની લાલચ દાખવી તેમને ચળાવવા પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ યુધિષ્ઠિરે તો આવી લાલચો અનેક વેળા સફલતાથી વટાવી હેતી; જો કે વર્તમાન પ્રસંગ ખરેખર અતિશય તાવે એવો હતો; પોતે દીર્ઘ પ્રવાસના યાત્રી તેમ ઉપવાસવ્રતથી શ્રમિત થયા હતા, સ્વજનો હેઠે પટકાઇ તેમનો ત્યાગ કરી ગયા હતાં. અને પોતે અટલા એકલા પડી ગયા હતા. ઇન્દ્રેવો સ્વર્ગનો અધિપતિ તેમને સ્વર્ગમાં તેડવા રથ લઇ સામે આવ્યો હતો, છતાં ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર સ્થિરસંકલ્પવાન જ હતા, અને તેમણે તેની વિનંતિની કાંઇ પરવા ન કરતાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે,

ઘાતરઃ પાતિતામેડવ ગચ્છેયુસ્તે મયા સહ ।

નયિતા ભ્રાતૃભિઃ સ્વર્ગમિચ્છે ગન્તું સુરેશ્વર ॥

હે દેવોના પતિ ઇન્દ્ર ! મારી સાથે આવવાને નીકળેલા મારા ભાઇઓ આ લોકમાં પડ્યા રહે અને હું એકલો સ્વર્ગમાં તેમને મૂકીને તારી સાથે આવું, એ કદી બને જ નહીં. તેમના વિના હું તારા સ્વર્ગમાં આવવા ઇચ્છતો નથી. વળી સુખ ભોગવવાને પાત્ર સુક્ર-મારી દૌપદી પણ મારી સાથે આવવી જોઇએ, મારે વિચાર કર અને તને યોગ્ય લાગે તો અમને સર્વને લઇ જા."

એટલે ઇન્દ્રે તેમના મનનું સમાધાન કરતાં કહ્યું કે, 'માનવદેહનો ત્યાગ કરીને તે સર્વે તો તને છોડીને સ્વર્ગમાં ગયા છે અને તું આ જ શરીરથી મારી સાથે સ્વર્ગમાં આવે, એ નિઃસંશય છે.' તરત યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે એ ખરું, પણ આ મારો કૂતરો મારો નિર્ભય બહા છે; તેને પણ મારે મારી સાથે લેવા જોઇએ. તેને અહીં છોડી જવાને મારી બુદ્ધિ ધાતકી ન થાયો."

તેમની આ માગણી ઇન્દ્રને રુચિ નહીં અને પરસ્પર નીચે પ્રમાણે રમણીય પણ

સચોટ સંવાદ થયો:—

ઇન્દ્ર કહે છે:—

હરિગીત.

હે રાજ ! મારા સમ અમર તું. યજ્ઞશ નિશ્ચય માનજે,
સકલ સમૃદ્ધિ અને મહા સિદ્ધિ મળી પરમાણુજે;
સ્વર્ગસુખ, સૌ આજ તારે હરત તો આવી રહે,
તજ આનને, નહીં કૂતા એ, વચન મુજ મનમાં લહે.

યુધિષ્ઠિર ઉત્તર આપે છે:—

હે ઇન્દ્ર ! આંખ હજારથી જો; આંખ કદી નહીં કરી ચંકે,

આવું દુષ્કર કાર્ય જે અનાર્થ તો નિઃશંક છે;
 નથી જોઈ તો મારે કદીએ ત્સંગ એવી ઋદ્ધિનો,
 કરવો પડે જે સાર મારે ત્યાગ મારા ભક્તનો.

એટલે ઇન્દ્ર વળતો બોલે છે:—

નહીં સ્થાન સ્તુત્ય જ સ્થાનને સ્વર્ગે મલિન એ પ્રાણીને,
 દેવ કોંઈ ઇષ્ટફલનો ભોગ નહીં લેશ જ દે;
 માટે અરે ! ઓ ! ધર્મરાજ ! બદલ તુજ સંકેપને,
 તજ સ્થાનને, નહીં ફૂરતા એ, વચન-મુજ મનમાં લહે.

તેનો શુધિશિર સાગો ઉત્તર વાળે છે:—

ભક્તજનના ત્યાગને અતિ નિંદ્ર સુત જનો બલે,
 મહા પાપ બ્રહ્મત્યાસમું આ લોકમાં તેને બલે;
 તેથી કદી નહિ ત્યજશ એને એ જ મુજ સંકેપ છે,
 હે ઇન્દ્ર ! સ્વાર્થાં હું નથી, તુજ સ્વર્ગમુખ તો તુજ છે.
 ભયમાં પડેલા ભક્તજેવો અન્ય કોઈ દુઃખી નહીં,
 વળી જીવવા આતુર અને ક્ષીણ, પામશે રક્ષણ સહી;
 પ્રાણના ત્યાગે નહીં પણ છોડવા સાહસ કરે,
 એ સ્થિર માઈ પ્રત સમજજે, ફૂરતાને નવ પરં.

ઇન્દ્ર તેમને સંકેપથી ડગાવવા ફરી કહે છે:—

સ્થાનની દૃષ્ટિ પડતાં ક્રોધવશ દેવો ખરે,
 આહુતિ આદિ દાનનો નિઃશંક વિષ્વંસ જ કરે;
 માટે, અરે ? ઓ ! ધર્મરાજ ! ત્યાગ કર આ સ્થાનનો,
 તેથી જઈશ તું દેવલોકે સ્થાવ મળશે સ્વર્ગનો.
 છોડી વહાલી દ્રૌપદી, તજ્યા સહોદર ભ્રાત્રને,
 તો મમતીયા ! શા માટે તું તજતો નથી આ સ્થાનને ?
 વળી સત્ય ક્રોધથી ખરે વીર ! પામું છું આ લોકને !
 ત્યાગ ઇષ્ટ જ સર્વનો; ક્યમ મોડમાં આજે ફરે ?

શુધિશિર અડગપણે ઉત્તર વાળે છે:—

નહીં સંધિ કે વિગ્રહ કદાપિ માનવીથી થઈ શકે,
 મરણ પામ્યાં લોકસાથે, સિદ્ધ એ પૃથ્વીવિષે;
 જીવાડવાએ સ્વજનને નવ શક્ય મારાથી હલું,
 તેથી તજ્યાં તેહને, નહીં જીવતાને તજ શકું,
 હે ઇન્દ્ર ! શરણાગતતણા જે છેહનો પાપ જ કરે,
 બીવધતણું, બ્રાહ્મણ હુંટ્યાનું, મિત્રદ્રોહતણું ખરે;
 આ ચાર મહાપાપોસમું હું ભક્તત્યાગતણું ગણું,
 નહીં નહીં કદાપિ સ્થાનને હું મુજથકી છૂટો કરે.

ધર્મરાજ શુધિશિરની નિશ્ચયબુદ્ધિ કેવી અડગ હતી તેમ જ તેમની સ્વાર્થત્યાગવૃત્તિ

કેવી અચળ હતી, તે દર્શાવવા આ પ્રસંગ સર્વથા યોગ્ય જ છે. ઇન્દ્રે તેમને એ તેવાં અળગતાં પ્રલભનો અને મિષ્ટ વચનોથી ડગાવવા મંડિયા પશ્ય તેઓ રંચમાત્ર ડગ્યા કે અલપાયે નહીં; પણ ઉલટા સત્યવ્રતમાં મક્કમ થયા. બનુ'કરિએ એ સર્વથા સત્ય જ કહ્યું કે,

લજ્ઞા ગુણૌઘજનતીં જનતીમિથસ્વા-

મત્યન્ત શુદ્ધ હૃદયામનુવર્તમાનામ્ ।

તેજસ્વિનઃ સુલભસૂતપિ સંત્યજન્તિ

સત્યવ્રતવ્યસનિનો ન પુનઃ પ્રતિજ્ઞામ્ ॥ નીતિથતક ૧૧૦

ભાવાર્થ—જેમ માતા અસતકાર્યમાં લજ્જામય ગુણસમુદાયને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ પ્રતિજ્ઞા પશ્ય લજ્જાને ઉત્પન્ન કરે છે જ; જેમ માતાનું અત્યંત શુદ્ધ હૃદય હોય છે તેમ પ્રતિજ્ઞામાં પણ શુદ્ધ હૃદય હોય છે; આથી સત્યવાદી તેજસ્વી પુરુષો આનંદથી પ્રાપ્તોત્થાગ કરે છે, તથાપિ પેતાની પ્રતિજ્ઞાનો તો ત્યાગ કરતા જ નથી.)

જેશક યુધિષ્ઠિર આવી કાંટીના ઉત્તમ તેજસ્વી સત્યવાદી હતા, એટલે તેઓએ સ્વર્ગ-સુખને પણ ઠોકર મારી, પેતાના સહચર ભક્તજનનો ત્યાગ નહીં કરવાનાં પ્રતિજ્ઞા ન જ તોડી તે ન જ તોડી. કારણ એ પણ અનુભવસિદ્ધ છે કે-

નિન્દન્તુ નીતિનિપુણાયદિ વા સ્તુવન્તુ

લક્ષ્મીઃ સમાવિશતુ ગચ્છતુ વા યથેશ્વમ્ ।

અર્ચ્યં વા મરણમસ્તુ યુગાન્તરે વા

ન્યાય્યાત્પથઃ પ્રવિચલન્તિ પદં ન ધીરાઃ ॥ નીતિથતક ૩૮૩

ધર્મરાજનો એ નિશ્ચય જ હતો કે નીતિકુશળ પુરુષો નિંદા કરે વા સ્તુતિ કરે, સ્વર્ગસુખ આવે વા જાઓ, આજે મરણ થાઓ વા યુગાન્તરે મરણ થાઓ, પરંતુ મારા જેવા ધીર સત્યવ્રત આચરનારા પુરુષે તો ન્યાય માર્ગમાંથી રંચમાત્ર અગવું નહીં. યુધિષ્ઠિરના ચરિતનું અવલોકન કરનારને એ જણાયા વિના નહીં જ રહે કે, તેઓની મતિ-સુનિશ્ચિત જ હતી અને શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણ જેને સ્થિતપ્રજ્ઞ કહે છે તેવા તેઓ હતા.

યઃ સર્વજ્ઞાનીધિસ્નેહઃ સ્તસુમાપ્ય કુમાશુભમ્

મામિન્દવાતિ ન હેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૨-૫૭

(જે સર્વજ્ઞ અનુરાગવિના જ વર્તે છે, શુભ મળે વા અશુભ મળે પણ જેની શક્તિ સ્થિર રહે છે, જે કાષ્ઠથી આનંદ પામતો નથી વા કાષ્ઠનો વિદ્વેષ કરતો તેની જ બુદ્ધિ ખરે સ્થિર છે.)

યુધિષ્ઠિર ખરેખર વાસ્તવિક શેઠવિદ્ મહાત્મા હતા. ત્રિપ વસ્તુ પ્રાપ્ત થતાં તેમને આનંદ ને હતો, તેમ અત્રિપ પ્રાપ્ત થતાં દ્વેષ પણ ચડતો નહીં. તેઓની બુદ્ધિ સ્થિર હતી તેથી આનંદથી ઉછાળા મારતી નહીં કે અજાનિથી રદ પડતી નહીં (ભગ. ૫-૨૦) આવા મહાત્માને ઇન્દ્ર તો શું પણ ધ્રુજાએ સત્યગતથી ચક્રાવી ન શકે. જ્યારે ઇન્દ્ર તેમને ડગાવવામાં ફાળે નહીં ત્યારે તત્કાલ તેમનો સહચર આનંદ જે પોને ધર્મસ્વરૂપી ધમરાજ જ હતા તેમણે પ્રત્યક્ષ મૂર્તિમાન ધર્મરાજનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને યરમ પ્રીતિ તેમ જ પ્રસન્નતાપૂર્વક, મધુર તેમ જ પ્રશંસાપુર્ણ મિષ્ટ વચનોથી સંબોધતાં કહ્યું કે,

શિષ્ય--ભાવનગર દરબારના તાબાના મહુવા બંદરમાં મારો જન્મ થયો છે.

ગુરુ--એ મહુવા બંદર શા માટે પ્રસિદ્ધ છે ?

શિષ્ય--એ શહેરની ભૂમિ બહુ રસાળ છે, વાડીઓ ફળથી ભરપૂર છે તથા મનો-હર છે અને વૃક્ષોનું રોપણ મોટા જગ્યામાં ત્યાં કરવામાં આવ્યું છે. આ કારણથી મહુ-વાને કાઠિયાવાડનું કાશ્મીર કહેવામાં આવે છે.

ગુરુ--મહુવાની બીજ કંઈ ખૂબી છે ?

શિષ્ય--હા જી. મહુવામાં અનેક તરેહનાં રમકડાં બને છે. બનાવટી બદામ, સોપારી, એળચી, દરાખ તથા વિવિધ ફળો બને છે.

ગુરુ--રમકડાંથી મુખ્યત્વે કરીને કોને વિશેષ આનંદ આવતો હશે ?

શિષ્ય--બાળકોને.

ગુરુ--તો બાળકને વિશેષ આનંદ આપે એવાં મહુવામાં બનતાં એક બે રમક-ડાંનાં નામ દેશો ?

શિષ્ય--બાળકને માટે કોયલ બનાવવામાં આવે છે.

ગુરુ--એ કોયલ શેની બનતી હશે ?

શિષ્ય--એ કોયલ સામાન્ય રીતે સીસમના લાકડાની બનાવે છે પરંતુ ક્યારેક શોભામાટે હાથીદાંતની પણ બનાવે છે.

ગુરુ--એ કોયલ શું કરે છે ?

શિષ્ય--દાંડી, 'હ્રવાળું' પેટું અને ચાર એ ત્રણ ભાગ કોયલના હોય છે. દાંડી ઉપર દોરી વીંટવામાં આવે છે, એ દોરીને ફળથી અને બળથી જેથી લેવાથી કોયલ ચારઉપર ફરે અને સુંદર ધુંઉંઉં ઘોષ કરે છે.

ગુરુ--ત્યારે તમારી કોયલ તો મને બહુ ઉપયોગી થઈ પડશે. આપણો વિષય સમજવા માટે કોયલને આપણે લોહાની કલ્પાએ તો તમારે કંઈ દરકત છે ?

શિષ્ય--ના જી. દરકત થી હોય થકે ? હું આપને અધીન છું.

ગુરુ--ત્યારે ધારો કે એવી એક કોયલ લોહાની બનાવેલી છે અને ધારો કે તેની દાંડીઉપર દોરીને બદલે મજબૂત તાર વીંટવામાં આવ્યો છે. તમે સમજ્યા ?

શિષ્ય--હા જી.

ગુરુ--વળી ધારો કે એ કોયલ કાણુમાં બે આંટા ફરે છે.

શિષ્ય--ખરી કોયલ તો કાણુમાં અનેક આંટા ફરે છે.

ગુરુ--વત્સ ! આપણી કોયલ કેટલા આંટા ફરે છે તે આગળ ઉપર તમે જોશો. આપણી કાલ્પનિક કોયલ મહા પ્રાણી છે, પરંતુ તે એકદમ યાત્રી ન જાય માટે ચરુ-આતમાં આપણે એની પાસે થોડું કામ લઈશું. કેમ, તમને પણ એ વિચાર ઠીક લાગે છે કેની ?

શિષ્ય--હા જી.

ગુરુ--આન રાખો. આપણી કોયલ પહેલી કાણુ બે આંટા ફરે છે. ધારો કે તેનો વેગ વધતાં બીજી કાણુ તે ૪ આંટા ફરે છે, ત્રીજી કાણુ ૮ આંટા ફરે છે, ચોથી કાણુ ૧૬

આંટા ફરે છે-પાંચમી ક્ષણે એ પ્રમાણે તે કેટલા આંટા ફરશે ?

શિષ્ય-વેગ બમણો થતો રહે તો ૩૨ આંટા ફરશે.

ગુરુ-આદિં આપણે જરા અટકાશું. ચોથી ક્ષણસુધી કોપલની માત્ર વધતી જતી ગતિ આપણે-જોઈ. પાંચમી ક્ષણથી એક નવું તરત ઉમેરાય છે. કોપલ જ્યારે એક ક્ષણમાં ૩૨ આંટા ફરશે ત્યારે ગતિકેપરાંત અવાજનું આપણને જ્ઞાન થશે.

શિષ્ય-એ અવાજ કેવો હશે ?

ગુરુ-અવાજની શરૂઆત જોવો. અવાજ, અર્થાત્ આપણા કાનથી સાંભળી શકાય એવો મંદ્રતમ-ધીમામાં ધીમે અવાજ.

શિષ્ય-ત્યારે ૧૬ આંટા ફરવા વખતે અવાજ નહિ થતો હોય ?

ગુરુ-ધન્ય છે તારી સૂક્ષ્મ શુદ્ધિને ! અવાજ થતો તો હોવો જ જોઈએ, પરંતુ મનુષ્યને કાન તે અવાજ સાંભળી શકતો નથી, તેથી મનુષ્યપરતે તે અવાજ નથી એમ કહીએ તો પણ ચાલે.

શિષ્ય-ત્યારે બીજું કોઈ પ્રાણી એ અવાજ સાંભળી શકતું હશે ?

ગુરુ-હા, મનુષ્યથી હલકું ગણાતું કોઈ પ્રાણી એ અવાજ સાંભળી પણ શકે, એટલું જ નહિ પણ યોગાબ્યાસથી મનુષ્યને પણ એ સૂક્ષ્મ શબ્દ સાંભળવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય.

શિષ્ય-એ આંટા ફરવા વખતે પણ કોઈ પ્રકારનો અવાજ થતો હોવો જોઈએ.

ગુરુ-એમાં લેશ પણ સંદેહ નથી. વત્સ ! આ સૂત્ર યાદ રાખ કે ગતિવિના સદ્ગતિ નથી, અને ધ્વનિવિના ગતિ નથી. આ આદિ ધ્વનિને અથવા ધ્વનિના સૂક્ષ્મતમ સ્વરૂપને શાસ્ત્રમાં પ્રણવ અથવા શબ્દબ્રહ્મ કહે છે.

શિષ્ય-આપની કૃપાથી એ અર્થ હવે મને સ્પષ્ટ સમજાય છે.

ગુરુ-ત્યારે આગળ વધીએ. છઠી ક્ષણે આપણી કોપલ ૬૪ આંટા ફરશે, ૭ મી ક્ષણે ૧૨૮, અને એ પ્રમાણે બમણા વેગથી વધતાં ૨૫૬, ૫૧૨, ૧૦૨૪, ૨૦૪૮, ૪૦૯૬, ૮૧૯૨, ૧૬૩૮૪, ૩૨૭૬૮ એ આંટાની શ્રેણી ઉપરિચિત થશે.

શિષ્ય-૩૨૭૬૮ આંટા ફરતી વખતે અવાજ કેવો થતો હશે ?

ગુરુ-પ્રશ્ન તને ઠીક રહ્યો. મનુષ્યના કાનથી મહણ કરાતા ધ્વનિનો એ પરાવધિ છે, તારતમ-તીણામાં તીણી બીસજોવો એ અવાજ છે.

શિષ્ય-ત્યારે એ અવાજની આગળ શું હશે ?

ગુરુ-એ અવાજની આગળ શાંતિ. બીજું શું હોઈ શકે ? અવાજનું તીણાપણું વધતું જાય છે પરંતુ આપણા કાનથી તેનું મહણ થતું નથી તેથી આપણી સદ્ગતિમાં તે અવાજ નથી જ એમ કહીએ તો ચાલે.

શિષ્ય-ત્યારે તો ૩૨ આંટાની નીચે અને ૩૨૭૬૮ આંટાની ઉપર શાંતિનો જ નિવાસ સમજવો કેની ?

ગુરુ-શાખાશ છે તારી શુદ્ધિને ! ઉપર નીચે મનુષ્યકર્ણની મર્યાદાને તે ઠીક નિહાય રહ્યો. બીજી દૈર્ઘ્યેની બાબતમાં પણ એમ જ સમજવું. આ દૃષ્ટિથી ગીતાના નીચેના મ્હોકાને અર્થ આપણને વિશદ્ધણ જ સમજાય છે:-

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ મારત ।

અવ્યક્ત નિધનામ્યેવ તત્ર કા પરિવંચના ॥

અતિ સક્ષ્મ અર્થ પ્રાણીઓની વેદનાને અવ્યક્ત છે, તેમ જ અતિ સ્પષ્ટ અર્થ અવ્યક્ત છે. એ એ કળાઓની વચ્ચે જે કળા રહેલી છે તેનું જ પ્રાણીઓને જ્ઞાન થાય છે, અર્થાત્ તેટલા પૂરતું જ જગત્ પ્રાણીઓનું છે, તો પછી હે અભૂતન ! આવી મર્યાદાવાળા પ્રાણિપ્રપચવિષે શોક કરવાનું શું કારણ છે ?

શિષ્ય—અરેખર ગીતાના આ શ્લોકઉપર આપે નવીન પ્રકાશ પાડ્યો છે.

શુરુ—એ સૂચવે છે કે આપણે પ્રકાશની સૃષ્ટિમાં દાખલ થયા છીએ. પરંતુ થોડે સુધી શાંતિનો ઉપભોગ કરીએ. ભમરડાને આપણે અતિશય જોરથી ફેરવીએ છીએ ત્યારે શરૂઆતમાં આપણને અવાજ સંભળાય છે કે નહિ ?

શિષ્ય—શરૂઆતમાં સંભળાતો નથી. થોડા વખત પછી ધુંડુંધું એવો અતિતીક્ષ્ણ ધ્વનિ સંભળાય છે.

શુરુ—અવાજ સંભળાતો નથી ત્યારે ગતિ જોઈ શકાય છે કે નહિ ?

શિષ્ય—અતિશય જોરથી ભમરડાને ફેરવીએ છીએ ત્યારે તો શરૂઆતમાં જાણે ભમરડો ફરતો જ ન હોય પરંતુ રિયર હોય—ધ્વાન ધરતો હોય એવું જ્ઞાન થાય છે.

શુરુ—ક્રિયા અને ધ્વનિનું કેવું અદ્ભુત સાહચર્ય ! અતિક્રિયા રિયરતાજેવી લાગે છે, અને અતિ શબ્દ શાંતિજેવો લાગે છે.

શિષ્ય—હા જી, ખરાબર સમજાયું.

શુરુ—આલો ત્યારે આપણે શાંતિનો આનંદ ભોજવીએ. ૧૬ મી ક્ષણથી શાંતિનો આરંભ થશે અને ૪૪ મી ક્ષણ સુધી તે ટકશે.

શિષ્ય—પછી કદ સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરવાનો છે ?

શુરુ—હું કહી ગયો છું કે પ્રકાશની સૃષ્ટિમાં આપણે પ્રવેશ કરવાનો છે. ૪૫ મી ક્ષણે આપણી હોયલ ૩૫, ૧૮૪,૭૭૨,૦૮૮,૮૭૨ આદિ ફરશે ત્યારે ઉચ્ચતાની પ્રથમ કળાનું આપણને જ્ઞાન થશે. પ્રત્યેક ક્ષણે એ ઉચ્ચતામાં વધારો થતો જશે. સહેજ આગળ વધતાં મંદ ઝાંખા પ્રકાશનું આપણને દર્શન થશે. પછી આગળઉપર એ ઝાંખા પ્રકાશનું રૂપાંતર થેરા લાલ પ્રકાશમાં થશે.

શિષ્ય—ઓહો !

શુરુ—હા, આશ્ચર્યનો આરંભ અહિં થાય છે, પછી આગળ ચાલતાં એ રક્તવર્ણ પ્રકાશનું રૂપાંતર નારંગી વર્ણના પ્રકાશમાં, તે પ્રકાશનું પીળા પ્રકાશમાં, તેનું લીલા પ્રકાશમાં, તેનું જૂરા પ્રકાશમાં, તેનું નીલવર્ણ (ગળીના રંગવાળા) પ્રકાશમાં, તેનું જંબૂવર્ણ (નંજુડિયા રંગવાળા) પ્રકાશમાં રૂપાંતર થશે.

શિષ્ય—આમાં તો મેં ધનુષ્યના બધા વર્ણ આવી ગયા.

શુરુ—ખરાબર છે. જંબૂવર્ણપ્રકાશનો અરત આગળઉપર ધતાં શ્વેતવર્ણ પ્રકાશનો ઉદય થશે, અને તેની કળા ઉત્તરોત્તર એટલી વધતી ચાલશે કે તેનું દર્શન કરતાં આપણી આંખ અંખવાઈ જશે.

શિષ્ય—પ્રક્રિયા અવશ્ય અદ્ભુત છે.

ગુરુ—અમત્કાર અદિં અટકતો નથી. ઘેરાલાસ પ્રકાશનાં આદિસન એક ક્ષણમાં ૪૫૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦, જેટલાં હોય છે, અને જૂવૃણપ્રકાશનાં આદિસન એક ક્ષણમાં ૭૫૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ જેટલાં હોય છે, પરંતુ તેની આગળ પણ પ્રકાશનાં જેટલાંક રાસાયનિક કિરણો હોય છે, જેનાં આદિસન એક ક્ષણમાં ૧૮૭૫,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ જેટલાં હોય છે. પૂર્વે જેમ આપણી કૃત્યશક્તિની મર્યાદા આવી રહી હતી તેમ અદિં આપણી નેત્રશક્તિની સીમા આવી રહે છે, અને આપણી કાયલનાં આદિસન પ્રતિજ્ઞા વધતાં જાય છે છતાં અતિપ્રકાશ આપણને અધકારરૂપે ભાસે છે.

શિષ્ય—અધકારજેવા અતિ પ્રકાશનાં એ કિરણો તે કેવાં હશે ?

ગુરુ—એ કિરણોનું પાશ્ચાત્ય પારિભાષિક નામ X-Ray (એક્સ રેઇઝ) છે. એનો અર્થ અગ્રાત કિરણો એવા થાય છે.

શિષ્ય—પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનને મળતું આપણા શાસ્ત્રમાં પણ કંઈ નામ હશે કે નહિ ?

ગુરુ—એ કિરણોનો સ્વભાવ વ્યાપનશીલતા હોય છે, અર્થાત્ અનેક ધન પદાર્થોમાં પણ એ પ્રવેશ કરી શકે છે. મનુષ્યને બદ્ધકની ગોળા વાગી હોય અને તે મર્જિત થઈ ગયો હોય પરંતુ એ કિરણની મદદથી એના શરીરની છબિ લેવામાં આવે તો જાણી શકાય કે શરીરના કયા ભાગમાં ગોળા દાખલ થઈ છે. વત્સ ! તેને ખચર છે કે આપણામાં સૂર્યનારાયણને કે એક છે છતાં આદિયો એટલે સૂર્યનારાયણનાં કિરણો અથવા શક્તિઓ ખચર છે ? એમાં જે કિરણો વ્યાપન ગુણવાળાં હોય તેને વિષ્ણુ નામ આદિત્ય કહી શકાય.

શિષ્ય—અહા ! આ તો અજ્ઞ અજ્ઞવાણું થયું ! આદિત્યાનામદં વિષ્ણુઃ એ ગીતાનું વચન આપનાં સમર્થ ભાષ્યના પ્રકાશથી હવે સુસ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે.

ગુરુ—આપણાં શાસ્ત્રવચનમાં એવા કંઈ કંઈ ગૂઢાર્થ રહેલા હોય છે.

શિષ્ય—એ વિષ્ણુ આદિત્ય તપતા હશે ત્યારે આપણી કાયલની રિપ્રતિ કેવી હશે ?

ગુરુ—આપણી કાયલ આપણે લોઢાની લીંઝી હતી પરંતુ લોઢું તો કપારનું કાણુ જાણે કયાંય હડી ગયું ! કાયલનો માત્ર આકાર રહેલો છે અને તે પણ કદપનામય ! કાયલની ધાતુ વિશીલું થઈ ગઈ છે અને તેને ઠેકાણે અનુક્રમે તેજોમય અણુઓ અને વાયુમય અણુઓ આવીને ગોઠવાયા છે. હજી આપણે આગળ ચાલનારું છે.

શિષ્ય—મારી કદપનાશક્તિને ચક્રર આવે છે અને તેને આરામની જરૂર જણાય છે.

ગુરુ—તથાસ્તુ.

શિષ્ય—શેષ રહેલી પ્રક્રિયા આપ અતિ સંક્ષેપમાં કહેવા કૃપા કરશો ?

ગુરુ—વાયુ પછી આકાશ, આકાશ પછી તન્માત્રા, તન્માત્રા પછી અહંકાર, અહંકાર પછી મહાન, મહાન પછી અગ્રપ્રકાશ આદિનો પ્રદેશ હજી આપણે વટાવવાનો છે. આદિસનની પ્રક્રિયા તે આવું નામ. આદિસન એટલે સ્પન્દ અથવા સ્પન્દયુક્ત ગતિ. સ્પન્દમાં માયાનો મુલક આવી ગયો. પરમ તત્વ સ્પન્દધર્મવિનાશું છે, અને વેદમાં કલ્પા પ્રમાણે વાણી તેમ જ કદપનાને ત્યાં અવકાશ નથી.

શિષ્ય--ઓહો એ ઉદ્દગાર હવે તદ્દન રીકા લાગે છે. શો ઉદ્દગાર કાઢવો તે સૂ-
અતું નથી.

ગુરુ--વત્સ ! ખરી વાત. તો બોલો ॐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

જ્યારે મન કોષ સિદ્ધાંતને અનુસરીને કાર્ય કરતું હોય છે; કોષ નિર્ણય કરેલી
ઉત્તમ પદ્ધતિવડે નિયમનને પામી અનુસરતું હોય છે, અને કેવલ
મનુષ્યના વાર્તાલાપ રચૂલ-જઠ વસ્તુઓની જ નિરતેજ કામનાઓથી ભર્યું પૂર્યું રહેતું
સામર્થ્યનું મૂળ. નથી અને એની પ્રાપ્તિની જ પ્રવૃત્તિમાં અખંડ મચેલું રહેતું નથી
તો તે મન નિત્ય પેષણ પામતું અને પ્રગતિમાન થતું રહે છે.

મનની કામનાઓ, મનની તૃષ્ણાઓ, મનના ઉચ્ચગ્રાહો અને મનનાં મંતવ્યોપમાણો
શરીરનું રચાવું થાય છે. મનમાં અધમ તૃષ્ણાઓ અથવા નિર્માદ્ય વાસનાઓ જ રમણ
કર્તા કરે છે તો તેના શરીરઉપર પણ અધમતા અને નિર્માદ્યતા સાત્તાજ્ય મોગ્યવી
રહેતી હોય છે.

સત્ય રીતે જ કહી શકીશું કે શરીરનું મનવડે જ રચન અને પુનર્રચન થયા કરે છે.
દૃશ્ય પદાર્થો--લૌકિક ભોગાદિના ચિંતનને બદલે તેના મૂળ કારણનું જ ચિંતન
કરવાથી, વારંવાર તેમાં જ વૃત્તિને શમાવવાથી, તથા તે મૂલ કારણને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન
કરવાથી તેમ તે પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા સેવ્યા કરવાથી મનુષ્યનું ચારિત્ર્ય બલવાન
બને છે અને વિકાસ પામે છે. કષ્ટ વસ્તુ યોગ્ય છે અને કષ્ટ નથી, શું પ્રાપ્ત્ય છે અને
શું નથી, શું હિનકર છે અને શું નથી, એનો યથાર્થ નિર્ણય અંતરનો બલવાન મનુષ્ય જ
કરી શકે છે. તે મનુષ્ય ધારે છે કે 'અમુક હું મેળવીશ અને અમુક હું નહિ મદલ્ય કરું'
તો તે જ પ્રકારે તેનું શરીર તેમ જ વિવિધ ધન્દિયો વર્તે છે. તેનાં સર્વ કરણોને તેને
અધીન થવું પડે છે. દૃશ્ય પદાર્થોમાંથી પણ કયા મદલ્ય કરવા અને કયા ન કરવા તેની
તે યોગ્ય પસંદગી કરે છે, અને પોતાની ઇચ્છાનુસાર તેનો સાગ અથવા મદલ્ય કરી શકે
છે. તેના મનમાં દૃશ્ય વિષયો અથવા લૌકિક ભોગો માટેની ઇચ્છા એવાં પ્રમાણમાં
પ્રવર્તેલી જ નથી કે જેના દબાવવાની તે અખંડ રહ્યા કરે, જેને લીધે તે પ્રાપ્ત પદાર્થો
દિના સુખને પણ ન ભોગવતાં નિત્ય શેકાયા જ કરે. 'આ મેળવું કે તે' એવાં લોભ-
પતાના વિચારો તેના અંતરમાં અખંડ ખળમળાટ કરી મૂકીને અસ્થિરતા તથા વ્યામેહ
પ્રકટાવ્યા કરતા નથી. તેમ જ કોઈને બતાવવા ખાતરનો બહારનો ભપકો, બહારનો આડ-
બર પણ તેને રુચતો નથી, તેમાં તેની અયાગ પ્રીતિ હોતી નથી. વિવિધ પ્રકારનાં નિષ્પ્ર-
યોજનસરખાં કાર્યો કરવાનાં સામર્થ્યો મેળવવામાં પણ તેને લોભ પ્રકટતો નથી.

સિદ્ધાંત (Principle, ધોરણ) બાંધીને કાર્ય કરવાથી જ ચારિત્ર્યનો વિકાસ
મનની સાથે એકતાને પામે છે. ગમે તે નિર્ણયો બાંધવા, અને ગમે તેમ કશા ધોરણ-
વિનાની પ્રવૃત્તિ કરવી એથી ચારિત્ર્યનો વિકાસ નથી થતો, તેમ આપણા ચારિત્ર્યનો અને
આપણા મનનો એકરાગ થતો નથી. વિકાસવિનાનું મન બહારથી આવી મળતા પ્રસ-
ંગોના અને બહારના સ્થૂલ પદાર્થોના સંબંધમાં આવવાથી ઉપજતા દોષાતનને જ અધીન
રહે છે, બહારનાં દોષાતનોની સત્તામાં જ તેઓ પરવશપણે પડ્યા કરે છે. એ મનને જેવા

પ્રકારનું પૂરવેણા પ્રાપ્ત થયું હોય છે તે પ્રકારે તે આમતેમ અને ગમે ત્યાં આકર્ષાયા કરે છે. માંખી જેમ એકે પદાર્થઉપરથી બીજા પદાર્થઉપર ક્ષણમાં ભટ્ટ્યા કરે છે તેમ તે મન પણ ક્ષણે ક્ષણે આમતેમ ધાવન કર્યા કરે છે. પરંતુ મનુષ્ય જ્યારે સર્વનું મૂળ કારણ જે તેના અંતરમાં જ છે તેને શોધી કઢાડે છે, મનવડે જે લક્ષ્યે અથવા ઉચ્ચ-ગ્રાહો રચવામાં આવે છે તે રચવામાં કાંઈ નિયત ધોરણને પ્રદર્શ કરવામાં આવે છે, એ ઉચ્ચગ્રાહો ઉપજવામાં અને સ્થિતિ રહેવામાં કોઈ ચોક્કસ ધોરણને પ્રધાનપદ આપવામાં આવે છે, ત્યારે મનુષ્યઉપર તેની ઇન્દ્રિયો જે સામાન્ય ભોગવતી હોય છે, ઇન્દ્રિયાદિની શુંખલામાં તે જકડાઈ રહેલો હોય છે તેમાંથી તે મનુષ્ય પોતાને મુક્ત કરે છે, એ પરિવેષનમાંથી તે મુક્ત થઈ પોતાને સ્વતંત્રરૂપે અનુભવવા માંડે છે.

ધોરણથી બાંધેલું કામ કરવાથી તે મનુષ્ય વધારે ઉન્નતિ પામતો જાય છે, પરંતુ તેને પ્રાપ્ત વિવિધ સંજોગો અથવા આવેશોને અંગે તે ગમે ત્યારે ગમે તે પ્રકારનું કામ કરે છે તો ઉલટા અવનતિને જ પામે છે. અમુક પ્રકારના સિદ્ધાંત વિચારપૂર્વક બાંધીને પછી તે સિદ્ધાંતને અનુકૂલ કાર્ય કરવું એ નિશ્ચયપૂર્વક જ્યારે મનુષ્ય કાર્ય કરે છે, ત્યારે તેને મુક્તત્વનો અનુભવ થવા માંડે છે. વૃત્તિઓ ગમે તે કહેતી હોય, બહારના સંજોગો ગમે તેવા હોય, તેમ છતાં પણ પોતે બાંધેલા વાસ્તવ સિદ્ધાંતને અનુસાર જ કાર્ય કરવું એમાં અસાધારણ બળની જરૂર છે. તેને સ્પષ્ટ સમજાય છે કે સિદ્ધાંત બાંધીને તે પ્રમાણે કર્તવ્ય કરવામાં જ જીવનનું માહાત્મ્ય છે, જીવનનું આદિ અથવા મૂળ તેમાં જ છે, અને આ જડવત્ દૃશ્ય પદાર્થોમાં નથી. જે કે મનુષ્યના વિકાસને મારે, મનુષ્યજીવનના આ-વિષ્કારમાટે તેણે અમુક અંશમાં આ સ્થૂલ જગતના વિવિધ પદાર્થોઆદિ ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. તે વખતે તેને એ જ્ઞાન થાય છે કે આ ભૌતિક સૃષ્ટિ અને તેના પદાર્થો મનુષ્યના ઉપયોગ અર્થે છે, નહિ કે તે પદાર્થો મનુષ્યઉપર સ્વામિત્વ ભોગવવાને માટે છે. અને તેના ઉપર મનુષ્ય પોતાનું સ્વામિત્વ, પોતાને પ્રાપ્ત જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાના પ્રમાણમાં ભોગવે છે. અર્થાત્ મનુષ્ય જ્ઞાન અતે શ્રદ્ધાનો જેમ જેમ તેનામાં વધારો કરતો જાય છે, તેમ તેમ તે આ જડ પદાર્થોઉપર પોતાનું સ્વામિત્વ સ્થાપી શકે છે.

મનુષ્યનું વાસ્તવ સામર્થ્ય બીજા કક્ષામાં નથી. પણ સર્વોત્તમ સિદ્ધાંત બાંધીને તેને અનુસરવામાં જ છે.

આજસુધી વગેરે ધોરણે તમે અનેક ક્રિયાઓ કરી છો, હવે અમુક ધોરણ બાંધો, અને પછી તે જ પ્રમાણે વર્તી જુઓ. ત્યારે જ તમને સમજાશે કે તેમ કરવામાં કેટલા વિશેષ બળની જરૂર પડે છે. અને એ તો નિર્જીવજ છે કે ચોગ્ય વ્યાપારમાં જેમ વિશેષ બળ વપરાય છે તેમ તેથી પણ વિશેષ બળની પ્રાપ્તિ પણ તે વડે જ થાય છે.

ધનની સંક્રામણમાં આવી પડવાથી ચોરી કરવી, ક્રાંતી અથવા એવી જ કોઈ હાનિ ભોગવવી ન પડે તેની ખાતર જરા જુકું બોલી દેવું, સહજ લાભ થઈ જતો હોય તેટલા ખાતર કરેલા કરારમાં જરા વાંકું બોલવું, ઉપરી રાજ ન આપે માટે મા કે આપ માંદો છે, એવો ઘેરથી તાર મંભાવવો—આ અને આવાં આવાં અનેક કાર્યો મનુષ્યોએ પોતાના જીવનમાટે કાંઈ ચોક્કસ સિદ્ધાંતો નથી બાંધ્યા અને તે પ્રમાણે જ ગમે તે પ્રસંગમાં પણ વર્તવાનું બળ નથી મેળવ્યું. તેને લીધે જ કામ કરતા હોય છે. પરંતુ એ તેમને વધારે અને વધારે નિર્બળ કરે છે.

પકડાવાના ભયથી ચોરી ન કરવી એમ નહિ, પણ ચોરી એ અધમ કાર્ય છે માટે જ ન કરવી, વ્યભિચાર જગતમાં હલકો મનાયો છે, અને તે કરનારની જગતમાં નિંદા થાય છે, એટલા માટે વ્યભિચાર ન કરવો એમ નહિ, પણ વ્યભિચાર એ ક્રિયા જ દોષરૂપ છે, માટે જ તે ન કરવો; અસત્ય બોલવાથી પછી કોઈ પણ વખતે પકડાઈ જઈશું, માટે અસત્ય ન બોલવું એમ નહિ, પણ અસત્ય બોલવું એ જ હાનિકર છે એ વિચારપૂર્વક તેને ન બોલવું-આ પ્રકારે અમુક સિદ્ધાંતની ખાતર અમુક કરવું અથવા ન કરવું એ નિશ્ચયને તમારામાં પ્રકટાવો.

સત્ય ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, એ સિદ્ધાંત બાંધ્યો પછી અસત્ય વદવાથી તત્કાળ લાજ થતો હોય અથવા તે વખતે સત્ય વદવાથી હાનિ થતી હોય તો તે બેનો વિચાર કર્યો વિના તમારા સિદ્ધાંતને જ અનુસરો. શ્રદ્ધા સેવવા યોગ્ય છે, એ સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો પછી, શ્રદ્ધા બાંધ્યાનું ફળ ભલે ન જણાય, શંકાશીલ રહેવાથી ફલશ્રો માણુસ અમુક નુકસાનમાંથી બચી ગયો એવા પ્રકારના અનેક દૃષ્ટિા તમારા આગળ કહેવામાં આવે તોપણ શ્રદ્ધાને ત્યજો નહિ. શાસ્ત્ર, ગુરુ, પૂર્વ પુરુષોના અનુભવ, વિદ્વાનોનું કથન અને તમને પ્રાપ્ત સદ્વિવેકી બુદ્ધિ એ સર્વ કહે કે જગત મિથ્યા છે, જગત અને જગતનાં કાર્યો મનુષ્યને મુક્તત્વમાં પ્રતિબંધક છે, વગેરે, તો આ સિદ્ધાંત સ્વીકારો અને સ્વીકાર્યો પછી જગતના મિથ્યાપણાનું ન ભાન થાય એવા હજારો વ્યતિકરો અને તોપણ તમારા સિદ્ધાંતથી ડગીને બીજા કર્તવ્યમાં ભ્રમણા શો નહિ. જગતમાંથી પાછા વળી પરમાત્મામાં ચિત્તને સ્થાપતાં સંકોચતા નહિ. પરમેશ્વર સર્વ સમયે સહાય કરે છે, આ સિદ્ધાંત ધારણ કર્યા પછી ગમે તેવા કારણથી પણ ગુરુશ્ચરમાંથી શ્રદ્ધા છોડતા નહિ, અને સહાયને અર્થે ગમે તેના આગળ વીલાં મોં કરી દીનતાપૂર્વક ચાલના કરતા નહિ.

આ પ્રકારે જ મનુષ્ય સિદ્ધાંતને બાંધીને પછી તે સિદ્ધાંતની ખાતર જ ક્રિયા કરે છે, તે અનેક પ્રકારનાં સામર્થ્યોને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

કંઈક મોટી વયે પહેાંચેલા મનુષ્યો(અર્થાત્ છેક બાલક નહિ એવા)ના શરીરના વિવિધ અવયવોની સ્વાભાવિક ક્રિયામાં તેમના મનવડે નિરંતર સંકુચિત સ્વાસ્થ્યનો અવસ્થાને તેઓ પમાડતા રહે છે. અનેક સ્વતંત્ર વ્યાપારોને કરતા અનુભવ કેવી રીતે તેમના શરીરને તેઓ વારંવાર આગ્રહપૂર્વક રોકી રાખતા હોય છે. કરવો. એક નાનું બાલક પોતાના શરીરને માટે કશી ચિંતા કરતું હોતું નથી. તેને માટે તે બાલકને કશા વહેમ પણ ઉપજતા નથી કે તે સંબંધી કશી શંકાઓ પણ ઉઠાવતું નથી. જો તે બાલક નિરોગ હોય છે અને તેના માંબાપ તેની હૃદયપરિતની કાળજી રાખતાં નથી, તો તે પોતાના શરીરમાટે કશા જ વિચાર કરતું નથી, અને આનંદપૂર્વક જીવન વ્યતીત કરે છે, પરંતુ જ્યારે તે જૂના વિચારોને માનવા જેટલી વયમાં આવે છે, જગતમાં પ્રવર્તતા અને સત્યરૂપ મનાતા અનેક વહેમોને ધારણ કરવા જેટલી વયમાં આવે છે, ભય અને શંકાને લઈને અનેક મનુષ્યોને ઉઠેલા વિવિધ પાપાવિનાના તકો પણ અજાનને-લીધે જ. જગતમાં સત્યરૂપે ધર

કરી બેઠા હોય છે, જીવનના અશ્વાસતપણાના અનેક વ્યર્થ વિચારો કે જે મનુષ્યોમાં ઘુસીને છોડે. જેમ મીઠામાં પેસીને તેને કારી ખાય છે, તેમ તેમને કારી રહ્યા છે—એ બધા વિચારો સમજવા જોઈલા વચને તે પ્રાપ્ત થાય છે—ત્યારે તેનું જીવન બદલાઈ ચાલે છે.

મોડું વય થતાં તે બાલકમાં આ બધું અજ્ઞાન મોટાભાગે પેસી જાય છે. અને તેવા અજ્ઞાનનેજ ધારણ કરવામાં વીતાવેલાં વર્ષોને પુખ્તવય કહેવામાં આવે છે. એ પણ એક આશ્ચર્યનો પરાવધિ નહિ—તો ‘ખીલુ’ શું ?

એક મનુષ્ય એવા પ્રકારનું કથન કરતો હતો કે જ્યારે તે નાની વયનો હતો ત્યારે અનેક મનુષ્યો રાત્રે જે પ્રસંગ બન્યા હોય, ગર્ભ રાત્રિના વા ગર્ભ કાલના જે જે અનુભવો તેને થયા હોય તેને આજે બીજાઆગળ કહેતા તે જોઇને તેને અત્યંત આશ્ચર્ય થતું અને આ તેઓ કેવી રીતે વાદ રાખી શકે છે, તે તેને સમજાવતું નહતું. ગર્ભકાલનો દિવસ આવેા હતો, ફલાણે દિવસે તાઢ બહુ પડી હતી, ફલાણે વખતે તાપ બહુ પડ્યો હતો એ વગેરે વાતો શ્રવણ કરીને તેને અત્યંત વિસ્મય થતું. ગર્ભ રાત્રે પવન બહુ ધુન્ધાવાથી મને ઉંઘ ન આવી એવું સાંભળતાં તેને નવાઇ લાગતી, કે ગર્ભ રાત્રીના વાત તેમને અત્યારે ક્યારથી વાદ આવે છે. “અમુક બાળત માટેના વિચારોમાં તો મને ઉંઘ પછું ન આવી, કાલ મોટી રાત્રસુધી મને એના એ જ વિચારો આવ્યા કર્યા,” એવા પ્રકારના વિચાર સાંભળતાં તે મનુષ્યની બાલ્યાવસ્થામાં તેને અત્યંત આશ્ચર્ય થતું. તે મનુષ્ય મોટી વયમાં આવવા છતાં પણ જેવા પથારીમાં પડે છે કે તત્કાળ જ ઉંઘવા માડે છે, તેને પ્રાસાં, ધસવાં પડતાં નથી, કે ઉંઘમાટે તરફડીયાં મારવાં પડતાં નથી, અને પ્રાતઃકાળ થતાં સુધી તેને બાલ જગતનું કેવળ અજ્ઞાન રહે છે.

જરા પુખ્તવયને પ્રાપ્ત થયેલા મનુષ્યોમાંથી બહુ યોગ્ય જ આ પ્રકારે નિદ્રા લઇ શકતા હશે. તેનું કારણ એ છે કે તેમણે મનને યોગ્ય વ્યાપારોમાંથી હાંકી કઢાડ્યું છે—તેણે કરવાં ધટે તેવાં અનુકૂળ અને લાભપ્રદ કાર્યો તેની પાસેથી છીનવી લેવામાં આવ્યાં છે, અને તેની સાથે શરીરને વ્યગ્ર કરી તેને રાત્રિએ નિદ્રા મળે, યોગ્ય વિશ્રાંતિ મળે એવાં કારણોથી. દર રાખી તેને અતેક ઉપાધિવશ કરી મૂક્યું છે. તેઓ શરીરને સુખેથી જીવવા દેતા નથી પણ તેને સતાવ્યા કરનાર અનેક ભૂતોને તેની આસપાસ અને તેનામાં ભ્રમતાં રાખ્યાં છે.

આવતી કાલ આમ થયું તો ? એ પ્રશ્ન ઉઠાવીને આપણે તેની ચિંતા આજથી કરવી શરૂ કરીએ છીએ. તેની સાથે આજે આમ થયું અને તેમ થયું તેના વિચારોની ચિંતા તો રાખી જ હોય છે. અમુક બાળતમાં તો આમ જ થયું ધટે, અને અમુક બાળતમાં તો આવેા જ પરિણામ આવશે, એવા કલ્પનાના નિશ્ચયો બાધી, તેમ જ ‘આમ થયું તો અને તેમ થયું તો’ એવા કલ્પનાના સંજોગો ઉપજાવીને તે વખતે શું કરવું તેના વિચારો પણ કરતા જ હોઈએ છીએ, એમાંથી હજારે દલદલ કલ્પનાઓ ઝોટી જ હોવાની અને તેવા પ્રસંગો કદી બનવાના પણ નહિ; અને તેમ છતાં તેની ચિંતાનો બારો આપણા મગજ ઉપર નાખી આપણા વિચારોપારો તેને ઉપડાડ્યા કરીએ છીએ. મનની આવી રિયલિટી શરીરના સ્નાયુઓને, પિંડિઓને, શિરાઓને સંકુચિત કરી દેનાર થઇ પડે છે, અને છેવટે

અમિત ચયેલું શરીર થોડું શિથિલ થતાં ઉંઘી જાય છે, પરંતુ પેલું મન તેને થોડો જ સમય વિશ્રાંતિ લેવા દે છે, અને તેટલા અલ્પ સમયમાં પણ શરીર જેવું શિથિલ થઇને પડી રહેલું જોઇએ તેવી રીતે પડી રહેલું હોતું નથી.

જમ્યા પછી શું કરવું તેનું તીવ્ર વચન જમતી વખતે જ તમારામાં ચાલતું હોય છે. 'ફલાણા તુમારનો આવી રીતે નીકાલ કરવો, અમુક કેસનો આ રીતે ચુકદો આપવો, અમુક કેદોને આટલી શિક્ષા કરવી, આજ તો બજારમાં માલનો ભાવ વધારી જ દેવો' આવા આવા પ્રત્યેકને લગતા વિચારો સર્વ મનુષ્ય જમતી વખતે પણ કરતા હોય છે. આને લીધે અન્ન સારી રીતે ચવાતું નથી, અને તેથી શરીરમાં વિક્રિયાની ક્રિદ્ધિ જ થાય છે, કે જે શરીરને રાત્રિએ સ્વસ્થપણે ઉઠાવતું છે. જોજનને છેલ્લે કેળાએ કામઉપર દોડી જનાર અનેક મનુષ્યો હોય છે. એ કાર્યમાં ચિંતા અને વલોપાત બળેલાં જ હોય છે, અને તેથી પુનઃ પચનેન્દ્રિયને તેનું કાર્ય બરાબર કરવામાં વિઘ્ન લાવનાર કારણ ખડાં થાય છે.

વલોપાત અને ચિંતામાંથી તો છુટ્યા હતા નથી ત્યાં તો વળી એક બીજું જૂતું ખડું થાય છે. એ વળી એ બધાકરતાં બરાબર છે. એનું નામ ભય છે. એ ચિંતા અને વલોપાતમાંથી સ્તબ્ધેલું બાળક છે. એટલે પછી એના માહાત્મ્યમાટે તો પૂછવું જ શું! ચિંતા અને વલોપાતની શરીરઉપર જે અસર થાય છે તેના કરતાં બાપકરતાં જેટલો સવાયા એમ ભય પોતાની અસર પ્રવર્તાવવામાં એના માપબદ્ધ કરતાં ચાર ચંદા ચઢે છે.

ભયને જેવો જોઇએ તેવો પાણીદાર (!) કરવામાં આવ્યો હોય છે, અને તેને સંપત્તિ પેટે હજારો ફિરજો ફેલાવવામાં મના કરવામાં નથી આવતી. જરૂરમાંથી વહેતા પાન્યનરસને તે વિપમય કરે છે, અને સ્થાયી અજીર્ણને પ્રકટાવે છે.

ક્રોધ એ ભયનો ભાઈ છે. અને તે પણ એવે વખતે ભાઈને મળવા આવી-પહોંચે છે, અને શરીર બગાડવામાં પોતે પણ પોતાનાથી બનતી ઉદાર સદાય આપવા મડિ છે.

આ જગાએ આપને અવકાશ હોય તો જરા ધ્યાન આપજો: આ સધળી અને-ચિહ્નક રિયતિઓ, અભ્યાસ અથવા ટેવવડે નિત્ય દૃઢ અને દૃઢ થતી જ જાય છે.

એક વખત જ્યાં તમે ચિંતા કરવા તથા વલોપાત કરવા મડિા છો કે પછી તેનો તમને અભ્યાસ જ પડી જાય છે. તેનું મધુરં મધુરં વ્યસન તમને કામમને માટે ગળે વળજે છે.

આપણે શાંતિને કેળવવી જોઇએ. શાંતિને પ્રાપ્ત કરવી એ આપણી દુરજ જ છે. અને તેની સાથે ઓછી ધમાધમ કરતાં શીખવું જોઇએ, તંગ અવસ્થા (Tension) પૂર્વક જેમ બને તેમ ઓછું કાર્ય કરવું. એથી અનેક પ્રકારનો ઉપાધિ પ્રકટે છે. અત્યંત પ્રમાણમાં તંગવાળી રિયતિમાં રહીને અખંડ કામ કરવાથી વધારે પ્રમાણમાં શ્રમ પહોંચે છે.

આપણી દાહની વિશ્રાંતિવિનાની જગ્યામાં તરવરતા પોરાજીવી ચંચલ રિયતિઉપર જો આપણે કાણ મેળવી શકીએ છીએ અને આપણા પ્રાચીન પુરુષોની પ્રશાંતિ અને શાંત-તાંત્રુઓના બળની સાથે આપણા દાહના બળને અને પ્રશાંતિને સરખાવીએ છીએ ત્યારે

આપણને આપણી આવી દશા સાથી છે તેનો બરાબર ખ્યાલ આવી શકે છે.

આપણે થોડી અધિક શ્રદ્ધાને વધારવાની અગત્ય છે, અને ખાલ દૃષ્ટિને થોડી ધટાડવાની અગત્ય છે. જડવાદનું ચિંતન અને મનન ન્યાં સુધી આપણે સેવ્યા કરીશું તે છતાં જડતાનાં સંસ્કારો આપણામાંથી છૂટશે એ માનવું એ શ્રમવિના ખીલું કશું જ નથી.

ધર્મમાં શ્રદ્ધા, આપણા પોતાનામાં શ્રદ્ધા, આપણા જીવનનો કે ક્રમ ગોઠવ્યો હોય તેમાં શ્રદ્ધા—એ સર્વ ચિંતામાંથી અને ઉદ્વેગ અથવા ચીડીયાપણાના સ્વભાવમાંથી આપણને બહુધા મુક્ત રાખે છે.

ગાઠતણે જતું કુતરું જેમ ગાઠનો બધો ભાર પોતાના ઉપર માને છે, તેવું આપણે ન માનીએ, આપણા જગતની ચિંતા આપણે જ કરવાની છે અને તેને ખીલું કેણ જ કરનાર નથી એમ આપણે ન માનીએ, અને એથી ઉલટું જગતનો અથવા આપણા વ્યવહારનો ભાર બધો આપણા જ રકંધે નથી એમ માનીએ, તેમ જ આપણને પ્રાપ્ત પદ્ધતિ માટે કેવળ આપણે જ કારણરૂપ નથી તથા આપણને મગનાર વસ્તુમાટે આપણે સ્વાભિમાનસહિત મહત્વપૂર્વકે પરિશ્રમ કરવાની અગત્ય નથી, પરંતુ આપણામાં એક પરમ તત્ત્વ રહેલું છે, અને તેમાં જો આપણે દૃઢ વિશ્વાસ રાખીએ છીએ, તથા ચિંતા અને વલોપાતવડે આપણા અવધવાને તંગ સ્થિતિમાં મૂકી આપણા આંતર સામર્થ્યના દ્વારને બંધ ન કરતાં, આપણને જોઈતી સર્વ અતુલ્યતા પરમતત્ત્વની સત્તા અવશ્ય અર્પણે એમ માનીએ છીએ, તો આપણે આપણું આનું આ જીવન વધારે રસ અને આનંદપૂર્વકે ભોગવીએ છીએ તથા તેનો લેશ પણ ભાર આપણને જણાતો નથી.

ચૈતન્યતત્ત્વની સાથે એકરૂપતા કરતાં શીખો. તેનાવડે જ જડવત્ પ્રતીત થતો સંસાર પણ લાસે છે; તમારે જોઇતા લૌકિક પદાર્થો પણ તેના વડે પ્રાપ્ત થાય છે. એ તત્ત્વમાં એકતા કરવાથી તમારે માથે ચિંતા અને વલોપાત કરવાની ફરજ (1) નહિ રહે.

તમારા શરીરના અવધવાને તેમનું કાર્ય કરવાનો તમે અવકાશ આપો. અને પછી તેની ચિંતાથી મુક્ત થાઓ. તમારા મનના પ્રદેશમાં તમે કશી ડખલ કરી મૂકતા નથી, અને તે સંરળપણે ચાલતું હોય તેમાં વારંવાર વિવિધરીતે વિદ્ય કરતા નથી, અને મનની જે સ્વાભાવિક (Normal) ક્રિયા થતી હોય તેમાં વિશેષ ઉપગમવતા નથી તો એટલું જ માત્ર કરવાથી અથવા ખરું કહીએ તો ઉલટું ન કરવાથી શરીર તથા મનને જેની જેની જરૂર હશે તે એ ચૈતન્યતત્ત્વ પૂરું પાડવાને સમર્થ છે. દુધમાં નાંખેલું આધારકણ તે દુધને દહીં કરવા સમર્થ છે, પણ તેને વારંવાર હલાવ્યા કરવાની તમારી ક્રિયા જ તે દુધનું દહીં થવા દેતી નથી.

તમારા જીવનના અત્યંત ધસારાવાળા, ઘેંઘાટવાળા, ધમાચકડી કરનારા, તમને ઉશ્કેળ પાંધેલ કરી મૂકનારા પ્રસંગો હોય તેમાંથી અમુક દીર્ઘ કાળપર્યંત નિવૃત્ત થાઓ, તમે ચેતે જે વાસ્તવરૂપે છે તેનું અને તમારું ચૈતન્યતત્ત્વ કે જે વાસ્તવ જીવન-દેવી તત્ત્વરૂપ છે તેનું ઓળખાણ કરવાને માટે—તેનું સ્વરૂપ લક્ષમાં આણવાને માટે—આ બહાનના જીવનની ધમાધમ ઉપાધિ ચરણગટ એ વગેરેથી દૂર થાઓ. શાંતિ અને ખ્યાનમાં એ તત્ત્વને શોધો. શાંતિવડે અને ખ્યાનવડે એ તત્ત્વને નિહાળો. શ્રદ્ધાને ધારણ કરીને એ તત્ત્વ શોધો.

આ પ્રકારે કરવાથી તમારા જીવનનાં તત્ત્વો નવીકરણ પામતાં જણાશે, અને અને આ જગતમાં તથા આનાં આ જ જીવનમાં સ્વાસ્થ્ય, શાંતિ અને નિવૃત્તિના સુખને કે જે આજપર્યંત અનુભવ્યું નહિ હોય તેવું અનુભવશે.

આ વાર્તા સ્મરણમાં રાખજો: તમારે કશાની જ ચિંતા કરવાની નથી. ચિંતા કરવા માટે ઇશ્વરે તમને સંભ્યા જ નથી. તમે તમારી મેજે જ ચિંતાનો ટોપલો માથે ચઢાવીને ફરો છો. તમે જાતે હાથમાં વસ્તુ પકડી છે, તમે તમારા, બળથી તેને પકડી છે અને તેમ છતાં તે વસ્તુ તમને છોડતી નથી એમ માનો છો. આ ભ્રાંતિને દૂર કરો. ચિંતાના ટોપલાને આજ ક્ષણે માથાઉપરથી ગબડાવી દો. તે જ પ્રમાણે તમારે વલોપાત કરવાની પણ કશી જ જરૂર નથી. વલોપાત કરવાનું તમને કોઈ જ કહેતું નથી. ઇશ્વરના વેદ પણ વલોપાત કરવાની આજ્ઞા કરતા નથી, તમે વિના કારણનો પરિશ્રમ જે હાલ કરી રહ્યા છો તે પણ કરવાનું તમને કોઈ કહેતું નથી—લક્ષમાં રાખજો—હું કે ઇશ્વર કોઈ કહેતું નથી. કેમકે વિશ્વવ્યાપી પરમતત્ત્વ તમારામાં ઓતપ્રોત છે, તમારી સાથે તે પણ એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિરૂપે તમારી પેટે બની રહ્યું છે, તે તમારી સર્વ જરૂરીઆતોને જાણે છે, તમારી સ્થિતિને પણ જાણે છે, અને તેથી તેના પ્રતિ તમે માત્ર અભિમુખ જ રહ્યા કરો છો અને બીજું કશું જ કરતા નથી તો તે તમારી પ્રત્યેક જરૂરીઆતોને તથા તમારી માગણીઓને પૂરી પાડે તેમ છે.

હજારે માથાકુટીયાં કાર્યો છોડીને સ્વાસ્થ્યને અનુભવવાને માટે આટલું એક જ કાર્ય નહિ કરી શકો !

એમહર્સ્ટનો ચમત્કારિક વ્યતિકર.

નોવા સ્કોશિઆમાં એમહર્સ્ટ નામનું નાનું શહેર આવેલું છે. અને ત્યાં પ્રેતાવાહનનો ચમત્કારિક પ્રયોગ થયેલો જણાયો છે. આ વ્યતિકરોને થયાને હાલ ઘણાં વર્ષ વ્યતીત થયાં છે કેમકે એ વ્યતિકરો ઇ. સ. ૧૮૭૮ માં જણાવા શરૂ થયા હતા, અને ઇ. સ. ૧૮૭૯ સુધી થયા કાર્ય હતા. એ શહેરમાં અને આલુબાલુના મંદિરમાં વાર્તાના મુખ્ય વિષય એ વ્યતિકરો એ સમયમાં યથા રહ્યા હતા. અને તે ઉપરથી એનું વિસ્તારથી વર્ણન ગ્રાંટર હબબેલ નામના ગૃહસ્થે “The Great Amherst mystery” એ નામના ગ્રંથમાં કર્યું છે. એ ગ્રંથ હાલ અપ્રસિદ્ધ છે. છતાં એ વ્યતિકરોનો ઉલ્લેખ પ્રો. વિલીઅમ જેમ્સે સાંપડીકલ સોસાયટીની ઇંગ્લિશ શાખાના પ્રમુખરૂપે કરેલા બાવણમાં કરેલો છે અને જે આવા વ્યતિકરો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા છે તેમાં આ વ્યતિકરો અદ્વિતીયતામાં પ્રથમ પદ ભોગવે છે એમ જણાવ્યું છે. ઉલ્ટે આ વ્યતિકરોને પોતાના ગ્રંથમાં વર્ણન કરનાર પ્રો. હબબેલે પબ્લીક નોટરીઆગળ કસમપર જુઝાની આપી જણાવ્યું છે કે એ વ્યતિકરો જે એમણે વર્ણવ્યા છે તે સંદેશ સત્ય છે.

સંક્ષેપમાં કહીએ તો આ પ્રમાણે દર્શાવેલ છે: એમહર્સ્ટમાં “ટીડ” નામથી પ્રસિદ્ધ એક કુટુંબ વસતું હતું. એ કુટુંબમાં પાંચ વર્ષની વયનો એક જોર્જ નામનો છોકરો, સાત વર્ષની વયની વિલી નામની કન્યા તથા એમનાં માતાપિતા એમ ચાર મનુષ્યો હતાં. ટીડ સાહેબનાં પત્નીની એ નાની બહેનો—જેની અને ઇશ્વર કોક્સ—પણ એ કુટુંબમાં જ

રહેતી હતી. આ ઉપરાંત ડેનીઅલ સાહેબનો બાઇ-જોન ટીડ, અને ટીડ સાહેબનો પત્નીનો બાઈ વીલીયમ ડોકસ એ પણ એ ગૃહમાં જ રહેતા હતા. આ વ્યતિકરો જેનું વર્ણન બ્રિટિશ કરવાનું છે તેમનું નિમિત્ત ધરધર ડોકસ છે. એ કન્યા હાલ તો પરિણીત થઈ બોસ્ટનની પાસે રહે છે. પણ આ વ્યતિકરોના સમયે એ તથા ઉપર જણાવી તે સર્વ વ્યક્તિઓ એમહરદેમાં એક નાના ગૃહમાં રહેતા હતાં. એ ગૃહની આસપાસ વાડ હતી તથા એ ગૃહ માત્ર બે માળનું જ ગૃહ હતું, અને એમાં અથવા એની આસપાસ કોઈ સખ્તયજ્ઞ રહે અને લાંબા સમય સુધી પકડી ન શકાય એ અસંભવસંસ્થા હતું.

એક રાત્રિએ જેની અને ધરધર એ બે બહેનો સુષ ગઈ હતી તથા નિદ્રાવશ થવાના સંધિમાં હતી એટલામાં ધરધર એકદમ ચમકીને જૂમ પાડી ઉઠી કે સાદ્દીનીયે ઉંદર છે. તપાસ કરતાં સાદ્દીનીયે કોઈ ઉંદર જણાયો નહિ. બીજી રાત્રિએ પણ આ જ પ્રમાણે થયું. તેથી ઉંદરની બરાબર તપાસ થવા લાગી. ત્યાં તપાસ કરતાં ઉંદર તો કોઈ જણાયો નહિ પણ એક કાર્બોઈડની દાબડી પથારીનીચેથી નીકળી અને તે દાબડી પોતાની જેમે જ દોડતી જણાઈ. આ જોઈ તે દાબડીને ઝોરડાની વચ્ચે મૂકવામાં આવી અને તેમ કરતાં એ દાબડી અદર એક પુટને આશરે ઉંચી ઉઠી હવામાં લટકાઈ રહી તથા પાછી જમીનપર પડી. આતું બે વાર થયું. આથી એ કન્યાઓ અત્યંત ભયભીત થઈ અને એમણે ચીસ પાડી તેથી એમનો બાઈ એ ઝોરડામાં દોડી આવ્યો. એને એ વાત કહેવામાં આવી. પણ એણે એ સાચી માની નહિ.

પછીની રાત્રિએ ધરધર સુષ ગઈ કે અતિ અલ્પ સમયમાં જ જૂમ પાડી ઉઠી. એની બહેને દીવો ઉંચો કર્યો અને એમું તો ધરધરની સ્થિતિ અત્યંત વિલક્ષણ જણાઈ. એના માથાપર દોમાંચ ખડાં થયેલાં જણાયાં; એનાં નેત્ર લાલચોળ થયેલાં હતાં અને હાથના તપ્પ પલંગના લાકડામાં ઉંડા પેટેલા હતાં. ધરના બધા મનુષ્યોને જગાડવામાં આવ્યા, અને તેમણે ધરધરને તપાસી. એકાએક ડેનીઅલે જણાવ્યું કે ધરધર સુખી ગઈ છે. સર્વેને તપાસતાં જણાયું કે ધરધર અતિ પ્રમાણમાં પુલી ગઈ હતી. ડોક્ટરોને બોલાવવામાં આવ્યા અને તેમણે જોયું કે એ છોકરી પુલી ગઈ છે તથા તેની વેદનાથી જૂમ પાડી રહી છે. પણ એની વેદના કોઈ ન્યૂન કરી શક્યું નહિ, થોડા સમયમાં એ શ્રદ્ધિ બોધી થઈ ગઈ અને ધરધર નિદ્રાવશ થઈ શકી.

પણ થોડા જ સમયમાં મેઘગર્જનાજેવો એક મોટો અવાજ થયો અને તેથી ધરના સર્વ જાગૃત થઈ ગયાં. રાત્રિ અગ્નિવિનાની રવચ્છ હતી. ઝોરડામાં જે પતંગપર ધરધર સૂતી હતી તેનાપર ત્રણ મોટા ટકોરા સર્વના સાંભળવામાં આવ્યા.

આની પછીની રાત્રિએ ધરધર સુષ ગઈ અને એની બહેન જેની ઝોરડામાં જાગૃત ફરતી હતી એટલામાં પથારીના ઉપરનાં છેક છેવટના સિવાયનાં સર્વ વસ્ત્રો ઉડવા લાગ્યાં અને ઝોરડાના ફરતા ખુણામાં તે ઉડી ઉડીને પડવા લાગ્યાં. કેરોસીનનો દીપક લાંબો હોતો અને તેના અજવાળામાં એ વસ્ત્રો ઉડી ઉડીને અદર ચાલતાં સ્પષ્ટ જણાયાં, એ બંને કન્યાઓ જૂમ પાડી ઉઠી અને જેની ખેલાન થઈ ગઈ. એ વસ્ત્રોને પાછાં પથારીમાં પાથરી દેવામાં આવ્યા પણ તેમ થતાં તરત જ પુનઃ એ વસ્ત્રો ઉડી એ જ ખૂણામાં પડ્યાં; અને ધરધરની પથારીનું ઝોરડાનું હવામાં ઉડતું ચાલ્યું તથા જોન ટીડના સુખપર જોરથી અથ-

ડાંયું. પુનઃ ત્રણ મોટા ટકારા થયા અને તે એટલા જોરમાં કે એના અવાજથી આખો ઝોરડો કપી ઉઠ્યો. ઇસ્થર જે પૂર્વની માફક સુઝી ગઈ હતી તે પુનઃ પોગના મૂળરૂપમાં આવી અને શાન્ત થઈ નિદ્રાવશ થઈ રહી.

આ પ્રકારના વ્યતિકરો ધણા દહાડા સુધી ચતા રહ્યા. પથારીનાં વચ્ચે પ્રતિરાત્રિ ઉઠી જાય અને ખુણામાં ઢગલો થઈ પડે. ડો. કેરિટને આ ઉપાતના સંબંધમાં કોઈ ઉપાય દર્શાવવા બોલાવવામાં આવ્યા. ઇસ્થરની પથારીઆગળ એ ડાકડર ઉભો છે અને આસપાસ લુએ છે એટલામાં જ ભીતપર કોઈ લખતું હોય તેવો અવાજ સર્વના સંભળવામાં આવ્યો. સર્વએ ભીતપાસે જઈ ખારીકાથી જોયું તો ભીતના પ્લાર્ટરમાં કોતરાયેલા આ શબ્દો—*Esther cox, you are mine to kill*—સ્પષ્ટ જોવામાં આવ્યા, આ લેખ સર્વના સ્પષ્ટ જોવામાં આવ્યો એટલું જ નહિ પણ ત્યારપછી વર્ણોસુધી એ ત્યાં સ્પષ્ટપણે રહ્યો હતો અને તેથી એ શહેરના ધણાખરા નિવાસીના જોવામાં પણ આવ્યો હતો એમ એ નિવાસિઓ ખાતરીપૂર્વક જણાવે છે.

ધણાં અઠવાડીયાંસુધી આ પ્રમાણે વ્યતિકરો ચતા રહ્યા અને એને માટે કોઈપણ દષ્ટાંકરણ શોધી શકાયું નહિ. પ્રતિરાત્ર મોટેથી ટકારા થાય, લડાકાજેવા ધ્વનિઓ થાય, પથારીનાં વચ્ચે ઉઠી જાય અને ઇસ્થર પુલી જાય. આમાંથી કોઈને માટે કોઈ પણ કારણ મળી શક્યું નહિ, આ ઉપરાંત અન્ય વિલક્ષણ બનાવો પણ થવા લાગ્યા, અને તેમાં મુખ્ય એક આ હતો કે ટાઢા પાણીનું એક પાત્ર રસોડાની ટેબલના મધ્યમાં હતું તે ખખળતું જણાતું. પાણી ગરમ થતું નહોતું, એ તો પૂર્વત જ શીતલ રહેતું પણ એમાં ઉકળતું હોય તેમ પરપોટા ચતા તથા સ્વર નીકળતો. આ બનાવ ધણાના જોવામાં આવેલો હતો અને એ જોનારમાં રેવરંડ આર. એ ટેમ્પલ નામના ત્યાંના પ્રસિદ્ધ પાદરી પણ હતા.

આ પછી કેટલાક દિવસ વ્યતીત થયા પછી ઇસ્થરને એક ધ્વનિ એવો સંભળાયો એ જે ગૃહમાં રહેતી હતી તેને સળગાવી દેવામાં આવનાર છે. આ ધ્વનિ થતાં જ ત્યાં જરૂર હતાં તે સર્વ આ વાત એ કન્યાઓતરફથી સંભળી વાર્તા કરતાં હતાં તથા એની મસત્યતાના સંબંધમાં હાસ્ય કરી રહ્યાં હતાં એટલામાં જ હવામાંથી આવી છતના ભાગમાં ઘણા પથારીપર પડતી સળગતી દિવાસળી તેમના જોવામાં આવી, અને તે સર્વ આશ્ચર્યથી દિગ્મુદ્ધ થઈ ગયા. એ દીવાસળીને ઇસ્થરે તરત જ ઓલવી નાંખી, નહિતો એ પથારીનાં વચ્ચે સળગી ઉઠ્યા વિના નહિ જ રહ્યાં હોત. થોડી મિનિટ થઈ એટલે પથારીપર અને ઝોરડામાં આસપાસ આવી આઠ દશ દીવાસળીઓ પડી, પણ એથી સાક્ષાત્ દાનિ કોઈ થઈ નહોતી. આ પૂર્વે જે એક રાત્રિ થયાં મોટા અવાજ ચતા બંધ રહ્યા હતા તે પુનઃ થવા લાગ્યા.

આ થઈ રહ્યા પછી આખા ગૃહપર સળગતી દીવાસળીઓ પડી. પાંચ સાતવાર ગૃહ સળગી ઉઠ્યું અને તત્કાળ પાણીની ડોલો રેડવામાં આવી તેને ઓલવવામાં આવ્યું. એક સમયે ક્ષૌરમાં ઉતારેલા વાળનો ઢગલો સળગાવી ગૃહપર નાંખવામાં આવ્યો અને તેથી એ ગૃહનો ધણાખરો ભાગ બળી ગયો. આ બનાવ બન્યો ત્યારે ઇસ્થર આગળના ઝોરડામાં બેઠી હતી અને એની બહેન એની સંભાળમાં હતી કારણકે ઇસ્થર હવે કોઈ પણ રથને એક્કી જતાં ડરતી હતી.

આ અરસામાં એ ભૂત કે પ્રેતસાથે ટકારાથી સંબંધ સ્થાપિત થયો હતો. એણે જણાવ્યું કે હું પૂર્વે મનુષ્ય હતો અને હાલ પ્રેત છું તથા હાનિ કરવા અને તોફાન કરવા તત્પર છું. આ ગૃહ બાળી નાંખવા તથા ધરતરને એના મરણસુધી ત્રાસ આપવા માથું છું. ” આ પછી થોડો સમય ગયો એટલે ધરતરને એ જોવામાં આવ્યો હતો અગર જો છતર કોષ એને જોઈ શક્યા નહોતા. ત્યારે તોફાન એટલું મંભીરપર્યાણું થયું કે ધરતરને તે ગૃહ છોડવાની ફરજ પડી અને મી. બ્રાહ્મટ નામના એક કુટુંબના એક મિત્રના ગૃહમાં એને મોકલી દેવામાં આવી.

આ નવા ગૃહમાં ગયા પછી લગભગ એક માસસુધી ધરતરે આ પ્રેતના સંબંધમાં કશું જોયું નહિ. પછી એક દિવસ હીવાનખાનું એ સાફ કરતી હતી એટલામાં એના હાથમાંનું ઘસ એકદમ હિડી ગયું અને થોડી સેકંડ વ્યતીત થતાં તે છતપરથી જમીનપર પડ્યું અને તે એવી રીતે કે ધરતરને વાગતાં જરાક જ એ બચી ગઈ. આ ગૃહમાં આ વ્યતિકરથી તોફાનની શરૂઆત થઈ અને તે અદ્ય સમયમાં વધી ગયું. બ્રાહ્મટ સાહેબની મીલકતમાં અગ્નિ પ્રકટવા માંડ્યો અને બધાં પગલાતો અવાજ સાંભળી શકે તેમ એ “ પ્રેત ” ત્યાં ફરવા લાગ્યો.

પ્રતિદિવસ તોફાનમાં વધારો થવા લાગ્યો. પદાર્થો અસ્ત વ્યસ્ત ગમે ત્યાં ફેંકાવા લાગ્યા અને અગ્નિપ્રકોપ વારંવાર જણાવા લાગ્યો. એક સમયે બારણાને મીળગરાથી છુટું કરી જમીનપર મોટા અવાજસાથે પછાડવામાં આવ્યું. મી. બ્રાહ્મટની દૃષ્ટિ એ બારણા પ્રતિ હતી જ અને આ બનાવ એમની નજરઆગળ જ થયો હતો. ખીચે પ્રસંગે ફેડૂંકે બ્રાહ્મટનો ધારવાળો ચપ્પુ જો એના હાથમાં હતો તે એ અદ્ય પ્રાણીએ એના હાથમાં ઝુંટરી લીધો અને જોરથી ધરતના વાંસામાં ખેર્યો. આ ચપ્પુ એ ધામાં રહ્યો અને ધામાંથી રુધિર વહેવા લાગ્યું. ધામાંથી એ ચપ્પુ ફેડૂંકે ખેંચી કાઢ્યો, તેને લોહી નાંખ્યો, બંધ કર્યો અને પોતાના ગળવામાં પાછો સુકી લીધો. ગળવામાં પાછો સુક્યો કે તરત જ તે અદ્ય પ્રાણીએ એ પાછો લપ્પ લીધો, વિદ્યુતના ચમકારાના વેગે પુનઃ તે ધામાં માર્યો.

આ બનાવ થઈ ગયા પછી એક બે દિવસ પછી ધરતરના જોળામાં કોઈએ કેટલાક લોહના ખીલા પ્રયોગખાતર મુક્યા. એ મુક્યા કે તરત એ એટલા બધા ગરમ થઈ ગયા કે કોષ તેને અડધી શકે તેમ રહ્યું નહિ. પછી ઓરડાના દરના ખૂણામાં એટલે લગભગ ૨૦ ફીટ દૂર એ એની મેળે હિડીને પડ્યા. આ થયા પછી તે ઓરડાનો સરસામાન પોતાની મેળે હાલવા કરવા લાગ્યો.

આ પ્રકારની સ્થિતિ ચાલતી હતી તે સમયે મી. વોલ્ટર હબએક્સનું એમદરદમાં જવું થયું અને આ વિચિત્ર વ્યતિકરે એમણે જાતે પોતાની નજરે જોયા. એ પોતાનો અનુભવ વર્ણન કરતાં આ પ્રકારનું જણાવે છે:—

“ હું ખેડો ને પાંચેક મિનિટ થઈ હશે એટલામાં મને વિસ્મય ઉપજાવે તેમ મારી છત્રી પંદર ફીટ દૂર ‘અદ્ય પ્રાણીવડે’ ફેંકવામાં આવી અને એ જ સમયે એક તીક્ષ્ણ ચપ્પુ હવામાંથી સુસ્વાદ કરતો આવી ધરતરના માથા આગળથી ચાલી એની સંમુખ પડ્યો. આ વખતે ધરતર ખીજા ઓરડામાં એક મોટી યાળી પોતાના હાથમાં લઈ આવતી હતી, આ વખતે ધરતર ખીજા ઓરડામાં એક મોટી યાળી પોતાના હાથમાં લઈ આવતી હતી,

મારા પાછીટને ઝોરડામાં ફેંકી દેવામાં આવ્યું અને તે જ ક્ષણે સામી બાલુથી એક મોટી ખુરસી ફેંકાઈ કે જે જોરમાં આવીને મારી ખુરસીસાથે અથડાઈ. બોજનપછી એક કાચપર હું બેઠો અને ઇસ્થર તે ઝોરડાના મધ્યમાં એક રાંકિંગ ખુરસીપર બેસી હતી. હું નિદ્રાવશ થયો નહોતો પણ ઇસ્થર શું કરે છે તે છૂપી રીતે જોવા માટે અર્ધ નીચેલી આંખ રાખી પડ્યો હતો. એટલામાં એક શેર વજનવાળું કાચનું એક પેપરવેષ્ટ હવામાંથી સુરવાટ કરતું આવ્યું. આ વેષ્ટ મારાથી બારમ્પદર શીટ આધું એક સુશોભિત શેઢપર મુકેલું મેં જોયું હતું. એ આવીને મારા માથાને જ અથડાત, કેમકે એ મારી તરફ જ ફેંકાયું હતું, પણ દૈવયોગે તેમ નહિ થતાં કાચના હાથાપર જોરથી અથડાયું અને તે એટલા જોરથી કે ત્યાંથી ઉછળી એક પુટ આધે પડેલી ખુરસીપર પડ્યું અને ત્યાં ચક્ર ચક્ર કર્યા કર્યું. ત્યાર પછી પાછલા પહોરના અંતમાં ધરના ઉપરના માળપર જૂતાં ન્યુ-રોપેરોને એ અદૃશ્ય પ્રેતાએ સળગાવ્યાં અને જાણે દિવસના ત્રાસને પરાકાષાએ પહોંચાડવાનો વિચાર હોય તેમ તે ઝોરડામાં સાત ખુરસીઓને એક પર એક સાચી દીધી અને એમ છ શીટ ઉંચાણવાળો ખુરસીનો કુંગર બનાવ્યો અને પછી નીચેની એક કે બે ખુરસીને જોરથી એકદમ ખેંચી એટલે એ આખો ઢગલો મોટા અમાનસાથે પડ્યો. આજ દિવસે છેવટનું તોફાન એ થયું કે ઉપરના માળપર એક મોટી આગ એ પ્રેતાએ લગાડી. પણ સળગતાં ન્યુરોપેરો તથા એ આગને તરત જ ઝોલવી નાંખવામાં આવી એટલે મોટું નુકસાન થવાનો વખત નહિ આવ્યો. ”

આ પ્રમાણે પોતાની નજરઆગળ થયેલા અને સ્વાભાવિક વ્યતિકરોનું એમણે વર્ણન કર્યું છે. ઇસ્થરને ગમે ત્યાં ખસેડવામાં આવે અને ગમે તેવી ચોક્કસીમાં રાખવામાં આવે તેમ છતાં એ જ્યાં હોય ત્યાં આવાં અને આવા અનેક વ્યતિકરો લગભગ એક વર્ષસુધી ચતા રહ્યા.

આ બનાવો જાણતાં પ્રથમ વિચાર એ જ સ્વાભાવિક રીતે સ્ફુરે તેમ છે કે આમાં કાંઈ કાવતરું હશે અને એ ઇસ્થરની સમક્ષ જ, એ જ્યાં હોય ત્યાં જ ચતા હોવાથી એના તરફથી જ થાપનું જોઈએ. પ્રેતાવાદનના ધણાખરા પ્રયોગો જે ધંધારૂપે લગવી બતાવવામાં આવે છે તેમાં તર્કટ હોય છે અને તેનાથી જ તે કરવામાં આવે છે એ વાત પણ સત્ય છે. પણ આ વ્યતિકરોમાં એવું અતુમાન કરવાનો અવકાશ જેમ જેમ વિચાર કરવામાં આવે છે તેમ તેમ ઓછો ને ઓછો થતો જાય છે. અદિં ભુવારૂપે ઇસ્થર જ ગણી શકાય તેમ છે અને આ બનાવોમાં જે મોટામાં મોટી હાનિ થતી તે ઇસ્થરને જ થતી. તેથી એ પોતાની મેજે હાનિ પોતાને જ કરે એ માનવા જેવું નથી, વળી ઇસ્થરને ધા કરવામાં આવતા હતા, એની નિદ્રા જતી રહી હતી, એ સુખી જતી હતી, આસપાસના તથા સંબંધીઓ વગેરે એના પ્રતિ તિરસ્કાર દષ્ટિ કરતા એ આદિ જોતાં એ પોતે આવા પોતાને જ સર્વથા હાનિ કરે એવાં તર્કટ કરે એ સંભવતું નથી. તે સાથે કેટલાક બનાવો તો એવા છે કે એ ધારે તોપણ એનું વય આદિ જોતાં એનાથી થઈ શકવા અસંભવિત છે. એના પોતાના ગૃહમાં ધણી વાર અગ્નિ પ્રકટતો, એના સંબંધીનાં ગૃહોની એ જ દશા થતી. વળી એની આસપાસ જાહેર રીતે તથા છૂપી રીતે બધી ચોક્કસી રાખવામાં આવેલી હતી. તેમ જ આ બનાવો એક બે દિવસમાં સમી ગયા નહોતા.

પણ એક વર્ષથી અધિક સમયસુધી ચતા રહ્યા હતા. આખા શહેરમાં એ વાત પ્રસિદ્ધ થઇ હતી અને એ શહેરના ધણાખરા મનુષ્યોએ આ બતાવો જોયા હતા તથા તેનું કાંઈ પણ કારણ કોઈ દર્શાવી શકતું નહોતું. આ સર્વ ઉપરથી મી. હબ્બેલ આગ્રહ કરી જણાવે છે કે આ વ્યતિકરોમાં કાંઈ પણ રીતે કાવતરું હોવાનો સંભવ રહેતો નથી.

ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં મી. હબ્બેલ પાછા એમહરદેમાં ગયા હતા અને એ શહેરના એ સમયે વિદ્યમાન મનુષ્યોતરફથી એમણે પૂર્વની હકીકતનો હેવાલ જણાવનાર પત્રો મેળવી લીધાં છે કે જે અહિં જણાવેલી હકીકતનું સારી રીતે સમર્થન કરે છે. એમાંથી એક પત્ર ઈ. સ. ૧૯૦૮ ના જૂનની તા. ૧૦ મીના છે તથા તેમાં ડેની લપટીડ, ઓલાર્લવ ટીડ, એન. ડી. કમીગ્લી; જે. એ. સિમ્પસન, એ ડબ્લ્યુ મોર્ફટ, જે. બ્લેક, એસ. મેકનટ, વીલી-અમ બીએટી, વીલીઅમ રીપ્લી, ડી. એપ્પેન, જેનરલ્સ્ટર્ટ, એલ. વ્હાઇટ, રયુડસ ફિક્સ, ઇ. ડી. એપ્પેન, સી. ફિલ્સન, અને બી. ડી. બેન્ટની સહીવાળો છે. એ પત્રમાં એ સહી કરનારા જણાવે છે કે કોઈના તરફથી સાંભળીને કે કંઈપર પરાધી જાણીને નહિ, પણ અમારા જાતિઅનુભવથી, અમારા પ્રત્યેકના સાક્ષાત્ જોવામાં આપ્યા પ્રમાણે અમે ખાતરીથી જણાવીએ છીએ કે નોવા રોકાશીઆમાં આવેલા એમહરદેની પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટમાં નં. ૬ વાળું ગૃહ જે ડેનીઅલ ટીડનું હતું તેમાં હબ્બેલ સાહેબે પોતાના ગ્રંથમાં જણાવેલા વ્યતિકરો થયા હતા અને તે ઇશ્વર કાંડસની હાજરી ત્યાં હોય ત્યારે જ ચતા હતા. તથા એનું સ્થાનાન્તર થાય ત્યારે ચતા નહોતા. એ વ્યતિકરો ૧૮૭૮ થી ૧૮૭૯ સુધી એક વર્ષ થયા કર્યા હતા. આ હકીકત અમે અમારી સ્વતંત્ર ઇચ્છાથી અને કાંઈ પણ દબાણશિવાય જણાવીએ છીએ અને અમારી સહીનો પત્ર મી. હબ્બેલના ગ્રંથની હવે પછીની આવૃત્તિમાં છાપવાની અને જગતમાં પ્રસિદ્ધ થવાની તથા તેના એ ગ્રંથમાં વર્ણવેલા સર્વ વ્યતિકરોની શબ્દ: સત્યતાની સિદ્ધિ થવા અમે રજા આપીએ છીએ. આ પ્રકારના ભાવાર્થનો પત્ર આ ગૃહસ્થોએ લખ્યો છે.

મી. વોલ્ટર હબ્બેલપર મીસીસ ઓલીવ ટીડનો તા. ૨૧ મી જૂન ૧૯૦૮ નો પત્ર છે, તેમાં એ જણાવે છે કે “ મી. ટીડ તથા મે ” ઇશ્વર અને તેના પ્રેતના સંબંધનું તમારું પુસ્તક વાંચ્યું અને તેમાં એક હકીકતને ખાસ દાખલ કરવા જેવી જણાય છે તે તમારા જાણુવામાં નહિ હોવાથી તમે દાખલ કરી નથી. તે હકીકત આ છે:

એક રવિવારની રાત્રિએ અમે બધાં પયારીમાં સુઇ ગયાં, ઇશ્વર એના ઓરડામાં હતી અને આર્થર ડેવિસનસાથે રહેવા જતા પૂર્વે એ એમ્બ્રેજીથી અમારી સાથે તે રાત્રિ ગાળવા માટે જ આવી હતી અને તે રાત્રે જેન ત્યાં નહોતી. આવા સમયમાં આ પ્રમાણેનો વ્યતિકર થયો હતો.

લગભગ દશ થયા હતા. ઇશ્વર પયારીમાં સુતી હતી અને તમે જાણો છો તેમ મારા તથા મી. ટીડના ઓરડાથી સામે જ એનો ઓરડો હતો. અમારા ઓરડાનાં બારણાં બંને ખુલાં હતાં અને અંદરના પ્રકાશવાળી રાત્રિ હોવાથી એના ઓરડામાં અમે સારી રીતે જોઈ શકીએ તેમ હતું.

અમારા જોવામાં આવ્યું કે એક ખુરસી હોલમાંથી એ ઓરડામાં ચાલી આવી અને બધારે એ એની પયારીપાસે, છેક સમીપ આવી ત્યારે એની પયારીનીચેનું ઓસીકું બહાર આવ્યું અને તે ખુરસીપર વ્યવસ્થિત થયું. મેગી ફિશર નામના પ્રેતને ઇશ્વરે એ ઓસીકાપર બેસતા જોયો. અમે એ જોઈ શક્યાં નહોતાં.

મેગીએ પગથી માયાસુધી ધરધરને હાથ ફેરવ્યો અને પછી સુંદી ખણવા તથા ઝીણી ટાંકણીવડે એના શરીરને હાથ તથા કંઠને ધર્પણ કરવા લાગ્યો. એ ટાંકણી ખીજે દિવસે એ પથારીમાંથી અમને મળી હતી. ધરધરે કહ્યું, મારાથી એ વધારે ખમાતું નથી.

ત્યાર પછી બોબ નિકલ નામનો પ્રેત પોતાનું કામ કરવા લાગ્યો. એણે પથારી સિવાયનો બધો સામાન તે ઓરડામાંથી બહાર પ્રવેશ કરવાના સ્થાને નાખી દીધો. એ ખામ કરે છે એ ધરધર જોતી હતી. એ પદાર્થો બહાર આવે છે તથા ધરધર પથારીમાં સુઈ જ રહેલી છે તથા શાન્ત છે અને કંઈ કરતી નથી એટલું જ અમને જણાતું હતું. ફરનિયર બધો ઓરડામાંથી બહાર ફેંકાઈ રહ્યો એટલે એ પથારીને કે જ્યાં ધરધર સુતી હતી તેને હલાવવા તથા ઊઠાવવાનું બોબ નિકલે શરૂ કર્યું. અવાજ એવો મોટો થતો હતો કે અમે નિદ્રાવશ થઈ શક્યા નહિ તેથી મારા કહેવાથી મી. ટીડ ધરધરના ઓરડામાં ગયા અને કોચપરથી ધરધરની પથારીને ઉંચકી અમારા ઓરડામાં લઈ આવ્યા અને અમારા પક્ષગના પગઆગળ એ પથારીને મુકી અને ત્યાર પછી જ અમે નિદ્રા લઈ શક્યા. દારણ કે તમે જાણો છો તેમ જેમ મેગી તથા બોબ તમને ચઢાતા નહોતા તે જ પ્રમાણે ડેનિઅલને પણ ચઢાતા નહોતા, અગર જે જેમ બોબે કાચનું પેપરવેષ્ટ તમારાપર માર્યું હતું તેમ ડેનીઅલની સામે તેનું કોઈ દિવસ કર્યું નહોતું. આ સર્વ પ્રેત ખીજે સ્થાને જેટલું તોફાન કરતા હતા તે કરતાં અમારા પ્રિન્સેસ રટીટમાં આવેલા ધરમાં વધારે કરતા હતા અને મી. ટીડ જ્યારે હાજર હોય ત્યારે ધણું તોફાન કરતાં એ ડરતા હતા. કેમકે ધરધરને મી. ટીડ અકળાઈને અન્યત્ર કાઢી મૂકે એ એમને રુચતું નહોતું. ધરધરને ઉપર જણાવ્યું તેમ અમારા ઓરડામાં લાવવામાં આવી ત્યાર પછી એ પ્રેતોએ અમારા ઓરડાપાસે પડેલી એક જૂની ટ્રંકનું ઢાંકણું (એ ટ્રંકને કળ વાસી નહોતી પણ માત્ર બંધ કરેલી હતી) લીધું અને એને અક્ષાળી ગુડ નાઇટની સલામ કરી ગયા. આ પછી તે રાત્રિએ વિશેષ કંઈ પણ થયું નહિ અને અમે બધા સ્વસ્થપણે અને શાન્તિથી નિદ્રાવશ થયાં. તમારાપર બોબે નાખેલું પેપરવેષ્ટ તથા જે જ ખુરસીઓના ઢગલો કંઈ હતો તે ખુરસીઓ મારી પાસે હજી છે. તમારા પુસ્તકની નવી આવૃત્તિ થાય તેમાં તમને યોગ્ય લાગે તે આ હકીકત વધારશે, તેમ કરવામાં ડેનીઅલને જરા પણ અડચણ નથી. દારણ કે એ ખુરસીની ખીજી હકીકતની માફક આ પણ કેવલ સત્ય છે. ”

સોસાઇટી એફ સાઇકીકલ રીસર્ચને એ પોસ્ટરજીપોસ્ટરની હકીકત જણાવવામાં આવી હતી. તેના સત્યાસત્યનો નિર્ણયમાટે ઇ. સ. ૧૯૦૭ ના જન્યુઆરીમાં, નોવા સ્કોશીઆમાં આવેલા વિન્ડસરમાં એ સોસાઇટીતરફથી મી. હેરીવર્ડ ફેરીંગટન ગયા હતા. આ હકીકતના રીપોર્ટ કેટલાક વખત થયાં આવ્યા કરતા હતા અને એમાં સત્ય વ્યતિકરો થતા દશે એવું અનુમાન થતું હતું, આ ઉપરથી એની તપાસ કરવા સોસાઇટીએ એમને નીમ્યા હતા. એમની તપાસમાં એ નિર્ણય થયો હતો કે એ વ્યતિકરોમાં જરા પણ સત્ય નહોતું. માત્ર તર્ક જ હતું અને દયાથી એ વ્યતિકરો જણાવવામાં આવતા હતા. એમણે પાછા ન્યુયોર્કમાં જવાનું એમહરટમાં થઈને હતું. અને મિ. હબ્બેસના પુસ્તકે એમની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ જાગ્રત કરી હતી, તે ઉપરથી એમણે એમહરટમાં જઈ આ સંબંધમાં પણ તપાસ કરવાનું ઉચિત ધાર્યું. તે ઉપરથી જન્યુઆરીની તા. ૨૭ તથા ૨૮ એ બે દિવસ એમણે ત્યાં

ગાળ્યા અને એ સમયે જીવતા જે સાક્ષીઓ હતા તે એમણે તપાસ્યા. તેમાં મી. ટીડ અને એમનાં પત્ની એ બેનું મળવું થયું અને મિસિસ ટીડતરફથી જે પુરાવો આપવામાં આવ્યો તે એ ગૃહસ્થને ધણો સંતોષકારક જણાયો છે. તેમ જ ધરપરતી શોધ કરતાં કરતાં એ હાલ જ્યાં રહે છે ત્યાં પણ એ પહોંચી ગયા હતા અને એની સાથે એમણે ધણી વાત ચીન કરી હતી. પણ એ પૂર્વપ્રસંગનું સ્મરણ કરવું એને અનુચિત લાગવાથી એના તરફથી કાંઈ જણાવવાં જેવા ઉત્તર એ મેળવી શક્યા નહિ, છતાં આ પ્રસંગમાં તકેટ કે દગો કાઢી રીતે હોય એવું સર્વત્રી ટપ્પજમપરથી એમને જણાયું નથી. હલદું દગો નહિ હશે એમ સર્વ ઉપરથી એમને જણાયું છે એમ કહીએ તો ચાલે. તેથી આ વ્યતિકરેને અસત્ય માનવા અથવા એમાં દગો કાઢી રીતે હશે એમ માનવા કારણ રહેતું નથી.

આત્મરવિની રશ્મિરૂપે માન કરતી વૃત્તિના ઉદ્ગાર.

પદ (પ્રભુ પદાકેરી, સરિતા હું છું, એ લય.)

પ્રભુસૂર્યકેરી, રશ્મિ હું છું.
પ્રકાશને પ્રસરાવતી રશ્મિ જેમ ગગનમાં રાજે,
મુજ આત્માની રશ્મિ બનીને ઉર પ્રકાશું આજે;—
પ્રકટ સૂર્યકેરી રમિઓ, જેમ ન સૂર્યથી ન્યારી,
મુજ આત્માશાનુથી પૃથક્તા, તેમ જણાય ન મારી;—
સમુદ્રના મોજમાં બળ જેમ, સમુદ્રમાંથી આવે,
મુજ આત્મા તદત્ મુજ ઉરમાં, નિત્યે બળ પ્રકટાવે;—
ભૂમિભેદી ને વિદ્યુત્ બળથી, રશ્મિ નીચે જાતાં,
તદત્ જીવત્વપદ ભેદીને વિચરું છું છું જ્યાં ત્યો;—
સહજુષ્ણપુષ્પો ખીલી ઉઠે, પ્રકાશ યાતાં મારો,
અજ્ઞાનઉલ્લેક છૂપાઈ જાતું, જ્યાં મારો ઝળકારો;—
અભિન્ન સૂર્યથી હું છું તેથી, રહું—સૂર્યની સાથે,
વિશ્વવિષે વ્યાપું પણ મારો સંબંધ સૂર્યસંગાયે;—
આત્મરવિમાંથી હું નિત્યે, સમગ્ર બળને લઉં છું,
શહુ કરે જે મુજ પ્રકાશને, તેને પ્રેમે દઉં છું;—
આત્મરવિરશ્મિની લાવના, મુજ ઉર સંતત્ વ્યાપે,
જ્યારે જે કંઈ જોઈએ મારે, ચિદ્રાવ તે તે આવે;—

વાળી તથા વૃત્તિથી સંતત કહેલું ઇષ્ઠસ્મરણ ઇષ્ઠ સાક્ષાત્કાર કરાવે છે.

પદ. (મુખમાંની માયા હાળી રે, એલય)

રસિયાની રીસ ટાળી રે, હાં મેંતો મારા, રસિયાની રીસ ટાળી રે.

રસિયાની રીસ ટાળી, પ્રીત મેં મારામાં વાળી,

હસાવીને લીધી તાળી રે;—

પ્રથમ તો ન બોલ્યા એ, સોગન મેં લીધા તોએ,

રહ્યા ઘણા બારમાંહે રે;—

વિનયવચનવાણી, બોલી હું અશ્રુને આણી,

પડ્યું પડ્યરઉપર પાણી રે;—

ઘણીએ એટાએ કીધી, ગાળો પણ ઘણી લીધી,

ફળ્યો નહિ કોઈ વિધિ રે;—

પછી તો હું મટી અબળા, જવલંત બની હું પ્રબળા,

એ પણ પડ્યા પાસા અવળા રે;—

બાધી રીતે હું તો હારી, મતિ તો મુ'ગાઇ મારી,

(પછી) કરી એક કળા ન્યારીરે;—

એક માળા મોટી આણી, 'પિયુ' શબ્દ તાણી તાણી,

બોલી નાણે પુટી ધાણી રે;—

ધીમે ધીમે પછી મેં તો, શબ્દ કાઢ્યો મોટો મોટો,

પ્રભુકેરો કાન કુટ્યો રે;—

નાણ્યું આશુ' થઇ ગાંડી, આ તે શું રહી બરાડી,

એમ ધારી મીટી માંડી રે;—

એમણે તો સાચું લીકું, પણ મેં કહ્યું અલીકું,

નાણે હોઉં કાઢીકું રે;—

મારા સાચું જોતે જોતે, આવ્યા તેમ (હું) બોલી મોટે,

ત્યાં તો હસી પડ્યા પોતે રે;—

હજી પણ મોટે મોટે, બોલી ત્યાં એ આવી જોડે,

હાથ ધર્યો મારે મહોડે રે;—

બોલવા મને ન લીધી, પ્રેમસંસાર મને કીધી,

કહ્યું (તારી) નાણી શુણી લીધી રે;—

પછી હુંથી ન રેવાયું, મારાથી હસી જવાયું,

મળ્યું મને મારું આણું રે;—

વેદાન્તનિબન્ધમાલા.

—વેદાન્ત—

અધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાનામ્—

સર્વ વિદ્યાઓની સારભૂત અધ્યુત્તમવિદ્યા માટે અર્થાત્ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.—ગીતા.

સઘળી લૌકિક અને અલૌકિક વિદ્યા અથવા કલાના જિજ્ઞાસુ મનુષ્યો એ પ્રકારના હોય છે: (૧) વાસ્તવ અભ્યાસ અને (૨) રસિક પ્રશંસક. પ્રથમ પ્રકારના જિજ્ઞાસુ તે તે વિદ્યા અથવા કલાના રહસ્યને જાણી તેના ફલને પ્રાપ્ત કરવાના અભેદ પ્રયત્નના વેગવાળા હોય છે. અને રસિક પ્રશંસકો માત્ર તે તે વિદ્યા અથવા કલાનાં ફલોપપત્તિ અભિરુચિવાળા છતાં તે ફલને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનોથી ધણે ભાગે વિમુખ હોય છે. આ નિયમ અધ્યાત્મવિદ્યામાં પણ લાગુ પડે છે. પશ્ચિમની અને પૂર્વની સુધારણા વા સંસ્કૃતિના વિનિમયવાળા આ સમયમાં આપણી પ્રાચીન વિદ્યાઓ અને કલાઓપ્રતિભા આપણું જલ્દી પ્રાપ્ત થયું છે. એટલું જ નહિ પરંતુ આજથી ચાલીસ પચાસ વર્ષકેવળ જે વિદ્યાઓ અથવા કલાઓ અમુક બ્રાહ્મણોના કુંડુંબમાં ગ્રામીણ રહેતી હતી તે વિદ્યા અને કલાઓમાં સામાન્ય જ્ઞાન આપણી શાળાઓના હિંચા ધોરણનાં બાલકો ધરાવતાં થયાં છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનનો વિસ્તાર હાલના સમયમાં વધ્યો છે; અને તેથી પ્રાચીન પદ્ધતિથી રેળવાયેલા કાષ્ટ પંડિત અથવા શાસ્ત્રી અમુક સિદ્ધાંતના સંબંધમાં કંઈ વાતો અથવા ચર્ચા કરે તો આ કાલનો કુશલ વિદ્યાર્થી બ્યામોહ પામે તેમ નથી. પરંતુ જ્ઞાનનો જેનો વિસ્તાર થયો છે તેવું ગાંભીર્ય પ્રકટ થયું નથી; અને તેવું મુખ્ય કારણ એટલું જ છે કે પ્રાચીન વિદ્યા અથવા કલાપ્રતિભા પ્રજાનું વલણ માત્ર રસિક પ્રશંસક (Amateur) તરીકેનું થયું છે.

વિદ્યા પોતાના નિયત ફલનો ઉદ્દેશ પોતાનાં અવિરત શ્રદ્ધાભક્તિથી મગ્ન થનાર સાધુઅંતઃકરણમાં પ્રકટ કરે છે. પોતાનાં અંગઉપાંગને બાજુ દૃષ્ટિથી જોનાર રસિક પ્રશંસકોને તેમ જ પોતાના વાણીના મર્મને નહિ સમજનાર કેવલ શબ્દશ્રવણી પંડિતોને વિદ્યા પોતાનું હાર્દ આપતી નથી. પરંતુ જેઓ વિદ્યાના શબ્દરૂપી બાહ્ય સ્વરૂપમાંથી તાત્પર્યરૂપ જીવનતત્ત્વને ઓગળી શકે છે, અને તે તત્ત્વમાં શ્રદ્ધાભક્તિથી નિમગ્ન થાય છે તેઓને તે પોતાના સંગના હિંચા ફલોને ચખાડે છે. અજ્ઞાનવિદ્યાનાં ઉત્તમ ફલને પ્રાપ્ત કરવાની જેમને શુભેચ્છા પ્રકટ થયેલી છે, તથા વનિતાના અંગઉપાંગમાં ઝમકતું અનિર્વાચ્ય લાવણ્ય પારખવાની સહૃદય પુરુષની પેઠે અજ્ઞાનવિદ્યાના શબ્દરૂપ બાહ્ય અંગમાં પ્રસરતું તાત્પર્યરૂપ લાવણ્ય ઓળખવાની જે ધાર્મિક આત્માઓને શક્તિ પ્રકટ થયેલી છે તેવા સંસ્કારી જનો અજ્ઞાનવિદ્યાના મુખ્ય પ્રમેયોને સરળતાથી સમજી શકે એવી ભાષામાં નિર્ગંધના રૂપમાં ચર્ચવા વિચાર રાખ્યો છે. પરમાત્મા આ નિર્મળ પ્રયત્નમાં સદાયજૂત થાઓ એવી પ્રાર્થના છે.

આપણાં આર્યદર્શનોમાં સર્વોત્તમપદને ધારણ કરતું વેદાન્તદર્શન છે, અને તે દર્શનના સિદ્ધાંતોએ માત્ર આપણી જૂનીના જ ધાર્મિક આત્માઓને સતોષ આપ્યો છે તેમ નથી, પરંતુ ઇતર જૂનીના સંસ્કારી વિદ્યાસંપન્ન પુરુષોને વિરામ આપેલો છે. તે દર્શનના

સિદ્ધાન્તો સર્વ દેશકાલના પ્રાણીઓને, અમુક અધિકારસંપત્તિ પ્રાપ્ત હોય તો, આ સંસારના દુઃખથી તારી નિરતિશય સુખમાં સ્થાપી શકે તેવા છે. વેદાન્તદર્શનના વ્યાપક વિચારોને લીધે જ પરબ્રૂમિના વિદ્વાનો તેના પ્રતિ બહુમાનની દૃષ્ટિથી જોતા આવ્યા છે અને જુએ છે. શૌપ્તનંદોર મેકસમ્યુલર, ઠયુક્સન આદિ પશ્ચિમના વિદ્વાનો આ દર્શનમાં ઉંડાં સત્યને સ્વીકારે છે. અને તે જ ખતાવી આપે છે કે આ દર્શનના સિદ્ધાન્તો એકદેશી નથી, પરંતુ સર્વદેશી અથવા વ્યાપક છે. આર્યબ્રૂમિમાં આ સિદ્ધાન્તોને પ્રકાશ કરનાર દર્શન વેદઉપર આશ્રય રાખનાર હોવાથી, અને તે પછી વેદના અંત અથવા ઉવટના ભાગ અર્થાત્ ઉપનિષદઉપર સ્થાયેલું હોવાથી તે દર્શનને “વેદાન્તદર્શન” એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. વળી વેદશરાશિનો અંત અથવા તાત્પર્ય એ સિદ્ધાન્તોમાં શમાએલું હોવાથી તે દર્શનને વેદાન્તદર્શન કહે છે. આ દર્શનના પ્રામાણ્ય ગ્રંથો મુખ્ય ત્રણ ગણાય છે અને તેને પ્રસ્થાનત્રયી કહે છે:—ઉપનિષદ, ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્ર. આ ત્રણ ગ્રંથોનો તાત્પર્યનિર્ણય આપણા પ્રાચીન વિચારકોએ કરી જે દર્શન અથવા તત્ત્વવિદ્યાનો શ્રેણીનું સ્થાપન કર્યું છે તે દર્શન સંપ્રદાયધર્મોના આત્મરૂપે રહેલું છે. આ તાત્પર્યનિર્ણય કેટલાક વિચારકોએ દ્વૈતમાં કર્યો છે, કેટલાકે અદ્વૈતમાં કર્યો છે. પરંતુ દ્વૈતનિર્ણય પ્રમાણની કસોટીઉપર અદ્વૈતિય તરીકે શક્યો નથી. અને તેથી દ્વૈતનું અથવા બેદનું તાત્પર્યરૂપે પ્રતિપાદન કરનાર વિચાર-શ્રેણી તત્ત્વવિદ્યામાં માનનીય પદને ભોગવતી કાષ્ઠ પછી દેશકાલમાં ગણાઈ નથી. વ્યવહારનું આલંબન બેદઉપર હોવાથી, અને તત્ત્વવિદ્યા વ્યવહારના આત્મભૂત પરમાર્થને લક્ષ્યરૂપે સ્થાપતી હોવાથી, અને તે પરમાર્થવસ્તુ વિચારની પરાકાષ્ઠાએ એકરસ અનુભવાતી હોવાથી બેદનું સ્થાપન તત્ત્વવિદ્યાનો વિષય ગણાતો નથી.

જ્ઞાન ત્રિપદગામી ગણાય છે. તેનો એક પદ લૌકિક વિષયોમાં અથવા દૃશ્ય સમૂહમાં છે. આ વિશ્વના ભિન્ન ભિન્ન જણાતા પ્રાણીપદાર્થોનાં દેખાતાં અર્થાત્ પ્રતીત થતાં સ્વરૂપોને સ્પર્શ કરતું આપણું જ્ઞાનજ્ઞાન તે તે બેદોને સત્ય માની પ્રકૃત યાય છે, અને તે જ્ઞાન અર્થક્રિયા સાધનાર વ્યવહારોપયોગી જ્ઞાન ગણાય છે. આ જ્ઞાનનો ખીજો પાદ તે તે બેદોના હૃદય તથા અસ્તના અગ્નિચરિત નિયમો (Immutable laws) ને સ્પર્શ કરે છે અને તેને વિજ્ઞાન (Science) કહે છે. અબ્યુદયના વિકાસનું સાધન આ વિજ્ઞાન છે. પરંતુ આ સર્વબેદના વ્યવહારોપયોગી જ્ઞાનનો નિયમના રૂપમાં સમન્વય કરનાર વિજ્ઞાન પછી બેદનું અર્થાત્ દ્વૈતનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. પરંતુ જ્ઞાનશક્તિ અધિક વિકાસને પામી પોતાના ત્રિજ પદને સંસ્કારી અંતઃકરણમાં પ્રકટ કરે છે અને તે પદ અધ્યાત્મ અથવા પરમતત્ત્વવિષયક ગણાય છે. સર્વ બેદોનો સમન્વય કરનાર વિજ્ઞાનનો પછી જેમાં સમન્વય યાય છે એવા નિરનિશય મોટા અથવા મૃદત્ તત્ત્વને—બ્રહ્મતત્ત્વને—સ્પર્શ કરનાર વિચારશ્રેણીને બ્રહ્મવિદ્યા અથવા તત્ત્વવિદ્યા (Philosophy) કહે છે. આ પ્રમાણે ત્રિપદગામી જ્ઞાનશક્તિ-વ્યવહારજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, અને તત્ત્વજ્ઞાન—એ ત્રણ રૂપમાં વિકાસ પામી તત્ત્વજ્ઞાનના અંતઃકરણમાં કેવલ અનુભૂતિ અર્થાત્ સંવિદ્ધરૂપે વિરાજે છે અને તે કલ્પિત ત્રણે પદની અપેક્ષાથી તુરિય પદ કહેવાય છે.

જ્ઞાનનો વિકાસ જ અદ્વૈતપર્યવસાધી છે, અને તેથી અદ્વૈતમાં તાત્પર્ય નિર્ણય કરનાર વિચારશ્રેણી તત્ત્વવિદ્યાના દર્શનરૂપે સ્વીકારાઈ છે. પરંતુ આપણા અંતઃકરણનો વેગ

દ્વૈતપક્ષપાતી અર્થાત્ બેદપ્રવણુ હોવાથી અદ્વૈતનિષ્ઠા બધાવાપૂર્વે તેવા દ્વૈતની છાયઃ જાણે અજ્ઞાનપણે પણ આવે છે; પરંતુ નિશીથપહેલાંની પણ રાત્રિ અને નિશીથ પછીની પણ રાત્રિ ગણાતાં છતાં પ્રથમની રાત્રિ ગાઢ અંધકારપ્રતિ લાગ જતારી છે, અને પાછળની રાત્રિદિવસના પ્રકાશપ્રતિ લાગ જતારી છે, તેમ અદ્વૈતદર્શનમાં જાણીતી દ્વૈતની છાયાં અદ્વૈતરૂપ પરમાર્થના પ્રકાશતરફ લાગ જતારી છે, પણ દ્વૈતનાં અંધકારમાં કુખાવનાર નથી. અદ્વૈત શબ્દપ્રયોગ બળાત્કારથી દ્વૈતની અપેક્ષા રાખે છે, પરંતુ તે કલ્પિત ભૂતનિવૃત્તિઅર્થે, નહિ કે તે ભૂતના સ્થાપનાર્થે રાખે છે. આથી અદ્વૈતદર્શન દ્વૈતના સામાન્ય મતિથી અનુભવાતા સત્ત્વનો સ્વીકાર કરી તે સત્ત્વનો હાસ કરવા પ્રયત્ન થાય છે. આ તત્ત્વવિચારની શ્રેણીને અધ્યાસોપાવચાદ્યેષી કહે છે.

વિચારકાનું એવું મંતવ્ય છે કે અનુભૂતિ અથવા જ્ઞાન સ્વતઃ કદી મિથ્યા નથી, માત્ર તેના પ્રકાર (form) માં મિથ્યાપણું હોય છે. લોકમાં મનાતું બ્રહ્મજ્ઞાન પણ જ્ઞાનરૂપે સત્ય છે, માત્ર પ્રતીત થતું રૂપ તેનું મિથ્યા છે. સામે આવેલા લાક્ષણા કૂંડામાં ચોરની ભ્રાંતિ થવી, દોરડીમાં સર્પની ભ્રાંતિ થવી, છીપમાં રૂપાનો ભ્રમ થવો—એ સર્વે હિદાહરણોમાં મનુષ્યનો અનુભવ કદી મિથ્યા ગણાય તેમ નથી, કેમકે ભ્રમ નિરૂપ્ત થયા પછી પણ એવો અનુભવ થયો નહતો એમ કોઈ કદી શકતું નથી, માત્ર એટલું જ કદી શકે છે કે તે અનુભવનું પ્રતીત્યાત્મકરૂપ ખોટું હતું. અનુભૂતિના સ્વરૂપને મિથ્યા માનનાર પોતાના સ્વરૂપને ખોટું ઠરાવે છે, અને અનુભવ કરનાર પોતે જ ખોટો ઠરે તો અમુક અનુભવ ખોટો છે અને અમુક અનુભવ સાચો છે એમ કહેવાનો તેને હક રહેતો નથી.

આ કારણથી વેદાંતદર્શન અથવા અદ્વૈતદર્શન બેદરાશિરૂપ આ વિશ્વને, તેનો અનુભવ કરનાર જીવને, અને તે વિશ્વના આજ્ઞાક અંતર્યામી ઈશ્વરને પ્રથમ સ્વીકારી પ્રયત્ન થાય છે; તે તે બેદરાશિની ત્રિપુટીનો ઉદય તથા અસ્ત કેવા ક્રમથી અને કયા નિમિત્તથી થાય છે તેનું પ્રતિપાદન કરી વિજ્ઞાનના નિયમો તે તે કક્ષામાં સત્ય છે એમ ઠરાવે છે; અને પરિણામે એ ત્રિપુટીનો આવિર્ભાવ કરનાર દોષને—અજ્ઞાનને—તત્ત્વજ્ઞાનના બલથી નિરૂપ્ત કરી પ્રપંચની આત્મતિક્ષી નિરૂપ્તિ કરી જિજ્ઞાસુની સ્વરૂપાવરિયતિ કરાવે છે.

અદ્વૈતદર્શનમાં અવાન્તર બેદો વિચારકાના મતિબેદથી પડેલા છે, તે જાણવાની વેદાન્ત-શબ્દનું રહસ્ય સમજવામાં જરૂર છે. દ્રષ્ટા અને દશ્યરૂપ બેદોના સમુદયાણું આ વિશ્વ જેમાંથી ઉદય થયું છે, તે તત્ત્વ ચિન્મય છે કે અચિન્મય છે કે ચિદચિન્મય છે, નિતાન્ત ચિન્મય પરમતત્ત્વ હોય તો આ બેદરાશિરૂપ આ વિશ્વ, અને તેમાં પ્રમાતારૂપે રહેલા અનંત જીવો તેના દુધમાંથી દહીં થાય તે પ્રકારના ટાંકુન પરિણામરૂપ છે કે સુવર્ણના કણની પેઠે અવિકૃત પરિણામરૂપ છે કે રત્નમૂસપર્વત કલ્પિત વિવર્તરૂપ છે. આ પ્રમાણે ચેતનાદૈતવાદમાં વિકૃત પરિણામ, અવિકૃત પરિણામ અને કલ્પિત વિવર્ત—એમ ત્રણ રૂપાન્તરો આજ્ઞામુખીમાં પ્રકટ થયેલાં છે. તેમાં વિકૃત પરિણામવાદવાળા ચેતનાદૈતને અદ્વૈતદર્શન કહેવું એ વ્યક્તો વ્યોઘાત છે. કેમકે વિકૃત પરિણામો મૂળતત્ત્વથી પૃથક વસ્તુભૂત પડતા હોવાથી મૂળતત્ત્વ વિકારી ઠરે છે અને તેથી કૃત્રિય નિત્ય હોવું ધટ્ટું નથી. પણામાં ઘણું પ્રવાદરૂપે પરિણામી નિત્ય મનાય તો તેથી સંસારબંધનમાંથી મુક્ત થવાની ઇચ્છા રાખનાર જીવેનું તે પરમવિશ્વોંમરયાન માની શકાય નહિ. વળી મૂળતત્ત્વનો અમુક ભાગ અવિકૃત રહે છે તો અમુક જ ભાગ વિકૃત થાય છે, અને તે વિકૃત થવાની ચોગ્યતાવાળો ભાગ અવિ-

કૃત રહેનાર ભાગસાથે કેવા સંબંધથી યુક્ત રહે છે હતાદિ પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થાય છે, વળી ચેતનતત્ત્વનો એક ભાગ વિકારી અને અન્યભાગ અવિકારી એ માનવામાં ચેતનની વાસ્તવ વિભુતામાં વ્યાધાત થાય છે. આ વગેરે દોષોથી સવિકાર ચેતનાદૈત વિદ્વાનોએ ધણે-ભાગે માન્ય રાખ્યું નથી.

અવિકૃત પરિણામવાળા ચેતનાદૈતને શુદ્ધાદૈત સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. આ વિચારશ્રેણીમાં એક અદ્વિતીય ચેતનમયતત્ત્વ જગદ્ગુરૂપે પરિણુમિત થાય છે, અને તેના અભિના તણુખાની પેઠે ચિન્મય જીવો અથવા પ્રમાતા તેમાંથી ઉદ્ભવ થાય છે એમ મનાય છે. આ તત્ત્વવિચારની શ્રેણીઉપર ભક્તિસંપ્રદાયનું સારીરીતે રચાપન થયેલું છે. સમગ્ર વિશ્વ ભગવાનના અવિકૃત પરિણામરૂપ હોવાથી અને જીવ ભગવાનના અંશરૂપ હોવાથી ભગવાન જ પરમોપાસ્ય છે, અને કોઈપણ પદાર્થ ગ્રહ્યદોષથી યુક્ત નથી. અને સર્વ ભગવાનના વિલાસરૂપ હોવાથી પરમ શુભ જ છે, અને અશુભને-અનર્થને-દોષને-અવકાશ જ નથી, એ પ્રકારની મતિની રિપરતા આ વિચારશ્રેણીથી સારી રીતે બંધાય છે.

પરંતુ અશુભની આ વિશ્વમાં યતી અનુભૂતિનો (Problem of Evil) આ વિચારશ્રેણીથી સર્વોંશે ખુલાસો થતો નથી. પરમતત્ત્વ ચેતનમય અને તેથી શુભમય જ છે, અને આ વિશ્વ તેના અવિકૃત વિલાસરૂપ જ છે, અને જીવો પરમતત્ત્વના અંશરૂપ હોઈ ચેતનમય અને શુભમય જ છે તો પ્રાણીઓનો અનુભવ શુભાત્મક કેમ થતો નથી ? સમાધાન એમ આપવામાં આવે કે શુભમય તત્ત્વ અશુભયુક્ત બોદું અનુભવાય છે અને તે મિથ્યાજ્ઞાનેને જ આ વિચારશ્રેણી નિરત કરે છે, તો આ સમાધાનમાં જ અશુભની જનની મિથ્યાજ્ઞાન-અવિદ્યા-અથવા માયાનો સ્વીકાર બલાત્કારથી થાય છે. અશુભપ્રતીતિ બસત્ છે, અને પરમશુભતત્ત્વ અશુભરૂપે મિથ્યા અનુભવાય છે તો તે મિથ્યાજ્ઞાનરૂપે જ પરમચેતનતત્ત્વ કોઈ પણ પ્રકારનો વાસ્તવ વિકાર અથવા પરિણામ થવાના અનંત બેદમ્ય પ્રતીત થાય છે એમ સ્વીકાર કરવો વધારે ઉચિત છે. આ સ્વીકાર જે વિચારકોએ કર્યો છે તેમને માયાવાદી અથવા કેવલા તી કહે છે. શુદ્ધાદૈતના અમરણ્ય વિચારક આપણી ભૂમિમાં ક્રીડણભાસાયે થયા છે, ત્યારે કેવલાદૈતના અમરણ્ય વિચારક શ્રીશંકરાચાર્ય થયા છે.

આ બંને મહાપુરુષોએ કંઈ નવા મનનું અથવા વિચારનું રચાપન કર્યું છે એમ નથી. તેમની પૂર્વે પણ તેમના સમાન વિચારવાળા તત્ત્વજ્ઞો થઈ ગયા છે, અને તેમને તે તે દેશકાલને ઉચિત બોધ આપી સંસારથી તમ અંતઃકરણને વિરામ આપ્યો છે. ઉભય મત શિન્નદૃષ્ટિનિંદુથી સાચા છે. જેમનાં અંતઃકરણ સ્વભાવથી જ શુભદર્શી છે, જેમને અશુભને અનુભવવાના પ્રસંગો નદિવત્ આગ્યા છે, અને જેઓ પરમતત્ત્વને પરમેશ્વર અથવા ભગવાનરૂપે ઉપાસે છે, તેમને અશુભનો પ્રસંગો કરવાની અગેહ્યા રહેતી નથી. પરંતુ જેમનાં અંતઃકરણ ભાવપ્રધાન (Sentimental-Emotional) નથી, પરંતુ વિચારપ્રધાન (Rational) છે તેમને અશુભને એકદમ દેશરો હોવા પરવરડો નથી. તેઓ અશુભને અને તેના કાળજી અવિદ્યારૂપનો સ્વીકાર કરે છે. પરંતુ વિચારના પરમ જાતથી તેને પરમચેતનતત્ત્વનો વાસ્તવ સ્વરૂપ કરવા દેતા નથી. અને બ્યારહાદિક સ્ત્રામાં તે અવિદ્યાજ્ઞાનનો સ્વીકાર કરી, પામ-

તત્ત્વને પરમાર્થસત્તામાં ગણી કેવલરૂપે અનુભવે છે, માયાના સ્વરૂપમાં નિષ્કૃષ્ટ સ્વરૂપને આ વિચારકો શબ્દસંબંધરૂપે સ્વીકારે છે, અને જે ક્રમથી શુદ્ધાદ્વૈતીઓ ભગવાનની ઉપાસના કરી શાંતિને અનુભવે છે તે ક્રમથી શબ્દસંબંધની ઉપાસનાને પોતાના સિદ્ધાન્તમાં મધ્યમાધિકારીઓવારતે સ્થાન આપે છે.

હવે અચેતનાદૈતદર્શનના સ્વરૂપનો વિચાર કરવાનો પ્રાપ્ત થાય છે. આપણી ભૂમિમાં જડનો અજડમાંથી અને અજડનો જડમાંથી સહભાવ થવો એ અસંભવરૂપ પસંદ ભાગે મનાયેલું હોવાથી, તથા તત્ત્વવિદ્યા કેવલ શુદ્ધના વિલાસરૂપે નહિ પરંતુ હૃદયની અને આત્માની ઉન્નતિ અને પરમવિશ્રાંતિના સાધનરૂપે મનાયેલી હોવાથી ધર્મમત્તવાસાથે સંમિશ્ર ગણવાથી, કેવલ જડતત્ત્વથી વિશ્વવ્યવસ્થા રચવાના પ્રયત્નો વિચારકોમાં થયા નથી. આર્યભૂમિનાં અંતઃકરણો જડ અને ચેતનનો-પુરુષ અને પ્રકૃતિનો-દૃષ્ટ અને દર્શનો અત્યંત ભેદ માની ચેતનતત્ત્વને જડથી નિરાળો અનુભવવામાં અર્થતત્ત્વ વિવેકજ્ઞાનમાં પ્રાપ્ત્યની સિદ્ધિ માને છે, અથવા તે ભેદવાળાં બે સ્વરૂપો એક અદ્વિતીય તત્ત્વમાં સંયુક્ત છે અને તે અદ્વિતીય તત્ત્વ ચિન્મય છે અને તેથી પ્રમાતા પોતાની વાસ્તવ પરમતત્ત્વરૂપા સ્વિત્તનો અનુભવ કરી કૃતકૃત્યતા પ્રાપ્ત કરે છે એમ માને છે. વિવેકજ્ઞાન અને ધર્માત્મૈક્યઆભાસે બે પદવિના ત્રીજા પદને આપણી ભૂમિમાં પ્રાપ્ત્યરૂપે માનવામાં આવ્યું નથી. આથી વિચારનો અવધિ કેવલ જડદૈત્વમાં આવે તો તે ઇષ્ટ મનાવાનો આપણી ભૂમિમાં સંભવ જોઈએ છે. પરંતુ જડદૈત્વ તત્ત્વવિદ્યારૂપે (Philosophy) ગણાયું નથી, કદાચ વિજ્ઞાન (Empirical Science) રૂપે મનાય.

પશ્ચિમના વિજ્ઞાનવિદ્ પ્રથમ જડદૈત્વને સ્વીકાર કરતા હતા, પરંતુ હવે તેમના વિચારનું વલણ બદલાયેલું છે. તેઓ વિશ્વના આદિમ કારણને કેવલ જડ માનતા નથી. પરંતુ અનંતશક્તિયુક્ત માને છે. પ્રોફેસર ટિન્ડલ કહે છે કે “પાણીના એક ટિંકામાં સ્ફટિકાદિની રચનાનાં અનંત બીજાં ગુણ રીતે રહ્યાં છે, તો યંકા પડતા મહત્ત્વા ગોલકનાં પરમાણુઓની અદ્ભુત કાર્યોને પ્રકટ કરવાની સત્તાની કોણ હપ્તતા અથવા મર્યાદા સ્થાપી શકે તેમ છે ? આ વિચારો સંપ્રદાયધર્મના ઉપદેશકોને અથવા તત્ત્વચિંતકોને આપાત્ત કરનારા જણાય તો તેમાં દોષ કોઈનો નથી, પરંતુ તેમને પોતાનો જ છે, કમરે તેઓએ પ્રકૃતિદ્રવ્યને (matter) અત્યંત જડ માની નિહું છે. તેઓએ જણવાની જરૂર છે કે જગતનું આદિમ કારણ જેને વિજ્ઞાનવિદ્ પ્રકૃતિદ્રવ્ય કહે છે તે વસ્તુતઃ આશ્ચર્યપૂર્ણ અને શુદ્ધિનું અતિક્રમણ કરે તેવું છે.”

અન્ય તે જ પ્રોફેસર કહે છે:-“કેવળ જડવાદીને પૂછો કે આ પ્રકૃતિદ્રવ્ય (matter) જેની આપણે વાતો કરીએ છીએ તે ક્યાંથી આવ્યું, કોણ અને શા સાધનવડે તે દ્રવ્ય પરમાણુરૂપે વિભક્ત થયું, કોણ અને કયા સાધનવડે તે દ્રવ્યને એવો વેગ આપ્યો કે આ સચેતન શરીરોરૂપે તે પ્રકટ થયું ? આ પ્રશ્નોનું ઉત્તર તે આપણી ચક્ષુ નહિ. વિજ્ઞાન આ પ્રશ્નો ઉત્તર આપવાના પ્રસંગે મૌન રહે છે. પરંતુ જડવાદી અને વિજ્ઞાનવિદ્ મૂક બને છે, તો અન્ય કોણ સમાધાન આપવાનું સાદસ કરે છે ? પ્રશ્નો આ પ્રકૃતિને ચક્રાવમાન કરનાર હરત કોણે જોયો છે ? આ કારણથી આપણા મરતકને

નમાવવું, અને ધર્મોપદેશક અથવા તત્ત્વચિંતક એ બંનેએ અમુક અંશમાં અજ્ઞાનનો અ-
વિદ્યાનો-માયાનો-સ્વીકાર કરવો એ શું યોગ્યતર નથી ? ”

હોદ્દા નામના પ્રસિદ્ધ જર્મન વિચારક પણ વિજ્ઞાનવિદ્દ હતાં તત્ત્વનિર્ણયના પ્રસંગે
કહે છે કે આ વિશ્વનું આદિમ કારણ (Substance) અનંત શક્તિથી ઉપપન્નિત છે.
તેને કેવલજડ કહેવું અથવા કેવલ ચેતન કહેવું એ સાહસ છે, અને આથી સ્વાધીનતાની
અદૈત તત્ત્વવિચારશ્રેણી જેમાં જડ અને ચેતન એ બંને મૂલવસ્તુના પ્રકારો છે એમ મનાવું
છે તે વિજ્ઞાનવિદ્દ પુરુષોએ સ્વીકારવા યોગ્ય છે.

આ આદિ અનંત પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનવિદ્દ વિચારકો (Scientific Philosophers)
મૂળતત્ત્વને શબ્દસૂત્ર માનતા ચાલ્યા છે, અને તે પ્રકારનો સ્વીકાર કરી માયા વાદને અન્ય
ભાષામાં માન આપ્યું છે.

અદૈતદર્શનની ત્રીજી શાખા બેદાબેદવાદની—ચિદચિન્મય તત્ત્વની છે. આ વિચાર-
શ્રેણીને વિશિષ્ટાદૈત કહે છે, અને તેના અગ્રગણ્ય પ્રચારક શ્રીરામાનુજ આપણી ભૂમીમાં
ગણ્યા છે. આ વિચાર પણ તેમણે કંઈ નવો સ્થાપન કર્યો નથી, પણ પ્રકૃતિબેદ હોવાથી
તેમના પૂર્વે વિષ્ણુસ્વામી આદિ મોટા પુરુષોએ માન્ય રાખેલો છે. પરમતત્ત્વ બેદાબેદમય
છે, અને અત્યંત બૃહત્ અથવા મોટું છે, તેના એક દેશમાં વિશ્વનો ઉદય થાય છે અને
તેના પ્રમાણમાં તેનું અવ્યાકૃત સ્વરૂપ અનંતગણું મોટું છે. તેના વ્યાપક સ્વરૂપથી બહાર
કશી સકાય તેવી કંઈ વસ્તુ નથી. તે અનંત શક્તિથી પૂર્ણ છે અને વિદ્યાત્માઓ તેના
અભિના તણ્યાજોયા અંશભૂત છે, અને તેમાં ભક્તિની પરાકાષ્ઠાએ શમે છે. આ વિચાર-
રની શ્રેણીકિપર ભક્તિમાર્ગનું પણ બંધારણ બંધાય છે અને તેની સાથે ક્રિયામાર્ગની પણ
વ્યવસ્થા થઈ શકે છે. શ્રીરામકરાચાર્યના સિદ્ધાન્તમાં જેને શબ્દસૂત્ર કહ્યું છે તેને આ
સિદ્ધાન્તમાં નારાયણ પરમતત્ત્વ કહે છે. નારાયણથી પર નિર્ગુણ તત્ત્વનો સ્વીકાર નથી
એટલો જ મુખ્ય બેદ છે.

આ વિશિષ્ટાદૈતસાથે ધણે લાગે મળતું, અને વિશ્વનો ઉદય તથા અસ્ત સાંખ્ય-
સિદ્ધાન્તને અનુસાર સ્વીકારતું વિજ્ઞાનભિક્ષુનું અવિભાગાદૈત નામનું અદૈતદર્શનનું એક જૂદું
રૂપ છે. પ્રકૃતિપુરુષવિવિક્ત છે, પરંતુ અવિદ્યાદોષથી અવિવિક્ત જણાય છે. પ્રકૃતિદ્રવ્ય પરિણામ-
શાળી છે અને પ્રસવસમયે તેમાં શમાયેલા બેદો દ્રષ્ટાના અનુભવના વિષય થતા નથી અને
એકરસજેવું દ્રવ્ય થઈ જાય છે. અર્થાત્ અવિભાગ બની રહે છે અને એક જ વસ્તુભૂત
બ્રહ્મચેતનને આશ્રિત થઈ તેની સાથે તન્મય બની રહે છે, માટે આ વિચારશ્રેણી અવિ-
ભાગાદૈત કહેવાય છે.

દૈતદર્શનના સિદ્ધાન્તથી અત્યંત થયેલી જિજ્ઞાસુની વૃત્તિમાં વસ્તુસાક્ષાત્કાર થવા
પૂર્વેના અદૈતદર્શનના આ પ્રકારના અવાન્તર પગથીઆ છે. દૃષ્ટ તથા દૃશ્યનો—પુરુષ અને
પ્રકૃતિનો આત્મિક બેદ સ્વીકારી દૈતદર્શનની ઉત્તમ પ્રક્રિયા અતિપાદન કરનાર સાંખ્ય
શાસ્ત્ર પુરુષને અત્યંત નિરાશો અર્થાત્ પ્રકૃતિના નર્તનથી વસ્તુતઃ સંબંધવિનાનો સ્થાપે છે,
અને ભોગનો સ્વર્ણ પુરુષમાં અનુભવાય છે તે અવિવેકથી પ્રકટે છે એમ સિદ્ધ કરે છે.
આ સિદ્ધાન્તના સ્થાપનમાં જ અદૈતદર્શનનું પ્રથમ પગથીયું રચાય છે. કર્તૃત્વનો બાધ

કરી બોક્તૃત્વની સિદ્ધિ કરવા અવિવેકનો સ્વીકાર કરવામાં અવિવેકના કારણમૂલ અજ્ઞાન-અવિદ્યા-માયાનો બલાત્કારથી સ્વીકાર થાય છે. કેવલ ચિન્મય આત્માનું અથવા પુરુષનું વાસ્તવ સ્વરૂપ ઠાંકનાર આવરણાત્મક દ્રવ્ય સ્વીકારવાની સાથે અધ્યાત્મગોચર (Subjective) અવિદ્યાનું અસ્તિત્વ માનવું પડે છે, અને તેના પરિણામમાં અધિભૂતગોચર (Objective) અવિદ્યા જે વડે દશ્યનું દશ્યપણું પ્રકટ થાય તેનો સ્વીકાર થાય છે. દશ્યસ્તુનું અધ્યાત્મદષ્ટિબિંદુથી (Subjective standpoint) આવરણ કરી તે જ વસ્તુને અન્યથા અર્થાત્ દશ્યરૂપે (Object) વિક્ષિપ્ત કરવાને તે જ ભાવમૂલ. અજ્ઞાન સમર્થ થાય છે, જેમ દીપ્ત અગ્નિઉપર ઘીનો પિંડ વિરોધી છતાં આશ્રિત થઈ રહે છે, જેમ સર્વત્ર પ્રસરેલા પ્રકાશવાળા આકાશમાં નાનું વાદળ આશ્રિત રહી અંધકારને પ્રકટ કરે છે તેમ દગ્ધવસ્તુને આશ્રિત રહી ભાવમૂલ અજ્ઞાન દશ્યરૂપે જગદ્વિજ્ઞાસ પ્રકટ કરે છે.

હવે જેમ ઘીનો પિંડ અગ્નિથી પૃથક્ હોય અગ્નિમય થઈ જાય છે તેમ દશ્ય દગ્ધથી પૃથક્ હોય પૃથક્કરણના નિયમાનુસાર દગ્ધમાં વિલાય છે અને એ પ્રકારે વસ્તુની અદ્વિતીયતા સિદ્ધ કરવાનું બીજું પગથીયું અર્ચમાગાદ્વૈત રચે છે. આ કક્ષામાં વિશ્વની ઉત્પત્તિ, રચિતિ અને લયની સર્વ પ્રક્રિયાઓ પ્રમાણપુરઃસર પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે, અને આખરે દગ્ધવસ્તુસાથે પ્રપંચ અવિસ્રક્તવ અનુભવાય તે પ્રકારની અધ્યાત્મગોચર યોગાદિ પ્રક્રિયાઓનું સ્થાપન કરવામાં આવે છે.

પરંતુ દગ્ધવસ્તુમાં એકવત્ થયેલો દશ્યસમૂહ વસ્તુનઃ પૃથક્ બીજરૂપ રહેતો હોય તો મૂલ વસ્તુને વિશિષ્ટ માનવામાં શો દોષ છે, અને ન્યારે વિશિષ્ટ છે તો મૂલ વસ્તુની વિશિષ્ટરૂપે ઉપાસના કરી તેમાંથી તણુખારૂપે પૃથક્ પડેલો જીવ તન્મય થાય એ વિચાર શું ચઢીપાતી દિશા દર્શાવેલો નથી ?

આથી દગ્ધવસ્તુને ઓનારાયણ—પરમાત્મા—ધૃત્યાદિ નામથી વ્યવહરી ઉપાસનાના બલથી વિશ્વનો વિલય કરી તેમાં જીવે તન્મય થવું એ જ ઉત્તમ માર્ગ છે એવું પ્રતિપાદન કરનાર વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી અદ્વૈતદર્શનના ત્રીજા પગથીયાને રચે છે.

પરમતત્ત્વસાથે સામીપ્ય, અથવા સામોક્ય સિદ્ધ કરવા કરતાં સાર્થક સિદ્ધ કરવા જિજ્ઞાસુની વૃત્તિ પતંગવત્ તલપે છે, અને પ્રેમભક્તિ પરાકાષ્ઠ્યે જ શુદ્ધદૈતવાદી તે વૃત્તિને તૃપ્ત કરે છે. અને અદ્વૈતદર્શનનું ચોથું પગથીયું રચે છે.

જેમ પતંગ ભરમીમૂલ થતાં મુઠ્ઠી તલપે છે તેમ અદ્વિતીયપદમાં નિતાન્ત શમી જવા મુઠ્ઠી જિજ્ઞાસુની વૃત્તિ પરમશાંતિને પામતી નથી. પરમવસ્તુનો—બ્રહ્મનો—વિયોગ કસ્થિત ઉભો થયો છે, અને તે મિથ્યા વિયોગનું શસ્ત્ર યથાર્થે જ્ઞાનવડે દૂર થતાં વાસ્તવ અખંડ એકરસ—બ્રહ્માત્મૈક્યઅનુભવ વૃત્તિમાં ઉદય થવો એ અદ્વૈતદર્શનનું પાંચમું પગથીયું છે અને તે કેવલાદૈતવાદી રચે છે.

આ પ્રમાણે અદ્વૈતદર્શનનાં અથવા વેદાન્તદર્શનનાં વિવેકજ્ઞાન, યોગજન્ય અવિભાગાપત્તિ, બ્રહ્મોપાસના, પરાભક્તિ અને બ્રહ્માત્મૈક્યાનુભવ—એ પાંચ પગથીયાં અથવા સોપાનપંચક છે. આ સર્વ વિચારો પરસ્પરના સહાયક અને ઉપકારક છે, અને જેઓ એમ માને છે કે અમુક સિદ્ધાન્ત ખરો છે અને અન્ય ખોટો છે તેઓ અધિકારસંપત્તિના

ભેદનો વિચાર કર્યા વિના મતાન્ધતાથી આવૃષ્ટ છે એમ તત્ત્વનિર્ણય કરનાર જોડે શકશે. વળી એકની રજૂતિનું તાત્પર્ય અન્યની નિંદામાં નથી એવું જાણનાર પ્રાપ્તિવેક પુરુષ આચીન તત્ત્વનિષ્ઠ મહાત્માઓના મથોમાં અવિરોધ-અનુભવી શકશે.

વેદાન્તનિબંધમાલાના આ આમુખરૂપ પ્રથમ નિબંધમાં વેદાન્તદર્શન અથવા અદ્વૈત-દર્શનનું મતાન્ધતાથી અસ્પૃષ્ટ વ્યાપક-સ્વરૂપ જ રચ્યું છે. અને તે વ્યાપક સ્વરૂપમાં શ્રમાય તેવા તે દર્શનના મુખ્ય પ્રમેયોને આપણે આગળ ઉપર ચર્ચાશું. (અપૂર્ણ.)

જીવન અને નાઇટ્રોજન.

પરસાનશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ સર્વ પુરુષોનો એ સિદ્ધાન્ત થયો છે કે મનુષ્યજીવનમાં જેમ કારબન, હાઇડ્રોજન અને ઓક્સિજન ઉપયોગી છે તે જ પ્રમાણે બન્ટે તેથી વિશેષ ઉપયોગી વસ્તુ તે નાઇટ્રોજન છે. શરીરનાં વિવિધ અવયવોની જે ગતિ થાય છે તેમાં બધા અપૈનાર કારબનનાદિના વિકારો છે પણ એ સર્વ અવયવોને જીવતા રાખનાર માત્ર નાઇટ્રોજન જ છે. નાઇટ્રોજન કોષપણુ રૂપમાં આપણે મદ્ય નહિ કરીએ તો આપણું શરીર તરત જ ક્ષીણ થઈ નહિવત્ થઈ રહેશે. નાઇટ્રોજન શરીરનો આધાર રચે છે અને એ નાઇટ્રોજનનો વહેલો લય નહિ થાય તેટલું કામમાત્ર કારબનઆદિ કરે છે. કારબન જ્યારે ગતિમાત્રમાં સદાય આપે છે, ત્યારે નાઇટ્રોજન ગતિ અને સ્થિતિ ઉભયનો પામે છે. નાઇટ્રોજનવિના શરીરનો એક પણ અવયવ થઈ શકતો નથી. નાઇટ્રોજનવિના રક્તાશય નથી, યકૃત નથી, પ્લીહ નથી, અધિક શું ? આખા શરીરને સજીવન રાખનાર રુધિર જ નથી. નાઇટ્રોજનવિના શરીરનું એક પણ સેલ થતું નથી. આટલું જ નહિ પણ કોષ કોષ પાશ્વત્ય વિદ્યાન તો એવું પણ સ્વીકારે છે કે તામ્ર, લોહ, સુવર્ણઆદિ જે વિવિધ ધાતુ ઉપધાતુ છે તે સર્વ નાઇટ્રોજનના જ ધનીભાવથી થયેલી છે. તાત્પર્ય કે સકરણુ અને અકરણુ સૃષ્ટિના સર્વ વિકારો નાઇટ્રોજનના જ પરિણામરૂપ છે. આપણાં વૈદ્યશાસ્ત્રમાં નાઇટ્રોજનનું પૃથક્ વર્ણન દેખાતું નથી, તેમ છતાં આપણામાં પણ જે જે પદાર્થોમાં નાઇટ્રોજનનું પ્રમાણ અધિક હોય છે તેને જ પુષ્ટિકારક માન્યા છે. સફરજન (૪), ગાજર (૧.૧), ખટાકા (૨.૦) માતુષ ભીનું દુધ (૨.૪), કોબીજ (૩.૩) ગાયનું દુધ (૩.૪), ચોખા (૮.૦) મકાઈ (૧૦.૦) ધઉં (૧૨.૦) કઠાણ (૨૩.૦) એમાં ઉત્તરોત્તર અધિક નાઇટ્રોજનવાળા છે અને તે પ્રમાણે જ તેને પોષકરૂપે સ્વીકાર્યા છે. જેમાં અધિક નાઇટ્રોજન હોય છે તે પદાર્થોમાં ખર્ચ સત્ત્વ હોવાથી તે પચાવવા કઠિન છે અને તેથી તેને દુર્બર સ્વીકાર્યા છે. તેનો અર્થ એટલો જ છે કે તે પદાર્થો ઓછા પ્રમાણમાં ખાવા જોઈએ, નહિ કે તે પોષક ઓછા છે. આપણે ૧૦૦ ચણાપૂર નાઇટ્રોજનવાળા પદાર્થનો (પ્રેંટીડની) શરીરમાં જરૂર હોય તો સ્પષ્ટ છે કે જરૂર ૮૦૦ ગ્રામ ધઉં ખાધાથી પૂરી પડે તો તેટલા માટે ચોખામાત્ર ખાવો હોય તો તે ૧૨૦૦ ગ્રામ જેટલા ખાવા જોઈએ. તેથી જો ચોખાના જેટલા જ ધઉં કોષ માણસ ખાય તો તેમાં પ્રમાણથી અધિક નાઇટ્રોજન તે મદ્ય કરે છે કે જેનો શરીરમાં ઉપયોગ નથી. જેનું પચન-શરીર કરી શકે તેમ નથી, તેથી અધિક નાઇટ્રોજનવાળા પદાર્થો દુર્બર છે, એ સ્થાપી આપણા વૈદ્યશાસ્ત્રે પણ એ જ સિદ્ધાન્ત સ્થાપ્યો છે. એ પદાર્થો અધિક પુષ્ટિ આપનાર છે, ઓછા પ્રમાણમાં ખાવાથી

પણ પ્રમાણમાં ખવાતા ખીજ પદાર્થોનું કામ સારું છે. આ પુષ્ટિ કરનાર-સર્વ પદાર્થોપ્રતિ-
જ્ઞેષ્ઠ્યું. તો તેમાં નાઇટ્રોજનની અધિકતા પ્રાપ્ત: જણાશે. ધી નાઇટ્રોજન ચિતારનો પદાર્થ
છે, માત્ર ચરખીરૂપ છે, છતાં તેને પુષ્ટીકારક એ વર્ણવ્યું છે તે મોટું નથી. તેમાં આશય:
જાણ પ્રકારનો છે. પૂર્વે સૂચવ્યું તે પ્રમાણે આપણા શરીરો જડસ્તંભરૂપ નથી પણ અ-
તરંગહિર નિરંતર ક્રિયાવાળા છે. શરીર એક જાતની બટ્ટી છે કે જેમાં નિરંતર જગતણ
જોઇએ છે. પૃથ્વીપર કોઇ કોઈ પુરુષ કેમ્પ કોઇ સમયે જ માત્ર હોમ કરે છે ત્યારે શરીરમાં
નિરંતર હોમવિધિ ચાલતો રહે છે; શરીર નિરંતર ગતિવાળું હોવાથી એમાં
નિરંતર ગરમીની-ઉષ્ણતાની-અપેક્ષા કાયમ રહે છે અને તે ઉષ્ણતાને કાયમ
રાખવા નિરંતર સમિધ જોઇએ છે. જો શરીરમાં આહારરૂપે આપણે ચરખી તથા
કારખનવાળા ખીજ પદાર્થો લેતા નથી તો એ નિરંતર ચાલતા હોમમાં જે નાઇટ્રો-
જનવાળા પદાર્થો હોય છે તેની જ આહુતિ અપાય છે. આથી એ પદાર્થોનો આમ હો-
મમાં કાયમ થતાં એ પદાર્થો શરીરના બાંધાતા કામમાં આવતા નથી તેથી શરીર દુર્બળ પડે
છે. પણ જો હોમની આહુતિમાટે કારખનવાળા પદાર્થો મદ્ય કરાય છે તો એ પદાર્થો ઉષ્ણ-
તાને કાયમ રાખવા ઓક્સિજનરૂપ અગ્નિમાં થતા હોમમાં એ વપરાય છે એટલે નાઇ-
ટ્રોજનવાળા પદાર્થોનું રક્ષણ થઇ રહે છે અને તે શરીરના બાંધાવામાં વપરાય છે. ધી એ
સાક્ષાત્ પોષક નથી છતાં બાલ યત્નમાં આહુતિ આપવામાં વપરાય છે તે જ પ્રમાણે અ-
તરાગ્નિમાં પણ એ આહુતિમાં વપરાવાથી નાઇટ્રોજનવાળા પદાર્થોનું મોટું રક્ષણ કરે છે
અને તેથી પરંપરાથી એ પોષક છે. આમ હોવાથી ધીને પુષ્ટિકર માની એની ઉપયોગિતા
સૂચવવામાં બૂલ થઇ નથી. પણ તેટલા ઉપરથી નાઇટ્રોજનવાળા પદાર્થો પોષક પદાર્થો છે,
અને તે તેમાં રહેલા નાઇટ્રોજનના પ્રમાણમાં જ, એ સિદ્ધાન્તને બાધ આવતો નથી.

હવામાંથી સાક્ષાત્ રૂપે અથવા પરંપરાથી જે ચાર મૂળતરવો હાઇડ્રોજન, કાર્બન,
ઓક્સિજન અને નાઇટ્રોજન, સકરણ સૃષ્ટિ મદ્ય કરે છે તેમાં આ નાઇટ્રોજનની વિશેષતા
એ છે કે હવાનો લગભગ ફાગ આ નાઇટ્રોજનથી ભરેલો છે, અર્થાત્ એ નાઇટ્રોજનને
ખીજાં મૂળતરવસાથે આદ્યધ્વસંબંધ ઓછો છે તેથી એ પદાર્થ શુદ્ધરૂપે જ હવામાં રહેલો
છે અને તે એટલે સુધી કે હવાના પાંચ ભાગ દરીએ તો એક ભાગમાં ખીજાં બધાં
તરવો અને ચારભાગ આ શુદ્ધ નાઇટ્રોજન જ હોય છે. પણ સકરણ સૃષ્ટિ-વનસ્પતિ અને
પ્રાણીઓમાં આ નાઇટ્રોજન શુદ્ધરૂપે પ્રવેશતું નથી શુદ્ધ અમિશ્રિતરૂપમાં રહેલું નાઇટ્રોજન
સકરણ સૃષ્ટિના ઉપયોગમાં આવી શકતું નથી પણ જ્યારે એ ખીજા પદાર્થસાથે મળી
એનો પરિણામ થાય છે ત્યારે તે પરિણામદ્વારા એ ઉપયોગમાં આવે છે. શુદ્ધ રૂપમાં
રહેલા નાઇટ્રોજનનો સમુદ્ર એ ખારો છે. તેથી જેમ ક્ષાર જલ પીવામાટે વપરાતું
નથી તેમ શુદ્ધ રૂપમાં રહેલું નાઇટ્રોજન: જીવનક્રિયામાં આવતું નથી કારણ કે વનસ્પતિ
એ રૂપમાં એને પચાવી શકે તેમ નથી. હજી સુધી પદાર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે માત્ર કોઈ
કોઈ અપવાદરૂપે રહેતા, સૂક્ષ્મદર્શક, યંત્રથી જ જણાતા, અતીવ સૂક્ષ્મ જન્તુઓ
(Bacteria) શુદ્ધ રૂપમાં રહેલા નાઇટ્રોજનને પચાવી શકે છે એ જ સિદ્ધ કર્યું છે.
આથી વિકારરૂપે-પરિણતરરૂપે-જે નાઇટ્રોજન થાય છે તે જ માત્ર વનસ્પતિના અને મનુષ્યાદિ
પ્રાણીના જીવનમાં ઉપયોગી છે. હવે એ પરિણતરરૂપે જે નાઇટ્રોજન છે તે એમીનિઆ,
નાઇટ્રસ એસિડ અને નાઇટ્રિક એસિડ એ રૂપમાં અકરણ સૃષ્ટિમાં મળી શકે છે, અને

તેનું પ્રમાણ અતિશય ન્યૂન છે. આ ન્યૂન પ્રમાણમાં રહેલું વિકૃત નાષ્ટ્રોજન જીવનક્રિયાઓથી ઓછું થતું નથી, એનો જે સમૂહ છે તેમાં ન્યૂનતા થતી નથી. એમોનિયા, નાષ્ટ્રોર્ધત અને નાષ્ટ્રોર્ધટ રૂપમાં એનું વનસ્પતિ મદ્ય કરે છે અને વનસ્પતિના શરીરમાં એના પર વિવિધક્રિયાઓ થઈ નવા વિકારો અને મુખ્યત્વે કરીને પ્રોટીડનામનો વિકાર ઉપજે છે, એ પ્રોટીડના રૂપમાં એ પ્રાણીવર્ગના મનુષ્યોના શરીરમાં પ્રવેશે છે અને તેના વિવિધ અવયવોને એ પોષે છે અને પછી પૂરીઆ, યુરિકએસિડ એ આદિ રૂપમાં મૂત્રદ્વારા બહાર નીકળી જાય છે. બહાર નીકળી ગયા પછી અલ્પ સમયમાં પુનઃએનું પૃથક્કરણ થઈ જાય છે અને તેના પરિણામમાં પુનઃ એમોનિયા થાય છે. એ એમોનિયા પુનઃ વનસ્પતિ મદ્ય કરે છે અને તે દ્વારા મનુષ્યાદિ શરીરમાં આવી પુનઃ એમોનિયા પરિણામે થઈ રહે છે; આ પ્રમાણેનું ચક્ર ચાલ્યા કરે છે. તેથી મિશ્રિત અથવા પરિણતરૂપમાં રહેલું નાષ્ટ્રોજન વનસ્પતિ અને પ્રાણીના જીવનનું પોષણ કરવા છતાં પ્રમાણમાં ન્યૂન થઈ જતું નથી. વળી આ સાથે સંદર્ભે કટકીક યોજના એવી છે કે જેથી શુદ્ધ રૂપમાં રહેલું નાષ્ટ્રોજન પરિણતરૂપમાં થઈ રહે છે. કેટલાક સક્ષમ જન્તુઓ શુદ્ધરૂપે રહેલા નાષ્ટ્રોજનનું જીવનાર્યે મદ્ય કરી શકે છે અને તે પોતામાં મદ્ય ટરી એના નવા પરિણામો કરે છે. અર્થાત્ એને પરિણતરૂપમાં આવે છે. પણ આ રૂપે બહુજ થોડું નાષ્ટ્રોજન આ રૂપમાં આવી શકે છે. વિવિધ પ્રયોગોથી એ સિદ્ધ થયું છે કે વિષુત્તા પ્રવાહના લીધે નાષ્ટ્રોજન ઓફસિજન સાથે મળી જાય છે અને નાષ્ટ્રિક એસિડ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ જ બેજવાળી હવામાં જે વિષુત્તા વિસ્ફુલ્લિગોતી વૃદ્ધિ કરાય છે તો તેથી નાષ્ટ્રોજન અને જલીય વરાળ એ એનું મિશ્રણ થઈ એમોનિયા નાષ્ટ્રોર્ધટ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રયોગોને અનુસરી આપણને સમજાય છે કે જ્યારે ગર્જના થાય છે અને વીજળીના ચમકારા થાય છે ત્યારે તેના પરિણામમાં હવામાં રહેલો જે શુદ્ધ નાષ્ટ્રોજનનો મોટો જથ્થો છે તેમાંથી કંઈક ભાગ આ પ્રમાણે પરિણતરૂપમાં આવે છે. તેથી એમાસાના ચર્તુમાસમાં થતી ગર્જન અને વીજળી આ પ્રમાણે આ સર્વના આધારરૂપ પરિણત નાષ્ટ્રોજનને ઉત્પન્ન કરવાનું કાર્ય સ્વભાવથીજ કરે છે. પ્રો. શોનબીને બીજી ક્રિયા આ એક બતાવી, છે કે જ્યાં જ્યાં પાણી સૂકાઈ તેની વરાળ થઈ રહે છે ત્યાં પણ હવામાં એમોનિયા નાષ્ટ્રોર્ધટ થાય છે. અમર જે એનું પ્રમાણ અતિશય ન્યૂન છે.

આ સર્વ વિચારોનો સાર એ છે કે મનુષ્યશરીર નાષ્ટ્રોજનવિના ટકી શકે તેમ નથી, એ માટે અપેક્ષિત નાષ્ટ્રોજન શુદ્ધ નાષ્ટ્રોજન નથી પણ મિશ્રિત રૂપમાં આવતું નાષ્ટ્રોજન છે. મિશ્રિતરૂપમાં આવતું નાષ્ટ્રોજન પણ સર્વ આપણા ઉપયોગમાં આવે તેમ નથી, પણ માત્ર જે વનસ્પતિવર્ગદ્વારા તૈયાર થાય છે તેજ આપણને ઉપયોગી છે. નાષ્ટ્રોજન વિશ્વમાં જેટલું છે તેમાં ન્યૂન કે અધિક કોઈપણ થઈ શકે તેમ નથી પણ નાષ્ટ્રોજનને શુદ્ધ રૂપમાં લાવવું અને મિશ્રિત રૂપમાં લાવવું એવી ક્રિયાઓ થતી રહે છે. વિશ્વમાં વિવિધ વ્યતિકારો શુદ્ધ નાષ્ટ્રોજનને મિશ્રિત રૂપમાં લાવનાર શ્રીષ્ઠશ્વરસત્તાએ રચેલા છે અને એ રચે આપણા જીવનમાં હેતુરૂપ છે તેથી અભિવંદન કરવા યોગ્ય છે. જેટલે અંશે આ સત્ય છે તેટલે અંશે આ પણ સત્ય છે કે જે જે ક્રિયાઓ મિશ્રિત એટલે પરિણત નાષ્ટ્રોજનને પૃથક્કરણ કરી શુદ્ધરૂપમાં કરનાર હોય તે સર્વ સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાથી આપણા, સર્વ પ્રાણીના જીવનના વિગતકરણ છે તેથી ત્યજવા યોગ્ય

છે. એક મનુષ્યને વિષયાન કરતી તેનું મરણ ઉપજવવું એને આપણે હિંસા સમજીએ છીએ અને સર્વ દેશના ધારાઓ તેમ કરનારને શિક્ષાપાત્ર ગણે છે. પણ ખરું જોતાં આમાં એક વ્યક્તિની પ્રતીતિની જ માત્ર દાનિ થાય છે, વાસ્તવ દાનિ થતી નથી. કારણ કે એ મનુષ્યરૂપ વ્યક્તિમાં રહેલું નાઇટ્રોજન પુનઃ એમોનીયાઆદિ પરિણતરરૂપમાં જ નીકળી જાય છે, અને તે વનસ્પતિને જીવન અર્થાં તેદ્વારા વિવિધ પ્રાણી વ્યક્તિના જીવનને જાળવે છે. વિષયાન કરનાર મનુષ્ય જીવે તેથી જેમ તે જે નાઇટ્રોજનનું ગ્રહણ કરે તેના ઉચ્છેદ થતો નથી તે જ પ્રમાણે તેનું શરીર મૃત થાય તેટલાથી પણ એ પરિણતરરૂપમાં રહેલા નાઇટ્રોજનનો ઉચ્છેદ થતો નથી. તેથી એર પાર્થ મારી નાખનાર માત્ર તે મનુષ્યવ્યક્તિની અપ્રતીતિ કરે છે, કંઈ જીવનના હેતુનો વિનાશ કરતો નથી. આમ છતાં સર્વ પ્રજા અને દેશાધિપતિ તથા શાસન આ વિષ દેનારને ખુની ગણી તેણે મોટી હિંસા કરી છે એમ જાણી તેને શિક્ષાપત્ર ગણે છે, તો જે પુરુષો પરિણત નાઇટ્રોજનને પૃથક્ કરવાની ક્રિયા કરે છે તે કેટલો પાતકી, કેટલી મોટી હિંસાને કરનાર અને તેથી કેટલી શિક્ષાને પાત્ર ગણાવો જોઇએ! વિષ દેનાર માત્ર એક વ્યક્તિની અપ્રતીતિ કરે છે ત્યારે આ નાઇટ્રોજનને પૃથક્ કરી શુદ્ધ રૂપમાં લાવી રચાપનાર અસંખ્ય વનસ્પતિને મારનાર છે અને તે દ્વારા અસંખ્ય મનુષ્યોનો વધ કરનાર છે. એણે પૃથક્કરણ કરેલું પરિણત નાઇટ્રોજન ત્યાંસુધી પરિણત રૂપમાં રિથિત કરીને રહ્યું હોત ત્યાંસુધી એ અસંખ્યના જીવનના નિર્વાહને કરનાર યર્ધ રહેત, પણ આ પૃથક્કરણરૂપ ક્રિયા કરવાથી એણે એ અસંખ્ય સકરણ વ્યક્તિઓને જીવનરહિત કરી મૂકી છે. તેથી પરિણત રૂપમાં રહેલા નાઇટ્રોજનને શુદ્ધરૂપમાં રચાપનાર ક્રિયામાત્ર ઉત્તેજનને પાત્ર નથી પણ નિંદવા યોગ્ય છે.

આ પ્રમાણે જોતાં બંદુક કે તોપમાંથી એક ગોળા છોડવામાં આવે છે તે પોતાના લક્ષ્યરૂપ વ્યક્તિને હણે કે નહિ હણે તોપણ તેને લાંબે પરિણત નાઇટ્રોજનનું પૃથક્કરણ થઇ જતું હોવાથી તે અસંખ્ય વ્યક્તિઓને, અસંખ્ય નિરપરાધી, નહિ હણવા ધારેલી વ્યક્તિઓને હનન કરનાર છે, એ સહજ સમજાય છે, યુદ્ધમાત્ર નિંદવયોગ્ય જ ગણ્યું છે, નીતિશાસ્ત્રમાં પણ બીજા બધા સામાદિ ઉપાયો વ્યર્થ ગણ ત્યારે જ મિત્રપાયે વિમુક્તને ઉપાધરૂપ ગણ્યો છે પણ તેમાં પણ તરવાર, તીરચાદિથી થતું યુદ્ધ જ ન્યૂન હિંસાને કરનાર હોવાથી પ્રશસ્ય છે અને દાલ ચાલતું બંદુક અને તોપનું યુદ્ધ તે સર્વથા દાનિ કરનાર છે. એ યુદ્ધ કરનાર પોતાના શત્રુને મારે છે એટલું જ નહિ પણ સાથે સાથે પોતાની પ્રજાને પણ હણે છે. આપણા પૂર્વપુરુષો વિવિધ વિદ્યાકલામાં નિષ્ણાત હતા, વિવિધ વિભૂતિરૂપ દેવી શક્તિને પ્રાપ્ત કરી રહ્યા હતા. તેમણે જો કાર્યું હોત તો આ બંદુક અને તોપના મારાપાણું યુદ્ધ કરવાની કલાની સિદ્ધિ તેમને કઠિન નહોતી. છતાં આપણામાં જે જે યુદ્ધોનાં વર્ણનો દેખાય છે તેમાં પ્રાયશઃ બંદુક અને તોપજેવા હથીઆરનો પ્રયોગ વિશેષ દેખાતો નથી. રાત્રીનો વર્ણન કદાચિત આવે છે પણ તે અપવાદરૂપ છે. ખરૂંથી મારવો, તીર વાપરવો, ગદાયુદ્ધ કરવું, એથી આગળ જઈ મંત્રજળથી રિપુતું હનન કરવું, અથર્થે યુદ્ધમાં વિપરિત તીરોને વાપરવા એ સર્વ આ બંદુકતોપના યુદ્ધકરતાં પસંદ કરવામાં જાણતો અજાણતો પણ આપણા આર્યપૂર્વજોએ પોતાનું મહાકલાપણ અને અહિંસક વૃત્તિને જ ખૂબ કંપી છે. જ્યારે બીજા બધાં યુદ્ધ ધર્મયુદ્ધ કે અધર્મયુદ્ધ માત્ર ગણવા

જેવાં છે ત્યારે આ બંદુક અને તોપથી થતાં યુદ્ધ તે કેવલ આસુરી યુદ્ધ જ આથી સિદ્ધ થાય છે. અને આને લીધે જ એ યુદ્ધના અંતમાં દુષ્કાલ આવી તે તે બ્રહ્મિને ખાલિંગે છે.

આ જ સિદ્ધાન્તપ્રમાણે આપણા દેશમાં અને ઇતર દેશમાં કરવામાં આવતો જંગ-લોનો દાદ અને મિલોનાં બૂંગળાં ઉભા કરવાનો વાયુ પણ નિંદવા યોગ્ય જ હોય છે. આજ દળદો વર્ષ થયાં મોટાં મોટાં જંગલો સીંગાવી દેવામાં આવે છે અને તેનો પરિણામ એ જ થાય છે કે એ સળગતી હોળાને લીધે નાષ્ટ્રોજનને જે પરિણત રૂપમાં આવેલું હોય છે તે પૃથક્ક થઈ જઈ મૂળ રૂપે સ્થિત થાય છે. અને વનસ્પતિઓ વળી બગી જવાથી પ્રાણીવર્ગ નાષ્ટ્રોજનવિનાનો થઈ રહે છે. આજકાલ મિલોનો પવન પ્રથમમાં રુતની માફક ડુંકાઈ રહ્યો છે. જ્યાં ત્યાં નવી મિલો ઉભી કરવામાં આવે છે. માણસપાસે યોડા રૂપીઆ થયા કે તરત તેને રોડી શેરો કાઢી મિલ ઉભી કરવામાં આવે છે. પૂર્વે જાડું કાપડ પહેરતું પડતું અને આજે છીલું અને સુંવાળું કાપડ મળે છે. પૂર્વે જ્યારે દશ વીસ રૂપીઆ જે ખર્ચા શકે તે જ રેશમી ધોતીયું પહેરી શકે તેમ હતું ત્યારે આજે બે ચાર રૂપીઆના વ્યયથી રેશમી ધોતીયું પહેરવાનું મળે છે. પહેલાંનું સાદું કાપડ કર્મા અને આજની વિધવિધ તરેહવાળી અને ચિત્રવિચિત્ર રંગોથી શોભતી છોટા કર્મા । વળી ખનાય, પરમોટો, મરીનો, વેનીસીઅન, એક, ફૂલેનલ વગેરે વિવિધ કપડાંઓની સુધમના એ મિલોનો જ પ્રતાપ છે । ઓઝોભાટે પણ વિવિધ પ્રકારનાં ગવતો, સાડીઓ, ચોળી-ચણીઆનાં લગ્ન મિલો જ પૂર્ણ પાડે છે. સંજોષમાં એ જ કે વિવિધ પ્રકારે મોદ ઉપ-જાવે, શરીરાચ્છદનપૂરતાં કપડાં ગૃહમાં ઢગલાઅથ પડ્યાં હોય છતાં નવાં ખરીદવા મન લલચાવે એવા છીણાં, જડાં, સુંવાળાં, મુઠીમાં માછ જાય એવાં વસ્ત્રો મિલોને લીધે સોંધા મૂલથી આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે સાથે મિલ કાઠનાર અને એમાં ભાગ લેનારને ધન પણ મેળવી આપનાર મિલો થાય છે એ લોભથી આપણી પ્રજા મિલોપાછળ મચી છે. અને તેમાં વળી સ્વદેશી દિલચાલે મિલોને ઉત્તેજન આપ્યું છે. અગર જે મિલોનું સમજું સાંચાકામ પરદેશથી જ આવે છે અને તે મંગવવામાં અખુટ ધન પ્રયત્નથી જ પરદેશમાં મોકલવામાં આવે છે છતાં ત્યાર પછી એ સાંચાકામવડે થતું સુતર અને કાપડ આપણા દેશમાં થતું હોવાથી, એને લીધે આપણા દેશના મનુષ્યોને ઉદ્ધમ મળતો હોવાથી આ મિલોની પેદાશને આપણા લોક સ્વદેશી ગણી તેને વાપરવા લાગ્યા છે; આથી મિલના ઉદ્યમને ઉત્તેજન મળ્યું છે. સ્વદેશી દિલચાલવાળા શુદ્ધ કરે છે એમ કહેવાનું અત્ર તાત્પર્ય નથી. અત્ર કહેવાનું માત્ર એટલું જ છે કે મિલોના પવનને આથી પણ વેગ અધિક મળ્યો છે, અને આ સર્વ વસ્ત્રોદિના લાભો તે આપણે જીવનને સાટે મેળવવા તૈયાર થયા છીએ; તે શુદ્ધનું ધરતું નથી. શ્રીજનમેજય રામએ જેમ સર્વપદ ક્યો દત્તો તેવો સમિધૂયસ પૂરજોરથી મિલોમાં થતો રહે છે. અને એ સળગતી ચિતાવડે પરિણત નાષ્ટ્રોજનનું નિરંતર પૃથક્કરણ થતું ચાલે છે, અને જંગલના વિનાશને ઉત્તેજન મળે છે. આનો પરિણામ સ્પષ્ટ જ છે કે આથી જીવનનો આધાર વિશ્વમાંથી જ નાશ કરવામાં આવે છે અને દાહ એની ખસર આપણને તરત દેખાતી નથી પણ યોડા સમયમાં ચરી-રોની અધિક દુર્બળતા અને મરણની સંજ્ઞામાં વધારો અવરત થયો. દાહ પણ એક પડે

આ અસરો જણાય છે. જમીન પહેલાંજેવી રૂઝવણ નથી એ સર્વ અનુભવીઓ જાણે છે. પ્રો. એડોલ્ફ મેયર પોતાના કૃષિરસાયના ગ્રંથમાં (Text-book of Agricultural Chemistry, part II, p. 303) જણાવે છે કે જે જમીન હાલ ખેડવામાં આવે છે તેમાં જો પરિણત નાષ્ટ્રોજનવાળું કૃત્રિમ ખાતર નાંખવામાં નથી આવતું તો હાલ પણ તેમાંથી પાક યથ શકતો નથી. આપણા દેશમાં પણ આ સ્થિતિ સર્વત્ર દેખાય છે. અને તે ખેતીના ઉદ્યમમાં રહેલા અર્થ ખેડુતો જાણે છે. આપણા શરીરોની દુર્બલતા આપણાંજેવું અન્ય કોષ્ટક જ જાણે છે. તેથી આ અર્થોર્થ વર્તનનો પરિણામ છેક આગળ યનાર છે એમ નથી, પણ હાલ શરૂ થઈ ચૂકેલો જ છે. હાથે ચલાવતાં સાળવડે જેમએ તેવાં ત્રીણાં અને સુંવાળાં કપડાં ધર્મ શકે એ સર્વને જાણીતું છે. જેમએ તેવાં કેશનવાળાં વસ્ત્રો એ સાળથી તૈયાર કરાય તેમ છે, તેથી મિલોને લીધે જ એવાં ભભકાવાળાં વસ્ત્રો મળી શકે તેમ છે એવું નથી. એ સાચી વાત કદાચ હશે કે મિલનાં વસ્ત્રો સોંધાં ધાય છે પણ હાલ દેખાતી કિંમતઉપરથી એ અંગીકાર કરીએ તોપણ એ શ્રાન્તિ જ કરે છે. પ્રથમ એ વસ્ત્ર ટકવામાં ધણે અંશે આજ્ઞા હોય છે તેથી પરિણામે તો હાથે ચલાવતી સાળનાં વસ્ત્રની બરાબર જ પડે છે. અને વળી મિલોમાં અને જંગલોમાં સળગાવવામાં આવતી હોળાને લીધે બળતણ કેટલું મોંઘું થઈ રહ્યું છે તે પ્રતિ સામાટે ખ્યાલ કરતા નથી ? વસ્ત્રો ખપ જ્યારે ક્વચિત્ પડે છે ત્યારે સ્નાનમાટે અને રાંધવામાં બળતણનો નિરંતર ખપ છે, તો એક વાતમાં કદાચ કંઈક સોંધવારી જણાઈ પણ તે સાથે આ બળતણના સંબંધમાં નિરંતરનું સાલ પેસે છે તે પ્રતિ કેમ દષ્ટિ મીચી દેવાય છે ? તાત્પર્ય કે ઉભય રીતે મિલોનો ઉદ્યમ સોંધવારી કરનાર નથી પણ વધારે ખર્ચ નકામો કરાવી શરીરોને ભૂખમરાની સ્થિતિમાં જ લાવનાર છે, અને તે સાથે સાક્ષાત્ અને પરંપરાથી જીવનના રક્ષક હેતુઓનો કેવળ ઉચ્છેદ કરનાર છે એ સહજ સમજાય તેવું છે. આના કદતાં દેશી સાળ જે હાથવડે ચલાવાય છે તે સર્વ પ્રકારે ચઢીઆતી છે તેથી આપણી પ્રજાએ માત્ર તાત્કાલિક, શ્રાન્તિથી જણાતા મિથ્યાભાવના મોહમાં ન પડતાં વિશેષ વિચારને સ્થાન આપી પોતાને હાથે પોતાનો અને પોતાની પ્રજાનો વિનાશ કરવો ધટતો નથી.

કદાચ કોઈને લાગશે કે જંગલો બાળવાથી અને મિલોમાં કરાતી ચિતાઓથી પરિણત નાષ્ટ્રોજનનો નાશ થયો તોએ શું ? જે હેતુઓ મૂળ નાષ્ટ્રોજનને પરિણત રૂપમાં આણે છે તે ક્યાં જતા રહ્યા છે ? પણ આ વિચાર પણ બૂલભરેલો છે. એક મતુષ્યને વારસો આવનાર છે તેટલા ઉપરથી તે પોતાને પ્રાપ્ત મિલકતનો ઉડાઉની માફક દુરુપયોગ કરે તો તેની પ્રવૃત્તિ તમે પસંદ કરતા નથી, તમે તેને વિવેકાની પ્રવૃત્તિ, હાપણુભરેલી પ્રવૃત્તિ માનતા નથી પણ તેને નિંદાપાત્ર ગણો છો તો અહિં આ મિથ્યા બહાનાં સામાટે શોધો છો ? ખીજા હેતુઓથી પરિણત નાષ્ટ્રોજન યનાર છે એ આશાથી હાલ છે તેનો નાશ કરવાનો કેણે હક આપ્યો છે ? જ્યારે ઈશ્વર પોતે અત્યંત કરી સ્થાપેલા નિયમ-પ્રમાણે તમને સજીવન રાખવાને, તમને નીરોગ અને દૃઢ શરીરવાળા કરવાને મૂળ નાષ્ટ્રોજનમાંથી તમારે માટે પરિણત નાષ્ટ્રોજનનો આહાર તૈયાર કરે છે ત્યારે તમે એ ત્રી ઈશાના નિયમોથી વિરુદ્ધ વર્તો છો, તમે તેમના સામા ચાઓ છો અને તેથી શ્રેયસ્વી

કમ્પા રાખો છો એ ક્યાંસુધી ચાલશે ? ઈશ્વરસૃષ્ટિની સામે જીવનો મલ કેટલે અંશે વિ-
જયી નીકળે તેમ છે ? એનો પરિણામ તમારા જ ઉચ્છેદમાં આવે તેમ છે. આમ છતાં
એમ પણ સ્વીકારીએ કે બીજા સાધક હેતુઓ વિવિધ હોય છે તેથી તમે વિરોધી પ્રતિ-
કરો તો પણ તેમાં દાનિ દષ્ટ નથી. તમે જો વિધાતક હેતુઓને વ્યાપારમાં નહિ ચૂકો તો
સાધક હેતુવડે વિશેષ બલને પામો તેમ છે. છતાં તેમ નહિ કરો અને તેટલા બલની
કમ્પા નહિ રાખતાં માત્ર જીવનની કમ્પા રાખો તો ત્યાં પણ વિધાતક હેતુનું પ્રમાણ હોવું
જોઈએ. ઈશ્વરસૃષ્ટિમાં બાધિલા નિયમપ્રમાણે જ પ્રરિણત નાષ્ટ્રોજન થતું રહે છે અને તે
અમુક પ્રમાણમાં જ થતું ચાલે છે. તમે જ્યાંસુધી તેટલા પ્રમાણમાં જ તેનો ઉચ્છેદ કરો
ત્યાંસુધી તો સાક્ષાત્ જોઈ વખતે નહિ જણાય. પણ જ્યારે નિરંતર હોળી સળામતી
તમે અતિ પ્રમાણમાં તેનો ક્ષય કરો છો ત્યારે પછી તે સ્વભાવનિયમથી થતું નાષ્ટ્રોજન
તમારી પડતી જોઈ કેવી રીતે પૂરી પાડી શકે ? તમે ગમે તેમ વર્તો તેટલા ઉપરથી
સ્વભાવનિયમ કંઈ તેવા વેગે વર્તવાના નથી. તમે વધારે વ્યય કરો છો મારે પ્રતિનિ-
યમો કંઈ તમને વધારે દાન કરવાના નથી. એનો પરિણામ તો તમારે જ શોષવાનો રહે
છે. તેથી વિવેકીએ આવી મિથ્યાભાગિને વશ થવા કારણ રહેતું નથી. જે જોડું અને
અનર્થકર છે તે સદા જોડું જ અને અનર્થકર જ છે. અને સાચું અને હિતકર છે તે જ
સાચું અને હિતકર છે.

પૂર્વે જે ઋષિમુનિઓ રંધિલું અન્ન નહિ ખાતાં માત્ર તાળું ફોલોતો જ આહાર કે-
રતા અને નદીના પવિત્ર જલમાં જ સ્નાન કરતા તેઓ સાચો અહિંસાધર્મ સેવતા હતા
એ પણ આ ચર્ચાથી આપણને સમજાય છે.

પૂર્ણ સત્યો અને અર્ધ સત્યો.

(અનુસંધાન ૨૩ મા વર્ષના પૃષ્ઠ ૪૪૧ થી.)

અનેક મનુષ્યો આ પ્રકારે કથન કરતા હોય છે કે ‘ બીજાઓમાં દોષ દેખાતાનું
કારણ બીજું કંઈ જ નથી પણ આપણે પોતે દોષવાળા છીએ. ’ પૂર્વે કહેલાં અર્ધ સ-
ત્યોજેનું જ આ પણ અર્ધ સત્ય જ છે, અને તેણે મનુષ્યોમાં અનેક પ્રકારની ભાનિ
ઉપજાવી છે. આ વાર્તા જો કે અસત્ય નથી, અને તેપણ તેના સંબંધી વિશેષ વિચારની
છે. આ કથનને ઉલટાવીને આપણે કહીએ કે ‘ જે જે દોષો આપણમાં છે, તેવા જ
પ્રકારના દોષો બીજામાં છે ’ તો તે પ્રકારે કહેવાથી આપણે અધિક મયાર્થ વાર્તા કહીએ
છીએ; તેમ છતાં પણ તે પૂર્ણ સત્ય છે એમ કહીશું નહિ.

આપણે જાણીએ છીએ કે જે મનુષ્ય અત્યંત સ્વાર્થી છે, તે મનુષ્યને અન્યની
નિઃસ્વાર્થે શ્રતિનું સ્વરૂપ સમજવું કઠિન હોય છે, પરંતુ આનું કારણ એ જ છે કે તે
મનુષ્યની દૃષ્ટિમર્યાદા અત્યંત સંકુચિત છે. કાંઈ અમુક જ પ્રકારની મનની રિથિનિર્માણ-
રે આપણે હોઈએ છીએ, ત્યારે તે રિથિથી રંગાયેલા આપણે બીજા સર્વ વસ્તુને તે રંગ-
વાળા ચશમાંથી જ જોઈએ છીએ. આપણી ન્યાયશક્તિ પદ્ધતિને મરનારી ઘટ
રહી હોય છે.

જ્યારે આપણી ન્યાયવૃત્તિ કેવળ નિષ્પક્ષપાત હોય છે, અને આપણું મન પ્રત્યેક વસ્તુને સર્વ પ્રકારના દૃષ્ટિબિંદુથી જોઈ શકે છે, ત્યારે પ્રત્યેક વસ્તુને તેની વાસ્તવ સ્થિતિને અનુસાર જ દેખાય છે. આવા પ્રકારનો મનુષ્ય પોતે દોષરહિત રહેવા છતાં બીજાનામાં જોઈતા પ્રમાણમાં દોષો હોય છે તેટલા જ પ્રમાણમાં તે દોષોને જોઈ શકે છે. કારણ કે તેને એક વસ્તુને સર્વ બાજુએથી જોવાનો અભ્યાસ પડ્યો હોય છે.

જેમ જેમ મનુષ્ય ઉચ્ચ ભૂમિકાઉપર ચડતો જાય છે. તેમ તેમ જગતના જે વાસ્તવ દોષો છે તે તેની દૃષ્ટિને જણાય છે. અને તે મનુષ્ય દોષોનું સ્વરૂપ જાણવાથી તેવા પ્રકારના દોષોથી નિત્ય બચતો રહે છે, પરંતુ સામાન્ય જે અન્યના દોષો જુએ છે તેમાં અને આ મનુષ્યમાં ભેદ એ છે કે તે મનુષ્ય કેવળ ઉપરના દોષો જ જોતો નથી, પરંતુ તેનું વાસ્તવ કારણ શું છે તે જુએ છે, અને તેની સાથે એ દોષોને ત્યજવાનો ઉપાય શો છે તે પણ તે જુએ છે. તે મનુષ્ય દોષપાત્રને ધિક્કારતો નથી; એથી ઉઠતું જે કાંઈ દોષરૂપ છે તે સધળું તે મનુષ્ય જોવા છતાં તે સમગ્ર દોષોપ્રતિ ક્ષમાશીલ દૃષ્ટિથી જુએ છે, સમગ્ર દોષોની તે ઉદાર ભાવે ક્ષમા આપે છે. આનું કારણ બીજું કાંઈ જ નથી, પરંતુ તે મનુષ્ય સર્વના મૂળને જોતો જાણતો હોય છે. જે સર્વ કાંઈ જાણે છે તે સર્વની ક્ષમા આપે છે. સમગ્રનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ સર્વપ્રતિ ક્ષમાદૃષ્ટિ પ્રસારણ એ છે.

અતેક મનુષ્યો બીજાઓમાં દોષદર્શન કરીને પછી પોતાના ઉપર તિરસ્કાર ઉપજાવે છે. તેઓ એમ માની બેસે છે કે તેવા તે દોષો તેમનામાં હોવાને લીધે જ તેઓ અન્યમાં એ પ્રકારના દોષો જુએ છે. પરંતુ આ પણ એક પ્રકારની જાતિ છે. જ્યારે તમે સધળું જ જોઈ શકો એમ છે, ત્યારે પછી જે કંઈ પૂણું છે અને જે કંઈ અપૂણું છે તે બંનેને તમે જોઈ શકો છો. અને તે તમારામાં તેમ જ અન્યમાં જેમાં હોય છે તેમાં તમને દેખાય છે.

અન્યમાં દોષોને જોવા એ જોઈતું જોઈતું નથી તેના કરતાં અન્યના દોષોનું ચિંતન કરવું અને તેને લીધે તે અન્યનો તિરસ્કાર કરવો એ એથી પણ વધારે જોઈતું છે. દોષનો તિરસ્કાર કર કર કરવાથી તે દોષનું નિવારણ થવાને બદલે તેના જગતમાં વધારે અને વધારે પ્રમાણમાં સ્થાયીપણું-ચિરસ્થાયીપણું-મળતું જાય છે અને એ પ્રકારે ચિંતન કરનાર મનુષ્યમાં પણ તે દોષ પુનઃ પુનઃ પ્રકટી ઉઠે છે.

તમે દૃઢપણે માનો છો કે અમુક બાબતમાં તમારી દુર્બળતા છે, તો તે વસ્તુ તમારા પોતાના ચિંતનવડે જ તમારામાં સ્તબ્ધ છે. શરીરમાં કોઈ પણ પ્રકારની અનુકૂળ પ્રતિકૂળ અવસ્થા ઉપજાવવાનું મનમાં સામર્થ્ય રહેલું છે, અને મનમાં જેનાં મૂળ ઉગાળી પાડવામાં આવ્યાં હોય છે, એવા સિદ્ધાંતો, નિશ્ચયો, ચિંતનો અથવા સંસ્કારોને તે પ્રતિમારૂપે બહાર પ્રદર્શિત કરે છે, તેનો તે પોતાના વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરે છે અને તેથી તેવા જ પ્રકારનું સ્થૂલ રૂપ તે કાળે કરી પ્રકટાવે છે. આથી કરીને જે મનુષ્ય નિરંતર પોતે પાપી છે, દુષિત છે, અજ્ઞાન છે, મંદમતિ છે, અધમ છે, એ આદિ પ્રકારનું ચિંતન કરે છે, અને એ પ્રકારે દૃઢપણે માને છે, તેવા જ પ્રકારની તે પોતાની પ્રતિમા રચતો

શું સત્તાધીશ શ્રીમતો સ્વરેખરા સુખી છે ?

જન્મને ધન, અને સત્તા પ્રાપ્ત નથી, એવા મનુષ્યો શ્રીમંતોને તથા રાજાઓને જોઈને એમ ધારે છે, કે આ જગતમાં ખરેખરા સુખી તો આ જ લોકો છે, અને તેથી તેઓ ધનને માટે અને સત્તાને માટે રાત્રિદિવસ વલખા મારે છે, અને તે ન મળતાં પોતાને દુઃખીગી અને દુઃખી માની મરણસુધી એટલી પ્રયત્ન કરે છે.

શું અપાર ધનવાળા અને સત્તાવાળા નૃપતિઓ ખરેખરા સુખી છે ? આ પ્રશ્નને ઉત્તર, પ્રિય વાચક ! આ વિષયના અંતમાં તમે જ આપજો.

પૂર્વે કોઈ દેશમાં એક મોટો રાજા યથ ગયો. તેને પોતાના વૈભવી જીવનનો એક દિવસ અત્યંત કંટાળો આવ્યો. નિત્ય તેની તે વસ્તુઓનો દીર્ઘકાળસુધી ઉપભોગ કરતાં કાને કંટાળો નથી આવતો ?

વૈભવોમાંથી આનંદ શી રીતે પ્રાપ્ત કરવો, તેની અનેક યોજનાઓ તેણે ધડી જોઈ, પણ એકથી તેને આનંદ થાય, એવું તેને ભાસ્યું નહિ; કારણ કે તે સર્વ યોજનાઓપ્રમાણે એક એકથી ચઢતા વૈભવો તેણે ભોગવ્યા હતા; અને હવે તેમાંના કોષમાં તેને રસ જણાતો ન હતો. છ માસસુધી નિત્ય ફરતા ફરતી ભાતભાતનાં સર્વોત્તમ મિષ્ટાન્ન જમનારને, હવે એવું શું વધારે સાફ જમવાનું કરું તો આનંદ અને તૃપ્તિ થાય, એની મુશ્કેલી શું નથી થતી ?

તેણે વિચાર કર્યો કે પૂર્વના રાજાઓ કેવી રીતે જીવન ગાળી સુખી રહેતા હતા, તે તેમનાં ચરિત્રો વાંચી નિર્ણય કરું, અને તે પ્રમાણે હું પણ જીવન ગાળી સુખી થાઉં. આ પ્રમાણે વિચાર કરી તેણે પોતાના પ્રધાનને બોલાવ્યો, અને અનેક રાજાઓનાં ચરિત્રો એકઠાં કરવા તેને આજ્ઞા કરી. તેમ થતાં એક મનુષ્ય રાખી તેણે તેમાંના ધણાં તેની પાસે પંચાત્રી સાંભળ્યાં, પણ તેથી તેને સંતોષ થયો નહિ. કારણ કે પૂર્વના રાજાઓએ જે કંઈ હતું, તે સધળું જ તેણે કર્યું હતું, અને તેને શાંતિ મળી ન હતી.

પછી તેણે રાજાઓની કલ્પિત વાતો [નવલ કથાઓ] એકઠી કરાવી, એવી આશાથી કે તેમાં કોઈ લેખકે સુખ ભોગવવાની કોઈ નવીન અદ્ભુત કલ્પના કરી હોય, અને તે રીતે આચરતાં કદાચ સુખ મળી જાય. પરંતુ તે નવલ કથાઓને સાંભળતાં પણ તેને પોતાનું જીવન સુખમય કરવાની કશી જ યુક્તિ જડી નહિ. લેખકોએ વૈભવોની જે જે કલ્પના કરી હતી, તે સર્વનો તેણે ઉપભોગ કર્યો હતો, અને તેથી હવે તે સર્વ તેને અજાણમણા ઝેરજેવા યથ પડ્યા હતા.

આ પ્રમાણે સુખ અને શાંતિ ભોગવવાની કશી પણ યુક્તિ ન જડવાથી, અત્યંત નિરાશ થઈને બારે ઉદાસીમાં તે એક દિવસ બેઠો હતો, એટલામાં તેનો પ્રધાન એક પુસ્તક લેઈને તેની પાસે આવ્યો, અને કહ્યું, મહારાજ ! આ એક નવું પુસ્તક છે, અને તેમાં એક રાજાનું ચરિત્ર લખ્યું છે. એ રાજાને પણ આપની જે કથાથી સુખ પ્રાપ્ત થયું ન હતું. પછી તેણે અંતે પોતાની સ્થિતિનો એક ખેડૂતની સ્થિતિસાથે અલોખદ્લો કર્યો, અર્થાત્ ખેડૂતને રાજા બનાવ્યો, અને પોતે ખેડૂત થયો, ત્યારે તેને અપૂર્વ સુખ અને શાંતિ થયાં છે.

આ વચનો સાંભળી રાજના મુખઉપર હર્ષનાં ચિહ્ન જણાયાં, અને તે બોલ્યો, આજુ
પુસ્તક વાંચવાની મારે કશી જ જરૂર નથી. હું પણ એ રાજની પેઠે જ હાથ ને હાથ
કરું છું, અને જોઈું છું કે મને પણ તેની પેઠે અપૂર્વ સુખ અને શાંતિ થાય છે કે કેમ.
આપણા રાજ્યમાં કોઈ એવો ખેડૂત હશે જ કે જે ખેડૂતની સ્થિતિ દુઃખવાળી અને રા-
જની સ્થિતિ અત્યંત સુખવાળી છે, એમ માનવો હશે. હું આવા ખેડૂતને શોધી કાઢી
તેને રાજ બનાવીશ, અને હું ખેડૂત બનીશ.

આમ કરતું બહુ અયોગ્ય છે, એથી આપ સુખી થવાને બદલે દુઃખી થશો, વગેરે અનેક વચનો કહી પ્રજાને રાજાને તેના નિશ્ચયથી દૂરવવાનો બહુ પ્રયત્ન કર્યો, પણ રાજા એકનો બે થયો નહિ.

બીજે દિવસે તે રાત્રએ પોતાનાં ઉત્તમોત્તમ વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં, તથા મસ્તકઉપર રત્નગઢિત સુવર્ણનો મુકુટ મૂક્યો. પછી પોતાના પ્રધાન તથા રસાવાસાયે ચાર ધોળા ધોડા બોડેલી બગીમાં બેઠી નગરબહાર કોઈ બેકુતની શોધમાં નીકળી પડ્યો.

નગરની બહાર પાંચેક ગાઉ દૂર નીકળી ગયા પછી જે માર્ગ આગળ એક માર્ગે બગી જઈ શકે એવું હતું, પરંતુ ખીજે માર્ગે તેમ થઈ શકે એવું ન હતું. આથી રાજા બગીચાપરથી ઉતરી પડ્યો, અને બગીચે તથા રસાલાને ત્યાં મૂકીને પોતાના પ્રધાન તથા એક હજીરીયાસાથે તે માર્ગે તેણે પગે ચાલવા માંડ્યું કેટલુંક ચાલ્યા પછી દૂર કોઈ માણસ અત્યંત આનંદપૂર્વકે ગાતું હોય એવો સ્વર તેને કાને પડ્યો. આથી જો દિશાએથી તે સ્વર આવતો હતો, તે દિશાએ તે ચાલવા લાગ્યો. થોડું ચાલતાં એક ખેતરમાં એક ખેડૂત કાદાળીથી જમીનને ખોદતો અને ખુશ મસ્તીમાં ગાતો તેની નજરે પડ્યો. તેનું શરીર અત્યંત નીરોગ અને બલવાન હતું, અને તેના મુખ ઉપર સંતોષ અને આનંદ જંગમ રહ્યાં હતાં. નિર્જન અદેશમાં, ગગનને ભેદી નાખે એવો મોટો સ્વર કાઢી, નિઃશંક-પણે તે કોઈ સાખી લલકારતો હતો. તેને જોઈને જ રાજાને લાગે યશું કે આ મનુષ્ય અત્યંત સુખી હોવો જોઈએ. રાજાને પોતાની પાસે આવતો જોઈને તેણે કાદાળી નાંખી દીધી, અને હાથ જોડી ગરીબડાજવો થઈ નીચા વળી સલામો કરતો, તેની પાસે આવીને ઉભો. ખેતીસંબંધી કેટલા આડાઅવળા પ્રશ્નો કરીને રાજાએ તેને પૂછ્યું, અથા ! તને રાજા થવું ગમે છે ? ખેડુને કહ્યું, માઆપ ! રાજા થવું કાંતે ન ગમે ? અમારા ગરીબના કરમમાં રાજા થવાનું ક્યાંથી ? રાજાએ કહ્યું, જો ! તારે આજથી હું તને રાજા બનાવું છું. હો, આ મારાં વસ્ત્ર પહેર, આ રાજમુકુટ ધારણ કર, અને તારાં વસ્ત્ર મને આપ. હું આજથી રાજા થયો છું, અને હું આજથી ખેડુત થયો છું. ખેડુતને રાજાનું આ જોલણ હાથરૂપે લાગ્યું અને તેથી તે હાથ જોડી ધુજતો ધુજતો બોલ્યોઃ માઆપ ! મારી ગરીબની તમે મસ્કરી શીદ કરો છો ? મેં તો તમે પૂછ્યું ત્યારે મોજે ભાવે જવાબ આપ્યો. અ-નંદાતા ! મારો આટલો ગુન્હો માફ કરો. રાજાએ કહ્યું, ભાઈ ! હું મસ્કરી કરતો નથી, પણ અરે જ કહું છું, તે તું હમણા જ જોઈશ. આમ કહીને તેણે પોતાનો મુકુટ ઉતારીને પોતાને હાથે તે ખેડુતને માથે મૂક્યો, તથા પ્રધાનને પોતાના રસાલાને બોલાવી આ નવા થયેલા રાજાને માનપૂર્વકે નગરમાં લેઈ જવા, તથા લાવિષ્યમાં તેની સાથે રાજાના જેવું જ

વર્તન રાખવા આજ્ઞા કરી. નિરુપાય થયેલા પ્રધાને હજુરીયાને મોકલી રસાલાને તેડાવી મંગાવ્યો. પછી રાત્રીએ ખેડુતને પોતાનાં વસ્ત્રો ધારણ કરાવ્યાં, અને તેનાં વસ્ત્ર પોતે પહેરી, અને પ્રધાનને ધટિત સૂચનાઓ આપી નવા થયેલા રાત્રીસાથે નગરમાં વિદાય કર્યો.

નવા થયેલા રાત્રીએ જ્યારે જોયું કે હું ખરેખરે રાત્રી જ થયો છું ત્યારે તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. તે ખુબ લલકારી બગીમાં બેઠો, અને રસ્તાની ખંતે બાજુએ, પોતાને કાણુ જુએ છે, અને કાણુ સલામો કરેછે, તે જોવા લાગ્યો. પ્રસંગે તેને શંકા થતી કે હું આ ઉંઘતો તો નથી, અને મને સ્વપ્ન તો નથી આવ્યું ! આથી તેણે એક બે વાર પોતાના શરીરઉપર જોરથી ચુંટીઓ ખણી જોઇ, તથા વધારે ખાતરી કરવા પાસે બેઠેલા પ્રધાનને પણ તેની પાધડીમાંથી ટાંકણી કાઢી પોતાના હાથકિપર ધોયવા કહ્યું. પરિણામે જ્યારે તેને ખાતરી જ થઈ કે આ સ્વપ્ન નથી, ત્યારે હર્ષથી તેનું હૃદય છઠ્ઠ-કાઠ જવા લાગ્યું. તે વિચાર કરવા લાગ્યો, હવે હું આમ સુખ ભોગવીશ, અને તેમ સુખ ભોગવીશ, અને મારા શત્રુઓને અને જે કાઠ મારાં સામું થશે તેમને શણીએ ચઢાવી દઈશ.

આ પ્રકારના વિચારોમાં, તેને શંકા થઇ આવી કે વખતે જુના રાત્રીને વિચાર પાછો ફરી ગયો હશે, તો મારી પાછળ આવી મને સોંપેલું રાત્રી પાછું લેઇ લેશે, તેથી તેણે ગાડીવાનને આજ્ઞા કરી કે બગી ઝપાટાખંધ ચલાવ.

જ્યારે બગી મહેલઆગળ આવી પહોંચી, અને મહેલના મનુષ્યોએ બનેલી હમીકત બણી ત્યારે તેઓ ગણગણાટ કરવા લાગ્યા, પણ પ્રધાને સર્વને પોતાની સત્તાથી શાંત કરી દીધા.

તે દિવસે નવા રાત્રીએ, પોતાને ગાદી મળી તેની ખુશાલીમાં, પૂર્વે કદી ન થઇ હોય એવી મોટી મિજબાની મહેલમાં કરવાતો હુકમ કર્યો. ભોજનમાં તેણે કાઠ દિવસ બાપજનમમાં જોયા કે સાંભળ્યા નહિ હોય એવા લલચ, ભોજ્ય, લેલ, ચોખ્ખ, ચર્ચ, અને પેય પદાર્થો તૈયાર કરવામાં આવ્યા. તે નવા રાત્રીએ આડે હાથે આ સર્વ પાર્યો ઉઠાવવા માંડ્યા. ફરીને વખતે આવું ભોજન મળ્યું કે ન મળ્યું, એ બપોથી, તેનું પેટ, હમણા ફાટી જશે, હમણા ફાટી જશે, એવું પુષ્કળ વાયુમરેલા રખરના ઢાળી પેઠે ખુબ તણાવ થયું ત્યાં સુધી તેણે તે રાત્રે ખાધું.

પુષ્કળ ખાવાથી આખી રાત તેણે પલંગમાં પાસાં ધર્યા કર્યા. તેને જરા પણ સ્વચ્છતા ભાસી નહિ. તે ધડીએ ને પલકે પેટઉપર હાથ ફેરવ્યા કરતો અને 'ઓ બાપ ! ઓ બાપ ! ઓ મરી ગયો ! હાથ હાથ હવે શું કરું !' એવી જુઓ પાડ્યા કરતો. હમણા ઉલટી થઈ જશે, કે હમણા ઝાડો થઈ જશે, એવી શંકા તેને ફરે ફરે થતી. તેની આંખ એકે ક્ષણ પણ મળી નહિ. આમ મોટી કથાવટીએ તેણે રાત પૂરી કરી. જ્યારે તે ખેડુત હતો, અને તન તોડીને ખેતરમાં કામ કરતો, અને રાત્રીને જાણ કે ઘેંશૂને જાણ પેટ ભરીને ખાતો ત્યારે અજીજી દેતે કહે છે, અને પધારીમાં પાસાં ધસીને આખી રાત કાઢવી, એટલે શું, તે તેણે કાઠ દિવસ સ્વપ્ને પણ જાણ્યું ન હતું.

તેણે વિચાર કર્યો, આ પહેલો દિવસ છે, તેથી આમ થયું હશે, પણ અજ્ઞાત પંડિતો ધીરે ધીરે બધું અનુકૂળ આવી જશે. માટે ચિંતા કરવાનું પ્રયોજન નથી. એટલામાં

તેને, પૂર્વે સાંભળેલું કે રાજાને મારી નાંખવાને માટે તેના દરબારીઓ ધણી વખત તેના ખાવામાં ઝેર ભેળવે છે, તે વાત યાદ આવી, અને તેથી તેણે નહીં કર્યું કે મને મારી નાંખવાને માટે જ આ લોકોએ મારા ખાવામાં કાલે ઝેર ભેળવ્યું હતું, અને તેથી જ મને રાત્રે એટલા બધા વીંહાચુંથા થયા હશે, પણ ઝેર ઝાણું પડ્યું હશે, તેથી હું મરી ન ગયો; પણ જો આમ જ હશે તો અત્યારે પાણીમાં કે દુધમાં એ લોકો પાણું ઝેર ભેળવશે, અને મને મારી નાંખશે.

આ વિચાર અંતઃકરણમાં સ્થિર થતાં તેને પારવિનાનો ભય તથા ચિંતા થયાં. તેના મુખઉપર, ગર્ભ કાલ બગીમાં બેઠો તે વખતથી જો આનંદ જણાયો હતો, તે સધળો જ એકદમ ઉડી ગયો. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે અત્યારમાં દુધ કે પાણી કે તેવું જ કંઈ પીવાનું કંઈ લાવે તો તેના સ્પર્શ પણ ન કરવો. પણ ખાતી વખત શું કરવું ? આજે બોજનમાં પાણું ઝેર નહિ ભેળવ્યું હોય તેની ખાતરી શી ?

જ્યારે તે એકદમ હતો ત્યારે આવો કંઈ જાતનો ભય તેને કદી પણ થયો ન હતો. તે આનંદથી ખાતો, અને પાણી, દુધ, છાશ કે કદી, ગમે તે નિર્લેષપણે પ્રસન્નતાથી પીતો. આજે પાણી પીવાનો પણ તેને મોટો વિચાર થઈ પડ્યો છે. રાત્રિના ઉઝાગરાથી, અજીર્ણથી, લપથી અને ચિંતાથી તેનું મુખ આકુળતાવાળું અને ફીકું જણાતું હતું.

દેહશુદ્ધિની ક્રિયાવગેરેથી રાજા જ્યારે પરવાર્યો ત્યારે નિત્યના નિયમપ્રમાણે પ્રધાન, રાજપરકાર્પચ્ચં આગ્યો. રાજાનું વ્યય મુખ જોઈ તેણે પૂછ્યું, મહારાજ ! આપને શરીરે મુખ નથી કે શું ?

રાજાએ કહ્યું, એમ શા માટે પૂછો છો ?

પ્રધાને કહ્યું, આપનાં નેત્ર લાઝચોળ જણાય છે, અને મુખ બહુ જ ફીકું લાગે છે. નિશ્ચય આપની તબીયત બહુ જ બગડેલી જણાય છે. આરા તો આપણા વેઘને બોલાવું.

રાજાની હવે ખાતરી થઈ કે નહીં તેના હલ્તરીયાઓએ તેને ઝેર આપ્યું છે, અને તેથી તે એક પલંગઉપર લાખો થઈને પડ્યો, પોતાને લપણે પોતાના બે હાથ મૂક્યા, અને શોકમય સ્વરે બોલ્યો, પ્રધાન ! મને હલ્તરીયાઓએ ઝેર દીધું છે, માટે જો હું મરી જઈ તો બધા નોકરોને, એકદમ શૂળાએ ચઢાવી દેજો.

પ્રધાને પછી તેને બહુ બહુ પ્રકારે સમજાવ્યો, ત્યારે કેટલીક વારે તેની જાંતિ ટળી. પછી તે જરા ખુલ્લી હવામાં ફરવામાટે મહેલમાંથી નીચે ઉતર્યો, અને બાગમાં ફરવા લાગ્યો. તે થોડાંક ડગલાં ચાલ્યો, એટલામાં તેણે પાછળ નજર નાંખી તો નાગી તંરવાર-સાથે એક મનુષ્યને તેણે પોતાની પાછળ આવતો જોયો. આથી તે ભય પામ્યો, અને ખીજ દિશા લીધી, તો ત્યાં પણ તે માણસ તેની પાછળ પૂર્વની પેટે જ આવતો જણાયો. તેણે જૂદા જૂદા માર્ગો અજમાવી જોયા, પણ ગમે તે માર્ગે તે જતો ત્યાં તેની પાછળ પેલો માણસ તો ખરો જ. તેને નહીં થયું કે આ માણસ મને મારવાનો લાગ શીધે છે. હાથ હાથ, હવે હું ક્યાં જઈ ને શું કરું ? મહેલમાં જુમ પાડું તો શું કંઈ મારી મઠદે આવશે ! અને એ બધા એકના એક હશે તોએ શી ખબર ! આ માણસ અજાણતાં

મારાઉપર હુમલો ન કરે માટે મારે સાવધ રહેવું જોઈએ. આમ વિચારી તેણે મનમાં કહ્યું, લાવ હું જરા ઉભો રહું; જોઈ, એ મારા ઉપર ધસી આવે છે ? આમ વિચારી તે ત્યાં પડેલી એક પાટલીપર બેઠો, કે તરત પેલા માણસે પણ ચાલવાનું અટકાવ્યું, અને સાવધાન થઈ રાજના તરફ જતો છે તે ઉભો રહ્યો. રાજ્યે ધાર્યું કે આ માણસ મને મારવાનો જ લાગ શોધે છે, માટે હવે તો લાવ જુમ પાડું અને જોઈ કે મહેલમાંથી કોઈ મદદ આવે છે ? આમ વિચારી તેણે એક મોટી જુમ પાડી. એક ક્ષણમાં દશ બાર હજુરીયાઓ તેની પાસે આવીને હાથ ઉડીને ઉભા.

નાગી તરવારસાથે ઉભેલા પેલા માણસને બતાવીને રાજ્યે તેમને કહ્યું, પેલો મામસ મને મારી નાંખવાનો લાગ શોધે છે.

હસવું બળાત્કારથી દાબીને મુખ્ય હજુરીયો બોલ્યો, મહારાજ ! એ આપનો અંગ-રક્ષક છે. એ આપને મારી નાંખવા આપની પાછળ ફરતો નથી, પણ આપ નામદારને કોઈ દુષ્ટ મારી ન નાખે માટે આપનું રક્ષણ કરવા આપના નોકરતરીકે આપની પાછળ ફરે છે.

રાજ્યે કહ્યું, એમ કે ? ત્યારે શું રાજ્યોતે કોઈથી મારી નાંખવાનો હમોશો બધ હોય છે કે જેથી આઠે પહોર પોતાનું રક્ષણ કરવા, નાગી તરવાર પોતાની પાછળ ફરતા નોકરો તેમને રાખવા પડે છે ?

હજુરીયાએ કહ્યું, હા મહારાજ ! રાજ્યોના હજારો યતુઓ હોય છે. તેઓ તેને મારી નાંખવાના હજારો ઉપાયો રાતદહાડે કરતા જ હોય છે. તેના સગાઓ, તેના ભાઈઓ, અરે ખુદ તેના છોકરાઓ પણ પોતાને ગાદી મળે, એ માટે તેનો નાશ કરવાની પેરવીમાં ને પેરવીમાં જ રહે છે.

એ સાંભળીને તે નવા રાજને પુનઃ બારે ચિંતા અને બધ થયાં. તે વિચારવા લાગ્યો, અંહો ! આજસુધી હું માનતો હતો કે રાજ્યેવું સુખી કોઈ જ નથી. પણ આ શું ? મને રાજ્ય થયે પૂરા એ દહાડા તો યથા નથી, એટલામાં મને સમજાયું છે કે હું ખેડૂત હતો ને જેવો સુખી અને નિર્ભય હતો તેવો આ રાજ બન્યા પછી સુખી અને નિર્ભય રહ્યો નથી.

બ્યારે તે મહેલમાં પાછો આવ્યો ત્યારે તેણે સેંકડો મનુષ્યોને ત્યાં એકઠા થયેલા જોયા. કેટલાક, કંઈ કંઈ પ્રકારની દાદ લેવા તેને મળવા આવ્યા હતા. કેટલાક અમલદારો અગત્યનાં કામોના કાગળોઉપર તેની સહી લેવા આવ્યા હતા. કેટલાક વિવિધ રાજકીય પ્રકરણો તેને સમજાવવા, તથા તેમાં પરિણામે શું કરવું તે સંબંધમાં તેના દુકમ લેવા આવ્યા હતા. કેટલાક, પ્રજાના હિતની પોતે નવી ધડેલી યોજનાઓ તેને સમજાવવા આવ્યા હતા. કેટલાક ત્રંચકારો, પોતાના ત્રંચોને અર્પણ કરવા, તથા પોતાને ઉત્તેજન આપવા તેને પ્રાર્થના કરવા આવ્યા હતા. આ પ્રમ.ણે વિધવિધ પ્રકારનાં મનુષ્યો વિધવિધ કામ લેઈને આવ્યા હતા.

આ સર્વમાંથી માત્ર પાંચ સાત જણને જ મળતાં, અને તેમની શુભવશબરેલી હકીકત સાંભળતાં તેનું મગજ પાકી ગયું. તેણે પ્રધાનને પૂછ્યું, હજી કેટલાં માણસો

રમાં બાધેલી તેની જુ પડીમાં જ્યારે તે ભોજન કરવા ગયો ત્યારે તેને એવી તો કંકડીને જુખ લાગી હતી કે વિવિધ પ્રકારનાં પડસ ભોજનોમાં પૂર્વે જે સ્વાદ તેને કદી જણાયો ન હતો તેવો સ્વાદ તેને જરના જાડા રોટલામાં અને હાથમાં જણાયો. જરનો રોટલો આટલો મીઠો લાગે છે, તે તેણે આજે જ જાણ્યું.

જ્યારે તે રાજા હતો અને રાજ્યની અસાધારણ ચિંતાથી તેનું મગજ વ્યથ રહેતું, ત્યારે મધ્યરાત્રિસુધી સુવર્ણના પલંગમાં અને અત્યંત કોમળ સંધ્યામાં તેને કોઇ દિવસ નિદ્રા આવતી ન હતી, પણ આજ તો ખડખડી ભોંયઉપર અને તે પણ ખુબે એવી એક ધાજળાઉપર તેને આઠ વાગતામાં ધસધંસાટ ઉધ આવી ગઇ. તેને ઉધ આણુંવામાટે પંચારીમાં પાસાએ ધસધાનું ન પડ્યાં કે કાંઈની પાસે ચંપી પણ ન કરાવવી પડી. તે એવો તો સ્વસ્થતાથી ઉઠ્યો કે રાત્રિ ક્યાં ગઇ તે તેને ખંજર પણ પડી નહિ, એટલું જ નહિ પણ લગભગ અર્ધ પ્રહર દિવસ ચઢી ગયો ત્યારે જ તેની આંખ ઉઘડી. શાંત નિદ્રા આવવાથી તેને અત્યંત વિશ્રાંતિ મળી હતી, અને તેથી આખા શરીરમાં તેને નવું જીવન આવ્યું હોય એમ જણાતું હતું. તે જોયો, અહો! હવે હું ખરેખરો સુખી થયો છું. મને ખાતરી છે કે મારી જગાએ જનાર પેલા ખેડૂતને મારાથી હજારમાં લાગતું સુખ પણ લાગ્યે જ મળ્યું હશે.

આ પ્રમાણે પ્રતિદિન અધિક અધિક સુખશાંતિ અને સંતોષનો અનુભવ કરતો તે રાજા દિવસોને વીતાવવા લાગ્યો. હવે તેને રાજનીતિની અનેક પ્રપંચવાળી ગતો રમવી પડતી ન હતી, તેમ જ શત્રુઓથી પોતાનું રક્ષણ કરવાની ચિંતાથી ભયાનુલ રહેતું પડતું ન હતું. પૂર્વે આખી પૃથ્વીનો ભાર તેના મસ્તકઉપર અને હૃદયઉપર બેઠો મૂક્યો હોય એમ તેને ભાસતું હતું, અને હવે તે ભાર લેઇ લેવાયાથી તેનું મગજ અને હૃદય તેને અત્યંત હલકું હલકું લાગતું હતું. જે જીવન તેને પૂર્વે અજાણ્યું એર જેવું લાગતું હતું, તે જીવન હવે તેને આનંદથી ભરેલું ભાસવા લાગ્યું. જગતમાં દુઃખ નથી, પણ સુખ જ છે, એવો હવે તેને અનુભવ થયો. વૃદ્ધોઉપર અને આકાશમાં પક્ષિઓ યાથી કક્ષોલ કરે છે અને મોટામાં મોટા રાજકરતાં પણ તેઓ યાથી આટલાં ખર્ષાં આનંદમાં રહે છે, તે હવે તેને સમજાયું.

પરંતુ તે જુના રાજના આ આનંદમાં, એક દિવસ રાત્રિએ તેને એક સ્વપ્ન આવવાથી લંગાણ પડ્યું. તેને એવું સ્વપ્ન આવ્યું હતું કે તે પાછો રાજ થયો છે. તેને અત્યંત વ્યાકુળતા યઇ, અને તે ગભરાટમાં જાગી ઉઠ્યો. ભયથી તેને આખે શરીરે પર-સેવાના જેબેજેબ છુટ્યા.

તે ગભરાટથી એકદમ પથારીમાં બેઠો થયો, અને ઠીવો સળગાવીને ખાતરી કરી કે તે મહેલમાં નથી પણ પોતાના કુપડામાં છે. પાછું રાજ ધવાનું ત્રાસદાયક સ્વપ્ન આવશે, એ ભયથી તે ફરીને સુતો નહિ, પણ પથારીમાં જાગતો જ બેસી રહ્યો.

પ્રાતઃકાળે જ્યારે તે ઉઠીને પોતાના ખેતરમાં કામ કરતો હતો, અને આનંદથી ગાતો હતો ત્યારે તેણે દૂર રસ્તામાં ધુળ ઉડતી જોઇ, અને શું હશે તેના વિચાર કરતો હતો એટલામાં તો નવા રાજના રસાલાનાં ધોડાં પદડક પદડક અવાજ કરતાં તેના

ખેતરનાં આંખાઆગળ આવી પહોંચ્યાં, અને તરત જ નવો રાજ પોતાના પ્રધાનસાથે દૃષ્ટિએ પડ્યો.

લુના રાજને નવા રાજ્યે પૂછ્યું, આ ખેડુતની સ્થિતિમાં તમને અત્યંત દુઃખ જણાયું હશે નહિ વાર ? પણ મારા ઉપર કરેલા ઉપકારના બદલામાં હું તમને હવે વધારે વાર દુઃખી રાખવા ઇચ્છતો નથી, માટે આ તમારો મુકુટ અને વસ્ત્રો લો, અને પાછો રાજ બનો, અને મારું ખેતર પાછું સ્વાધીન કરો.

લુના રાજ્યે કહ્યું, તે કદી બનનાર નથી. ખેડુતની સ્થિતિમાં ગમે તેટલું દુઃખ હશે તો પણ હું તે આનંદથી ભોગવીશ, પણ મારે હવે રાજની સ્થિતિનાં ઉંચાં સુખો ભોજતાં નથી. આપણે થોડા દિવસમાટે કંઈ અદલો બદલો કર્યો નથી, પણ હમેશને માટે કર્યો છે, માટે પાછા તમારા મહેલમાં પધારો, અને રાજનાં સુખ ભોગવો.

નવો રાજ, લુના રાજનાં આ વચનો સાંભળી અત્યંત નિરાશ થયો; પણ કરારથી બંધાયેલો હોવાથી, હવે તેનો ભંગ થાય તેમ ન હતું, આથી તે પોતાના રાજ્યમાં પાછો આવ્યો, અને પોતાના સુખી શાંત જીવનનો, ભય, ચિંતા, વ્યાકુળતા અને વ્યાધિથી ભરેલા જીવનને માટે અદલો બદલો કરવાથી, પોતાની મૂર્ખતાનો નિત્ય તિરસ્કાર કરતાં તેણે પોતાનું અવશેષ આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યું.

પ્રિય વાચક ! શું અપાર ધનવાળા અને સત્તાવાળા નૃપતિઓ ખરેખરા સુખી છે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર હવે તમે જ આપો. હા, એવો જો ઉત્તર તમારા હૃદયમાંથી નીકળતો હોય તો ઈશ્વર તમને રક્ષિતાના આરના જર્મનના કેસરના પદમાં સત્વર મૂકે, અને રાજપદના મહિમાનું તમને અનુભવદાન આપે.

શ્રીશ્રેયસ્સાધકઅધિકારિવર્ગના મહોત્સવો-૯૯ મો મહોત્સવ.

સંવત ૧૯૭૦ ના આષાઢ શુક્લ પૂર્ણિમાને દિવસે પ્રતિવર્ષના નિયમાનુસાર શ્રી શ્રેયસ્સાધકઅધિકારિવર્ગના 'ગુરુપૂર્ણિમા' ના મહોત્સવનું એ વર્ગની ઉત્સવમાલાના ૯૯ મા ઉત્સવરૂપે વડોદરામાં શ્રીનૃસિંહાશ્રમમાં પરિપાલન થયું હતું. વિવિધ સ્થલેથી તે ઉત્સવમાં ભાગ લેવા માટે અનેક શ્રેયસ્સાધકોનું અગવડ થયું હતું. તે ઉત્સવના સામાન્યતઃ કાર્યક્રમપ્રમાણે પ્રાતઃકાલમાં શ્રીછટપૂજન, અર્ચન, આરોગ્યક વગેરે થયું હતું.

મધ્યાહ્નપછી ભોજન વગેરેમાં યોગ્ય સમય વ્યતીત થયા પછી ચર્ચાઆદિ માટેનો સમય રાખવામાં આવ્યો હતો. તે પૂર્ણ થયા પછી એક વ્યાખ્યાન અને તે ઉત્સવનિમિત્ત ખાસ રચાયેલાં કીર્તનોનો પ્રથમ ભાગ ગાવામાં આવ્યો હતો, અને ત્યારે પછી સર્વ કોષ્ટ સાથે સ્નાનસંધ્યાદિ નિમિત્તે પ્રવૃત્ત થયા હતા.

પછી સાયંકાલે પુનઃ સર્વનું એકત્રિત થવું ચતાં કાર્યક્રમનો વ્યાખ્યાનથી ઉપક્રમ કરવામાં આવ્યો હતો. અને તેના અવધિએ કીર્તનોના અવશિષ્ટ વિભાગને ગાવાનો આરંભ થયો હતો. આ સમયનાં કીર્તનો અનેક કીર્તનશ્રેણીમાં પ્રથમ પંક્તિ ધરાવનારા છે. તે સર્વનો ૩૧ મી સદુપદેશશ્રેણીમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. તે કીર્તનોની પૂર્ણાહુતિ ચતાં ઉત્સવની સમાપ્તિ દર્શાવવામાં આવી હતી.

વર્ષાવધિનિમિત્ત અંતિમ અભ્યર્ચના.

૫૬.

શાંતિઃ । શાંતિ અખંડ આજ કરજો, હે નાથ । સર્વાન્તરે,
શાંતિઃ । શાંતિવડે ત્રિતાપ હરજો, જેથી જીવો ઉદરે;
શાંતિઃ । શાંતિ કરી અમોરસ રોકો, પાળે સહન પ્રભુ ।
શાંતિઃ । શાંતિ દધ સદા હૃદયમાં પ્રાકટ્ય પામે વિશુ ।
શાંતિમાં પ્રભુ રાખજો મનમતિ, શાંતિ કરો દેહમાં,
શાંતિથી વહીએ પરસ્પર, સદા આવી ધણા સ્નેહમાં;
શાંતિપૂર્વક ટાળજો જગપતિ । જીવત્વની ભાંતિને,
શાંતિરૂપ નૃસિંહ આજ સધજો, વર્ષાવળે શાંતિને.

મહાકાવ્ય મહાભાત । વિગતિ આ સ્વિકારજો,
સત્તવિંશતિતમે રૂપે, શાનરક્ષિ પ્રસારજો.

છવીશમા રૂપની પ્રભાવલિ.

પ્રભા.

વિસ્તાર.

૧ પદસંમહ.

‘ અહં’ અહારિમ ’ એ ભાવને કેવે સ્થાને ઉપગમવેા ઉચિત છે. ...	૧૬૪
આડંબરધારી મનુષ્યોની પ્રવૃત્તિનું શ્રી ઇશ્વરને કથન ...	૧૫૫
આત્મરચિની રશ્મિરૂપે ભાન કરે જ્ઞાતિના ઉદ્દગાર (શ્રી ૪૦ દેવી)...	૩૪૯
આત્માવિના અન્ય કશું સ્થિર નથી. (શ્રી ૪૦ દેવી) ...	૨૭૨
આત્મદેવરૂપ અભિમાનીની ઉક્તિ ...	૩૩
ઉપકારનિવેદન ...	૯૭
ઉપદિલ્લિવસે અભ્યર્ચના (પાછો) ...	૧૨૭
તત્ત્વારૂઢ પુરુષનું સ્વરૂપ... ..	૧૫૨
નિરુપાધિપદમાં સ્થિત સાધકના ઉદ્દગાર. ...	૬૪
પ્રારંભક પ્રાર્થના ...	૧
અભિદર્શન ...	૧૧૨
બાલકની વિગતિ ...	૧૫૩
વર્ણવધિનિમિત્ત અંતિમ અભ્યર્ચના ...	૩૭૬
વાણી તથા વૃત્તિથી સંતત કરેલું ઇશ્વરમરણ્ય ઇશ્વ સાક્ષાત્કાર કરાવે છે...	૩૫૦
વિકલતાપ્રાપ્ત સાધકની વિકલતાયુક્ત પ્રાર્થના ...	૧૫૪
વિરહગ્રયથા નિવૃત્ત થવી દુર્લભ છે... ..	૧૯૪
શું શું સેવ્ય છે ? ...	૨૮૦
(શ્રી) સહયુક્તી વિયોગ પામેલા સાધકના વિરહોદ્દગાર ...	૧૨૯
સાધનમાત્રના મુખ્ય અંશને સેવ્યા વિના સાધનસિદ્ધિ ગણાતી નથી ...	૨૮૧
સૂર્યદેવને (ચૌ નં ૫૩યા)... ..	૩૨
સૃષ્ટિસરિતામાંથી તારનાર ઇશ્વર અંતર્યામીરૂપે મનુષ્યમાં જ રહેલા છે ...	૬૫
સ્વરૂપભાવના કરવા મનને પ્રબોધ ...	૧૯૩

૨ સદ્ગુરુ શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીમૂળીત લેખ.

સુખાર્થે સદુપદેશ. ...	૨૦૧-૨૮૨
-----------------------	---------

૩ શ્રીમાન્ વિશ્વવંદ્યપ્રણીત લેખ.

ઉચ્ચ સુખાભિલાષીએ ઉચ્ચ સુખની સત્વર સિદ્ધિ થવા	
અર્થે શું કરવું ? ...	૨૩-૩૫-૬૭-૯૮-૨૦૯
એકાગ્રતા ...	૧૮૧
જે કાર્ય કરી શકશો, એવું તમને ભાન થાય, તે કાર્ય	
કરવાનું તમારા હાથમાં છે. ...	૧૮૩
જે થાય છે તે સારાને માટે ...	૧૩૦
માખાપનું સામર્થ્ય ...	૨૪૫

શું સત્તાધીશ શ્રીમંતો ખરેખરા સુખી છે ?...	૩૬૮
સર્વોત્કૃષ્ટ શરીર...	૨૬૧
૪ તત્ત્વવિચાર.				
અથવા 'તો'	૧૮૭
આત્મમંદિરમાં પ્રવાસ	૪
આભાસિકી દૃષ્ટિ અને ધ્યાનાવસ્થા	૨૭૪
આવો આપણે મનુષ્ય રૂપીએ	૧૫
(શ્રી) ઉપનિષદ્ આધ્યાત્મમાલા (નર્મદ૦) ...	૮૧-૧૧૩-૧૬૭-૨૨૫			
એક મુખ્ય સિદ્ધાંત	૨૭૭
એક સ્વપ્ન	૪૦
કેટલાકે અધિક ઉત્તમ માર્ગો	૧૦૫
કેવાં સાધનવડે મનુષ્ય વિજય મેળવી શકે છે ?	૩૧૭
જ્યારે તમારા કોઈ અંગત વિષયના પ્રશ્નનું	૨૭૩
તમે કેવા પ્રકારની મોઝમઝા ભોગવી છે ?	૫૫
દીપોત્સવીનું આધ્યાત્મિક રહસ્ય (ચીં ૫૭૦)	૫૩
બ્રહ્મસૂત્ર અથવા બ્રહ્મભીમાસા (કણીયા.) ...	૧૦૧-૧૭૧-૨૧૬-૩૧૧			
મનુષ્ય તથા સૃષ્ટિનો સંબંધ (કણીયા.)...	૩૦૩
મનુષ્યના વાસ્તવ સામર્થ્યનું મૂળ	૩૩૬
મનોરાજ્યો	૮૧
વિવિધ પ્રકારના દંષ્ટીના મેલાપો...	૨૪૯
વિસ્મરણ કરવાની કલા...	૮૪
વેદાન્તનિષ્ઠમાલા (નર્મદ૦)	૩૫૧
સદ્વિચારરશ્મિ	૬૦
' સર્વે ભદ્રાણિ પશ્યન્તુ '...	૮૮
સામર્થ્યનો અનુભવ કેવી રીતે કરવો.	૩૩૮
યોગશાસ્ત્ર.				
(શ્રી) યોગસાર (કણીયા.) ...	૪૫-૧૧૬-૧૬૦-૨૩૧-૨૬૭			
સાહિત્ય				
નિર્લયતાની મૂર્તિ	૧૮૯
(શ્રી) નૃસિંહસિદ્ધાંતચંદ્રોદય (નર્મદ૦) ...	૩૮-૧૨૧-૧૫૬			
૭ વિદ્યા.				
આદિલનંસંબંધી કેટલુંક	૭૬-૧૨૪
ઉત્તમ પુરુષોની પ્રજા ઘણી વખતે સામાન્ય પ્રકારની હોય છે તેનું				
શું કારણ ?	૨૨૬
એમહરદનો અમત્કારિક વ્યતિકર (કણીયા.)	૩૪૨
હવેન બને નાહદ્રેજન (કણીયા)	૩૫૮
પૃથ્વીઉપર બુદ્ધિ ભારતા પૃથ્વીઉપર ન પડતા પૃથ્વીથી દૂરના				

લોકમાં જઈ પડેલો પુરુષ	૬
પ્રલક્ષ પરમેશ્વર (કૌશિકરામ)...	૪૮
મહુવાની કાયલ (કૌશિકરામ)...	૩૩૧
વ્યાપારાદિમાં વિજય કેવી રીતે મેળવવો ? ...	૭૫-૧૩૫-૨૬૪
સ્પીરીટ્યુઆલિઝમના સંબંધમાં સ્વાતુભવ (કણીયા.) ...	૨૪૩
હાસ્યસ્વરૂપ (ચીં છુ)	૧૩૭
૮ ધર્મ.	
ધર્મતત્ત્વની ભટ્ટીમાં યુધિષ્ઠિરના ધર્મબુદ્ધિ (ચીં છુ જાની)...	૨૫૬-૩૨૭
૯ માનસ શાસ્ત્ર.	
કાર્યદક્ષતા	૨૭
પૂર્ણ સત્યો અને અર્ધ સત્યો	૩૬૪
મનનાં કાર્યોનિ ઉત્તમ પ્રકારે કરનારી ક્રિયાઓ ...	૧૧૫
માનસ રસાયન અથવા યૌવનને સ્થિર રાખવાના માનસ ઉપાય...	૨૫
માનસ વ્યાપારોસંબંધી વિચારો	૧૪૬
વિસ્મરણ કરવાની કલા (કણીયા.)	૮૩
૧૦ આરોગ્ય શાસ્ત્ર.	
કસરતમાં મુખ્ય અગત્ય શેની છે ?	૨૯
નિદ્રા એ શું છે ?	૩૧
મધના લાભ	૩૦
૧૧ લોકવ્યવહાર.	
પૂર્વ અને પશ્ચિમ. (કૌશિકરામ)	૩૦૭
૧૨ પ્રકીર્ણ.	
અમેરિકાની ધનાઢ્ય વિધવા ભિયો પોતાના ધનનો કેવો ઉપયોગ કરે છે. ૩૩૮	
એક રોગી.	૯૨
કાર્યોનો બદલો ક્યારે મળે છે ?	૨૭૬
કેટલાક જનસ્વભાવો.	૧૪૮
જાપન યાંત્રિક સ્વરૂપ (ચીં છુ)	૧૬
તમે ૨૦-૨૫ વર્ષના વૃદ્ધ છો કે ૭૦-૮૦ વર્ષના યુવાન	૧૭૬
પુનશ્ચ હરિઃ ઓં	૧૯૫
પ્રાર્થના	૫૯
પ્રાસંગિક ઉક્તિઓ	૧૮-૨૬૮
જે માનવ અંધુઓ.	૧૪૬
(શ્રી) મહાકાલના ૨૬ મા રૂપના પ્રાદુર્ભાવનિમિત્ત શ્રી ઈશ્વરપુત્રિ, ...	૩
પ્રાર્થના તથા નમસ્કાર	૩
(શ્રી) મહાકાલના પદ્મવિસતિતમરૂપનો પ્રાદુર્ભાવ	૯૬
માટે ?	૧૨૮
વિદ્યાર્થી અને ગુરુ	૬૩, ૨૭૮, ૩૭૬
(શ્રી) શ્રેં વર્ણના મહોત્સવો	૯૪
જ્ઞાનતંત્રોની દુર્બલતાવાળાઓ માટે શું જરૂરું છે.	

—સૂચના—

સંવત્ ૧૯૭૧ ના મહાકાલના અંકો છપાવવાના
શરુ થઈ ચૂક્યા છે. ફાલ્ગુન માસ સુધીમાં તેના અર્ધા
અંકો તૈયાર થઈ જશે. તેથી તે વર્ષના ગ્રાહક રહેવા
ઈચ્છનાર સજ્જને તેનું લવાજમ સત્વર મોકલી આ-
પવા કૃપા કરવી.

વ્યવસ્થાપક, મહાકાલ.

વડોદરા.

નવીન ગ્રંથો

મંગલપ્રેરિત સંદેશ

અથવા

દૂરદર્શકતત્ત્વનું અદ્યતન પ્રકાશન.

રચનાર-શ્રીમાન વિશ્વેશ્વર (છોટાસોલ જીવનલાલ.)

તમારા ગામની જાણી ધી વાતો સાંભળવાકરતાં પરદેશની નવીન વાતો સાંભળવી તમને જ્યારે વધારે ગમે છે, ત્યારે આ પૃથ્વીલોકકરતાં બીજા કોઈ નવીન લોકની વાતો સાંભળવી તમને વધારે ગમે એ સ્વાભાવિક જ છે. પણ તમારી તે ઇચ્છા ત્યારે જ પૂર્ણ થાય છે કે જ્યારે ઉપરની રસપૂર્ણ વાતને તમે વાંચો છો. કેમકે તે પુસ્તકમાં મંગલલોકના નગરની, પ્રજાની, વિધાની, સામાજિકપત્રાની, અને એવી અનેક મોટી તથા ઝીણી વાતો તેની રસભરી દ્રષ્ટિકત જણાવી છે. અને તે પણ કેવળ કલ્પિત નહિ, પણ વિજ્ઞાન (Science) ની શોધોનાં તુલ્ય જેમાં પ્રમાણબુન છે, એવી શાસ્ત્રીય વાતો આ પુસ્તકમાં છે. આ પુસ્તક મોટે તો અપૂર્વ રીતે લખાયું છે કે તેને વાંચતાં વાચક મંગલ લોકનો પોતાના ઘરમાં જેટલું અનુભવ કરી શકે એમ છે, તો એથી વિશેષ શું ?

મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦ પોસ્ટે જ ૦-૧-૦.

યોગિનીકુમારી.

રચનાર-શ્રીમાન વિશ્વેશ્વર.

પૂર્વે શ્રીમદ્ભાગવતમાં આવેલી આ વાર્તા સ્વતંત્ર ગ્રંથરૂપે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. એ વાર્તાના રસની અધિકૃતતા વાંચનાર જ જાણી શકે છે. તેમાં બોધ અને જ્ઞાનનો ભાગ હોવા છતાં એવો તો અદ્ભુત રસ છે કે જે વાંચનારને તે વાર્તા જેમ અને જેમ જલ્દી પૂરી કરાવ્ય વિના રહેતો નથી. જ્યારથી આ વાર્તા મદ્ભાગવતમાં આવતી થઈ ત્યારથી મદ્ભાગવતની માગણી અત્યંત વધી પરી સોંકડો આદેશ થયાં હતાં. આજે જે જે તે વાર્તા વાંચે છે તેની એકસરે પ્રશંસા કરે છે આજ સુધીની ગુજરાતી ભાષામાં પ્રકટ થયેલી તમામ વાર્તામાં આ વાર્તા પ્રથમ પંક્તિ ભોગવે છે એ પ્રકારનો ઉદ્ગાર વાંચ્યા પછી વાચક જ કહાડે છે.

મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦ પોસ્ટે જ ૦-૨-૦.

અને ગ્રંથો નીચેની રચણથી મળશે. —

૧ વ્યવસ્થાપક મદ્ભાગવત, વડોદરા.

૨ આયુત ટ્રેડિંગ કંપની. મીન્સેસ રટ્ટીદ—મુંબઈ.

પ્રસિદ્ધ કરનાર-શ્રી શ્રેયસ્સાધકઅધિકારિવર્ગ વડોદરા તરફથી શા. સાંકલચંદ દરિયાલ અમદાવાદ.

શ્રી "સલ્વિજય" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં શા. સાંકલચંદ દરિયાલે ખર્ચું—અમદાવાદ, નવાદરાજી.